

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΖΑΖΑΣ

Τυπογραφία και τυπογράφοι στη Νεώτερη Ελλάδα:
η περίπτωση της Αθήνας (1870-1920)

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Τριμελής Επιτροπή: Νίκος Κοταρίδης, αναπληρωτής Καθηγητής, Επιβλέπων
Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, Καθηγητής, Μέλος
Νίκος Θεοτοκάς, Καθηγητής, Μέλος

ΑΘΗΝΑ 2011

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Πρόλογος	4
Εισαγωγή.....	5

ΜΕΡΟΣ Α΄: ΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΥ

1. Οι τεχνολογικές εξελίξεις	12
2. Προσεγγίζοντας τον «τυπογράφο»: το περιεχόμενο και οι συνδηλώσεις του όρου	16
3. Η καθημερινή ζωή στα τυπογραφικά καταστήματα.....	19
α) Οι συνθήκες εργασίας.....	20
β) Οι συνθήκες υγιεινής.....	27
γ) Ημερομίσθια.....	33
δ) Κατοικία	41
ε) Ελεύθερος χρόνος	50
4. Μαθητεία	53
5. Η απασχόληση των γυναικών	64

ΜΕΡΟΣ Β΄: ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

1. Το νομοθετικό πλαίσιο	87
2. Μεικτές συσσωματώσεις.....	94
α) Μετοχική Εταιρία των Εργατών τυπογράφων «Γουτεμβέργιος».....	97
I. Περίοδος Α΄: 1868-1874.....	99
II. Περίοδος Β΄: 1874-1881.....	122
III. Περίοδος Γ΄: 1881-1886.....	129
β) Αδελφότης Εργατών Τυπογράφων «η Πρόοδος»	138
3. Εργοδοτικές συσσωματώσεις	152
α) Σύνδεσμος Τυπογράφων «ο Εκατόγχειρ»	152
β) Σύνδεσμος Βιομηχάνων Τυπολιθογράφων και Βιβλιοχαρτεμπόρων.....	158
4. Εργατικές συσσωματώσεις	163
α) Εργατικός Σύνδεσμος Τυπογράφων	163
1. Η απεργία του 1891	175

I. Τα γεγονότα της απεργίας	179
II. Οι θέσεις των απεργών	186
III. Οι θέσεις των Εφημερίδων	190
IV. Η απεργία και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της	192
2. Η Εφημερίς των Συντεχνιών.....	196
I. Συντάκτες της Εφημερίδας των Συντεχνιών	198
II. Στόχοι της Εφημερίδας των Συντεχνιών	199
III. Θεματολογία της Εφημερίδας των Συντεχνιών	201
IV. Συνεντεύξεις με προέδρους συντεχνιών	207
β) Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων	211
1. Η καθιέρωση της κυριακάτικης αργίας.....	235
2. Η απεργία του 1914	306
5. Η ρητορική των απεργιών.....	331
Αντί Επιλόγου	342
Βιβλιογραφία.....	346
Κατάλογος πινάκων, γραφημάτων και εικόνων	367
Παράρτημα.....	371

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αφορμές για τη συγγραφή αυτής της διατριβής παρουσιάστηκαν πολλές. Η δεκαπενταετής ενασχόλησή μου με τον χώρο του βιβλίου και ιδιαίτερα με την τυπογραφία, μου επέτρεψε να αντιληφθώ από πρώτο χέρι πώς λειτουργεί ένα τυπογραφικό κατάστημα, να κωδικοποιήσω νοοτροπίες, συμπεριφορές και φιλοδοξίες, να συγκεντρώσω ένα πλήθος στοιχείων. Στοιχεία που περιελάμβαναν έντυπο υλικό, αλλά —το πιο σημαντικό— ώρες συνομιλιών με παλαιούς τυπογράφους, που με βοήθησαν να κατανοήσω αυτό το αίσθημα υπεροχής που αισθάνονται αυτοί οι εργαζόμενοι εξασκώντας το επάγγελμα του τυπογράφου. Οι παραστάσεις τους, οι μνήμες τους και η συντεχνιακή αντίληψη που εξέφραζαν, με οδήγησαν στο να επιλέξω αυτό το χρονικό διάστημα για την έρευνα.

Ο επιβλέπων καθηγητής μου, Νίκος Κοταρίδης, με παρακίνησε βλέποντας το πρωτόλειο υλικό μου, να το συστηματοποιήσω και να το παρουσιάσω μέσα στους κόλπους του Παντείου Πανεπιστημίου. Όλα αυτά τα χρόνια βρισκόταν δίπλα μου με ενάργεια, φροντίζοντας να αμβλύνει τις αγωνίες μου και να ξεδιαλύνει τα αδιέξοδά μου. Του χρωστώ ευγνωμοσύνη.

Αρκετοί άνθρωποι στάθηκαν αρωγοί μου σ' αυτή την προσπάθεια. Οφείλω, ωστόσο, ιδιαίτερες ευχαριστίες στον Διονύση Τζάκη, στον Θανάση Τσούμα, στον Νίκο Βαφέα, στην Έλλη Δρούλια και στην Άντζελα Καραπάνου, που διάβασαν εκτεταμένα εδάφια αυτής της διατριβής. Οι παρατηρήσεις τους συνδιαμόρφωσαν τη γραφή μου. Επίσης, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στους συναδέλφους μου στη Βιβλιοθήκη της Βουλής για την πρόσβαση στο ανεκτίμητο υλικό της.

Τέλος, ευχαριστώ από καρδιάς τη συντρόφο μου, Πωλίνα Ζέρβα, που όχι μόνο επιμελήθηκε αυτή την εργασία αλλά όλα αυτά τα χρόνια στάθηκε υπομονετικά δίπλα μου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα διατριβή επιχειρεί να προσεγγίσει τους τυπογράφους της Αθήνας για το χρονικό διάστημα από το 1870 έως το 1920 και πραγματεύεται την κοινωνική ιστορία ενός ιδιαίτερου επαγγέλματος. Ιδιαίτερου, διότι σε ένα κοινωνικό σύνολο εν πολλοίς αγράμματο, οι τυπογράφοι κατέχουν το προνόμιο της εγγραμματότητας.

Η μελέτη του επαγγέλματος του τυπογράφου αυτής της περιόδου παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες τόσο εξαιτίας της σχετικής έλλειψης βιβλιογραφικού υλικού, όσο και εξαιτίας της αντίστοιχης ένδειας στο αρχειακό υλικό. Οι περισσότερες από τις εργασίες που πραγματεύονται την τυπογραφία του 19ου αιώνα περιορίζονται είτε στους ιδιοκτήτες-τυπογράφους είτε στα ίδια τα τυπογραφικά καταστήματα.¹ Επίσης, ένα άλλο μέρος των ερευνητών έδωσε βαρύτητα στα τεχνολογικά βήματα εξέλιξης της τυπογραφικής τέχνης, παραγνωρίζοντας ή και αγνοώντας το ρόλο που διαδραμάτισαν και οι εργαζόμενοι στην παραγωγή του εντύπου. Στόχος μας είναι να απομακρυνθούμε από την ειδυλλιακές περιγραφές της εικόνας του τυπογράφου και να φωτίσουμε το περιεχόμενο του όρου απαντώντας σε μια σειρά από ερωτήματα.

1. Βλ. ενδεικτικά τις ακόλουθες εργασίες: Ν.Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό της Ελληνικής Τυπογραφίας*, Α'-Γ', Gutenberg, Αθήνα 1976-1982· Γ. Μπώκος, *Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στο χώρο της «καθ' ημάς Ανατολής» (1627-1827)*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1998· Γ. Βελουδής, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκήδων στη Βενετία (1670-1854). Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας*, Χ. Μπούρας, Αθήνα 1987. Διαφορετική είναι η προσέγγιση από τους Χ. Λούκο και Ζ. Σαλιμπά. Ο Λούκος («Τυπογραφία και τυπογράφοι στο ελληνικό κράτος. Πρώτη προσέγγιση: Αθήνα, 1930-1990», *Μνήμων* 24 (2002), σσ. 307-326), ερευνά σε βάθος τα τυπογραφικά καταστήματα της περιόδου ξεφεύγοντας από το μονοδιάστατο μοντέλο του εκδότη-τυπογράφου. Ανάλογα και η Σαλιμπά (*Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία: (1870-1922)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς/Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2002) προσεγγίζει την γυναικεία απασχόληση στη βιομηχανία χάρτου και εκτυπώσεων παραθέτοντας επαρκή στοιχεία που ανατρέπουν την παγιωμένη αντίληψη περί της αποκλειστικά ανδρικής απασχόλησης.

Το κρίσιμο ερώτημα που διατρέχει όλη τη διατριβή είναι ποιος θεωρείται τυπογράφος και μέσω ποιων διαδικασιών συγκροτείται κοινωνικά αυτή η ταυτότητα. Οι λεξικογράφοι του 19ου αιώνα δεν κάνουν καμιά απολύτως αναφορά στον όρο τυπογράφος και ασφαλώς αποφεύγουν και την οποιαδήποτε διάκριση μεταξύ του «ιδιοκτήτη-τυπογράφου» και του «εργάτη-τυπογράφου». Έτσι, ο όρος τυπογράφος, χρησιμοποιείται από το κοινωνικό σώμα με μια πλατύτερη έννοια ώστε να περιγράψει το σύνολο των εργαζόμενων στα τυπογραφικά καταστήματα. Θα χρειαστεί η έλευση της τρίτης δεκαετίας του 20ού αιώνα προκειμένου να αποκτήσουμε έναν πιο συγκεκριμένο ορισμό: τυπογράφος είναι «ό μετερχόμενος τήν τυπογραφικήν τέχνην».²

Ωστόσο, η υιοθέτηση αυτού του ορισμού οδηγεί σε δύο συγκεκριμένες αδυναμίες: α) δεν αποκαλύπτει την πολυπλοκότητα αλλά και την ιεραρχική κλίμακα που παρατηρείται εντός των τυπογραφικών καταστημάτων και, β) δεν απαντά στο γεγονός πως η έρευνα περιορίστηκε αποκλειστικά στους ιδιοκτήτες τυπογράφους.

Ο όρος τυπογράφος συνοδεύεται, και στην χρονική περίοδο που εξετάζουμε, από ένα αναμφίβολα θετικό πρόσημο.³ Τα ερωτήματα που ανακύπτουν έχουν να κάνουν με το αν αυτό το θετικό πρόσημο αφορά αποκλειστικά στους ιδιοκτήτες τυπογράφους, που συνάμα ήταν και εκδότες. Αν, με άλλα λόγια, οι διαδρομές των 30-40 ιδιοκτητών τυπογράφων, που παρουσιάζουν σημαντική δραστηριότητα στα τέλη του 19ου αιώνα, ήταν τέτοιες που να επιτρέπουν τη γενίκευση στο σύνολο των απασχολούμενων στα τυπογραφεία.

Αν, πάλι, η θετική εικόνα συμπεριλαμβάνει και τους εργάτες τυπογράφους, ποιο είναι εκείνο το γεγονός που, αξιακά, τους ταυτίζει στη συνείδηση του κοινωνικού σώματος με τους εκδότες τυπογράφους; Και, προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα,

2. *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, Εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκη, Εν Αθήναις 1927-1931, τόμ. 12, σσ. 374-375. Το 1950 το *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας* του Δημητράκου ως «τυπογράφος» αναγνωρίζει τον άνδρα εργάτη στοιχειοθέτη και τον ιδιοκτήτη ή διευθυντή του τυπογραφείου, βλ. *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας*, εκδόσεις Δημητράκου, Αθήνα 1950, λήμμα: «τυπογράφος».

3. Βλ. ενδεικτικά τη θέση του Εμμ. Ροΐδη που παραθέτει ο Ν. Σκιαδάς (Ν.Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό της Ελληνικής Τυπογραφίας*, τόμ. Γ', Gutenberg, Αθήνα 1982, σ. 212): «Αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι ἀποτελοῦν μία ἰδιάζουσαν φυσιογνωμίαν καὶ δὲν ἔχουν τι τὸ κοινὸν μὲ τοὺς ἄλλους χειροτέχνας. Εἶναι οἱ μᾶλλον καταπονούμενοι, εἶναι οἱ ἐργαζόμενοι τὴν νύκτα εἰς τὰ τυπογραφεῖα τῶν ἐφημερίδων. Ὅλοι εἶναι ἐγγράμματοι καὶ δὲν προκόβει κανεὶς ἐξ αὐτῶν, ἐὰν δὲν ἔχη τοῦλάχιστον ἀπολυτήριον σχολαρχείου. Ἄν ἐπιχειρήσετε νὰ συζητήσετε μὲ κανέναν καλὸν τυπογράφον διὰ γραμματικὸν τινα κανόνα, θὰ ἡττηθῆτε».

μπορούμε να ισχυριστούμε ότι όλες οι ειδικότητες που συναντάμε σε ένα τυπογραφείο απολαμβάνουν το ίδιο υψηλό κύρος;

Συχνά πυκνά σε ένα τυπογραφικό κατάστημα συνυπάρχουν διάφορες ειδικότητες, όπως είναι αυτές του στοιχειοθέτη, του διορθωτή, του πιεστή, του χαρτοθέτη, του διαλυτή, του σελιδοποιού, του μεταφορέα, του βιβλιοδέτη, του χαράκτη, οι οποίες αντιστοιχούν σε διαφορετικό κοινωνικό κύρος και αμείβονται με διαφορετικό ημερομίσθιο. Από τις ειδικότητες αυτές η εργασία του στοιχειοθέτη διαχρονικά απολαμβάνει την υψηλότερη αναγνώριση τόσο εντός του τυπογραφείου όσο και έξω από αυτό. Η αναγκαία γνώση γραφής και ανάγνωσης, η καθημερινή επαφή με το έντυπο και τους φορείς του «πνεύματος», καθώς και η αίσθηση της συνδιαμόρφωσης της κοινής γνώμης κατέτασσαν τον στοιχειοθέτη στην υψηλότερη ιεραρχικά βαθμίδα ενός τυπογραφείου· γεγονός που φαίνεται να επέτρεψε την ταύτιση του όρου τυπογράφος με τη συγκεκριμένη ειδικότητα.⁴

Η επαγγελματική κατηγορία των τυπογράφων παρουσιάζει ορισμένα χαρακτηριστικά που συγκρινόμενα με τα αντίστοιχα άλλων ομάδων εργαζόμενων μας επιτρέπουν να προβούμε σε κάποιες υποθέσεις αναφορικά με το αν οι εργάτες τυπογράφοι θα μπορούσαν να ενταχθούν στην «αριστοκρατία» των εργαζομένων· γεγονός που θα εκλογίκευε και την παραπάνω θετική εικόνα.

Τα κριτήρια που θα επιχειρήσουμε να ερευνήσουμε αν ικανοποιούνται αφορούν στην κανονικότητα της απασχόλησης, στις συνθήκες εργασίας, στο ύψος του ημερομισθίου, στις σχέσεις με άλλες επαγγελματικές ομάδες (κατώτερες ή και ανώτερες), στο επίπεδο της ζωής, στις προοπτικές κοινωνικής ανόδου του ίδιου του εργαζόμενου στα τυπογραφεία αλλά και των παιδιών του.⁵

Η οριοθέτηση της μελέτης

α. *Γεωγραφικά όρια.* Η μελέτη καλύπτει τον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της Αθήνας (με δάνεια για συγκρίσεις κι από την περιοχή του Πειραιά). Τα αστικά κέντρα αποτελούν τους βασικούς τόπους ίδρυσης των τυπογραφικών καταστημάτων, καθώς εκεί

4. Είναι προφανές πως και μέσα στην ίδια ειδικότητα παρουσιάζονται διαφοροποιήσεις. Δεν έχουν όλοι οι στοιχειοθέτες, για παράδειγμα, τις ίδιες τυπογραφικές δεξιότητες. Η εμπειρία των εργαζομένων ποικίλλει και εξαρτάται από την ειδικότητα, το είδος και το μέγεθος της επιχείρησης, τον τεχνολογικό εξοπλισμό που χρησιμοποιεί αλλά και τον τόπο της εγκατάστασης.

5. Για την ιδεολογία και πολιτική δράση μιας επαγγελματικής ομάδας, βλ. E. Hobsbawm – J.W. Scott, «Πολιτικοποιημένοι παπουτσήδες», στον τόμο: E. Hobsbawm, *Ξεχωριστοί άνθρωποι. Αντίσταση, εξέγερση και τζαζ*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σσ. 36-73.

συγκροτείται η αγορά για έντυπο υλικό. Η Αθήνα ως οικονομικό, κοινωνικό, διοικητικό, πολιτικό και πολιτιστικό κέντρο⁶ θα συγκεντρώσει τα περισσότερα τυπογραφεία, γεγονός που κατατάσσει την πόλη στην πρώτη θέση, τόσο σε εκδοτική παραγωγή, όσο και σε αριθμό εργαζομένων. Αξιοποιώντας την *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900* των Φ. Ηλίου και Π. Πολέμη διαπιστώνουμε πως περίπου το 80% των εντύπων που εκδόθηκαν εντός των ορίων του ελληνικού κράτους είχαν ως τόπο έκδοσης την Αθήνα (βλ. και πίν. 25 του Παραρτήματος).⁷

β. *Χρονικά όρια*. Το χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται η μελέτη, καλύπτει την περίοδο μετά την ψήφιση του Συντάγματος του 1864 και εκτείνεται μέχρι την Μικρασιατική καταστροφή. Το κάτω χρονικό όριο (1870) επιλέγεται διότι με το νέο Σύνταγμα επιτυγχάνεται η ανάπτυξη και εξέλιξη της τυπογραφίας στη χώρα. Παράλληλα οι πρώτες συνταγματικές ελευθερίες που το συνοδεύουν θα επιτρέψουν να μεταδοθεί η ευρωπαϊκή εμπειρία της συσσωμάτωσης σε συλλόγους και σωματεία και θα απελευθερώσουν τις αναγκαίες, για ανάπτυξη, δυνάμεις.

Το άνω χρονικό όριο (1920) προσδιορίζεται με τη Μικρασιατική καταστροφή. Η έλευση ενός τόσο μεγάλου αριθμού προσφύγων από τα παράλια της Μ. Ασίας και τον Πόντο θα μεταβάλει ριζικά την όψη της ελληνικής πρωτεύουσας. Η συνακόλουθη πληθυσμιακή αύξηση, η παρουσία σημαντικού αριθμού προσφύγων με εξειδικευμένες τυπογραφικές γνώσεις, η σταδιακή μείωση του αναλφαβητισμού στα μεγάλα αστικά κέντρα, η βελτίωση της ποιότητας στην εκτύπωση των εντύπων και η διεύρυνση του δικτύου διανομής θα αποτελέσουν τις καταλυτικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της τυπογραφίας και θα σηματοδοτήσουν το πέρας σε μια άλλη περίοδο, ριζικά διαφορετική με την υπάρχουσα, την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η καταληκτική χρονολογία του 1920 συμπίπτει, επίσης, με δύο ακόμη παράγοντες: α) τη σημαντική ανάπτυξη του ελληνικού εμπορικού και βιομηχανικού κεφαλαίου εξαιτίας της διεύρυνσης των γεωγραφικών ορίων της χώρας και της διάνοιξης νέων αγορών και, β) με τον βενιζελικό εκσυγχρονισμό, ο οποίος επαναπροσδιορίζοντας τις

6. Για την πρωτοκαθεδρία της Αθήνας σε όλους τους τομείς της οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής ζωής, βλ. G. Burgel, *Αθήνα: η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Εξάντας Αθήνα 1976.

7. Τα όρια του νέου ελληνικού κράτους βασίζονται στα σύνορα του 1881. Για την ορθότητα των αριθμών βλ. Φ. Ηλίου – Π. Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900*, Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλίου»/Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 2006.

σχέσεις κεφαλαίου και εργασίας προσέδωσε νέο περιεχόμενο στις κοινωνικές σχέσεις.⁸

Οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν ως κύριο υλικό για να σκιαγραφήσουμε τη φυσιογνωμία του τυπογράφου ήσαν διάσπαρτες και ετερογενείς. Τις περισσότερες φορές η εικόνα σχηματίζεται με τη διαμεσολάβηση τρίτων. Έτσι, ένα σημαντικό μέρος για το αποτύπωμα της εικόνας αυτής, προέρχεται από τα δημιουργήματα των κρατικών φορέων, όπως είναι οι απογραφές, οι στατιστικές, οι νόμοι, τα βασιλικά διατάγματα, καθώς και οι εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας «ἐπὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἐργατικῶν νόμων». Από την άλλη πλευρά, η εικόνα αποκρυσταλλώνεται με τα καταστατικά και τις λογοδοσίες των συλλογικών οργάνων στα οποία συμμετέχουν οι ίδιοι οι τυπογράφοι, αλλά και τα άρθρα στον Τύπο που σχολιάζουν την καθημερινότητα των τυπογραφικών καταστημάτων.

Η διάρθρωση της μελέτης

Η μελέτη χωρίζεται σε δύο βασικά μέρη:

Το πρώτο μέρος τιτλοφορείται «το επάγγελμα του τυπογράφου». Εδώ επιχειρείται η ερμηνεία του όρου τυπογράφος μέσα από την προσέγγιση του περιεχομένου αλλά και των συνδηλώσεων που αυτός περικλείει. Ως εργαλεία επιλέχθηκαν τόσο τα λεξικά του 19ου και 20ού αιώνα, όσο και οι πεποιθήσεις που εκφράζουν για την επαγγελματική τους ιδιότητα οι ίδιοι οι τυπογράφοι. Στη συνέχεια γίνεται προσπάθεια να περιγραφούν η καθημερινή ζωή στα τυπογραφικά καταστήματα αλλά και οι κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα σ' αυτά. Η προσέγγιση λαμβάνει χώρα διά μέσου της μελέτης των συνθηκών εργασίας και υγιεινής των τυπογραφείων, των ημερομισθίων και τη σύγκριση αυτών τόσο μεταξύ των διαφόρων ειδικοτήτων που δραστηριοποιούνται στα τυπογραφεία όσο και με άλλες επαγγελματικές ομάδες, των συνθηκών κατοικίας των εργοδοτών και εργαζομένων, τον ελεύθερο χρόνο κλπ.

Σημαντική βαρύτητα και έκταση καταλαμβάνουν τόσο ο θεσμός της μαθητείας όσο και η γυναικεία απασχόληση. Ο θεσμός της μαθητείας στα τυπογραφεία δεν αποτελούσε αποκλειστικά και μόνο ένα σύστημα παραγωγής και διάχυσης τεχνικών γνώσεων αλλά, μεταξύ άλλων, αποτελούσε και έναν σημαντικό συνδετικό κρίκο

8. Βλ. και Γ. Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά: η συγκρότηση της αστικής τάξης*, Νεφέλη, Αθήνα 2006, σ. 49.

ανάμεσα στην οικογένεια και την εργασία, καθώς και το ασφαλές μέσο συγκρότησης «ανδρισμού».⁹

Μολονότι η τυπογραφική εργασία χαρακτηρίστηκε ως αποκλειστικά ανδρικό προνόμιο και η έρευνα στις σχετικές πηγές κατέδειξε την απουσία λόγου για τη θέση της γυναίκας στο χώρο των τυπογραφικών καταστημάτων, η συμμετοχή της γυναίκας αν και περιορισμένη δεν υπήρξε αμελητέα. Οι γυναίκες, συνήθως, απασχολούνταν στις λεγόμενες «βοηθητικές» εργασίες, αναπαράγοντας έτσι τις έμφυλα ιεραρχημένες σχέσεις εξουσίας. Όπως υποστηρίζει η Ε. Αβδελά, «η θέση που κατέχουν οι γυναίκες μέσα στην οικογένεια καθόρισε την κατώτερη θέση τους στην αγορά εργασίας, επιβάλλοντας έναν ιεραρχικά δομημένο καταμερισμό της εργασίας κατά φύλα».¹⁰

Στο δεύτερο μέρος που φέρει τον τίτλο «συνδικαλιστική δράση», αφού περιγράψουμε το νομοθετικό καθεστώς που ίσχυε ή παγιώθηκε σ' αυτό το διάστημα, η προσοχή μας επικεντρώνεται στις συσσωματώσεις που δημιουργήθηκαν την εν λόγω περίοδο από τους ανθρώπους των τυπογραφείων. Αυτές χωρίζονται σε τρεις γενικές κατηγορίες: στις μεικτές, στις εργοδοτικές και, τέλος, στις εργατικές συσσωματώσεις.

Έτσι, στις μεικτές συσσωματώσεις περιγράφεται η δομή, η λειτουργία και η εξέλιξη της «Μετοχικής Εταιρίας των Εργατών Τυπογράφων 'ο Γουτεμβέργιος'» και της «Αδελφότης Εργατών Τυπογράφων 'η Πρόοδος'». Ακολουθώντας την ίδια συλλογιστική εξετάζουμε από τις εργοδοτικές συσσωματώσεις τον «Σύνδεσμο Τυπογράφων ο 'Εκατόγχειρ'» και τον «Σύνδεσμο Βιομηχάνων Τυπολιθογράφων και Βιβλιοχαρτεμπόρων». Από τις αμιγώς εργατικές συσσωματώσεις επιλέχθηκαν ο «Εργατικός Σύνδεσμος των Τυπογράφων» και η «Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων», τόσο εξαιτίας του επαρκούς διαθέσιμου αρχειακού υλικού όσο και γιατί οι δύο αυτές εργατικές συσσωματώσεις σημάδεψαν τις συνδικαλιστικές απόπειρες των εργατών τυπογράφων.

9. Βλ. Α. Baron, «An 'Other' Side of Gender Antagonism at Work: Men, Boys, and the Remasculinization of Printers' Work, 1830-1920», στο Α. Baron (επιμ.), *Work Engendered Towards a New History of American Labor*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 1991, σ. 50.

10. Βλ. Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα 1990, σ. 27.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΥ

1. ΟΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

Μέχρι τον 19ο αιώνα ο βασικός τρόπος στοιχειοθέτησης ενός εκτεταμένου κειμένου ήταν η «χειροστοιχειοθεσία»,¹¹ η οποία προϋπέθετε την ύπαρξη έτοιμων μεταλλικών «στοιχείων», ταξινομημένων σε ειδικά συρτάρια, τις «κάσες». ¹² Κάθε κάσα ήταν χωρισμένη σε μικρά κουτιά που καλούνταν «στοιχειοθήκες». Η στοιχειοθεσία ενός κειμένου ήταν μια διαδικασία που γινόταν τμηματικά. Ο στοιχειοθέτης, στο ένα του χέρι κρατούσε το «συνθετήριο», έναν ειδικό μεταλλικό κανόνα με δύο σταθερά πλαίσια και ένα ρυθμιζόμενο.

Εικόνα 1: Το συνθετήριο.

Με το άλλο χέρι και με τη βοήθεια μιας ειδικής τσιμπίδας, τοποθετούσε στο συνθετήριο τα στοιχεία που συνέλεγε ένα προς ένα μέσα

από την κάσα. Αφού

σχηματιζόταν η λέξη, τοποθετούσε ένα «διάστημα» για να τη διαχωρίσει από την επόμενη. Μετά την ολοκλήρωση της αράδας τοποθετούσε ένα «διάστιχο», μια λεπτή

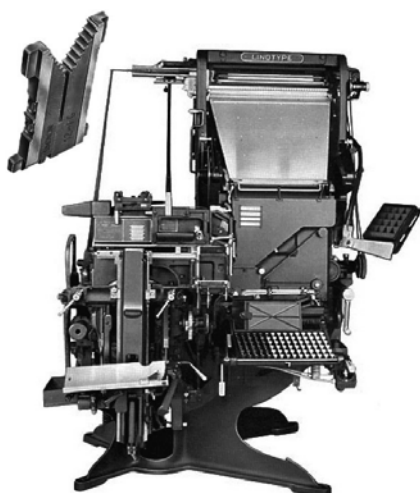
11. Στοιχειοθεσία είναι «η διαδικασία ταξινόμησης των γραμμάτων σε λέξεις και προτάσεις προκειμένου να συντεθεί ένα ολοκληρωμένο κείμενο», βλ. Ό. Απέργη – Δ. Μπιτζένης, *Τεχνολογία των Εκτυπώσεων*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων / Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα 1999, σ. 31.

12. Τα παραδοσιακά τυπογραφικά στοιχεία κατασκευάζονταν από ένα κράμα μετάλλων, όπου υπερίσχυε ο μόλυβδος (78% περίπου). Στη σύνθεση του κράματος υπήρχε, επίσης, κασσίτερος (14-18%) και αντιμόνιο (περίπου 4%).

μεταλλική λάμα από μόλυβδο, χαμηλότερη σε ύψος από τα στοιχεία, έτσι ώστε να εκτυπωθεί το απαραίτητο κενό ανάμεσα στις γραμμές.

Όταν γέμιζε το συνθετήριο, ο στοιχειοθέτης το άδειαζε στον «σελιδοθέτη», μια ξύλινη ή και μεταλλική πλάκα που χρησίμευε για την ανάπτυξη των σελίδων. Όταν ο σελιδοθέτης γέμιζε, η παραγωγή δενόταν, τις περισσότερες φορές με σπάγκο, σε τεμάχια και τα πρώτα εκτυπωμένα δοκίμια στέλνονταν για διόρθωση.¹³ Ο στοιχειοθέτης χαλάρωνε τους σπάγκους και με την τσιμπίδα αφαιρούσε ή και προσέθετε στοιχεία για να διορθωθεί το κείμενο. Εξυπακούεται πως η διαδικασία επαναλαμβανόταν έως ότου η φόρμα απαλλαγεί από τα τυπογραφικά λάθη.

Η στοιχειοθέτηση με το χέρι αποτελούσε έναν δαπανηρό και ιδιαίτερα χρονοβόρο τρόπο στοιχειοθεσίας, ειδικά για τους εκδότες των εφημερίδων, όπου η πίεση του χρόνου ήταν ασφυκτική. Διάφοροι πειραματισμοί έλαβαν χώρα κατά καιρούς για την κατασκευή κάποιας μηχανής,¹⁴ χωρίς όμως αποτελέσματα, έως το 1886, οπότε εφευρέθηκε η λινοτυπική μηχανή.¹⁵

Η βασική ιδέα ήταν η παραγωγή συμπαγών αράδων κειμένου χυτευμένες από μια συστοιχία μητρών. Κάθε μήτρα ήταν ένα μεταλλικό καλούπι μέσα στο οποία αποτυπωνόταν ή χαραζόταν ένα γράμμα. Η λινοτυπία ήταν παράλληλα τόσο στοιχειοθετική όσο και στοιχειοχυτική μηχανή. Αποτελούνταν, σε γενικές γραμμές, από ένα πληκτρολόγιο, ένα πλήθος καλουπιών για τη χύτευση των στοιχείων και μηχανισμούς που συνέδεαν τα διάφορα τμήματα μεταξύ τους. Το αποτέλεσμα της

Εικόνα 2: Η λινοτυπική μηχανή

13. Βλ. και Χρ. Μανουσαρίδη, «'Μανούτιου' μαρτυρία: Απ' το χειρόγραφο στο έντυπο», *Μνήμων* 20 (1998), 280-281.

14. Οι πρώτες προσπάθειες κατασκευής στοιχειοθετικών μηχανών ανάγονται στη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα στις Η.Π.Α. Για τις πρώτες αυτές απόπειρες βλ. P. Duffy, *The Skilled Compositor, 1850-1914: an Aristocrat among Working Men*, Ashgate 2000, σσ. 59-61.

15. Η λινοτυπική μηχανή κατασκευάστηκε από τον ωρολογοποιό Ottmar Mergenthaler στις Η.Π.Α. Η εταιρία κατασκευής των λινοτυπικών μηχανών, η Mergenthaler Company, ιδρύθηκε στο Μπρούκλιν το 1886 και εξαιτίας της αυξημένης ζήτησης, ίδρυσε θυγατρική εταιρία στο Μάντσεστερ, τη Linotype Company. Έως το 1968 η βρετανική εταιρία αποτέλεσε τον βασικό προμηθευτή των ευρωπαϊκών τυπογραφείων. Αναλυτικότερα βλ., Δ. Παυλόπουλος, *Χαρακτική, Γραφικές Τέχνες. Ιστορία - τεχνικές - Μέθοδοι*, Εταιρεία Εικαστικών Τεχνών «Α. Τάσος», Αθήνα 1995, σ. 241. Για τον Ottmar Mergenthaler βλ. C. Schlesinger, *The Biography of Ottmar Mergenthaler, Inventor of the Linotype*, Delaware, USA, Oak Knoll 1989.

στοιχειοθεσίας με τη χρήση αυτής της μηχανής ήταν αράδες κειμένου που χυτεύονταν για μία και μοναδική φορά. Το κείμενο, δηλαδή, δεν αποτελούνταν από ξεχωριστά στοιχεία, όπως στη χειροστοιχειοθεσία, αλλά από μονοκόμματα σειρές στοιχείων που παράγονταν με ταυτόχρονη χύτευση.¹⁶ Αυτή η λειτουργία, ωστόσο, αποτελούσε ταυτόχρονα και το κύριο μειονέκτημα αυτής της μεθόδου, καθώς, εάν διαπιστωνόταν οποιοδήποτε λάθος, η αράδα πληκτρολογούταν και χυτεύοταν εξ αρχής.¹⁷

Η λινотυπία μείωσε το χρόνο στοιχειοθεσίας αισθητά και γι' αυτό χρησιμοποιήθηκε κυρίως για τη στοιχειοθέτηση των εφημερίδων. Έτσι, ενώ ένας έμπειρος στοιχειοθέτης συνέλεγε 1.500 περίπου στοιχεία στη διάρκεια μιας ώρας, τα στοιχεία που πληκτρολογούσε ο λινотύπης έφταναν ή και ξεπερνούσαν τις 5.000 για το ίδιο χρονικό διάστημα. Το υψηλό κόστος των λινотυπικών μηχανών ισοσκελίστηκε με την αντικατάσταση τριών περίπου στοιχειοθετών από ένα χειριστή του μηχανήματος,¹⁸ γεγονός που είχε ως συνέπεια την περαιτέρω μείωση του εργατικού κόστους.

Τα μειονεκτήματα της λινотυπίας ήρθε να αντιμετωπίσει μια άλλη μέθοδος μηχανικής στοιχειοθεσίας, η μονотυπία, η οποία εφευρέθηκε στις Η.Π.Α. το 1897.¹⁹ Η μονотυπική μηχανή παρήγαγε μεμονωμένα τυπογραφικά στοιχεία, τα οποία χρησιμοποιούνταν για μία και μοναδική εκτύπωση. Αποτελούνταν από δύο ξεχωριστά μέρη, το πληκτρολόγιο και το χυτήριο, τα οποία μπορούσαν να βρίσκονται και σε διαφορετικό χώρο. Η λειτουργία της, όμως, προϋπέθετε δύο χειριστές, γεγονός που επιβάρυνε το κόστος παραγωγής.

16. «Καθώς 'γράφει' το κείμενο, προκαλεί μια ροή, από μεταλλικές μήτρες, οι οποίες πέφτουν μία-μία στις υποδοχές της λινотυπικής μηχανής σύμφωνα με τα πλήκτρα που χτυπά κάθε φορά». Αναλυτικότερα, βλ. Ν. Λέανδρος, *Μαζικά έντυπα επικοινωνίας στην Ελλάδα. Οικονομικές και τεχνολογικές προσεγγίσεις*, Δελφίνι, Αθήνα 1992, σ. 59.

17. Εκτός από την αδυναμία διόρθωσης, ένα άλλο μειονέκτημα της μεθόδου ήταν πως κατά τη χύτευση των στοιχείων προέκυπταν εξογκώματα, προεξοχές (γρέζια) μεταξύ των στοιχείων της αράδας, τα οποία καθώς τυπώνονταν, δημιουργούσαν ένα ακαλαίσθητο αποτέλεσμα. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε τροχοπέδη για τη διάδοση της λινотυπίας και στην στοιχειοθέτηση των βιβλίων. Επίσης, αρνητικό ήταν το γεγονός ότι το χυτήριο, με τις υψηλές θερμοκρασίες και τις αναθυμιάσεις καθιστούσε ανθυγιεινές τις συνθήκες εργασίας για τον στοιχειοθέτη. Βλ. σχετικά, Δ. Παυλόπουλος, *Χαρακτική, Γραφικές Τέχνες...*, ό.π., σ. 244.

18. Τον Απρίλιο του 1910 το Νέον Άστρ υπολόγιζε το κόστος της κάθε λινотυπικής μηχανής σε 20.000 δρχ. Αναλυτικότερα, για τις λινотυπικές μηχανές, τη σημασία και τις εντάσεις που προκάλεσε η υιοθέτησή της στην Ελλάδα, βλ. παρακάτω σσ. 273-274.

19. Η μονотυπία αποτέλεσε το αντικείμενο της εφεύρεσης του Talbot Lanston στην Ουάσιγκτον. Βλ. περισσότερα στο P. Duffy, *The Skilled Compositor, 1850-1914*, ό.π., σ. 66. Για την μονотυπική μηχανή βλ. R. Bringhurst, *Στοιχεία της τυπογραφικής τέχνης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001.

Το χτύπημα κάθε πλήκτρου διατρύπουσε μια ταινία από ειδικό χαρτί σε μορφή ρολού, με τη χρήση ενός συστήματος πεπιεσμένου αέρα· ο συγκεκριμένος αριθμός τρυπών και ο μεταξύ τους συσχετισμός αντιστοιχούσε σε ένα συγκεκριμένο γράμμα. Μετά την ολοκλήρωση της πληκτρολόγησης, η ταινία μεταφερόταν στο χώρο του χυτηρίου, όπου αποκωδικοποιούνταν στη μηχανή χύτευσης.

Εικόνα 3: Η μονοτυπική μηχανή.

Η μονοτυπική μηχανή επέτρεπε τη διόρθωση με το χέρι ενός στοιχείου που είχε πληκτρολογηθεί λάθος και δεν απαιτούσε επαναχύτευση ολόκληρης της αράδας. Επιπλέον, παρείχε τη δυνατότητα αποθήκευσης του συνεχόμενου χαρτιού ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί ξανά, όπως στις περιπτώσεις των επανεκδόσεων. Η ποιότητα της εκτύπωσης, η εύκολη διόρθωση των λαθών και η επαναχρησιμοποίηση του χαρτιού συνετέλεσαν στην ευρύτερη διάδοση της μονοτυπίας στον εκδοτικό χώρο.

Η εισαγωγή της μηχανικής στοιχειοθεσίας στο χώρο των τυπογραφείων ενίσχυσε το κύρος του στοιχειοθέτη στην παραγωγική διαδικασία, δεδομένου ότι η χρήση της μηχανής απαιτούσε υψηλή ειδικευση. Στην Ελλάδα, η πιθανότερη ημερομηνία εισαγωγής της λινοτυπικής μεθόδου είναι το 1907. Όπως ήταν αναμενόμενο η λινοτυπία εισήχθη στη χώρα από τους εκδότες εφημερίδων. Έτσι, «τὰς πρώτας λινοτυπικὰς μηχανὰς ἔφεραν εἰς τὰς Ἀθήνας τὸ 1907 αἱ ἐφημερίδες Ἐμπρὸς, Νέον Ἄστυ καὶ Ἑσπερινή».²⁰

Αφού αντιμετωπίστηκαν επαρκώς, με τις απαραίτητες προσαρμογές, οι δυσκολίες του ελληνικού αλφαβήτου με τα διαφορετικά είδη τονισμού και σημεία στίξεως, η λινοτυπία ως μέθοδος μηχανικής στοιχειοθεσίας υιοθετήθηκε από το σύνολο των τυπογραφείων των συγκροτημάτων του Τύπου. Αντίθετα, η χρήση της μονοτυπίας αν και επιλέχθηκε έναντι της λινοτυπίας από τους εκδοτικούς οίκους της πρωτεύουσας, δεν υιοθετήθηκε με την ίδια ταχύτητα. Αυτό φαίνεται να οφείλεται σε δύο κυρίως λόγους: αφενός η απουσία πιεστικής ανάγκης για την ταχύτερη παραγωγή του εντύπου και αφετέρου το υψηλό κόστος αγοράς της.

20. Ι. Μύταλης – Κ. Μάγερ, *Ελληνική δημοσιογραφία*, Αθήνα 1939, σ. 135.

2.

ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟΝ «ΤΥΠΟΓΡΑΦΟ» ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΟΡΟΥ

Η αναζήτηση των όρων «εργάτης» και «τυπογράφος» είναι απαραίτητο να τοποθετηθεί στην αναπαράσταση της κοινωνικής πραγματικότητας, με τον τρόπο που αυτή αναδύεται μέσα και από ιστορικές πηγές, όπως είναι τα λεξικά, που κυκλοφορούσαν στην Ευρώπη, αλλά κυρίως στην Ελλάδα, τόσο στο τέλος του 19ου, όσο και στις αρχές του 20ού αιώνα. Οι συγγραφείς τους καταγράφουν, τεκμηριώνουν και ερμηνεύουν όρους και έννοιες της εποχής στην οποία κυκλοφόρησαν. Έτσι, μας εκχωρούν το δικαίωμα να προσεγγίσουμε το πλαίσιο με το οποίο, οι άνθρωποι της εποχής που εξετάζουμε, προσέδιδαν νόημα σε όρους, που πολύ συχνά αναπαριστούσαν τις υφιστάμενες κοινωνικές σχέσεις. Ο ιδιαίτερος τρόπος που κάθε εποχή αποδίδει έναν συγκεκριμένο όρο μας επιτρέπει να κατανοήσουμε πώς οι άνθρωποι κατανοούν την κοινωνική πραγματικότητα μέσα στην οποία ζουν. Η γλώσσα, σαφέστατα, επηρεάζει αλλά και επηρεάζεται από την κοινωνική πραγματικότητα.

Οι όροι που συναντάμε στις πηγές (εργάτης, τυπογράφος) είναι μεταβαλλόμενου περιεχομένου, λόγω των ταχύτατων μεταβολών στη διαδικασία παραγωγής και στις σχέσεις ανάμεσα σε εργοδότες και εργαζομένους. Έτσι, αρκετές φορές, εντοπίζεται το φαινόμενο να συγχέονται αυτοί οι όροι και άλλες, οι όροι αυτοί να μην ανταποκρίνονται στις αλλαγές των εργασιακών σχέσεων κλπ.

Ποιος, όμως, μπορεί να θεωρηθεί εργάτης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα; Με άλλα λόγια, ποια χαρακτηριστικά πρέπει να διαθέτει ώστε να αποκτήσει την ταυτότητα του εργάτη; Στα λεξικά του 19ου αιώνα ο όρος «εργάτης» απαντάται με δύο κύριες σημασίες, του ημερομίσθιου εργάτη αλλά και του χειρώνακτα. Οι σημασίες αυτές εμφανίζονται στα λεξικά, συνοδευόμενες από μια σειρά περιγραφών, όπως οι

ακόλουθες: «Ὅστις ἐργάζεται, δουλεύει, κατασκευάζει, φκιάνει, κάμνει τίποτε, ὅστις δουλεύει διὰ μισθόν, ἡμεροδουλευτής»,²¹ «Ὁ λαμβάνων ἡμερομίσθιο»,²² «Πρόσωπο που ἐργάζεται χειρωνακτικά, που απασχολείται σε εργασία που απαιτεῖ σωματική δύναμη και κατὰ κανόνα αμοιβεται με ἡμερομίσθιο»,²³ «Ὁ ἐργαζόμενος ιδ. με τα χέρια του, δουλευτής, αργάτης· γενική ονομασία των προσώπων που ἐργάζονται σε εργοστάσια ἢ ἐργαστήρια με ἡμερομίσθιο».²⁴

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως ο ὅρος ἐργάτης συνδέεται με τη χειρωνακτική εργασία, χωρίς ὅμως να προσδιορίζεται επακριβῶς εἰάν πρόκειται για εξαρτημένη σχέση εργασίας ἢ ὄχι. Προϊόντος του χρόνου, ωστόσο, ο ὅρος ἀρχίζει να αποκτᾷ κοινωνικό περιεχόμενο και ο ἐργάτης ταυτίζεται με τον χειρῶνακτα, ἐνῶ ὅλο και πιο συχνά συνδέεται με την εξαρτημένη μισθωτή εργασία.

Στην Ελλάδα, με τη συστηματική γενίκευση της πρακτικῆς του ἡμερομισθίου, μετὰ την δεκαετία του 1870, ο ὅρος μετασχηματίζεται, αποσυνδέεται ἀπὸ τη χειρωνακτική εργασία και συσχετίζεται με το ἡμερομίσθιο, στο πλαίσιο ευρύτερων μεταβολών που παρατηροῦνται στην ἐλληνική κοινωνική πραγματικότητα του τέλους του 19ου αἰῶνα.

Αντίθετα με τον ὅρο «ἐργάτης», ο ὅρος «τυπογράφος» για τους λεξικογράφους εἶναι ἀκόμα πιο πολυσήμαντος. Ἐτσι, σύμφωνα με το «Ἐγκυκλοπαιδικόν λεξικόν» του Ἐλευθερουδάκη,²⁵ ὡς τυπογράφος ὀρίζεται «ὁ μετερχόμενος τὴν τυπογραφικὴν τέχνην. Ὁ ἀναλαμβάνων τὴν ἐκτύπωσιν βιβλίων. Ὁ διευθύνων ἢ ἰδιοκτήτης τυπογραφείου. Ἐπίσης, ὁ ἐργάτης, ὁ συνθέτης». Βέβαια, ο ὀρισμός αὐτός εἶναι ἡ ἀντανάκλαση της πρόσληψης του ὀρου «τυπογράφος» στις συνθήκες του 20οῦ αἰῶνα ἀπὸ τους λεξικογράφους της ἐποχῆς. Αντίθετα, οἱ λεξικογράφοι του 19ου αἰῶνα δεν μπαίνουν καν στη διαδικασία περιγραφῆς του ὀρου, ἀλλὰ περιορίζονται στο γενικό πλαίσιο του ὀρου «τυπογραφία». Με βάση τις ἀνωτέρω ἐπισημάνσεις, λοιπόν, ο ὀρισμός της «τυπογραφίας» ὡς «ἡ τέχνη τοῦ ἐκτυπῶν βιβλία, ἐφημερίδας κλπ.» προσδιορίζει και το πλαίσιο για ἕναν ευρύτερα ἀποδεκτό ὀρισμό του «τυπογράφου».

21. Ἀνθιμος Γαζής, *Λεξικόν της ἐλληνικῆς γλώσσης τρίτομον*, τ. Α΄, Ἐν Βιέννῃ 1835, σ. 745.

22. Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, *Λεξικόν της καθ' ἡμᾶς ἐλληνικῆς διαλέκτου, μεθρμηνευμένης εἰς το ἀρχαῖον ἐλληνικόν και το γαλλικόν*, Ἐν Αθήναις 1835, σ. 94.

23. Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ἐλληνικῆς Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2002, σ. 668.

24. Τεγόπουλος-Φυτράκης, *Ἐλληνικό λεξικό*, Αθήνα 1993, σ. 275.

25. *Ἐγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, Ἐκδοτικός οἶκος Ἐλευθερουδάκη, Ἐν Αθήναις 1927-1931, τόμ. 12, σ. 337.

Πιο αντιπροσωπευτικός φαίνεται να είναι, ωστόσο, ο ορισμός του J. Μοχον (1627-1691), σύμφωνα με τον οποίο «ο τυπογράφος είναι κάποιος που κατά την κρίση του και με απόλυτη αυτοπεποίθηση έχει τη δυνατότητα, είτε να εκτελέσει ο ίδιος είτε να καθοδηγήσει άλλους να εκτελέσουν από την αρχή ως το τέλος όλες τις εργασίες που σχετίζονται με την τυπογραφία».²⁶

Παρατηρούμε, δηλαδή, πως οι συγγραφείς των λεξικών της εποχής δεν διαφοροποιούσαν στον όρο τυπογράφος τον ιδιοκτήτη από τον εργάτη του τυπογραφείου. Αυτή η ταύτιση προσέδιδε αναμφίβολα διαφορετική υπόσταση στο επάγγελμα του τυπογράφου και πρόσφερε στους εργάτες τυπογράφους μια ευδιάκριτη ποιοτική υπεροχή έναντι των άλλων επαγγελματιών.

Είναι ενδεικτικό ότι ο Οδηγός της Ελλάδος του Ν. Ιγγλέση,²⁷ χρησιμοποιεί τον όρο “τυπογράφος” για να προσδιορίσει την επαγγελματική ιδιότητα του συνόλου των απασχολούμενων στο χώρο των τυπογραφείων, χωρίς να κρίνεται απαραίτητο να προσδιορισθεί περαιτέρω με πρόσθετους όρους, όπως “ιδιοκτήτης τυπογράφος” ή “εργάτης τυπογράφος”.

26. Για τον ορισμό του Μοχον βλ. Κλ. Μαστορίδης, «Τυπογράφος είναι ο άνθρωπος-ορχήστρα, με δυνατότητες να συνθέτει, να διευθύνει, αλλά και να εκτελεί», *Marketing Week* (Ιούλιος 2000), σσ. 68-75.

27. Βλ. Ν. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, Εκδότης: Εταιρία Διαφημίσεων η «Ανατολή», Εν Αθήναις 1920.

3.

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ

Όπως θα δούμε αναλυτικότερα, το επάγγελμα του τυπογράφου εμφανίζει ορισμένες ιδιαιτερότητες σε σχέση με εργαζόμενους σε άλλους κλάδους. Οι αναμφίβολα θετικές σημάνσεις που συνοδεύουν τον όρο *τυπογράφος* —και στον όρο περιλαμβάνονται τόσο οι ιδιοκτήτες τυπογράφοι όσο και οι εργάτες τυπογράφοι— είναι κοινός τόπος τόσο στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον όσο και στο εσωτερικό του κλάδου των τυπογράφων,²⁸ και συνδέονται, κατ' αρχάς, με την εγγραμματοσύνη των εργαζομένων στα τυπογραφεία. Η λειτουργία, όμως, αυτών των στερεοτύπων θα πρέπει να συνδέεται και με μια σειρά από άλλες παραμέτρους, όπως η κανονικότητα στην απασχόληση, οι ικανοποιητικές —σε σχέση με τα υπόλοιπα επαγγέλματα— συνθήκες εργασίας και υγιεινής, μια στοιχειώδης ασφάλιση, οι σχέσεις με τις άλλες κοινωνικές ομάδες, το επίπεδο ζωής, οι προοπτικές κοινωνικής ανόδου και, σαφέστατα, ένα υψηλότερο ημερομίσθιο. Παράμετροι, με άλλα λόγια, που θα έκαναν το επάγγελμα ελκυστικό και περιζήτητο.

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζεται το επάγγελμα του τυπογράφου από την πλευρά των συνθηκών εργασίας και υγιεινής, των ημερομισθίων και των συνθηκών κατοικίας, του ελεύθερου χρόνου, αλλά και της προσφοράς εργασίας σε σχέση με το ενδεχόμενο απολύσεων και ανεργίας.

28. «Διαιρέσεις που δεν ήταν μόνο κάθετες αλλά και οριζόντιες: ανάμεσα σε ειδικευμένους τεχνίτες και σε χειρώνακτες εργάτες... ανάμεσα στην εργατική αριστοκρατία και το λούμπεν προλεταριάτο... ανάμεσα στα διάφορα στρώματα των ειδικευμένων τεχνιτών, όπου ο τυπογράφος-στοιχειοθέτης κοίταζε αφ' υψηλού τον χτίστη και ο χτίστης το μπογιατζή», βλ. E. Hobsbawm, *Η εποχή των αυτοκρατοριών 1875-1914*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2000, σ. 189.

α) Οι συνθήκες εργασίας

Το επάγγελμα του τυπογράφου, έως και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, ήταν ως επί το πλείστον κλειστό, η δε οργάνωσή του είχε έντονα συντεχνιακά χαρακτηριστικά. Για την άσκησή του, βέβαια, απαραίτητη προϋπόθεση, ήταν η γνώση γραφής και ανάγνωσης. Εξ ορισμού, αυτή η προϋπόθεση, ήταν αποτρεπτική για την πλειοψηφία των ανειδίκευτων εργατών να εισέλθουν στον κόσμο των τυπογραφείων.

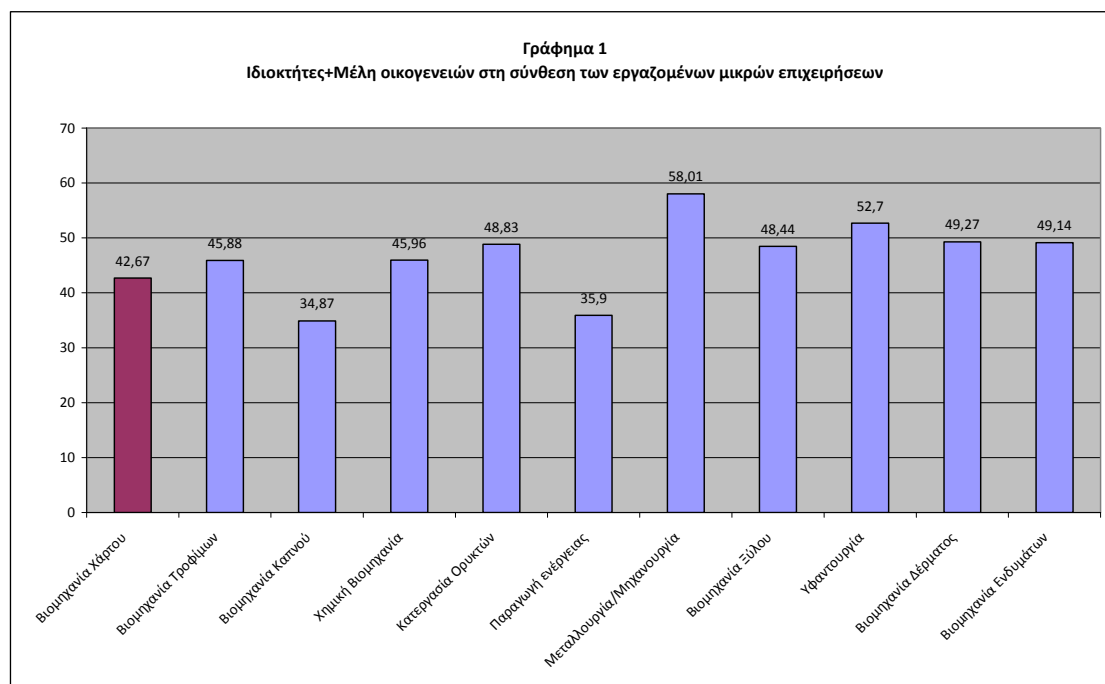
Για να γίνει κάποιος δεκτός σε ένα τυπογραφικό κατάστημα θα έπρεπε πρώτα να έχει μαθητεύσει κοντά σε κάποιον τεχνίτη-τυπογράφο. Η μαθητεία που, όπως θα δούμε παρακάτω, διαρκούσε περίπου 5-6 χρόνια, ήταν ιδιαίτερα κοπιαστική, και απαιτούσε πολύ περισσότερο χρόνο και ενέργεια από τη μαθητεία στα άλλα επαγγέλματα. Κι αυτό διότι, σ' αυτό το διάστημα, ο μαθητευόμενος, έπρεπε μαζί με την εκμάθηση της τέχνης του τυπογράφου να ολοκληρώσει τις γνώσεις του στη γραφή και την ανάγνωση. Η πολυετής μαθητεία στο επάγγελμα του τυπογράφου δεν σήμαινε απαραίτητα και τη μετάδοση των απαιτούμενων τεχνικών γνώσεων στον μαθητευόμενο, ούτε πάλι αντανάκλούσε το επίπεδο συνθετότητας και δυσκολίας εκμάθησης της τυπογραφικής τέχνης. Το φαινόμενο της απόκρυψης των «μυστικών του επαγγέλματος» από τους ειδικευμένους τυπογράφους ήταν συχνό, ενώ η μαθητεία ήταν βασισμένη στη μίμηση. Το γεγονός αυτό συνέβαλε στο να μην έχουν όλοι οι μαθητευόμενοι ούτε την ίδια εμπειρία, ούτε το ίδιο επίπεδο τεχνικών γνώσεων.²⁹

Σημαντικό ποσοστό εκείνων που επέλεγαν το επάγγελμα προέρχεται από την οικογένεια ή τον οικογενειακό περίγυρο του τυπογράφου, και ιδιαίτερα του ιδιοκτήτη τυπογράφου. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι ίδιοι καθοδηγούσαν τα παιδιά τους ή άλλα συγγενικά μέλη να ακολουθήσουν το πατρικό επάγγελμα (βλ. και πίνακα 1). Ένας από τους κυριότερους στόχους ήταν, ασφαλώς, η διασφάλιση των συμφερόντων της οικογενειακής επιχείρησης.

29. Για το φαινόμενο αυτό βλ. E. Johansson, «Beautiful Men, Fine Women and Good Work People», στο S. Ervø – T. Johansson, *Among Men*, Ashgate, Hampshire 2003, σσ. 66-80.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1						
Συμμετοχή των ιδιοκτητών και των μελών των οικογενειών τους στη σύνθεση των εργαζομένων στις επιχειρήσεις 1-5 ατόμων (1920)						
Κλάδος	ιδιοκτή- τες		Μέλη οι- κογένειας		Ιδιοκτήτες και Μέλη οικογένει- ας	
	Αριθμός	Ποσοστό (%) επί του συ- νόλου των εργαζομέ- νων	Αριθμός	Ποσοστό (%) επί του συνό- λου των εργαζομέ- νων	Αριθμός	Ποσοστό (%) επί του συ- νόλου των εργαζομένων
Βιομηχανία Χάρτου	347	32,4	105	10,27	452	42,67
Βιομηχανία Τροφίμων	14.203	36,04	3.879	9,84	18.082	45,88
Βιομηχανία Καπνού	130	26,37	42	8,5	172	34,87
Χημική Βιομηχανία	723	38,16	148	7,8	871	45,96
Κατεργασία Ορυκτών	536	35,71	197	13,12	733	48,83
Παραγωγή ενέργειας	34	29,86	7	6,1	41	35,9
Μεταλλουργία/ Μηχα- νουργία	3.596	43,23	1.218	14,78	4.814	58,01
Βιομηχανία Ξύλου	2.229	38,12	613	10,4	2.842	48,44
Υφαντουργία	231	35,93	108	16,8	339	52,7
Βιομηχανία Δέρματος	6.361	38,98	1.678	10,2	8.039	49,27
Βιομηχανία Ενδυμάτων	3.313	37,41	1.039	11,73	4.352	49,14

Πηγή: Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936: βιομηχανία-βιοτεχνία*, Αθήνα 1987, σ. 130.

Πηγή: πίνακας 1

Όπως φαίνεται κι από το γράφημα 1, κατά τη βιομηχανική απογραφή του 1920, σχεδόν οι μισοί εργαζόμενοι (42,67%) σε μικρές επιχειρήσεις στη βιομηχανία χάρτου ήταν ιδιοκτήτες ή μέλη των οικογενειών τους. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει την υπόθεση πως μέσω αυτού του οικογενειακού δικτύου η πρόσβαση στο επάγγελμα αποτελούσε την ευκολότερη οδό.³⁰ Έτσι, ο κλάδος της τυπογραφίας ακολουθούσε τη γενικότερη τάση, σύμφωνα με την οποία τα μεγαλύτερα ποσοστά οικογενειακής συμμετοχής εμφανίζονταν σε κλάδους με χαμηλό βαθμό συγκέντρωσης. Τέτοιοι κλάδοι με υψηλά ποσοστά οικογενειακής συμμετοχής ήταν η μηχανουργία, καθώς και οι κλάδοι της βυρσοδεψίας και της βιομηχανίας ενδυμάτων.

Όσον αφορά τις ώρες εργασίας έχουμε να παρατηρήσουμε τα εξής: τόσο οι εργάτες των τυπογραφείων που περιορίζονταν στην εκτύπωση βιβλίων ή άλλων εντύπων, όσο και εκείνοι οι οποίοι εργάζονταν στα συγκροτήματα των εφημερίδων, απολάμβαναν ένα «ελκυστικό» ωράριο. Είχαν κατορθώσει, μέσα από συλλογικές διεκδικήσεις,³¹ τον περιορισμό των εργάσιμων ωρών στις δέκα, ανεξάρτητα από το γεγονός πως οι εργαζόμενοι στις εφημερίδες ήταν αναγκασμένοι να εργάζονται με νυχτερινό ωράριο. Εδώ, δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι για τους εργάτες τυπογράφους μόνο δύο ημέρες κατά τη διάρκεια του χρόνου δεν ήταν εργάσιμες: οι ημέρες των Χριστουγέννων και του Πάσχα. Σταδιακά, προστέθηκε και μια τρίτη αργία, η 15η Αυγούστου, ως ημέρα γιορτής της συνδικαλιστικής τους οργάνωσης.

Για τους τυπογράφους που δεν εργάζονταν στα τυπογραφικά συγκροτήματα των εφημερίδων, το κυριότερο πρόβλημα ήταν αναμφίβολα η σταθερή απασχόληση. Λίγοι απασχολούνταν όλο το έτος. Οι περισσότεροι εξασφάλιζαν μόνο κάποια μεροκάματα το μήνα, ανάλογα με την εποχιακή ζήτηση, μετακινούνταν από τυπογραφείο σε τυπογραφείο και εργάζονταν σε ακανόνιστες ώρες, με αποτέλεσμα την έντονη ανασφάλεια μπροστά στο φάσμα της μακροχρόνιας ανεργίας.

Τα αποτελέσματα της απογραφής των εργατών Αθηνών και Πειραιώς, που πραγματοποιήθηκε τον Φεβρουάριο του 1917, επιβεβαιώνουν τα υψηλά ποσοστά α-

30. Για τη σημασία της οικογένειας στην ελληνική κοινωνία βλ. Ε. Βόγλη, «Η ελληνική οικογένεια στο δημόσιο βίο της χώρας (19ος και 20ός αι.): ερευνητικό πρόγραμμα. Ο ρόλος της οικογένειας στην επιλογή του επαγγέλματος κατά τον 19ο αι.», *Τα Νέα του ΕΛΙΑ* 59 (2001), 22-28.

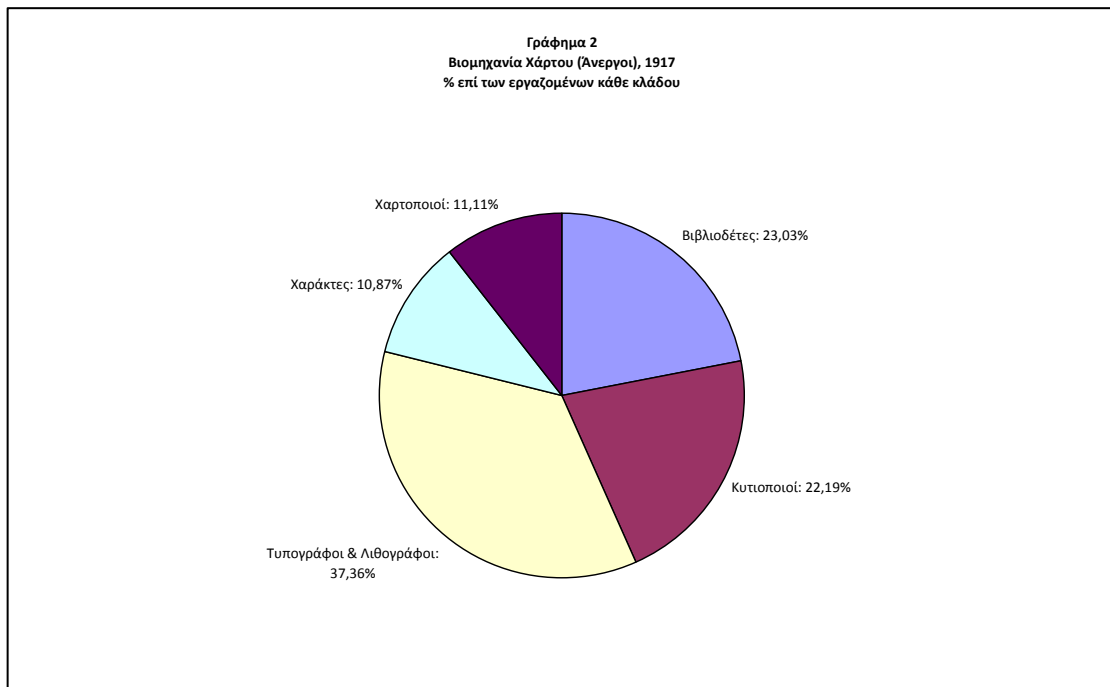
31. Βλ. παρακάτω, στο «Μέρος Β΄», τις διεκδικήσεις για καθορισμό της 10ώρου εργασίας από τον «Εργατικό Σύνδεσμο Τυπογράφων» καθώς και τις αλληπάλληλες οχλήσεις του συνδικαλιστικού τους οργάνου για υιοθέτηση του οκταώρου στα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα.

νεργίας που εμφάνιζε ο κλάδος των τυπογράφων, και ιδιαίτερα εκείνων οι οποίοι δεν απασχολούνταν στα τυπογραφεία των εφημερίδων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2					
Εργαζόμενοι και Άνεργοι (Αθήνα και Πειραιάς), 1917					
Κύριο επάγγελμα	Σύνολο	Εργαζόμενοι		Άνεργοι	
		εργάτες	% εργατών	εργάτες	% εργατών
Βιβλιοδέτες	239	180	76,97	59	23,03
Κυτιοποιοί	64	50	77,81	14	22,19
Τυπογράφοι & Λιθογράφοι	800	505	62,64	295	37,36
Χαράκτες	37	32	89,13	5	10,87
Χαρτοποιοί	72	64	88,89	8	11,11

Πηγή: Υ.Ε.Ο, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής των εργατών Αθηνών – Πειραιώς ενεργηθείσης την 25 Φεβρουαρίου 1917, Εν Αθήναις 1917.

Σύμφωνα με τα δεδομένα του πίνακα 2, η κατηγορία «τυπογράφοι-λιθογράφοι» εμφανίζει 4 στους 10 (ποσοστό 37,36%) ανέργους και σαφώς καταλαμβάνει την πρώτη θέση στον κλάδο της «βιομηχανίας χάρτου». Η επόμενη επαγγελματική κατηγορία με υψηλά ποσοστά ανέργων είναι οι «Βιβλιοδέτες» (23,03%) και ακολουθούν οι «Κυτιοποιοί» (22,19%), οι «Χαρτοποιοί» (11,11%), ενώ στην τελευταία θέση βρίσκονται οι «Χαράκτες» με ποσοστό 10,87%.

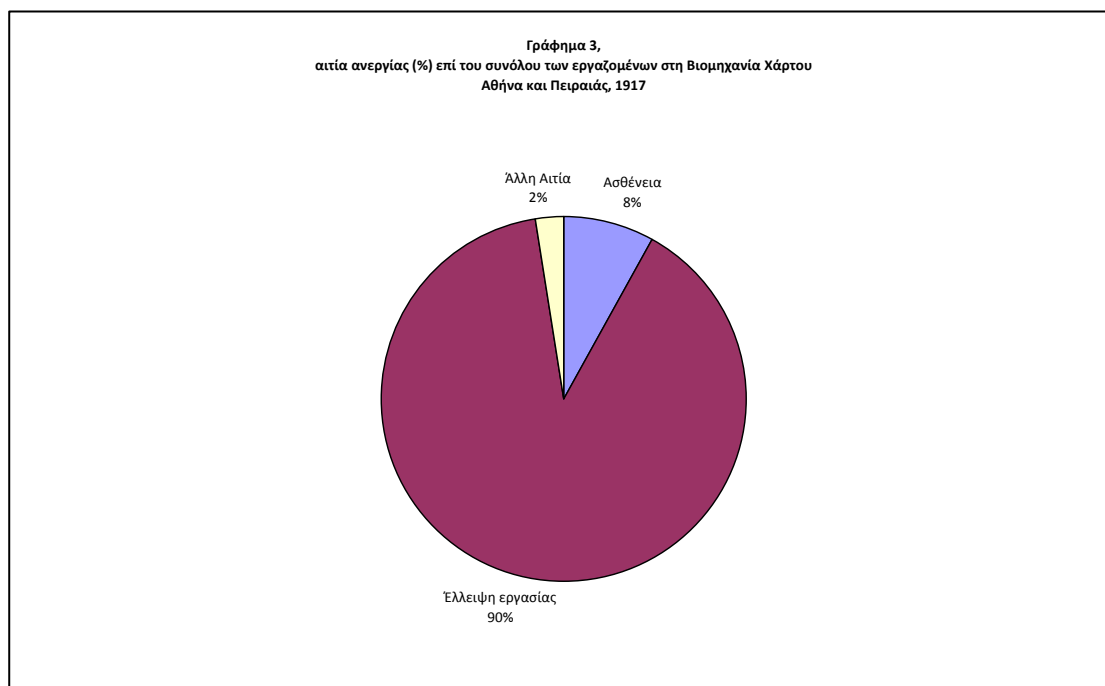

Πηγή: Πίνακας 2.

Όσον αφορά τις «αιτίες της ανεργίας», από την ίδια απογραφή επιβεβαιώνεται πως κυριότερη αιτία αποτελούσε η «έλλειψη εργασίας». Από τις τρεις προκαθορισμένες αιτίες που έθετε στους ερωτηθέντες η απογραφή του 1917 (ασθένεια – έλλειψη εργασίας – άλλη αιτία), η «έλλειψη εργασίας» αποτελούσε τη κυριότερη αιτία για την κατηγορία «Τυπογράφοι – Λιθογράφοι» (95,42%). Τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν για τους Βιβλιοδέτες 82,95%, για τους Κυτιοποιούς 72,50%, για τους Χαράκτες 100,00 και για τους Χαρτοποιούς 96,43% (βλ. πίνακα 3 και γράφημα 3).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3							
Αιτία Ανεργίας (Αθήνα και Πειραιάς), 1917							
Κύριο επάγγελμα	Σύνολο Ανέργων	Αιτία Ανεργίας					
		Ασθένεια		Έλλειψη εργασίας		Άλλη αιτία	
		εργάτες	% εργατών	εργάτες	% εργατών	εργάτες	% εργατών
Βιβλιοδέτες	59	4	15,22	53	82,95	2	1,83
Κυτιοποιοί	14	2	17,50	10	72,50	2	10,00
Τυπογράφοι & Λι- θογράφοι	295	10	4,18	283	95,42	2	0,40
Χαράκτες	5	0	0	5	100,00	0	0
Χαρτοποιοί	22	1	3,57	21	96,43	0	0

Πηγή: Υ.Ε.Ο, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής των εργατών Αθηνών - Πειραιώς ενεργηθείσης την 25 Φεβρουαρίου 1917, Εν Αθήναις 1917.

Πηγή: Πίνακας 3.

Σχετικά με το χρονικό διάστημα που παρέμεναν εκτός της εργασίας τους οι απασχολούμενοι στη Βιομηχανία Χάρτου, τα αποτελέσματα της απογραφής, αν και ποικίλουν για κάθε επαγγελματική κατηγορία, είναι και εδώ αποκαλυπτικά. Οι πλέον μακροχρόνια άνεργοι ανήκουν στην κατηγορία «Τυπογράφοι-Λιθογράφοι», οι οποίοι σε ποσοστό 31,20% παρέμεναν άνεργοι από 6 έως 12 μήνες. Ανάλογα, μεγάλο ποσοστό τυπογράφων-λιθογράφων (29,83%) παρέμενε άνεργο από 3 έως 6 μήνες. Οι υπό-

λοιπες επαγγελματικές κατηγορίες ήταν σαφέστερα σε καλύτερη θέση, μιας και τα αντίστοιχα ποσοστά μακροχρόνιων ανέργων ήταν εμφανώς μικρότερα ή και μηδενικά. Ήτοι, για τους Βιβλιοδέτες σε ποσοστό 7,28%, για τους Χαρτοποιούς 3,57% και, τέλος, μηδενικά ποσοστά για τους Κυτιοποιούς και τους Χαράκτες (βλ. πίνακα 4).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4									
Χρονική διάρκεια ανεργίας (Αθήνα και Πειραιάς), 1917									
Κύριο επάγγελμα	Σύνολο Ανέργων	Χρονικό διάστημα ανεργίας							
		Μέχρι 3 μήνες		3-6 μήνες		6-12 μήνες		Πάνω από 1 έτος	
		εργάτες	% εργατών	εργάτες	% εργατών	εργάτες	% εργατών	εργάτες	% εργατών
Βιβλιοδέτες	59	28	60,22	18	27,95	8	7,28	5	4,55
Κυτιοποιοί	14	4	42,50	6	30,00	0	0	4	27,50
Τυπογράφοι & Λιθογράφοι	295	70	23,73	88	29,83	92	31,20	45	15,24
Χαράκτες	5	3	60,00	2	40,00	0	0	0	0
Χαρτοποιοί	22	11	52,68	8	36,61	1	3,57	2	7,14

Πηγή: Υ.Ε.Ο, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής των εργατών Αθηνών – Πειραιώς ενεργηθείσης την 25 Φεβρουαρίου 1917, Εν Αθήναις 1917.

Το οξύ πρόβλημα της ανεργίας που μάστιζε τον κλάδο των τυπογράφων κατέστησε επιτακτική την ανάγκη αναζήτησης εναλλακτικών λύσεων. Ως τέτοιες μπορούν να σημειωθούν οι εξής:

α) Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα και μετά τη δημιουργία των πρώτων συσσωματώσεων στο χώρο, οι εργαζόμενοι τυπογράφοι απουσίαζαν εκουσίως μία ημέρα την εβδομάδα από την εργασία τους, έτσι ώστε να εξοικονομηθεί μία επί πλέον ημέρα για τους άνεργους συναδέλφους τους.³² Ενέργεια, που μόνο παροδικά αποτελέσματα μπορούσε να επιφέρει, χωρίς, βέβαια, να παραγνωρίζεται η αλτρουιστική συμπεριφορά εκείνων των τυπογράφων που διέθεταν εργασία.

β) Η αναζήτηση μιας συμπληρωματικής απασχόλησης, η οποία θα εξασφάλιζε ένα πρόσθετο εισόδημα. Ως τέτοιες αναφέρονται οι προσπάθειες των εκάστοτε συν-

32. «Ἐκ τῶν σχηματιζομένων ὁμίλων τῶν δύο μίαν ἡμέραν τὴν ἐβδομάδα τὸ σκάζουν ἀπὸ τὴν δουλειὰ καὶ τὸ ρίχνουν εἰς τὸ γλέντι καὶ ὕπνον, διὰ τὰ οἰκονομηθῆ, λέγουν, καὶ μία θέσις δι' ἕναν νέο ἐργάτην», βλ. Δ. Χατζόπουλος (Μποέμ), «Αἱ εργαζόμεναι Αῤῥῆναι: τυπογράφοι καὶ στοιχειοθέται», *Τὸ Ἄστυ*, φ. 1160, (16 Φεβρουαρίου 1894), σσ. 1-2. Για τὴν ἐκούσια ἀπουσία, σε τακτὰ χρονικά διαστήματα, τῶν τυπογράφων ἀπὸ τὰ τυπογραφικά καταστήματα με σκοπὸ νὰ ἐξοικονομηθῇ μία ἡμέρα τὴν ἐβδομάδα γιὰ τοὺς ἀνέργους συναδέλφους τοὺς βλ. παρακάτω, σ. 254.

δικαιολογημάτων τους οργάνων να αναλάβουν και τη διακίνηση του προϊόντος, το οποίο παρήγαγαν. Δύο είναι οι χαρακτηριστικότερες από αυτές τις προσπάθειες και αναφέρονται στις απεργίες του 1891 (από τον «Εργατικό Σύνδεσμο των Τυπογράφων») και του 1898 (από την «Αδελφότητα Εργατών Τυπογράφων 'η Πρόοδος'») για να αναλάβουν την διακίνηση τόσο των εφημερίδων όσο και κάθε άλλου εντύπου.³³

γ) Η μαζική αντίδραση ολόκληρου του κλάδου της βιομηχανίας χάρτου στους κυβερνητικούς σχεδιασμούς (τον Ιανουάριο του 1904) να επαναφέρει με νόμο τη μονοπωλιακή εκτύπωση των διδακτικών βιβλίων.³⁴ Ένα τέτοιο ενδεχόμενο θα σήμαινε την απώλεια εκατοντάδων θέσεων εργασίας, μιας και οι τυπογράφοι, οι οποίοι δεν εργάζονταν στα συγκροτήματα των εφημερίδων —και επηρεάζονταν άμεσα— αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία του συνόλου των εργαζομένων στον κλάδο. Εξάλλου, ήταν γνωστό από τους Επιθεωρητές εργασίας πως στα τυπογραφεία παρατηρούνταν περιοδική ανεργία που έφθανε και τους 8 μήνες το χρόνο, λόγω του γεγονότος πως τα περισσότερα από αυτά λειτουργούσαν περιστασιακά από τον Ιούλιο έως τον Οκτώβριο με την ευκαιρία της εκτύπωσης των διδακτικών βιβλίων.³⁵

β) Οι συνθήκες υγιεινής

Ο εργάτης τυπογράφος, εξαιτίας της ιδιαιτερότητας του επαγγέλματος, ήταν υποχρεωμένος να εργάζεται τις περισσότερες ώρες σε όρθια στάση. Τόσο η στοιχειοθεσία, όσο και οι υπόλοιπες τυπογραφικές εργασίες, όπως το μελάνωμα των στοιχείων, η στοιχειοχτυκτική,³⁶ η τοποθέτηση των δεσμίδων του χαρτιού στα πιεστήρια, η μίξη των

33. Για τις δύο απεργίες βλ. παρακάτω σσ. 139-151 και 175-195.

34. Για την αντίδραση αυτή, βλ. αναλυτικά παρακάτω σσ. 213-217. Πρβλ. και *Υπόμνημα των εν Αθήναις και Πειραιεί Τυπογράφων, Βιβλιοδετών, Βιβλιοπωλών, Λιθογράφων, Στοιχειοχυτών, Χαρακτών, Ξυλογράφων, Τσιγκογράφων, Γαλβανοπλαστών, πιεστών, κλπ. κλπ. κλπ., [χ.ε], [Αθήνα 1904]*.

35. Βλ. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Επιθεώρηση Εργασίας, *Εκθέσεις και πεπραγμένα Σώματος Επιθεωρήσεως Εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων και των συνθηκών εργασίας εν Ελλάδι, έτη 1931, 1932, 1933-1934, Εν Αθήναις 1935*, σ. 26. Πρβλ. και Μ. Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936: Βιομηχανία-Βιοτεχνία*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987, σ. 232.

36. «Από τινος χρόνου εισήχθησαν καὶ παρ' ἡμῖν στιχοτυπία καὶ ἡ στοιχειοχτυκτική. Εἰς ἀμφοτέρους τοὺς κλάδους τούτους γίνεται χρῆσις μετάλλου στοιχείων τετηκότος· ὁ ἐργάτης ὁ χειριζόμενος τὰ στιχοτυπικά καὶ στοιχειοχτυκὰ μηχανήματα ἐργάζεται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν μεγάλης θερμοκρασίας καὶ ἐν τῷ μέσῳ ἀτμοσφαίρας

μελανιών, η βιβλιοδεσία των εντύπων κ.ά., απαιτούσαν συγκέντρωση, ακρίβεια και ταχύτητα.³⁷ Τα περισσότερα τυπογραφικά καταστήματα των αρχών του 20ού αιώνα βρίσκονταν στα υπόγεια των κτιρίων και οι τυπογράφοι εργάζονταν διαρκώς κάτω από το ελάχιστο φως που προσέφεραν οι λάμπες πετρελαίου. Η ορθοστασία, η εξαντλητική εργασία, οι κακοφωτισμένοι εργασιακοί χώροι, η διαρκής επαφή με τα τοξικά μεταλλικά στοιχεία δημιουργούσαν ιδιαίτερα ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας. Το γεγονός αυτό δικαιολογεί και την υψηλή θνησιμότητα που παρουσίαζε ο κλάδος των τυπογράφων. Ενώ ο προσδοκώμενος μέσος όρος ζωής στην πρωτεύουσα ανερχόταν στην αυγή του 20ού αιώνα κοντά στα 50 έτη,³⁸ για τους τυπογράφους, που εμφάνιζαν τον χαμηλότερο προσδόκιμο μέσο όρο ζωής, δεν ξεπερνούσε τα 34 έτη.³⁹

Οι συνθήκες υγιεινής στα τυπογραφικά καταστήματα δεν διέφεραν, ασφαλώς, από τις συνθήκες που επικρατούσαν στα υπόλοιπα εργοστάσια και εργαστήρια της πρωτεύουσας. Το υπόμνημα του «Εργατικού Κέντρου Αθηνών», το οποίο υποβλήθηκε στη Διπλή Βουλή τον Απρίλιο του 1911, παρουσιάζει εύγλωττα τις συνθήκες υγιεινής που επικρατούν στο σύνολο των τυπογραφείων:

Μέσα εις τὰς Ἀθήνας, τὴν πρωτεύουσαν τοῦ ἐλευθέρου Βασιλείου, μόλις ἀριθμοῦνται δύο ἢ τρία τυπογραφικὰ καταστήματα λειτουργοῦντα κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ὑπὸ τοὺς ὅρους τῆς ὑγιεινῆς. Τᾶλλα οὐδὲ τρώγλαι ἐπιτρέπεται νὰ ὀνομασθοῦν, ὅπως εἶνε, σκοτεινά, ἀνήλια, ὑγρά, στενόχωρα, μηδὲ ἄερίζομενα· μέσα εἰς αὐτὰ ἐργάζονται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ οἱ τυπογράφοι, διπλάσιοι τὸν ἀριθμὸν, ἂν ὅσους δύναται νὰ περιλάβῃ ἐκάστη τοιαύτη τρώγλη. Ἐνῶ ἡ ὑγιεινὴ ὑπαγορεύει τὴν ἐγκατάστασιν τῶν τυπογραφικῶν ἐργοστασίων εἰς οἰκήματα εὐάερα καὶ εὐρύχωρα, ὥστε οἱ ἐργάται νὰ εὐρίσκωνται εἰς ἀναλόγους ἀποστάσεις, καὶ τοιουτοτρόπως νὰ ἀναλογοῦν δι' ἕκαστον ἐξ αὐτῶν 10 κυβικὰ μέτρα ἀέρος κατ' ἐλάχιστον.⁴⁰

κεκορεσμένης ἀπὸ τοὺς δηλητηριώδεις ἀτμοὺς καὶ τὰς ἀναθυμιάσεις τοῦ ἀναλυομένου μετάλλου· εἶνε πρόδηλον ὅτι ὁ ἐργαζόμενος ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ταχέως ὑποκύπτει εἰς τὸ μοιραῖον τέλος». Βλ. Εργατικό Κέντρο Αθηνών, *Οι ἐργάται τῆς Ελλάδος πρὸς τὴν Διπλὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων*, Τυπογραφεῖο «Εφημερίδος Εργατῶν», Αθήνα 1911, σ. 9.

37. Για τις συνθήκες εργασίας στα τυπογραφεία πέρα από τις διάφορες μαρτυρίες, σημαντικές πληροφορίες αλιεύονται και από το φωτογραφικό υλικό που έχει διασωθεί των αρχών του 20ού αιώνα. Βλ. και τις ένθετες φωτογραφίες στο κείμενο.

38. Βλ. Δ. Φράγκος, *Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1980, σ. 50.

39. Εμπρός, (25 Σεπτεμβρίου 1905), σ. 2.

40. Βλ. Ε.Κ.Α., *Οι ἐργάται τῆς Ελλάδος πρὸς τὴν Διπλὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων*, ὁ.π., σ. 7.

Απότοκος των ανύπαρκτων κανόνων υγιεινής στα τυπογραφεία υπήρξε η εμφάνιση και παγίωση δύο «επαγγελματικών» ασθενειών που μάστιζαν τον κλάδο των τυπογράφων: η μολυβδίαση και η δηλητηρίαση από το αντιμόνιο. Όπως μας πληροφορεί η έκθεση του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας:

Ἡ ἀσθένεια τῆς ἐκ τοῦ μολύβδου δηλητηριάσεως παρουσιάζεται κατὰ κανόνα μετὰ μακρὰν ἐργασίαν ἐν τῷ ἐπαγγέλματι διὰ τῆς εἰσόδου εἰς τὸν ὄργανισμὸν τοῦ ἐργάτου ἐλαχίστων ποσοτήτων μολύβδου, αἵτινες διεισδύουν εἴτε διὰ μικρῶν ἀμυχῶν ἢ τραυμάτων τοῦ δέρματος ἢ ὑπὸ μορφὴν ἀτμῶν ἢ κόνεως διὰ τῶν ἀναπνευστικῶν ὀργάνων εἴτε διὰ τοῦ πεπτικοῦ συστήματος, ὅταν λ.χ. τρώγῃ τις μὴ ἀπηλλαγμένα τοιοῦτου κονιορτοῦ ἐδώδιμα, ὅταν καπνίζῃ σιγαρέτα, ἐφ' ὧν ἐπεκάθησε κονιορτὸς μολυβδοῦχος ἢ ἀτμὸς σχετικῶς μεμολυσμένος. Ἐπίσης διὰ τοῦ στομάχου εἰσέρχεται καὶ σίελος μεμολυσμένος ἐκ τοιαύτης κόνεως.⁴¹

Τα αντανakλαστικά της πολιτείας στα χρόνια προβλήματα υγιεινής που μάστιζαν το σύνολο των εργασιακών χώρων, και είχαν επισημανθεί με σαφήνεια από το Ε.Κ.Α., υπήρξαν άμεσα. Στις 19 Νοεμβρίου 1911, δημοσιεύθηκε ο νόμος 3934 «περί υγιεινής και ασφαλείας των εργατών και ωρών εργασίας».⁴² Ο νόμος πολύ συνοπτικά, και μέσα από 8 άρθρα, περιέγραφε τις συνθήκες υγιεινής που στο εξής έπρεπε να επικρατούν σε όλους τους εργασιακούς χώρους και προέβλεπε την επιβολή προστίμων για τους ιδιοκτήτες των τυπογραφείων που δεν θα συμμορφώνονταν με τις επιταγές του νόμου.

Τα αποτελέσματα των ελέγχων από τους Επιθεωρητές Εργασίας δεν επιβεβαίωσαν, ωστόσο, την αισιοδοξία που είχε καλλιεργήσει ο νόμος.⁴³ Σύμφωνα με το Ν. Σαλίβερο, ο οποίος είχε ελέγξει 275 εργοστάσια και εργαστήρια στο πρώτο εξάμηνο του 1913, σχεδόν το σύνολο των εργασιακών χώρων που είχαν επιθεωρηθεί δεν είχε

41. Βλ. την Εγκύκλιο (με αριθ. πρωτ. 5755) του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας «Προς τους κ.κ. Νομάρχες, Επιθεωρητάς Εργασίας και Αστυνομικάς Αρχάς του Κράτους», στο: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Τμήμα Εργασίας, Υγιεινή και ασφάλεια των εργατών και ώραι εργασίας, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1919, σ. 41. Πρβλ. Δ. Χατζόπουλος (Μποέμ), «Αι εργαζόμεναι Αθήναι: τυπογράφοι και στοιχειοθέται», *Το Άστυ*, φ. 1160, (16 Φεβρουαρίου 1894), σσ. 1-2.: «Τὸ μέταλλον, ἐξ οὗ κατασκευάζονται τὰ στοιχεῖα ἀποτελεῖται ἐν ὑγρᾷ καταστάσει ἀπὸ μόλυβδον, κασσίτερον, χαλκὸν καὶ ἀντιμόνιον, τὸ τελευταῖον δὲ σᾶς πιάνει καὶ σᾶς κλείει στὸν λαϊμόν, ἂν μείνετε ἐν δευτερόλεπτον ἐντὸς τοῦ καταστήματος· καὶ ὅμως ὑπάρχουν ἄνθρωποι ἐργαζόμενοι ὀλημερίς ἐκεῖ μέσα».

42. Βλ. Ο νόμος θα τίθετο σε ισχύ από την 1η Ιανουαρίου 1912 και με, μετέπειτα, βασιλικά διατάγματα θα καθοριζόταν η εφαρμογή του, Φ.Ε.Κ., τχ. Α', φ. 319, (21 Νοεμβρίου 1911), σσ. 1653-1654.

43. Η «Επιθεώρηση Εργασίας» ιδρύθηκε το 1912 με το νόμο ΔΚΘ' «Περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων», Φ.Ε.Κ., τχ Α', φ. 46, (7 Φεβρουαρίου 1912), σσ. 283-286.

εναρμονισθεί με τις επιταγές του νόμου.⁴⁴ Η έκθεση αυτή μας πληροφορεί, επίσης, πως οι πλέον ανθυγιεινοί και επικίνδυνοι για την υγεία των εργαζομένων εργασιακοί χώροι ήταν τα βυρσοδεψεία, τα καπνεργοστάσια και τυπογραφεία.

Εντούτοις, για να αρχίσει να εφαρμόζεται ο νόμος χρειάστηκαν να μεσολαβήσουν 3 χρόνια,⁴⁵ όταν τα ζητήματα υγιεινής των τυπογραφικών καταστημάτων ρυθμίσθηκαν με το Βασιλικό Διάταγμα της 11ης Φεβρουαρίου 1914,⁴⁶ κι ενώ το συνδικαλιστικό όργανο των τυπογράφων βρισκόταν σε απεργιακές κινητοποιήσεις.

Το εν λόγω Β. Διάταγμα αποτελούνταν από 23 άρθρα και υπήρξε ιδιαίτερα αναλυτικό και φιλόδοξο. Με το άρθρο 2 οριζόταν το κατώτερο ύψος το οποίο έπρεπε να διαθέτουν οι τυπογραφικές αίθουσες καθώς και ο μέγιστος αριθμός εργατών που μπορούσαν να εργασθούν σε κάθε αίθουσα. Κατ' εξαίρεση το Β. Διάταγμα εκχωρούσε την αρμοδιότητα στη Νομαρχία να επιτρέψει για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα την εργασία μεγαλύτερου αριθμού εργαζομένων.⁴⁷

Σύμφωνα με το άρθρο 3, το δάπεδο των τυπογραφείων έπρεπε να αποτελείται από σταθερό και αδιαπότιστο υλικό, έτσι ώστε να μην αναπτύσσεται σκόνη αλλά και να διευκολύνεται ο καθαρισμός των αιθουσών. Κι εδώ, όμως, υπήρχε η εξαίρεση για τα τυπογραφεία που απασχολούσαν λιγότερους από οχτώ εργαζόμενους, και προέβλεπε το δάπεδο να είναι ξύλινο.

44. Η έκθεση του Σαλίβερου υπήρξε αποκαλυπτική τόσο για την ανεπάρκεια των κανόνων υγιεινής που εντόπισε όσο και για την αρνητική ανταπόκριση των εργοδοτών σχετικά με την υποχρεωτική εφαρμογή του νόμου: «Υπάρχουν όμως και οι συστηματικώς αντιδρώντες κατά παντός προστατευτικού μέτρου διά την υγείαν και την ασφάλειαν των εργατών των. Τούτων τα εργοστάσια τόσον υπό ἔποψιν υγείας ὅσον και υπό ἔποψιν ασφαλείας οἰκτρὸν καὶ ἀπαίσιον παρουσιάζουσι θέαμα, ἐνῶ δὲ ἂφ' ἐνὸς ὑπὸ ὑγιεινὴν ἔποψιν εἶναι ἀκατάλληλα καὶ διὰ κτήνην ἀκόμη, ἂφ' ἑτέρου ὑπὸ ἔποψιν ασφαλείας εἶναι κυριολεκτικῶς ἀπαίσιμοι λαιμητόμοι», βλ. Υπουργεῖον Εθνικῆς Οικονομίας, «Γενικαὶ Εκθέσεις των Επιθεωρητῶν Εργασίας του ἔτους 1913», ὁ.π., σσ. 168-169.

45. Εδώ δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ένα χρόνο νωρίτερα είχε ρυθμισθεί το θέμα της υγιεινής και ασφάλειας με το Βασιλικό Διάταγμα της 25ης Απριλίου 1913 «Περὶ υγιεινῆς καὶ ασφαλείας των εργατῶν εν τοῖς εργοστασίοις, εργαστηρίοις, καταστήμασι κλπ.», Φ.Ε.Κ., τχ. Α', φ. 87, (5 Μαΐου 1913), σσ. 282-284.

46. Για το Βασιλικό Διάταγμα «Περὶ κανονισμοῦ υγιεινῆς των τυπογραφείων», Φ.Ε.Κ., τχ. Α', φ. 36, (12 Φεβρουαρίου 1914), σσ. 161-163.

47. «Ἐν περιπτώσει παροδικῆς καὶ ἐκτάκτου ἀνάγκης, δύναται, ἀδεία τῆς οἰκείας Νομαρχίας καὶ αἰτήσει τοῦ ἐργοδότη, νὰ ἐπιτραπῇ ἐπὶ δεκαπέντε ἡμέρας τὸ πολὺ κατ' ἔτος ἀπασχόλησις περισσοτέρου τοῦ ἀναλογούντος πρὸς τὴν χωρητικότητα των αιθουσῶν τῆς ἐργασίας προσωπικοῦ, οὐδέποτε ὅμως δύναται ἡ ἀναλογία των κυβικῶν μέτρων ἀέρος νὰ κατέλθῃ των ὀκτὼ κυβικῶν μέτρων κατ' ἄτομον». Βλ. «Περὶ κανονισμοῦ υγιεινῆς των Τυπογραφείων», Φ.Ε.Κ., τχ. Α', φ. 36 (1914), (12 Φεβρουαρίου 1914), σ. 162.

Το άρθρο 6 καθόριζε ότι η καθαριότητα των χώρων, όπως και των αντικειμένων που χρησιμοποιούνται στις τυπογραφικές εργασίες, έπρεπε να εκτελούνται σε καθημερινή βάση μετά το πέρας της εργασίας.

Με το άρθρο 11 υποχρεώνονταν οι εργαζόμενοι, «ιδία δαπάνη», να χρησιμοποιούν συγκεκριμένα ρούχα εργασίας, τα οποία ήταν απαραίτητο να είναι κλειστά γύρω από το λαιμό. Αντίστοιχα, το άρθρο 12 υποχρέωνε τους εργοδότες να διαθέτουν στο προσωπικό νιπτήρες, άφθονο νερό και σαπούνι, αν και η αναλογία νιπτήρων με εργαζόμενους παρέμενε σε υψηλά επίπεδα, δηλαδή ένας νιπτήρας για κάθε δεκαπέντε εργαζόμενους.

Το άρθρο 13 απαγόρευε το κάπνισμα στους χώρους εργασίας, καθώς και τη συνήθη πρακτική των στοιχειοθετών να κρατούν τα τυπογραφικά στοιχεία στο στόμα.

Με τα άρθρα 17 και 18 προβλέπονταν η εγκατάσταση των λινотυπικών και μονотυπικών μηχανών σε ιδιαίτερους, ανεξάρτητους χώρους. Παρόμοια, σε περίπτωση που τα τυπογραφεία διέθεταν και τμήματα στοιχειοχυτηρίου και στερεοτυπείου, αυτά θα έπρεπε να εγκαθίστανται σε ιδιαίτερα διαμερίσματα.

Το άρθρο 20 επέβαλε στους εργοδότες να απασχολούν αποκλειστικά εργαζόμενους που διέθεταν ταυτότητα και βιβλιάριο υγείας, το οποίο χορηγούνταν από τις κατά τόπου αστυνομικές διευθύνσεις.⁴⁸ Το συγκεκριμένο άρθρο, ουσιαστικά, ικανοποιούσε το πάγιο αίτημα των συνδικαλιστικών οργάνων των εργατών τυπογράφων να ελέγξουν τις προσλήψεις.

Το εν λόγω Βασιλικό Διάταγμα επιχείρησε να ρυθμίσει και την εργασία των ανηλίκων. Έτσι, σύμφωνα με το άρθρο 21, απαγορευόταν η εργασία σε άρρενα πρόσωπα ηλικίας κάτω των 16 ετών, καθώς και σε γυναίκες που δεν είχαν συμπληρώσει το 18ο έτος.

Παρόλη τη σαφήνεια του διατάγματος οι συνθήκες υγιεινής δεν βελτιώθηκαν τα επόμενα χρόνια. Οι εκθέσεις του προσωπικού της Επιθεώρησης Εργασίας είναι και

48. «Επιτροπή αποτελούμενη ἐξ ἑνὸς ἀστυνόμου, δύο ἀστυάτρων ἢ ἱατρῶν, διοριζομένων ὑπὸ τοῦ Νομάρχου, ἐξ ἑνὸς ἀντιπροσώπου τοῦ σωματείου τῶν ἐργοδοτῶν τυπογράφων καὶ ἑνὸς ἀντιπροσώπου τῶν τυπογράφων ἐργατῶν, συνερχομένη ἐν τῷ καταστήματι τῆς Ἀστυνομίας, ἐξετάζει τὴν κατάστασιν τῆς ὑγείας ἑκάστου ἐκ τῶν ἐνώπιον αὐτῆς προσερχομένων ἐργατῶν τυπογράφων, ἀποφαίνεται ἂν ἡ κατάστασις αὐτοῦ ἐπιτρέπη τὴν ἀπασχόλησιν ἄνευ κινδύνου τῆς ὑγείας του, καὶ χορηγεῖ περὶ αὐτοῦ ἐπὶ εἰδικῆς σελίδος τοῦ βιβλιαρίου πιστοποίησιν ὑπογεγραμμένην τοῦλάχιστον ὑπὸ δύο μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς». Βλ. «Περὶ κανονισμοῦ υγιεινῆς των Τυπογραφείων», Φ.Ε.Κ., τχ. Α', φ. 36, (12 Φεβρουαρίου 1914), σ. 163.

εδώ διαφωτιστικές. Η κατάσταση των τυπογραφικών καταστημάτων «έξακολουθεῖ ὡς εἶχε, μέ τινες ἀσημάντους βελτιώσεις».⁴⁹ Το αποτέλεσμα αυτό ήταν, ωστόσο, ἀναμενόμενο. Ο νόμος καθὼς και το Β. Διάταγμα, που ρύθμιζε την εφαρμογή του, ουσιαστικά αναφερόταν σε τυπογραφεία που θα ιδρύονταν ἐξ ἀρχῆς στο μέλλον. Τα υπάρχοντα, εἶχαν στεγασθεῖ σε πρόχειρους και συνήθως υπόγειους χώρους, οι οποίοι δεν μπορούσαν να μετασχηματισθoύν σύμφωνα με τις επιταγές που ἔθετε ο νόμος. Ἐτσι, ψηφίστηκε ἕνας νόμος που δεν μπορούσε να ἐπιλύσει τα προβλήματα υγιεινῆς των τυπογραφικών καταστημάτων και ουσιαστικά ἔμεινε ἀνεφάρμοστος.⁵⁰

Η ἐκθεση των Επιθεωρητῶν Εργασίας ἐπέριπτε, ωστόσο, εὐθύνες και στους ἰδίους τους εργαζόμενους των τυπογραφείων, οι οποίοι «μόνον ὅταν εὐρίσκονται εἰς διάστασιν μὲ τοὺς ἐργοδότες, διὰ λόγους αὐξήσεως ἡμερομισθίων ἢ ἐλαττώσεως ὥρων ἐργασίας διαμαρτύρονται, ἵνα λησμονήσουν τὰς διαμαρτυρίας των μόλις τὰ συμφέροντά των συμβιβασθοῦν».⁵¹

Ἀρκετά περιστατικά ἐπιβεβαιώνουν την ἐκθεση των Επιθεωρητῶν Εργασίας. Ὅπως θα δούμε και παρακάτω οι διεκδικήσεις του ἐκάστοτε σωματείου των τυπογράφων δεν στόχευε στη βελτίωση της ποιότητας της ἐργασίας ἀλλὰ, σχεδόν ἀποκλειστικά, στη βελτίωση των οικονομικῶν δεδομένων της παρεχόμενης ἐργασίας. Στις περιπτώσεις ὅπου οι εργοδότες συναινούσαν στην ικανοποίηση των οικονομικῶν τους αἰτημάτων, ἐκεῖνοι παραιτούνταν ἀπὸ κάθε ἀπαίτηση για τη βελτίωση των συνθηκῶν ἐργασίας, κλπ.

49. Υπουργεῖον Εθνικῆς Οικονομίας/Διεύθυνσις Εργασίας, *Εκθέσεις του προσωπικοῦ ἐπιθεωρήσεως ἐργασίας ἐπὶ τῆς ἐφαρμογῆς των ἐργατικῶν νόμων: ἔτος 1921*, Ἐκ του Εθνικοῦ Τυπογραφείου, Ἐν Αθήναις 1923, σ. 20.

50. Η κατάσταση θα παραμένει ἀναλλοίωτη καθόλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Ο ἐπιθεωρητής Εργασίας Γ. Παπαδόπουλος θα υποστηρίξει μετὰ τους ἐλέγχους που πραγματοποιήσε το 1931 πως «ἐλάχιστα τυπογραφεία καὶ μόνον τὰ μεγαλύτερα ἐφαρμόζουσι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον πλήρων τὸν ἀπὸ 11 Φεβρουαρίου 1913 κανονισμόν ‘περὶ ὑγιεινῆς καὶ ἀσφαλείας τῶν ἐργατῶν’, τὰ περισσότερα ἀγνοοῦν καὶ τὴν ὕπαρξιν τοῦ κωνονισμοῦ τοῦτου...». Βλ. Υπουργεῖον Εθνικῆς Οικονομίας/Διεύθυνσις Εργασίας, *Εκθέσεις και πεπραγμένα σώματος ἐπιθεωρήσεως ἐργασίας ἐπὶ τῆς ἐφαρμογῆς των ἐργατικῶν νόμων και των συνθηκῶν ἐργασίας ἐν Ἑλλάδι κατὰ το 1931*, Ἐκ του Εθνικοῦ Τυπογραφείου, Ἐν Αθήναις 1934, σ. 22.

51. Υπουργεῖον Εθνικῆς Οικονομίας/Διεύθυνσις Εργασίας, *Εκθέσεις του προσωπικοῦ ἐπιθεωρήσεως ἐργασίας ἐπὶ τῆς ἐφαρμογῆς των ἐργατικῶν νόμων: ἔτος 1921*, Ἐκ του Εθνικοῦ Τυπογραφείου, Ἐν Αθήναις 1923, σ. 20.

γ) Ημερομίσθια

Για την χρονική περίοδο πριν από το 1913 δεν υπάρχουν επαρκείς πληροφορίες σχετικά με τα επίπεδα των αμοιβών στους χώρους της βιομηχανίας. Υπάρχει, ωστόσο, από έμμεσες πηγές μια γενική εικόνα για το ύψος των ημερομισθίων ορισμένων κλάδων.⁵² Για το 1906 διαθέτουμε κάποιες πληροφορίες για το ύψος των εργατικών ημερομισθίων συγκεκριμένων κλάδων, όπως είναι τα αρτοποιεία, τα μηχανουργεία και η υφαντική βιομηχανία, στις πόλεις του Πειραιά και της Πάτρας.⁵³ Το υπόμνημα που υποβλήθηκε από «Εργατικό Κέντρο της Αθήνας» προς τη Διπλή Βουλή των Ελλήνων το 1911, πέρα από τις πρώτες μαρτυρίες για τις συνθήκες ζωής και εργασίας των εργαζομένων σε συγκεκριμένους κλάδους της βιομηχανίας και βιοτεχνίας, μας παρέχει και γενικές πληροφορίες για το μέσο ανδρικό ημερομίσθιο οχτώ βιομηχανικών κλάδων. Οι πληροφορίες αυτές, που αφορούν οχτώ βιομηχανικούς κλάδους και καλύπτουν το χρονικό διάστημα των ετών 1910-1911, αποτυπώνονται στον ακόλουθο πίνακα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5	
Εργατικά ημερομίσθια, 1910-1911	
Κλάδος	ημερομίσθιο
Αρτοποιία	2,5-3
Τυπογραφία	3,5-5,25
Βιομηχανία Καπνού	2
Οικοδομή-Κατασκευές	3-6
Ξυλουργοί	4
Επιπλοποιοί	3-6
Μεταλλουργία/Μηχανουργία	1,5-6
Βιομηχανία Δέρματος	3-4,5

Πηγή: Εργατικό Κέντρο Αθηνών, *Οι εργάται της Ελλάδος προς την Διπλήν Βουλήν των Ελλήνων*, Αθήνα 1911.

52. Ως έμμεσες πηγές μπορούν να θεωρηθούν τα αιτήματα διαφόρων επαγγελματικών κλάδων, που εκφράζονται μέσα από απεργιακές κινητοποιήσεις, όπως και η έρευνα του Δ. Χατζόπουλου (Μποέμ), η οποία δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Το Άστυ*, το 1894, και αποτύπωνε μια γενική εικόνα των εργατικών ημερομισθίων. Βλ. Δ. Χατζόπουλος, «Εργαζόμενοι Αθήναι», *Το Άστυ*, φφ. 1144, 1145, 1146, 1151, 1156, 1160, 1162, 1165, 1170, 1172, 1174, 1192, 1198, 1201 (1894).

53. Βλ. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972³, σσ. 207-210.

Το 1912 δημιουργήθηκε το σώμα Επιθεωρητών εργασίας με στόχο τη διεξαγωγή ερευνών για την αξιολόγηση των συνθηκών εργασίας, αλλά και την τήρηση των πρώτων εργατικών νόμων. Οι πληροφορίες που εξάγονται από αυτές τις εκθέσεις, αλλά και οι απογραφές βιομηχανικών και βιοτεχνικών καταστημάτων των ετών 1917 και 1920, αποτελούν το κυριότερο σώμα των στοιχείων, με βάση τα οποία επιχειρείται η προσέγγιση των εργατικών ημερομισθίων.

Οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται, όπως θα δούμε παρακάτω, μεταξύ των εργατικών ημερομισθίων μπορούν να αποδοθούν στη διαφορετική θέση που κατέχει ο κάθε εργαζόμενος μέσα στον υφιστάμενο καταμερισμό εργασίας.⁵⁴

Στους κλάδους εκείνους όπου οι παραδοσιακές παραγωγικές δομές είναι ισχυρές και ο τεχνίτης βρίσκεται στο κέντρο της εργασιακής διαδικασίας, η επαγγελματική ιεραρχία είναι ιδιαίτερα ισχυρή. Στην υφιστάμενη περίπτωση η ειδικευμένη εργασία αποτελεί το ακριβότερο στοιχείο παραγωγής. Δεδομένου αυτής της συνθήκης, το ύψος της αμοιβής της ειδικευμένης εργασίας, τις περισσότερες φορές καθορίζεται από την αντίστοιχη συντεχνία των τεχνιτών. Έτσι, στο χώρο των τυπογραφείων η ειδικευμένη εργασία που εκτελούν οι τυπογράφοι, επιτρέπει στη συντεχνία τους να διαπραγματεύεται ακριβότερα της αξία αυτής της εργασίας.

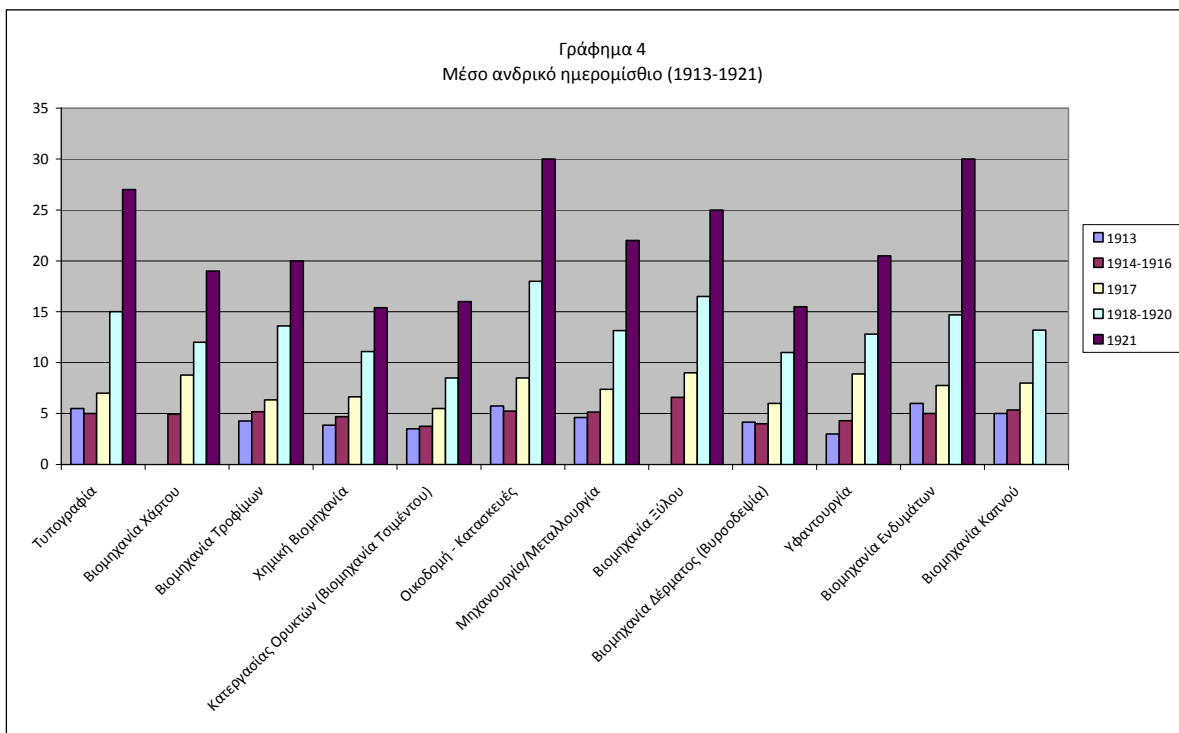
Η εισαγωγή των μηχανών οδηγεί στην αντικατάσταση εργατών με υψηλή ειδικευση από ανειδίκευτο προσωπικό, συνήθως γυναίκες και παιδιά. Ωστόσο, διατηρούνται αρκετές ειδικευμένες θέσεις, ενώ η μηχανοποίηση του εργασιακού χώρου δημιουργεί την ανάγκη για νέες ειδικότητες. Στο βαθμό που η εισαγωγή των μηχανών δεν καταργεί την ειδικευμένη εργασία, αλλά την παρακάμπτει, οι μισθολογικές ιεραρχίες παραμένουν εν πολλοίς ανέπαφες. Μόνον όταν θα επικρατήσει η εφαρμογή επιστημονικών μεθόδων παραγωγής και η εργασιακή διαδικασία περιοριστεί σε ένα μοτίβο προκαθορισμένων κινήσεων θα αρχίσει η υποβάθμιση της τέχνης και κατά συνέπεια η ανατροπή της επαγγελματικής ιεραρχίας

54. Σύμφωνα με τον Μ. Ρηγίνο, «κάθε θέση εργασίας προϋποθέτει έναν ορισμένο χρόνο εκπαίδευσης, ο οποίος προσδιορίζει την τιμή της εργατικής δύναμης του ατόμου που θα απασχοληθεί σ' αυτή», βλ. Μ. Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια...*, ό.π., σ. 179.

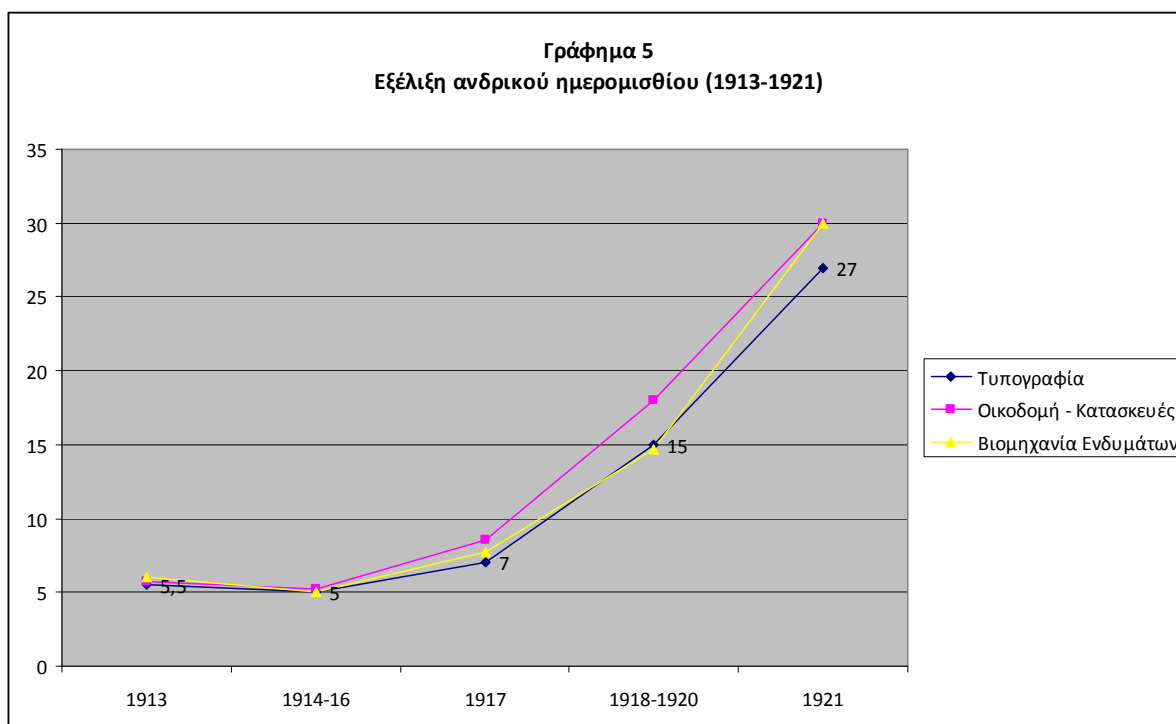
ΠΙΝΑΚΑΣ 6					
Μέσο ημερομίσθιο ανδρών σε δραχμές (1913-1921)					
Κλάδος	1913	1914-16	1917	1918-1920	1921
Τυπογραφία	5,5	5	7	15	27
Βιομηχανία Χάρτου		4,93	8,77	12	19
Βιομηχανία Τροφίμων	4,27	5,18	6,34	13,6	20
Χημική Βιομηχανία	3,87	4,7	6,65	11,1	15,4
Κατεργασίας Ορυκτών (Βιομηχανία Τσιμέντου)	3,5	3,75	5,5	8,5	16
Οικοδομή - Κατασκευές	5,75	5,25	8,5	18	30
Μηχανουργία/Μεταλλουργία	4,62	5,14	7,38	13,15	22
Βιομηχανία Ξύλου		6,6	9	16,5	25
Βιομηχανία Δέρματος (Βυρσοδεψία)	4,15	4	6	11	15,5
Υφαντουργία	3	4,3	8,9	12,8	20,5
Βιομηχανία Ενδυμάτων	6	5	7,75	14,7	30
Βιομηχανία Καπνού	5	5,35	8	13,2	

Πηγή: Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936: βιομηχανία-βιοτεχνία*, Αθήνα 1987.

Ο πίνακας 6 αποτυπώνει την εξέλιξη του ανδρικού ημερομισθίου των ετών 1913-1921. Ο κλάδος «τυπογραφία» παρουσιάζει μαζί με τους κλάδους «οικοδομές-κατασκευές», αλλά και «βιομηχανία ενδυμάτων» τα υψηλότερα ημερομίσθια. Και στους τρεις αυτούς κλάδους το μέσο ανδρικό ημερομίσθιο θα πενταπλασιασθεί την δεκαετία αυτή (βλ. γράφημα 5).

Πηγή: Πίνακας 6.

Πηγή: Πίνακας 6.

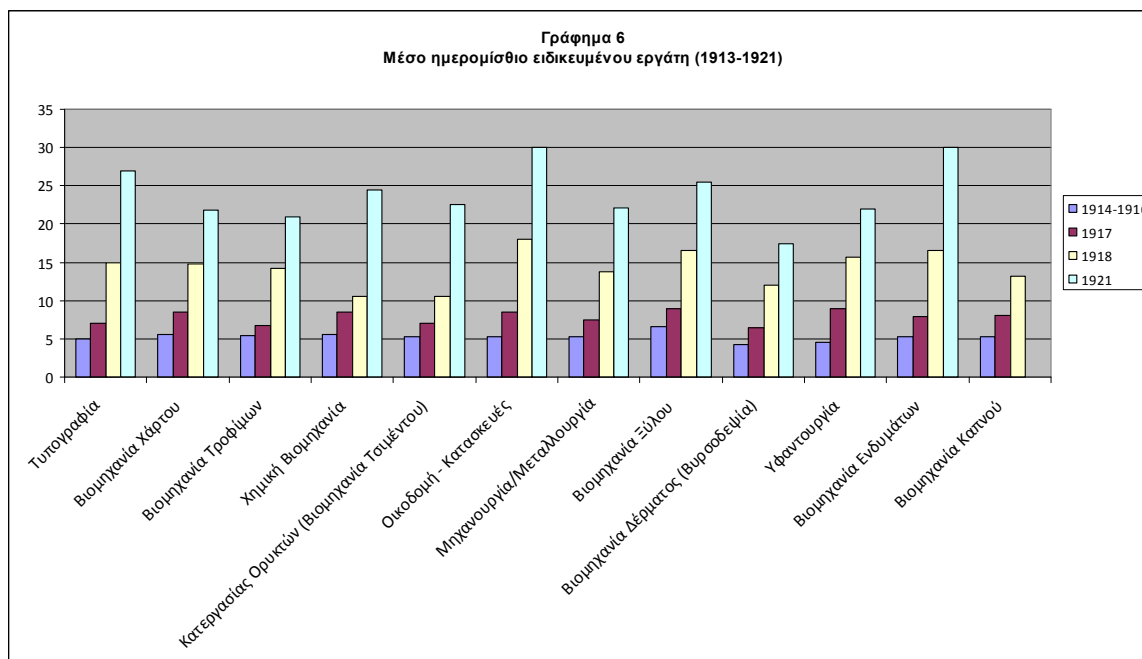
Ο πίνακας 7 εμφανίζει τη μισθολογική εξέλιξη της ειδικευμένης ανδρικής εργασίας για τη χρονική περίοδο 1914-1921. Ορισμένοι κλάδοι, όπως είναι η «τυπογραφία», η «βιομηχανία ξύλου» και η «οικοδομική βιομηχανία», οι οποίοι χαρακτηρίζονται από χαμηλή συγκέντρωση της παραγωγής και απαιτούν μεγάλα ποσοστά εξειδικευμένης εργασίας, εμφανίζουν τα υψηλότερα επίπεδα ημερομισθίων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7				
Μέσο ημερομίσθιο ειδικευμένου εργάτη (1914-1921)				
Κλάδος	1914-1916	1917	1918-1920	1921
Τυπογραφία	5	7	15	27
Βιομηχανία Χάρτου	5,61	8,52	14,8	21,75
Βιομηχανία Τροφίμων	5,44	6,75	14,25	21
Χημική Βιομηχανία	5,6	8,52	10,55	24,42
Κατεργασίας Ορυκτών (Βιομηχανία Τσιμέντου)	5,25	7	10,5	22,5
Οικοδομή - Κατασκευές	5,25	8,5	18	30
Μηχανουργία/Μεταλλουργία	5,2	7,45	13,8	22,1
Βιομηχανία Ξύλου	6,6	9	16,5	25,5
Βιομηχανία Δέρματος (Βυρσοδεψία)	4,25	6,5	12	17,5
Υφαντουργία	4,61	8,9	15,7	22
Βιομηχανία Ενδυμάτων	5,3	7,87	16,5	30
Βιομηχανία Καπνού	5,3	8	13,17	

Πηγή: Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936: βιομηχανία-βιοτεχνία*, Αθήνα 1987.

Το πόσο επιδέξιος είναι ένας τεχνίτης σε κάθε επαγγελματικό κλάδο καθώς και το ανώτατο όριο ημερομισθίου που ορίζεται από το αντίστοιχο σωματείο αποτελούν σημαντικούς παράγοντες που προσδιορίζουν τις μισθολογικές διαφοροποιήσεις. Εξετάζοντας αναλυτικά τα δεδομένα του πίνακα 7 διαπιστώνουμε ότι τα ημερομίσθια, στους κλάδους εκείνους οι οποίοι χαρακτηρίζονται από περιορισμένη συγκέντρωση της παραγωγής και απαιτούν ειδικευμένη εργασία, κινούνται σαφέστερα σε υψηλότερα επίπεδα από τα ημερομίσθια των κλάδων εκείνων όπου κυριαρχούν οι μεγάλες βιομηχανικές μονάδες (π.χ. η βιομηχανία τσιμέντου και η χημική βιομηχανία). Έτσι, στον κλάδο της τυπογραφίας, όπου ο τεχνίτης αποτελεί το κέντρο της παραγωγικής

διαδικασία, καθώς και η ύπαρξη ενός ισχυρού σωματείου με μακριά συνδικαλιστική παράδοση συνηγορούν στο γεγονός ότι το ύψος του ημερομισθίου τείνει να καταλαμβάνει το ανώτατο όριο.

Πηγή: Πίνακας 7.

Αν εξετάσουμε το εσωτερικό του κλάδου της τυπογραφίας ανάλογα με τις ειδικότητες, βλέπουμε πως οι μισθολογικές διαφορές αναλογούν στην ειδίκευση και τις τεχνολογικές εξελίξεις. Έτσι, τα υψηλότερα ημερομίσθια διαχρονικά απολαμβάνουν οι ειδικότητες με υψηλό επίπεδο ειδικευμένης εργασίας, όπως οι «στοιχειοθέτες», οι «χαράκτες», αλλά και οι νέες ειδικότητες, όπως οι «λινοτύπες» (βλ. πίνακα 8).⁵⁵ Μοναδικό παράδοξο αποτελεί η ειδικότητα του «μεταφορέα», η οποία και παρουσιάζει ασυνήθιστα υψηλό ημερομίσθιο. Μολονότι η ειδικότητα του μεταφορέα δεν απαιτεί ιδιαίτερη εξειδίκευση, αυτό που φαίνεται να δικαιολογεί το υψηλό ημερομίσθιο εί-

55. Η διάκριση ανάμεσα σε «ειδικευμένες» και «ανειδίκευτες» εργασίες στο χώρο των τυπογραφείων έχει άμεση σχέση με τις ιδιαιτερότητες του τυπογραφείου. Έτσι, για παράδειγμα, η εργασία του στοιχειοθέτη απαιτεί πέρα από τις προφανείς απαραίτητες γνώσεις γραφής και ανάγνωσης, υψηλή τεχνική κατάρτιση και δεξιότητα στην εργασία. Για τη δύσκολη και επίπονη εργασία του στοιχειοθέτη, αλλά και το πώς επηρέαζε όλη τη παραγωγική διαδικασία βλ. τη μαρτυρία του Χρ. Μανουσarıδη στο «Μανούτιου» μαρτυρία: Απ' το χειρόγραφο στο έντυπο», ό.π., σ. 281

να η ταχύτητα που απαιτείται να διαθέτει ο εργαζόμενος για την απρόσκοπτη ολοκλήρωση της τυπογραφικής εργασίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8				
Εξέλιξη ημερομισθίων σε Αθήνα και Πειραιά, 1914-1921 (ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ-ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΑ)				
ΙΔΙΟΤΗΤΑ	1914-1916	1917	1918-1920	1921
Στοιχειοθέτης	5	6-7	15	25-38
Πιεστής	5	6-7	15	28-30
Χαρτοθέτης	3	4-5	13	17-20
Βιβλιοδέτης	3,5	5-6	14	18-25
Λινοτύπης	5	6-9	12-20	25-30
Χαράκτης	5,5	7-8	25-30	30-45
Μεταφορέας	8	10-11	20-25	25-27
Μηχανικός και πιεστής	6	7-9	20	30-35
Βοηθός λιθογράφου	3,5	5-6	12	8-12
Μαθητευόμενος	1-1,5	2-3	4-6	4-6
Εργάτρια	1-2	2,5-3	2,5-6,5	6-10
Τσιγκογράφος	3-6	9-16	9-16	30-35

Πηγή: Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936: βιομηχανία-βιοτεχνία*, Αθήνα 1987

Αναφορικά με τα γεωγραφικά διαμερίσματα, παρατηρούνται, επίσης, μισθολογικές διαφοροποιήσεις. Έτσι, σύμφωνα με τον πίνακα 9, στο γεωγραφικό διαμέρισμα της πρωτεύουσας παρατηρούνται για το έτος 1913 τα υψηλότερα ημερομίσθια. Ο Πειραιάς πλησιάζει σημαντικά τα ημερομίσθια της Αθήνας, αν και υστερεί με ποσοστό 5,5%. Ακολουθεί η Πάτρα με υστέρηση 12% και ο Βόλος με 16%. Στην επαγγελματική κατηγορία των τυπογράφων παρατηρούνται και οι μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις ημερομισθίων ανάλογα με το γεωγραφικό διαμέρισμα. Είναι χαρακτηριστικό πως το ελάχιστο ύψος του ημερομισθίου για την πρωτεύουσα (5 δραχμές) αποτελεί την μέγιστη τιμή για την πόλη της Πάτρας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9							
Γεωγραφικές διαφοροποιήσεις των βιομηχανικών ημερομισθίων							
Κλάδος	1913				1921		
	Αθήνα	Πειραιάς	Πάτρα	Βόλος	Αθήνα-Πειραιάς	Πάτρα	Βόλος
Τυπογραφία	5-6		3,5-5		22,5-30,5	19,5-26	18-20
Αλευροβιομηχανία	4	4,5	4	3-3,5	23	38	18
Οικοδομικές κατασκευές Κτίστης	5-6,5	5-6	4,5-6	5-6	23-35	25-30	25-30
Μηχανουργία	3-6	3-6,5	2-5	1,5-6	18-26	18-23	11,4-18
Υφαντουργία		1,2-5	2-5	1,15-6	20,5	20	14,8
Βιομηχανία Ξύλου	6-7	5-6	4,5-6	5-6	22-28	20-25	12-14
Βυρσοδεψία	4	4-4,5	3,5-4	3-3,5	13,5-17,5	15-25	14-14

Πηγή: Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936: βιομηχανία-βιοτεχνία*, Αθήνα 1987.

Αντίστοιχες είναι και για το έτος 1921 οι έντονες γεωγραφικές διαφοροποιήσεις των ημερομισθίων στον κλάδο της τυπογραφίας. Τα υψηλότερα ημερομίσθια που καταβάλλονται στους τυπογράφους του Βόλου (18-20 δραχμές) δεν πλησιάζουν ούτε στο ελάχιστο των συναδέλφων τους στην Αθήνα (22,5-30,5 δραχμές). Όπως εξάγεται και από τον πίνακα 9, το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται στους περισσότερους κλάδους. Τα στοιχεία του πίνακα διαψεύδουν τους ισχυρισμούς των επιθεωρητών εργασίας, οι οποίοι εκτιμούσαν πως, για την περίοδο 1914-1920, τα εργατικά ημερομίσθια των σημαντικότερων βιομηχανικών κέντρων της χώρας έτειναν να εξισωθούν.⁵⁶ Μια ερμηνευτική προσέγγιση για τις γεωγραφικές διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στο ύψος των ημερομισθίων θα μπορούσε να συνδεθεί με το γεγονός πως στην πρωτεύουσα είχαν συγκεντρωθεί οι περισσότεροι καταρτισμένοι τυπογράφοι. Επίσης, καταλυτικό φαίνεται να είναι και το γεγονός πως η έντονη συνδικαλιστική δράση που αναπτύχθηκε στην πρωτεύουσα και η συνακόλουθη πίεση που άσκησε στους εργοδότες δικαιολόγησε την αυξητική τάση των ημερομισθίων της Αθήνας.

56. Βλ. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Επιθεώρησης Εργασίας, *Συγκριτικός Πίναξ εργατικών ημερομισθίων και μισθών των ετών 1914-1920 Αθηνών-Πειραιώς*, Αθήνα 1920, σ. 1.

δ) Κατοικία

Όπως οι εργάτες στις πρώτες καπιταλιστικές πόλεις, έτσι και οι εργάτες της Αθήνας αλλά και του Πειραιά, ήταν αναγκασμένοι να κατοικούν κοντά στα εργοστάσια και τους άλλους επαγγελματικούς χώρους. Αν και δεν υπήρξε ιδιαίτερη υστέρηση στην ανάπτυξη της συγκοινωνίας σε σχέση με την εκβιομηχάνιση, το κόμιστρο παρέμενε υψηλό για τις μετακινήσεις των εργατών αλλά και για τη μεταφορά των πρώτων υλών. Όπως σημειώνει ο Κ. Μπίρης, «στα τέλη του δεκάτου ενάτου αιώνα, όταν το ημερομίσθιο του ανειδίκευτου εργάτη ήταν 50-70 λεπτά και του ειδικευμένου 1-2,5 δραχμές, το σιδηροδρομικό εισιτήριο τρίτης θέσης για τη διαδρομή Αθήνα-Πειραιάς κόστιζε 45 λεπτά».⁵⁷ Αν λάβουμε υπόψιν μας τις περιορισμένες αποστάσεις που κάλυπταν τα μέσα μαζικής μεταφοράς και τα ημερομίσθια της εποχής (βλ. παραπάνω), το εισιτήριο μετ' επιστροφής αντιπροσώπευε το 10% και πολλές φορές το 15% του μέσου εργατικού ημερομισθίου. Το δυσανάλογα υψηλό αυτό κόστος και το μικρό μήκος της διαδρομής που εκτελούσαν τα μέσα μαζικής μεταφοράς υποχρέωναν τους εργάτες να αναζητούν κατοικίες όσο το δυνατόν πλησιέστερα στους εργασιακούς χώρους για να είναι εύκολη η μετάβαση σ' αυτούς με τα πόδια. Έτσι, με την εκβιομηχάνιση, οι νέες κοινότητες που δημιουργούνται, συνδέονται όλο και περισσότερο με τη βιομηχανική χωροθέτηση και λιγότερο με τον τόπο καταγωγής.⁵⁸

Η γεωγραφική και οικιστική κατάσταση της επαγγελματικής κατηγορίας των τυπογράφων —αλλά και των άλλων κλάδων της βιομηχανίας χάρτου— επιβεβαιώνει αυτή την εκτίμηση. Οι χάρτες 1, 2 και 3 σχεδιάστηκαν με βάση τα στοιχεία των «Οδηγών της Ελλάδας» του Ν. Ιγγλέση και αποτυπώνουν γεωγραφικά τους επαγγελματικούς χώρους (τυπογραφεία) καθώς και τις κατοικίες των εργατών-τυπογράφων για τα έτη 1905, 1908 και 1915 αντίστοιχα. Οι κατοικίες όπου διαμένουν οι εργάτες τυπογράφοι είναι, σχεδόν ολοκληρωτικά, συγκεντρωμένες μέσα ή πολύ κοντά στο κέντρο της παλιάς πόλης και σε κοντινές αποστάσεις από τα τυπογραφεία.

57. Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι: από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Εκδόσεις Καθιδρύματος Πολεοδομίας και Ιστορίας των Αθηνών, Αθήνα 1966, σ. 252. Πρβλ. Α. Λεοντίδου, *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σ. 136.

58. Για την επίδραση των βιομηχανικών καταστημάτων στο αστικό τοπίο και τις γεωγραφικές αλλά και κοινωνικές διαιρέσεις που επέβαλαν, βλ. Μ. Κοτέα, *Η Βιομηχανική ζώνη του Πειραιά (1860-1900)*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα 1997.

Ένα πολύ μικρό ποσοστό κατοικεί σε περιοχές εκτός του κέντρου και ασφαλώς χρειάζεται τα μέσα μαζικής μεταφοράς για να μετακινηθεί στην εργασία του. Πλησίον των τυπογραφείων κατοικούν και οι άνεργοι τυπογράφοι ή εκείνοι που βρίσκουν περιστασιακές απασχολήσεις σ' αυτά, με την ελπίδα να ενσωματωθούν σταδιακά στα τυπογραφεία.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα 7 του παραρτήματος έχουμε αρκετές περιπτώσεις τυπογράφων, οι οποίοι εμφανίζουν την ίδια διεύθυνση, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα πως μοιράζονται τις ίδιες κατοικίες. Και, επιπρόσθετα, αρκετές φορές οι κατοικίες αυτές μοιράζονται και με επαγγελματίες άλλων κλάδων.

Τα στοιχεία, καθώς και τα δημοσιεύματα της εποχής συνηγορούν στη διαπίστωση πως το στεγαστικό πρόβλημα της πρωτεύουσας ήταν οξύμενο. Το μέγεθος του προβλήματος οφειλόταν εν μέρει στον πόλεμο καθώς και στις προσφυγικές μετακινήσεις, που παρατηρούνταν από το 1917.⁵⁹ «Κατά τη διάρκεια του πολέμου οι επενδύσεις κεφαλαίων γίνονται σε τομείς που προσέφεραν γρήγορα κέρδη, με αποτέλεσμα η αύξηση του πληθυσμού να έχει κατά πολύ ξεπεράσει την δυνατότητα της χώρας να προσφέρει στέγη».⁶⁰ Έτσι, η Αθήνα με πληθυσμό περίπου 250.000 το 1918 διέθετε μόνο 25.000 κατοικίες, δηλαδή, μία κατοικία για κάθε 10 κατοίκους. Σύμφωνα με την έρευνα των εργατικών κατοικιών, που διεξήγαγε το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας σε Αθήνα και Πειραιά το 1920, 1.000 κατοικίες με σύνολο 1.162 δωματίων στέγαζαν 4.434 εργάτες και τις οικογένειές τους· 852 από τις κατοικίες αυτές διέθεταν μόνο ένα δωμάτιο και στέγαζαν 3.175 άτομα, δηλαδή, κατά μέσο όρο 4 με 5 άτομα σε κάθε δωμάτιο.⁶¹

Η επιτάχυνση της αστικοποίησης σε συνάρτηση με τη διακοπή της επέκτασης του σχεδίου της πόλης, μετά το 1907, συνέβαλε στην ένταση του οικιστικού προβλήματος. Έτσι, η μικτή πυκνότητα του πληθυσμού σχεδόν διπλασιάστηκε: από 83,6 κατοίκους/ εκτάριο το 1907 η αναλογία θα φθάσει σε 143,3 το 1920, ενώ στο ίδιο έτος η καθαρή πυκνότητα ανήλθε σε 247 κατοίκους/εκτάριο. Με βάση τα στοιχεία αυτά, φαίνεται ότι η πλειονότητα των κατοικιών που επέλεγαν οι εργάτες-τυπογράφοι, βρίσκονταν στις πιο πυκνοκατοικημένες περιοχές της πόλης (βλ. χάρτη 4).

59. Βλ. Λ. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής...*, ό.π., σ. 129.

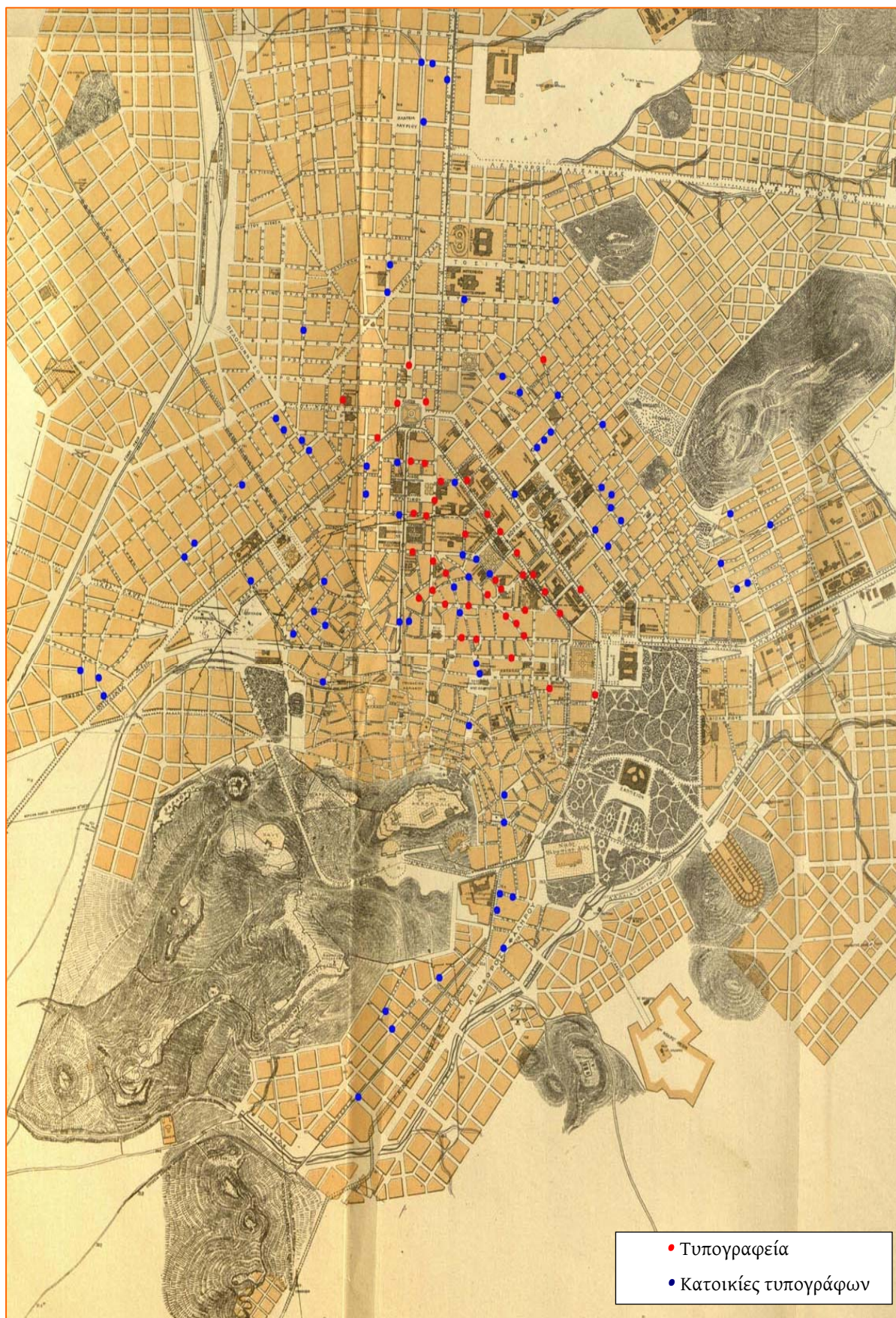
60. Βλ. Γ. Λεονταρίτης, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-20», στο: Θ. Βερέμη-Οδ. Δημητρακόπουλου (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότης, Αθήνα 1980, σ. 73.

61. Ό.π., σ. 74.

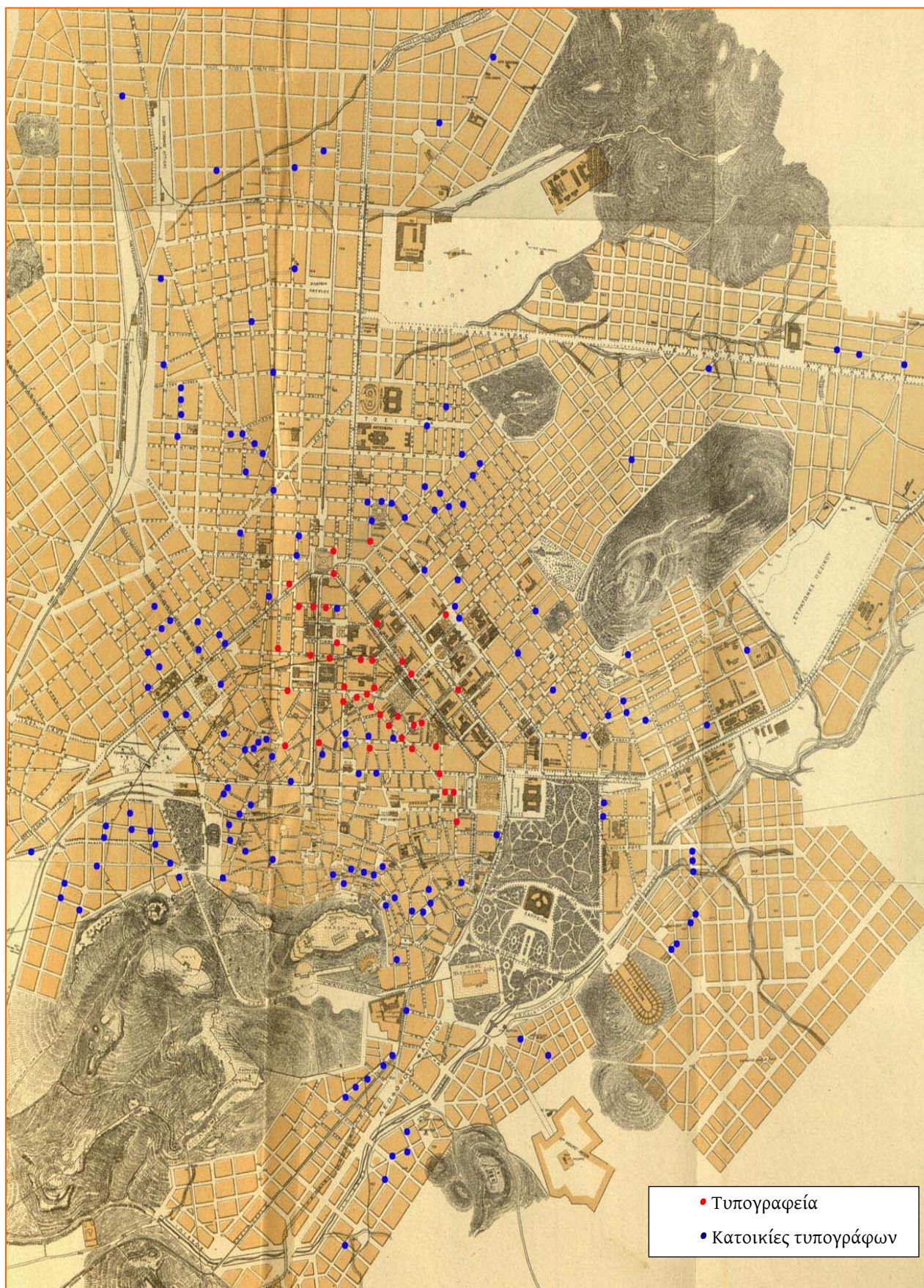
Η υψηλή πυκνότητα του πληθυσμού της πόλης είχε αντίκρισμα και στην κατάσταση των εργατικών κατοικιών. Στις Γενικές Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας για το έτος 1913 σημειώνονται τα εξής:

... Κατὰ μείζονα λόγον, αἱ ἐργατικαὶ κατοικίαι τῶν μεγάλων βιομηχανικῶν κέντρων... ἀποτελοῦνται γενικῶς σχεδὸν ἀπὸ στενοχώρους, χαμηλάς, σκοτεινάς, ἀνηλίους καὶ ἄνευ ἀερισμοῦ βρωμερὰς τρώγλας, αἵτινες καίτοι στερούμεναι ὅλων τῶν ὑγιεινῶν συνθηκῶν, προτιμῶνται παρὰ τῶν ἐργατῶν, εἴτε ἔνεκα τῆς πρὸς τὰ ἐργοστάσια εἰς ἃ ἐργάζονται γειτνιάσεως αὐτῶν, εἴτε καὶ ἔνεκα τοῦ μικροῦ ἐνοικίου τὸ ὁποῖον διατίθεται διὰ τὴν κατοικίαν ὑπὸ τοῦ μὴ ὀρθοφρονούντος ἐργάτου.⁶²

62. Βλ. Υπουργεῖον Εθνικῆς Οικονομίας, «Γενικαὶ Εκθέσεις τῶν Επιθεωρητῶν Εργασίας τοῦ ἐτους 1913», ὅ.π., σ. 177.

Χάρτης 1: Τυπογραφεία και κατοικίες τυπογράφων στην Αθήνα (1905). Χαρτογράφηση βάσει στοιχείων: *Οδηγός της Ελλάδος του Ν. Ιγγλέση*, 1906 και *Οδηγός διαιρέσεως της πόλεως Αθηνών κατά τμήματα διανομής αλληλογραφίας και αλφαβητικός πίναξ των οδών*, Τύποις Κωνστ. Λαζαροπούλου, Εν Αθήναις 1920.

Χάρτης 2: Τυπογραφεία και κατοικίες τυπογράφων στην Αθήνα (1908). Χαρτογράφηση βάσει στοιχείων: Οδηγός της Ελλάδος του Ν. Ιγγλέση, 1909 και Οδηγός διαιρέσεως της πόλεως Αθηνών κατά τμήματα διανομής αλληλογραφίας και αλφαβητικός πίναξ των οδών, Τύποις Κωνστ. Λαζαροπούλου, Εν Αθήναις 1920.

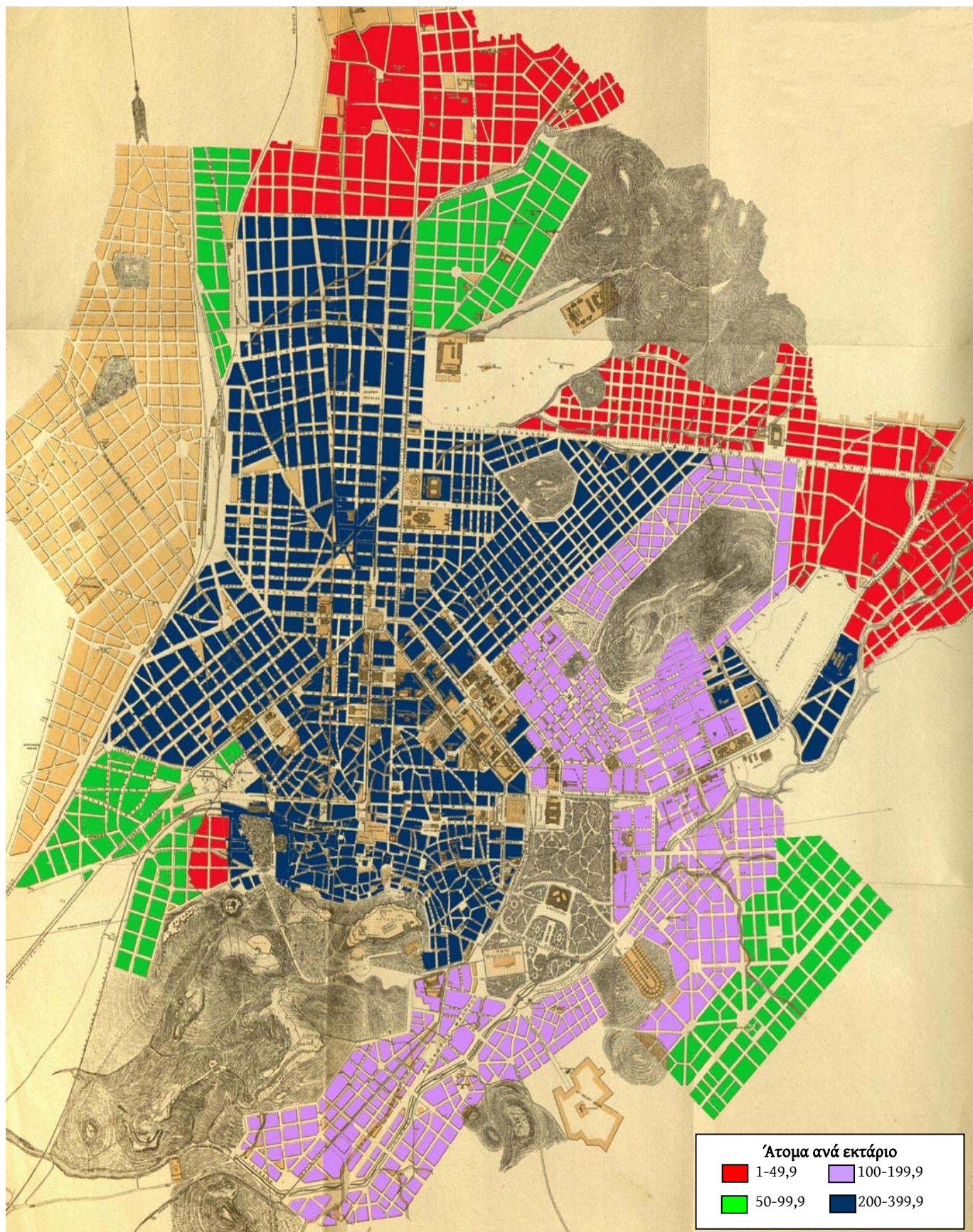
Χάρτης 3: Τυπογραφεία και κατοικίες τυπογράφων στην Αθήνα (1915). Χαρτογράφηση βάσει στοιχείων: Οδηγός της Ελλάδος του Ν. Ιγγλέση, 1916 και Οδηγός διαιρέσεως της πόλεως Αθηνών κατά τμήματα διανομής αλληλογραφίας και αλφαριθμητικός πίναξ των οδών, Τύποις Κωνστ. Λαζαροπούλου, Εν Αθήναις 1920.

Οι οικιστικές συνθήκες απασχόλησαν το συνδικαλιστικό όργανο των τυπογράφων αρκετά νωρίς. Ο Σπυρίδων Θεοδωρόπουλος, πρόεδρος της «Αλληλοβοηθητικής Αδελφότητας των Τυπογράφων», αλλά και νομικός σύμβουλος του νεοσύστατου «Εργατικού Κέντρου Αθηνών», σε διάλεξή του στον «Ακαδημαϊκό Σύνδεσμο», επισήμανε για το ζήτημα της κατοικίας τα εξής:

Τὸ ζήτημα τοῦ οἰκήματος εἶναι τὸ αἰώνιον κοινωνικὸν ζήτημα, τὸ ὁποῖον ἀπασχολεῖ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν ἡμέραν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐγκατέλειψε τὰ δένδρα καὶ τὰ σπήλαια, τὴν πρώτην του κατοικίαν, κ' ἐστοχάσθη νὰ στήσῃ τέσσαρας πασσάλους καὶ νὰ στηρίξῃ ἐπάνω των τὴν πρώτην καὶ πρωτογενῆ στέγην. Ἀληθινά, τὸ ἐνοίκιον, τὸ ὁποῖον ἀπορροφᾷ σήμερον τὸ 1/2 ἢ τὸ 1/3 τῶν ἐσόδων τοῦ οἰκογενειάρχου,⁶³ ὁ ὁποῖος ἀποζῇ ἀπὸ μόνην τὴν προσωπικὴν του ἐργασίαν, κρατεῖ τὰς περισσοτέρας τάξεις τῆς κοινωνίας ὑπὸ πίεσιν σκληράν.⁶⁴

63. Μολονότι τα ενοίκια δεν είχαν αυξηθεῖ ιδιαίτερα μέχρι τη δεκαετία του 1920, αναλογούσαν στο μισό μηνιαίο μισθό των εργαζομένων. Σύμφωνα με τον Σ. Αγαπητό, όταν οι εργατικές μηνιαίες αποδοχές σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης ήταν γύρω στις 100 δραχμές, ένα σπίτι τριών δωματίων στοίχιζε 50-60 δραχμές το μήνα. Βλ. Σ. Αγαπητός, *Η πόλις: σχέδιον πόλεως, συγκοινωνία, κυκλοφορία, υγιεινή πόλεων, συνοικισμοί, ευθὴνη κατοικία*, Τυπογραφεῖον «Εστία», Ἐν Αθήναις 1928, σσ. 99-100.

64. Η διάλεξη του Θεοδωρόπουλου προς τα μέλη του Ακαδημαϊκού Συνδέσμου πραγματοποιήθηκε στην αίθουσα της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας στις 18 Δεκεμβρίου 1909 και δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στην *Εφημερίς των Εργατῶν* (14 και 21 Ιουλίου 1910). Κυκλοφόρησε, επίσης, και σε αυτοτελές φυλλάδιο· βλ. Σπ. Θεοδωρόπουλος, *Η κοινωνική αλληλεγγύη και τὸ πρόβλημα τῆς οἰκίας: διάλεξις προς τα μέλη του Ακαδημαϊκού Συνδέσμου γενομένη εἰς τὴν αἴθουσαν τῆς Βιομηχανικῆς καὶ Εμπορικῆς Ακαδημίας ἐν Αθήναις τὴν 18 Δεκεμβρίου 1909*. Τύποις Ν. Ταρουσόπουλου, [Πειραιάς] [1910].

Χάρτης 4: Πυκνότητα πληθυσμού στην Αθήνα (1920)

Πηγή: Χαρτογράφηση βάσει στοιχείων από Α. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής...*, ό.π., σ. 133

Ο Θεοδωρόπουλος ακολουθώντας τα γαλλικά πρότυπα, πρότεινε την κατασκευή πολυόροφων κατοικιών με τέσσερις οικίες για κάθε όροφο και κήπους στις δύο πλευρές των κτιρίων. Οι οικίες αυτές θα πωλούνταν στους ενοίκους με μηνιαίες δόσεις, γεγονός που θα εξασφάλιζε μελλοντικά την ιδιοκτησία τους.

Το ζήτημα της οικίας απασχόλησε το Ε.Κ.Α. και κατά τις εκλογές της 9ης φεβρουαρίου 1914. Στο πρόγραμμά του, που συντάχθηκε από τον Σ. Θεοδωρόπουλο, υποστήριξε πως ο Δήμος όφειλε να διοχετεύσει το μεγαλύτερο μέρος των προσπαθειών του προς την κατεύθυνση της επίλυσης αυτού του φλέγοντος ζητήματος και πρότεινε την εξής λύση:

Κάθε χρόνο ο Δήμος θα συνάπτει τραπεζικόν δάνειον με μικρόν τόκον, θα κτίζη σπίτια ύγιεινά εις δημοτικά οικόπεδα πρὸς τὰ ἄκρα τῆς πόλεως, ἀφοῦ ἐξασφαλίσῃ τὴν τροχιδορομικὴν συγκοινωνίαν, καὶ θὰ τὰ ἐνοικιάζῃ δὲ τόσον ἐνοίκιον, ὥστε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὸ τοκοχρεωλύσιον καὶ τὰ ἔξοδα διαχειρίσεως.⁶⁵

Η προσδοκία πως, οι οικιστικές συνθήκες και η «απόλυτη ακτημοσύνη», θα οδηγούσαν σε κινητοποιήσεις για τη διεκδίκηση γης και κατοικίας, δεν επαληθεύθηκαν. Η απουσία οικιστικών διεκδικήσεων φαίνεται να οφείλεται σε δύο παράγοντες. Πρώτον, τα εργατικά σωματεία ενδιαφέρονταν περισσότερο για τα ημερομίσθια, τις ώρες εργασίας και ασφαλώς για μια στοιχειώδη ασφάλιση. Όταν, σχεδόν, όλα τα μέλη μιας οικογένειας εργάζονται για περισσότερο από 12 ώρες την ημέρα, και συχνά χωρίς κυριακάτικη ανάπαυση, ήταν απόλυτα φυσιολογικό το ζήτημα της κατοικίας να μετατρέπεται σε δευτερεύον.

Δεύτερος παράγοντας που απέτρεψε τις οικιστικές διεκδικήσεις αποτέλεσε το μεταναστευτικό ρεύμα. Η μαζική μετανάστευση λειτούργησε αποσυμπιεστικά όχι μόνο σε πολιτικοοικονομικό επίπεδο αλλά και στον οικιστικό-πολεοδομικό χώρο. Η απρόσκοπτη μεταναστευτική ροή απέτρεψε τυχόν κοινωνικές εντάσεις αλλά και μαζικές οικιστικές διεκδικήσεις. Ο περιστασιακός εργάτης αντιλαμβανόταν την εργασία στην Αθήνα ως έναν ενδιάμεσο σταθμό και την προλεταριακή του κατάσταση σαν ένα προσωρινό στάδιο της ζωής του, που θα του επέτρεπε να συγκεντρώσει τα απα-

65. Το πρόγραμμα του Ε.Κ.Α. υποστήριζε πως μ' αυτό τον τρόπο εκατοντάδες πόλεις είχαν επιλύσει το ζήτημα της οικίας, και επικαλούνταν το παράδειγμα της πόλης του Μιλάνου, όπου ο Δήμος είχε κτίσει περισσότερα από 4.000 δωμάτια, τα οποία και ενοικίαζε προς 8-10 δρχ. μηνιαίως. Βλ. Ε.Κ.Α., *Ο Δήμος δια τον Λαόν*, Τυπογραφείον Α. Δεληγιάννη, Αθήναι 1914, σ. 14.

ραίτητα χρήματα για να μεταναστεύσει· δεν αναζητούσε τίποτε περισσότερο από ένα ικανοποιητικό ημερομίσθιο και ένα οποιοδήποτε κατάλυμα όσο το δυνατόν πιο κοντά στον τόπο της προσωρινής του εργασίας.⁶⁶

ε) Ελεύθερος χρόνος

Στις αρχές του 20ού αιώνα, τα «3 οκτώ» (8 ώρες εργασίας, 8 ώρες ελεύθερος χρόνος, 8 ώρες ύπνος) αποτελούσαν το βασικό σύνθημα των εργατικών διεκδικήσεων, οι οποίες, παράλληλα με τις αμοιβές και τις συνθήκες εργασίας έδιναν δικαίωμα και στον ελεύθερο χρόνο.⁶⁷ Η αναζήτηση τηςσχόλης, «δεν αντανakλά τόσο τη διεκδίκηση της ανάπαυσης (με την παραδοσιακή έννοια των συχνών αλλά ακανόνιστων εθελοντικών απουσιών από την εργασία) αλλά μάλλον την επιθυμία για μια νέα κατανομή του εργάσιμου και μη εργάσιμου χρόνου».⁶⁸ Ο μετασχηματισμός του χρόνου σηματοδότησε ουσιαστικά τη μετάβαση από την προβιομηχανική στη βιομηχανική εποχή.

Η δημιουργία ενός ελεύθερου χρόνου, αρχικά για τις μεσαίες, και στη συνέχεια για τις εργατικές τάξεις, η ομογενοποίηση του χρόνου, η τυποποίηση του διαχωρισμού εργασίας καισχόλης επέφεραν σημαντικότερες αλλαγές στην οργάνωση της κοινωνικής ζωής αλλά και στην ίδια τη δόμηση του αστικού χώρου, με τη δημιουργία ιδιωτικών και δημόσιων χώρων, όπου καταναλώνεται ο ελεύθερος χρόνος.

Εξάλλου, η εποχικότητα του επαγγέλματος, οι εξαντλητικοί ρυθμοί εργασίας αλλά και η υποαπασχόληση ή ανεργία σε περιόδους κρίσης αποτελούσαν μια συνηθισμένη πραγματικότητα τόσο για τους τυπογράφους όσο και για το υπόλοιπο εργατικό δυναμικό της πρωτεύουσας. Οι συνθήκες αυτές περιόριζαν σημαντικά τον ελεύθερο χρόνο τους.

66. Βλ. Α. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής...*, ό.π., σσ. 148-149.

67. Βλ. και Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τραπεζής της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σσ. 253-259.

68. Βλ. Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας: γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ./Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1997, σ. 40.

Διαθέτουμε σκόρπιες και αποσπασματικές πληροφορίες για το πώς κατανάλωναν οι τυπογράφοι τον ελεύθερο χρόνο τους. Τα θέατρα, τα ζυθοπωλεία και οι λέσχες, όπου η περισσότερο διαδεδομένη συνήθεια ήταν η χαρτοπαιξία, αποτελούσαν χώρους στους οποίους συγκεντρώνονταν ο εύπορος πληθυσμός της πόλης. Τα καφενεία, τα καπηλεία και τα μαγειρεία ήταν οι συνηθισμένοι τόποι συγκέντρωσης των εργατών. Σ' αυτούς τους χώρους κατέληγαν όταν τελείωναν από τη δουλειά⁶⁹ αλλά και τις περιόδους που ήταν άνεργοι.

Ο Δ. Χατζόπουλος μας πληροφορεί ότι οι περισσότεροι τυπογράφοι μετά το τέλος της νυχτερινής τους εργασίας επισκέπτονται το «καφενείο των τυπογράφων» στην οδό Λέκκα, όπου «συζητούν, έκεϊ πίνουν, γλεντούν, φιλοσοφούν».⁷⁰

Το καφενείο αποτελούσε για την Ελλάδα της υπό εξέταση περιόδου τον σημαντικότερο ίσως χώρο άτυπης ανδρικής κοινωνικότητας για όλα τα στρώματα.⁷¹ Ήταν ο χώρος, όπου ανθούσαν οι πολιτικές συζητήσεις, πραγματοποιούνταν οικονομικές συναλλαγές αλλά και το σημείο συνάντησης λογοτεχνών και δημοσιογράφων. Όπως, χαρακτηριστικά, γράφει ο Π. Νιρβάνας το 1910: «Ό,τι εἶνε διὰ τὸν Ἕγγλον τὸ χόμ, τὸ σουῖτ χόμ, εἶνε διὰ τὸν Ἕλληνα τὸ καφενεῖον».⁷²

Η απουσία χρόνου ανάπαυσης δεν επέτρεπε στους εργάτες τυπογράφους παρά μόνο το σύντομο πέρασμα από το καφενείο. Η γνώση γραφής και ανάγνωσης τους

69. Για τους περισσότερους εργάτες η επιλογή του καφενείου ως το μεσοδιάστημα από το τέλος της εργασιακής ημέρας και της επιστροφής στο σπίτι φαίνεται πως αποτελούσε μονόδρομο: «Μήπως ἔχομεν λέσχας, μήπως ἔχομεν πολιτικούς ἢ φιλολογικούς συλλόγους, ἀνταξίους τοῦ ὀνόματος τούτου, μήπως ἔχομεν κἄν ἀναγνώστηρια; Ἄλλως τε ὁ βίος ἡμῶν τώρα τὸ θέρος, κατ' ἀνάγκην εἶνε τὸ πλεῖστον ὑπαίθριος καὶ τὰς ὥρας αὐτοῦ οὕτω ποῦ ἄλλοῦ δυνάμεθα νὰ διερχόμεθα παρὰ τὰς μικρὰς τραπέζας τῶν καφενείων...», Βλ. «Τα γκαρσόνια των Αθηνών», *Εμπρός*, (22 Αυγούστου 1897), σ. 1.

70. «Ἐπειδὴ δὲ οἱ ἱατροὶ τοὺς συμβουλεύουν νὰ τὸ ρίχνουν λίγο ἔξω, καὶ νὰ τζούζουν καὶ ὀλίγην ρετσίναν διὰ νὰ ἐξουδετερόνουν τὴν βλάβην τοῦ ἀντιμονίου, τὰ γλέντια δὲν τοὺς λείπουν. Θαυμάσιος εἶνε ὁ μپοεμικὸς κύκλος των κατὰ τὰ χαράγματα, ὅποταν τελειόνουν τὴ δουλειά των εἰς τὰς ἐφημερίδας καὶ τὸ στρώνουν σὲ κουβέντα καὶ τὸ πιοτὸ εἰς τὸ παρὰ τοῦ Λέκκα καφενεῖον τῶν τυπογράφων. Ἐκεῖ συζητοῦν, ἔκεϊ πίνουν, γλεντοῦν, φιλοσοφοῦν, συγκρίνουν τὸν Γλάδσωνα μὲ τὸν Βίσμαρκ, καὶ περὶ τὰ ξημερώματα ἂν δὲν πᾶνε νὰ φάγουν πατσιὰ στοῦ Ψυρρὴ καὶ νὰ τραγωδήσουν, πᾶνε νὰ κοιμηθοῦν». Βλ. «Αἱ Εργαζόμενοι Αθήναι: τυπογράφοι καὶ στοιχειοθέται», *Το Ἄστυ*, (16 Φεβρουαρίου 1894), σ. 2.

71. Βλ. Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και ὁψεις της αστικής κοινωνικότητας...*, ὁ.π., σ. 30. Η συγγραφέας υποστηρίζει, επίσης, πως το καφενείο εμφανίζει συγγένεια με το σωματείο, συγκροτώντας τους ενδιαμέσους χώρους όπου μπορούν να αναπτυχθούν κοινωνικοί δεσμοί διαφορετικοί από εκείνους που χαρακτηρίζουν την οικογένεια αφενός ή από εκείνους που επιβάλλουν οι δομές εξουσίας αφετέρου.

72. Βλ. Π. Νιρβάνας, «Μάι σουίτ χομ!», *Εστία*, (25 Ιουλίου 1910), σ. 1. Πρβλ. Γ. Παπακώστας, *Φιλολογικά σαλόνια και καφενεία της Αθήνας*, *Εστία*, Αθήνα ²1991, σ. 34.

επέτρεπε την ανάγνωση εφημερίδων και, ασφαλώς, θα τους μετέτρεπε σε περιζήτητους συνομιλητές.

Με τη δημιουργία της «Αλληλοβοηθητικής Αδελφότητας των Τυπογράφων» ανιχνεύθηκαν κι άλλοι τρόποι δημιουργικής εκμετάλλευσης του ελεύθερου χρόνου των εργατών τυπογράφων. Ως τέτοιοι μπορούν να αναφερθούν οι διαλέξεις, οι λέσχες ανάγνωσης καθώς και η οργάνωση ορισμένων θεατρικών παραστάσεων. Όπως θα δούμε και παρακάτω μόνο οι θεατρικές παραστάσεις, που διοργάνωνε το συνδικαλιστικό τους όργανο, σημείωναν επιτυχία. Τα περιορισμένα, όμως, οικονομικά του σωματείου δεν επέτρεπαν την οργάνωση θεατρικών παραστάσεων περισσότερες από δύο φορές ετησίως.

4.

ΜΑΘΗΤΕΙΑ

Μέσα στο πλαίσιο που καθόριζαν εμπειρικά οι συντεχνιακοί κανονισμοί,⁷³ η μαθητεία εξασφάλιζε τη μετάδοση των τεχνικών γνώσεων και την απόσποπτη αναπαραγωγή του απαραίτητου ειδικευμένου εργατικού δυναμικού. Η μαθητεία αποτέλεσε μέχρι και τον 19ο αιώνα το μοναδικό είδος τεχνικής εκπαίδευσης, με το οποίο ο μαθητευόμενος συναναστρεφόταν τους ενήλικες, μάθαινε την τέχνη, αλλά και ταυτόχρονα τους κανόνες του επαγγέλματος, με προοπτική να μεταπηδήσει στην κατηγορία του τεχνίτη.

Η μαθητεία αποτελούσε, επίσης, «έναν προστατευτικό μηχανισμό, μέσα από τον οποίο οι συντεχνίες, ανάλογα με τη συγκυρία, ρύθμιζαν τη ροή νέων τεχνιτών στην αγορά και ήλεγχαν τον επαγγελματικό ανταγωνισμό».⁷⁴ Το καθεστώς της μαθητείας και οι υποχρεώσεις που απέρρεαν απ' αυτή για τους μαθητευόμενους βασιζόνταν σε σχέσεις, που καθορίζονταν, είτε από τον εσωτερικό κανονισμό λειτουργίας του εργοστασίου, είτε από την συμφωνία μεταξύ τεχνίτη και μαθητευόμενου.

Η διαδικασία της εκπαίδευσης μέσω της μαθητείας ήταν μια διαδικασία δύσκολη, κοπιαστική και εν γένει χρονοβόρα. Ο ανήλικος, κατά τη διάρκεια αυτής της δια-

73. Για τους συντεχνιακούς κανονισμούς βλ. Γ. Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος-20ός αι.)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σσ. 38-39. Για τον θεσμό της μαθητείας, εκτός από την εργασία του Παπαγεωργίου, βλ. επίσης: Γ. Ληξουριώτης, *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του ελληνικού κράτους*, Δωδώνη, Αθήνα-Ιωάννινα 1986, σσ. 340-341· Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα...*, ό.π., σσ. 289-290· Κ. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη. Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Νεφέλη, Αθήνα 2005, σσ. 82-85· ΥΕΟ/Διευθύνσεις εργασίας και κοινωνικής πρόνοιας/Επιθεωρήσεις Εργασίας, *Περίληψις εκθέσεων του προσωπικού επιθεωρήσεως εργασίας... κατά το έτος 1920*, ό.π., σσ. 30-31.

74. Βλ. C. Cipolla, *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση, κοινωνία και οικονομία, 1000-1700 μ.Χ.*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σ. 129. Πρβλ. και Μ. Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα...*, ό.π., σ. 67.

δικασίας, περιοριζόταν σε κατεξοχήν βοηθητικές εργασίες, χωρίς να συμμετέχει ενεργά στην παραγωγική διαδικασία. Με άλλα λόγια, διέθετε την όποια εργατική του δύναμη με αντάλλαγμα την εκμάθηση της τέχνης. Ο χρονικός ορίζοντας της μαθητείας τις περισσότερες φορές δεν προσδιοριζόταν από κάποιο συγκεκριμένο συμβόλαιο ή συμφωνία⁷⁵ και διαρκούσε περισσότερο από το αναγκαίο για την απόκτηση των απαραίτητων τεχνικών γνώσεων. Αποτελούσε, επίσης, έναν τρόπο κοινωνικοποίησης και ταυτόχρονα, όμως, μορφή εκμετάλλευσης της φθηνής εργασίας.

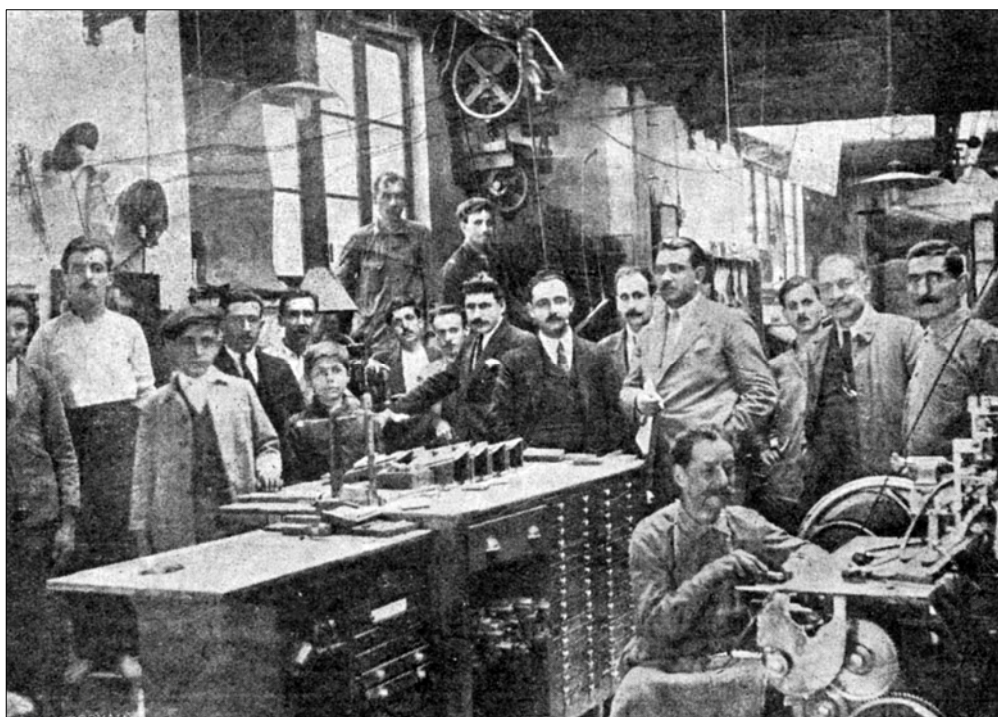
Η μη καθορισμένη χρονικά περίοδος της μαθητείας οδηγούσε, συνήθως, προς δύο κατευθύνσεις: αφενός, ο μαθητευόμενος μπορούσε να φύγει από το εργαστήριο ή το εργοστάσιο μόλις αντιλαμβανόταν πως «κατείχε» την τέχνη,⁷⁶ χωρίς καμιά περαιτέρω δέσμευση. Αφετέρου, ωθούσε τους τεχνίτες να εφαρμόζουν την πάγια συντεχνιακή τακτική της απόκρυψης των επαγγελματικών μυστικών με σκοπό την παράταση του θεσμού της μαθητείας, αλλά και τη μεγαλύτερη εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας. Το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια ο μαθητευόμενος να εγκαταλείπει πολλές φορές το εργαστήριο χωρίς να διαθέτει όλες τις απαραίτητες τεχνικές γνώσεις.⁷⁷

75. Σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε αλλού, όπως στην Αγγλία, όπου η χρονική διάρκεια της μαθητείας ήταν σαφώς προκαθορισμένη και το ανώτατο συνδικαλιστικό όργανο των τυπογράφων αξίωνε 7ετή βεβαιωμένη μαθητεία για να δεχθεί έναν νέο τυπογράφο ως μέλος του. Βλ. P. Duffy, *The Skilled Compositor, 1850-1914...*, ό.π., σσ. 49-59.

76. «Ο Έλλην ἐπιδιδόμενος εἰς βιομηχανικὸν ἢ βιοτεχνικὸν ἐπάγγελμα δὲν περιμένει νὰ συμπληρώσει τὴν ἐκμάθησιν τοῦ ἔργου, ἀλλὰ μετὰ βραχὺν χρόνον μαθητείας, ὅταν ἀντιληφθεῖ τὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου, χωρὶς ὅμως νὰ τὸ ἔχει πλήρως ἐκμάθει προσπαθεῖ νὰ ἐργασθῇ αὐτοτελῶς διὰ νὰ ἐπιτύχει μεγαλύτερον κέρδος», βλ. Γ. Χαριτάκης, *Ἡ ἐλληνικὴ βιομηχανία: (βιομηχανία-μεταλλεία-εργασία)*, Τυπογραφεῖον «Εστία», Ἐν Αθήναις 1927, σ. 97.

77. «Ο Έλλην ἐργοδότης ἐὰν ἀνήκη εἰς τὴν μικρὰν βιομηχανίαν μεταβάλλει τὸν μαθητευόμενον αὐτοῦ εἰς ὑπηρετήν του, καὶ τοῦ ἀναθέτει ἀσχολίας κάθε ἄλλο παρὰ εἰς τὴν τέχνην τὴν ὁποία θέλει νὰ ἐκμάθῃ ἀναφερομένης. Δὲν ἔχει συμφέρον νὰ τὸν κἀνῃ τεχνίτην, ἀφ' ἑνὸς διὰ νὰ μὴν ἔχῃ αὐτὸν συναγωνιστήν, ἀφ' ἑτέρου διὰ νὰ μὴν ἀναγκασθῇ νὰ αὐξήσῃ μετ' ὀλίγον τὸ ἡμερομίσθιον του. Ἐὰν δὲ ὁ ἐργοδότης ἀνήκη εἰς τὴν μέσσην ἢ τὴν μεγάλην βιομηχανίαν δὲν ἔχει τὸν ἀπαιτούμενον καιρὸν διὰ νὰ ἀσχοληθῇ μετὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν μαθητευομένων του, ἀναθέτει δὲ αὐτὴν εἰς τοὺς ἐργάτας του. Ἀλλὰ οἱ ἐργάται, πολὺ φυσικὰ, οὔτε τὴν ὀρεξιν ἔχουν νὰ κοπιάσουν διὰ νὰ ἐκμάθουν τὴν τέχνην εἰς τὸν μαθητευόμενον, οὔτε ὅμως καὶ συμφέρον ἔχουν νὰ δημιουργήσουν οἱ ἴδιοι νέους τεχνίτας, οἱ ὁποῖοι θὰ τοὺς ἐκτοπίσουν. Οὕτω εἰς τὴν μικρὰν βιομηχανίαν, ὁ μαθητευόμενος ἐλάχιστα ἀσχολεῖται μετὰ τὴν τέχνην, τὴν ὁποία ἐξέλεξεν, εἰς δὲ τὴν μέσσην καὶ τὴν μεγάλην, τοῦ ἀνατίθενται βιομηχανικαὶ ὑπηρεσίαι, μηχανικαὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐκ τῶν ὁποίων ἐλάχιστους καρποὺς ἀποκομίζει. Εἰς τὴν μεγάλην καὶ μέσσην βιομηχανίαν, ὁ μαθητευόμενος γίνεται ἀντικείμενον ἀγρίας ἐκμεταλλεύσεως ἐκ μέρους τοῦ ἐργοδότη», βλ. Σ.Ι. Στεφάνου, «Ἡ βιοτεχνικὴ κρίσις ἐν Ἑλλάδι. Ἡ βιοτεχνικὴ ἐκπαίδευσις», *Τὸ Μέλλον* 4 (1922), 200.

Οι εργασίες που αναλάμβανε ο μαθητευόμενος στα τυπογραφεία ήταν, κατά κύριο λόγο, βοηθητικές και περιλάμβαναν εργασίες καθαριότητας, τη μεταφορά του χαρτιού από τις χαρταποθήκες στα τυπογραφεία, τη μεταφορά των στοιχειοθετημένων σελίδων στο πιεστήριο, βοήθεια στη διάλυση των στοιχείων⁷⁸ μετά την ολοκλήρωση της εκτύπωσης και, ασφαλώς, διάφορα θελήματα.

Εικόνα 4: Αίθουσα στοιχειοχτυτικών μηχανημάτων του τυπογραφείου Πετράκου.

Πηγή: Πανελλήνιον λεύκωμα εθνικής εκατονταετηρίδος 1821-1921: η χρυσή βίβλος της Ελλάδος, Εν Αθήναις 1921-1922.

Έχει υποστηριχθεί η άποψη πως η εκτεταμένη χρήση παιδικής εργασίας δεν εντασσόταν στο θεσμό της μαθητείας, αλλά αποτελούσε μια «διαδικασία υπαλλαγής της ειδικευμένης ανδρικής από ανειδίκευτη παιδική εργασία».⁷⁹ Σύμφωνα με την άποψη αυτή οι ανήλικοι εργαζόμενοι δεν ήταν μαθητευόμενοι και εργάζονταν με εντατικούς ρυθμούς για τις ανάγκες της αγοράς. Γι' αυτό το λόγο δεν αναλάμβαναν μόνο βοηθητικές εργασίες αλλά και ένα σημαντικό τμήμα της ημερήσιας παραγωγής. Το πολύ χαμηλό ημερομίσθιο με το οποίο αμείβονταν έδινε στους εργοδότες ένα ακόμη

78. Πάμπολες είναι οι αγγελίες που εμφανίζονται στον ημερήσιο Τύπο της πρωτεύουσας, όπου αναζητούνται «παίδες» για τα χυτήρια των τυπογραφείων. Ενδεικτικά βλ. τις αγγελίες του τυπογραφείου του Α. Κορομηλά στην εφ. Ώρα (28, 29, 30, 31 Δεκεμβρίου 1882), σ. 4.

79. Βλ. Κ. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη*, ό.π., σ. 84.

μέσο για τη συμπίεση των ημερομισθίων των ειδικευμένων εργατών. Αυτή η παρατήρηση, αν και φαίνεται σε γενικές γραμμές να ισχύει για ένα ευρύ φάσμα βιομηχανικών κλάδων, δεν φαίνεται να βρίσκει άμεση εφαρμογή στους χώρους των τυπογραφείων. Κι αυτό για τον λόγο πως απουσιάζουν οι τεχνικές δυνατότητες, όπως για παράδειγμα η γνώση γραφής και ανάγνωσης, για να χρησιμοποιηθούν παιδιά σε καίριες θέσεις της παραγωγικής διαδικασίας ενός τυπογραφείου.

Η μετάδοση της τεχνογνωσίας δεν ήταν μια αυτόματη και αυτονόητη διαδικασία. Οι περισσότεροι από τους ειδικευμένους τεχνίτες των τυπογραφείων απέφευγαν να μεταδώσουν τα μυστικά του επαγγέλματος στους μαθητευόμενους, γνωρίζοντας πως οι τελευταίοι αποτελούσαν εν δυνάμει ανταγωνιστές σε μια αγορά εργασίας που, όπως είδαμε παραπάνω, δεν εξασφάλιζε συνεχή απασχόληση στους περισσότερους τυπογράφους. Έτσι, η επαγγελματική εξέλιξη του μαθητευόμενου αποτελούσε συνάρτηση της επιμονής του να προσπαθεί, σε ώρες εκτός εργασίας, να αφομοιώσει αυτά που είχε διδαχθεί ή αυτά που είχε δει να κάνουν οι μάστορες.⁸⁰

Στην απογραφή των εργατών το 1917 στην περιοχή της Αθήνας καταγράφονται στη βιομηχανία χάρτου, σε σύνολο 1048 εργαζόμενων, 143 εργαζόμενοι ηλικίας μικρότερης των 18 ετών. Μολονότι το ποσοστό των ανήλικων εργαζόμενων δεν είναι ιδιαίτερα υψηλό (13,6%), όπως φαίνεται και από τον πίνακα 10, επαγγελματικές κατηγορίες όπως οι κυτιοποιοί και οι χαρτοποιοί χρησιμοποιούν εκτεταμένα την ανήλικη εργασία (51,51% και 36,12% αντίστοιχα). Ακολουθούν οι βιβλιοδέτες και οι χαράκτες. Είναι εντυπωσιακό πως στην εν λόγω απογραφή καταγράφονται 6 εργαζόμενοι με ηλικία έως 13 ετών. Απ' αυτούς 4 απασχολούνται σε βιβλιοδετεία και 2 σε τυπογραφεία.

80 Βλ. και Χρ. Λούκος, «Ένας τυπογράφος στην Αθήνα του 20ού αιώνα. Προσωπικές και επαγγελματικές διαδρομές», *Μνήμων* 26 (2004), 242.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10									
Ανήλικοι εργαζόμενοι στη Βιομηχανία Χάρτου και Εκτυπώσεων (Αθήνα 1917)									
Κύριο επάγ- γέλμα	Σύνο- λο	12-13		14-15		16-17		12-17	
		εργα- ζόμε- νοι	% επαγ- γέλματος	εργαζό- μενοι	% επαγ- γέλμα- τος	εργαζόμε- νοι	% επαγ- γέλμα- τος	εργαζόμε- νοι	% επαγ- γέλματος
Βιβλιοδέτες	220	4	1,82	16	7,27	33	15	53	24,09
Κυτιοποιοί	33	-	-	7	21,21	10	30,3	17	51,51
Τυπογράφοι & Λιθογράφοι	700	2	0,29	8	1,14	31	4,43	41	5,86
Χαράκται	23	-	-	-	-	6	26,09	6	26,09
Χαρτοποιοί	72	-	-	4	5,56	22	30,56	26	36,12

Πηγή: Υ.Ε.Ο, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής των εργατών Αθηνών - Πειραιώς ενεργηθείσης την 25 Φεβρουαρίου 1917, Εν Αθήναις 1917.

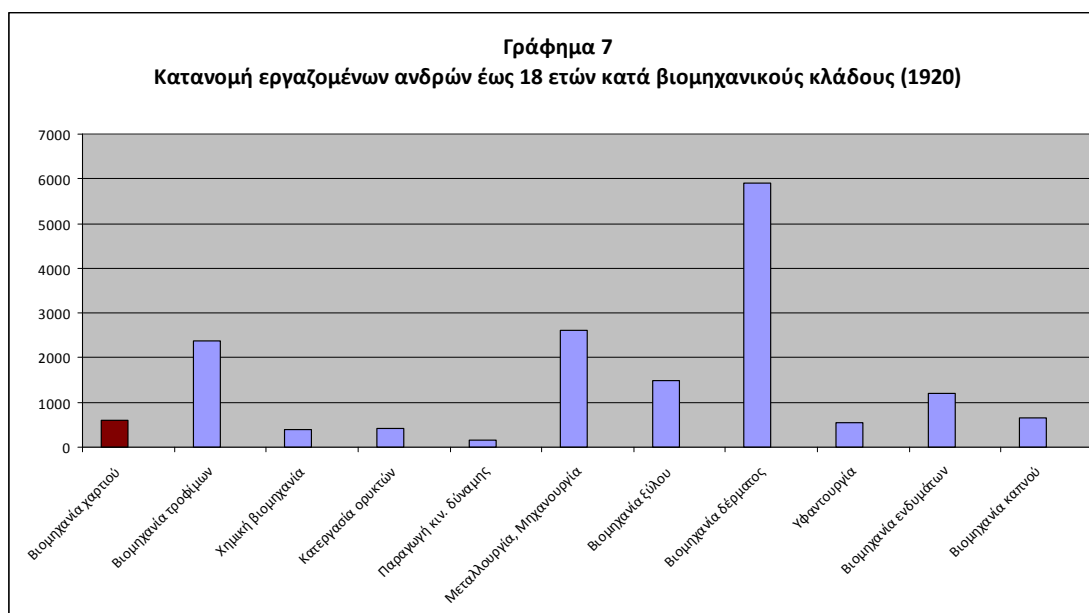
Στη βιομηχανική απογραφή του 1920, καταγράφονται 24.990 νέοι, ηλικίας έως 18 ετών, το 26% του συνόλου των εργαζόμενων στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία (πίνακας 10). Σημαντικό ποσοστό αυτού του δυναμικού εντάσσεται στο καθεστώς της μαθητείας και εργάζεται μαθαίνοντας την τέχνη. Τα αγόρια απασχολούνται κατά κύριο λόγο στη βιομηχανία δέρματος (35,99%), στη μηχανουργία (16%), στη βιομηχανία τροφίμων (14,56%) και λιγότερο στη βιομηχανία χάρτου (3,74%).⁸¹ Αν και το ποσοστό των ανήλικων αγοριών της βιομηχανίας χάρτου στο σύνολο των ανηλικών αγοριών είναι μικρό (γράφημα 7), στον κλάδο της βιομηχανίας χάρτου αυτό εκτοξεύεται. Πιο συγκεκριμένα, περίπου ένας στους τρεις άρρενες εργαζόμενους (27,61%) είναι ηλικίας μικρότερης των 18 χρόνων.

81. «... οι κλάδοι αυτοί χαρακτηρίζονταν από την πολυδιάσπαση της παραγωγής σε μικρά εργαστήρια και την επιβίωση του προβιομηχανικού τρόπου παραγωγής, με επίκεντρο τον τεχνίτη», βλ. Μ. Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη Βιομηχανία και τη Βιοτεχνία: 1870-1940*, Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ./Κ.Ν.Ε., Αθήνα 1995, σ. 53.

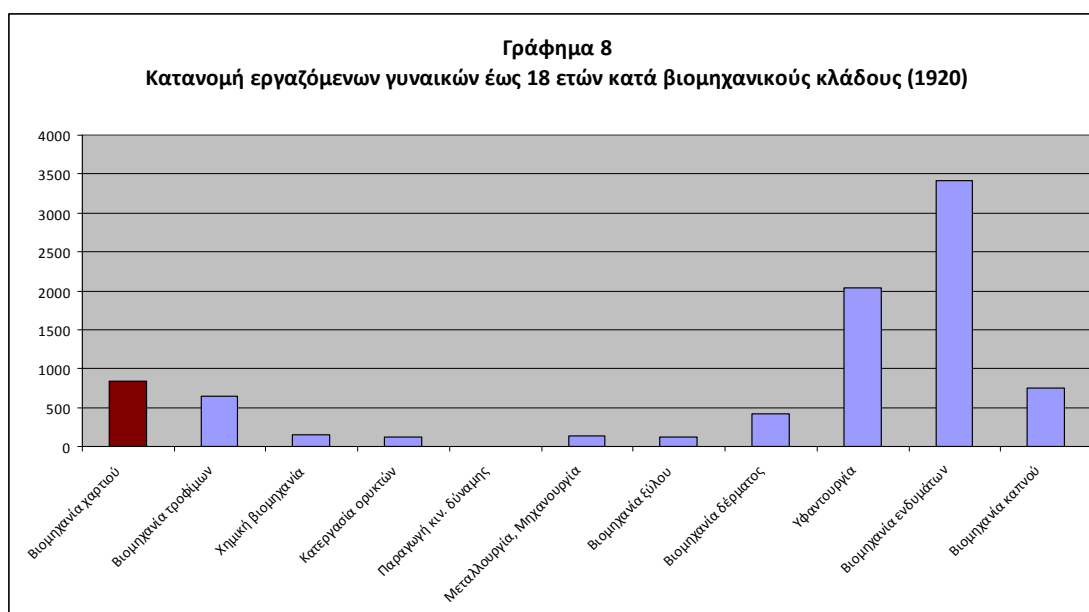
ΠΙΝΑΚΑΣ 11				
Εργαζόμενοι έως 18 χρόνων ανά βιομηχανικό κλάδο (σύνολο), 1920				
Αγόρια			Κορίτσια	
Κλάδοι	Σύνολο	%	Σύνολο	%
Βιομηχανία χάρτου	612	3,74	845	9,78
Βιομηχανία τροφίμων	2.385	14,56	643	7,44
Χημική βιομηχανία	382	2,33	154	1,78
Κατεργασία ορυκτών	421	2,57	114	1,32
Παραγωγή κιν. δύναμης	149	0,91	-	0
Μεταλλουργία, Μηχανουργία	2.622	16,01	130	1,5
Βιομηχανία ξύλου	1.497	9,14	126	1,46
Βιομηχανία δέρματος	5.895	35,99	415	4,8
Υφαντουργία	550	3,36	2.043	23,65
Βιομηχανία ενδυμάτων	1.201	7,33	3.418	39,56
Βιομηχανία καπνού	666	4,07	752	8,7
Σύνολο	16.380	100	8.640	100

Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών καταστημάτων της 18-12-1920, Αθήνα 1926.

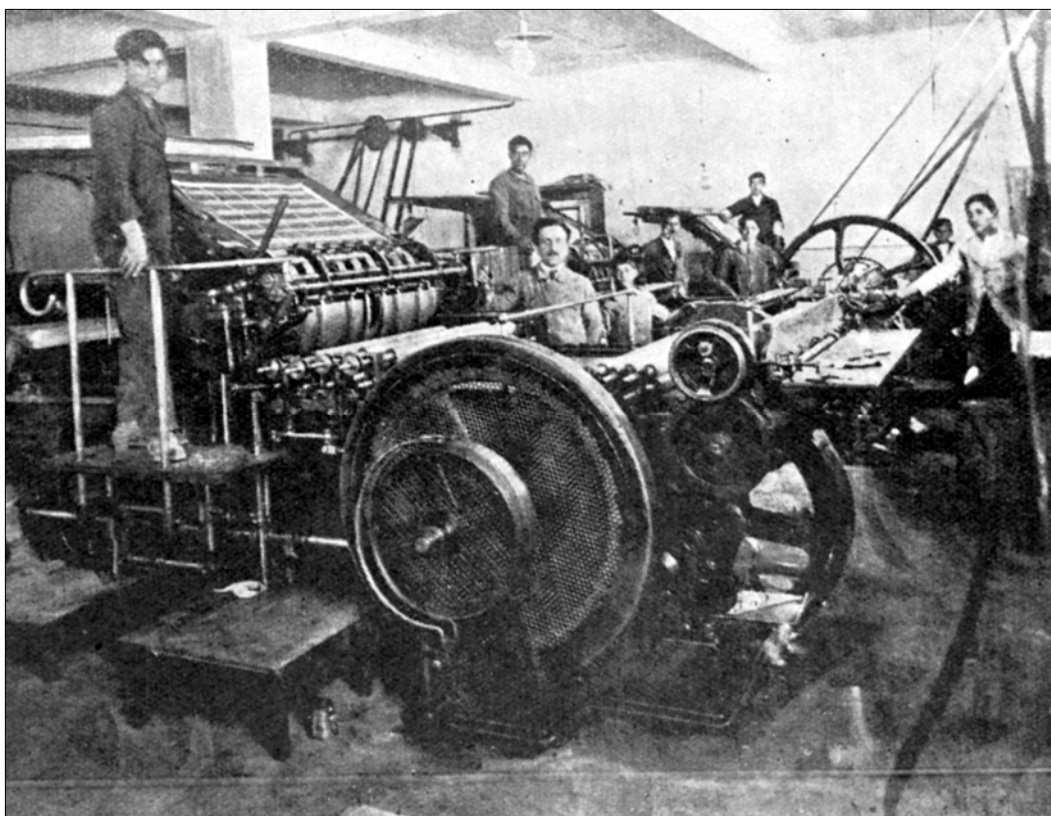
Τα περισσότερα αγόρια (58,88%) εργάζονται σε επιχειρήσεις που απασχολούν λιγότερα από 5 άτομα (βλ. γράφημα 9). Τα ποσοστά ανέρχονται στο 79% για τη βιομηχανία ενδυμάτων και στο 69% στη βιομηχανία δέρματος. Αντίθετα, στη βιομηχανία χάρτου παρατηρείται μια ισορροπία στους αριθμούς των εργαζόμενων αγοριών. Έτσι από τα 612 αγόρια το 30,23% απασχολείται σε επιχειρήσεις έως 5 ατόμων, το 32,52% σε επιχειρήσεις με προσωπικό από 6 έως 25 ατόμων και το υπόλοιπο 37,25% στις μεγάλης μεγέθους επιχειρήσεις του χώρου. (βλ. πίνακα 9 του παραρτήματος).

Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών καταστημάτων της 18-12-1920, Αθήνα 1926.

Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών καταστημάτων της 18-12-1920, Αθήνα 1926.

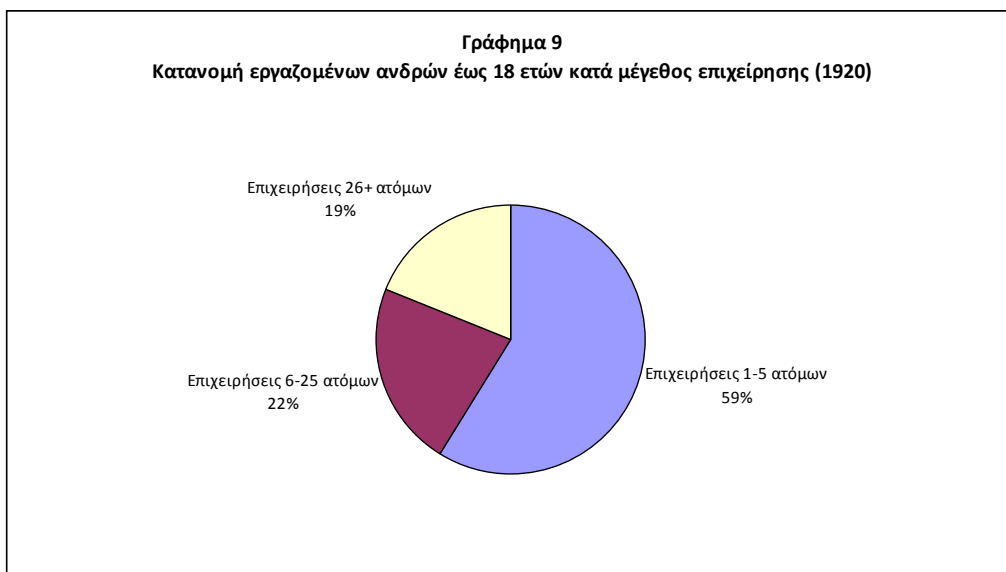

Εικόνα 5: Λιθογραφικά πιεστήρια. Οι μαθητεύμενοι κατέχουν την πλειοψηφία του προσωπικού.

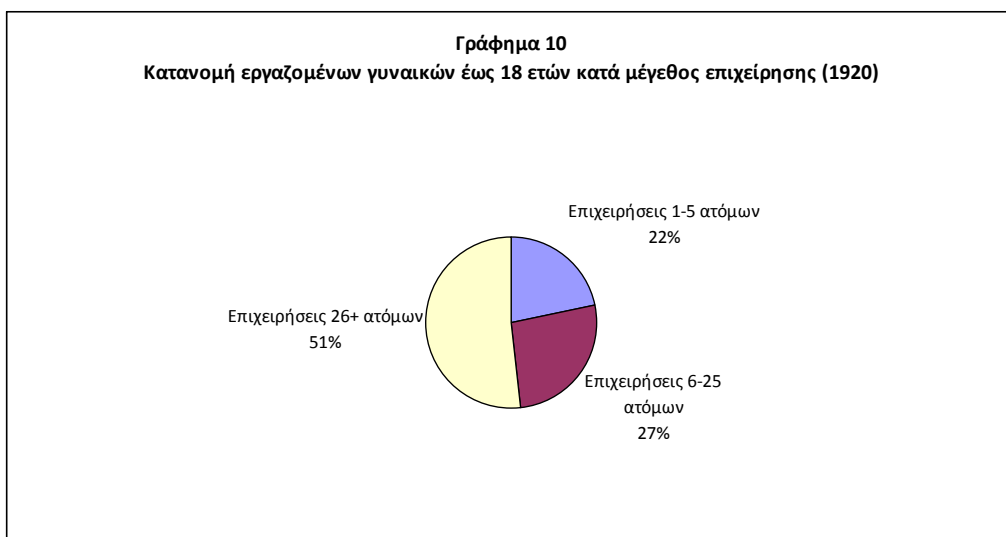
Πηγή: Πανελλήνιον λεύκωμα εθνικής εκατονταετηρίδος..., ό.π.

Τα κορίτσια, από την άλλη πλευρά, απασχολούνταν σε δύο κλάδους, στη βιομηχανία ενδυμάτων (39,56%) και την υφαντουργία (23,65%). Ακολουθούσαν οι βιομηχανίες χάρτου και καπνού. «Οι κλάδοι αυτοί, με εξαίρεση τη βιομηχανία ενδυμάτων, χαρακτηρίζονταν από τη συγκέντρωση της παραγωγής σε μεσαίες και, κυρίως, στις μεγάλες επιχειρήσεις και τη χρησιμοποίηση σε ευρεία κλίμακα ανειδίκευτης εργασίας».⁸² Ήταν αναμενόμενο, λοιπόν, το μεγαλύτερο ποσοστό των εργαζόμενων κοριτσιών να απασχολείται σε επιχειρήσεις με προσωπικό άνω των 26 ατόμων (γράφημα 10).

82. Βλ. Μ. Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη Βιομηχανία και τη Βιοτεχνία...*, ό.π., σ. 58.

Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών καταστημάτων της 18-12-1920, Αθήνα 1926.

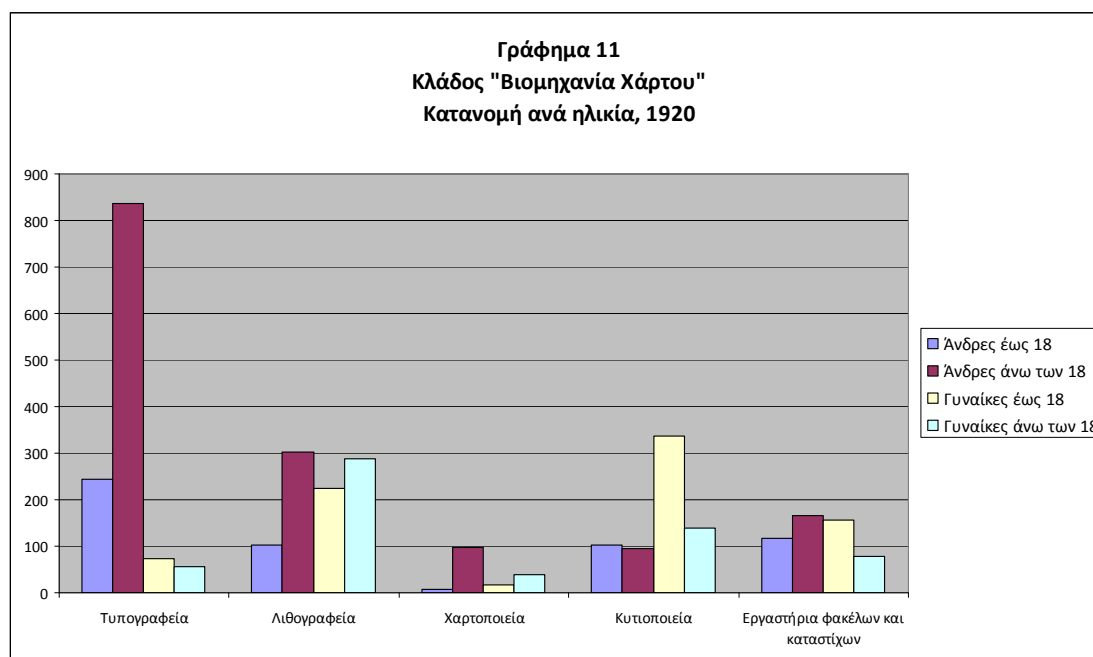
Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών καταστημάτων της 18-12-1920, Αθήνα 1926.

Στη βιομηχανία χάρτου, τα διαθέσιμα στοιχεία της βιομηχανικής απογραφής του 1920 καταδεικνύουν πως στην επαγγελματική κατηγορία «τυπογραφία» ένα ποσοστό της τάξεως του 26% αποτελείται από αγόρια και κορίτσια ηλικίας μικρότερης των 18 ετών (πίνακας 12). Μεγαλύτερο είναι το ποσοστό ανήλικων εργαζομένων στον άλλο συγγενικό κλάδο της τυπογραφίας, τη λιθογραφία. Εδώ, περίπου 4 στους 10 εργαζόμενους (36%) δεν έχουν συμπληρώσει την ηλικία των 18 χρόνων. Όπως θα φανεί και στην ενότητα για την απασχόληση των γυναικών, ο κλάδος της λιθογρα-

φίας παρουσιάζει αυξημένα ποσοστά ανήλικων γυναικών, οι οποίες απασχολούνται κυρίως στο πλύσιμο των λιθογραφικών πλακών. Ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά, μεγαλύτερα του 50%, εμφανίζονται και στους κλάδους της κυτιοποιίας και της φακελοποιίας (65% και 52% αντίστοιχα).

ΠΙΝΑΚΑΣ 12							
Εργατικό δυναμικό στη Βιομηχανία Χάρτου και Εκτυπώσεων κατά ηλικία, 1920							
Είδος Επιχειρήσεων	Σύνολο	Σύνολο ανδρών	Σύνολο γυναικών	Άνδρες έως 18	Άνδρες άνω των 18	Γυναίκες έως 18	Γυναίκες άνω των 18
Τυπογραφεία	1.207	1.080	127	244	836	72	55
Λιθογραφεία	917	404	513	102	302	225	288
Χαρτοποιεία	159	104	55	7	97	16	39
Κυτιοποιεία	674	198	476	102	96	337	139
Εργαστήρια φακέ- λων και καταστί- χων	517	282	235	116	166	157	78
Σύνολα	3.474	2.068	1406	571	1497	807	599

Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών καταστημάτων της 18-12-1920, Αθήνα 1926.

Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών καταστημάτων της 18-12-1920, Αθήνα 1926.

Ο πρώτος λόγος που ανάγκαζε τα παιδιά στην αναζήτηση εργασίας ήταν η ανέχεια της οικογένειας. Στην περίπτωση αυτή η απασχόληση καθοδηγούνταν και προσανατολιζόταν από τις οικογένειες σε εκείνα τα επαγγέλματα που η απασχόληση είχε άμεση χρηματική απόδοση· συνήθως στα μεγάλα εργοστάσια και σε εκείνους τους βιομηχανικούς κλάδους, που η λειτουργία τους δεν προϋπέθετε τη μαθητεία.

Ο δεύτερος λόγος, σχετιζόταν με την απουσία τεχνικής εκπαίδευσης, και είχε σχέση με τις οικογενειακές στρατηγικές για την επαγγελματική αποκατάσταση των ανήλικων μελών. Οι γονείς έστελναν τα ανήλικα παιδιά τους στο εργοστάσιο ή στο εργαστήριο με στόχο την εκμάθηση της τέχνης και κατ' επέκταση την επαγγελματική τους σταδιοδρομία. Έτσι, τα ανήλικα παιδιά (κατά κύριο λόγο αγόρια) εισέρχονταν σε έναν εργασιακό χώρο, τις περισσότερες φορές σε κάποιο μικρό βιοτεχνικό εργαστήριο, ως μαθητευόμενοι.

Έχοντας ως παραδοχή τα παραπάνω, το ημερομίσθιο του μαθητευόμενου μπορούσε να θεωρηθεί συμβολικό, με δεδομένο ότι η αμοιβή του για τη βοηθητική —τις περισσότερες φορές— εργασία που πρόσφερε στον επαγγελματικό χώρο, ήταν η εκμάθηση της τέχνης. Το ύψος της χρηματικής αμοιβής αποτελούσε συνάρτηση διάφορων παραγόντων. Στις περισσότερες περιπτώσεις, το παιδί στην αρχή της μαθητείας δεν πληρωνόταν καθόλου, ενώ στη συνέχεια λάμβανε μια χρηματική αμοιβή που με την πάροδο των χρόνων αυξανόταν.⁸³ Έτσι, το ημερομίσθιο του μαθητευόμενου ήταν συνάρτηση του χρόνου της μαθητείας και βρισκόταν σε άμεση σχέση με το κατά πόσο ο μαθητευόμενος μπορούσε να εκτελέσει περισσότερο σύνθετες εργασίες. Επίσης, από το γεγονός αν ο εργοδότης προσέφερε στο νεαρό μαθητευόμενο στέγη και τροφή. Τέλος, στον επαγγελματικό χώρο των τυπογραφείων, το ημερομίσθιο εξαρτιόταν κι από το πόσο γρήγορα ο μαθητευόμενος είχε αποκτήσει τις απαραίτητες γνώσεις γραφής και ανάγνωσης.

Οι επαγγελματικοί κλάδοι, όπως η τυπογραφία, η βιομηχανία ξύλου και η μηχανουργία, που απαιτούσαν εξειδικευμένη εργασία και διέθεταν αυστηρές ιεραρχίες, εμφανίζουν το χαμηλότερο εργατικό ημερομίσθιο για αγόρια ηλικίας μικρότερης των 18 ετών. Έτσι, στον κλάδο της τυπογραφίας το ημερομίσθιο του μαθητευόμενου έφθανε, το 1920, στο 30% του ημερομισθίου του τεχνίτη (πίνακας 8).

83. Ένα σημαντικό ποσοστό μαθητευόμενων της βιομηχανικής απογραφής του 1917 (8,20% οι άνδρες και 13,60% οι γυναίκες στην Αθήνα) δεν δηλώνει τον τρόπο αμοιβής του. Αυτή η παραδοχή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ένας μεγάλος αριθμός μαθητευόμενων εργάζεται μάλλον χωρίς χρηματική αμοιβή.

5.

Η ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Η βιομηχανική ανάπτυξη που θα γνωρίσει η Ελλάδα, με αφετηρία τη δεκαετία του 1870, θα προσφέρει νέες δυνατότητες εργασίας στις γυναίκες και θα ανοίξει το δρόμο για τη βαθμιαία είσοδό τους στην αγορά εργασίας.⁸⁴ Παρά το γεγονός πως η γυναικεία απασχόληση αναφέρεται κυρίως σε συγκεκριμένους βιομηχανικούς κλάδους, όπως αυτοί της κλωστοϋφαντουργίας και των μεταξουργιών,⁸⁵ δημιουργεί μια νέα κοινωνική πραγματικότητα. Χωρίς να παραγνωρίζεται πως η εικόνα της εργαζόμενης γυναίκας δεν είναι κάτι το νέο, μιας και στο παρελθόν οι γυναίκες εργάζονταν στο σπίτι, στα χωράφια, στην οικοτεχνία και αρκετές φορές στο εμπόριο, ακριβώς αυτή η εικόνα τοποθετημένη παράλληλα και «ισότιμα» με την ανδρική εικόνα θα προκαλέσει πληθώρα συζητήσεων και προβληματισμών.

Η παρουσία των γυναικών στο νέο καταμερισμό εργασίας δεν αντανakλά μόνο την εξαθλίωση που επιφέρει αυτός ο νέος καταμερισμός με την εξάπλωση της μι-

84. Για τη θέση και το ρόλο των γυναικών στην αστική κοινωνία υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Ενδεικτικά βλ. Ε. Αβδελά, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος – 20ός αι.)», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 6, τχ. 11 (Δεκέμβριος 1989), 339-360· Κ. Ράπτης, «Αστικές τάξεις και αστικότητα στην Ευρώπη, 1789-1914: προσανατολισμοί της σύγχρονης ιστοριογραφίας», *Μνήμων* 20, (1988), 233-237· Ε. Βαρίκα, «Το κενό στον καθρέφτη: βιογραφικές προσεγγίσεις στην ιστορία των γυναικών», *Δίνη*, τχ. 3 (1988), 64-71· Δ. Σαμίου, «Ιστορία των γυναικών: η διεθνής συνάντηση στο Άμστερνταμ», *Δίνη*, τχ. 1 (1986), 72-76· Ε. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γέννηση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987· Ε. Ριζάκη, *Οι «γράφουσες ελληνίδες»: σημειώσεις για τη γυναικεία λογιisσύνη του 19ου αιώνα*, Κατάρτι, Αθήνα 2007· Γ. Μπαφούνης, «Ο σχηματισμός του εργατικού δυναμικού στον Πειραιά», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Β', Αθήνα 1985.

85. Σύμφωνα με την Χρ. Αγριαντώνη, το 73,5% του συνολικού εργατικού δυναμικού των κλάδων υφαντουργίας και μεταξουργίας είναι γυναίκες. Επίσης, το 1873 οι γυναίκες αντιπροσωπεύουν το 24% των εργατών των ατμοκίνητων εργοστασίων. Βλ. Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986, σσ. 195-200.

σθωτής εργασίας στα εργατικά στρώματα, αλλά σηματοδοτεί και έναν νέο κίνδυνο — ορατό αυτή τη φορά— για τους άνδρες εργάτες, μιας και οι γυναίκες δεν αποτελούν τίποτε περισσότερο από μια κατηγορία υπάκουων και χαμηλά αμειβόμενων εργαζομένων. Ανησυχίες για την εισαγωγή της γυναίκας στη μισθωτή εργασία εκφράζονται από διάφορες πλευρές. Λόγιοι, δημοσιογράφοι, συνδικαλιστές αλλά και οικονομολόγοι διατυπώνουν κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα τις ανησυχίες τους για τις επιπτώσεις που συνεπάγεται η είσοδος των γυναικών στον κόσμο της «νέας» εργασίας,⁸⁶ τόσο στη δομή και λειτουργία της εργατικής οικογένειας όσο και στην ανδρική εργασία και τα ημερομίσθια. Οι ανησυχίες αφορούν πρωτίστως την κατάληψη θέσεων εργασίας που ως τότε αποτελούσαν ανδρική υπόθεση, με αποτέλεσμα τη συμπίεση των ανδρικών ημερομισθίων και τη συνακόλουθη ανδρική ανεργία.

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως υπάρχει μια σύγκλιση στο αρνητικό πρόσημο που αντιπροσωπεύει η γυναικεία εργασία, τόσο από την αστική όσο και από την εργατική οπτική.

Ο οικογενειακός χώρος κατά τον 19ο αιώνα δεν αποτελεί τίποτε άλλο παρά τον κατεξοχήν κοινωνικό χώρο, όπου οι γυναίκες όφειλαν να περιορίσουν την ύπαρξή τους. Η είσοδος της γυναίκας στη μισθωτή εργασία ανατρέπει τον καταμερισμό ρόλων στο εσωτερικό της οικογένειας, ανάμεσα σε ενεργά και μη ενεργά μέλη.

Αυτή ακριβώς η ανατροπή θα κινητοποιήσει και τις δύο οπτικές. Για την αστική-μεταρρυθμιστική οπτική η έξω από το σπίτι γυναικεία εργασία θέτει σε άμεσο κίνδυνο τόσο την υγεία τους, όσο και την ηθική τους ακεραιότητα,⁸⁷ με συνέπειες στη συνοχή και τη λειτουργία της οικογένειας. Οι εργαζόμενες γυναίκες δεν αντι-

86. Στο αστικό οικογενειακό ιδεώδες της εποχής δεν υπήρχε θέση για την εργαζόμενη γυναίκα. Το να εργάζεται μια γυναίκα δεν σήμαινε τίποτε άλλο παρά την οικονομική αποτυχία του συζύγου: «Αποτελούσαν ένα σοβαρό πλήγμα για την 'τιμή' των αντρών, που, σύμφωνα με το κανονιστικό πρότυπο της εποχής, όφειλαν μόνοι τους να φροντίζουν για τη διατροφή της οικογένειας τους. Οι γυναίκες στη δουλειά αντιπροσώπευαν το ίδιο το παράδοξο, αμαυρώνοντας το νέο 'γυναικείο ιδεώδες', την εικόνα δηλαδή της γυναίκας 'φύλακα αγγέλου' του σπιτιού της, μεθοδικής και αποτελεσματικής οικοδέσποινας, πιστής και αφοσιωμένης συζύγου, αναντικατάστατης μητέρας, παιδαγωγού των παιδιών της». Βλ. Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Ι.Α.Ε.Ν., Γ.Γ.Ν.Γ., Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1995, σσ. 69-70.

87. «Οὕτω εἰς 2 λιθογραφοτυπογραφεία εὗρομεν μικρὰς ἐργάτιδας ἀσχολουμένας εἰς τὴν ταξινόμησιν καὶ τὴν συλλογὴν ἀσέμνων εἰκόνων ἱατρικοῦ συγγράμματος καὶ πινάκων φυσικῆς ἱστορίας, διὰ τῶν ὁποίων καὶ τὰ χρηστὰ αὐτῶν ἦθη προσεβάλλοντο καὶ ἡ ἡθικὴ αὐτῶν διάπλασις εἰς προφανεῖς εὐρίσκετο ἐκτεθειμένη κινδύνους...», Βλ. «Επιθεωρήσεις δευτέρας εξαμηνίας 1913. Ἐκθεσις επιθεωρητοῦ Ν. Σαλιβέρου», στο: *Δελτίον του Υπουργείου Εθνικῆς Οικονομίας*, Εκ των καταστημάτων Μιχαήλ Μαντζεβελάκη, Εν Αθήναις 1915, σσ. 210-211.

προσώπευαν παρά την αρνητική εικόνα του προτύπου «φύλακα-αγγέλου» του σπιτιού, πιστής συζύγου και αφοσιωμένης μητέρας.⁸⁸ Διατυπώνονται έτσι αιτήματα που έχουν ως στόχο αφενός να ληφθεί μέριμνα για την προστασία της εργασίας των γυναικών και αφετέρου να ληφθούν μέτρα που θα βελτιώσουν το βιοτικό επίπεδο της εργατικής οικογένειας και θα περιορίσουν την ανάγκη των γυναικών να εργάζονται.⁸⁹ Η Ε. Ζέη διατυπώνει την άποψη πως το ενδιαφέρον των αστών για την προστασία της γυναικείας εργασίας βρίσκεται υπό την επίδραση των ευρωπαϊκών θεωριών του κοινωνικού κράτους, χωρίς ωστόσο, να κατορθώνει να αποβάλει εντελώς τα ηθικά και βιολογικά επιχειρήματα (κίνδυνος ηθικής κατάπτωσης των γυναικών κλπ.), με τα οποία επενδύει την καχυποψία της απέναντι στην εργασία των γυναικών.⁹⁰

Για τις συνδικαλιστικές ενώσεις, η νέα οργάνωση της εργασίας, με τον ανταγωνισμό που προκαλεί η φθινή και συνάμα ελαστική γυναικεία απασχόληση⁹¹ ανατρέπει την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, ωθεί στην συρρίκνωση του ανδρικού μισθού (και εν πολλοίς και του οικογενειακού) και οδηγεί εν δυνάμει στην ανεργία των ανδρών.

Οι διαδεδομένες αντιλήψεις για τους κινδύνους που ελλοχεύουν από την έξοδο των γυναικών από το σπίτι σε σχέση με την ηθική της υπόσταση, η άποψη ότι η

88. Η εκτός της οικίας θέση της γυναίκας θεωρείται «παρέκκλιση» από την ουσιαστική της λειτουργία και υπεύθυνη για «τὴν ἀναγκαίως ἐπερχομένην ἐλάττωσιν τῆς μητρότητος». «Ὑπὸ τοιούτους ὅρους πῶς θὰ ἔλθωσιν ἐν τῷ κόσμῳ οἱ νέοι βλαστοὶ τῆς ἀνθρωπογενείας, καὶ ἂν ἔλθωσι, πῶς θὰ διατηρηθῶσιν ἀπὸ τῶν ποικίλων ἐπηρειῶν, τὰς ὁποίας ἡ νηπιακὴ καὶ παιδικὴ ἡλικία ἐπιγινώσκει;» Βλ. Ανώνυμος, «Η γυνή ως εργάτης και ως μήτηρ», *Οικονομικὴ Επιθεώρησις* 142 (Νοέμβριος 1888), σ. 437. Επίσης, Μ. Κορασίδου, *Οι ἄθλιοι των Αθηνών...*, ὁ.π., σ. 179.

89. Βλ. Μ. Perrot, *Η εργασία των γυναικών στην Ευρώπη 19ος - 20ός αι.*, Ερμούπολη Σύρου 1988, σ. 72.

90. Βλ. Ε. Ζέη, «Όψεις του ελληνικού 19ου αιώνα: ο μετασχηματισμός του καθημερινού», στο Α. Μωυσιάδης - Σπ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στον 19ο & 20ό αιώνα: εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία*, Τόπος, Αθήνα 2010, σ. 172.

91. «Οι ανειδίκευτες εργασίες που αναλαμβάνουν καθώς και η νεαρή τους ηλικία -στη μεγάλη του πλειοψηφία οι εργάτριες είναι νεαρές ανύπαντρες κοπέλες, ενώ οι παντρεμένες γυναίκες καταφεύγουν στο εργοστάσιο ευκαιριακά, για να συμπληρώσουν το οικογενειακό εισόδημα- αιτιολογούν τη μειωμένη αμοιβή τους σε σχέση με τους άνδρες εργάτες, σε συνδυασμό με την υποτιθέμενη μειωμένη φυσική αντοχή τους», βλ. Έ. Αβδελά, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας...», ὁ.π., 346.

βιομηχανική εργασία καταστρέφει τη γυναικεία ομορφιά,⁹² καθώς και οι άθλιες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης, τροφοδοτούν τις συζητήσεις αυτές.

Προς αυτή την κατεύθυνση συνηγορούν και μια σειρά άρθρων της Ευγενίας Ζωγράφου⁹³ στην εφημερίδα *Ακρόπολις* το 1898. Μετά από συστηματικές έρευνες, που πραγματοποίησε σε εργοστάσια στην περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά, περιγράφει τις «φρικώδεις» συνθήκες εργασίας και ζωής των εργατριών. Στη πλειονότητά τους, πολύ νέες, από 12 έως 20 χρονών, αλλά και ένας σημαντικός αριθμός μικρών κοριτσιών, ηλικίας 6 έως 8 χρονών, εκτελούσαν επί 12 και πλέον ώρες την ημέρα, βαριές και εξαντλητικές εργασίες μέσα στον εκκωφαντικό θόρυβο των μηχανών για να κερδίσουν κάποιο ποσό (1,00 έως 1,60 δραχμές), με το οποίο πολύ συχνά έπρεπε να ζήσουν και την οικογένειά τους.

Η συγγραφέας διαμαρτύρεται για τις συνθήκες εργασίας που επικρατούν στα εργοστάσια και ζητά από τη Βουλή να καθορίσει με νόμο τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας καθώς και το κατώτατο όριο ηλικίας των εργατριών. Ακόμη, απευθύνεται στους βιομηχάνους και τους ζητά να αναλάβουν μια σειρά από ενέργειες που θα αμβλύνουν τις εργασιακές δυσκολίες και θα βελτιώσουν τη ζωή των εργατριών. Ως τέτοιες ενέργειες προτείνει την οργάνωση συσσιτίων, την παράταση του μεσημεριανού διαλείμματος, τη δημιουργία «Τράπεζας υπέρ των εργατίδων» κλπ.⁹⁴

Η απογραφή του 1870 καταγράφει για πρώτη φορά εργάτριες. Πιο συγκεκριμένα, σε σύνολο 556.507 ατόμων που δήλωσαν επαγγελματική απασχόληση, αναφέρονται 22.665 εργάτες, 5.735 εργάτριες και 1.437.026 συνολικό πληθυσμό. Ο αριθμός των εργατριών αποτελεί μόνο το 1,03% του πληθυσμού που δήλωσε επάγγελμα, χωρίς όμως να παρέχονται πληροφορίες για την κατά κλάδο απασχόληση.

92. «Τόσον ἐν τῇ χειροτεχνικῇ ὅσον καὶ ἐν τῇ γεωργικῇ βιομηχανίᾳ συνηθέστατον εἶνε συνάντημα γυναικῶν πρὸ τῆς ὥρας ἐξηντημένων καὶ παραμορφωμένων. Ἡ φυσιογνωμία καὶ ἡ παράστασις των μᾶλλον ἀνήκει εἰς τὸ ἄσχημον παρὰ εἰς τὸ ὡραῖον φύλον...», βλ. Ανώνυμος, «Ἡ γυνὴ ὡς εργάτης καὶ ὡς μήτηρ», *ό.π.*, 437.

93. Η Ευγενία Ζωγράφου υπήρξε συγγραφέας, δημοσιογράφος και εκδότρια του περιοδικού *Ελληνική Επιθεώρηση* (1907-1942). Βλ. και Κ. Σκλαβενίτη, «Τα γυναικεία έντυπα 1908-1918», *Διαβάζω* 198 (14-9-1988), αφιέρωμα «Το ελληνικό φεμινιστικό έντυπο», σ. 15.

94. Η έρευνα της Ευγενίας Ζωγράφου για τις συνθήκες εργασίας και την καθημερινή ζωή των εργαζόμενων γυναικών της Αθήνας και του Πειραιά αποτελεί μια από τις σημαντικότερες μαρτυρίες του 19ου αιώνα. Στα ευρήματα της έρευνας της Ζωγράφου στηρίχθηκε και η πρώτη συζήτηση στην ελληνική Βουλή, το 1898, σχετικά με τη θέσπιση ειδικής νομοθεσίας για την εργασία των γυναικών στη Βιομηχανία. Βλ. και Ε. Αβδελά, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας...», *ό.π.*, σ. 347.

Στην απογραφή του 1907 καθορίστηκε για πρώτη φορά λεπτομερώς η επαγγελματική διάρθρωση του πληθυσμού. Τα επαγγέλματα είχαν χωριστεί σε 12 κατηγορίες. Η τέταρτη κατηγορία, «Βιοτεχνία», περιελάμβανε το μεγαλύτερο αριθμό εργατών. Στην κατηγορία αυτή καταγράφηκαν 189.442 άτομα, εκ των οποίων 165.618 ήταν άνδρες και 23.824 γυναίκες (βλ. και πίνακα 10 του παραρτήματος). Το μεγαλύτερο ποσοστό απασχολούμενων γυναικών σημειώνεται στην επαγγελματική κατηγορία «ράπτai, κατασκευασταί ασπρορούχων, λαιμοδετών, ρινομάκτρων» (42,49%).

* * *

Ένας κλάδος στον οποίο η γυναικεία απασχόληση γίνεται αισθητή από πολύ νωρίς είναι η βιομηχανία χάρτου και εκτυπώσεων, χωρίς να υπάρχουν ασφαλή στοιχεία για τον προσδιορισμό του ύψους της απασχόλησης των γυναικών στα τυπογραφικά καταστήματα, αλλά και σε εκείνα της παραγωγής χαρτιού. Αυτό που εξάγεται από τις λίγες διαθέσιμες πληροφορίες για τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, καθώς και από τις στατιστικές σειρές για τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, είναι πως οι γυναίκες απασχολούνται περισσότερο σε αντικείμενα συναφή με την τυπογραφία, όπως η βιβλιοδεσία και η βιομηχανία χάρτου. Το γεγονός αυτό εξηγείται ποικιλοτρόπως. Η μεγάλη πλειοψηφία των γυναικών εισέρχεται στο εργοστάσιο από μικρή ηλικία, συνήθως μεταξύ 12 και 14 ετών, όπου και εργάζεται μέχρι τη στιγμή του γάμου.

Η προσωρινή παραμονή των γυναικών στην αγορά εργασίας απασχόλησε αρκετούς ιστορικούς, όπως ο Π. Πιζάνιας, ο Μ. Ρηγίνος, η Ε. Αβδελά, οι οποίοι επισήμαναν το γεγονός πως καθοριζόταν από την οικονομική αναγκαιότητα.⁹⁵ Υποστήριζαν, επίσης, την άποψη πως στην πραγματικότητα οι γυναίκες ήθελαν να είναι νοικοκυ-

95. Βλ. Μ. Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές...*, ό.π., σ. 212· Π. Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σσ. 35-43· Ε. Αβδελά, «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στον Μεσοπόλεμο: όψεις και θέσεις», στο: Γ. Μαυρογορδάτος – Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης*, Ηράκλειο 1992, σσ. 193-204. Ο Κ. Φουντανόπουλος διαφοροποιείται από αυτή την αναγκαιότητα και επισημαίνει πως «ο γάμος βέβαια ήταν μία εναλλακτική δυνατότητα για τις γυναίκες, ωστόσο δεν αποχωρούσαν από την παραγωγική δραστηριότητα μετά από αυτόν. Η περιοδική είσοδος και έξοδος των γυναικών από την αγορά εργασίας, η εποχική και ακανόνιστη προσφορά εργασίας τους πρέπει να θεωρηθούν δομικά στοιχεία της γυναικείας εργασίας, τα οποία καθορίζονταν από την στρατηγική επιβίωσης των εργατικών οικογενειών, και στο πλαίσιο αυτό εναρμονίζονταν συχνά με τις επιλογές των ανδρών τις οικογένειας», βλ. Κ. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη*, ό.π., σ. 59.

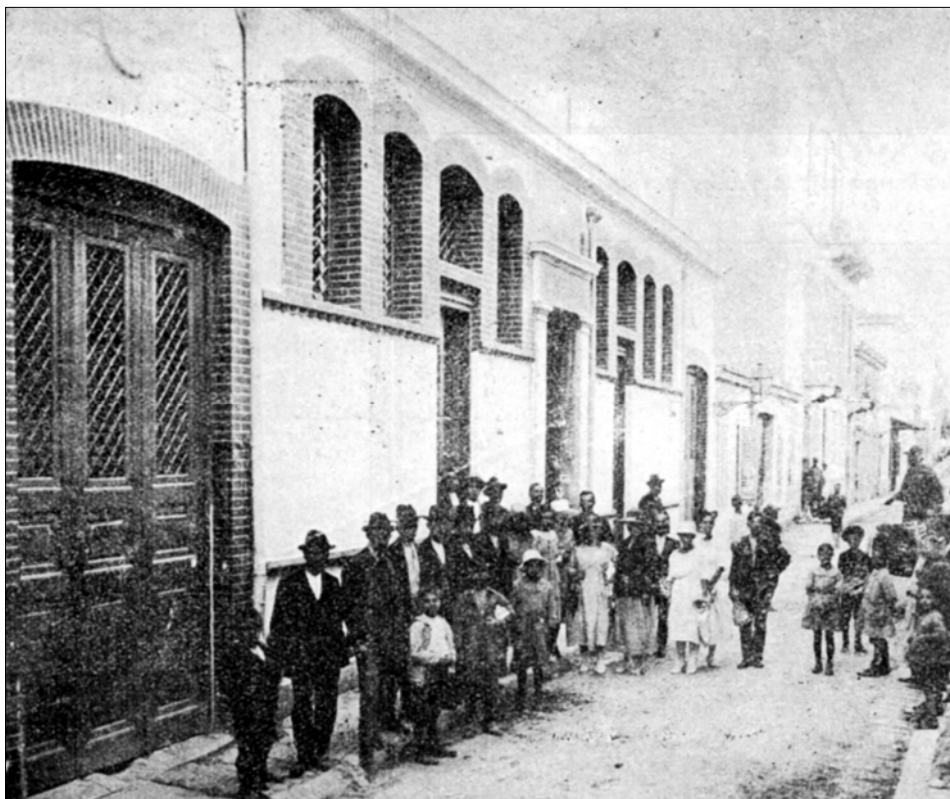
ρές και όχι εργάτριες. Έτσι, αναζητούσαν από πολύ νεαρή ηλικία επαγγέλματα – κάνοντας οποιαδήποτε εργασία–, που απέφεραν γρήγορο και καλό ημερομίσθιο μέχρι να μπορέσουν να αποτραβηχτούν στο σπίτι τους, συνήθως με τον γάμο τους. Οικονομικοί, λοιπόν, ήταν οι λόγοι που ωθούσαν τα νεαρά κορίτσια σε αναζήτηση απασχόλησης, με αποτέλεσμα να προτιμούνται τα λεγόμενα «άτεχνα» επαγγέλματα⁹⁶ και να αποφεύγονται εκείνα τα επαγγέλματα που απαιτούσαν μακροχρόνια μαθητεία αλλά και ιδιαίτερες δεξιότητες.⁹⁷

Η υποστήριξη αυτής της θέσης αντανakλάται σε μια παλιότερη άποψη που είχε εκφράσει η επιθεωρήτρια εργασία Μαρία Δεσύπρη (Σβώλου).⁹⁸ Η Δεσύπρη πραγματοποίησε μια συστηματική μελέτη για τις συνθήκες εργασίας που επικρατούσαν στα εργοστάσια υφαντουργίας της Αθήνας. Παρατήρησε πως οι πλειοψηφία των εργατριών δεν έμεναν περισσότερο από έναν χρόνο στην εργασία τους, ή τουλάχιστον τόσο διάστημα όσο ήταν απαραίτητο να συγκεντρωθεί μια αξιοπρεπής προίκα. Με τον γάμο, αποχωρούσαν εντελώς από την παραγωγική διαδικασία και ασχολούνταν με τα οικιακά. Δεν εργάζονταν ξανά, παρά μόνο αν υπήρχε μεγάλη οικονομική πίεση, για περιορισμένο χρόνο και συνήθως όχι σε βιομηχανική εργασία.

96. Ο όρος «άτεχνα» επαγγέλματα απαντάται στην έκθεση του 1927 της επόπτριας εργασίας Άννας Μακροπούλου προς την Επιθεώρηση Εργασίας. Με τον όρο αυτό περιγράφονται εκείνα τα επαγγέλματα που δεν απαιτούν κανενός είδους εξειδίκευση και συνάμα δεν προσφέρουν στον γυναικείο εργατικό πληθυσμό καμιά προοπτική μισθολογικής ή άλλης εξέλιξης. Βλ. Ά. Μακροπούλου, «Από την εργασία της γυναίκας και του παιδιού», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τχ. 50-51 (Αύγ. 1927), 3.

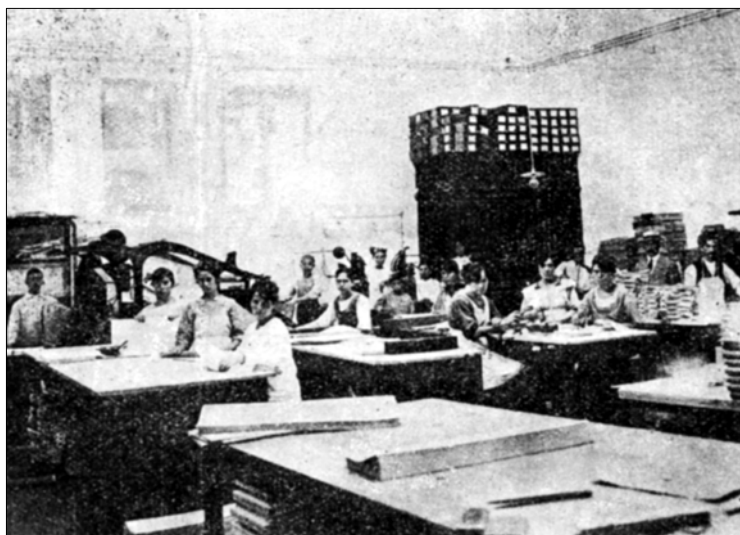
97. «Έτσι ο σημαντικότερος όγκος της γυναικείας προσφοράς εργασίας κατευθύνεται σε κλάδους όπως η κλωστοϋφαντουργία, η βιομηχανία καπνού και η βιομηχανία χάρτου, που είναι σε θέση να απασχολήσουν ανειδίκευτη εργασία και παράλληλα αποδίδουν κάποιο μισθό με την είσοδο στο εργοστάσιο», βλ. Μ. Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια...*, ό.π., σσ. 250-251.

98. Βλ. ΥΕΟ/Διευθύνσεις εργασίας, *Εκθέσεις του προσωπικού επιθεωρήσεως εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων, Έτος 1921, Αθήνα 1923*, σ. 74.

Εικόνα 6: Το εργοστάσιο χάρτου «Γροπνησιώτου & Κοτζιά». Έξοδος των εργατών.

Πηγή: Πανελλήνιον λεύκωμα εθνικής εκατονταετηρίδος..., ό.π.

Εικόνα 7: Διαλογή χαρτιού στο εργοστάσιο «Γροπνησιώτου & Κοτζιά».

Πηγή: Πανελλήνιον λεύκωμα εθνικής εκατονταετηρίδος..., ό.π.

Η τυπογραφική εργασία απαιτούσε μεγάλη εξειδίκευση, γραμματικές γνώσεις και, ασφαλώς, υπολογίσιμη φυσική δύναμη. Επειδή το επάγγελμα ήταν τρόπο τινά κλειστό και, καθώς ο χρόνος παραμονής των γυναικών

στον επαγγελματικό βίο ήταν συνήθως περιο-

ρισμένος (από τα 10 έως τα 19 συνήθως), δεν ήταν εύκολο να εισέλθουν σ' αυτό. Αντίθετα, στα βιβλιοδετεία και στα χαρτοποιεία, όπου το εύρος των εργασιών περιλάμβανε πρακτικές, που κατά κάποιο τρόπο ήταν γνωστές στις γυναίκες ή τους εί-

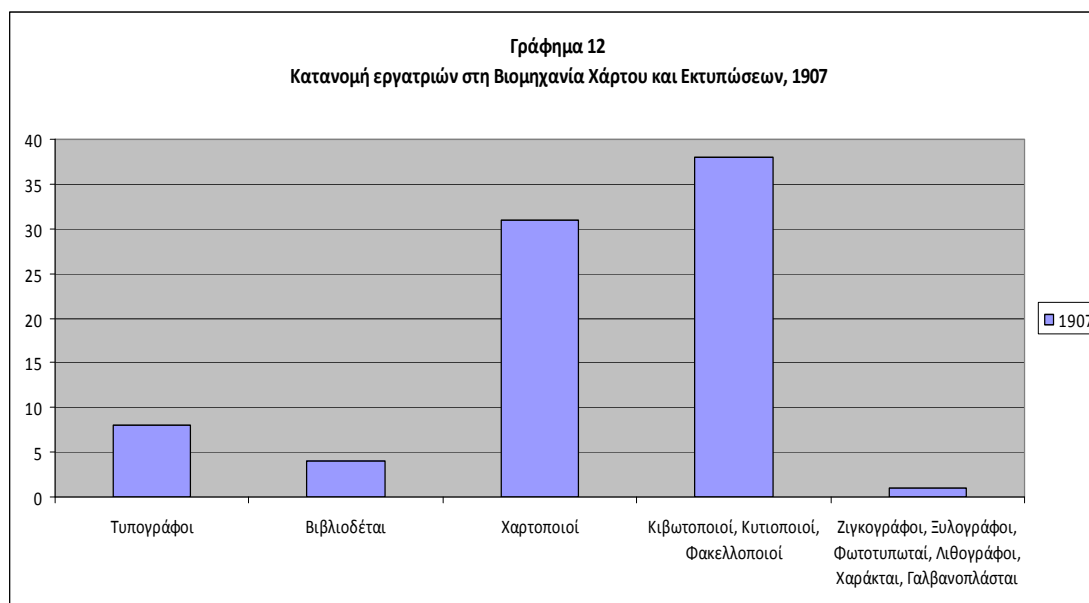
χαν μεταδοθεί μέσα από το οικογενειακό πλέγμα, όπως ήταν η ραπτική ή η διαλογή των τυπογραφικών φύλλων, η συμμετοχή των γυναικών ήταν συνήθως μεγάλη.

Μολονότι η τυπογραφία και η λιθογραφία έχουν συνδεθεί με την ανδρική απασχόληση, υπάρχουν στοιχεία τα οποία συνηγορούν στην παρουσία γυναικών σ' αυτά. Η απογραφή του πληθυσμού του 1907⁹⁹ εμφανίζει 8 γυναίκες να δηλώνουν ως επάγγελμα αυτό του «τυπογράφου» και άλλες 4 εκείνο του «βιβλιοδέτη». Οι υπόλοιποι κλάδοι της βιομηχανίας χάρτου εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά γυναικείας απασχόλησης. Έτσι, 31 γυναίκες δηλώνουν την επαγγελματική κατηγορία του «χαρτοποιού» και 38 την κατηγορία «Κιβωτοποιοί, κυτιοποιοί, φακελλοποιοί».

ΠΙΝΑΚΑΣ 13		
Γυναίκες εργάτριες στη Βιομηχανία Χάρτου και Εκτυπώσεων, 1907		
Κύριο επάγγελμα	Αριθμός	%
Τυπογράφοι	8	0,03
Βιβλιοδέται	4	0,02
Χαρτοποιοί	31	0,13
Κιβωτοποιοί, κυτιοποιοί, φακελλοποιοί	38	0,16
Ζιγγογράφοι, ξυλογράφοι, φωτοτυπωταί, λιθογράφοι, χαράκται, γαλβανοπλάσται	1	0

Πηγή: ΥΕΟ, Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27ην Οκτωβρίου 1907, Αθήνα 1908.

99. Βλ. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27ην Οκτωβρίου 1907, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1908.

Πηγή: Πίνακας 13.

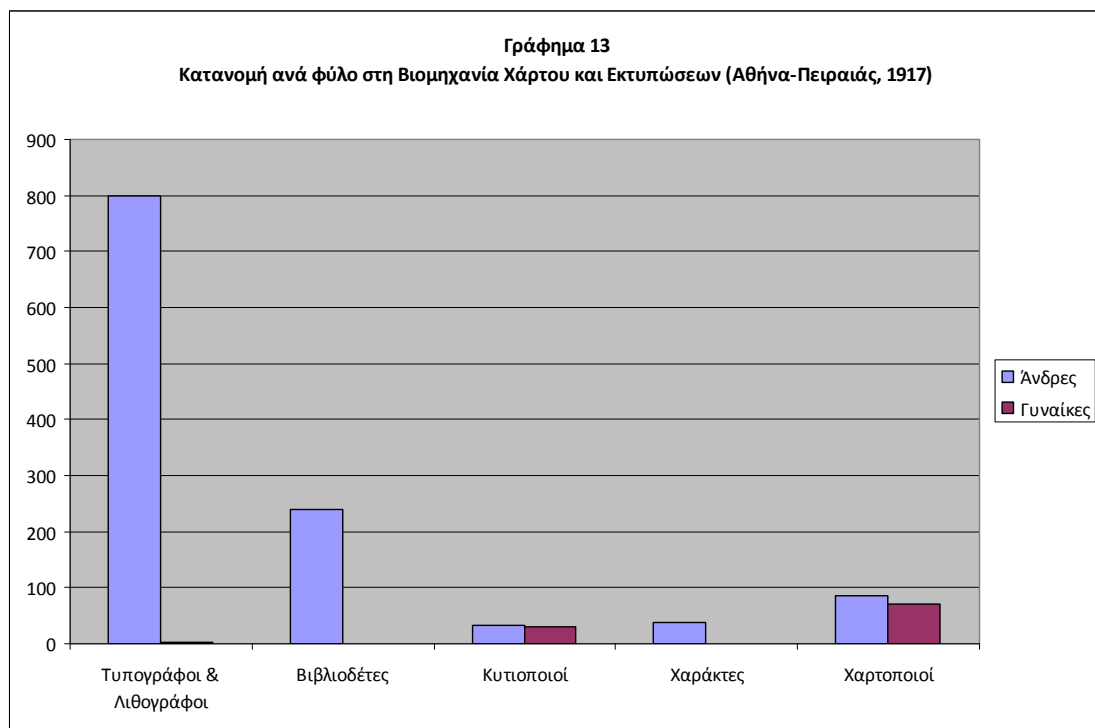
Αν και στην απογραφή των εργατών Αθηνών και Πειραιώς που πραγματοποίησε το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας στις 25 Φεβρουαρίου 1917 (πίνακες 14 και 15) καταγράφονται, σε σύνολο 800 εργαζόμενων, μόνο δύο γυναίκες στην κατηγορία «Τυπογράφοι-Λιθογράφοι», και αυτές στον Πειραιά, στην επόμενη —πανελλαδική— απογραφή της 18ης Δεκεμβρίου 1920, ο αριθμός των γυναικών ανέρχεται σε 640 σε σύνολο 2.124 απασχολούμενων στην κατηγορία «Τυπογράφοι-Λιθογράφοι» (πίνακας 16).

ΠΙΝΑΚΑΣ 14					
Εργατικό δυναμικό ανά φύλο					
στη Βιομηχανία Χάρτου και Εκτυπώσεων (Αθήνα 1917)					
Κύριο επάγγελμα	Σύνολο εργατών	Άνδρες	% του επαγγέλματος	Γυναίκες	% του επαγγέλματος
Τυπογράφοι & Λιθογράφοι	700	700	100,00	-	-
Βιβλιοδέτες	220	220	100,00	-	-
Κυτιοποιοί	33	10	30,30	23	69,70
Χαράκτες	23	23	100,00	-	-
Χαρτοποιοί	72	38	52,78	34	47,22
ΣΥΝΟΛΑ	1048	991	94,00	57	6,00

Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής των εργατών Αθηνών-Πειραιώς ενεργηθείσα την 25ην Φεβρουαρίου 1917, Αθήνα 1917.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15					
Εργατικό δυναμικό ανά φύλο στη Βιομηχανία Χάρτου και Εκτυπώσεων (Πειραιάς 1917)					
Κύριο επάγγελμα	Σύνολο εργατών	Άνδρες	% του επαγγέλματος	Γυναίκες	% του επαγγέλματος
Τυπογράφοι & Λιθογράφοι	100	98	98	2	2
Βιβλιοδέτες	19	19	100	-	-
Κυτιοποιοί	31	23	70,97	8	29,03
Χαράκτες	14	14	100	-	-
Χαρτοποιοί	83	47	57,83	36	42,17
ΣΥΝΟΛΑ	247	201	81,3	46	18,7

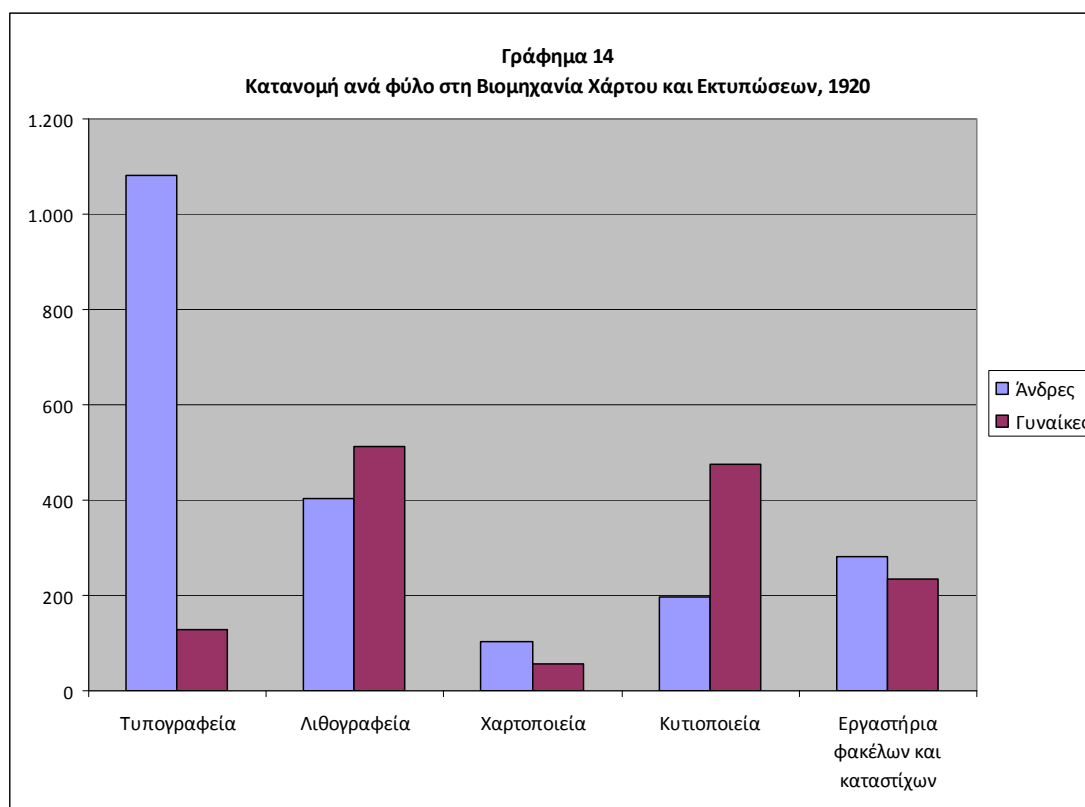
Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής των εργατών Αθηνών-Πειραιώς ενεργηθείσα την 25ην Φεβρουαρίου 1917, Αθήνα 1917.

Πηγή: Πίνακες 14 & 15

ΠΙΝΑΚΑΣ 16							
Εργατικό δυναμικό ανά φύλο και ηλικία στη Βιομηχανία Χάρτου και Εκτυπώσεων, 1920							
Είδος Επιχειρήσεων	Σύνολο	Σύνολο ανδρών	Σύνολο γυναικών	Άνδρες έως 18	Άνδρες άνω των 18	Γυναίκες έως 18	Γυναίκες άνω των 18
Τυπογραφεία	1.207	1.080	127	244	836	72	55
Λιθογραφεία	917	404	513	102	302	225	288
Χαρτοποιεία	159	104	55	7	97	16	39
Κυτιοποιεία	674	198	475	102	96	337	139
Εργαστήρια φακέ- λων και καταστί- χων	517	282	235	116	166	157	78
Σύνολα	3.474	2.068	1405	571	1497	807	599

Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών καταστημάτων της 18-12-1920, Αθήνα 1926.

Πηγή: Πίνακας 16

Οι περισσότερες τυπογραφικές επιχειρήσεις διέθεταν και βιβλιοδετείο στον ίδιο ή σε διαφορετικό χώρο, γεγονός μας επιτρέπει να αντιληφθούμε τη δομή, το είδος και το εύρος των εργασιών που διεκπεραιώνονται στα τυπογραφικά καταστήματα. Έτσι, οι γυναίκες απασχολούνταν σε εργασίες κατά κύριο λόγο βοηθητικές, που δεν απαιτούσαν ιδιαίτερη τεχνική εξειδίκευση και μαθητεία. Στην κατηγορία αυτή μπορούμε να συμπεριλάβουμε το πλύσιμο των λιθογραφικών πλακών, την τοποθέτηση του τυπογραφικού χαρτιού στο πιεστήριο, την περισυλλογή των τυπογραφικών στοιχείων μετά την ολοκλήρωση της εκτύπωσης και την τοποθέτηση στη θέση τους. Όσον αφορά τα βιβλιοδετεία, οι εργάτριες χρησιμοποιούνταν κυρίως στις ραπτικές μηχανές, στην κόλληση των εξωφύλλων σε βιβλία και κάθε είδους έντυπα, ενώ πολλές φορές χειρίζονταν και τις κοπτικές μηχανές.¹⁰⁰ Όπως ήδη έχουμε δει, οι συνθήκες υγιεινής και εργασίας στα τυπογραφεία ήταν πολύ δυσμενείς και αυτό ισχύει και για τις νεαρές εργαζόμενες σ' αυτά. Η συνεχής ορθοστασία, ο εκκωφαντικός θόρυβος των εκτυπωτικών μηχανών, η επαφή με τα τυπογραφικά στοιχεία επιβάρυναν την υγεία της εργάτριας, προκαλώντας βλάβες στα αυτιά, φλεβίτιδα, μολυβδίσωση και, συχνά, περιστατικά φυματίωσης.

100. Η χρησιμοποίηση των νεαρών εργατριών, χωρίς καμιά προηγούμενη εκπαίδευση, στις κοπτικές μηχανές των βιβλιοδετειών υπήρξε υπεύθυνη για αρκετά ατυχήματα. Συνηθισμένες περιπλοκές της λεπίδας της κοπτικής μηχανής του χαρτιού αποτελούσαν αιτία για τον ακρωτηριασμό των εργαζόμενων γυναικών. Ανάλογα περιστατικά, ασφαλώς, σημειώνονταν και στους άλλους κλάδους της βιομηχανίας χάρτου. Βλ. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Διεύθυνσις Εργασίας, *Εκθέσεις του προσωπικού επιθεωρήσεως εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων: έτος 1921*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1923, σσ. 28, 31.

Εικόνα 8: Αποθήκη στοιχειοχρησίου του τυπογραφείου Πετράκου.

Πηγή: Πανελλήνιον Λεύκωμα εθνικής εκατονταετηρίδος..., ό.π.

Όσον αφορά το γυναικείο ημερομίσθιο του κλάδου αυτού έχουμε να παρατηρήσουμε τα εξής: Το 1913 κυμαινόταν από 1,5 έως 2,50 δραχμές για την περιοχή της Αθήνας, ενώ το ανδρικό ημερομίσθιο από 5 έως 6 δρχ. Αντίστοιχα για την περιοχή της Πάτρας ήταν 1,20 έως 2,50 δρχ. για τις γυναίκες και 3,50 έως 5 για τους άνδρες.¹⁰¹ Η εξέλιξη του γυναικείου ημερομισθίου ακολούθησε την εξής τάση: μεταξύ 1 έως 2 δρχ. (1914-1916), 2,5 έως 3 δρχ. (1917), 2,5 έως 6,5 δρχ. (1918-1920) και 6 έως 10 δρχ. 1921 (πίνακας 17). Από τα παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε πως το μέσο γυναικείο ημερομίσθιο μόλις και μετά βίας πλησίαζε το μισό του αντίστοιχου ανδρικού. Πρέπει, επίσης, να σημειωθεί πως το γυναικείο ημερομίσθιο στο χώρο της «τυπογραφίας-λιθογραφίας» ήταν χαμηλότερο από ότι στον κλάδο της κυτιοποιίας. Το γυναικείο ημερομίσθιο, βέβαια, επηρεαζόταν και από δύο συγκεκριμένους παράγοντες: α) από τη βραχεία παραμονή των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία, και β) από το γεγονός πως η διαμόρφωση της γυναικείας μισθολογικής ιεραρχίας ήταν συνάρτηση

101. Βλ. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, «Γενικά Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας του έτους 1913», ό.π., σ. 182.

όχι της επαγγελματικής εξέλιξής της αλλά του βαθμού της παραγωγικότητας της εργασίας της.

ΠΙΝΑΚΑΣ 17			
Εξέλιξη ημερομισθίων σε Αθήνα και Πειραιά, 1914-1921 (ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ-ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΑ)			
ΙΔΙΟΤΗΤΑ	1914-1917	1918-1920	1921
Στοιχειοθέτης	5-7	15	25-38
Πιεστής	5-7	15	28-30
Χαρτοθέτης	3-5	13	17-20
Βιβλιοδέτης	3,5-6	14	18-25
Λινοτύπης	5-9	12-20	25-30
Χαράκτης	5,5-8	25-30	30-45
Μεταφορέας	8-11	20-25	25-27
Μηχανικός και πιεστής	6-9	20	30-35
Βοηθός λιθογράφου	3,5-6	12	8-12
Μαθητευόμενος	1-3	4-6	4-6
Εργάτρια	1-3	2,5-6,5	6-10
Τσιγκογράφος	3-16	9-16	30-35

Πηγή: Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936: βιομηχανία-βιοτεχνία*, Αθήνα 1987.

Στους υπόλοιπους κλάδους της βιομηχανίας χάρτου, η συμμετοχή των γυναικών παρουσιάζει ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά. Στην κυτιοποιία οι εργάτριες απασχολούνταν κατά κύριο λόγο στην κατασκευή των πακέτων των τσιγάρων. Οι επιχειρήσεις αυτού του είδους αναλάμβαναν την εκτέλεση παραγγελιών που δίνονταν από τις καπνοβιομηχανίες. Τα εργαστήρια κυτιοποιίας κατασκεύαζαν, επίσης, κουτιά για φάρμακα, φυσίγγια, συσκευασίες για σαπούνια και αρώματα, χάρτινους δίσκους κλπ. Συνήθως ο καταμερισμός της εργασίας ανά φύλο τοποθετούσε τους άνδρες στα κυτιοποιητικά πιεστήρια και στα κοπτικά μηχανήματα, εργασίες που απαιτούσαν, ασφαλώς, μεγάλη φυσική δύναμη. Οι γυναίκες απασχολούνταν σε εργασίες όπου δεν χρειαζόνταν ιδιαίτερες δεξιότητες, βοηθητικές ως επί το πλείστον, όπως ήταν τα τμήματα της συσκευασίας των κουτιών. Στην απογραφή του 1920 καταγράφονται στο χώρο της κυτιοποιίας 674 εργαζόμενοι. Από αυτούς οι 475 (70,4%) ήταν γυναίκες (πίνακας 16). Η

κυτιοποιία αποτέλεσε έναν κλάδο της βιομηχανίας χάρτου, όπου οι γυναίκες αποτελούσαν τα 2/3 του συνολικού εργατικού πληθυσμού. Και εδώ αποτυπώνεται πως την πλειοψηφία κατείχαν οι γυναίκες ηλικίας έως 18 ετών (337 σε σύνολο 475 καταγεγραμμένων γυναικών).

Αναφορικά με την εξέλιξη του γυναικείου ημερομισθίου στο χώρο της κυτιοποιίας, παρατηρούμε ότι υπολείπεται σημαντικά σε σύγκριση με το ανδρικό ημερομίσθιο. Πιο συγκεκριμένα, την περίοδο 1914-1917 αποτελεί το 30% περίπου (1,5 δρχ. κατά μέσο όρο) του αντίστοιχου ανδρικού. Την περίοδο 1918-1920, κυρίως εξαιτίας του μεγαλύτερου εύρους διακύμανσης που παρατηρείται (4 έως 10 δρχ.), το ημερομίσθιο σε μέσο όρο θα φθάσει το 66%. Το 1921, όμως, η τάση αυτή ανακόπτεται και η αναλογία θα σταθεροποιηθεί περίπου στο 50% (πίνακας 18).

ΠΙΝΑΚΑΣ 18						
Εξέλιξη ημερομισθίων σε Αθήνα και Πειραιά, 1914-1926						
(ΚΥΤΙΟΠΟΙΪΑ)						
ΙΔΙΟΤΗΤΑ	1914-1916	1917	1918-1920	1921	1922-1923	1925-1926
Τεχνίτες	4-6	6-8	9-12	15-22	-	28-40
Εργάτριες	0,5-2,5	1-3	4-10	6-12	-	19-30
Βοηθοί (κορίτσια)	-	-	-	2,5-5	-	8-15

Πηγή: Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936: βιομηχανία-βιοτεχνία*, Αθήνα 1987.

Η κατασκευή φακέλων και καταστίχων αποτελούσε έναν, ακόμη, κλάδο της βιομηχανίας χάρτου, όπου η αναλογία ανδρών-γυναικών βρισκόταν περίπου στο 50%. Κι εδώ ανάμεσα στις εργαζόμενες γυναίκες την πλειοψηφία αποτελούσαν οι ανήλικες κοπέλες, οι οποίες εκτελούσαν όλες τις εργασίες πλην της χρήσης των πιεστηρίων: στις μηχανές φακελοποιίας, στις ραπτικές μηχανές καθώς και στις μηχανές μέσω των οποίων πραγματοποιούνταν το ρίγωμα των φύλλων των τετραδίων, των καταστίχων και των επιστολόχαρτων.

Τα εργαστήρια αυτά¹⁰² βρίσκονταν τις περισσότερες φορές σε χώρο διαφορετικό από αυτό του καταστήματος, συνήθως στα υπόγεια. Το 1894 ο δημοσιογράφος Δ. Χατζόπουλος, στο πλαίσιο της έρευνάς του για τον εργαζόμενο κόσμο της πρωτεύουσας, μας δίνει μια πλήρη εικόνα για τη φακελοποιία και το εργασιακό καθεστώς σ' αυτή. Έτσι, στα εργαστήρια αυτά απασχολούνταν νεαρά κορίτσια ως ανειδίκευτο προσωπικό. Πρόκειται για νεαρές κοπέλες ηλικίας 7 έως 20 ετών, που δεν είχαν την «καλαισθητικωτάτην ἐκείνην κομψότητα τῶν συναδέλφων των εἰς τὰς ἐλαφροτέρας ἐργασίας τῆς βελόνης, τοῦ ψαλιδιοῦ καὶ τῆς μηχανῆς». Τα κορίτσια των φακελοποιείων ήταν φτωχά και κακοντυμένα, «με ξεβαμμένες κάλτσες και τρύπια φορέματα».

Για τις συνθήκες εργασίας των νεαρών εργατριών η μαρτυρία του Δ. Χατζόπουλου είναι πλήρως διαφωτιστική:

*Οἱ διαβάται καὶ οἱ περιπατηταὶ οἱ διερχόμενοι διὰ τῆς ὁδοῦ Ἑρμοῦ καὶ Εὐαγγελιστρίας δὲν δύναται νὰ φαντασθῶσιν ἴσως, ὅτι ὀπισθεν τῶν ὑψηλῶν μεγάλων ὑαλοπινάκων, εἰς τὰ μεσαῖα πατώματα, ἐν μέσῳ συνεχοῦς ἡλεκτρικοῦ δονισμοῦ, σωρειῶν μηχανῶν, γραφικοῦ θορύβου καὶ πνιγμονῆς στιβῶν καὶ σωρῶν χάρτου ποικίλου εἰς σχήματα, εἰς μεγέθη, εἰς ἀποτρίμματα, ἐργάζονται ἀπὸ πρωΐας μέχρι νυκτὸς πτωχὰ κορίτσια πρὸς κατασκευὴν τοῦ κομποῦ ἐκείνου περικαλύμματος...*¹⁰³

Η κατάσταση αυτή δεν φαίνεται να αλλάζει για τα επόμενα χρόνια. Η Μαρία Δεσύπρη, επιθεωρήτρια της Διεύθυνσης Εργασίας, στην επιτόπια έρευνά της το 1921, διαπιστώνει πως σχεδόν το σύνολο των εργαστηρίων φακελοποιίας —που είχαν εν τω μεταξύ ανέλθει στα 17— «ἦσαν ἀκάθαρτα καὶ ἀκατάστατα».¹⁰⁴

Όσον αφορά τα ημερομίσθια των εργατριών του κλάδου της φακελοποιίας, το γυναικείο ημερομίσθιο για την χρονική περίοδο 1914-1916 μετά βίας πλησίαζε το 30% του αντίστοιχου ανδρικού. Την επόμενη χρονιά, το 1917, θα εμφανίσει μια μικρή άνοδο και θα πλησιάσει το 40% του ανδρικού ημερομισθίου για να συμπιεστεί

102. Ο Δ. Χατζόπουλος μας πληροφορεί πως η κατασκευή φακέλων χρονολογείται στην Αθήνα από το 1882. Η επιβολή εισαγωγικού δασμού στη φακελοποιία ανέκοψε την επέκτασή της και μόλις τρία εργοστάσια κατόρθωσαν να επιβιώσουν: «Τὸ ἐν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἑρμοῦ εἶνε τῶν κ.κ. Κοτζιᾶ καὶ Πάλλη, τὸ ἄλλο ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Εὐαγγελιστρίας τοῦ κ. Χάνς, καὶ τὸ τρίτο ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἑρμοῦ τῶν ἀδελφῶν κκ. Λαδάκη», Βλ. «Αἱ ἐργαζόμεναι Αθήναι: φάκελοι καὶ κατάστιχα», *Τὸ Ἄστυ*, (4 Φεβρουαρίου 1894), σσ. 1-2. Πρβλ. καὶ Ζ. Σαλιμπά, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία: (1870-1922)*, ὁ.π., σ. 115.

103. Βλ. «Αἱ ἐργαζόμεναι Αθήναι: φάκελοι καὶ κατάστιχα», ὁ.π., σ. 2.

104. Υπουργεῖον Εθνικῆς Οικονομίας, Διεύθυνσις Εργασίας, *Εκθέσεις... 1921*, ὁ.π., σσ. 61-62.

πάλι στο 30% κατά την περίοδο 1918-1920 (πίνακας 19). Λογικό επακόλουθο, μιας και οι εργαζόμενες ήταν ανήλικες στην πλειοψηφία τους και δεν διέθεταν καμιά τεχνική εξειδίκευση.

Ένα ακόμη γεγονός αναφορικά με την εξέλιξη των γυναικείων ημερομισθίων στη φακελοποιία είναι πως οι αμοιβές των εργατριών την περίοδο 1914-1916 ήταν ίδιες με εκείνες το 1894. Από την έρευνα του Δ. Χατζόπουλου πληροφορούμαστε πως οι κοπέλες που εργάζονταν στα εργαστήρια κατασκευής φακέλων αμείβονταν με 0,50 έως 2,50 δρχ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 19			
Εξέλιξη ημερομισθίων σε Αθήνα και Πειραιά, 1914-1920 (ΦΑΚΕΛΟΠΟΙΪΑ)			
ΙΔΙΟΤΗΤΑ	1914-1916	1917	1918-1920
Τεχνίτες	5-6	7-9	12-16
Εργάτριες	0,5-2,5	1-4	3-5

Πηγή: Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936: βιομηχανία-βιοτεχνία*, Αθήνα 1987.

Στον κλάδο της χαρτοποιίας η γυναικεία απασχόληση αντιστοιχούσε στο 34,5% του συνολικού εργατικού πληθυσμού (55 γυναίκες, 104 άνδρες) κατά την απογραφή του 1920. Και εδώ οι γυναίκες εισέρχονταν σε νεαρή ηλικία και εκτελούσαν κατά κανόνα βοηθητικές και επικουρικές εργασίες, όπως ήταν η διαλογή και τοποθέτηση του χαρτοπολτού στα μηχανήματα παραγωγής χάρτου, η συνακόλουθη ταξινόμηση σε δεσμίδες κλπ.

Το γυναικείο ημερομίσθιο στον κλάδο της χαρτοποιίας προσεγγίζει το 50% του αντίστοιχου ανδρικού αν εξετασθεί με επίπεδο βάσης το ημερομίσθιο του ανειδίκευτου εργάτη. Αν συγκριθεί με βάση εκείνο του τεχνίτη, τότε αυτό είναι λιγότερο από το 1/3 (πίνακας 20).

ΠΙΝΑΚΑΣ 20						
Εξέλιξη ημερομισθίων σε Αθήνα και Πειραιά, 1914-1926 (ΧΑΡΤΟΠΟΪΑ)						
ΙΔΙΟΤΗΤΑ	1914-1916	1917	1918-1920	1921	1922-1923	1925-1926
Τεχνίτες	3,80-8,65	9,60-11,50	15,38-23	23-27	29	40-60
Εργάτης	3-4	6-8	10-12	15-18	16-24	25-40
Εργάτρια	1,50-2	2-3,50	5-6	8-10	5-12	8-25

Πηγή: Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936: βιομηχανία-βιοτεχνία*, Αθήνα 1987.

Ο πίνακας 21 παρουσιάζει τη συμμετοχή των γυναικών στη Βιομηχανία κατά την απογραφή του 1920. Οι εργαζόμενες γυναίκες στη Βιομηχανία χάρτου και εκτυπώσεων αποτελούν ένα σημαντικό ποσοστό του συνολικού εργαζόμενου γυναικείου πληθυσμού και καταλαμβάνουν την 5η θέση στον σχετικό πίνακα.

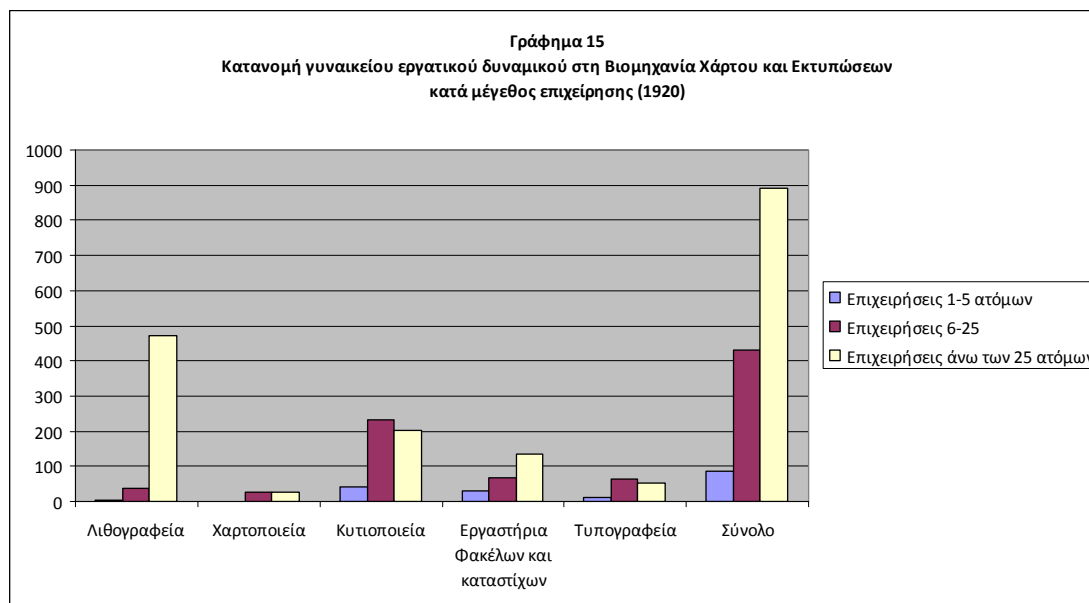
ΠΙΝΑΚΑΣ 21		
Συμμετοχή των γυναικών στη Βιομηχανία (1920)		
Κλάδος	αρ. Γυναικών	%
Βιομηχανία Χάρτου	1.548	6,33
Κατεργασία ορυκτών	246	1,01
Βιομηχανία καπνού	3.417	13,97
Βιομηχανία τροφίμων	3.229	13,20
Βιομηχανία δέρματος	964	3,94
Χημική βιομηχανία	490	2,00
Υφαντουργία	7.119	29,10
Βιομηχανία ενδυμάτων	6.000	24,54
Βιομηχανία ξύλου	951	3,89
Παραγωγή ενέργειας	39	0,16
Μεταλλουργία/Μηχανουργία	462	1,89
Σύνολο	24.465	100,00

Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών καταστημάτων της 18-12-1920*, Αθήνα 1926.

Η παρουσία γυναικών, όλων των ηλικιών, όπως φαίνεται και στον πίνακα 22 σε επιχειρήσεις που απασχολούν μέχρι 5 άτομα είναι περιορισμένη. Αντίθετα στις μεσαίες και μεγάλες επιχειρήσεις η συμμετοχή των εργατριών είναι ιδιαίτερα υψηλή. Το γεγονός αυτό είναι αποτέλεσμα του τρόπου με τον οποίο είναι οργανωμένη η παραγωγή και κατά συνέπεια η αξιοποίηση ανειδίκευτης αλλά και ειδικευμένης εργασίας. Έτσι το 63,4% των γυναικών εργάζεται στις επιχειρήσεις που απασχολούν περισσότερα από 25 άτομα, το 30,6% απασχολείται στις μεσαίες επιχειρήσεις (6-25 άτομα) και το υπόλοιπο 6% στις μικρές επιχειρήσεις.

ΠΙΝΑΚΑΣ 22			
Γυναικείο εργατικό δυναμικό στη Βιομηχανία Χάρτου και Εκτυπώσεων ανά μέγεθος επιχείρησης (1920)			
Είδος επιχειρήσεων	Επιχειρήσεις 1-5 ατόμων	Επιχειρήσεις 6-25	Επιχειρήσεις άνω των 25 ατόμων
Λιθογραφεία	2	39	472
Χαρτοποιεία	-	27	28
Κυτιοποιεία	41	234	201
Εργαστήρια Φακέλων και κα- ταστίχων	31	68	136
Τυπογραφεία	11	63	53
Σύνολο	85	431	890

Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών καταστημάτων της 18-12-1920, Αθήνα 1926.

Πηγή: Πίνακας 22.

Σύμφωνα με τον πίνακα 16, σε σύνολο 3.474 απασχολούμενων στη βιομηχανία χάρτου και εκτυπώσεων έχουμε 1.405 γυναίκες και 2.068 άνδρες. Οι αριθμοί αυτοί αντιπροσωπεύουν το 40,44% και 59,56% αντίστοιχα επί του συνόλου. Το μεγαλύτερο ποσοστό γυναικών παρουσιάζεται στα λιθογραφεία (36,51%) και ακολουθούν τα κυτιοποιεία (33,87%) καθώς και τα εργαστήρια φακέλων και καταστάχων (16,72%).

Αν οι αριθμοί των απασχολούμενων γυναικών ειδωθούν σε κάθε κλάδο της βιομηχανίας χάρτου, τότε η σειρά συγκέντρωσης γυναικών αλλάζει (βλ. πίνακα 23). Έτσι, το μεγαλύτερο ποσοστό απαντάται στη κυτιοποιεία (70,63%), ακολουθούν τα λιθογραφεία (55,95%) και τα εργαστήρια φακέλων και καταστάχων (45,46%).

ΠΙΝΑΚΑΣ 23					
Εργατικό δυναμικό ανά ποσοστό (%) στη Βιομηχανία Χάρτου και Εκτυπώσεων, 1920					
Είδος Επιχειρήσεων	Σύνολο	Σύνολο ανδρών	% ανδρών	Σύνολο γυναικών	% γυναικών
Τυπογραφεία	1.207	1.080	89,47	127	10,53
Λιθογραφεία	917	404	44,05	513	55,95
Χαρτοποιεία	159	104	65,4	55	34,6
Κυτιοποιεία	674	198	29,37	475	70,63
Εργαστήρια φακέ- λων και καταστί- χων	517	282	54,54	235	45,46
Σύνολα	3.474	2.068		1405	

Πηγή: ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών καταστημάτων της 18-12-1920, Αθήνα 1926.

Όσον αφορά την ηλικία των εργατριών, παρατηρούμε πως την πλειονότητα αποτελούν εκείνες που είναι κάτω των 18 ετών. Πιο συγκεκριμένα, αποτελούν το 57,43% επί του συνόλου των εργατριών, έναντι 42,57% των ηλικιακά μεγαλύτερων. Η κυτιοποιία συγκεντρώνει το υψηλότερο ποσοστό γυναικών κάτω των 18 ετών (41,75%) και ακολουθεί η λιθογραφία (27,88%).

Οι προηγούμενες παρατηρήσεις μας επιτρέπουν να προβούμε σε μια επισήμανση αναφορικά με το ζήτημα της απασχόλησης των γυναικών. Τα οικονομικά χαρακτηριστικά της εργασίας των γυναικών έχουν προσδιοριστεί αναλυτικά και αναφέρονται στην: νεαρή ηλικία, ανειδίκευτη εργασία, ανεπαρκή μόρφωση, ιδιαίτερα χαμηλό ημερομίσθιο, ταχύτατη αποχώρηση από την επαγγελματική ζωή και, αναπόφευκτα, περιορισμένη συνδικαλιστική δράση. Τα δεδομένα αυτά συνηγορούν στο να περιγράψουν πως η κατώτερη θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας, προέκυψε από την οικονομική ανάγκη των γυναικών να εργασθούν. Επειδή εργάζονταν μόνο για να συμπληρώσουν το αναγκαίο ποσό χρημάτων που ήταν απαραίτητο, ήταν πρόθυμες να εργασθούν οπουδήποτε. Αυτό είχε ως επακόλουθο να πολωθεί η αγορά εργα-

σίας, μιας και οι γυναίκες επεδίωκαν να καταλάβουν θέσεις που απέφεραν γρηγορότερα οικονομικές απολαβές, και έτσι συγκεντρώθηκαν σε εκείνες τις βιομηχανικές κατηγορίες, που πρόσφεραν τέτοιες θέσεις απασχόλησης.

Δεν πρέπει, όμως, να μας διαφεύγει το γεγονός πως σε αρκετές περιπτώσεις η είσοδος και η ενσωμάτωση των γυναικών στην αγορά εργασίας δεν έγινε μόνο με οικονομικά κριτήρια. Το ότι συγκεντρώθηκαν σε ένα φάσμα κλάδων, που γι' αυτόν τον λόγο χαρακτηρίζονταν «γυναικείοι», όπως τα εργαστήρια φακέλων, η χαρτοποιία, τα βιβλιοδετεία, δεν οφείλεται στην επιδίωξή τους να ασχοληθούν μόνο με ανειδίκευτες εργασίες. Φαίνεται να οφείλεται περισσότερο στο γεγονός ότι η είσοδός τους στην αγορά εργασίας καθορίστηκε από την κοινωνικά κατώτερη θέση του φύλου τους. Δεν θεωρούνταν ικανές να εκτελούν ειδικευμένες εργασίες και γι' αυτό ήταν αποκλεισμένες από τομείς όπου κυριαρχούσαν οι άνδρες.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

1.

ΤΟ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Σε όλο τον 19ο αιώνα και μέχρι το 1909 στην Ελλάδα απουσιάζει μια εξειδικευμένη εργατική νομοθεσία.¹⁰⁵ Από το 1909 και έπειτα ψηφίζονται ορισμένοι εργατικοί νόμοι, οι οποίοι και αποτελούν την απαρχή της ελληνικής εργατικής νομοθεσίας. Η ελληνική Βουλή ασχολείται, την περίοδο εκείνη, ουσιαστικά για πρώτη φορά, με το εργατικό ζήτημα και το χώρο της μισθωτής εργασίας, αφού μέχρι τότε «οι σχέσεις εργασίας διαμορφώνονταν αυτόματα στα πλαίσια του καθεστώτος της ελεύθερης συναλλακτικής οικονομίας».¹⁰⁶

Πρώτη φορά το ελληνικό κράτος επιχειρεί να χαράξει το πλαίσιο για τα δικαιώματα αλλά και τις υποχρεώσεις που έχουν οι εργάτες κατά την εκτέλεση της εργασίας τους.

Έχει υποστηριχθεί η άποψη πως η άσκηση κοινωνικής πολιτικής και η συνακόλουθη ψήφιση εργατικής νομοθεσίας ήταν αποτέλεσμα των εργατικών κινητοποιήσεων.¹⁰⁷ Χωρίς να παραγνωρίζεται ο ρόλος τους, η εργατική νομοθεσία προηγεί-

105. Μέχρι το 1909 το νεοελληνικό κράτος είχε θεσπίσει τρεις νόμους. Ο πρώτος ήταν ο ΧΛΘ' (1861) «Περί Ναυτικού Απομαχικού Ταμείου» και αφορούσε στους εργάτες της θάλασσας, ο δεύτερος ήταν ο νόμος ΒΩΜΑ' (1901) «Περί Ταμείου Μεταλλευτών» και ο τρίτος ήταν ο νόμος ΓΣΚ' (1907) «Περί Ταμείου Συντάξεως Προσωπικού Σιδηροδρόμου Πειραιώς-Αθηνών-Πελοποννήσου». Βλ. Σ.Ι. Θεοδωρόπουλος, *Η εργατική νομοθεσία της Ελλάδος*, Έκδοσις Εργατικού Κέντρου Αθηνών, Αθήνα 1912, σσ. 5-6· Σπ. Κορώνης, *Η εργατική πολιτική των ετών 1909-1918*, Αργ. Παπαζήσης, Αθήνα 1944, σσ. 5-9· Σ.Γ. Κλαδάς, *Η εργατική μας πολιτική και νομοθεσία*, Το Νομικόν, Αθήνα 1945, σσ. 21-25.

106. Βλ. Γ.Δ. Ληξουριώτης, «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα: η περίπτωση της παιδικής εργασίας», στο Γ.Θ. Μαυρογορδάτος-Χ.Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός & αστικός εκσυγχρονισμός*, ό.π., σ. 205.

107. «Η ελληνική πολιτική ήγεςία της εποχής... αρχίζει να συνειδητοποιεί την ανάγκη για τη θέσπιση εργατικής νομοθεσίας. Καί σ' αυτό υποχρεώνεται από τους άπεργιακούς και κοινωνικούς αγώνες της εργατικής

θηκε και, επομένως, δεν υπήρξε άμεσο αποτέλεσμα της συνδικαλιστικής πίεσης, αλλά η όποια αλλαγή φαίνεται να οφείλεται στην κρατική πρωτοβουλία. Η βενιζελική παράταξη, κατά τη διάρκεια της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα προσπάθησε να βρει την κατάλληλη ισορροπία, μεταξύ των φιλελεύθερων αρχών της και της αναγκαιότητας να ελέγξει την εργατική ριζοσπαστικοποίηση.¹⁰⁸ Παρόλα αυτά, ακόμη κι αν θεωρηθεί πως η φιλεργατική πολιτική του Βενιζέλου υπήρξε κατά κύριο λόγο αποτρεπτική, «η ύπαρξή της και μόνο αποδεικνύει την αναπτυσσόμενη αίσθηση ανησυχίας που διακατείχε τους κύκλους των ελίτ αναφορικά με τις πολιτικές προοπτικές του υπό διαμόρφωση αντίπαλου κοινωνικού υποκειμένου (των 'εργαζομένων τάξεων')».¹⁰⁹

Οι ψηφισθέντες νόμοι, αποτέλεσμα της εργατικής αναταραχής και της συνακόλουθης συνειδητοποίησης από την πλευρά της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας, ήταν οι εξής:

α) Ο νόμος ΓΥΝΕ' (3455) «Περί Κυριακής αργίας». Πρόκειται για νόμο που θεσπίζεται τον Δεκέμβριο του 1909, αλλά στους αμέσως επόμενους μήνες υφίσταται δύο διαδοχικές τροποποιήσεις. Αποτέλεσε θεμελιακής σημασίας νόμο διότι ρύθμιζε για πρώτη φορά τον εργάσιμο χρόνο. Ο νόμος, που στη συνέχεια απέκτησε πλήθος εξαιρέσεων, ίσχυε αρχικά σε τρεις πόλεις: την Αθήνα, τον Πειραιά και τον Βόλο. Η ισχύς του νόμου μπορούσε να επεκταθεί μέσα από τις αποφάσεις των τοπικών δημοτικών συμβουλίων και σε άλλες πόλεις.¹¹⁰

τάξης», βλ. Μ. Γκιόλιας, *Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα και ο Κώστας Χατζόπουλος*, Εκδόσεις Π. Μοσχονά, Αργίνιο 1996, σ. 410.

108. «Τὸ ἀστικὸ κράτος μποροῦσε νὰ ἀνεχτεῖ τὸ πολὺ μιὰ 'συνδικαλιστικὴ συνείδηση' καὶ τὴν πολιτικοποίησιν τῆς ἐργατικῆς τάξης μόνον γιὰ νὰ ἐπιβάλοι σχέσεις προστασίας-πελατείας μεταξύ μιᾶς δυναμικῆς ἐπαναστατικῆς δυνάμεως καὶ τῆς ἀστικῆς τάξης. Αὐτὸ δὲν σημαίνει βέβαια ὅτι θὰ ἔφτανε στὸ σημεῖο νὰ ἀποδεχτεῖ τὴν χειραφέτησιν μιᾶς μαζικῆς ἐργατικῆς συνείδησης ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν μιᾶς ἐπαναστατικῆς πρωτοπορίας, χειραφέτησιν ἢ ὅποιαν θὰ σκόπευε σὲ κοινωνικὲς ἀλλαγὰς ποὺ θὰ ἐπηρέαζαν τὴν νομιμότητα τῶν ὑπαρχουσῶν κοινωνικῶν δομῶν», βλ. Γ. Λεονταρίτης, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-20», ὁ.π., σ. 53.

109. Βλ. Σ. Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 6 (Νοέμβριος 1995), σ. 24. Ο συγγραφέας υποστηρίζει, επίσης, πως η ίδρυση της ΓΣΕΕ και η εμφάνιση του εργατικού κόμματος (ΣΕΚΕ) δεν ήταν διάφορες από το «νεότευκτο πνεύμα εργατικής αλληλεγγύης».

110. Για την καθιέρωση της κυριακάτικης αργίας βλ. αναλυτικά παρακάτω, σσ. 235-305.

β) Ο νόμος ΓΉΛΒ΄ (3932) «Περί συστάσεως Τμήματος Εργασίας και Κοινωνικής Πρόνοιας».¹¹¹ Με τον παρόντα νόμο ιδρύονταν χωριστή υπηρεσία στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, η οποία θα ήταν επιφορτισμένη με την έρευνα και τη μελέτη των όρων εργασίας στη βιομηχανία, στη βιοτεχνία και στο εμπόριο· την επίλυση των διαφορών μεταξύ εργοδοτών και εργατών· τη μελέτη ξένων νομοθεσιών με σκοπό την προπαρασκευή νομοσχεδίων για τη βελτίωση των υγιεινών και οικονομικών συνθηκών των ελλήνων εργατών· την επίβλεψη της εφαρμογής των εργατικών νόμων καθώς και την οργάνωση και ενίσχυση των ταμείων αλληλοβοήθειας και συντάξεων των εργατών.

Ο νόμος προέβλεπε, επίσης, τη σύσταση Ανωτάτου Συμβουλίου Εργασίας (Α.Σ.Ε.) με αυξημένες αρμοδιότητες. Στο Α.Σ.Ε. θα μετείχαν 3 αντιπρόσωποι της Βουλής, 7 της Διοίκησης, 5 καθηγητές Πανεπιστημίου με ειδίκευση στα οικονομικοκοινωνικά, 7 αντιπρόσωποι των βιομηχανιών Αθηνών, Πειραιώς, Σύρου, Βόλου, Πάτρας και Κέρκυρας και ισάριθμοι εργατικοί αντιπρόσωποι από τα σωματεία ή τα εργατικά κέντρα των ίδιων πόλεων.

γ) Ο νόμος ΓΉΛΔ΄ (3934) «Περί υγιεινής και ασφαλείας των εργατών και ωρών εργασίας».¹¹² Τέθηκε σε ισχύ τον Ιανουάριο του 1912 και υποχρέωνε τους εργοδότες να λαμβάνουν τα απαραίτητα μέτρα, έτσι ώστε να μην τίθονται σε κίνδυνο η ζωή, η υγεία και η ασφάλεια των εργαζομένων. Ο νόμος επέβαλε την καθαριότητα των εργασιακών χώρων, τον επαρκή φωτισμό και αερισμό τους, την προφύλαξη από την υγρασία, κ.ά. Δεν καθιέρωνε, ωστόσο, ενιαίο ωράριο εργασίας για όλες τις επιχειρήσεις. Με το άρθρο 2 ανέθετε στο Α.Σ.Ε., ανάλογα με το είδος της επιχείρησης, να προτείνει τον αντίστοιχο εργασιακό χρόνο.¹¹³ Με Διατάγματα θα ρυθμιζόταν, μελλοντικά, και η εφαρμογή του στους διάφορους επαγγελματικούς κλάδους.¹¹⁴ Αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό του νόμου ήταν το γεγονός πως τα πρόστιμα από τις τυχόν παρα-

111. ΦΕΚ, τχ. Α΄, φ. 315, (15 Νοεμβρίου 1911), σσ. 1638-1639.

112. Φ.Ε.Κ., τχ. Α΄, φ. 319 (21 Νοεμβρίου 1911), σσ. 1653-1654.

113. «Δι' ειδικῶν Β. διαταγμάτων, ἐκδιδομένων μετὰ πρότασιν τοῦ Ἀνωτάτου Συμβουλίου Ἐργασίας, ὁρισθήσονται ἐκάστοτε, δι' ἐκάστην βιομηχανικὴν ἐπιχείρησιν, αἱ ὥραι τῆς ἐργασίας καὶ τῆς πρὸς ἀνάπαυσιν διακοπῆς αὐτῆς, ἀναλόγως τῆς φύσεως αὐτῆς», βλ. ἄρθρο 2, ὅ.π., σσ. 1653-1654.

114. Ειδικότερα για τον επαγγελματικό κλάδο των τυπογράφων η υγιεινή των τυπογραφείων ρυθμίστηκε, το 1914, με το Βασιλικό Διάταγμα «Περί κανονισμού υγιεινής των τυπογραφείων», Φ.Ε.Κ., τχ. Α΄, φ. 36, (12 Φεβρουαρίου 1914), σσ. 161-163. Αναλυτικά για το Β. διάταγμα βλ. παραπάνω, σσ. 36-41.

βιάσεις το νόμου θα κατατίθενται στο «Ταμείον προνοίας ὑπὲρ τῶν ἐργατῶν», που θα συστηνόταν στην Εθνική Τράπεζα.

δ) Ο νόμος ΔΚΘ' (4029) «Περὶ ἐργασίας γυναικῶν καὶ ἀνηλίκων».¹¹⁵ Ο νόμος απαγόρευε την πρόσληψη εργατῶν καὶ εργατριῶν ηλικίας μικρότερης των 12 ετῶν. Μετά από πενταετή εφαρμογή του νόμου η απαγόρευση θα επεκτεινόταν καὶ σε παιδιά ηλικίας 14 ετῶν. Στόχος του νόμου ἦταν «διὰ τῶν ἐπιβαλλομένων περιορισμῶν, νὰ προφυλάξῃ πρόσωπα νεαρᾶς ηλικίας καὶ γυναῖκας ἀπὸ ὑπερβολικὴν εἰς χρόνον, συνεχῇ ἢ δυσαναλόγως βαρεῖαν ἐργασίαν ἢ ἐγκλείουσαν σωματικὸς ἢ ἠθικὸς κινδύνους».¹¹⁶

Το νομικὸ καθεστῶς της ἐργασίας των ἀνηλίκων ρυθμίζονταν ὡς εξής: Στα βιομηχανικά εργοστάσια, λατομεία, οικοδομές καὶ μεταλλεία τὸ ανώτατο ὄριο ἐργασίας για τὰ παιδιά 12-14 ετῶν ἦταν τὸ εξάωρο. Αντίστοιχα, για τὴς ηλικίες 15-18 καθὼς καὶ για τὴς γυναῖκες θεσπιζόταν τὸ δεκάωρο με διακοπὴ τουλάχιστον δύο ὡρῶν. Απαγορευόταν, ἐπίσης, ἡ νυχτερινή ἐργασία ἀνηλίκων καὶ γυναικῶν στις ἴδιες ἐπιχειρήσεις. Ο νόμος καθιέρωνε ὡς υποχρεωτικὴ τὴν ὑπαρξὴ «Βιβλιαρίου Εργασίας» για ὅλους τοὺς ἀνήλικους ἐργαζόμενους, τὸ ὁποῖο πέρα ἀπὸ τὴν ἰατρικὴ γνωμάτευση περιελάμβανε τὸ ὀνοματεπώνυμο τοῦ κατόχου, τὴν ηλικία καὶ τὸν τρόπο κατοικίας του.

Ἄλλα μέτρα που προβλέπονταν ἦταν τὰ εξής: α) Υποχρεωτικὴ ἀναγγελία ἀπὸ τοὺς εργοδότες πρὸς τὴν ἀστυνομικὴ ἀρχὴ για κάθε πρόσληψη ἀνήλικου ἐργαζόμενου, β) ποινικὲς καὶ χρηματικὲς κυρώσεις για τοὺς παραβάτες εργοδότες ἀλλὰ καὶ σε βάρος γονιῶν ἢ κηδεμόνων που ἐπέτρεπαν τὴν ἐργασία ἀνηλίκων, γ) τὴ σύσταση ἐιδικῆς ἐποπτικῆς ἐπιτροπῆς, τῆς «Επιθεώρησης Εργασίας», για τὴν ἐφαρμογὴ των διατάξεων.

ε) Ο νόμος ΔΛ' (4030) «Περὶ πληρωμῆς των ἡμερομισθίων των εργατῶν καὶ περὶ των μισθῶν των υπηρετῶν καὶ υπαλλήλων».¹¹⁷ Ο νόμος αὐτός, ἀφού ἀποσαφήνιζε τοὺς ὅρους «βιομήχανος» καὶ «εργάτης», ρύθμιζε τὸν τρόπο καταβολῆς των ἡμερομισθίων, καθὼς καὶ τὴς νόμιμες κρατήσεις ἢ τὰ τυχόν πρόστιμα. Ἦταν διαδεδομένο πολλοὶ ἐρ-

115. Φ.Ε.Κ., τχ Α', φ. 46, (7 Φεβρουαρίου 1912), σσ. 283-286.

116. Βλ. Γ.Δ. Ληξουριώτης, «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός...», ὁ.π., σ. 216.

117. Φ.Ε.Κ., τχ Α', φ. 36 (1 Φεβρουαρίου 1912), σσ. 219-220.

γοδότες, για να καρπώνονται πρόσθετες ώρες εργασίας, να καταβάλουν τα ημερομίσθια στους εργάτες πολύ αργά το Σάββατο ή και την Κυριακή. Ο νόμος προέβλεπε η πληρωμή να γίνεται αποκλειστικά και μόνο σε χρήμα και αμέσως μετά το πέρας της εργασίας.¹¹⁸

στ) Ο νόμος Γ' 3974 (1974) «Περί εκδικάσεως των μεταξύ εργατών και εργοδοτών διαφορών».¹¹⁹ Μέχρι την ψήφιση του νόμου η επίλυση των διαφορών μεταξύ εργοδοτών και εργατών ήταν μια πολύπλοκη και δαπανηρή διαδικασία. Ο εργάτης, στην περίπτωση που ο εργοδότης παρακρατούσε τα ημερομίσθιά του έπρεπε να προσφύγει στο δικαστήριο, πληρώνοντας τα δικαστικά και δικηγορικά έξοδα, ποσό που ασφαλώς ξεπερνούσε την αμοιβή του.¹²⁰ Το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια σπάνια οι εργάτες να προβαίνουν σε αγωγές για καθυστερούμενα ημερομίσθια. Με το νόμο Γ' 3974 ο εργάτης είχε το δικαίωμα μέσω μιας απλής, σχετικά, διαδικασίας να προσφεύγει με μάρτυρες απευθείας στον ειρηνοδίκη, λαμβάνοντας εκτελεστή απόφαση χωρίς καθυστερήσεις.¹²¹

ζ) Ο νόμος 551 «Περί ευθύνης προς αποζημίωσιν των εξ ατυχημάτων εν τη εργασία παθόντων εργατών και υπαλλήλων».¹²² Για πρώτη φορά εισαγόταν στη χώρα ο θεσμός της γενικής ασφάλειας των εργατών και υπαλλήλων της βιομηχανίας, βιοτεχνίας και κάθε επιχείρησης. Ο νόμος, θεμελιακής σημασίας στην εξέλιξη της εργατικής νομοθεσίας, προέβλεπε δικαίωμα αποζημίωσης για τους εργάτες που τραυματίζονταν ή έχαναν τη ζωή τους κατά την εκτέλεση της εργασίας τους ή ως αποτέλεσμα αυτής.

Το ύψος της αποζημίωσης οριζόταν ανάλογα με την αναπηρία ή την ανικανότητα του εργάτη προς εργασία. Προβλέπονταν οι ακόλουθοι βαθμοί ανικανότητας: α)

118. «Ἡ πληρωμή τῶν ἡμερομισθίων ἢ τῆς κατ' ἀποκοπὴν ἢ κατὰ τεμάχιον βιοτεχνικοῦ προϊόντος ἐργασίας τῶν κατὰ τὸ ἄρθρ. 1 ἐργατῶν δέον: 1) Νὰ γίνεται ἐντὸς τοῦ ἐργοστασίου..., 2) Νὰ γίνεται ἢ καθ' ἑβδομάδα, ἐντὸς τοῦ Σαββάτου, ἢ τρὶς τοῦ μηνός, ἢ δις τοῦ μηνός, ἀναλόγως τῆς τοπικῆς συνηθείας ἢ τῆς συμφωνίας, οὐδέποτε παρατεινομένη πέρα τῆς ὥρας τῆς λήξεως τῆς ἡμερησίας ἐργασίας..., 3) Νὰ γίνηται εἰς νομίμως κυκλοφοροῦν ἐν τῷ Κράτει νόμισμα, οὐχὶ δὲ εἰς εἶδος», βλ. ἄρθρο 2, ὅ.π., σ, 219.

119. Φ.Ε.Κ., τχ. Α', φ. 3 (3 Ιανουαρίου 1912), σσ. 15-17.

120. Βλ. Μ. Γκιόλιας, *Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα...*, ὅ.π., σ. 420.

121. «Ὁ εἰρηνοδίκης καταβάλλει πᾶσαν προσπάθειαν, ὅπως ἡ ὑπόθεσις περατωθῇ κατὰ τὸ δυνατόν ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ συνεδριάσει, μὴ δεσμευόμενος ὑπὸ διαδικαστικῶν τύπων, ἀλλ' ἀκολουθῶν ἐκάστοτε τὴν ὁδόν, δι' ἣς νομίζει ὅτι ἀσφαλέστερον, ταχύτερον καὶ ὀλιγοδαπανώτερον δύναται νὰ φθάσῃ εἰς τὴν ἀνεύρεσιν τῆς ἀληθείας», βλ. ἄρθρο 12, Φ.Ε.Κ., τχ. Α', φ. 3 (3 Ιανουαρίου 1912), σ. 16.

122. Φ.Ε.Κ., τχ. Α', φ. 11, (8 Ιανουαρίου 1915), σσ. 80-83.

πλήρης διαρκής ανικανότητα, β) μερική διαρκής ανικανότητα, γ) πρόσκαιρη ανικανότητα, δ) μερική πρόσκαιρη ανικανότητα, και ε) ο θάνατος κατά την εργασία ή εξαιτίας αυτής. Η αποζημίωση καταβαλλόταν από τον εργοδότη, ο οποίος επωμιζόταν και τις δαπάνες νοσηλείας και φαρμάκων. Οι διατάξεις του νόμου περιελάμβαναν εξαιρέσεις για τρεις κατηγορίες εργαζομένων: α) για τους εργάτες των μεταλλείων, β) για τους εργάτες της θάλασσας και, γ) για τους υπαλλήλους και εργάτες των σιδηροδρομικών εταιριών.

η) Ο νόμος 281 «Περί σωματείων».¹²³ Ο νόμος ρύθμιζε την οργάνωση και λειτουργία όλων των σωματείων και περιείχε ειδικές διατάξεις για τα αλληλοβοηθητικά και τα επαγγελματικά σωματεία. Διέκρινε δύο κατηγορίες σωματείων, τα αναγνωρισμένα με νομική υπόσταση και τα μη αναγνωρισμένα. Ένα σωματείο για να αποκτήσει νομική προσωπικότητα έπρεπε, αφού πληρούσε τις προϋποθέσεις,¹²⁴ να υποβάλει αίτηση στο αρμόδιο δικαστήριο.

Ο νόμος κατοχύρωνε τη ρύθμιση που είχε προηγηθεί από το Σύνταγμα του 1911 περί αποκλεισμού της κοινής συμμετοχής στο ίδιο σωματείο εργοδοτών και εργατών. Οι εργοδότες από τούδε και στο εξής δεν μπορούσαν να εμποδίζουν τη συνδικαλιστική οργάνωση των εργατών τους. Άλλες σημαντικές καινοτομίες που προέβλεπε ο νόμος 281, ήταν η εξουσιοδότηση προς τα σωματεία να συνάπτουν συλλογικές συμβάσεις εργασίας, η δυνατότητα ίδρυσης ομοιοεπαγγελματικών ομοσπονδιών καθώς και η χρήση του δικαιώματος της απεργίας.

Μολονότι δεν περιορίζονταν οι συνδικαλιστικές ελευθερίες, ο νόμος έθετε ένα σφιχτό πλαίσιο εποπτείας της λειτουργίας και δράσης των επαγγελματικών οργανώσεων, «η οποία αφορούσε τον έλεγχο της τήρησης του νόμου, του καταστατικού καθώς και της ταμειακής διαχείρισης των επαγγελματικών σωματείων».¹²⁵ Όπως

123. Φ.Ε.Κ., τχ. Α', φ. 171, (25 Ιουνίου 1914), σσ. 893-899.

124. Οι προϋποθέσεις του νόμου ήταν οι εξής: να αποτελούνται από τουλάχιστον επτά φυσικά πρόσωπα, να είναι Έλληνες πολίτες, ο σκοπός της σύστασης του σωματείου να μην απαγορευόταν από το νόμο ή την ηθική και το καταστατικό τους να περιελάμβανε τους όρους σύστασης και λειτουργίας.

125. Βλ. Στ. Μουδόπουλος, «Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο: Γ.Θ. Μαυρογορδάτος-Χρ. Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 244. Ο Στ. Μουδόπουλος σχολιάζοντας τον νόμο 281/1914, του πλέον μη φιλελεύθερου νομοθέτη, σημειώνει πως όχι μόνο αφαίρεσε ελευθερίες από τις εργατικές οργανώσεις, αλλά επέστρεψε, με αυστηρότερες επιλογές, στις ρυθμίσεις που ίσχυαν

σημειώνει και ο Κ. Φουντανόπουλος η πρόθεση του νόμου ήταν να αποτρέψει την συνδικαλιστική πρόοδο του «αρτιγέννητου εργατικού κινήματος».¹²⁶

πριν από την ψήφιση του Συντάγματος του 1911, δηλαδή στο σύστημα εκείνο που είχε βασικό χαρακτηριστικό τον κρατικό έλεγχο των εργατικών ενώσεων”.

126. Βλ. Κ. Φουντανόπουλος, «Μισθωτή εργασία», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Α1΄, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σσ. 87-121.

2.

ΜΕΙΚΤΕΣ ΣΥΣΣΩΜΑΤΩΣΕΙΣ

Με την κατοχύρωση της συνδικαλιστικής ελευθερίας που προέβλεπε το Σύνταγμα του 1864, μεταφέρεται στο ελληνικό κράτος, διαμέσου εμπορών και διανοούμενων, η ευρωπαϊκή εμπειρία της συσσωμάτωσης σε σωματεία και συνεταιρισμούς,¹²⁷ με αποτέλεσμα τη δημιουργία πολλών επαγγελματικών σωματείων.¹²⁸ Ο αριθμός των μελών αυτών των σωματείων συνήθως έφτανε τα 50 και σπάνια ξεπερνούσε τα 100 ενεργά μέλη.

Πολλά από αυτά υπολειτούργησαν, ενώ άλλα αν και επανιδρύθηκαν δεν κατόρθωσαν να ευδοκιμήσουν και αυτοδιαλύθηκαν. Αρκετοί λόγοι οδήγησαν σ' αυτή την αδυναμία. Ενδεικτικά αναφέρουμε α) την παντελή έλλειψη εμπειρίας για συλλογική οργάνωση και δράση, β) την ανάληψη υψηλών στόχων, που η αδυναμία πραγμάτωσής τους οδηγούσε από τον αρχικό ενθουσιασμό στην τελική απογοήτευση, γ) τη συνύπαρξη στα επαγγελματικά σωματεία προσώπων που εξ ορισμού είχαν διαφορετικά και ασυμβίβαστα συμφέροντα και επιδιώξεις (είτε γιατί υπήρχαν ανταγωνιζόμενες επιχειρήσεις είτε γιατί συγχρωτίζονταν εργοδότες και μισθωτοί), δ) τα

127. Όπως παρατηρεί ο D. Geary, η οργάνωση σε εταιρίες αμοιβαίας βοήθειας υπήρξε από τις πλέον συνηθισμένες μορφές οργάνωσης της εργατικής τάξης σε όλο τον 19ο αιώνα. Βλ. D. Geary, *Το ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα (1848-1939)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 63.

128. Αρκετά από τα επαγγελματικά σωματεία, που ιδρύθηκαν μετά την ψήφιση του Συντάγματος του 1864, απολάμβαναν την έγκριση της Διοικητικής Αρχής. Άλλα, πάλι, ιδρύθηκαν χωρίς καμία κυβερνητική έγκριση. Ο Χ. Γκούτος ερευνώντας τα επαγγελματικά σωματεία που ιδρύθηκαν με διοικητικά διατάγματα την περίοδο 1880-1912 αναφέρεται στην ίδρυση ή τροποποίηση 650 καταστατικών. Αριθμός ασφαλώς πολύ υψηλός για τις συνθήκες ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας. Και ακριβώς αυτός ο υψηλός αριθμός συλλόγων και σωματείων που εμφανίζεται στον ελληνικό χώρο οδήγησε πολλούς ιστορικούς να κάνουν λόγο για «συλλογομανία». Βλ. Χ. Γκούτος, *Ο συνδικαλισμός στην Αθήνα το 1891. Συνδικάτα, απεργίες, συνθήκες εργασίας, σοσιαλισμός*. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2001, σ. 21.

ατομικά συμφέροντα προσώπων που καταλάμβαναν ηγετική θέση στα σωματεία και, ε) την ανασφάλεια που προκαλούσε η ασάφεια της ισχύουσας νομοθεσίας περί συνδικαλισμού.

Αναφορικά με τους σκοπούς που επιδίωκαν τα σωματεία αυτά μπορούν να κατηγοριοποιηθούν ως εξής:

1. *Αλληλοβοήθεια και συμπαράσταση των μελών*: χορήγηση στα μέλη χρηματικής βοήθειας λόγω ασθένειας, ατυχήματος ή γήρατος, εύρεση εργασίας σε άνεργα μέλη, χορήγηση ιατρικής και φαρμακευτικής περίθαλψης, σύνταξη λόγω θανάτου κ.ά.

2. *Προαγωγή του επαγγέλματος*: προστασία των συμφερόντων των επαγγελματιών, αντιπροσώπευση έναντι των δημόσιων αρχών, φορολογικές ελαφρύνσεις, κ.ά.

3. *Μόρφωση και ψυχαγωγία*: ίδρυση σχολής για τη φοίτηση των μελών, παράδοση μαθημάτων, χορήγηση υποτροφιών, ίδρυση λέσχης, αναγνωστηρίου, βιβλιοθήκης, έκδοση περιοδικού, διοργάνωση ετήσιων εορτών, χορών και εκδρομών, κ.ά.

4. *Ρύθμιση συνθηκών απασχόλησης*: ύψος αμοιβών και μισθός, καθορισμός αργιών, χορήγηση πιστοποιητικών εργασίας στους μισθωτούς, κ.ά.¹²⁹

Το ερώτημα που ανακύπτει από αυτές τις συσσωματώσεις είναι μέσω ποιών διαδικασιών τα υποκείμενα μπορούσαν να συνεργασθούν και να κατευθύνουν τις δράσεις τους σε έναν κοινό σκοπό. Για να υπάρξει κοινή δράση θα πρέπει να προϋπάρχει εμπιστοσύνη μεταξύ των εμπλεκόμενων υποκειμένων. Τι είναι, όμως, η 'εμπιστοσύνη'¹³⁰ και πως παράγεται; Σύμφωνα με τον D. Gambetta «η εμπιστοσύνη γεννάται σε συνθήκες άγνοιας ή αβεβαιότητας εν αναφορά προς τις άγνωστες ή γνώσιμες πράξεις των άλλων».¹³¹ Αυτό πρακτικά συνεπάγεται πως με την εμπιστοσύνη που χτίζεται ανάμεσα στα υποκείμενα παρακάμπτεται η αβεβαιότητα και το άγνωστο που ε-

129. Αναλυτικά για τους σκοπούς και τις επιδιώξεις των επαγγελματικών σωματείων που ιδρύθηκαν κατά τον 19ο αιώνα, βλ. Χ. Γκούτος, *Ο συνδικαλισμός στο ελληνικό κράτος 1834-1914*, Αθήνα 1988, σσ. 190-192.

130. Στην ελληνική βιβλιογραφία η έννοια της 'εμπιστοσύνης' καταλαμβάνει μικρή μόνο έκταση. Περισσότερα για την έννοια της 'εμπιστοσύνης', βλ. ενδεικτικά: Σ. Αλεξανδρόπουλος, «Περί εμπιστοσύνης: Από την πολιτιστική παράδοση στη θεσμική ανάλυση», *Κοινωνία Πολιτών* 10, 34-47· Ν. Γιαννής (επιμ.), *Κοινωνία Πολιτών και Νεολαία*, Παπαζήσης, Αθήνα 2001· Π. Καζάκος, «Κοινωνικό Κεφάλαιο και συλλογική δράση εναντίον μεταρρυθμίσεων», *Κοινωνία Πολιτών* 11, 36-38· Χρ. Ι. Παρασκευόπουλος, «Κοινωνικό Κεφάλαιο, διαδικασία μάθησης και θεωρία της ολοκλήρωσης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 17, 141-173.

131. Βλ. D. Gambetta, «Can We Trust Trust?», στο D. Gambetta (επιμ.), *Trust. Making and Breaking Cooperative Relations*, Basil Blackwell, Oxford 1990. Ο συγγραφέας υποστηρίζει, επίσης, πως η εμπιστοσύνη είναι «μια προσωρινή και εγγενώς εύθραστη απάντηση στην άγνοιά μας».

πιφέρει οποιαδήποτε καινοτομία. Αρκετοί μελετητές συγκλίνουν στο να θεωρούν την 'εμπιστοσύνη' σαν το μείζον στοιχείο που επιτρέπει την κοινοτική μορφή των ανθρώπινων σχέσεων, τη δημόσια συμμετοχή, την αμοιβαιότητα καθώς και την κοινωνική ανταλλαγή.¹³² Ασφαλώς, η 'εμπιστοσύνη' δεν είναι η μόνη συνθήκη μέσω της οποίας συγκροτείται η κοινωνική αλληλεγγύη και η συνοχή.

Η έννοια της 'εμπιστοσύνης' μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια κατεξοχήν λογική διαδικασία. Το δρών υποκείμενο εκχωρεί μέρος της «ελευθερίας» του με την προσδοκία της επίτευξης του τελικού στόχου. Και ακριβώς αυτή η επίτευξη του επιθυμητού αποτελέσματος είναι η διαδικασία μέσω της οποίας ενισχύεται ή αποδυναμώνεται η έννοια της 'εμπιστοσύνης'.

Στην εξεταζόμενη συντεχνιακή οργάνωση των τυπογράφων «ο Γουτεμβέργιος» η 'εμπιστοσύνη' χτίστηκε μέσα από μια αλληλουχία γεγονότων: το δύσκολο εργασιακό περιβάλλον που οδηγούσε σε ένα αβέβαιο μέλλον, η υιοθέτηση ενός ανώτερου στόχου (όπως ήταν η ασφάλιση και μιας μορφής συνταξιοδοτικής εξασφάλισης), ο συγχρωτισμός των επαγγελματιών καθώς και ο θεσμός της μαθητείας. Όπως θα δούμε παρακάτω, όσο οι γενικές προσδοκίες διευρύνονταν τόσο αυξανόταν και η εμπιστοσύνη μεταξύ των μελών. Αντίθετα, όταν οι γενικές προσδοκίες έτειναν να διαψευσθούν¹³³ τόσο μειωνόταν η εμπιστοσύνη και τα μέλη ωθούνταν σε σπασμωδικές ενέργειες (π.χ. διάλυση της οργάνωσης).

132. Ο Fukuyama θεωρεί με τον όρο 'εμπιστοσύνη' την «προσδοκία που δημιουργείται εντός της κοινότητας ότι τα άλλα μέλη της κοινότητας θα έχουν κανονική, τίμια και συνεργατική συμπεριφορά, βασισμένη σε κοινές κανονιστικές αρχές», βλ. F. Fukuyama, *Εμπιστοσύνη. Οι Κοινωνικές Αρετές και η Δημιουργία της Ευημερίας*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1998.

133. Σημαντικός παράγοντας προς την κατεύθυνση της αποδυνάμωσης της εμπιστοσύνης που νιώθουν τα μέλη εντός της κοινότητας αποτελεί και η αντίληψη που διαμορφώνεται στα μέλη αναφορικά με την εντιμότητα και την αμεροληψία τόσο έναντι των άλλων μελών όσο και έναντι των θεσμών που αυτά εκπροσωπούν. Πιο αναλυτικά βλ. D. Gambetta (2000), 'Can We Trust Trust?', στο D. Gambetta (επιμ.), *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, electronic edition, Department of Sociology, University of Oxford, chapter 13, pp. 213-237, <<http://www.sociology.ox.ac.uk/papers/gambetta213-237.pdf>> (ημερομηνία πρόσβασης: 20 Μαρτίου 2011).

α) Μετοχική Εταιρεία των Εργατών τυπογράφων «Γουτεμβέργιος»

Η «Μετοχική των Εργατών Τυπογράφων Εταιρεία 'ο Γουτεμβέργιος'» αποτελεί μία από τις πρώτες απόπειρες οργάνωσης συντεχνιακού επιπέδου¹³⁴ στην Αθήνα, στο τέλος του 19ου αιώνα. Τα καταστατικά και η οργάνωσή της αποτέλεσαν αφετηρία για άλλες τέτοιου είδους συσσωματώσεις. Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται αφενός να φωτισθούν οι συνθήκες που οδήγησαν σε μια τέτοια οργάνωση των ασχολουμένων με την τυπογραφική τέχνη, και αφετέρου την αντανάκλαση που είχε η οργάνωση αυτή τόσο στα τυπογραφικά δρώμενα της εποχής όσο και σε άλλες επαγγελματικές ενώσεις.

Η Αθήνα στα τέλη της δεκαετίας του 1860 ήταν μια πόλη με πληθυσμό όχι μεγαλύτερο των 45.000. Λειτουργούσαν περίπου 30 τυπογραφεία με 600 εργαζόμενους.¹³⁵ Οι συνθήκες εργασίας και υγιεινής στην πλειονότητα των τυπογραφικών καταστημάτων ήταν ιδιαίτερα δυσμενείς για τους τυπογράφους. Τα περισσότερα τυπογραφεία βρίσκονταν σε κλειστούς, υπόγειους χώρους και εξαιτίας της καθημερινής ενασχόλησης με τα μεταλλικά στοιχεία (κατασκευασμένα από μόλυβδο και αντιμόνιο), ένα μεγάλο ποσοστό των εργαζομένων προσβαλλόταν κατά κύριο λόγο, όπως ήδη έχουμε δει, από φυματίωση αλλά και από άλλες χρόνιες ασθένειες.¹³⁶ Επίσης, το συνηθι-

134. Ο «Γουτεμβέργιος» διαθέτει όλα εκείνα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν μία οργάνωση ως συντεχνιακή: καταστατικό και κανονισμό λειτουργίας, τήρηση μητρώου μελών, καταγραφή των γενικών συνελεύσεων και των αποφάσεων των Διοικητικών Συμβουλίων, σώμα μελών αποτελούμενο από εργοδότες και εργαζόμενους, ταμείο περίθαλψης κλπ.

135. Βλ. Μιλτιάδου Μπούκα, *Οδηγός εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστων κυριωτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, Τύποις «Ελληνικής Ανεξαρτησίας», εν Αθήναις 1875, σσ. 107-109. Αρκετοί από τους εργαζόμενους στα τυπογραφεία δεν είχαν σταθερή εργασιακή σχέση, αλλά τις περισσότερες φορές η εργασία τους προσφερόταν κατ' αποκοπήν.

136. «Άρκει νά σημειωθῇ ὅτι, κατὰ στατιστικὴν τῆς ἡμετέρας 'Αλληλοβοηθητικῆς Ἀδελφότητος τῶν Τυπογράφων', ἐπὶ 650 ἐργατῶν τυπογράφων, ἐργαζομένων ἐν Ἀθήναις, ἀπεβίωσαν κατὰ τὴν τελευταίαν 15ετίαν: 75 ἐκ φυματίωσης τῶν πνευμόνων καὶ τοῦ λάρυγγος, 3 ἐξ ἀποπληξίας, 2 ἐξ ἄλλων νόσων καὶ 1 μόνον ἐκ γήρατος!». Βλ. Ε.Κ.Α., *Οι εργάται της Ελλάδος προς την Διπλὴν Βουλὴν των Ελλήνων*, ὁ.π., σ. 7. Πρβλ. ενδεικτικά, *Ληξιαρχεῖον Αθηνῶν, Πράξεις θανάτου των ἐτῶν 1879-1884*, ὅπου ἡ κύρια αἰτία θανάτου των τυπογράφων ἦταν ἡ φυματίωση. Αποκαλυπτικές εἶναι, ἐπίσης, οἱ εγγραφές τοῦ ἀρχείου γιὰ τὸν ὑψηλὸ ἀριθμὸ παιδιῶν, με γονεῖα τυπογράφο, που προσβλήθηκαν ἀπὸ φυματίωση καὶ ἐφυγαν ἀπὸ τὴ ζωὴ. Στὸ ἱστορικὸ ἀρχεῖο τοῦ Ληξιαρχείου τοῦ Δήμου Αθηναίων οἱ ληξιαρχικὲς πράξεις θανάτου ἕως τὸ 1865 ἦταν χειρόγραφες καὶ ἀπὸ τὸ 1866 καὶ μετὰ,

σμένο ωράριο εργασίας κυμαινόταν μεταξύ 10 και 12 ώρες ημερησίως και για όλες τις ημέρες της εβδομάδας.

Οι συνθήκες αυτές και η απουσία άλλων συνδικαλιστικών πρακτικών οδήγησαν στη δημιουργία μιας από τις πρώτες επαγγελματικές οργανώσεις μεικτού χαρακτήρα. Η λειτουργία της δεν συνδεόταν άμεσα με ριζοσπαστικές διεκδικήσεις (π.χ. μείωση ωρών εργασίας, ορισμός της Κυριακής ως ημέρας ανάπαυσης, περιορισμός της παιδικής εργασίας, απεργιακές κινητοποιήσεις, κλπ.), αλλά με την άμβλυνση των καθημερινών δυσκολιών. Αυτού του τύπου οι επαγγελματικές οργανώσεις, κάτω κι από τη δύναμη των περιστάσεων, στρέφονται σε ζητήματα μόρφωσης, αναψυχής και περίθαλψης των μελών τους. «Καθώς, όμως, οι εργοδότες συνδικαλίζονται μαζί με τους εργάτες και αναδεικνύονται συχνά πρόεδροι των συντεχνιών, είναι αδύνατο να αναπτυχθεί στο εσωτερικό τους οποιαδήποτε ταξική συνείδηση».¹³⁷

Η συγκρότηση του «Γουτεμβέργιου» έρχεται να καλύψει και το κενό που υφίσταται στον τομέα της πρόνοιας. Είναι χαρακτηριστικό πως στον τίτλο του προσχεδίου του καταστατικού του αναφέρεται η περίθαλψη των εργατών τυπογράφων και των οικογενειών αυτών. Το έλλειμμα στον τομέα της πρόνοιας εστιάζεται σε δύο πυλώνες. Από τη μια η απουσία μιας συγκροτημένης κοινωνικής πολιτικής για την περίθαλψη των ασθενέστερων στρωμάτων του πληθυσμού από το κράτος κι από την άλλη η έλλειψη ενός οργανωμένου εργατικού κινήματος που θα διέθετε την δυνατότητα να προασπίζεται τα δικά του συμφέροντα. Το γεγονός αυτό συνδέεται με την περιορισμένη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας και κατά συνέπεια με την περιορισμένη δυνατότητα εργατικής παρέμβασης.¹³⁸

Η λειτουργία του «Γουτεμβέργιου», όπως αποτυπώνεται στα κείμενα του σωματείου (καταστατικά, πρακτικά συνελεύσεων, λογοδοσίες των διοικητικών συμ-

συμπληρώνονταν σε ήδη τυπωμένες σελίδες. Κάθε πράξη καταλάμβανε μία σελίδα και περιελάμβανε μεταξύ άλλων την ημερομηνία θανάτου, το όνομα και το επίθετο, την ηλικία, την οικογενειακή κατάσταση, το επάγγελμα, τον τόπο καταγωγής, τον τόπο θανάτου και την αιτία θανάτου (μετά το 1866) του αποθανόντα. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί πως στον τόπο θανάτου δεν σημειώνονταν η ακριβής διεύθυνση, αλλά η ενορία στην οποία κατοικούσε ο αποθανών.

137. Βλ. Α. Λεοντίδου, *Πόλεις της Σιωπής...*, ό.π., σ. 110. Πρβλ. και Μ. Τούντας, «Πόλη και Βιομηχανία: η περίπτωση της Ερμούπολης», στο: *ΕΜΝΕ*, II, σ. 632.

138. Η Μ. Κορασίδου αναφέρει ότι το κενό που δημιουργεί η απουσία κρατικής αλλά και εργατικής παρέμβασης έρχεται να καλύψει η ιδιωτική φιλανθρωπία που οργανώνεται μέσω συλλόγων και εταιριών. Αναλυτικά για την ιδιωτική φιλανθρωπία και τη μετάδοση των κυρίαρχων κοινωνικών αξιών και συμπεριφορών, βλ. Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Ι.Α.Ε.Ν., Γ.Γ.Ν.Γ./Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε, Αθήνα 1995.

βουλίων), αλλά και από τον Τύπο της εποχής, μας παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τον τρόπο με τον οποίο οργανώθηκαν οι πρώτες συντεχνιακές ομάδες αλλά και το πώς εξελίχθηκε η συνδικαλιστική δράση. Το πραγματολογικό υλικό καλύπτει μια αρκετά μεγάλη περίοδο, και συγκεκριμένα την περίοδο των ετών 1868-1886.¹³⁹ Χρονικά χωρίζεται σε τρεις περιόδους με βάση τα τρία καταστατικά της εταιρίας. Εξαιτίας του ιδιαίτερα μεγάλου όγκου του υλικού θα αναφερθούμε αναλυτικά στην πρώτη περίοδο λειτουργίας (1868-1874) και συνοπτικά στο διάστημα έως το 1886, δίνοντας βαρύτητα στα γεγονότα εκείνα που σημάδεψαν την πορεία και την εξέλιξή του.

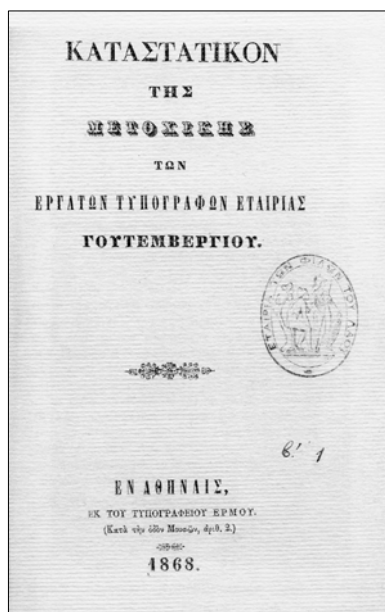
I. Περίοδος Α': 1868-1874

Στις 29 Σεπτεμβρίου 1868 κυκλοφόρησε από την «Τυπογραφία των τέκνων Ανδρέου Κορομηλά»,¹⁴⁰ και με δαπάνη αυτών, ένα φυλλάδιο με τίτλο *Γουτεμβέργιος, μετοχική εταιρία προς περίθαλψιν τῶν ἐν τῇ πρωτευούσῃ ἐργατῶν τυπογράφων καὶ τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν*. Στο φυλλάδιο υπήρχε και προσχέδιο καταστατικού, που θα αποτελούσε τη βάση για το επίσημο καταστατικό. Είχε προηγηθεί η ανακοίνωση στην Τύπο, 8 χρόνια νωρίτερα, της ακόλουθης τυπογραφικής συντεχνίας:

139. «Ἰδρύθη τῷ 1868. Πρόεδρος Δ. Εἰρηνίδης, γραμματεὺς Μ.Χ. Ἀρνιώτης. Ἡ περιουσία τῆς εταιρίας ταύτης ἀνήρχετο τὴν 1ην Δεκεμβρίου 1888 εἰς 26.867,37. Μέτοχοι τῆς Ἑταιρίας μέχρι τοῦδε 79 τυπογράφοι καὶ βιβλιοδέται», βλ. *Πανελλήνιος σύντροφος: ετήσιον πολιτειακὸν οικονομολογικὸν καὶ στατιστικὸν ημερολόγιον 1890*, Ἐκ των καταστημάτων της «Ακροπόλεως» Βλ. Γαβριηλίδου, Ἐν Αθήναις 1889, σ. 267. Ο «Γουτεμβέργιος», ὅπως θα δούμε και παρακάτω, συνέχισε τη λειτουργία του μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20οῦ αἰῶνα

140. Δεν είναι γνωστά τα γεγονότα που προηγήθηκαν αυτής της δημοσίευσης. Ποιες διεργασίες, δηλαδή, συντελέστηκαν ὥστε τα μέλη των τυπογραφικῶν καταστημάτων —ιδιοκτήτες και εργάτες— να βρουν ἓναν κοινὸ τόπο ἐκφρασης. Εικάζουμε, ὡστόσο, πως σημαντικό ρόλο προς αὐτὴν την κατεύθυνση υπήρξε ἀφ' ἐνός η γειτνίαση των τυπογραφικῶν καταστημάτων και ἀφ' ἐτέρου η αξιοποίηση ἀπὸ την πλευρά των τυπογράφων της «πληροφόρησης» που διέθεταν για τις ευρωπαϊκὲς ἐξελίξεις στα ἔντυπα που τύπωναν. Οι τυπογράφοι εγκαθίστανται ἀρχικὰ στην οδὸ Ἑρμού και σε ὅλο τον 19ο αἰῶνα τα τυπογραφικά καταστήματα βρίσκονται ἐντὸς τοὺς ιστορικοῦ κέντρου της πόλης. Αὐτὴ ἡ πρακτικὴ της συγκέντρωσης σε ἓναν συγκεκριμένο ἀστικὸ χώρο μιας ομάδας επαγγελματιῶν μπορεῖ να ἰδωθεῖ και σε σύγκριση με ἄλλες ομάδες επαγγελματιῶν. Βλ. και Μιλτιάδου Μπούκα, *Οδηγὸς ἐμπορικὸς, γεωγραφικὸς καὶ ιστορικὸς των πλείστων...*, ὁ.π. Η ἐπαφή τους με τις εἰδήσεις που ἔρχονταν ἀπὸ το ἐξωτερικὸ, σχετικὰ με τις κινητοποιήσεις της ευρωπαϊκῆς ἐργατικῆς τάξης, και τις οποίες ἀναπαρήγαγαν στον Τύπο, βοήθησε προς την κατεύθυνση της ἀνάληψης μιας περισσότερο οργανωμένης και συστηματικῆς δράσης.

Σύστασις Τυπογραφικῆς Συντεχνίας. Εὐχαρίστως ἀναγγέλλομεν ὅτι οἱ ἐν Ἀθήναις τυπογράφοι συνέστησαν Ἑταιρίαν συντεχνιακὴν σκοπὸν προτιθέμενοι τὴν δι' ἐράνου τακτικοῦ, ἀνὰ πᾶσαν ἐβδομάδα κατατιθεμένου ἐν τῇ Ἐθνικῇ Τραπεζῇ συγκρότησιν κεφαλαίου πρὸς ἀνακούφισιν τῶν ἐνδεῶν μελῶν τῶν ἐν Ἀθήναις τυπογράφων καὶ περίθαλψιν τῶν ἀσθενῶν αὐτῶν. Φιλανθρωπικὸν καὶ θεάρεστον τὸ ἔργον.¹⁴¹

Εικόνα 9: Το καταστατικό του «Γουτεμβέργιου» το 1968

Δεν διαθέτουμε περισσότερα στοιχεία γι' αυτή την συντεχνιακή απόπειρα των τυπογράφων, που προηγήθηκε κατά πολύ της ψήφισης του νέου Συντάγματος, και ενδεχομένως, να αποτέλεσε τον καταλύτη για τη δημιουργία του «Γουτεμβέργιου».

Μετά από συζητήσεις και προεργασίες¹⁴² λαμβάνεται η απόφαση για τη σύσταση της μετοχικής εταιρίας. Για το σκοπό αυτό, στις 3 Νοεμβρίου του 1868, απευθύνονται στο συμβολαιογραφείο του Στέφανου Ταβανάκη,¹⁴³ για τη σύνταξη του καταστατικού. Στο συμβολαιογραφείο εμφανίστηκαν 39 τυπογράφοι και 1 βιβλιοδέτης.¹⁴⁴

141. Ἡλῖος, (13 Μαρτίου 1860), σ. 3.

142. «Ἡ ἐρχομένη Κυριακὴ προσδιορίζεται ὡς ἡμέρα τῆς τε συζητήσεως τοῦ παρόντος Καταστατικοῦ καὶ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Συμβουλίου. Θέσις πρὸς συνάθροισιν ἢ τοῦ Ἑσπιδίου, ὥρα δὲ ἡ 8-9 π.μ.». Σ' αὐτὴν τὴ συνάντησιν παρευρέθησαν περισσότεροι ἀπὸ 70 εργαζόμενοι ἀσχολούμενοι με τὴν τυπογραφίαν. Βλ. Γουτεμβέργιος, μετοχικὴ εταιρία πρὸς περίθαλψιν τῶν ἐν τῇ πρωτεύουσῃ εργατῶν τυπογράφων καὶ τῶν οικογενειῶν αὐτῶν, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῶν τέκνων Α. Κορομηλά, Ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 13.

143. Το συμβολαιογραφεῖο τοῦ Σ. Ταβανάκη βρισκόταν στὴ διασταύρωση τῶν οδῶν Πλούτονος καὶ Αἰόλου. Ἡ οδὸς Πλούτονος αποτελοῦσε προέκταση τῆς οδοῦ Μητροπόλεως ἀπὸ τὴν διασταύρωση με τὴν οδὸ Καπνικαρέα ἕως τὴν διασταύρωση με τὴν οδὸ Ἀθηνᾶς. Το 1927 μετονομάσθηκε σὲ οδὸ Μητροπόλεως.

144. Στὸ συμβολαιογραφεῖο εμφανίστηκαν οἱ ἀκόλουθοι: Σπυρίδων Κουσουρῆς, Δημήτριος Σταυριανός, Θεόδωρος Σαρρῆς, Παναγὴς Κατόπης, Ἰωάννης Σ. Σκλέπας, Ἰωάννης Θεολόγης, Νικόλαος Κ. Νικολάου, Λεονάρδος Χαλκοκονδύλης, Ἰωάννης Α. Μανιμάκης, Νικόλαος Ι. Μιχαλόπουλος, Νικόλαος Π. Πρωτόπουλος, Σταύρος Ραζῆς, Ἰωάννης Διαλέτης, Ἰορδάνης Μόσχος, Γεώργιος Λουῖζου, Αθανάσιος Μήτσος, Πέτρος Μπεκονόπουλος, Δημήτριος Ι. Κατσικίδης, Μιλτιάδης Δελλῆς, Αλέξανδρος Φιλελόπουλος, Νικόλαος Γκίζας, Ζαχαρίας Τριανταφύλλου, Κωνσταντῖνος Ἰσαρῖς, Μιχαὴλ Ἀντωνίου, Φίλιππος Χ. Κύπριος, Νικόλαος Δ. Φραγκογιάννης, Χρῆστος Πυρρῆς, Κωνσταντῖνος Γ. Κροντηράς, Ευαγγέλης Στίρης, Κυριάκος Αποστολάρας, Αναστάσιος Γ. Διπλάρης, Γεώργιος Μπουρνάζος, Σταύρος Χαλκοκονδύλης, Παῦλος Θεοδωρόπουλος, Κωνσταντῖνος Γαῖτάνος, Ευαγγέλης Βυζαντινός, Θεμιστοκλῆς Δημητρίου, Δημήτριος Κ. Γιάννης, Δημήτριος Παναγιωτόπουλος, Σπυρίδων Κ. Κοντορόπουλος καὶ ὁ Γεώργιος Κ. Ραβδᾶς (βιβλιοδέτης). Το καταστατικὸν κυρώθηκε με ἀριθμὸ συμβολαιογραφικῆς πράξεως 19786. Βλ. Καταστατικὸν τῆς Μετοχικῆς..., ὅ.π., σ. 4.

Εικόνα 10:
Το έμβλημα του «Γουτεμβέργιου»

Την ίδια ημέρα, τα ιδρυτικά μέλη εξέλεξαν το Διοικητικό Συμβούλιο, το οποίο θα φρόντιζε για την αναγνώριση του σωματείου από το Υπουργείο των Εσωτερικών.

Το πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο του «Γουτεμβέργιου» απαρτιζόταν από τους εξής:

1. Ανδρέα Κτενά, εργοστασιάρχη τυπογραφείου,
2. Δημήτριο Ειρηνίδη, εργοστασιάρχη τυπογραφείου,
3. Δημήτριο Α. Κορομηλά, σπουδαστή,
4. Δημήτριο Α. Μαυρομάτη, εργοστασιάρχη τυπογραφείου,
5. Ιορδάνη Μόσχο, στοιχειοθέτη,
6. Κωνσταντίνο Σ. Βλαστό, εργοστασιάρχη τυπογραφείου,
7. Νικήτα Γ. Πάσσαρη, εργοστασιάρχη τυπογραφείου,
8. Πέτρο Β. Μωραϊτίνη, εργοστασιάρχη τυπογραφείου,
9. Φίλιππο Λούη, εργοστασιάρχη τυπογραφείου.¹⁴⁵

Πράγματι, μετά από συντονισμένες προσπάθειες του Διοικητικού Συμβουλίου, στις 14 Νοεμβρίου του 1868, ο Υπουργός των Εσωτερικών Δ.Γ. Βούλγαρης, με αριθ. πρωτ. 32006, γνωστοποιεί στον Νομάρχη Αττικής και Βοιωτίας¹⁴⁶ την έγκριση του Υπουργείου για τη σύσταση της Μετοχικής εταιρίας «ο Γουτεμβέργιος».

145. Από τα εννέα μέλη του πρώτου διοικητικού συμβουλίου, οι επτά είναι ιδιοκτήτες τυπογραφείων. Μόνο ένας (ο Ιορδάνης Μόσχος) είναι εργάτης. Ο Δ. Κορομηλάς μολοντί εμφανίζεται ως σπουδαστής, είναι γιος του μεγαλοεκδότη και ιδιοκτήτη τυπογραφείου Ανδρέα Κορομηλά. Τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου του «Γουτεμβέργιου», είναι από τους πλέον παραγωγικούς ιδιοκτήτες τυπογράφων και απασχολούν τους περισσότερους εργαζόμενους στις επιχειρήσεις τους. Για περισσότερες πληροφορίες όσο αφορά την παραγωγή τίτλων από τους συγκεκριμένους τυπογράφους, βλ. Δ. Γκίνης – Β. Μέξας, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*. Γραφείον Δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών 1939, και Φ. Ηλιού – Π. Πολέμη, *Ελληνική βιβλιογραφία 1864-1900: συνοπτική αναγραφή*, Εταιρία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 2006.

146. Σύμφωνα με το νομοθετικό διάταγμα της 5ης Δεκεμβρίου 1845, οριζόταν ότι ο Νομάρχης είχε την ευχέρεια να ελέγχει αν η εσωτερική λειτουργία και η δράση του σωματείου συνάδουν προς τους ισχύοντες νόμους. Σε αρνητική περίπτωση, το νομοθετικό διάταγμα παρείχε τη δυνατότητα στη νομαρχιακή αρχή να διαλύσει το σωματείο. Το νομικό αυτό καθεστώς ήταν σε ισχύ έως τον Ιούνιο του 1911, οπότε αντικαταστάθηκε από διατάξεις του αναθεωρημένου Συντάγματος, που καθιέρωσαν την προστασία του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι. Βλ. και Χ. Γκούτος, *Ο συνδικαλισμός στην Αθήνα το 1891: συνδικάτα, απεργίες, συνθήκες εργασίας, σοσιαλισμός*, ό.π. Στ. Μουδόπουλος, «Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία...», ό.π., σ. 228.

Διαβιβάζων ὑμῖν ἐγκλείστως τὸ ὑποβληθὲν εἰς τὸ ὑπουργεῖον Καταστατικὸν συστάσεως Μετοχικῆς ἐταιρίας (ὁ Γουτεμβέργιος) πρὸς περίθαλψιν τῶν ἐργατῶν τυπογράφων καὶ τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν καὶ τὴν συνοδεύουσιν αὐτὸ ἀναφορὰ τοῦ Διοικητικοῦ συμβουλίου τῆς ἐταιρίας, δι' ἧς ἐζητήθη ἢ ἐπὶ τοῦ καταστατικοῦ τούτου ἔγκρισις τῆς Κυβερνήσεως, σὰς παρακαλῶ νὰ κοινοποιήσετε πρὸς τὸ εἰρημένον Διοικητικὸν συμβούλιον, ὅτι κατὰ τὸ ἄρθρ. 11 τοῦ Συντάγματος οὐδεμία ἀπαιτεῖται διὰ τὸν περὶ οὗ πρόκειται συνεταρισμὸν προηγουμένη τῆς Κυβερνήσεως ἄδεια· ἐπομένως οἱ ἐν τῷ καταστατικῷ τούτῳ ὑπογεγραμμένοι μέτοχοι δύνανται νὰ κάμωσιν ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν....¹⁴⁷

Αὐτὸ τὸ ἐγγράφο τοῦ Υπουργείου θα συμπεριληφθεῖ στο πρῶτο καταστατικὸ τῆς νεοσύστατης μετοχικῆς εταιρίας καὶ θα συνοδεύει ὅλα τα ἐπίσημα ἐγγράφα τῆς, ὡς καὶ τα ἐπόμενα καταστατικά.¹⁴⁸

Τὸ πρῶτο καταστατικὸ τοῦ «Γουτεμβέργιου» ἀπαρτιζόταν ἀπὸ 8 κεφάλαια καὶ 34 ἄρθρα. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο «περὶ περιθάλψεως τῶν ἐργατῶν τυπογράφων» δηλωνόταν ὁ σκοπὸς τῆς «Εταιρείας», δηλαδή ἡ περίθαλψη τῶν ἐργατῶν τυπογράφων, στοιχειοχυτῶν καὶ βιβλιοδετῶν εἴτε γιὰ λόγους ἀσθενείας εἴτε γιὰ λόγους γήρατος.¹⁴⁹

Με τὸ ἄρθρο 2 διευκρινίζονταν οἱ κατηγορίαι τῶν ἐργατῶν ποὺ θα γίνονταν δεκτές· στοιχειοθέτες, πιεστές, στοιχειοχύτες, ἐργάτες τῆς στερεοτυπίας, μελανωτές, βιβλιοδέτες, καὶ λιθογράφοι. Οἱ μέτοχοι ποὺ καθυστεροῦσαν τὴν συνδρομὴ τους γιὰ διάστημα περισσότερον τῶν δύο μηνῶν διαγράφονταν ἀπὸ τὰ μητρώα τῆς «Εταιρείας», χωρὶς δικαίωμα ἀποζημίωσης. Εξαίρουνταν μόνο ἐκεῖνοι οἱ μέτοχοι, οἱ οἱποῖοι ἦσαν στρατεύσιμοι.

147. Βλ. *Καταστατικὸν τῆς Μετοχικῆς...*, ὁ.π., σ. 3.

148. Ἡ ἐγκριση τοῦ Υπουργείου ἀποτελεῖ ἓνα τιμητικὸ γεγονός γιὰ τὸν «Γουτεμβέργιο». Ὁ Υπουργὸς θα ἐκφρασθεῖ με θερμὰ λόγια γιὰ τὸ νέο συνεταρισμὸ: «Ἐν τούτοις, κ. Νομάρχᾳ, σὰς παρακαλῶ νὰ δηλώσητε εἰς τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τὴν εὐχαρίστησιν τοῦ ὑπουργείου διὰ τὴν πρόνοιαν ταύτην, ἣν ἔλαβεν ἡ τάξις τῶν ἐργατῶν τυπογράφων, ἥτις ἐπὶ τοσοῦτον συντελεῖ εἰς τὴν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἔθνους καὶ τὴν διάδοσιν τοῦ ἀληθοῦς πολιτισμοῦ ἐν τῇ Ἀνατολῇ», βλ. *Καταστατικὸν τῆς Μετοχικῆς...*, ὁ.π., σ. 3.

149. «Πρὸς περίθαλψιν τῶν ἔνεκα γήρατος ἢ ἀμέμπτου συμβεβηκότος καὶ ἀσθενείας ἀνικάνων καθισταμένων πρὸς ἐργασίαν ἐργατῶν τυπογράφων, ὡς καὶ τῶν στοιχειοχυτῶν καὶ βιβλιοδετῶν ἐργατῶν τῆς πρωτεύουσας, συσταίνεται μετοχικὸν ταμεῖον μὲ τὸν τίτλον 'Μετοχικὴ τῶν ἐργατῶν τυπογράφων ἐταιρία Γουτεμβέργιος', βλ. τὸ κεφ. Α', ἄρθρο 1 στο: *Καταστατικὸν τῆς Μετοχικῆς...*, ὁ.π., σ. 5.

Στο δεύτερο κεφάλαιο «περί των χηρών και ορφανών και των λοιπών δικαιούχων των αποβιωσάντων μετόχων» διευκρινίζονταν οι προϋποθέσεις μεταβίβασης των δικαιωμάτων περιθάλψης.¹⁵⁰

Με το τρίτο κεφάλαιο, «περί καταθέσεως των μετόχων», γίνονταν λόγος για τα επίπεδα των μηνιαίων καταθέσεων που ήταν αποδεκτά από την «Εταιρία». Δημιουργήθηκαν πέντε κατηγορίες καταθετών-μετόχων (με συνδρομή από μία έως πέντε δραχμές ανά μήνα).¹⁵¹

Το τέταρτο κεφάλαιο, «προσδιορισμός των περιθάλψεων», ήταν το πιο σημαντικό του καταστατικού για τους μετόχους. Σ' αυτό καθορίζονταν οι όροι περιθάλψης: α) μετά την διετία το τετραπλάσιο της μηνιαίας καταβολής, β) μετά την τριετία το εξαπλάσιο, γ) μετά την τετραετία το οκταπλάσιο και, δ) μετά την πενταετία το δεκαπλάσιο. Επίσης, διευκρινιζόταν ο διαχωρισμός των εσόδων της «Εταιρίας». Οι καταθέσεις των μετόχων συγκροτούσαν το «Μετοχικό κεφάλαιο», ενώ όλα τα υπόλοιπα έσοδα κατέληγαν στο «Κεφάλαιο περιθάλψεων».¹⁵²

Στο πέμπτο κεφάλαιο, «περί των πόρων της Μετοχικής Εταιρίας», περιγράφονταν ότι τα έσοδα της «Εταιρίας» αποτελούσαν: α) οι καταθέσεις των μετόχων, β) οι προαιρετικές συνεισφορές των καταστηματαρχών, γ) οι συνεισφορές σε έντυπα βιβλία, δ) οι διάφορες συνδρομές των απανταχού λογίων, ε) τα τυχαία έσοδα και στ) οι τόκοι των κεφαλαίων. Όλα τα έσοδα προβλέπονταν να κατατίθενται στην Εθνική Τράπεζα.¹⁵³

Το έκτο κεφάλαιο «περί διοικήσεως της μετοχικής εταιρίας και περί συνελεύσεων των μετόχων αναφερόταν στο πλαίσιο λειτουργίας της «Εταιρίας».¹⁵⁴

150. «Τὸ πρὸς περίθαλψιν δικαίωμα μεταβαίνει εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν ἀποβιωσάντων μετόχων, ἥτοι εἰς τὴν χήραν καὶ τὰ νόμιμα αὐτῶν τέκνα, ἐξ ἴσου εἰς ἕκαστον πρόσωπον», βλ. το κεφ. Β', άρθρο 6 στο: *Καταστατικὸν τῆς Μετοχικῆς...*, ὁ.π., σ. 6.

151. «Αἱ καταθέσεις τῶν μετόχων ὀρίζονται κατὰ μῆνα εἰς δραχμὰς μίαν, δύο, τρεῖς, τέσσαρας καὶ πέντε, πληρόνονται δὲ εἰς τὸ μετοχικὸν ταμεῖον παρ' ἑκάστου τῶν μετόχων, ἐπὶ ἀποδείξει παραλαβῆς, ἐν τῷ τέλει ἑκάστου μηνός», βλ. το κεφ. Γ', άρθρο 9 στο: *Καταστατικὸν τῆς Μετοχικῆς...*, ὁ.π., σ. 7.

152. «Ὅλα ἐν γένει τὰ ἔσοδα τῆς Μετοχικῆς εταιρίας διαιροῦνται εἰς δύο ἰδιαίτερα κεφάλαια, ὧν τὸ μὲν α) συγκροτεῖται ἐκ τῶν τακτικῶν καταθέσεων τῶν μετόχων καὶ λέγεται 'Κεφάλαιον Μετοχικόν', τὸ δὲ β) ἐκ τῶν λοιπῶν ἐτησίων ἐσόδων τῆς εταιρίας, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἐτησίου τόκου τῶν καταθέσεων, καὶ καλεῖται 'Κεφάλαιον Περιθάλψεων', βλ. το κεφ. Δ', άρθρο 12 στο: *Καταστατικὸν τῆς Μετοχικῆς...*, ὁ.π., σ. 7.

153. «Τὰ ἔσοδα ἐν γένει τῆς Μετοχικῆς εταιρίας κατατίθενται εἰς τὴν Ἑθνικὴν τῆς Ἑλλάδος Τράπεζαν ἐντόκως», βλ. το κεφ. Ε', άρθρο 21 στο: *Καταστατικὸν τῆς Μετοχικῆς...*, ὁ.π., σ. 9.

154. «Ἡ Μετοχικὴ τῶν ἔργατῶν τυπογράφων εταιρία διοικεῖται ὑπὸ ἐννεαμελοῦς Συμβουλίου, τὰ δὲ μέλη αὐτοῦ ἐκλέγονται ὑπὸ τῶν μετόχων διὰ μυστικῆς ψηφοφορίας... Ἡ ὑπηρεσία τῶν μελῶν τοῦ Συμβουλίου εἶναι τριετής, τὰ δ' αὐτὰ μέλη ἐπιτρέπεται νὰ ἐκλέγωνται καὶ ἐκ νέου», βλ. το κεφ. ΣΤ', άρθρο 22 στο: *Καταστατικὸν τῆς Μετοχικῆς...*, ὁ.π., σ. 9.

Το έβδομο κεφάλαιο, «περί αναγνωρίσεως των μετόχων και του εις περίθαλψιν δικαιώματος», όριζε τις προϋποθέσεις που απαιτούνταν για την περίθαλψη, καθώς και το διαχωρισμό μεταξύ έγγαμων και άγαμων καταθετών. Οι ονομαστικοί κατάλογοι που κυκλοφορούσαν κατά την απολογιστική έκθεση κάθε έτους περιείχαν αναλυτικές πληροφορίες για την οικογενειακή κατάσταση κάθε μετόχου.¹⁵⁵

Στο τελευταίο κεφάλαιο «Περί κηδείας και μνημοσύνου των κεκοιμημένων μετόχων» όρίζονταν οι ενέργειες της «Εταιρίας» στις ανάλογες περιπτώσεις.¹⁵⁶

Το πρώτο αυτό καταστατικό του «Γουτεμβέργιου» φαίνεται αρκετά τεκμηριωμένο. Είναι ορατές, όμως, οι ομοιότητες που υπάρχουν με το καταστατικό του «Μετοχικού Ταμείου των Υπαλλήλων», που προηγήθηκε.¹⁵⁷ Η δομή και η σύνταξη είναι σχεδόν πανομοιότυπη. Είναι, βέβαιο, πως οι εμπνευστές του καταστατικού γνώριζαν την ύπαρξη του καταστατικού του Μετοχικού Ταμείου.¹⁵⁸ Εξάλλου, και τα δύο είχαν συνταχθεί στο συμβολαιογραφείο του Στ. Ταβανάκη, που ήταν λογικό να είχε μεταβιβάσει τις σχετικές γνώσεις του με τη σύνταξη των καταστατικών.

Παρόλα αυτά το καταστατικό του «Μετοχικού Ταμείου των Υπαλλήλων» φαίνεται περισσότερο πλήρες και πιο ρεαλιστικό. Οι καταθέσεις των μετόχων όρίζονταν σε έξι κατηγορίες από 4 έως 14 δραχμές μηνιαίως. Αντίστοιχα, η ανταποδοτικότητα και τα όρια των περιθάλψεων προσδιορίζονταν μετά την παρέλευση της εξαετίας ως εξής: α) Μετά την εξαετία στο τετραπλάσιο της μηνιαίας συνδρομής, β) μετά τη δεκαετία στο οκταπλάσιο και γ) μετά τη δωδεκαετία στο δεκαπλάσιο.

Αντίθετα, το Διοικητικό Συμβούλιο του «Γουτεμβέργιου», όπως είδαμε, όριζε πολύ μικρότερα όρια και λειτουργούσε ανταποδοτικά με την παρέλευση της διετίας,

155. «Έργατης τής τυπογραφικής καὶ τῶν ἄλλων σχετικῶν μετ' αὐτῆς τεχνῶν, ἀλλάξας ἐπάγγελμα θεωρεῖται μέλος τῶν μετόχων, ἂν συνεισφέρει τακτικῶς τὴν κατάθεσίν του· ἄλλως διαγράφεται τοῦ μητρώου ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀποζημιώσεως», βλ. το κεφ. Ζ', ἄρθρο 29 στο: *Καταστατικόν της Μετοχικῆς...*, ό.π., σ. 11.

156. «Πᾶς πένης μέτοχος, ἀποθνήσκων μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς διετίας του, θάπτεται δι' ἐξόδων τῆς εταιρίας», βλ. το κεφ. Η', ἄρθρο 33 στο: *Καταστατικόν της Μετοχικῆς...*, ό.π., σ. 9.

157. Βλ. *Καταστατικόν του Μετοχικού Ταμείου των Υπαλλήλων*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1867.

158. Ο Πρόεδρος του «Γουτεμβέργιου», Δ. Ειρηνίδης, λίγα χρόνια αργότερα σε μια λογοδοσία θα κάνει αναφορά στο «Μετοχικό Ταμείο των Υπαλλήλων»: «Αἱ πλείσται διατάξεις τοῦ πρώτου ἐκείνου καταστατικοῦ ἐλήφθησαν τροποποιηθεῖσαι ἐκ τοῦ καταστατικοῦ τοῦ Μετοχικοῦ ταμείου τῶν ὑπαλλήλων. Ἐκ τούτου δ' ἐλήφθη καὶ ἡ τοῦ 28 ἄρθρου, καθ' ἣν μετὰ πενταετίαν μόνον ἐπιτρέπεται ἡ ἀναθεώρησις καὶ διόρθωσις τοῦ καταστατικοῦ». Βλ. «Δ' Γενική Συνέλευσις των Μετόχων, 21/2/1871», στο *Πρακτικά των Γ. Συνελεύσεων της Μετοχικῆς των Εργατῶν Τυπογράφων Εταιρίας Γουτεμβέργιου*, Εκ του τυπογραφείου Ερμή, Εν Αθήναις 1871.

διπλασιάζοντας ανά προστιθέμενο έτος τη μηνιαία συνδρομή των μετόχων. Αυτή η σύλληψη αποσκοπούσε —προπαγανδίζοντας τις ελκυστικότερες προϋποθέσεις— στο να πεισθούν όλο και περισσότεροι απασχολούμενοι στην τυπογραφία να εγγραφούν μέτοχοι στην «Εταιρία».¹⁵⁹ Από την άλλη, όμως, η βιωσιμότητα της «Εταιρείας» ήταν οριακή. Διότι, αν μετά την πάροδο της διετίας προέκυπτε η ανάγκη (ή ακόμη δημιουργούνταν)¹⁶⁰ για περίθαλψη σε ένα ποσοστό 25% των μετόχων για χρονικό διάστημα 3 ή περισσότερων μηνών ανά έτος, ή κάποιοι από τους μετόχους απεβίωναν, το «Κεφάλαιον Περιθάλψεως» δεν θα επαρκούσε. Ενδεχομένως οι ιδρυτές να γνώριζαν την οικογενειακή κατάσταση των απασχολούμενων στα τυπογραφικά καταστήματα. Όπως προκύπτει από τους πίνακες μετόχων που εγγράφησαν τα επόμενα χρόνια, ο αριθμός των άγαμων εργαζομένων ήταν συντριπτικά μεγαλύτερος του αντίστοιχου αριθμού των έγγαμων. Πιο συγκεκριμένα, και κάνοντας δειγματοληπτική αναγωγή από τους εν λόγω πίνακες, το ποσοστό των άγαμων πρέπει να ξεπερνούσε το 70%.

Το γεγονός αυτό φαίνεται πως δημιουργούσε και την προσδοκία πως ο χρόνος πληρωμής της συνδρομής έως τη στιγμή που εκείνοι ή κάποιο μέλος της οικογένειάς τους θα έκανε χρήση του δικαιώματος περίθαλψης θα ήταν αρκετά μεγάλος.

Για να διαδώσει τους σκοπούς του «Γουτεμβέργιου», αλλά και να προσελκύσει νέους μετόχους, το Διοικητικό Συμβούλιο προέβη στη δημοσίευση της παρακάτω ανακοίνωσης στις εφημερίδες:

Οί έν Άθήναις έργάται τυπογράφοι, παρατηρούντες ότι διά τής αδελφικής αγάπης καί συνεργείας τών πολιτῶν πολλά καί μεγάλα κατορθοῦνται ἔργα εἰς τὰ ἔθνη τὰ πεπολιτισμένα, ἀπεφάσισαν νά συστήσωσι μετοχικήν ἐταιρίαν πρὸς περίθαλψιν τῶν ὅσων ἐξ αὐτῶν κατασταθῶσι ποτε πρὸς ἐργασίαν ἀνίκανοι καί τῶν οἰκογενειῶν των ὅσοι πληρώσωσι τὸ κοινὸν χρέος.

Ὁ σκοπὸς τῆς περὶ ἧς πρόκειται ἐταιρίας εἶναι χριστιανικώτατος. Δὲν ἐπιδιώκει αὕτη μόνην τὴν ἀνακούφισιν τοῦ πολυμόχθου ἐργάτου ἐν ἡμέραις ἀφορήτου δυσπραγίας ἀποβλέπει καί εἰς τοῦ γάμου τὴν προστασίαν καί εἰς τῆς οἰκογενείας τὴν ὑποστήριξιν, ὡς δῆλον γίνεται ἐκ τοῦ

159. Αρκετοί από τους μετόχους είχαν ιδία εμπειρία από συμμετοχή σε Εταιρίες με πολυάριθμα μέλη (έστω και όχι ανταποδοτικού χαρακτήρα). Συγκεκριμένα οι Κορομηλάς, Βλαστός και Γρυπάρης ήταν μέλη —και, μάλιστα, δραστήρια— της «Ελεήμονος Εταιρίας». Οι υιοί Κορομηλά πλήρωναν συνδρομή 200 δρχ. ετησίως, οι Βλαστός και Γρυπάρης από 25. Βλ. Έκθεσις αναγνωσθεῖσα υπό του προεδρεύοντος αντιπροέδρου της Ελεήμονος Εταιρίας Κωνσταντίνου Νέγρη κατά την γενικήν Συνέλευσιν των Εταίρων την γενομένην τη 30 Ιανουαρίου 1866 και κατάλογος των πληρωσάντων και μη πληρωσάντων συνδρομητῶν της Εταιρίας ταύτης, Εκ του Τυπογραφείου Αγγέλου Καναριώτου, Εν Αθήναις 1866.

160. Οι μέτοχοι εκφράζουν τις επιφυλάξεις τους για εκείνους που με παράνομα μέσα (χαρτί γιατρού) θα έκαναν χρήση αυτού του δικαιώματος.

καταστατικού της. Διὰ ταῦτα οἱ ἐργᾶται τῆς τυπογραφικῆς καὶ τῶν μετ' αὐτῆς σχετικῶν τεχνῶν, ἐλπίζοντες εἰς τὴν φιλάνθρωπον ἐπικουρίαν τῶν καταστηματαρχῶν καὶ παντὸς λογίου καὶ συμπαθοῦς ἀνθρώπου, προέβησαν εἰς τὴν σύστασιν τῆς εἰρημένης ἐταιρίας των, ἐπονομάσοντες αὐτὴν 'Μετοχικὴ τῶν ἐργατῶν τυπογράφων ἐταιρίαν Γουτεμβέργιον'.

Ἡ ἐταιρία τῶν ἐργατῶν τυπογράφων εὐγνώμωνως δέχεται πᾶν τὸ εἰς συνδρομὴν αὐτῆς ὑπὸ τῶν λογίων, τῶν καταστηματαρχῶν καὶ παντὸς φιλανθρώπου προσφερομένου, ὀλίγον ἢ πολὺ, εἴτε εἰς χρήματα, εἴτε εἰς βιβλία, ἢ καὶ εἰς ἄλλα χρήσιμα πράγματα, τὰ δ' ὀνόματα αὐτῶν θέλει δημοσιεύσει κατὰ μῆνα διὰ τοῦ τύπου εἰς αἰωνίαν ἐνθύμησιν.

Ταῦτα προτιθεμένη καὶ ἐπιδιώκουσα τῶν ἐργατῶν τυπογράφων ἡ ἐταιρία ἐπικαλεῖται, μετὰ τὴν ἐξ ὕψους ἀντίληψιν, ὅλων τῶν συναδέλφων τὴν σύμπραξιν, καὶ πρὸς τούτοις τὴν ἀρωγὴν τῶν δυναμένων καὶ βουλομένων νὰ ὑποστηρίξωσι τὰ καλὰ, τὰ ὄντως θεάρεστα ἔργα.

Αἱ ἐγγραφαὶ τῶν μετόχων καὶ αἱ συνεισφοραὶ γίνονται ἐπὶ τοῦ παρόντος καθ' ἡμέραν ἀπὸ τῆς 12 μέχρι τῆς 1 μμ. ὥρας ἐν τῷ τυπογραφεῖο Ἑρμῇ (κατὰ τὴν ὁδὸν Μουσῶν, ἀριθ. 2), κατὰ δὲ τὰς Κυριακὰς, ἀπὸ τῆς 11. π.μ. μέχρι τῆς 12.¹⁶¹

Στις 18 Ιανουαρίου 1870,¹⁶² στη γενικὴ συνέλευση των μετόχων, που ἔλαβε χώρα στο Βαρβάκειο Λύκειο, ἐγίνε ο πρῶτος ἀπολογισμὸς τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου.

Οἱ μέτοχοι που ἐγγράφησαν στὴν «Εταιρία» ἦταν 74¹⁶³ (39 ἀπὸ το 1868 καὶ 35 κατὰ τὴ διάρκειά του 1869). Μόνο, ὅμως, 33 μέτοχοι εἶχαν εκπληρώσει τὶς ταμειακὰς τοὺς υποχρεώσεις στο τέλος τοῦ 1869 (πίνακας 1). ΓΙΑ τοὺς ὑπόλοιπους 39 μετόχους που διέκοψαν τὴ μηνιαία συνδρομὴ τους, τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο ἔκρινε σκόπιμο νὰ τοὺς εἰδοποιήσει ἐγγράφως πρὶν προχωρήσει στὴν διαγραφὴ τοὺς ἀπὸ τὸ μητρώο (σύμφωνα με τὸ ἀρθρο 4 τοῦ Α' κεφαλαίου). Οἱ ἀπαντήσεις αὐτῶν «καίτοι δὲν ἱκανοποιοῦσαν¹⁶⁴ τὴ βασικὴ ἀρχὴ τοῦ καταστατικοῦ», ἀνάγκασαν τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο νὰ ζητήσῃ παράταση ἀπὸ τὴν γενικὴ συνέλευση, γεγονὸς που ἐγίνε δεκτό.

161. *Ἡ Αλήθεια*, (30 Δεκεμβρίου 1868), σ. 4.

162. ΓΙΑ τὴν συνέλευση βλ. Γ.Α.Κ., *Συλλογὴ Βλαχογιάννη*, κυτίον Δ69, φάκ. 2, υποφάκ. 2.

163. Ουσιαστικά οἱ μέτοχοι που ἐγγράφησαν ἦταν 72, μίας καὶ 2 χρησιμοποίησαν τὴ δυνατότητα ἀνακατάταξης με βάση τὸ ἐπίπεδο τῆς μηνιαίας εισφοράς. Αὐτοὶ ἦταν οἱ: Εὐάγγελος Στεῖρης καὶ Κυριάκος Αποστολάκης.

164. «Καὶ εἰς μὲν τῶν καθυστερούντων ἀπήντησεν ὅτι ἐθεώρει ἑαυτὸν παρητημένον, ἄλλος δέ, ὅτι ὅσα εἶχε καταθέσει τὰ ἐθεώρει ὡς συνδρομὴν, ἄλλος δέ τίς, ὅτι, μέλλων ν' ἀπέλθῃ εἰς τὸ ἐξωτερικόν, τὰ ὅσα κατέθετε, τὰ ἐθεώρει καὶ οὗτος ὡς συνδρομὴν, ἄλλος, ὅτι ἔνεκα ἐλλείψεως ἐργασίας ἠναγκάσθη νὰ διακόψῃ τὴν τακτικὴν πληρωμὴν τῶν καταθέσεών του...». Βλ. *Ενιαύσιος λογοδοσία τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου πρὸς τὴν γενικὴν των μετόχων συνέλευσιν, συγκροτηθεῖσαν ἐν Αθήναις τὴν 18ην Ιανουαρίου 1870*, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ἑρμού, Ἐν Αθήναις 1870, σ. 3

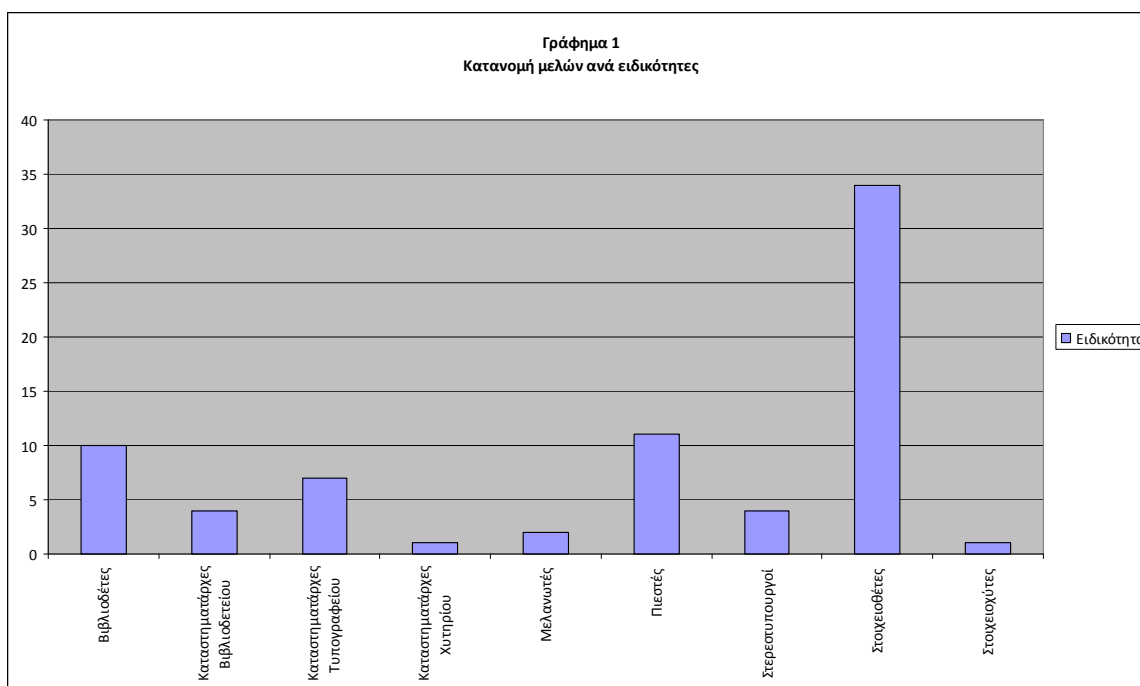
ΠΙΝΑΚΑΣ 1					
Μέτοχοι τακτικώς πληρώσαντες μέχρι την 31/12/1869					
Έτος Εγγραφής	Ονοματεπώνυμο	Επιτήδευμα	Οικογ. Κατάσταση	Μηνιαία Συν- δρομή	Σύνολο
1868 (Δεκ.)	Κατσιμιγόπουλος Παναγ.	Στοιχειοθέτης	άγαμος	2	26
1868 (Δεκ.)	Σαρρής Θεόδωρος	Πιεστής	έγγαμος	3	36
1868 (Δεκ.)	Κατόπης Παναγής	Στοιχειοθέτης	άγαμος	5	60
1868 (Δεκ.)	Δημητρίου Θεμιστοκ.	Πιεστής	άγαμος	2	26
1868 (Δεκ.)	Μανιμάνης Ιωάννης Α.	Πιεστής	έγγαμος	3	39
1868 (Δεκ.)	Καμινάρης Χρήστος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	2	26
1868 (Δεκ.)	Νικολόπουλος Γεώργιος	Πιεστής	έγγαμος	2	26
1868 (Δεκ.)	Ειρηνίδης Δημήτριος	Καταστημ. Τυπογραφείου	άγαμος	5	65
1868 (Δεκ.)	Πάσσαρης Νικήτας Γ.	Καταστημ. Τυπογραφείου	έγγαμος	1	13
1868 (Δεκ.)	Κορομηλάς Δημήτριος	Καταστημ. Τυπογραφείου	άγαμος	3	39
1868 (Δεκ.)	Δελής Μιλτιάδης	Πιεστής	άγαμος	2	26
1869 (Ιαν.)	Σουλιώτης Ιωάννης	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	12
1869 (Φεβ.)	Θεοδωρόπουλος Παύλ.	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	11
1869 (Μάρ.)	Περακάκης Δημήτριος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	2	20
1869 (Μάρ.)	Γερασίμου Χρήστος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	10
1869 (Μάρ.)	Ασιόγλους Κων/νος	Καταστημ. Χυτηρίου	έγγαμος	1	10
1869 (Μάρ.)	Κόκκινος Ανδρέας Π.	Στοιχειοχύτης	άγαμος	1	10
1869 (Μάρ.)	Μιχαλόπουλος Νικοκρέω.	Στοιχειοθέτης	άγαμος	3	27
1869 (Μάρ.)	Τσώγκας Γεώργιος	Πιεστής	άγαμος	2	12
1869 (Μάρ.)	Γεωργιάδης Βασίλειος	Καταστημ. Βιβλιοδετείου	άγαμος	1	8
1869 (Μάρ.)	Λάρδης Νικόλαος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	8
1869 (Μάι.)	Βαρβερόπουλος Ευάγγ.	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	8
1869 (Μάι.)	Κοκονδίνης Αργύριος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	8
1869 (Μάι.)	Αντωνίου Λάμπρος	Βιβλιοδέτης	έγγαμος	1	7
1869 (Μάι.)	Κοκονδίνης Γεώργιος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	8
1869 (Μάι.)	Μαρίνος Νικόλαος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	8
1869 (Μάι.)	Φυλακτός Φίλιππος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	6
1869 (Μάι.)	Βιλλαράς Λάζαρος Δ.	Καταστημ. Τυπογραφείου	έγγαμος	2	16
1869 (Αύγ.)	Λουκουμένης Ιωάννης	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	5
1869 (Νοέ.)	Αποστολάκης Κυριάκος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	2
1869 (Νοέ.)	Στείρης Ευάγγ.	Στερεοτυ/ργός	άγαμος	3	6
1869 (Νοέ.)	Λάρδης Σπυρίδων	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	2
1869 (Νοέ.)	Γραικός Ιωάννης	Στοιχειοθέτης	έγγαμος	1	2
1869 (Νοέ.)	Σωτηρόπουλος Σωτήρ.	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	2

Πηγή: Ενιαίσιος λογοδοσία του διοικητικού συμβουλίου προς την γενικήν των μετόχων συνέλευσιν, συγκροτηθείσαν εν Αθήναις την 18ην Ιανουαρίου 1870, ό.π.

Οι ειδικότητες των μετόχων αποτυπώνονται στον πίνακα 2:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 Μέτοχοι ανά ειδικότητα (1868-1869)		
Ειδικότητα	Μέλη	Ποσοστό
Βιβλιοδέτες	10	13,51%
Καταστηματάρχες Βιβλιοδετείου	4	5,40%
Καταστηματάρχες Τυπογραφείου	7	9,45%
Καταστηματάρχες Χυτηρίου	1	0,74%
Μελανωτές	2	1,48%
Πιστές	11	8,14%
Στερεοτυπουργοί	4	5,40%
Στοιχειοθέτες	34	45,94%
Στοιχειοχύτες	1	0,74%

Πηγή: Ενιαύσιος λογοδοσία του διοικητικού συμβουλίου προς την γενική των μετόχων συνέλευση, συγκροτηθείσαν εν Αθήναις την 18ην Ιανουαρίου 1870.

Πηγή: Πίνακας 2.

Όπως αποτυπώνεται και στο γράφημα 1 ο αριθμός των στοιχειοθετών, που ήταν μέλη του «Γουτεμβέργιου», πλησίαζε στο 50% του συνόλου των μετόχων. Είναι γνωστό

πως οι στοιχειοθέτες αποτελούσαν την πολυπληθέστερη από τις κατηγορίες των εργαζομένων στα τυπογραφεία.¹⁶⁵

Κατά το πρώτο έτος λειτουργίας του «Γουτεμβέργιου», το Υπουργείο των Εσωτερικών, με απόφαση του πρωθυπουργού Θ.Α. Ζαΐμη, ενέκρινε τη χορηγία 300 δραχμών ετησίως για την ευόδωση των σκοπών της «Εταιρίας». Επίσης, και η Δημοτική Αρχή του Δήμου Αθηναίων με απόφαση του δημάρχου Γεωργίου Σκούφου «έψηφίσαντο νὰ χορηγώνται εἰς τὴν ἑταιρίαν κατ' ἔτος ἐκ τοῦ δημοτικοῦ ταμείου δραχμαὶ ἑκατό».¹⁶⁶

Κατά τη λογοδοσία του, το Διοικητικό Συμβούλιο, υπογράμμισε τις δυσκολίες του εγχειρήματος. Από τη μια τα περιορισμένα οικονομικά κι από την άλλη η άρνηση των καταστηματαρχών να εκπληρώσουν τις «συμφωνημένες» υποχρεώσεις τους, δημιουργούσαν συνθήκες συγκρατημένης αισιοδοξίας για το μέλλον της «Εταιρίας». Το Συμβούλιο αποφάσισε, με στόχο τον περιορισμό των εξόδων, να αναβάλει την κατασκευή σφραγίδας¹⁶⁷ (απαιτούνταν 45 δραχμές), αλλά και την πρόσληψη ενός κλητήρα (με ετήσια αμοιβή 120 δραχμών), επιφορτισμένου με την είσπραξη των συνδρομών.¹⁶⁸

Κατά την λογοδοσία της 18ης Ιανουαρίου 1870 απουσίαζαν 3 μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου: οι Δημήτριος Κορομηλάς, Δημήτριος Α. Μαυρομαμάτης και Ιορδάνης Μόσχος. Ο Κορομηλάς θεωρήθηκε από το συμβούλιο ως δικαιολογημένος, μιας

165. Για τους στοιχειοθέτες βλ. και πιο κάτω σ. 212. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως ο Δ. Χατζόπουλος (Μποέμ) προσδιόριζε τον αριθμό των στοιχειοθετών σε 700: «Ἐπτακόσιοι περίπου εἶνε οἱ στοιχειοθέται, ἐν οἷς καὶ περὶ τοὺς 30 πιεσταί, ἐν Ἀθήναις». Βλ. «Αἱ Εργαζόμενοι Αθήναι: τυπογράφοι καὶ στοιχειοθέται», *Το Ἄστυ*, φ. 1160 (16 Φεβρουαρίου 1894), σ. 2.

166. Το ένταλμα αυτό δεν εξοφλήθηκε. Ομοίως και τα επόμενα χρόνια μόνο ένα μέρος του ποσού ήταν δυνατό να εισπραχθεί: «Καὶ ἐξέδοτο μὲν τὸ ἀνήκον ἔνταλμα ὁ κύριος δήμαρχος ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος Αὐγούστου, ὁ δὲ δημοτικὸς εἰσπράκτωρ, μὴ εὐκολυνθεὶς νὰ τὸ ἐξοφλήσῃ ἄχρι τοῦδε, ἐλπίζεται νὰ τὸ ἐξοφλήσῃ ἐντὸς τοῦ παρόντος μηνός». Βλ. *Ενιαύσιος λογοδοσία του διοικητικού συμβουλίου προς την γενικήν των μετόχων συνέλευσιν...*, ὁ.π., σ. 3.

167. Το άρθρο 16 του Κανονισμού του Διοικητικού Συμβουλίου προέβλεπε τα εξής: «Ἡ σφραγὶς τῆς Μετοχικῆς τῶν ἐργατῶν τυπογράφων ἑταιρίας φέρει ἔμβλημα μὲν τὴν προτομὴ τοῦ ἀοιδίμου ἐφευρετοῦ τῆς τυπογραφικῆς τέχνης Γουτεμβέργιου, ἐπιγραφὴν δὲ τὴν ἐξῆς: Ἑταιρία Γουτεμβέργιος». Βλ. «Κανονισμός του διοικητικού συμβουλίου της μετοχικής των εργατῶν τυπογράφων εταιρίας Γουτεμβέργιου», στο *Καταστατικόν της Μετοχικῆς...*, ὁ.π., σ. 13.

168. «Πρὸς ἀποφυγὴν ὅμως τηλικαύτης δαπάνης ἐν τῇ νιότητι τῆς ἑταιρίας, ὁ πρόεδρος [ο Ειρηνίδης] τοῦ συμβουλίου ἐξετέλει ἐκάστοτε κατ' ὅλον τὸ λήξαν ἔτος τὴν ἀπαιτουμένην ὑπηρεσίαν διὰ τῶν ἀνθρώπων τοῦ ὑπ' αὐτοῦ διευθυνομένου τυπογραφείου "Ερμού"». Βλ. *Ενιαύσιος λογοδοσία του διοικητικού συμβουλίου προς την γενικήν των μετόχων συνέλευσιν...*, ὁ.π., σ. 5.

και είχε ενημερώσει σχετικά για την πρόθεσή του να αναχωρήσει για τη Γερμανία με σκοπό την ολοκλήρωση των σπουδών του. Οι υπόλοιποι δύο αποσύρθηκαν υποστηρίζοντας πως είχαν αυξημένο φόρτο εργασιών και δεν διέθεταν τον απαιτούμενο χρόνο για τις υποθέσεις του «Γουτεμβέργιου». Έτσι, το Διοικητικό Συμβούλιο σύμφωνα με το άρθρο 52 του καταστατικού όρισε την επόμενη γενική συνέλευση για την εκλογή των «παραιτημένων μελών».¹⁶⁹

Τα καθαρά έσοδα της «Εταιρίας» την 31η Δεκεμβρίου 1869 ήταν 1.325,65 δραχμές. Από αυτά οι 885 δραχμές (προερχόμενες από τις καταθέσεις των μετόχων) αποτελούσαν το Μετοχικό Κεφάλαιο και οι 440,65 δρχ. (προερχόμενες από διάφορες συνδρομές αλλά και τους τόκους) αποτελούσαν το Κεφάλαιο Περιθάλψεων. Στην Εθνική Τράπεζα είχαν κατατεθεί 1.271 δραχμές.¹⁷⁰

Η επόμενη γενική συνέλευση των μετόχων ορίστηκε για την Κυριακή, 1 Μαρτίου. Για λόγους απαρτίας όμως αναβλήθηκε για την Κυριακή 8 Μαρτίου 1870, η οποία, επίσης, έγινε στο Βαρβάκειο Λύκειο.

Η συνέλευση ασχολήθηκε με την αντικατάσταση των δύο μελών του Διοικητικού συμβουλίου και με τη διευκρινιστική ερμηνεία του άρθρου 2 του καταστατικού σχετικά με το ποιοι απολάμβαναν το δικαίωμα να γίνουν μέλη της «Εταιρίας».

169. Η Γενική Συνέλευση κλείνει, ως είθισται, με την ομιλία του Προέδρου. Σ' αυτήν ο Ειρηνίδης κάνει μια ανάλυση της κατάστασης που επικρατεί στα εργοστάσια στην Ελλάδα και σκιαγραφεί την ανάγκη για «άδελφική αγάπη» και περίθαλψη. Στην ομιλία του, κάνει και μια έμμεση αναφορά σε ένα σύγγραμμα που κυκλοφόρησε την προηγούμενη χρονιά από την «Εταιρία των Φίλων του Λαού» και είχε τίτλο *Εγκόλπιον του εργατικού λαού, ή, συμβουλαί προς τους χειρωνάκτας* (Τυπογραφείον Λαζάρου Δ. Βιλλαρά, Εν Αθήναις 1869). Το εν λόγω γαλλικό σύγγραμμα (Th. H. Barreau, *Conseils aux ouvriers*, μετάφραση προσαρμοσμένη Ν. Δραγούμης) περιείχε μια σειρά από συμβουλές προς τους εργάτες σχετικά με την εργασία, τη διάθεση του ελεύθερου χρόνου, τη στάση που πρέπει να έχουν απέναντι στους εργοδότες, την απεργία κλπ. Κυκλοφόρησε στην χώρα με σκοπό τη χειραγώγηση και την πρόληψη διεκδικήσεων από την πλευρά των εργατών, στα πρότυπα των βιομηχανικών εργατών της Δ. Ευρώπης. Ασφαλώς, το περιεχόμενο του συγγράμματος ήταν γνωστό στους μετόχους, μιας και είχε διανεμηθεί δωρεάν σε όλα τα εργοστάσια, αλλά και των σχέσεων που φαίνεται να υπήρχαν ανάμεσα στον «Γουτεμβέργιο» και την «Εταιρία των Φίλων του Λαού». Ο Σ. Σεφεριάδης σχολιάζοντας το σύγγραμμα αυτό υποστηρίζει πως «για πρώτη φορά επίσημοι φορείς απευθύνονται στους εργάτες ως 'συλλογικό υποκείμενο', αν και μόνο για να τους προειδοποιήσουν αναφορικά με τους 'κινδύνους' του συνδικαλισμού». Για την «Εταιρία των Φίλων του Λαού» και το συγκεκριμένο σύγγραμμα βλ. και Σ. Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», ό.π., σ. 20.

170. Με αριθμό ομολογίας 958 της Εθνικής Τράπεζας κατατέθηκαν, στις 12 Νοεμβρίου 1869, 1.171 δρχ. με ετήσιο τόκο 5% επί μια πενταετία. Επίσης, κατατέθηκαν άλλες 100 δρχ. στο ταμιευτήριο της ίδιας Τράπεζας με τόκο 4%.

Μετά από ψηφοφορία εκλέχθηκαν οι Πέτρος Πεντεφρής και Ζανής Γρυπάρης. Πριν την ολοκλήρωση των εργασιών της συνέλευσης η Ελεγκτική Επιτροπή, η οποία είχε οριστεί από την προηγούμενη γενική συνέλευση (και απαρτιζόταν από τους Πέτρο Πεντεφρή, Λάζαρο Βιλλαρά και Θεόδωρο Σαρρή) πιστοποίησε την ορθότητα των λογαριασμών του «Γουτεμβέργιου». Και έκλεισε με την δυσοίωνη διαπίστωση για τον αριθμό των μετόχων που καθυστερούσαν την πληρωμή της συνδρομής, αλλά και την απουσία αρκετών καταστηματαρχών από τους κόλπους της «Εταιρίας».¹⁷¹

Η προσδοκώμενη αύξηση του αριθμού των μετόχων για την επόμενη χρονιά (1870) δεν επαληθεύτηκε. Συγκεκριμένα εγγράφησαν στην «Εταιρία» μόνο 17 νέοι μέτοχοι. Έτσι, οι μέτοχοι που είχαν εκπληρώσει τις υποχρεώσεις τους μέχρι το τέλος του 1870 ανέρχονταν σε 47 (βλ. πίνακα 11 του παραρτήματος). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να κλονιστεί η προσπάθεια ενδυνάμωσης της «Εταιρίας» και να διαφανούν τα πρώτα αδιέξοδα. Το ότι τα οικονομικά ήταν πενιχρά συνηγορεί και το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της ετήσιας λογοδοσίας ελήφθησαν οι εξής αποφάσεις: «α) να αναβληθῇ τὸ τρέχον ἔτος ἢ ὑπὸ τοῦ καταστατικοῦ ὀριζομένη ἑορτή, ὡς μὴ εὐποροῦντος τοῦ μετοχικοῦ ταμείου τῆς ἑταιρίας καί, β) να ἐξοδεύωνται εἰς τὴν ταφὴν ἐκάστου πέννητος μετόχου δραχμαὶ πενήκοντα». Επίσης, για λόγους οικονομίας, η κατασκευή σφραγίδας αναβλήθηκε εκ νέου για το επόμενο έτος.

Και τη χρονιά αυτή η είσπραξη των συνδρομών γινόταν από τον Δ. Ειρηνίδη και τους εργαζομένους στο τυπογραφείο του. Οι μέτοχοι, αν και είχαν δεσμευτεί στην προηγούμενη συνέλευση για την εκούσια προσέλευσή τους στην «Εταιρία» και την πληρωμή της συνδρομής, δεν φάνηκαν συνεπείς.

Η λογοδοσία του Διοικητικού Συμβουλίου για το έτος 1870 έγινε πάλι στο Βαρβάκειο Λύκειο, την Κυριακή 31 Ιανουαρίου 1871.¹⁷² Στη γενική συνέλευση έδωσαν το παρόν 30 μέτοχοι και το Διοικητικό Συμβούλιο εξέθεσε την οικονομική κατάσταση και εξέλεξε την Ελεγκτική Επιτροπή, η οποία αποτελούνταν από τους Θ. Σαρρή, Λ. Βιλλαρά και Κ. Ματθαίου. Κατά την ομιλία του ο Ειρηνίδης εισηγήθηκε την κατάργηση της Φροντιστικής Επιτροπής για τη θεραπεία των ασθενών μετόχων από τους

171. Εξαιτίας των διαφαινόμενων οικονομικών δυσκολιών ορισμένοι μέτοχοι ενίσχυσαν προσωπικά το ταμείο της «Εταιρίας». Συγκεκριμένα, οι Δημήτριος Ειρηνίδης, Νικήτας Πάσσαρης, Κωνσταντίνος Βλαστός και Φίλιππος Λούης έδωσαν από 25 δρχ. Επίσης, με 25 δρχ., ενίσχυσε το ταμείο και η Διεύθυνση του τυπογραφείου 'Ερμού'. Και, τέλος, 10 δρχ. κατέβαλε και ο Πέτρος Πεντεφρής, ο οποίος δεν ήταν ακόμη μέτοχος.

172. Η απολογιστική γενική συνέλευση των μετόχων είχε οριστεί αρχικά την Κυριακή 24 Ιανουαρίου 1871. Για λόγους απαρτίας, όμως, μετατέθηκε για την τελευταία Κυριακή του μήνα.

γιατρούς της Αστυκλινικής, διότι «καὶ μόνοι των οὔτοι ἠδύναντο νὰ φροντίσωσι περὶ τούτου». Επίσης, πρότεινε ως μέτρο για την τακτική πληρωμή της συνδρομῆς οι καταστηματαρχες να παρακρατούν ένα μέρος από την σαββατιάτικη μισθοδοσία των μετόχων, και να το αποδίδουν μηνιαίως στην «Εταιρία», «χωρὶς οὕτως νὰ τοὺς ἀποφαίνεται καθόλου ἡ πληρωμή».

Απογοητευμένος, όμως, για την άσχημη κατάσταση της «Εταιρίας» ομολογεί στη γενική συνέλευση:

... ἀλλὰ τὰ πράγματα δὲν ἔτυχον ὅπως οἱ κατ' ἀρχὰς ἀποφασίσαντες τὴν σύστασιν τῆς Ἑταιρίας καὶ συντάξαντες τὸ καταστατικὸν ἐστοχάζοντο. Ἐκεῖνοι ἦσαν τότε περὶ τοὺς ἐβδομήκοντα, νομίζω, ὅτε συνῆλθον εἰς τὸ 'Στάδιον', καὶ ἤλπιζον ὅτι, ἀφοῦ ἅπαξ ἐλάμβανε ἡ Ἑταιρία ἀρχήν, καὶ ἐγίνετο γνωστὸς τοῖς πάσιν ὁ θεοφιλὴς αὐτῆς σκοπός, τουλάχιστον θὰ ἐδιπλασιάζοντο, καὶ οὕτω θὰ ὑπῆρχαν πόροι ἄρκετοί, συντρεχόντων εἰς τὸ ἔργον τοῦτο πολλῶν, [...] ἀτυχῶς ὅμως δὲν ἐπραγματοποιήθησαν αἱ ἐλπίδες των ἔνεκα διαφόρων λόγων. Ἐκ τῶν ἐργαζομένων ἐν τῷ Ἐθνικῷ Τυπογραφείῳ, οἵτινες, ὡς γνωρίζεται, ὑπερβαίνουνσι τοὺς ἐβδομήκοντα συντεχνίτες, μόλις δύο εἶναι ἐγγεγραμμένοι μέτοχοι....¹⁷³

Παρά την πενιχρή κατάσταση των οικονομικών, η «Εταιρία» αγόρασε 3 λαχνοῦς του Εθνικού Στόλου, ενώ ενισχύθηκε ἔμμεσα και από την υπόσχεση του δικηγόρου Ηλία Ποταμιάνου για τη δωρεάν υπεράσπιση στα δικαστήρια της Αθήνας των «πένητων μετόχων».

Στην επόμενη γενική συνέλευση, η οποία πραγματοποιήθηκε κι αυτή στο Βαρβάκειο στις 21 Φεβρουαρίου 1871, η Ελεγκτική Επιτροπή πιστοποίησε την οικονομική λογοδοσία του Διοικητικού Συμβούλιου. Έτσι, τα οικονομικά ανέρχονταν στο ποσό των 2.606,05 δρχ. Αυτά κατανέμονταν ως εξής: από τη χρήση του 1869 δρχ. 1.325,65, από καταθέσεις μετόχων μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1870 δρχ. 874, από διάφορες συνδρομές δρχ. 347 και από τον τόκο της Εθνικής Τράπεζας δρχ. 85,25.

Επειδή όλοι οι μέτοχοι δεν κατανοούσαν πλήρως τα άρθρα του καταστατικού και εξαιτίας της σύγχυσης που τροφοδοτούσαν διάφορες φήμες σχετικά με τους σκο-

173. Βλ. «Γ' Γενική των μετόχων συνέλευσις της Μετοχικής των εργατών τυπογράφων εταιρίας Γουτεμβέργιου», *Πρακτικά...*, ό.π., σ. 15. Η προσέγγιση των «συντεχνίτων» του Εθνικού τυπογραφείου ήταν εξ ορισμού δύσκολη. Επειδή ήταν υπάλληλοι δημόσιας υπηρεσίας, βρίσκονταν πιο κοντά στο «Μετοχικό Ταμείο των Δημοσίων Υπαλλήλων». Εξάλλου, στο εν λόγω Ταμείο ήταν ιδρυτικά μέλη τόσο ο εργοστασιάρχης του Εθνικού Τυπογραφείου (Ευθύμιος Σταυρόπουλος) όσο και ο ελεγκτής του Εθνικού Σφραγιστηρίου (Ιωάννης Πατρίκιος). Βλ. *Καταστατικόν του Μετοχικού Ταμείου των Υπαλλήλων...*, ό.π., σ. 3.

πούς και τη λειτουργία της «Εταιρίας», την ίδια μέρα ο Δ. Ειρηνίδης προχώρησε σε μια διευκρινιστική έκθεση προς τη γενική συνέλευση.

Σ' αυτήν του την ομιλία διευκρίνισε πως σκοπός του «Γουτεμβέργιου» ήταν η περίθαλψη εκείνων των μετόχων που είτε λόγω γήρατος είτε λόγω άλλης αιτίας δεν μπορούν να εργασθούν. Αυτό, όμως, το δικαίωμα δεν το απολάμβαναν εκείνοι «οἵτινες ἤθελον κατασταθῇ τοιοῦτοι ἐξ ἐγκληματικῶν πράξεων».¹⁷⁴

Στη συνέχεια, συνέκρινε τα όρια περίθαλψης που προέβλεπε το καταστατικό και την ανταποδοτικότητα σε σχέση με άλλες εταιρίες ανάλογου χαρακτήρα. Όπως έχουμε ήδη σημειώσει, η σύγκριση αυτή σε σχέση και με το γεγονός ότι το δικαίωμα περιθάλψεως μεταβιβαζόταν στην οικογένεια του μετόχου, απόβαινε συντριπτικά υπέρ των θέσεων που εξέφραζε ο Ειρηνίδης.

Επίσης, γίνεται για πρώτη φορά λόγος για εναλλακτικές μορφές επένδυσης των κεφαλαίων της εταιρίας. Ο πρόεδρος αναφέρθηκε στη σύσταση ενός καταστήματος (τυπογραφείου, αρτοποιείου, παντοπωλείου, κρεοπωλείου), όπου θα απασχολούνταν οι μέτοχοι, και που πέρα από την αμοιβή για την προσφερόμενη εργασία, θα είχαν συμμετοχή στα κέρδη της επιχείρησης αναλόγως του ποσού της συνδρομής των.

Κλείνοντας αυτή την έκθεση ο πρόεδρος του «Γουτεμβέργιου» αναγνώρισε τις ασάφειες που προέκυπταν από το καταστατικό, αποδίδοντάς τες σε άγνοια των ιδρυτικών μελών σε θέματα σχετικά με τη σύσταση τέτοιου είδους ταμείων, αλλά και επειδή ο σκοπός της σύστασης «ἦτο τὸ πᾶν».

Κατά τη διάρκεια την επόμενης χρονιάς (1871) η πορεία εγγραφής νέων μετόχων στην «Εταιρία» συνέχιζε να είναι πτωτική. Μόνο 10 νέα μέλη εισήλθαν στο μετοχολόγιο, αποθαρρύνοντας τόσο το απερχόμενο Διοικητικό Συμβούλιο όσο και το σώμα των μετόχων. Έτσι τα μέλη που δεν είχαν οικονομικές εκκρεμότητες στο τέλος του 1871 ήταν μόνο 46 (βλ. πίνακα 12 του παραρτήματος). Από τους 103 συνολικά μετόχους οι οποίοι εγγράφησαν στο Μετοχικό Ταμείο της «Εταιρίας», το Διοικητικό Συμβούλιο διέγραψε τους 57, οι καταθέσεις των οποίων, όμως, παρέμειναν στο ταμείο της «Εταιρίας».

174. «Ἄν τις, φέρ' εἰπεῖν, παρακινήσῃ τοῦ Σατανᾶ, ὑπάγῃ πού νά πράξῃ κλοπὴν ἢ ἄλλο τί ἀξιοκατάκριτον ἔργον, καὶ συλληφθεῖ χάσῃ τὴν ὄρασίν του ἢ καὶ ἄλλο κανὲν τῶν μελῶν του, καὶ οὕτω κατασταθῇ ἀνίκανος νὰ ἐργάζεται, ἂν τις ἀσθενήσας ἀπὸ συφιλιτικὰ πάθη, φθάσῃ εἰς τὴν ἰδίαν κατάστασιν, ἡ ἐταιρία τοὺς τοιοῦτους ἀνθρώπους δὲν ἔχει καμμίαν ὑποχρέωσιν νὰ τοὺς περιθάλπτει, νὰ τοὺς βοηθῇ». Βλ. «Δ' Γενική Συνέλευση...», Πρακτικά..., ό.π., σ. 20.

Αποθαρρυντικές ήταν οι εξελίξεις και από την πλευρά τόσο της ετήσιας κυβερνητικής συνδρομής όσο και εκείνη της Δημοτικής Αρχής. Από τη Δημοτική Αρχή η «Εταιρία» έλαβε μόνο το πεμπτημόριο του δημοτικού προϋπολογισμού, ήτοι δρχ. 3,14 (για τη χρήση του 1870) και 100 δρχ. για την τρέχουσα χρήση, ενώ η Κυβέρνηση δεν κατέβαλε την ετήσια συνδρομή της «ως μη έπαρκεσάσης τής δοθείσης πιστώσεως δια τοιαύτης φύσεως έξοδα».

Κατά τη λογοδοσία του Διοικητικού Συμβουλίου που έγινε στις 30 Ιανουαρίου 1872, τα έσοδα στις 31/12/1871 ήταν 3.669,89 δρχ. Αυτά αναλύονται ως εξής: από τις χρήσεις 1869, 1870 δρχ. 2.606,05, από τις καταθέσεις μετόχων μέχρι της 31 Δεκεμβρίου 1871 δρχ. 796, από τις ετήσιες συνδρομές δρχ. 12, από τις εφάπαξ συνδρομές δρχ. 136, από τον τόκο της Εθνικής Τράπεζας δρχ. 140. Έτσι το Μετοχικό κεφάλαιο της «Εταιρίας» ήταν στις 31/12/1871 δρχ. 3.336,75,¹⁷⁵ και το Κεφάλαιο περιθάλψεων δρχ. 333,14. Αξίζει να σημειωθεί εδώ πως η «Εταιρία» δεν χρειάστηκε να περιθάλψει κανέναν μέτοχο κατά την πρώτη χρονιά που είχε την υποχρέωση της ανταποδοτικότητας.¹⁷⁶

Στη γενική συνέλευση της 4ης Μαρτίου 1872 έγινε η εκλογή του νέου Διοικητικού Συμβουλίου διά μυστικής ψηφοφορίας.¹⁷⁷ Δύο μέρες αργότερα, το νέο Συμβούλιο επιλήφθηκε των σχετικών εργασιών με την αναθεώρηση του κανονισμού εργασιών του Διοικητικού Συμβουλίου, και στις 26 Μαΐου οριστικοποιήθηκε ο νέος κανονισμός. Από τον νέο κανονισμό αφαιρέθηκε το άρθρο 11 το οποίο αναφέρονταν στη λειτουργία της «Φροντιστικής Επιτροπής» και αντικαταστάθηκε με το νέο άρθρο 11,

175. Από το ποσό των 3.336,75 δρχ. του Μετοχικού κεφαλαίου, το ποσό των 1.413,75 δρχ. είχε προέλθει από συνδρομές μετόχων, που ήδη είχαν διαγραφεί.

176. Στις 16 Μαΐου 1871 απεβίωσε ο μέτοχος, στερεοτυπουργός το επάγγελμα, Ευάγγελος Στείρης. Ο Στείρης, όπως φαίνεται κι από τον πίνακα 11 του παραρτήματος, ήταν μέτοχος από τον Νοέμβριο του 1869. Πλήρωνε συνδρομή 3 δρχ. μηνιαίως και μέχρι τον Ιανουάριο του 1871, έχοντας πληρώσει 42 δρχ., δεν παρουσίαζε ταμειακές εκκρεμότητες. Για άγνωστους λόγους —πιθανόν για λόγους υγείας— διέκοψε την πληρωμή της μηνιαίας του συνδρομής για διάστημα περισσότερο των 2 μηνών. Έτσι η Γενική Συνέλευση των μετόχων κάνοντας χρήση του άρθρου 4 του καταστατικού δεν προέβη σε αποζημίωση του αποβιώσαντος πρώην μετόχου.

177. Το νέο συμβούλιο συγκροτήθηκε σε σώμα στις 24 Μαρτίου και αποτελούταν από τους εξής: Δημήτριο Α. Κορομηλά (καταστηματάρχη τυπογραφείου), Κωνσταντίνο Στυλ. Βλαστό (καταστηματάρχη τυπογραφείου), Παναγιώτη Αποστολίδη, Πέτρο Δ. Πεντεφρή (καταστηματάρχη βιβλιοδετείου), Ιωάννη Ορεσίτροφο (καταστηματάρχη βιβλιοδετείου), Φίλιππο Λούη (καταστηματάρχη τυπογραφείου), Νικήτα Γ. Πάσσαρη (καταστηματάρχη τυπογραφείου), Δημήτριο Ειρηνίδη (καταστηματάρχη τυπογραφείου) και Σπυρίδωνα Περρή (καταστηματάρχη τυπογραφείου).

σύμφωνα με το οποίο «ἕκαστον τῶν μελῶν τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου θέλει φροντίζει κατὰ μήνα ἀλληλοδιαδόχως περὶ τῆς εἰσπράξεως τῶν καταθέσεων τῶν μετόχων καὶ τῆς παραδόσεως τῶν εἰσπραχθέντων εἰς τὸν ταμίαν, ἐξαιρουμένου τοῦ κυρίου Πέτρου Πεντεφρῆ, ὅστις ἀνέλαβε μόνος τὴν εἴσπραξιν τῶν μετόχων ὅλων τῶν βιβλιοδετῶν».

Στὴ διάρκεια τῆς 4ης χρονιάς λειτουργίας τῆς «Εταιρίας» παρατηρήθηκε μιὰ κατακόρυφη αὐξηση εγγραφῶν νέων μετόχων, καὶ ἐιδικότερα τὸ πρῶτο δίμηνο τοῦ 1872. Αὐτὸ φαίνεται νὰ οφείλεται στὴν ἀλλαγὴ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου καὶ στὴν καλύτερη προβολὴ τῶν σκοπῶν τῆς «Εταιρίας». Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι εγγράφησαν 18 βιβλιοδέτες, γεγονός που ὀρίζει καὶ τὴν ενεργὴ συμμετοχὴ τοῦ Π. Πεντεφρῆ. Ἀπὸ τοὺς 67 νέους μετόχους, ὅμως, οἱ 36 (σε ποσοστὸ μεγαλύτερο τοῦ 50%) διέκοψαν μέσα στοὺς ἐπόμενους μήνες τὴν καταβολὴ τῆς συνδρομῆς τους.¹⁷⁸

Ἔτσι οἱ μέτοχοι που δὲν εἶχαν ἐκκρεμότητες ἕως τὴν 31η Δεκεμβρίου 1872 ἦταν 69 (βλ. πίνακα 13 τοῦ παραρτήματος), ἀριθμὸς, ἀσφαλῶς, μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς 46 τῆς προηγούμενης χρονιάς. Ἡ ἀπολογιστικὴ γενικὴ συνέλευση γιὰ τὸ ἔτος 1872 ἐγίνε, στὶς 4 Φεβρουαρίου 1873, στὸ βιβλιοδετεῖο τοῦ Π. Πεντεφρῆ, κι αφοῦ προηγουμένως εἶχε ἀναβληθεῖ γιὰ λόγους ἀπαρτίας ἡ ὁρισθεῖσα γιὰ τὴν Κυριακὴ 28 Ἰανουαρίου γενικὴ συνέλευση.¹⁷⁹

Ἡ αὐξηση εγγραφῆς νέων μετόχων ἀσφαλῶς δημιούργησε αὐξημένα ἔσοδα ἀπὸ τὶς καταθέσεις τῶν μετόχων. Ἡ αὐξηση αὐτὴ, ὅμως, δὲν ἐπαρκοῦσε γιὰ τὸ «Κεφάλαιο περιθάλψεων». Ὅπως ἤδη ἔχει ἀναφερθεῖ τὸ «Κεφάλαιο περιθάλψεως» συγκροτοῦνταν ἀπὸ τὰ ἔσοδα τῆς «Εταιρίας» ἀφαιρώντας τὶς συνδρομὲς τῶν μετόχων. Ἕνας ἐπιπλέον λόγος τῆς οικονομικῆς δυσπραγίας ἦταν πὼς δὲν εἰσπράχθηκε οὔτε ἡ

178. Γιὰ 8 ἀπὸ τοὺς νέους μετόχους που δὲν φάνηκαν συνεπείς στὴ πληρωμὴ τῆς συνδρομῆς τοῦ, τὸ μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου, Σπυρίδων Περρῆς, ἐγγυήθηκε τὴν πληρωμὴ τῆς συνδρομῆς τοῦς «διότι ὑπ' εὐθύνη τοῦ ἐγγράφησαν μέτοχοι». Βλ. *Ενιαύσιος λογοδοσία τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου πρὸς τὴν γενικὴν τῶν μετόχων συνέλευσιν, συγκροτηθεῖσαν ἐν Ἀθήναις τὴν 4 Φεβρουαρίου 1873*, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῶν ἀδελφῶν Περρῆ, Ἐν Ἀθήναις 1873, σ. 4

179. «Μὴ κατορθωθείσας ἀπαρτίας τὴν 28 ἑ.μ. πρὸς συγκρότησιν τῆς γενικῆς τῶν μετόχων συνελεύσεως, παρακαλοῦνται τὰ ἀξιότιμα μέλη τῆς ἐταιρίας νὰ παρευρεθῶσι τὴν 4 τοῦ προσεχοῦς μηνὸς Φεβρουαρίου, ἡμέραν Κυριακὴν καὶ ὥρα 2αν μ.μ. ἐν τῷ βιβλιοδετεῖῳ τοῦ κυρίου Πέτρου Δ. Πεντεφρῆ, κειμένῳ μεταξὺ τῶν ὁδῶν Πραξιτέλους καὶ Ἀγίων Θεοδώρων, ὅτις ὅσοι καὶ ἂν παρουσιασθῶσιν ἐκ τῶν μετόχων, ἡ συνεδρίασις θεωρεῖται πλήρης. Ἐν Ἀθήναις τῇ 31 Ἰανουαρίου 1873. Ἐκ τοῦ Γραφείου τῆς Ἑταιρίας», *Ἡ Ἀλήθεια*, (1 Φεβρουαρίου 1873), σ. 3.

καθιερωμένη κυβερνητική συνδρομή, αλλά ούτε και η συνδρομή της Δημοτικής Αρχής.¹⁸⁰

Τα έσοδα της «Εταιρίας» μέχρι στις 31 Δεκεμβρίου 1872 ήταν 4.869,04. Αυτά κατανέμονται ως εξής. Για τις χρήσεις των ετών 1869, 1870 και 1871 δρχ. 3.669,89. Από τις καταθέσεις μετόχων μέχρι 31/12/1872 δρχ. 1.165, από τις συνδρομές δρχ. 32, από τους τόκους της Εθνικής Τράπεζας δρχ. 85, από το πεμπτημόριο της Δημοτικής αρχής δρχ. 2,50. Από τα παραπάνω στοιχεία το Μετοχικό Κεφάλαιο της «Εταιρίας» ήταν 4.501,75 δρχ., ενώ το Κεφάλαιο Περιθάλψεως 367,29 δρχ.

Το 1872 ήταν η χρονιά που η «Εταιρία» για πρώτη φορά χρειάστηκε να περιθάλψει έναν μέτοχό της. Συγκεκριμένα, ο Παναγιώτης Κατσιμιγόπουλος, άγαμος στοιχειοθέτης, ιδρυτικό μέλος, ασθένησε και αναγκάστηκε να διακόψει την εργασία του για διάστημα περισσότερο των δύο μηνών. Έχοντας μητέρα χήρα, αδελφή μη «άποκαταστημένη», ασθενούσα κι αυτή και μικρότερο αδελφό, το Διοικητικό Συμβούλιο αποφάσισε την επικουρία του με το ποσό των 40 δρχ.

Πέρα από το ποσό των 40 δρχ. που δόθηκε για επικουρία, στα έξοδα προστέθηκαν και 34 δρχ. για την κατασκευή της σφραγίδας, που τόσα χρόνια και για λόγους οικονομίας το Διοικητικό Συμβούλιο ανέβαλε.

Η γενική συνέλευση της 25ης Μαρτίου 1873, η οποία έγινε στο Βαρβάκειο, έλαβε για την τρέχουσα χρονιά, την πέμπτη από τη σύσταση, τις εξής αποφάσεις:

- α) στους μετόχους, οι οποίοι για λόγους υγείας δεν ήταν δυνατό να εργασθούν, δίνονταν επικουρία από είκοσι έως σαράντα δρχ.,
- β) η επικουρία αυτή χορηγούνταν μία φορά κατ' έτος στο ίδιο πρόσωπο,
- γ) οι μέτοχοι οι οποίοι είχαν συμπληρώσει 4 συνεχή έτη λάμβαναν 40 δρχ· εκείνοι οι οποίοι είχαν συμπληρώσει 2 έτη λάμβαναν 20 δρχ.,
- δ) ανέθεσε στον Πρόεδρο τη σύνταξη των τροποποιήσεων του καταστατικού, την εκτύπωση και διανομή τους προς το σώμα των μετόχων τρεις μήνες προ της λήξεως του έτους, και
- ε) τα δωρηθέντα βιβλία ή να εκποιηθούν προς όφελος της «Εταιρίας» ή να συσταθεί μελλοντικώς μια βιβλιοθήκη για να μελετούν οι μέτοχοι.

180. «Παρεκλήθη δὲ καὶ ἡ Δημοτικὴ ἀρχὴ Ἀθηνῶν νὰ ἔλθῃ πάλιν εἰς ἐπικουρίαν τῆς ἀδυνάτου ἡμῶν Ἑταιρίας, ἀλλ' ἀσθενήσαντος ἐσχάτως τοῦ ἀξιοτίμου δημάρχου, ἔμεινε καὶ ἡ ὑπόθεσις αὕτη μετέωρος». Βλ. *Ενιαύσιος λογοδοσία του διοικητικού συμβουλίου προς την γενικήν των μετόχων συνέλευσιν...*, ό.π., σ. 5

Η επόμενη χρονιά (1874) υπήρξε από τις πλέον κρίσιμες για την πορεία της «Εταιρίας», μιας και έφτασε μια ανάσα από τη διάλυσή της. Τα γεγονότα που έλαβαν χώρα κατά το διάστημα αυτό παρατίθενται ακολούθως.

Ήδη, από το τέλος του Οκτωβρίου του 1873, ο Δ. Ειρηνίδης είχε αποστείλει στους μετόχους, αλλά και στους υπόλοιπους εργαζόμενους των τυπογραφείων που δεν ήταν μέτοχοι το σχέδιο των τροποποιήσεων του καταστατικού. Ένα μήνα αργότερα, και συγκεκριμένα στις 30 Νοεμβρίου, απέστειλε στο σώμα των μετόχων και ένα 13σελιδό έντυπο με διευκρινιστικές πληροφορίες επί των τροποποιήσεων του καταστατικού.

Στην ετήσια απολογιστική συνέλευση που έγινε στις 3 Φεβρουαρίου 1874, σε αίθουσα του Βαρβακείου, ο πρόεδρος, πέρα από τον οικονομικό απολογισμό του έτους 1873, ανακοίνωσε ότι την Κυριακή 3 Μαρτίου θα πραγματοποιούνταν η συνέλευση της «Εταιρίας» για την αναθεώρηση του καταστατικού.

Κατά τη χρονιά που προηγήθηκε δεν υπήρξαν αρκετές νέες εγγραφές. Μόνο 10 νέοι μέτοχοι προστέθηκαν στο σώμα των μετόχων, ενώ οι ταμειακώς τακτοποιημένοι μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1873 ήταν 61 (βλ. πίνακα 14 του παραρτήματος). Τα έσοδα της «Εταιρίας» έως την 31η Δεκεμβρίου 1873 ήταν 6.305,19. Αυτά αναλύονται ως εξής: από τις χρήσεις των ετών 1869, 1870, 1871 και 1872 δρχ. 4.869,04. Από τις καταθέσεις μετόχων μέχρι 31/12/1873 δρχ. 858, από τις συνδρομές δρχ. 422, από τους τόκους της Εθνικής Τράπεζας δρχ. 232,40, από το πεμπτημόριο της Δημοτικής αρχής δρχ. 2,75. Από τα παραπάνω στοιχεία το «Μετοχικό κεφάλαιο» της Εταιρίας ήταν δρχ. 5.626,04 και το «Κεφάλαιο περιθάλψεων» δρχ. 679,15.

Στη διάρκεια του 1873 ο «Γουτεμβέργιος» δεν είχε αξιόλογα έξοδα. Χρειάστηκε να χορηγήσει στον ασθενήσαντα μέτοχο Βασίλειο Γεωργιάδη 40 δραχμές «δι' έπικουρίαν του». Επίσης, δύο μέτοχοι απεβίωσαν μέσα στο 1873: ο Θεμιστοκλής Θηβαίος και ο Λάζαρος Δ. Βιλλαράς. Η οικογένεια Θηβαίου απώλεσε το δικαίωμα της περίθαλψης, μιας και δεν κατέθεσε αίτηση στο Διοικητικό Συμβούλιο της «Εταιρίας», η δε οικογένεια Βιλλαρά, μετά από εμπρόθεσμη αίτηση της χήρας Βιλλαρά, Ασημίνας, κρίθηκε ικανή να απολαμβάνει το δικαίωμα αυτό, με 2 δρχ. μηνιαίως, οι οποίες και άρχισαν να καταβάλλονται από τον Σεπτέμβριο του 1873.

Το Διοικητικό Συμβούλιο έκρινε πως το κεφάλαιο περιθάλψεων ήταν «έπαρκέστατο έφέτος» μιας και μέσα στο 1873 τόσο η Δημοτική Αρχή όσο και η Κυβέρνηση πλήρωσαν τη συνδρομή του 1872.

Στις 3 Μαρτίου 1874, ημέρα Κυριακή και ώρα 4 μ.μ., συνήλθε στο Βαρβάκειο η 10η Γενική Συνέλευση των μετόχων με θέμα την τροποποίηση του καταστατικού. Στη συνέλευση τέθηκε το κρίσιμο ερώτημα, που από ό,τι φαίνεται απασχολούσε τους μετόχους από τα τέλη της προηγούμενης χρονιάς: διάλυση ή όχι της υφιστάμενης μετοχικής εταιρίας. Ο πρόεδρος τόνισε πως μια πιθανή απόφαση για διάλυση δεν θα ήταν νόμιμη εφόσον δεν προβλεπόταν στο καταστατικό, και αντιπρότεινε να ερωτηθούν οι μέτοχοι ονομαστικά, και αν υπερिσχύσουν οι «θέλοντες τήν διάλυσιν» να λάβουν όσα χρήματα είχαν καταθέσει στο ταμείο της «Εταιρίας» και ταυτόχρονα να παραιτηθούν από οποιαδήποτε άλλη απαίτηση. Οι «θέλοντες τήν διατήρησιν τής εταιρίας, όσοι καὶ ἂν ᾖναι, θέλουσιν ἑξακουλουθήσῃ τήν διατήρησιν της ὅπως καὶ μέχρι σήμερον».

Μετά από ονομαστική κλήση 24 μέτοχοι συνηγόρησαν στη διάλυση της «Εταιρίας», ενώ αντίθετα 13 μέτοχοι τάχθηκαν υπέρ της συνέχισής της.¹⁸¹ Αξίζει να σημειωθεί πως 3 μέτοχοι αρνήθηκαν να πάρουν θέση.

Κατά τη διάρκεια της γενικής συνέλευσης ο πρόεδρος, αφού περιέγραψε την διαμορφωθείσα κατάσταση, ανέλυσε τα 3 συστήματα τα οποία πρότειναν οι μέτοχοι:

1. Να παραμείνουν, όσο αυτό ήταν δυνατό, οι βάσεις της περιθαλψης, όπως και στο παλαιό καταστατικό, αλλά οι μακροχρόνιοι καταθέτες να απολαμβάνουν μετά τη παρέλευση πενήντα ετών το διπλάσιο της εισφοράς. Επίσης, η διάρκεια των καταθέσεων να μην υπερβαίνει τα 30 χρόνια και να γίνεται διάκριση μεταξύ γεροντότερων και νεότερων μετόχων.
2. Να καταργηθεί το παλαιό σύστημα εξαιτίας της πολύπλοκης δομής του και της μη διακρίσεως μεταξύ γερόντων και νέων. Κάθε μέτοχος μετά από ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, είτε καταστεί ανίκανος για εργασία είτε

181. Οι 24 μέτοχοι που ήταν υπέρ της διάλυσης της «Εταιρίας» και συμφωνούσαν να τους επιστραφούν οι καταβληθέντες εισφορές χωρίς άλλη απαίτηση ήταν οι: Α. Κοκονδίνης, Α. Φιλελόπουλος, Γ. Νικολόπουλος, Γ. Ολανδέζου, Δ. Περικάκης, Δ. Πέτρου, Ε. Σουμέλης, Θ. Σαρρής, Ι. Ορεσίτροφος, Κ. Αποστολάκης, Κ. Ασιόγλος, Κ. Ίσαρις, Μ. Δελής, Ν. Γιαννούλας, Ν. Κομνηνός, Ν. Μερκουράκης, Π. Παλαιολόγους και Χ. Γερασίου (έξι μέτοχοι αποχώρησαν χωρίς να υπογράψουν). Οι 13 μέτοχοι που ήταν υπέρ της συνέχισης των σκοπών της «Εταιρίας» ήταν: Α. Ραζής, Γ. Βαλαδώρας, Γ. Πικατώρης, Δ. Ειρηνίδης, Ε. Κουβελάνος, Ι. Θεολόγης, Ι. Μανιμάνης, Κ. Παναγιωτόπουλος, Μ. Γαλάνης, Π. Λεώνης, Σ. Σωτηρόπουλος, Ν. Πάσσαρης, Ι. Λάμπρου.

όχι, να μπορεί να εισπράττει το μέρος που αναλογούσε στις καταθέσεις του από τα εισοδήματα της «Εταιρίας» και να έχει το δικαίωμα να αποσύρει τις μετοχές του χωρίς συνέπειες.

3. Να καθιερωθεί το σύστημα της εικοσαετίας, σύμφωνα με το οποίο ο μέτοχος, ο οποίος θα κατέθετε μία δραχμή ανά μήνα, μετά την παρέλευση της εικοσαετίας θα λάμβανε 12 δρχ. το μήνα. Αναλογικά τα μέλη που κατέθεταν περισσότερες της μίας δραχμής θα λάμβαναν μεγαλύτερο μέρος μηνιαίως.

Αξιολογώντας τη ζοφερή κατάσταση η οποία είχε διαμορφωθεί από τις διαφωνίες των μετόχων, ο Ειρηνίδης ανέλυσε τα δύο νέα συστήματα και τόνισε πως το υφιστάμενο καταστατικό δεν προέβλεπε τη διάλυση της «Εταιρίας».¹⁸² Για να συντελεστεί αυτό θα έπρεπε από τους υπάρχοντες εν ενεργεία 61 μετόχους να υπάρχουν 47 οι οποίοι να υπογράψουν τη διάλυση της «Εταιρίας».

Το πρώτο από τα δύο νέα συστήματα, το λεγόμενο και «μετοχικό», ο πρόεδρος το χαρακτήρισε ως εμπορικό και κερδοσκοπικό και τόνισε πως απομακρύνεται από τους σκοπούς της «Εταιρίας». Διότι ονομάζοντας το σύστημα «μετοχικό», τα μέλη που υποστήριζαν αυτή τη θέση «ένουν να μεταβληθῇ ἡ ἐταιρία εἰς δανειστικὴν τράπεζαν, καὶ νὰ λαμβάνωσι κατ' ἔτος τὸ ἀναλογοῦν εἰς αὐτοὺς μέρος, μετὰ δὲ ὠρισμένου χρόνου διάστημα νὰ δικαιούται ἕκαστος ν' ἀποσύρει τὰς μετοχὰς του».

Για το δεύτερο σύστημα, αυτό της «εικοσαετίας», υποστήριξε πως δεν παρεκτρέπεται από τον αρχικό σκοπό της «Εταιρίας» και ουσιαστικά ήταν περισσότερο δίκαιο μιας και οι μέτοχοι μετά την παρέλευση είκοσι ετών θα δικαιούνταν μέρος ανεξαρτήτως αν ήταν άνικανοι ή μη για εργασία.

Από τις προσπάθειες που καταβάλει και το γενικότερο λόγο που χρησιμοποιεί κατά τη διάρκεια αυτής της συνέλευσης ο Ειρηνίδης, φαίνεται να προσπαθεί με κάθε τίμημα, σεβόμενος τη συλλογική προσπάθεια των άλλων μετόχων, να διατηρήσει εν ζωή την «Εταιρία». Όταν θα διαπιστώσει πως αυτό, με τους όρους που είχαν τεθεί πέντε χρόνια πριν δεν ήταν δυνατό, διατυπώνει έμμεσα τη συμπάθειά του προς το σύστημα της εικοσαετίας. Και ολοκληρώνει τη ομιλία του προς το σώμα των μετό-

182. «Ἐπειδὴ δὲ τὸ παλαιὸν καταστατικὸ δὲν ἀναφέρει τίποτε περὶ διαλύσεως τῆς ἐταιρίας, διότι ἡ ὑπαρξὶς αὐτῆς θεωρεῖται διηνεκὴς ὡς ἡ τῶν μοναστηρίων, τῶν ὀρφανοτροφείων, τοῦ πτωχοκομείου, τῆς φιλεκαπιδευτικῆς ἐταιρίας καὶ ἄλλων ἀγαθοεργῶν σωματείων...». Βλ. «Ι' Γενικὴ των μετόχων συνέλευσις», στο *Πρακτικά...*, ὁ.π., σ. 29

χων με την έκκληση για τη σύσταση μίας επιτροπής που θα επεξεργασθεί και θα σχεδιάσει το νέο καταστατικό.

Τρεις εβδομάδες αργότερα, και συγκεκριμένα την Κυριακή 24 Μαρτίου, συνήλθε στο Βαρβάκειο και πάλι, η 11η γενική συνέλευση των μετόχων. Υπήρξαν 42 μέτοχοι παρόντες¹⁸³ και ο πρόεδρος τόνισε πως όλα όσα έλαβαν χώρα στην προηγούμενη γενική συνέλευση θεωρούνταν άκυρα ως μη προβλεπόμενα από το καταστατικό.

Στη συνεδρίαση αυτή, ο μέτοχος Αργύριος Κοκονδίνης (βιβλιοδέτης το επάγγελμα και υπέρ της διάλυσης της «Εταιρίας», όπως είδαμε πιο πάνω) υπέβαλε προς το σώμα των μετόχων την εξής πρόταση 10 σημείων:

1. Όσοι μέτοχοι επιθυμούν τη διάλυση της «Εταιρίας», οφείλουν εντός 15 ημερών να το δηλώσουν εγγράφως.
2. Οι μέτοχοι που θα υποβάλλουν δήλωση υπέρ της διάλυσης λαμβάνουν άτοκα τις μέχρι τούδε καταθέσεις τους.
3. Εντός 10 ημερών από τη λήξη του δεκαπενθημέρου, το Διοικητικό Συμβούλιο οφείλει να πληρώσει τους μετόχους που έχουν υπογράψει υπέρ της διάλυσης.
4. Οι τόκοι και οι δωρεές μένουν άθικτοι.
5. Οι μέτοχοι που ήδη έχουν διαγραφεί από τα μητρώα της «Εταιρίας», αν υποβάλλουν αίτηση εντός δεκαπενθημέρου, λαμβάνουν τις καταθέσεις τους.
6. Μετά την παρέλευση 15 ημερών κανείς μέτοχος δεν δικαιούται να ζητήσει τις καταθέσεις του.
7. Όλες οι σχετικές αιτήσεις επιδίδονται στον πρόεδρο.
8. Η βεβαίωση του προέδρου αποτελεί απόδειξη για τον χρόνο κατάθεσης της αίτησης.
9. Η απόδειξη παραλαβής των καταθέσεων λογίζεται ως απόδειξη αποχώρησης από την «Εταιρία».
10. Οι μέτοχοι οι οποίοι είναι υπέρ της διατήρησης της «Εταιρίας», καλούνται σε γενική συνέλευση στις 14 Απριλίου, με σκοπό τη συζήτηση των τροποποιήσεων του καταστατικού.

183. Στη συνεδρίαση της 24 Μαρτίου, μετά από πρόσκληση του Διοικητικού Συμβουλίου, παρών ήταν και ο δικηγόρος Ηλίας Ποταμιάνος, ο οποίος συνέταξε και το τελικό ψήφισμα της συνέλευσης. Βλ. *Λογοδοσία του Διοικητικού Συμβουλίου περί των από 1 Ιανουαρίου 1874 μέχρι 31 Μαρτίου 1875 πεπραγμένων*, ό.π., σ. 2.

Μετά από συζήτηση και έντονες ζυμώσεις η πρόταση του μετόχου Κοκονδίνη έγινε ομόφωνα δεκτή.

Το επόμενο δεκαπενθήμερο από τους 61 εγγεγραμμένους μετόχους υπέβαλλαν αίτηση αποχώρησης 38 μέτοχοι, οι οποίοι έλαβαν συνολικά δρχ. 1.927. Από τους μη εγγεγραμμένους μετόχους, 41 προχώρησαν σε αίτηση και έλαβαν δρχ. 1.018. Μετά τις παραπάνω πληρωμές το ταμείο της «Εταιρίας» αναπροσαρμόστηκε στις 3.360,19 δρχ.

Στη συνέχεια της συνεδρίασης η συνέλευση αποφάσισε την υιοθέτηση του συστήματος της «εικοσαετίας» και ανέθεσε την επεξεργασία του νέου καταστατικού σε επιτροπή, η οποία αποτελούνταν από τους Φ. Λούη, Π. Πεντεφρή, Π. Μωραϊτίνη, Ν. Πάσσαρη και Δ. Ειρηνίδη.

Μετά από επεξεργασία από μέρους της επιτροπής, για περίπου 45 ημέρες, των τροποποιήσεων που είχε αρχικά υποβάλλει ο Δ. Ειρηνίδης (Οκτώβριος 1873), πραγματοποιήθηκε η 13η Γενική Συνέλευση των Μετόχων στο Βαρβάκειο την Κυριακή 12 Μαΐου. Η ολοκλήρωση των συζητήσεων επί των τροποποιήσεων ολοκληρώθηκε σε δύο συνελεύσεις (12 και 26 Μαΐου).¹⁸⁴

Την Κυριακή 16 Ιουνίου στο συμβολαιογραφείο του Αργύριου Πέπα, στην οδό Αιόλου 186, υπογράφηκε το νέο καταστατικό της «Εταιρίας» με τη συμβολαιογραφική πράξη 27358.¹⁸⁵

184. Η συνέλευση της 12ης Μαΐου, προ της συζήτησης των τροποποιήσεων, έλαβε και τις εξής αποφάσεις: α) επέστρεψε στη χήρα του Λ.Δ. Βιλλαρά ατόκως τα κατατεθειμένα εκ του μετόχου, ήτοι δρχ. 98, β) στην αδελφή του αποθανόντα Ε. Στείρη επιστράφησαν τα 2/3 των καταθέσεων, ήτοι δρχ. 41,30, γ) στη χήρα του Θ. Θηβαίου τα 2/3 των καταθέσεων, ήτοι δρχ. 14,65 και, δ) στη χήρα του Α.Ι. Τσαπρέ τα 2/3 των καταθέσεων, ήτοι δρχ. 1,33. Επίσης, αποφασίσθηκε η επιστροφή στους κληρονόμους όλων των αποβιωσάντων πρώην μετόχων των 2/3 των καταθέσεων με σκοπό η «Εταιρία» να απαλλαχθεί μελλοντικά από τυχόν απαιτήσεις.

185. Παρόντες στο συμβολαιογραφείο ήταν 15 μέτοχοι: Α.Κ. Δρόσος, Α.Ι Ραζής, Γ. Σδρίνιας, Γ. Πικατόρης, Δ. Ειρηνίδης, Ε. Κουβελάνος, Η.Γ. Μανιός, Ι.Α Μανιμάνης, Κ.Μ. Παναγιωτόπουλος, Μ. Γαλάνης, Ν.Γ. Πάσσαρης, Π.Π. Μωραϊτίνη, Π. Σηλυβριώτης (τυπογράφοι), Π.Δ. Πεντεφρής, Α.Μ. Βόρσας (βιβλιοδέτες).

Το νέο καταστατικό του «Γουτεμβέργιου» αποτελούνταν από 7 κεφάλαια και 51 άρθρα. Στο πρώτο κεφάλαιο, «περί του σκοπού και της υπάρξεως και των πόρων της εταιρίας», εμφανιζόταν η νέα επωνυμία: «Εταιρία των τυπογράφων και βιβλιοδετών Γουτεμβέργιος».¹⁸⁶ Το πλέον σημαντικό άρθρο του πρώτου κεφαλαίου ήταν το άρθρο 2, στο οποίο επιχειρούνταν σαφώς η προάσπιση της «Εταιρίας» και η αποφυγή της διάλυσής της.¹⁸⁷

Στο δεύτερο κεφάλαιο, «περί περιθάλψεως και συνδρομής προς τους δικαιουμένους εις απολαυήν αυτών μετόχων», έχουμε αρκετές διαφοροποιήσεις σε σύγκριση με το αρχικό καταστατικό. Σημαντικότερες από αυτές είναι ότι α) δεν περιλαμβάνονταν η ειδικότητα των μελανωτών στις ειδικότητες που είχαν δικαίωμα εγγραφής, β) προβλεπόταν κόστος εγγραφής, γ) δικαίωμα περίθαλψης αποκτούσαν οι μέτοχοι όχι μετά την παρέλευση διετίας, όπως προέβλεπε το καταστατικό του 1868, αλλά μετά από μία πενταετία, δ) οι μέτοχοι οι οποίοι κατέβαλαν αδιάκοπα τη συνδρομή τους για είκοσι έτη απαλλάσσονταν από κάθε υποχρεωτική κατάθεση¹⁸⁸ και, ε) παρεχόταν η δυνατότητα στους μετόχους που είχαν συμπληρώσει πέντε χρόνια καταθέσεων, σε περίπτωση ασθένειας, να λάβουν άτοκο δάνειο για ένα έτος.

Με το τρίτο κεφάλαιο, «περί καταθέσεως των μετόχων και άλλων παροχών», προσδιορίζονται το ύψος των καταθέσεων, οι λόγοι και ο χρόνος καθυστέρησης των εισφορών, καθώς και οι προϋποθέσεις διαγραφής του μετόχου από το μητρώο της εταιρίας.¹⁸⁹

186. «... ἐδρεύει δ' ἐν Ἀθήναις καὶ φέρει τὴν ἐφεξῆς ἐπωνυμίαν: "Εταιρία τῶν τυπογράφων καὶ βιβλιοδετῶν Γουτεμβέργιος», βλ. το κεφ. Α', άρθρο 1 στο: *Καταστατικὸν τῆς εταιρίας των τυπογράφων και βιβλιοδετῶν Γουτεμβέργιου*, Τύποις Εφημερίδος των Συζητήσεων, Ἐν Ἀθήναις 1874, σ. 5.

187. «Ἡ ὕπαρξις τῆς ἐταιρίας εἶναι διηνεκῆς πρὸς συνδρομὴν τῶν μετόχων, οὐδ' ἐπιτρέπονται τροποποιήσεις τοῦ παρόντος καταστατικοῦ τείνουσαι εἰς διάλυσίν της...», βλ. το κεφ. Α', άρθρο 1 στο: *Καταστατικὸν τῆς εταιρίας των τυπογράφων και βιβλιοδετῶν Γουτεμβέργιου*, ὁ.π., σ. 5.

188. «Ὅστις καταβάλλῃ ἐπὶ εἰκοσαετίαν τὰς μηνιαίας καταθέσεις του, ἀπαλλάσσεται τοῦ λοιποῦ πάσης υποχρεωτικῆς μηνιαίας καταθέσεως, και, εἴτε κατασταθῇ εἰς ἐργασίαν ἀνίκανος εἴτε μὴ, δικαιούται νὰ λαμβάνῃ ἐκ τῶν ὀριζομένων (ἄρθρ. 22) προσόδων τῆς ἐταιρίας, μέχρι τῆς ἐσχάτης ἡμέρας τοῦ βίου του...», βλ. το κεφ. Β', άρθρο 8 στο: *Καταστατικὸν τῆς εταιρίας των τυπογράφων και βιβλιοδετῶν Γουτεμβέργιου*, ὁ.π., σ. 7.

189. «... Ἐὰν μὴτε ἔνεκα ἀσθενείας μὴτε ἔνεκα ἐλλείψεως ἐργασίας ἢ ἀποδημίας καθυστερήσῃ τις τὴν μηνιαίαν κατάθεσίν του πλέον τῶν τριῶν μηνῶν, διαγράφεται ἀπὸ τοῦ μητρώου ἀνυπερθέτως καὶ χάνει ὅλας τὰς μέχρι τότε καταθέσεις του καὶ πᾶν ἐξ αὐτῶν καὶ ἐπὶ τῆς ἐταιρίας δικαίωμα πρὸς ὄφελος αὐτῆς...», βλ. το κεφ. Γ', άρθρο 13 στο: *Καταστατικὸν τῆς εταιρίας των τυπογράφων και βιβλιοδετῶν Γουτεμβέργιου*, ὁ.π., σ. 9.

Με το τέταρτο κεφάλαιο, «περί των χηρών και ορφανών και των λοιπών δικαιούχων των αποβιούντων μετόχων», επιχειρούνταν μια πιο ρεαλιστική προσέγγιση της έννοιας «δικαιούχος». Πλέον, για τους άρρενες δικαιούχους, οριζόταν το όριο των 14 ετών, ενώ των θηλέων το όριο δεν επεκτείνονταν «πέραν τοῦ εἰκοστοῦ πέμπτου». Αξίζει να σημειωθεί πως, στο κεφάλαιο αυτό, υπάρχει μια ουσιαστική διαφοροποίηση σε σχέση με το προηγούμενο καταστατικό. Απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά σε σχέση με την εντιμότητα των χηρών και τη σεμνότητα των θηλέων δικαιούχων.¹⁹⁰

Στο πέμπτο κεφάλαιο «περί προσδιορισμού των κεφαλαίων της εταιρίας» ορίζονταν πως η χρηματική περιουσία της «Εταιρίας» διαιρούνταν στα εξής τρία κεφάλαια: Μετοχικό, Αποθεματικό και Ειδικό. Επίσης τα χρηματικά κεφάλαια της εταιρίας θα κατατίθενται είτε στην Εθνική Τράπεζα είτε στο Δημόσιο Ταμείο.

Στο επόμενο, έκτο κεφάλαιο, «περί διοικήσεως της εταιρίας και των γενικών των μετόχων συνελεύσεων», προσδιορίζονταν η διοικητική σύσταση της «Εταιρίας», οι υποχρεώσεις του Διοικητικού Συμβουλίου, καθώς και οι απαραίτητες προϋποθέσεις από την πλευρά των μετόχων για το δικαίωμα ψήφου στις γενικές συνελεύσεις.¹⁹¹

Το καταστατικό ολοκληρώνεται με το έβδομο κεφάλαιο, «περί των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των τακτικών και των άλλων μελών της εταιρίας». Σ' αυτό γινόταν αναλυτική περιγραφή του πλέγματος δικαιώματα-υποχρεώσεις, τόσο των τακτικών μελών όσο και των βοηθητικών αλλά και των επίτιμων μελών.¹⁹²

Μελετώντας διεξοδικά τα δύο καταστατικά, μπορούμε να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα πως ο «Γουτεμβέργιος», μέσα από τις παλινωδίες που χαρακτηρίζουν αυτή την πρώτη του περίοδο, κι αφού διασφάλισε τη συνέχιση της λειτουργίας του, άρχισε να

190. «Ἡ περίθαλψις τῶν χηρῶν εἶναι ἰσόβιος, ἐνόσω διάγουσιν ἐντίμως... ἡ δὲ τῶν θηλέων, ἐὰν διάγωσι σεμνῶς καὶ κοσμίως, μέχρι τῆς ἀποκαταστάσεώς των», βλ. το κεφ. Β', άρθρο 8 στο: *Καταστατικὸν τῆς Μετοχικῆς...*, ὁ.π., σ. 6.

191. «Μόνο τὰ ἐπὶ ἓν ἔτος συμπληρώσαντα τὰς μηνιαίας καταθέσεις των τακτικὰ μέλη, ὡς καὶ τὰ ἐπίτιμα καὶ βοηθητικά, ... ἔχουσι δικαίωμα ψήφου καὶ λόγου, ὅπως τοῦτο ὀρίζει. Οἱ καθυστεροῦντες πλέον τῶν τριῶν μηνῶν καταθέσεις των στεροῦνται τοῦ δικαιώματος τοῦτου», βλ. το κεφ. ΣΤ', άρθρο 35 στο: *Καταστατικὸν τῆς εταιρίας των τυπογράφων καὶ βιβλιοδετῶν Γουτεμβεργίου*, ὁ.π., σ. 18.

192. «Ὁ καταδικασθεὶς τελεσιδίκως ἐπὶ κακουργημάτι ἢ εἰς ἐνιαύσιον ποινὴν ἐπὶ πλημεληματί τινι... δὲν εἶναι δεκτὸς ὡς τακτικὸ οὐδ' ὡς βοηθητικὸν ἢ ἐπίτιμον μέλος τῆς εταιρίας...», βλ. το κεφ. Ζ', άρθρο 43 στο: *Καταστατικὸν τῆς εταιρίας των τυπογράφων καὶ βιβλιοδετῶν Γουτεμβεργίου*, ὁ.π., σ. 20.

απομακρύνεται από τον αμιγώς συντεχνιακό του προσανατολισμό. Αξιοποιώντας την εμπειρία της δικής του «ταραγμένης» εξαετίας αλλά και την εμπειρία όλων των υπόλοιπων συσσωματώσεων (συντεχνιακών, φιλανθρωπικών, φιλεκπαιδευτικών κ.ά) που ακολούθησαν την εμφάνισή του, προσδιόρισε τους στόχους του σε ένα ξεκάθαρα πιο ρεαλιστικό πεδίο.

Με την υιοθέτηση του συστήματος της «εικοσαετίας» η λειτουργία του προσιδιάζει περισσότερο σε μια εταιρία ανταποδοτικού, οικονομικά, χαρακτήρα και λιγότερο σε μια εταιρία αμιγώς συντεχνιακού χαρακτήρα. Υπό το πρίσμα αυτό, το πρωτεύον μέλημα των μετόχων είναι η μερισματική ανταποδοτικότητα της «Εταιρίας». Η περίθαλψη —ο βασικός λόγος για τη δημιουργία της εταιρίας το 1868— δεν φαίνεται να απασχολεί ιδιαίτερα αυτή την περίοδο τον «Γουτεμβέργιο» κι έτσι αναπόφευκτα τοποθετείται στο περιθώριο. Σ' αυτό συμβάλει ασφαλώς τόσο ο συνασπισμός ιδιοκτητών τυπογράφων, που δημιουργείται το 1871 με την επωνυμία «Ο Εκατόγχειρ»,¹⁹³ όσο και η πλειοψηφική επικράτηση ιδιοκτητών τυπογράφων στον «Γουτεμβέργιο».

Στις 22 Σεπτεμβρίου 1874, ημέρα Κυριακή, πραγματοποιήθηκε στο τυπογραφείο του μετόχου Ν. Πάσσαρη η 14η γενική συνέλευση. Ο σκοπός της συνέλευσης, όπως προβλεπόταν από το νέο καταστατικό, ήταν η εκλογή του νέου Διοικητικού Συμβουλίου. Στο τυπογραφείο εμφανίσθηκαν 16 μέτοχοι και μετά από μυστική ψηφοφορία¹⁹⁴ με ψηφосуλέκτη τον Νικόλαο Σδρίνια,¹⁹⁵ εκλέχθηκε το νέο Διοικητικό Συμβούλιο.¹⁹⁶

Κατά την επόμενη ετήσια λογοδοσία του Διοικητικού Συμβουλίου, ο πρόεδρος του «Γουτεμβέργιου», Δ. Ειρηνίδης, έκανε μια περιληπτική αναφορά στα γεγονότα που

193. «Συνιστάται ἐν Ἀθήναις ἀνώνυμος Ἑλληνικὴ Τυπογραφικὴ Ἑταιρία ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Ὁ Ἐκατόγχειρ» ...», βλ. το άρθρο 1 στο: *Καταστατικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφικῆς Ἑταιρίας «Ὁ Ἐκατόγχειρ»*, Ἐν Ἀθήναις 1871. Βλ. και παρακάτω, σσ. 152-157.

194. Σύμφωνα με το άρθρο 26: «Ἡ ἐταιρία τῶν τυπογράφων καὶ βιβλιοδετῶν Γουτεμβέργιος διοικεῖται ὑπὸ ἐξαμελοῦς συμβουλίου, τὰ δὲ μέλη αὐτοῦ ἐκλέγονται ὑπὸ τῶν μετόχων διὰ μυστικῆς ψηφοφορίας», βλ. *Καταστατικὸν τῆς εταιρίας τῶν τυπογράφων καὶ βιβλιοδετῶν Γουτεμβέργιου*, ὁ.π., σ. 15.

195. Ο Νικόλαος Σδρίνιας, άγαμος στοιχειοθέτης, ήταν από τα νεόκοπα μέλη του «Γουτεμβέργιου». Βρισκόταν στην εταιρία για εννέα μήνες (από το Δεκέμβριος του 1873) και πλήρωνε 1 δραχμή ως μηνιαία συνδρομή.

196. Το Διοικητικό Συμβούλιο απαρτιζόταν από τους: Δ. Ειρηνίδη (11 ψήφους), Φ. Λούη (11 ψήφους), Π. Πεντεφρή (10 ψήφους), Δ. Κορομηλά (9 ψήφους), Ν. Πάσσαρη (8 ψήφους) και Π. Αποστολίδη (8 ψήφους)

σημάδεψαν την προηγούμενη χρονιά και σχεδόν οδήγησαν την «Εταιρία» στη διάλυση. Στη συνέχεια, λεπτομερώς ανέλυσε τα οικονομικά δεδομένα της εταιρίας. Διαπιστώθηκε πως η χρηματική περιουσία της εταιρίας, στις 31 Μαρτίου 1875, ανερχόταν στις 3.917,09 δραχμές (Μετοχικό κεφάλαιο: 1.582,23 δρχ., Αποθεματικό κεφάλαιο: 2.266,30 δρχ. και Ειδικό κεφάλαιο: 68,56 δρχ.).¹⁹⁷ Η 15η Γενική Συνέλευση πήρε την απόφαση να εκποιούνται τα βιβλία και τα φυλλάδια που δωρίζονταν στην «Εταιρία», με σκοπό την ενίσχυση του «Αποθεματικού» ταμείου.¹⁹⁸

Η «Εταιρία» κατά τη διάρκεια του έτους αγόρασε και 8 ομολογίες του εθνικού δανείου των 26.000.000 φράγκων καταβάλλοντας το ποσό των 3.624,80 δρχ. Ο πρόεδρος της εξελεγκτικής επιτροπής, Γρ. Πικατώρης, θεώρησε την αγορά ιδιαίτερα συμφέρουσα, μιας και η εξόφληση των ομολογιών θα απέφερε το ποσό των 4.480 δρχ. πλέον του τόκου που είχε υπολογιστεί στο 6%.

Στη 17η Γενική Συνέλευση της «Εταιρίας», η οποία πραγματοποιήθηκε, για μια ακόμη φορά στο Βαρβάκειο Λύκειο, στις 25 Ιουλίου 1876, εκφωνήθηκε η λογοδοσία για το έτος 1875. Σύμφωνα με αυτή, η περιουσία, στις 31 Μαρτίου 1876, παρουσίαζε αύξηση της τάξης του 50% και ανερχόταν στις 5.900,59 δραχμές. Τα τακτικά μέλη της «Εταιρίας» για το τρέχον έτος ήταν 39, όπως φαίνεται και από τον πίνακα 3, που ακολουθεί:

197. Το Διοικητικό Συμβούλιο του «Γουτεμβέργιου» είχε επενδύσει ως εξής τα χρήματα αυτά: Αγόρασε από την Εθνική Τράπεζα 8 ομολογίες του εθνικού δανείου των 26 εκατομμυρίων φράγκων αξίας 560 δραχμών έκαστη (σύνολο 3.628,80 δρχ.) και κατάθεσε στο Ταμειυτήριο της Εθνικής Τράπεζας το ποσό των 100 δραχμών με ετήσιο επιτόκιο 4,5%. Οι 8 ομολογίες του εθνικού δανείου είχαν αποκτηθεί με 6,5% επιτόκιο ανά εξάμηνο. Τέλος, παρέμενε στο ταμείο της εταιρίας το ποσό των 188,29 δραχμών.

198. Τα βιβλία και φυλλάδια που δωρήθηκαν στην εταιρία για την τρέχουσα χρονιά ήταν 26. Επίσης, οικονομικά συνεισέφεραν για μία ακόμη χρονιά ο Ειρηνίδης με 12 δρχ., καθώς και ο Δημήτριος Ζ. Σακελλάριος με 20 δρχ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3				
Μέτοχοι ανά ειδικότητα, συνδρομή και οικογενειακή κατάσταση				
Ειδικότητα	Μέλη	Σύνολο μηνιαίων συνδρομών (δρχ.)	Οικογενειακή κατάσταση	
			Άγαμοι	Έγγαμοι
Στοιχειοθέτες	14	14	12	2
Καταστηματάρχες Τυπογραφείου	9	23	5	4
Πιστές	5	7	3	2
Βιβλιοδέτες	4	4	4	
Διευθυντές Τυπογραφείου	2	2	1	1
Καταστηματάρχες Βιβλιοδετείου	2	2	2	
Καταστηματάρχες Στοιχειοχτυτηρίου	1	1		1
Ιερέας (πρώην βιβλιοδέτης)	1	1		1
Υπάλληλος Εθνικής Τράπεζας (πρώην διευθυντής τυπογραφείου)	1	1	1	

Πηγή: Εταιρία των Τυπογράφων και Βιβλιοδετών Γουτεμβέργιος, *Λογοδοσία του διοικητικού συμβουλίου περί των από 1 Απριλίου 1875 μέχρι 31 Μαρτίου 1876 πεπραγμένων*, σ. 6.

Με το τέλος της συνέλευσης εκλέχθηκε η τριμελής επιτροπή, η οποία θα φρόντιζε τον έλεγχο των οικονομικών δεδομένων της «Εταιρίας», και τα αποτελέσματα της οποίας θα ανακοινώνονταν κατά τις εργασίες της επομένης γενικής συνέλευσης.

Κατά την 18η γενική συνέλευση ο μέτοχος Θεμιστοκλής Ν. Φιλαδελφέας, παρουσίασε ένα σχέδιο 3 σημείων προς το σώμα των μετόχων. Τα σημεία αυτά ήταν τα εξής:

«1^{ον}. Πᾶς ἐργοστασιάρχης ὑποχρεοῦται νὰ καταθέτῃ εἰς τὸ ταμεῖον τοῦ Γουτεμβεργίου δύο δραχμὰς ἀνὰ ἕκαστον τυπογραφικὸν φύλλον καὶ ἀνὰ χιλιάδα ἀντιτύπων οἷου-δήποτε συγγράμματος τυπουμένου ἐν τῷ τυπογραφείῳ αὐτοῦ· πᾶς δὲ καταστηματάρχης βιβλιοδετείου ἀνὰ πέντε λεπτὰ δι' ἑκάστην χιλιάδα φύλλων χάρτου τῶν χαρτοδεμένων συγγραμμάτων.

»2^{ον}. Νὰ κανονισθῇ ἡ ἀντιμισθία τῶν τεχνιτῶν κατ' ἀποκοπὴν, καὶ οὕτως, ὥστε ν' αὐξήσῃ κατὰ τὸ ἐν πέμπτῳ τῆς ἀντιμισθίας, τὴν ὁποίαν σήμερον λαμβάνουσι.

»3^{ον}. Τὰ ἀνωτέρω δύο ἄρθρα νὰ γίνωσιν ὑποχρεωτικὰ εἰς τοὺς ἐργοστασιάρχας· νὰ διαιρεθῶσι δὲ καὶ οἱ τεχνῖται εἰς τάξεις ἀναλόγους πρὸς τὴν ἐπίδοσιν καὶ δεξιότητα ἑνὸς ἑκάστου αὐτῶν».¹⁹⁹

Οἱ προτάσεις αὐτές τοῦ Θ. Φιλαδελφέα παρουσιάζουν ἐξαιρετικό ενδιαφέρον. Καταρχάς, αντιλαμβάνεται ὅτι γιὰ νὰ ευδοκιμήσῃ ὁ «Γουτεμβέργιος», ἀπαραίτητη προϋπόθεση εἶναι ἡ ενεργὸς συμμετοχὴ ὅλων των ιδιοκτητῶν-καταστηματαρχῶν. Εἶναι ὁ βασικός δρόμος που δύναται νὰ ἐπιφέρει ἔσοδα γιὰ τὴν «Εταιρία» καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἀνταποδοτικότητα που οραματιζόταν οἱ ἰδρυτές της. Καί, δεύτερον, γνωρίζοντας πως σημαντικό ποσοστὸ εργατῶν ἀπασχολεῖται με τὸ καθεστῶς της «κατ' ἀποκοπὴν» εργασίας —ἀρα καὶ χωρὶς σταθερὸ ἡμερομίσθιο—, δὲν μπορεῖ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ πληρωμὴ των μηνιαίων υποχρεώσεων των εργατῶν-μετόχων πρὸς τὴν «Εταιρία». Δεδομένου μάλιστα τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ εργάτες-μέτοχοι αποτελούσαν σταθερὰ τὴν πλειοψηφία της «Εταιρίας», ἐπιδιώκει, μέσω της κατὰ 20% ἀύξησης της ἀντιμισθίας τους, νὰ ἐξασφαλίσῃ τις συνδρομὲς τους.

Μέσα στὴν ἐπόμενη χρονιά, τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιον τοῦ «Γουτεμβέργιου» προχώρησε σὲ μιὰ ἀκόμη ἐπένδυση. Ἀγόρασε μιὰ ἀκόμη ὁμολογία ἀπὸ τὸ ἐθνικὸ δάνειο των 26 εκ. φράγκων, 2 ὁμολογίες τοῦ ἐθνικοῦ δανείου των 6 εκ. δραχμῶν καὶ ἄλλες 2 ἀπὸ τὸ δάνειο των 28 εκ. δραχμῶν.²⁰⁰ Στὴ Γενικὴ Συνέλευση της 8ης Μαΐου 1877, ἡ ὁποία ἐγένεε στο βιβλιοδετεῖο τοῦ Π. Πεντεφρή, παρουσιάστηκαν τὰ τρέχοντα οικονομικά. Σύμφωνα με αὐτά, ἡ περιουσία της «Εταιρίας» στις 31 Μαρτίου 1877, ἀνερχόταν στις 7.043,75 δραχμές. Μολονότι ἡ «Εταιρία» σὲ μιὰ περίοδο 2 ἐτῶν που μεσολάβησε ἀπὸ τὴν ψήφιση τοῦ νέου καταστατικοῦ εἶχε κατορθώσει νὰ διπλασιάσῃ τὴν περιουσία της καὶ οἱ εἰσφορές τόσο τοῦ Υπουργείου Εσωτερικῶν ὅσο καὶ τοῦ δήμου Ἀθηναίων κατατίθενται χωρὶς προβλήματα, τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο ἐξέφραζε τὴ δυσἀρέσκειά του πρὸς τὸ σῶμα των μετόχων, διότι:

Ὡς παρατηρεῖτε, κύριοι, τὸ κατ' ἔτος δέον νὰ εἰσπράττεται ἐκ τῶν μηνιαίων καταθέσεων τῶν τακτικῶν μελῶν ποσὸν πολὺ καθυστερεῖ, διότι πολλὰ τούτων δι' ἑλλειψιν τακτικῆς ἐργασίας, καὶ μάλιστα κατὰ τὸ ἄρτι λήξαν ἔτος, δὲν ἐπλήρωσαν τακτικῶς ἢ καὶ καθόλου τὰς καταθέσεις

199. Εταιρία των Τυπογράφων καὶ Βιβλιοδετῶν Γουτεμβέργιος, Λογοδοσία τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου περὶ των ἀπὸ 1 Ἀπριλίου 1876 μέχρι 31 Μαρτίου 1877 πεπραγμένων, σ. 12.

200. Οἱ 9 ὁμολογίες τοῦ ἐθνικοῦ δανείου των 26 εκ. φράγκων ἦταν οἱ ἐξῆς: 15489, 15490, 15491, 15492, 15493, 15494, 15495, 15496 καὶ 17246· οἱ 2 ὁμολογίες τοῦ δανείου των 6 εκ. δραχμῶν ἦταν οἱ: 22434 καὶ 22438, καὶ οἱ 2 ὁμολογίες τοῦ δανείου των 28 εκ. δραχμῶν ἦταν οἱ: 41854 καὶ 79145.

των, καθυστέρησαν δὲ καὶ δύο καταστηματαῖται, ἀλλὰ τὸ συμβούλιον δὲν ἔχει εἰσέτι ἀπάντησιν θετικὴν, ἂν θὰ ἐξακολουθήσωσι συνεισφέροντες.²⁰¹

Ἐντονος προβληματισμός εκφράστηκε καὶ γιὰ τὸ κόστος τοῦ ετήσιου εορτασμοῦ τῆς «Εταιρίας», μίας καὶ εἶχε ξεπεράσει τὸν ἀρχικὸ προϋπολογισμό.²⁰² Τὸ κόστος τοῦ εορτασμοῦ ἀπασχόλησε καὶ τὰ ἐπόμενα χρόνια τὴν «Εταιρία». Γιὰ τὸν περιορισμὸ τῶν ἐξόδων αὐτῶν τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο πρότεινε νὰ πραγματοποιεῖται σὲ κάποιον παρεκκλήσι «μεθ' ὅσης τὸ δυνατόν αὐστηρᾶς οἰκονομίας».

Κατὰ τὴ Γενικὴ Συνέλευση τοῦ ἔτους 1879 ὁ μέτοχος Μιχαὴλ Ἀρνιώτης, καταστηματαῖται βιβλιοδετείου, παρουσίασε πρὸς τὸ σῶμα τῶν μετόχων τὶς ἐξῆς δύο προτάσεις: α) νὰ υπάρξει συμφωνία με κάποιον γιαντῶ, ὁ ὁποῖος ἐναντὶ ἀμοιβῆς θὰ ἐπισκέπτεται τὰ ἀσθενούντα μέλη τῆς «Εταιρίας»²⁰³ καὶ, β) νὰ καταβληθεῖ κάθε δυνατὴ προσπάθεια νὰ χορηγούνται δωρεάν καὶ ὅλα τὰ ἀπαραίτητα φάρμακα γιὰ τοὺς μετόχους. Οἱ προτάσεις τοῦ Ἀρνιώτη, σύμφωνα με τὸ καταστατικὸ θὰ τίθενται σὲ συζήτηση τὴν ἐπόμενη χρονιά καὶ ἀφοῦ πρῶτα ἔφεραν καὶ τὶς υπογραφές ἄλλων πέντε μελῶν τῆς «Εταιρίας».

Τὸ ἐπόμενο ἔτος, μολοντί, παρουσιάστηκε μὴ σημαντικὴ αὐξηση στὶς ἐγγραφές νέων μελῶν (6 τυπογράφοι καὶ 15 βιβλιοδέτες) τὰ ἔσοδα παρέμειναν στάσιμα δεδομένης τῆς ἀπουσίας τακτικοῦ εἰσπράκτορα. Γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση αὐτοῦ τοῦ τόσο σοβαροῦ ζητήματος οἱ καταστηματαῖται βιβλιοδετείου Σ. Λάρδης, Π. Πεντεφρῆς καὶ Μ. Νικολαΐδης ἀνέλαβαν τὴν υποχρέωση νὰ συγκεντρώνουν τὶς συνδρομές ὅλων τῶν βιβλιοδετῶν. Ἀντίστοιχα, οἱ καταστηματαῖται τυπογραφείου Ν. Πάσσαρης,

201. Εταιρία τῶν Τυπογράφων καὶ Βιβλιοδετῶν Γουτεμβέργιος, Λογοδοσία τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου περὶ τῶν ἀπὸ 1 Ἀπριλίου 1876 μέχρι 31 Μαρτίου 1877 πεπραγμένων, σ. 6.

202. «Σημειωτέον, ὅτι τὰ γενόμενα πέρυσι διὰ τὴν πανήγυριν τῆς εταιρίας ἔξοδα, δρ. 87, ὑπερέβησαν τὰ ὠρισμένα ὑπὸ τοῦ καταστατικοῦ κατὰ δραχ. 7· ὥστε, ἂν οὕτω ἐπιδεικτικῶς μετ' ἀρχιερέως θελήσωμεν νὰ ἐξακολουθήσωμεν κατ' ἔτος, ἡ εταιρία οὐκ ὀλίγον θὰ ἐπιβαρύνεται», ὁ.π., σ. 4.

203. Μολοντί ἡ «Εταιρία» εἶχε προβλέψει τὸ ποσὸ τῶν ἑκατὸ δραχμῶν ὡς ετήσια ἀμοιβή, ὁ ἱατρός Ἰωάννης Βάμβας ἀνέλαβε δωρεάν τὴν ἐπίσκεψιν καὶ θεραπεία τῶν ἀσθενούντων ἐταίρων. Ὡς δείγμα ευγνωμοσύνης, ὁμοῦ, τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο «ἐνόμισεν ἀξιοπρεπὲς νὰ προσφερθῇ εἰς αὐτὸν ἀντάξιόν τι δῶρον». Ὅπως φαίνεται στὸν κατάλογο τῶν ἐξόδων τοῦ ἔτους 1880 ὁ Ι. Βάμβας ἔλαβε, ὡς δῶρο, ἓνα «ὠρολόγιον» ἀξίας 112 δρχ. Ἐπιπρόσθετα, ἡ «Εταιρία» ἐξασφάλισε σημαντικὴ ἔκπτωση γιὰ τὴν ἀγορὰ φαρμάκων ἀπὸ τὸ φαρμακεῖο τοῦ Στ. Κρίνου: «Ὁ κ. Κρίνος, προκειμένου περὶ τῆς ἑταιρίας ἡμῶν, ἧς ὁ ἀγαθοεργὸς σκοπὸς εἶναι αὐτῷ γνωστός, ἐδέχθη μετ' εὐμενείας νὰ χορηγῇ τὰ φάρμακα εἰς σημαντικὴν ἔκπτωσιν τῆς διατεταγμένης ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου διατιμήσεως».

Γ. Αντωνιάδης και Δ. Ειρηνίδης ανέλαβαν τις εισπρακτικές υποχρεώσεις των τυπογράφων.

Στη Γενική Συνέλευση του ίδιου έτους έγιναν δεκτές τόσο η πρόταση του Αρνώτη, που είχε υποβληθεί την προηγούμενη χρονιά, όσο και η πρόταση του Γ. Αντωνιάδη σχετικά με την αίτηση των βιβλιοπωλών ώστε και εκείνοι να γίνονται δεκτοί στην «Εταιρία».²⁰⁴

Συνοψίζοντας, μπορούμε να ισχυρισθούμε πως η «Εταιρία», κατά το διάστημα 1874-1881 δεν εμφάνισε τους κλυδωνισμούς που είχαν προηγηθεί κατά το διάστημα 1868-1874. Αρκετά από τα μέλη που είχαν αποχωρήσει επανήλθαν στους κόλπους της «Εταιρίας», αναπτύσσοντας σημαντική δραστηριότητα και βοηθώντας την να παρουσιάσει ένα περισσότερο δραστήριο πρόσωπο. Ενδεικτικό αυτής της δραστηριότητας ήταν και η πρόσκληση του «Εμπορικού και Βιομηχανικού Συλλόγου» για σύμπραξη με στόχο τη βελτίωση της κοινωνικής θέσης των εργατών.

Την 5η Ιουλίου 1881, κατά τις εργασίες της δεύτερης ετήσιας γενικής συνέλευσης, αφού συζητήθηκαν οι προτάσεις για αναθεώρηση του καταστατικού που είχαν υποβάλλει οι μέτοχοι κατά το προηγούμενο διάστημα, εγκρίθηκε το νέο καταστατικό.

III. Περίοδος Γ': 1881-1886

Οι σημαντικότερες τροποποιήσεις του καταστατικού, κατά την περίοδο αυτή, ήταν οι ακόλουθες:

Αποφασίστηκε, η χρηματική περιουσία της «Εταιρίας» να διαιρείται πλέον σε δύο κεφάλαια, το «Μετοχικόν», το οποίο συγκροτούνταν από τις καταθέσεις των εταίρων και το «Άποθεματικόν», το οποίο περιλάμβανε όλα τα υπόλοιπα έσοδα.²⁰⁵

Με το άρθρο 6 εντάσσονταν στους κόλπους της «Εταιρίας» και οι βιβλιοπώλες, οι οποίοι αποκτούσαν δικαιώματα περίθαλψης και συνδρομής.

204. Για τη γενική συνέλευση βλ. Γ.Α.Κ., *Συλλογή Βλαχογιάννη*, κυτίον Δ69, φάκ. 2, υποφάκ. 2.

205. Βλ. το «άρθρο 3», *Καταστατικόν της εταιρίας των Τυπογράφων και Βιβλιοδετών Γουτεμβέργιου, συζητηθέν και εγκριθέν υπό της ΚΗ' γενικής των εταίρων συνελεύσεως τη 5η και 19η Ιουλίου 1881*, Εκ του τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδελφέως, Εν Αθήναις 1881, σ. 5.

Διαφοροποίηση με το προηγούμενο καταστατικό υπήρξε και στο χρόνιο ζήτημα της καθυστέρησης πληρωμής των μηνιαίων συνδρομών. Έτσι, με το άρθρο 13, η καθυστέρηση της πληρωμής επιτρεπόταν έως τρεις μήνες. Αν η καθυστέρηση ξεπερνούσε αυτό το διάστημα, και δεν οφείλονταν σε λόγους ασθένειας ή έλλειψης εργασίας, το μέλος που καθυστέρησε έχανε όλα τα δικαιώματά του, χωρίς όμως να διαγράφεται από το μητρώο της «Εταιρίας».

Με το άρθρο 34 η «Εταιρία» αναλάμβανε την υποχρέωση να «συντελεῖ εἰς τὴν προίκισιν τῶν ἐν ὥρᾳ γάμου θυγατέρων τῶν ἀπόρων ἐταίρων» προσφέροντας σε κάθε μία το ποσό των εκατό δραχμών.

Οι μέτοχοι στην προσπάθειά τους να αποφύγουν την επανάληψη των γεγονότων που είχαν οδηγήσει σχεδόν την «Εταιρία» στη διάλυση, εισήγαγαν το άρθρο 41 σύμφωνα με το οποίο η διάλυση της «Εταιρίας» μπορούσε να συντελεστεί με ομόφωνη απόφαση ολόκληρου το Διοικητικού Συμβουλίου καθώς και από τα τέσσερα πέμπτα των εταίρων που δεν είχαν ταμιακές εκκρεμότητες. Τα μειοψηφούντα μέλη διατηρούσαν στην κατοχή τους την περιουσία της «Εταιρίας» και απολάμβαναν του δικαιώματος να επιχειρήσουν την ανασύστασή της.²⁰⁶

Το 1882, δέκατο τέταρτο έτος από τη σύσταση της «Εταιρίας» άρχισε με αρκετές δυσκολίες. Ο μέτοχος, Ηλίας Φούτρης, βιβλιοδέτης στο επάγγελμα, τραυματίστηκε σοβαρά κατά την εκτέλεση της εργασίας του και η «Εταιρία» αναγκάστηκε να πληρώσει στον τραυματία το ποσό των 60 δρχ. Επίσης, οι δαπάνες για φάρμακα αυξάνονταν διαρκώς, σε σημείο να ξεπερνούν το ποσό που είχε οριστεί από το καταστατικό. Τα γεγονότα αυτά, σε συνδυασμό με το μόνιμο ζήτημα της καθυστέρησης στις πληρωμές των συνδρομών, φαίνεται πως επανέφεραν στο προσκήνιο τα σοβαρά προβλήματα λειτουργίας του «Γουτεμβέργιου».²⁰⁷

206. Σε περίπτωση διάλυσης όλη η εναπομείνουσα περιουσία της «Εταιρίας» παραχωρούνταν στο Πτωχοκομείο της Αθήνας: «ή δὲ ὑπολοιπομένη περιουσία τῆς Ἑταιρίας παραχωρεῖται ἅπασα εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις Πτωχοκομεῖον», βλ. «ἄρθρο 41», *Καταστατικὸν τῆς εταιρίας των Τυπογράφων και Βιβλιοδετῶν Γουτεμβέργιου...*, ὁ.π.

207. Η οικονομική ασυνέπεια των μετόχων ανάγκασε το Διοικητικό Συμβούλιο της «Εταιρίας» να δημοσιεύσει μέσω της εφημερίδας Ὁρα την ακόλουθη γνωστοποίηση προς τα μέλη που καθυστέρησαν την καταβολή της συνδρομής τους: «Ἐπειδὴ τὴν 31 τοῦ ἐνεστώτος μηνὸς Μαρτίου λήγει τὸ ἐταιρικὸν ἔτος καὶ κλείουσιν οἱ λογαριασμοὶ τῆς ἐταιρίας, εἰδοποιοῦνται τὰ ἀξιότιμα μέλη αὐτῆς νὰ σπεύσωσιν ἐγκαίρως εἰς τὴν πληρωμὴν τῶν καταθέσεων των, διότι οἱ καθυστεροῦντες αὐτὰς πλέον τῶν τριῶν μηνῶν ἀδικαιολογῶν, χάνουσι πᾶν ἐκ τῆς ἐταιρίας πηγάζον δικαίωμά των συμφώνως μὲ τὸ 13 ἄρθρον τοῦ καταστατικοῦ», Ὁρα, (15 Μαρτίου 1883), σ. 4.

Κατά τη γενική συνέλευση της 29ης Μαΐου 1883, τέσσερα από τα «καθυστερού- ντα μέλη» απέστειλαν επιστολή, σύμφωνα με την οποία ζητούσαν να μην στερηθούν τα δικαιώματά τους και ιδιαίτερα το δικαίωμα της ψήφου, δεδομένου πως η καθυ- στέρηση είχε προέλθει από έλλειψη εργασίας. Η αρνητική τοποθέτηση του προέδρου δημιούργησε πανδαιμόνιο, με αποτέλεσμα να διακοπεί η συνέλευση.²⁰⁸

Νέα ένταση δημιουργήθηκε και στην επόμενη γενική συνέλευση της 17ης Ιου- λίου. Αφορμή στάθηκε ένα έγγραφο που είχε διανεμηθεί από το Διοικητικό Συμβού- λιο σε όλα τα μέλη που διατηρούσαν το δικαίωμα της περίθαλψης, και σύμφωνα με το οποίο το προεδρείο της «Εταιρίας» ζητούσε εξουσιοδότηση για να υπερβεί τα ορι- ζόμενα από το καταστατικό έξοδα.

Η μη γνωστοποίηση του εγγράφου αυτού, που έφερε τις υπογραφές 15 μετό- χων, σε όλα τα μέλη και η άρνηση του Διοικητικού Συμβουλίου να παράσχει βοηθή- ματα, στα άπορα μέλη κατά τη διάρκεια του Πάσχα, έφερε την έκρηξη του Π. Πεντε- φρή:

Οί σύμβουλοι, ἐπειδὴ ἔχουν αὐτοὶ τὰ μέσα τῆς εὐζωΐας, καὶ μάλιστα μερικοὶ ὅπου ἦσαν κατά- στασιν ἀπὸ τοὺς γονεῖς των, ἀδιαφοροῦν ἂν οἱ ἐταῖροι ἀποθνήσκουν τῆς πείνης, ἐμένα ὅμως ἡ καρδιά μου καίεται, ὅταν παρατηρῶ τοιαύτην σκληροκαρδίαν. Εἶναι αἴσχη, κύριοι, καὶ δὲν τολμῶ νὰ τὰ ἐκφράσω, ὅσα εἶπαν μερικοὶ εἰς τὸ συμβούλιον κατὰ τῶν ἀπόρων μελῶν τῆς Ἑταιρίας μας. Ἐγὼ θέλω τώρα ὅπου ζῶ νὰ δίδωνται βοηθήματα. Ὅταν ἀποθάνω, κακὰ καὶ ψυχρὰ νὰ γίνουν. Τί μὲ μέλει ἂν δίδωνται ἢ δὲν δίδωνται;

Η οργισμένη αντίδραση του Πεντεφρή αποτύπωσε τις αντιθέσεις και κατέδειξε τις δύο τάσεις που είχαν δημιουργηθεί στους κόλπους της «Εταιρίας». Στη μία τάση ηγε- τικό ρόλο κατείχαν οι βιβλιοδέτες, οι οποίοι απείλησαν πως θα δημιουργήσουν επι- τροπή αποκλειστικά από εργάτες και η οποία θα λάβει την πρωτοβουλία να διανεί- μει το περίφημο βοήθημα στα άπορα μέλη. Η πρόθεση, όμως, του Νικήτα Πάσσαρη, γραμματέα της «Εταιρίας» και ιδρυτικό μέλος να παραιτηθεί άμβλυne τις διαφωνίες και επέτρεψε τα πράγματα να επανέλθουν, φαινομενικά τουλάχιστον, σε κάποια ι- σορροπία.

Οι οικονομικές δυσχέρειες της «Εταιρίας» συνεχίστηκαν και κατά το έτος 1884. Σ' αυτή την κατάσταση συνέτειναν τόσο η μικρή αύξηση των τακτικών μελών —

208. Για να αποκλιμακωθεί η ένταση ο Π. Πεντεφρήs εγγυήθηκε να πληρώσει ο ίδιος τις συνδρομές των «καθυστερούντων μελών».

απόρροια της δημιουργίας του «Εργατικού Συνδέσμου των Τυπογράφων»—,²⁰⁹ όσο και το γεγονός πως ο δήμος Αθηναίων είχε διακόψει την ετήσια συνδρομή των 100 δραχμών.

Στη συνεδρίαση της 20ής Μαΐου 1884, εμφανίστηκαν τριβές μεταξύ των μελών και σε προσωπικό επίπεδο. Η πρόσληψη βοηθού γραμματέα από το Διοικητικό Συμβούλιο, προκάλεσε την αντίδραση των Η. Μανιού και Α. Κοκονδίνη, διότι αυτές τις εργασίες όφειλαν να τις διεκπεραιώνουν ο γραμματέας και τα άλλα μέλη· σε διαφορετική περίπτωση «ἄς παραιτηθῶσι, καὶ ὑπάρχουσιν ἄλλοι πολλοὶ ἱκανοὶ νὰ τὰς κάμνωσι χωρὶς βοηθόν». Στη διένεξη παρενέβη και ο Π. Πεντεφρής, ο οποίος κατηγορησε ευθέως τον πρόεδρο, Δ. Ειρηνίδη, για κωλυσιοεργία «κυρίως διὰ ν' ἀποκτήσωσιν οἱ φίλοι του δικαίωμα ψήφου».

Η επόμενη γενική συνέλευση της 1ης Ιουλίου 1884, υπήρξε ιδιαίτερα επεισοδιακή και προκάλεσε την επέμβαση της αστυνομίας. Την ένταση προκάλεσε η έκθεση της Εξελεγκτικής Επιτροπής (Α. Κοκονδίνης, Π. Μανδράς, Ε. Κουβελάνας), η οποία άφησε σαφείς αιχμές για τους ταμειακούς χειρισμούς του Διοικητικού Συμβουλίου. Το γεγονός αυτό και η επαναφορά της πρότασης από την ομάδα των βιβλιοδετών για αναθεώρηση του καταστατικού προκάλεσε αναβρασμό και συμπλοκές εντός της αίθουσας. Η παρέμβαση της αστυνομίας ήταν καταλυτική· αφού παρέλαβε τα βιβλία της «Εταιρίας», έδιωξε «βιαίως τοὺς θορυβούντας».

Ύστερα από τη επεισοδιακή διάλυση της συνέλευσης η διεύθυνση της Αστυνομίας κοινοποίησε τα τεκταινόμενα στη Νομαρχία. Το ίδιο έπραξε και το Διοικητικό Συμβούλιο της «Εταιρίας» με την παράκληση να προβεί ο Νομάρχης σε όλες τις απαραίτητες ενέργειες για την αποφυγή ανάλογων περιστατικών και στο μέλλον.

Στις 7 Ιουλίου, δικαστικός κλητήρας θυροκόλλησε «ἐξώδικον εἰδοποίησιν» προς τον πρόεδρο της «Εταιρίας» με την οποία καλούνταν το Προεδρείο στις αρχαιρεσίες της 8ης Ιουλίου για την εκλογή νέου Διοικητικού Συμβουλίου. Η ειδοποίηση έφερε τις υπογραφές 4 μετόχων (Α. Κοκονδίνης, Σπ. Κατσαρός, Δ. Πάνος, Η. Μανιός). Τις βραδινές ώρες της ίδιας ημέρας διαβιβάστηκε στον πρόεδρο έγγραφο του νομάρχη, Α. Δημητριάδη, για αναβολή της συνεδρίασης της 8ης Ιουλίου και ορισμού νέας,

209. Ο «Εργατικός Σύνδεσμος των Τυπογράφων» δημιουργήθηκε το καλοκαίρι του 1882 και απορρόφησε, όπως θα δούμε και πιο κάτω, ένα μεγάλο μέρος των μελών του «Γουτεμβέργιου», που είχε προκύψει από τη διάσπαση του 1874.

στην οποία θα παρίστατο και ο ίδιος. Το έγγραφο αυτό ο Ειρηνίδης το κοινοποίησε και στους μετόχους που είχαν επιδώσει την εξώδικο ειδοποίηση.

Παρά τις εκατέρωθεν ειδοποιήσεις και την παρέμβαση του Νομάρχη, 47 μέτοχοι συνεδρίασαν την 8η Ιουλίου και, αφού τροποποίησαν το καταστατικό, εξέλεξαν το νέο Διοικητικό Συμβούλιο. Η ονομασία της «Εταιρίας» άλλαξε και μετατράπηκε σε «Λαϊκή Εταιρία των Τυπογράφων και Βιβλιοδετών 'Γουτεμβέργιος'».²¹⁰

Το συμβούλιο της «Εταιρίας» έλαβε κοινοποίηση για τη γενική συνέλευση της 8ης Ιουλίου, καθώς και αίτημα να παραδοθεί η περιουσία της, εντός 24 ωρών, στη νεοσύστατη εταιρία, 4 μέρες μετά την πραγματοποίηση αυτής, και συγκεκριμένα την Πέμπτη, 12 Ιουλίου 1884. Ο Ειρηνίδης γνωστοποίησε στην εισαγγελία Πρωτοδικών τα γεγονότα καθώς και την κοινοποίηση των 47 αποχωρήσαντων μετόχων.

Ένα μήνα αργότερα, οι αποχωρήσαντες μέτοχοι κοινοποίησαν μέσου του πληρεξούσιου δικηγόρου, Θ. Αγγελόπουλου, στην «Εταιρία» την απαίτηση να λάβουν την περιουσία, καθώς το παλαιό Διοικητικό Συμβούλιο ήταν υπόλογο ελλείμματος 30.000 δρχ. Όπως ήταν αναμενόμενο, η «Εταιρία» γνωστοποίησε τις αιτιάσεις αυτές προς τη Νομαρχία. Με έγγραφό της η τελευταία παρήγγειλε στην «Εταιρία» τη διεξαγωγή γενικής συνέλευσης στις 9 Σεπτεμβρίου.

Η επέμβαση της Νομαρχίας και η τοποθέτηση στο πλευρό της «Εταιρίας» προκάλεσαν την αντίδραση των αποχωρησάντων μετόχων. Με καταχώρηση στην Ακρόπολις επιτέθηκαν κατά του Νομάρχη και παρέθεσαν τα γεγονότα που τους οδήγησαν στη διενέργεια εκλογών στις 8 Ιουλίου:

Ἐπειδὴ δὲν κατηρτίσθη τότε ἡ συνέλευσις, ἐτέθη εἰς ἐνέργειαν τὸ ἄρθρον 27 ἐδ. β' τοῦ καταστατικοῦ καθ' ὃ «μὴ καταρτισθείσης τότε τῆς συνελεύσεως, τὴν ἐπομένην Κυριακὴν θεωρεῖται αὕτη πλήρης ὅσοι καὶ ἂν συνέλθωσι μέτοχοι», καὶ συνεπῶς τὴν Κυριακὴν τῆς 8 Ἰουλίου 1884 συνῆλθεν ἡ ἐταιρία αὐτοδικαίως εἰς νέαν γενικὴν συνέλευσιν, ἐν τῇ ὁποίᾳ χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι δὲν συνῆλθον ὅσοιδήποτε, ἀλλ' ἀκριβῶς οἱ πλεῖστοι συνέταιροι, ἐκτὸς μόνον ἐκείνων οἵτινες προεβλέποντο, ἐν τῇ φανερᾷ μειοψηφίᾳ των, ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ συνεταιρισμοῦ ἔτεινε πρὸς τὴν ἀλλαγὴν τοῦ διευθύνοντος αὐτὸν μέχρι τότε προσωπικοῦ.»²¹¹

210. Το Διοικητικό Συμβούλιο απαρτιζόταν από τους εξής: Ε. Κουβελάνος (πρόεδρος), Π. Μαδράς (ταμίας), Ε. Φρυδάς (γραμματέας), και Κ. Βεράτης, Ε. Βαρβερόπουλος, Χ. Ζωσιμάς, Γ. Κοκονδίνης, Π. Μακρίδης, Κ. Χρήστου (μέλη), Ακρόπολις, (8 Σεπτεμβρίου 1884), σ. 3.

211. Ακρόπολις, ό.π.

Στις 27 Οκτωβρίου 1884, το Πρωτοδικείο απέρριψε την αγωγή των αποχωρησάντων μετόχων ως «ἀπαράδεκτον, λόγω ἑλλείψεως ἐνεργητικῆς νομιμοποιήσεως», διότι συνήλθαν αυτοβούλως παρά τις περί αντιθέτου διατάξεις του καταστατικού. Η απόφαση του Πρωτοδικείου και η εύνοια του Νομάρχου δημιούργησαν συνθήκες συγκρατημένης αισιοδοξίας στον Ειρηνίδη για τη συνέχιση της λειτουργίας της «Εταιρίας». Η επόμενη ενέργεια του προέδρου ήταν να στείλει αντίγραφα από τα πρακτικά των μέχρι τότε γενικών συνελεύσεων σε όλα τα αποχωρήσαντα μέλη με τη σημείωση πως η ενέργειά τους αυτή είχε επιφέρει τεράστια βλάβη στην «Εταιρία». Όπως ήταν αναμενόμενο τα περισσότερα από τα μέλη που είχαν αποχωρήσει θεώρησαν τα φυλλάδια αυτά παράνομα, «ὡς μὴ προερχόμενα ἐκ τοῦ νομίμου συμβουλίου», και τα επέστρεψαν.

Στην ετήσια λογοδοσία της 28ης Απριλίου 1885, η γενική συνέλευση του «Γουτεμβέργιου» προχώρησε στη λήψη των ακόλουθων αποφάσεων:

- α) Για να εγγραφεί κάποιος ως τακτικό μέλος στην «Εταιρία» πρέπει να έχει ηλικία μεγαλύτερη των 15 χρόνων· δικαίωμα ψήφου και λόγου αποκτά με την συμπλήρωση του 21ου έτους.
- β) Τα μέλη που δεν επιδεικνύουν κόσμια συμπεριφορά στις γενικές συνελεύσεις στερούνται το δικαίωμα λόγου και ψήφου για ένα έτος.
- γ) Διατήρηση του δικαιώματος αρχαιότητας των μελών που έχουν οικονομικές εκκρεμότητες με την «Εταιρία», σε περίπτωση που οι τελευταίοι εξοφλήσουν εντόκως τα οφειλόμενα.
- δ) Τα μέλη που παρουσιάζουν ασυνέπεια στις οικονομικές τους υποχρεώσεις για λόγους ασθένειας ή έλλειψης εργασίας οφείλουν να το δηλώσουν εγγράφως.
- ε) Δικαίωμα χρηματικής βοήθειας κατά τις μέρες του Πάσχα δικαιούνται εκείνα τα μέλη που έχουν διετή παρουσία στην «Εταιρία» και δεν παρουσιάζουν οικονομικές εκκρεμότητες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η γενική συνέλευση και για τον επιπρόσθετο λόγο πως τα αποχωρήσαντα μέλη απέστειλαν επιστολή προς το Διοικητικό Συμβούλιο του «Γουτεμβέργιου», με την οποία ζητούσαν να επιστρέψουν παραιτούμενοι από κάθε άλλη διεκδίκηση:

θέλοντες δ' ἤδη πρὸς ἀποφυγὴν δικαστικῶν διενέξεων νὰ τεθῇ τέρμα εἰς τὴν μεταξὺ τῶν δύο μερίδων ἀναφρεῖσαν διάστασιν, ἐπιθυμοῦμεν νὰ καταργηθῇ ἡ ὑφισταμένη δίκη, παραιτούμενοι τῆς τε ἀγωγῆς ἡμῶν καὶ τῆς ἐφέσεως καὶ παντὸς ἔνδικου ἄλλου μέσου, καὶ ἀναγνωρίζοντες ὡς νομίμους ἀντιπροσώπους καὶ διαχειριστὰς τῆς ἐν λόγῳ Ἑταιρίας τῶν τυπογράφων καὶ βιβλιοδετῶν Γουτεμβέργιου τοὺς τε πρώην ὡς ἄνωτέρῳ εἰρημένους ἑννέα συμβούλους καὶ τοὺς νῦν ὡς τοιούτους διατελοῦντας κυρίου.

Στην επιστολή τα αποχωρήσαντα μέλη ἔθεταν και τις 3 ακόλουθες προϋποθέσεις για να επανέλθουν στην «Εταιρία»:

- α) Κάθε μέλος να γίνει δεκτό με τα δικαιώματα που είχε ἕως την ημέρα της αποχώρησης,
- β) Κάθε μέλος να αναγνωρίσει ως νόμιμες και τελεσίδικες ὅλες τις γενικές συνέλευσεις,
- γ) Τα έξοδα που είχαν επιβληθεῖ ἀπὸ το Πρωτοδικεῖο να καταλογισθοῦν στα έξοδα του εταιρικού ταμείου.

Ο Ειρηνίδης μπροστά στο φάσμα της συμπίεσης των εσόδων που εἶχε ἐπιφέρει ἡ ἀποχώρηση τόσο μεγάλου ἀριθμοῦ ἐταίρων και κρίνοντας πως ἡ ἐπιβίωση της «Εταιρίας» ἐπιτυγχάνεται «ὅστις μόνον διὰ τῆς συμπνοίας καὶ ἀδελφικῆς ἀγάπης τῶν ἐταίρων», θα εισηγηθεῖ στη συνέλευση τὴν ἀμεση ἐπιστροφή των ἀποχωρησάντων μελῶν, ἐφόσον τερματίζονταν οἱ δικαστικές ἐκκρεμότητες. Πράγματι, στις 9 Ἰουνίου 1885, ἐνώπιον του συμβολαιογράφου Πυθαγόρα Σφοίνη, τα δύο ἀντιμαχόμενα μέρη παραιτήθηκαν ἀπὸ κάθε ἔνδικο μέσο και συμψηφίζοντας τις δικαστικές δαπάνες ματαίωσαν τὴ δίκη που ἐκκρεμούσε.

Μολονότι ἡ ἡρεμία φάνηκε να ἐπιστρέφει στην «Εταιρία», κάνοντας τον Ειρηνίδη να ἰσχυριστεῖ πως τα πράγματα ἐπανήλθαν «εἰς τὴν προτέραν ὁμαλήν και εἰρηνικὴν κατάστασιν», νέα ἐνταση ἐνέσκηψε. Αἰτία στάθηκε ἡ ἀρνήση των μελῶν που εἶχαν ἀποχωρήσει να πληρώσουν τόκο για τις συνδρομές που εἶχαν καθυστερήσει. Αἰτιολόγησαν τὴν ἀρνήσή τους αὐτὴ ὑποστηρίζοντας πως οἱ οικονομικές ἐκκρεμότητες εἶχαν προέλθει ὄχι ἐξαιτίας της ἀδιαφορίας τους ἀλλὰ ἐξαιτίας της διαίρεσης που εἶχε ἐπέλθει. Εἰπιπρόσθετα, ἀρνήθηκαν να δεχθοῦν ὡς νόμιμες τις ἀποφάσεις της τελευταίας γενικῆς συνέλευσης που ἀνέτρεπε τὴ διαδικασία ἐγγραφῆς νέων μελῶν, σε ἀντίθεση με το καταστατικό. Απορρίψη των αἰτημάτων αὐτῶν ἀπὸ το Διοικητικό Συμβούλιο, θα σήμαινε και τὴν ἀρνήση ἐπιστροφῆς τους στην «Εταιρία».

Το συμβούλιο απέρριψε χωρίς συζήτηση αυτές τις αιτιάσεις και στις 16 Αυγούστου 1885, με το υπ' αριθ. 346 έγγραφο, όρισε διάστημα 20 ημερών για τη συμμόρφωση με τις αποφάσεις των γενικών συνελεύσεων. Σε διαφορετική περίπτωση οι εταίροι είχαν το δικαίωμα να αποχωρήσουν λαμβάνοντας ατόκως τις καταθέσεις τους. Το έγγραφο αυτό ξεσήκωσε θύελλα διαμαρτυριών. Μεγάλος αριθμός μελών ζήτησε να αποχωρήσει και στράφηκε εναντίον του Διοικητικού Συμβουλίου με καυστικά λόγια. Με ομαδική δήλωση, 36 μέλη ζήτησαν να λάβουν όχι μόνο τις καταθέσεις τους αλλά και τους τόκους, καθώς και τα αναλογούντα δωρήματα προς την «Εταιρία», επειδή «δὲν πρόκειται περὶ διαλύσεως ἐντελῶς τῆς Ἑταιρίας... ἀλλ' ἀπλῶς μόνον περὶ ἀπομακρύνσεως ἡμῶν, καὶ διατηρήσεως παρ' ὑμῶν τῆς Ἑταιρίας».

Εν μέσω αντεγκλήσεων, στις 15 Οκτωβρίου συμφωνήθηκε από τους μετόχους το ακόλουθο κείμενο αποχώρησης:

α.) Αἰτοῦμεν μόνας τὰς καταθέσεις μας ἄνευ τόκου· β.) Παραιτούμεθα πάσης ἀξιώσεως, μετὰ τὴν παραλαβὴ τῶν καταθέσεών μας, τοῦ νὰ ἐγγραφῶμεν καὶ πάλιν ὡς μέλη· γ.) Ὡς καὶ πάσης ἄλλης ἀξιώσεως, οἰασδήποτε ἀπαιτήσεως παρὰ τῆς ἐταιρίας ὡς ἐντελῶς ἀποχωρήσαντες αὐτῆς. Πλὴν ὀφείλετε ὅσον τάχιστα μᾶς δώσετε τὰς καταθέσεις μας ἐντὸς δέκα ἡμερῶν.²¹²

Εν τέλει, τα 44 μέλη που παρέμειναν στην «Εταιρία» στη συνεδρίαση της 3ης Νοεμβρίου 1885, αποδέχθηκαν τους όρους που είχαν θέσει οι αποχωρούντες εταίροι, τερματίζοντας μ' αυτό τον τρόπο τη μακροχρόνια διαμάχη των δύο αντιμαχόμενων παρατάξεων του «Γουτεμβέργιου», εκείνης των βιβλιοδετών και της άλλης των τυπογράφων.

Η οικονομική στενότητα, η κόπωση από τις χρόνιες αντιπαραθέσεις και η συναισθηματική κατάπτωση από τη διάψευση των προσδοκιών θα είναι έντονα παρούσες κατά τη διάρκεια της επόμενης χρονιάς. Η αναθεώρηση του καταστατικού θα είναι μια από τις λίγες προσπάθειες που απέμειναν στην ηγεσία του «Γουτεμβέργιου» για την αναστροφή του κλίματος. Έτσι, στις 14 Δεκεμβρίου 1886, και μετά από πρόταση των εταίρων συζητείται και ψηφίζεται το νέο καταστατικό, το οποίο θα τίθεται σε ισχύ από την 1η Ιανουαρίου 1887.

212. Για την ομάδα των βιβλιοδετών που αποχώρησαν από την «Εταιρία» βλ. τον πίνακα 15 στο παράρτημα. Από την ομάδα αυτή, 5 χρόνια αργότερα, δημιουργήθηκε «εν Αθήναις ευεργετικός σύνδεσμος των Βιβλιοδετών, Φ.Ε.Κ., τχ. Α', 311 (7 Νοεμβρίου 1891), σσ. 1125-1127.

Ο «Γουτεμβέργιος» συνέχισε τη λειτουργία του μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα.²¹³ Είδαμε ανωτέρω, αναλυτικά, τα γεγονότα που οδήγησαν στη διάσπαση της «Εταιρίας». Η αποχώρηση των εργατών τυπογράφων, κατά την πρώτη διάσπαση του 1881, συνέτεινε στη μεταστροφή του χαρακτήρα της «Εταιρίας». Πλέον την πλειοψηφία κατείχαν οι καταστηματάρχες τυπογράφοι και βιβλιοδέτες, γεγονός, που με σαφήνεια προσδιόρισε το καταστατικό του 1886.

Η λειτουργία της, για περισσότερα από 30 χρόνια, είχε θετικές επιδράσεις τόσο ως προς τη δημιουργία νέων ομοεπαγγελματικών οργανώσεων και συλλόγων όσο και ως προς τη ριζοσπαστικοποίηση ενός κομματιού του εργατικού πληθυσμού των τυπογραφικών μονάδων.

Ο «Γουτεμβέργιος», αποτέλεσε τη μήτρα μέσα από την οποία γεννήθηκαν τόσο αμιγώς εργατικά, όσο και εργοδοτικά σωματεία. Τα εργατικά σωματεία που καταγράφονται στο χώρο των τυπογραφείων, κατά το τέλος του 19ου αιώνα ήταν τα εξής: α) ο «Εργατικός Σύνδεσμος των Τυπογράφων» (1882), β) η «Αδελφότητα εργατών τυπογράφων η Πρόοδος» (1896) και γ) η «Αλληλοβοηθητική Αδελφότητα των εργατών τυπογράφων Αθηνών» (1901).

213. Για τη λειτουργία του «Γουτεμβέργιου» και κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, βλ. ενδεικτικά το δημοσίευμα στο Σκριπ της 16ης Μαΐου 1909: «Γενομένων τών αρχαιοεπειών δια τήν τρέχουσαν τριετίαν τής 'Εταιρείας τών Τυπογράφων και Βιβλιοδετών 'Γουτεμβεργίου' ἐξελέγησαν πρόεδρος ὁ κ. Ευάγ. Κοφινιώτης, ἀντιπρόεδρος Μιχ. Ἀρνιώτης βιβλιοδέτης, ταμίας Ι. Κούβελος τυπογράφος, γραμματεὺς Ι. Κυριακόπουλος βιβλιοδέτης καὶ σύμβουλοι οἱ κ.κ. Σπυρίδων Κουσουλῖνος, Ν. Καργαδούρης, Δημήτρ. Μιχαήλ, Γεώργιος Μίνως καὶ Κωνστ. Καραγιαννόπουλος, ἀναπληρωταὶ Δημήτρ. Μοίρας, Στυλ. Ματαρᾶς καὶ Π. Πετράκος».

β) Αδελφότης Εργατών Τυπογράφων «η Πρόοδος»

Η Αδελφότης Εργατών Τυπογράφων «η Πρόοδος» (Α.Ε.Τ.) συστάθηκε μετά τη συνέλευση που πραγματοποιήθηκε σε αίθουσα του Δημαρχείου της Αθήνας στις 15 Σεπτεμβρίου 1896. Το καταστατικό της εγκρίθηκε και δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* στις 9 Οκτωβρίου του ίδιου έτους.²¹⁴ Πρώτος πρόεδρος του σωματείου υπήρξε ο Κ.Σ. Κολιάτσος με γραμματέα τον Δ.Κ. Μπελιό.

Το καταστατικό της Α.Ε.Τ. ήταν δομημένο σε 11 κεφάλαια και 44 άρθρα. Σύμφωνα με αυτό, σκοπός του σωματείου ήταν η καλλιέργεια και ανάπτυξη της ιδέας του συνασπισμού, καθώς και η ενίσχυση των μελών σε περίπτωση ασθένειας.²¹⁵ Η διαδικασία αρωγής ήταν η εξής: ο ασθενής ειδοποιούσε εγγράφως τον ταμία του σωματείου, ο οποίος εξέδιδε ανακοίνωση προς τον θεράποντα ιατρό και τα έξοδα εξέτασης και νοσηλείας βάραιναν το σωματείο. Η ενίσχυση μπορούσε να δοθεί έως τρεις μήνες, ενώ για κάθε μέρα νοσηλείας ο ασθενής δικαιούταν ως αποζημίωση το ποσό της μίας δραχμής.

Δεκτά μέλη στην Α.Ε.Τ. γίνονταν μόνο οι εν ενεργεία στοιχειοθέτες και πιεστές, οι οποίοι ασκούσαν το επάγγελμα για τουλάχιστον τέσσερα χρόνια. Το Διοικητικό Συμβούλιο του σωματείου απαρτιζόταν από δέκα μέλη, ένα εκ των οποίων εκτελούσε και χρέη βιβλιοφύλακα.²¹⁶ Κατά τη διάρκεια του έτους πραγματοποιούνταν δύο γενικές συνελεύσεις, έκαστη στο τέλος κάθε εξαμήνου.²¹⁷ Για το αποθεματικό της Α.Ε.Τ., ο ταμίας της ήταν υποχρεωμένος να το καταθέτει σε μία αθηναϊκή τράπεζα.

214. Φ.Ε.Κ., τχ. Β', φ. 116, (9 Οκτωβρίου 1896), σσ. 369-372.

215. «Σκοπὸς τοῦ Σωματείου εἶναι α') Ἡ καλλιέργεια καὶ ἀνάπτυξις τῆς ιδέας τοῦ συνασπισμοῦ, διὰ τῆς ἀμοιβαίας ἐν ταῖς ἐργασίαις ὑποστηρίξεως τῶν μελῶν· καὶ β') συνδρομὴ εἰς τὰ μέλη ἐν περιπτώσει ἀσθενείας», βλ. το ἀρθρο 2, ὅ.π., σσ. 369-370. Στα μελλοντικά σχέδια της Α.Ε.Τ. ήταν η πρόθεση να συνδράμει τα μέλη της και σε περίπτωση ανεργίας.

216. Το καταστατικό προέβλεπε ως υποχρεωτική την προσφορά βιβλίων από τα μέλη για τη λειτουργία της βιβλιοθήκης και ιδιαίτερα σημαντικά τα καθήκοντα για τον βιβλιοφύλακα: «Ὁ ἔχων καθήκοντα βιβλιοφύλακος σύμβουλος φροντίζει περὶ τοῦ πλουτισμοῦ τῆς βιβλιοθήκης, κρατεῖ αὐτὴν ἐν τάξει, παρέχει βιβλία πρὸς ἀνάγνωσιν εἰς πᾶν μέλος τὸ ὁποῖον θὰ ζητήσῃ τοῦτο ἐγγράφως καὶ δι' ὠρισμένην προθεσμίαν καὶ ὑποβάλλει ἔκθεσιν τῆς καταστάσεως τῆς βιβλιοθήκης ἐν τῇ ἐτησίᾳ γενικῇ συνελεύσει...», βλ. τα ἀρθρα 13 καὶ 35, ὅ.π., σσ. 370-371.

217. «Ἡ ὁλομέλεια συγκαλεῖται εἰς γενικὴν συνέλευσιν τακτικῶς δις τοῦ ἔτους τὴν πρώτην Κυριακὴν τοῦ Ἰανουαρίου καὶ τὴν πρώτην Κυριακὴν τοῦ Ἰουλίου, ἐκτάκτως δε, ὡσάκις τὸ προεδρεῖον ἀποφασίσῃ τούτο», βλ. ἀρθρο 38, ὅ.π., σ. 371.

Τέλος, το σωματείο όριζε την πρώτη Κυριακή του Σεπτεμβρίου ως ημέρα εορτασμού της ίδρυσής του.

Μολονότι η Α.Ε.Τ. επιβίωσε μέχρι και τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα, δεν έχει να παρουσιάσει ιδιαίτερα σημαντική δράση. Με την ανάληψη της προεδρίας του σωματείου από τον Δημήτριο Χ. Παπαδόπουλο, η Α.Ε.Τ. παρουσίασε μια σημαντική δραστηριότητα, η οποία, ωστόσο, περιορίστηκε σε εορτασμούς και άλλες πανηγυρικές εκδηλώσεις που έλαβαν χώρα στην πρωτεύουσα.²¹⁸ Σημαντικό ρόλο στο γεγονός αυτό διαδραμάτισε η απόφαση της Α.Ε.Τ. να ενταχθεί στον «Σύνδεσμο των Συντεχνιών» —ένεκα του γεγονότος πως στις τάξεις της υπήρχαν ιδιοκτήτες και εργάτες—, στον οποίο ηγετικό ρόλο και θέση προέδρου καταλάμβανε ο πρόεδρος της, Δ. Παπαδόπουλος. Ως μοναδική διεκδικητική —συντεχνιακού χαρακτήρα— έκφραση της Α.Ε.Τ. μπορεί να θεωρηθεί η κήρυξη απεργίας τον Οκτώβριο του 1898, με αντικείμενο την από κοινού πώληση με το «Κεντρικό Πρακτορείο» του 50% των εφημερίδων.

* * *

Στις 17 Ιουνίου 1898 ο πρόεδρος της Α.Ε.Τ. απέστειλε στα μέλη πρόσκληση για συμμετοχή στην ετήσια γενική συνέλευση, η οποία θα πραγματοποιούταν την Κυριακή 21 Ιουνίου, με αντικείμενα συζήτησης τόσο τη λογοδοσία του παρελθόντος έτους, όσο και την ανάδειξη του νέου Διοικητικού Συμβουλίου.²¹⁹ Πράγματι μετά τη Γενική Συνέλευση, η οποία πραγματοποιήθηκε σε αίθουσα του «Ελληνισμού», και αφού εγκρίθηκε η λογοδοσία της προηγούμενης χρονιάς, επανεκλέχθηκε ως πρόεδρος ο Δ. Παπαδόπουλος.²²⁰

218. Όπως για παράδειγμα ο εορτασμός της 25ης Μαρτίου 1897, στον οποίο η Α.Ε.Τ. έπαιξε ουσιαστικό οργανωτικό ρόλο ως μέλος του «Συνδέσμου των Συντεχνιών». Βλ. και Σκριπ, (25 Μαρτίου 1897), σσ. 2-3.

219. «Καλείσθε εις τακτικήν Γενικήν Συνέλευσιν γενησομένην τήν προσεχῇ Κυριακὴν 21 ὁδεύοντος μηνὸς Ἰουνίου, ὥρα 10 ½ π.μ. ἐν τῷ ἐνταῦθα καταστήματι τῆς Ἑταιρίας ὁ “Ελληνισμός”. Ἀντικείμενα τῆς συνεδριάσεως ἔσονται: Λογοδοσία τῶν πεπραγμένων τοῦ παρελθόντος ἔτους καὶ ἀρχαιρεσίαι τοῦ νέου Διοικητικοῦ Συμβουλίου», Σκριπ, (16 Ιουνίου 1898), σ. 3.

220. Το Διοικητικό Συμβούλιο της Α.Ε.Τ., που πια ήταν 16μελές, αποτελούνταν από τους εξής: Δ. Παπαδόπουλος (Πρόεδρος), Εμμ. Σαραντίδης (Αντιπρόεδρος), Ορ. Θοιβιδόπουλος (Γραμματέας), Χρ. Διμινίτης (Ταμίας), Μ. Γαβαλάς, Λ. Γκούμας, Στ. Τεργιακόπουλος, Αλ. Βιτσικουνάκης, Μιχ. Μπασιάς, Στ. Χρήστου, Ν. Περπινιώτης, Γ. Παχυνάκης, Κ. Μπάρδης, Εμμ. Δεσποτάκης, Μ. Μωραϊτίνης, Β. Μιχαλακέας (Σύμβουλοι).

Την Κυριακή 23 Αυγούστου του ίδιου έτους οι εκλογές στην Α.Ε.Τ. επαναλήφθηκαν. Δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε τους λόγους που συντέλεσαν στη διενέργεια νέων εκλογών σε διάστημα μόλις δύο μηνών. Εικάζουμε, πάντως, πως η εκλογή 16μελούς διοικητικού συμβουλίου δεν ήταν σύννομη με το καταστατικό και γι' αυτό χρειάστηκε η επανάληψή τους. Στις εκλογές του Αυγούστου δύο υποψήφιοι διεκδίκησαν την προεδρία του σωματείου: ο εν ενεργεία πρόεδρος Δημήτριος Παπαδόπουλος και ο βουλευτής Αττικής Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος. Στις εκλογές ψήφισαν 186 μέλη και εξέλεξαν τον Δ. Παπαδόπουλο με 147 ψήφους πρόεδρο της Α.Ε.Τ. Το 10μελές Διοικητικό Συμβούλιο, όπως άλλωστε προέβλεπε και το καταστατικό, περιελάμβανε εκτός του προέδρου και τους εξής: Α. Βοσκουδάκη (αντιπρόεδρο), Π. Μανδρά (ταμία), Ορ. Θοιβιδόπουλο (γραμματέα), Στ. Σύρμο, Μ. Γαβαλά, Κ. Αργουζάκη, Δ. Ιασημίδα, Β. Ηλιάδη και Ι. Γραικό (σύμβουλοι).²²¹

Την Κυριακή 4 Οκτωβρίου περισσότεροι από 200 τυπογράφοι²²² συγκεντρώθηκαν σε αίθουσα του Δημαρχείου με αντικείμενο συζήτησης τη λήψη απόφασης αναφορικά με την πρόταση που είχε υποβάλλει ο Η. Χρυσάιτης, ενεχυροδανειστής το επάγγελμα και διευθυντής του νεοσύστατου πρακτορείου πώλησης εφημερίδων. Το «Νέο Πρακτορείο» ζητούσε από τους τυπογράφους να ασκήσουν πίεση στις διευθύνσεις των εφημερίδων, προκειμένου να του παραχωρήσουν τη διακίνηση του 50% των φύλλων τους και σε αντάλλαγμα παραχωρούσε στην Α.Ε.Τ. το 30% των κερδών. Στη συνεδρίαση υποστηρίχθηκε η άποψη πως υπήρχε χώρος στη διακίνηση των εντύπων για ένα ακόμη πρακτορείο και πως η επιτυχία αυτού του εγχειρήματος ήταν εξασφαλισμένη. Εξαιτίας του ανταγωνισμού, που θα προέκυπτε μεταξύ των δύο πρακτορείων, θα αυξάνονταν οι πωλήσεις των εφημερίδων και αυτό θα συνέβαλε αποφασιστικά στη περαιτέρω διάδοση του Τύπου. Παράλληλα, η αυξημένη κυκλοφορία των εφημερίδων θα δημιουργούσε ανάγκες για πρόσθετες θέσεις τυπογράφων τόσο στα τυπογραφεία των εφημερίδων όσο και στα υπόλοιπα, μιας και το «Νέο Πρακτορείο» δεσμευόταν

221. Η αποτυχία του βουλευτή Κ. Αγγελόπουλου να κερδίσει τις εκλογές του σωματείου στηλιτεύθηκε από τις εφημερίδες: «Τοῦ εὐχόμεθα εἰς τὰς προσεχεῖς βουλευτικὰς ἐκλογὰς ὁμοίαν ἐπιτυχίαν», *Σκριπ*, (24 Αυγούστου 1898), σ. 2.

222. Η Ακρόπολις υπολόγιζε πως τα μέλη της Α.Ε.Τ. ξεπερνούσαν τα τετρακόσια, που όμως δεν πρέπει να ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα. Βλ. Ακρόπολις, (8 Οκτωβρίου 1898), σ. 1. Η διόγκωση του αριθμού των τυπογράφων-μελών της Α.Ε.Τ. εξυπηρετούσε τα συμφέροντα των εφημερίδων, γιατί όπως θα δούμε παρακάτω, ακόμη κι αν γίνονταν δεκτές οι απαιτήσεις των απεργών, το κέρδος για καθένα τους θα ήταν ελάχιστο.

πως θα εξέδιδε και μυθιστορήματα, όπως και άλλα έντυπα. Αποτελούσε, συνεπώς, αυτονόητη η υποστήριξη του νεοσύστατου πρακτορείου και όλοι οι τυπογράφοι έπρεπε να πιέσουν για να ευδοκιμήσει το νέο εγχείρημα. Θερμοί υποστηρικτές αυτής της θέσης ήταν οι νυχτερινοί τυπογράφοι των εφημερίδων, οι οποίοι και αποτελούσαν τον πυρήνα της κινητοποίησης.²²³

Η πρόταση του «Νέου Πρακτορείου» στον πρόεδρο της Α.Ε.Τ., καθώς και η θετική αντίδραση της τελευταίας είχαν γίνει γνωστές στις εφημερίδες από τις προηγούμενες μέρες. Η Ακρόπολις, επιχειρώντας να νουθετήσει από τη μια τους τυπογράφους και από την άλλη να προλάβει δυσάρεστες εξελίξεις, υποστήριξε πως το κέρδος που αποκόμιζε το «Κεντρικό Πρακτορείο» δεν υπερέβαινε τις 100 δρχ. ημερησίως. Σε περίπτωση συμφωνίας το «Νέο Πρακτορείο» θα αποκόμιζε ως κέρδος το ποσό των 50 δρχ. και επομένως το 30% του ποσού αυτού, που διεκδικούσαν οι τυπογράφοι, θα ήταν λιγότερο από 17 δραχμές ή 4 λεπτά για το καθένα από τα τετρακόσια μέλη της Α.Ε.Τ. Με άλλα λόγια το συνολικό μηνιαίο κέρδος για τον κάθε τυπογράφο θα ήταν 1,20 δρχ. Η εφημερίδα αντιπρότεινε πως αν η κινητοποίηση «έπρόκειτο περί ενίσχυσεως του Ταμείου της Ένωσεως των τυπογράφων διὰ νὰ λαμβάνουν έπικουρίας οί άσθενούντες, οί άτυχοῦντες, οί προσωρινῶς στερούμενοι έργασίας» θα μπορούσε να μεσολαβήσει στις άλλες εφημερίδες για ενίσχυση του ταμείου της Α.Ε.Τ. Επιπλέον, είχε εξασφαλίσει την υπόσχεση από τον Σ. Τσαγγάρη,²²⁴ διευθυντή του «Κεντρικού Πρακτορείου» για επικουρική ενίσχυση των τυπογράφων.

223. «Οί έργάται ὅσοι ἐργάζονται τὴν νύκτα εἰς τὰς ἐφημερίδας περὶ τοῦς 100 ἐπιτέλουν τὸν πυρῆνα τῆς ἀπεργίας. Προπόσεις ἔνθερμοι ἠγέρθησαν πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ των καὶ οἱ περισσότεροι τὴν νύκτα δὲν μετέβησαν νὰ ἐργασθοῦν», *Ακρόπολις*, (8 Οκτωβρίου 1898), σ. 1.

224. Ο Σπύρος Τσαγγάρης (ή Τσαγκάρης, 1852-1931) γεννήθηκε στη Ζάτουνα της Γορτυνίας το 1852 και έφθασε στην Αθήνα σε νεαρή ηλικία. Εργάστηκε ως μεμονωμένος εφημεριδοπώλης. Η βάση του νεοσύστατου πρακτορείου του ήταν η πολιτικοσατιρική εφημερίδα *Παλιάνθρωπος* του Βαρβέρη. Στη συνέχεια το πρακτορείο — αποτέλεσμα της οικονομικής ανθοφορίας του— απέκτησε γραφεία στην οδό Πραξιτέλους. Οι κυριότεροι συνεργάτες του Τσαγγάρη ήταν οι: Χ. Παντούλιας, Δ. Παπαδημητρίου, Π. Παρασκευόπουλος, Κ. Δημητρακούλιας, Π. Πανουργιάς, Ν. Παντούλιας και αργότερα ο αδελφός του, Βασίλειος Τσαγγάρης, ο οποίος και οργάνωσε τα υποπρακτορεία της επαρχίας και του εξωτερικού. Βλ. Κ. Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Α', Α. Δημόπουλος, Αθήνα 1957, σσ. 177-178. Διαφορετικά, ωστόσο, παρουσιάζει τις συνθήκες ίδρυσης του «Κεντρικού Πρακτορείου» ο Β. Ηλιάδης. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει πως ο Βλ. Γαβριηλίδης (ιδιοκτήτης της εφημερίδας *Ακρόπολις*) δημιούργησε το «Κεντρικό Πρακτορείο», τοποθετώντας ως υπεύθυνο-διευθυντή τον Σ. Τσαγγάρη, απόφοιτο της νυχτερινής σχολής του «Παρνασσού». Και ο Τσαγγάρης, ευγνωμονώντας τον Γαβριηλίδη, αναλάμβανε να καλύπτει τα ελλείμματα που δημιουργούσε η εφημερίδα. Βλ. Βασ. Ηλιάδης, «Πώς πρωτοβγήκαν οι σημερινές εφημερίδες», επ. *Τετάρτη Εξουσία*, φ. 1, (25 Φεβρουαρίου 1957), σ. 6.

Στη συνεδρίαση κατατέθηκαν δύο προτάσεις για να πεισθούν οι εφημερίδες να ενδώσουν στο αίτημα των τυπογράφων. Η μία αφορούσε την κήρυξη απεργίας στην οποία θα συμμετείχαν οι τυπογράφοι που απασχολούνταν στα τυπογραφεία των εφημερίδων και η δεύτερη στην κήρυξη γενικής απεργίας. Η διαφωνία, όμως, ορισμένων αρχιεργατών τυπογράφων διαίρεσε τους συμμετέχοντες και αρκετοί αποχώρησαν. Παρέμειναν πενήντα από αυτούς και οι οποίοι υπέγραψαν το πρωτόκολλο της απεργίας. Η συνεδρίαση εξέλεξε και μια τριμελή επιτροπή η οποία θα ήταν επιφορτισμένη με τη διενέργεια των διαπραγματεύσεων.

Οι *Καιροί*, με τη σειρά τους, στηλίτευσαν τη πρόθεση των τυπογράφων να προχωρήσουν σε απεργία. Με κύριο άρθρο της η εφημερίδα, υπό το τίτλο «ρωμαίικον», υπενθύμισε στους τυπογράφους πως αυτή ήταν η δεύτερη φορά, που εκβιαστικά προσπαθούσαν να συστήσουν πρακτορείο διακίνησης, αλλά όπως την πρώτη φορά, έτσι και τώρα, θα είχαν το ίδιο ανεπιτυχές αποτέλεσμα.²²⁵ αναμενόμενο, ασφαλώς, μιας και οι τυπογράφοι, ουσιαστικά εκβίαζαν τις εφημερίδες. Κι αυτό δεν μπορούσε να θεωρηθεί μόνο ως παράλογο, αλλά πια ήταν και παράνομο, και έπρεπε η πολιτεία να λάβει τα κατάλληλα μέτρα για την αντιμετώπιση παρόμοιων καταστάσεων και στο μέλλον.²²⁶ Η έκκληση των *Καιρών* για συνδρομή της αστυνομίας φαίνεται πως είχε αποτέλεσμα, μιας και τα τυπογραφεία των εφημερίδων καθώς και τα δημοσιογραφικά γραφεία φυλάσσονταν από το βράδυ της Κυριακής με αστυφύλακες και ευζώνους. Πολύτιμη βοήθεια για την προστασία των τυπογραφείων πρόσφερε και ο Σ. Τσαγγάρης, ο οποίος όχι μόνο μεσολάβησε για την αποστολή αστυνομικών φρουρών αλλά ενίσχυσε τη φύλαξη και με δικούς του σωματοφύλακες.²²⁷

Το *Εμπρός* της 5ης Οκτωβρίου προσπάθησε να υποβαθμίσει το γεγονός και θα πληροφορήσει το αναγνωστικό κοινό πως η συνεδρίαση της προηγούμενης ημέρας

225. Για την πρώτη απόπειρα ίδρυσης πρακτορείου διακίνησης από τους τυπογράφους, βλ. παρακάτω σσ. 175 κ.ε.

226. Ο διευθυντής των *Καιρών* υποστήριξε ακόμη ότι οι απεργίες γίνονταν πρόξενοι ανυπολόγιστων ζημιών για τους εργάτες και ότι «εὐτυχῶς ἐν Ἑλλάδι δὲν ἔχωσι λόγον ὑπάρξεως, εἰσαγόμενα δὲ ὑπὸ μιμήσεως ὥς τι ξένον καὶ ἀλλότριον πρὸς τὰ ἡμέτερα ἦθη καὶ τὸ ἡμέτερον πνεῦμα, ἀσφαλῶς θὰ καταλήγωσιν εἰς ζημίας καὶ διαπληκτισμούς, εἰς ἀτυχήματα καὶ συμφοράς», *Καιροί*, (5 Οκτωβρίου 1898), σ. 1.

227. «Οὕτω ἀπεστάλησαν εἰς τὰ τυπογραφεία, ὅπου ἐκτυποῦνται αἱ ἐφημερίδες, ἀστυφύλακες καὶ χωροφύλακες. Ἀλλὰ πλὴν τούτων ὁ κ. Τσαγκάρης προστατεύων τὴν ἔκδοσιν τῶν ἐφημερίδων καὶ τοὺς τυπογράφους, ἔταξε πολλοὺς σωματοφύλακας», *Θόρυβος*, (5 Οκτωβρίου 1898), σ. 1. Παράλληλα, με εντολή της αστυνομίας, από το βράδυ της Κυριακής έκλεισαν όλα τα κεφενεία της συνοικίας Λέκκα, καθώς και όλοι οι χώροι στους οποίους σύχναζαν οι τυπογράφοι, για να αποφευχθεί περαιτέρω όξυνση.

απέτυχε μιας και οι περισσότεροι τυπογράφοι δεν συμμερίζονταν την πρόταση του «Νέου Πρακτορείου». Αν και παραδεχόταν το δικαίωμα των τυπογράφων να επιδιώκουν τη βελτίωση της επαγγελματικής τους κατάστασης,²²⁸ καλούσε τον υπουργό των Εσωτερικών καθώς και τον Εισαγγελέα για να αναλάβουν τις ευθύνες τους.

Το μέτωπο των εφημερίδων από την πρώτη στιγμή φαίνεται πως ήταν αρραγές. Σημαντική συμβολή και σ' αυτό είχε ο Σ. Τσαγγάρης, ο οποίος υποσχέθηκε στους διευθυντές των εφημερίδων πως σε περίπτωση που ξεσπούσε η απεργία «τὸ πρακτορεῖον τῶν ἐφημερίδων εἶχεν ἤδη λάβει ὅλα τὰ μέτρα του νὰ εὕρῃ ἐργάτας».²²⁹

Τις βραδινές ώρες της Κυριακής, ο πρόεδρος της Α.Ε.Τ. μετέφερε στα μέλη, που εν τω μεταξύ είχαν επιστρέψει από το Γαλάτσι,²³⁰ την υπόσχεση από τον διευθυντή του «Νέου Πρακτορείου», πως σε περίπτωση κήρυξης απεργίας εκείνος θα αναλάμβανε να πληρώσει τα ημερομίσθια των απεργών για όσο χρονικό διάστημα θα διαρκούσε η απεργία. Παράλληλα, το «Νέο Πρακτορεῖο» θα εξέδιδε άμεσα δύο εφημερίδες²³¹ στις οποίες θα μπορούσαν, εκ περιτροπής, να απασχοληθούν οι απεργοί.

Οι υποσχέσεις του διευθυντή του «Νέου Πρακτορείου» συσπείρωσαν εκ νέου τους τυπογράφους και σε νέα συνεδρίαση, την Δευτέρα 5 Οκτωβρίου 1898, αποφασίστηκε να αποστείλουν εγγράφως το αίτημά τους στις εφημερίδες· παράλληλα απειλούσαν πως σε περίπτωση μη αποδοχής του αιτήματος θα προχωρούσαν σε γενική απεργία:

Κύριοι, κοινή συνεννόησει τοῦ Συμβουλίου καὶ τῶν κ.κ. ἀρχιεργατῶν τῶν ἐνταῦθα ἐκδιδομένων ἐφημερίδων εἰς ἣν προσεχώρησαν καὶ ἅπαντες οἱ ἰδιοκτῆται καὶ τυπογράφοι τῶν ἐνταῦθα ἐκδοτικῶν καταστημάτων ἀπεφασίσθη, ὅπως ὁμοφώνως προστατευθῇ τὸ ἰδρυθὲν Νέον Πρακτορεῖον πωλήσεως τῶν ἐκδιδομένων ἐφημερίδων, συστηθῇ δὲ εἰς τοὺς κ.κ. Δημοσιογράφους νὰ δώσωσι τὰ ἡμῖσι φύλλα των πρὸς πώλησιν... Προέβησαν δὲ εἰς τὴν ἀπόφασιν ταύτην οἱ τυπο-

228. «Δικαίωμα τῶν συνελθόντων εἶνε νὰ ἐπιδιώξωσι τὴν βελτίωσιν τῆς ἑαυτῶν τύχης. Ἄλλ' οὐδὲν δικαίωμα ἔχουσι νὰ ἐπεμβῶσιν εἰς τὸν τρόπον, καθ' ὃν οἱ διευθυνταὶ τῶν ἐφημερίδων διαθέτουσι τὰ φύλλα των», *Εμπρός* (5 Οκτωβρίου 1898), σ. 1.

229. *Θόρυβος*, (5 Οκτωβρίου 1898), σ. 1.

230. Το τέλος της συνεδρίασης θα βρει τα μέλη της Α.Ε.Τ., που είχαν υπογράψει το απεργιακό πρωτόκολλο, στο Γαλάτσι να διασκεδάζουν και να πανηγυρίζουν για την επερχόμενη επιτυχία. Η περιοχή του Γαλατσίου θα γίνει στο μέλλον το σημείο συγκέντρωσης και των απεργών τυπογράφων της «Αλληλοβοηθητικής Αδελφότητας των Τυπογράφων». Επιπλέον, ο χώρος θα επιλεγεί από την Α.Α.Τ. και για τον εορτασμό της εθιμικής αργίας των τυπογράφων, την 15η Αυγούστου εκάστου έτους.

231. Πράγματι, την Πέμπτη 8 Οκτωβρίου 1898, το «Νέο Πρακτορεῖο» προχώρησε στην έκδοση δύο εφημερίδων: του *Αγγελιαφόρου των Αθηνών* και της *Παλλιγενεσίας*. Βλ. *Σκριπ*, (9 Οκτωβρίου 1898), σ. 2.

γράφοι ἔχοντες ἀκράδαντον τὴν πεποίθησιν ὅτι ἐξυπηρετοῦσι διὰ ταύτης τὸ ἠθικὸν καὶ τὸ ὑλικὸν συμφέρον τῶν κ.κ. Δημοσιογράφων κατὰ πρῶτον καὶ κατόπιν τὸ ἴδιον ἑαυτῶν συμφέρον. Ἡ ὑπαρξίς δὲ καὶ δευτέρου Πρακτορείου ἐφημερίδων πλὴν ἄλλων εὐκόλως κατανοουμένων ὠφελημάτων θέλει τὰ μάλιστα συντελέσει διὰ τοῦ συναγωνισμοῦ καὶ τῆς φιλοτίμου ἀμίλλης, ὅπως ἔτι μᾶλλον πραγματοποιηθῶσι αἱ εὐγενεῖς ὑπὲρ τοῦ τύπου διαθέσεως...²³²

Καταληκτικὴ ἡμερομηνία αποδοχῆς ἢ μη του αιτήματος των τυπογράφων ορίστηκε το μεσημέρι της Τετάρτης, 7 Οκτωβρίου.

Ἡ μόνη ἐφημερίδα ἡ ὁποία κράτησε διαφορετικὴ στάση ἐναντι των ἀπεργῶν ἦταν ἡ *Παλιγγενεσία*, ἡ ὁποία ὄχι μόνο προσέλαβε ὡς λογικὸ τὸ αἶτημα ἀλλὰ ἐξαπέλυσε κατὰ μέτωπο ἐπίθεση πρὸς τὸ υφιστάμενο πρακτορεῖο διακίνησης. Ἡ ἐφημερίδα υποστήριξε πῶς τὸ «Κεντρικὸ Πρακτορεῖο», «τὸ ἀπλούστερον πρᾶγμα τοῦ κόσμου», κέρδιζε σε ετήσια βάση τὸ ποσὸ των 80.000 δραχμῶν.²³³ Ὁ συντάκτης τοῦ ἀρθροῦ θεωροῦσε τὸ «Κεντρικὸ Πρακτορεῖο» ὡς τὸ δυνάστη τοῦ Τύπου, μίας καὶ κατόρθωσε χρησιμοποιώντας τὸν κόπο δημοσιογράφων καὶ τυπογράφων νὰ γιγαντωθεῖ καὶ νὰ μετατραπεί σε μονοπώλιο. Ἡ τεράστια δύναμη πού εἶχε συγκεντρώσει, μέσα καὶ ἀπὸ τὴν ἐκδοση ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν, εἶχε καταστήσει κάθε ἐφημερίδα «εἰς τὸ ἔλεος τοῦ Πρακτορείου, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸ δοκοῦν, ἂν θέλῃ τὴν πωλῇ ἂν δὲν θέλῃ, τὴν ἐξοντώνει».²³⁴

232. Το ἔγγραφο ἔφερε τις υπογραφές ἐκτὸς τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Α.Ε.Τ. καὶ των ἐξῆς ἀρχιεργατῶν: Σ. Νιμή, Δ. Δρούγα (Ακρόπολις), Μ. Γαβαλά (Ἄστυ), Μ. Παπαγεωργίου (Νεολόγος), Στ. Χρήστου (Εμπρός), Κ. Σιφναῖο (Σκριπ), Β. Καρακωνσταντίνου (Εστία), Αἰ. Φιλικό (Καιροί), Α. Γκούμα (Πρωία), Μ. Σκορδέλη (Παλιγγενεσία), Μ. Παπαδάκη (Εφημερίς), Γ. Τσουμή (Θόρυβος).

233. Ἡ *Παλιγγενεσία* υπολόγιζε τὸ κέρδος τοῦ «Κεντρικοῦ Πρακτορείου» ὡς ἐξῆς: Κυκλοφοροῦσαν 3 ἐφημερίδες ἡμερησίως πού ἡ τιμὴ τοῦ ἦταν 10 λεπτά. Ἡ κυκλοφορία αὐτῶν ἦταν περίπου 15.000 φύλλα καὶ ἡ προμήθεια τοῦ πρακτορείου ἀνερχόταν σε 0,5 λεπτά γιὰ κάθε πωλούμενο φύλλο, ἴτοι 75 δρχ. Ἐπίσης, κυκλοφοροῦσαν 8 ἐφημερίδες με τιμὴ φύλλου τα 5 λεπτά καὶ ἡ προμήθεια τοῦ πρακτορείου ἦταν 3 δρχ. γιὰ κάθε χιλιάδα. Ἡ ἐφημερίδα υπολόγιζε πῶς ἡ κυκλοφορία αὐτῶν των 8 «πεντάλεπτων» ἐφημερίδων ἦταν 25.000 φύλλα, ἴτοι τὸ κέρδος τοῦ πρακτορείου ἀνερχόταν σε 75 δρχ. ἡμερησίως. Τέλος, ἀν καὶ οἱ ἐφημερίδες εἶχαν ἐξαιρεθεῖ ἀπὸ τὸ ταχυδρομικὸ τέλος, τὸ πρακτορεῖο χρέωνε «κατ' ἐλάχιστον» τὸ ποσὸ των 8 δραχμῶν, ἴτοι ἀπεκόμιζε ὡς κέρδος ἄλλες 88 δρχ. Συνολικὰ δηλαδὴ τὰ ελάχιστα κέρδη τοῦ πρακτορείου, ἦταν κατὰ τὴν *Παλιγγενεσία*, 238 δρχ. τὴν ἡμέρα. Βλ. «Αἱ προτάσεις καὶ αἱ ιδέαι των τυπογράφων», *Παλιγγενεσία*, (8 Οκτωβρίου 1898), σ. 1.

234. «Ἀλλὰ τὸ Πρακτορεῖον συγκεντρώσαν χάρις εἰς τὴν ἀβουλίαν καὶ ἡλιθίαν μικροψυχίαν τῶν δημοσιογράφων πᾶσαν τὴν κυκλοφορίαν τῶν ἐντύπων ἀνέλαβεν, ἀποκλείσαν πάντα ἄλλον ἐκ τῆς ἐργασίας ταύτης αὐτὸ δι' ἰδίων τυπογραφείων τὴν ἐκτύπωσιν καὶ πώλησιν παντὸς φυλλαδίου, μυθιστορημάτων, βιβλίων, ἱστοριῶν, ἔχων ἐκ τούτων πολὺ πλουσιώτερον ἄλλον πόρον, τὸν ὁποῖον δὲν δύναται τις νὰ ὑπολογίσῃ προχείρως. Ἀλλὰ ἐκτὸς τούτων προέβη καὶ εἰς τὴν ἀπ' εὐθείας ἴδρυσιν ἐφημερίδων, δι' ὧν σιγὰ σιγὰ ἀθορύβως,

Η απόφαση των διευθυντών των αθηναϊκών εφημερίδων να μην απαντήσουν καν στο αίτημα των τυπογράφων οδήγησε αναπόφευκτα στην κήρυξη της απεργίας. Η Πέμπτη, 8 Οκτωβρίου, βρήκε τις περισσότερες από τις εφημερίδες αφενός να κυκλοφορούν ως ημίφυλλα και αφετέρου να αναζητούν νέους εργάτες για την κάλυψη των καθημερινών τους αναγκών.

Με πρωτοσέλιδο άρθρο του το *Εμπρός*, της 8ης Οκτωβρίου, αιτιολόγησε με επιχειρήματα τη στάση των εφημερίδων. Υποστήριξε πως αντέδρασαν μ' αυτό τον τρόπο διότι το αίτημα των τυπογράφων ήταν εκβιαστικό χωρίς να ρωτήσουν «ἐὰν μᾶς συμφέρη κἂν ἡ πρότασις των». Αν γινόταν δεκτή αυτή η πρόταση, το *Εμπρός* είχε δύο επιλογές: ή να τυπώνει τον διπλάσιο αριθμό φύλλων και από αυτά τα μισά να παραδίδει στο νεοσύστατο πρακτορείο ή να παραδίδει τα μισά από τα φύλλα που παρέδιδε στο «Κεντρικό Πρακτορείο». Καμιά, όμως, από τις δύο επιλογές δεν εξασφάλιζε την κερδοφορία που είχε ήδη. Τέλος, η εφημερίδα άφηνε να εννοηθεί πως είχε υπογράψει με το «Κεντρικό Πρακτορείο» σύμβαση για την αποκλειστική διάθεση των φύλλων της.²³⁵

Οι Καιροί της 8ης Οκτωβρίου, αφού παραδέχθηκαν τα προβλήματα που είχε επιφέρει η απεργία στις εφημερίδες, κατήγγειλαν στο αναγνωστικό κοινό πως η απεργία ήταν το αποτέλεσμα της συναλλαγής των τυπογράφων με τον Η. Χρυσάιτη-εξάλλου, τι άλλο εκτός της συναλλαγής ήταν η πληρωμή των ημερομισθίων από τον τελευταίο; Επίσης, ο συντάκτης του άρθρου προσπαθώντας να διεγείρει τα αντανακλαστικά των τυπογράφων, αφού τους αποκάλεσε «άνωτέρους τῶν κοινῶν συναδέλφων τους», ισχυρίσθηκε πως είχαν πέσει θύματα παραπλάνησης από το «Νέο Πρακτορείο», και πως αν ο αγώνας τους ήταν προς την κατεύθυνση της βελτίωσης

ἀναισθητούντων τῶν δημοσιογράφων, θὰ καταστῇ εὐκολώτατα, ὁπόποτε θελήσῃ κύριος ἀποκλειστικὸς τῆς ἑλλ. δημοσιογραφίας...», *Παλιγγενεσία*, ὁ.π., σ. 1.

235. «Πῶς δὲ δὲν μᾶς ἐρωτῶσι κἂν ἐὰν ἔχωμεν ὑπογράψῃ μετὰ τοῦ πρακτορείου σύμβασιν περὶ ἀποκλειστικῆς διαθέσεως τοῦ φύλλου μας;», *Εμπρός*, (8 Οκτωβρίου 1898), σ. 1. Δεν θα προκαλούσε εντύπωση ο Σ. Τσαγγάρης, για λογαριασμό του «Κεντρικού Πρακτορείου» να είχε δεσμεύσει τις εφημερίδες με κάποιο συμβόλαιο αποκλειστικής διακίνησης. Έχοντας ως προηγούμενο την προσπάθεια των τυπογράφων, 7 χρόνια πριν, να ιδρύσουν νέο πρακτορείο διακίνησης, θα το θεωρούσαμε θεμιτό να έχει ζητήσει ένα είδος εξασφάλισης από τις εφημερίδες. Εξάλλου, όπως ήδη έχουμε δει, με τους περισσότερους εκδότες —είτε υποστηρίζοντάς τους, είτε χρηματοδοτώντας τους— διατηρούσε εξαιρετικές σχέσεις.

των εργασιακών τους σχέσεων, οι εφημερίδες είχαν «μεγάλην ὄρεξιν νὰ τοὺς ὑπερασπίσωμεν».²³⁶

Πιο επιθετικό εμφανίστηκε το Σκριπ, το οποίο αφού αρχικά λειδόρησε την απεργία,²³⁷ στη συνέχεια επικαλέστηκε το άρθρο 368 του ποινικού νόμου για να συνεντρίψει τους απεργούς.²³⁸

236. «Διότι ἀντὶ νὰ ζητήσωσιν καλλιτέρευσιν τῆς τύχης των —ἢ ὅποια δὲ εἶνε πολὺ καλὴ σὰς βεβαιῶ— ἀντὶ τέλος πάντων νὰ φερθῶσιν ὡς ἄνθρωποι εὐμοιροῦντες ἀναπτύξεως παρουσιάσθησαν ἐκβιασταὶ καὶ ταπεινὰ νευρόσπαστα εἰς χεῖρας ἄλλων», *Καιροί*, (8 Οκτωβρίου 1898), σ. 2.

237. «Ἡμεῖς τοῦλάχιστον ὑποσχόμεθα, καὶ διὰ συμβολαίου ἀκόμη, νὰ δώσωμεν 10 ἑκατομμύρια εἰς ἐκεῖνον ποὺ θὰ μᾶς φέρῃ τὰ 30 τοῦ κ. Συγγροῦ· καὶ 15 ἀκόμη ἑκατομμύρια δίδομεν», *Σκριπ*, (8 Οκτωβρίου 1898), σ. 1.

238. «Ὅστις μεταχειρίζεται βίαν ὡς καὶ ἀπειλὰς καὶ δι' αὐτῶν ἀναγκάζει τινὰ νὰ πράξῃ ἢ νὰ παραλείπῃ τι καὶ ἐπὶ σκοπῷ τοῦ νὰ περοποιήσῃ εἰς ἑαυτῶν ἢ καὶ εἰς ἄλλον παράνομον ὄφελος, τιμωρεῖται ἔνεκα ἐκβιάσεως μὲ εἰρκτὴν τὸ πολὺ 7 ἐτῶν ἔαν ἔπραξε τὴν ἐκβίαν διεγείρων φόβον μελλούσης αἰτίας ἢ βλάβης ἢ μεταχειριζόμενος ἄλλας ἀπειλὰς», *Σκριπ*, ὅ.π., σ. 1.

Εικόνα 11: Απαξίωση της απεργίας από το Σκριντ της 9ης Οκτωβρίου 1898

Η Ακρόπολις της επομένης, 9 Οκτωβρίου, μας πληροφορεί για την τακτική του Χρυσάιτη, καθώς και το κλίμα που επικρατεί στην πλευρά των απεργών. Έτσι, λοιπόν, ο τελευταίος υποσχέθηκε να καταθέσει στο ταμείο της Α.Ε.Τ. το ποσό των 10.000 δρχ., από τις οποίες οι 3.000 θα χρησιμοποιούνταν για τις ανάγκες της απεργίας. Υπολογιζόταν πως το ποσό επαρκούσε για την κάλυψη ημερομισθίων περίπου 15 ημερών.²³⁹ Οι απεργοί το μόνο που έπρεπε να κάνουν ήταν να μεταβούν στα γραφεία της Α.Ε.Τ. και να πληρωθούν τα απωλεσθέντα ημερομισθιά τους. Επιπροσθέτως, η εφημερίδα ενημέρωνε ότι είχαν ήδη αρχίσει τα ρήγματα μεταξύ των απεργών και πως η συγκροτηθείσα επιτροπή ετοίμαζε νέα πρόταση προς τους διευθυντές των εφημερίδων.

Οι διευθύνσεις των εφημερίδων, μπροστά στον ορατό πια κίνδυνο να εξακολουθήσει για καιρό η απεργία και για να ομαλοποιηθεί η κατάσταση, θα προχωρήσουν στην πρόσληψη εργατών από την επαρχία. Το απόγευμα της 8ης Οκτωβρίου, οι απεργοί θα διαδηλώσουν στους κεντρικούς δρόμους της πόλης και έξω από τα τυπογραφεία. Ο ερχομός των εργατών της επαρχίας καθώς και η φήμη για την χρησιμοποίηση τυπογράφων που εργάζονταν στο τυπογραφείο του Υπουργείου των Στρατιωτικών θα εξοργίσει αλλά και θα συσπειρώσει ακόμη περισσότερο τους απεργούς. Θα τους ακολουθήσουν τόσο οι πειστές όσο και οι χαρτοθέτες, οι οποίοι αρχικά δεν συμ-

239. Το ποσό ήταν πολύ μικρό για να καλύψει τα απωλεσθέντα ημερομισθία των απεργών. Υπολογίζεται, αν θεωρηθεί ως μέσο ημερομισθίο το ποσό των 5 δρχ., πως το ποσό των 3.000 δρχ. θα επαρκούσε για την πληρωμή 15 ημερομισθίων σε 40 απεργούς. Πιθανώς, ο διευθυντής του «Νέου Πρακτορείου» ή ο πρόεδρος της Α.Ε.Τ. να προσδοκούσαν πως μόνο οι έχοντες πολύ μεγάλη ανάγκη θα προσέτρεχαν για την είσπραξη αυτών των χρημάτων· οι υπόλοιποι θα είχαν όφελος από την θετική έκβαση της απεργίας.

μετείχαν στην απεργία. Το βράδυ της 8ης Οκτωβρίου οι απεργοί θα προχωρήσουν σε παράσταση διαμαρτυρίας στο Υπουργείο των Στρατιωτικών για την απεργοσπαστική του στάση.²⁴⁰

Η συμμετοχή των πιεστών στην απεργία θα επιφέρει ανυπέρβλητες δυσκολίες στην έκδοση των εφημερίδων.²⁴¹ Πια το διακύβευμα δεν ήταν αν θα κυκλοφορούσαν ολόκληρες ή ως ημίφυλλα οι εφημερίδες αλλά αν θα κατόρθωναν κι αυτήν ακόμη την έκδοση. «Αί εφημερίδες μαρτυροῦν κυριολεκτικῶς τὰς ἡμέρας αὐτάς», γράφει η *Εστία* της 10ης Οκτωβρίου. Οι απεργοί θα χρησιμοποιήσουν κάθε μέσο —θεμιτό κι αθέμιτο— για να παρακωλύσουν και να εμποδίσουν την έκδοση των εφημερίδων. Αποτέλεσμα αυτής της πρακτικής, μας πληροφορεί η *Εστία*, ήταν η έξοδος των απεργών στην Αίγινα, για να αποφευχθεί κάθε απεργοσπαστική κίνηση. Ως τραγελαφικό περιστατικό παρεμπόδισης εργατών να προσεγγίσουν τα τυπογραφικά καταστήματα θεωρήθηκε και η απαγωγή του πιεστή της Ακροπόλεως, Ηλία Παπαδουκά, από συναδέλφους του. Από την *Εστία* μαθαίνουμε πως η αποφασιστική στάση της μνηστής του Παπαδουκά έσωσε τον πιεστή και ουσιαστικά πρόσφερε στην Ακρόπολη —όπως και την *Εστία*, η οποία τις ημέρες της απεργίας φιλοξενούνταν στα πιεστήρια της Ακροπόλεως— τη δυνατότητα να εκδοθούν.

Η πολεμική από το *Σκριπ* θα συνεχιστεί και τις επόμενες μέρες. Έτσι, στο φύλλο της 9ης Οκτωβρίου και με κύριο άρθρο υποστήριξε πως «ἔχομεν καθῆκον νὰ βροντοφωνήσωμεν, ὅτι τὸ κίνημα δὲν εἶνε ἐργατικόν, ἀλλ' ἀγυρτικόν». Κι αυτό γιατί οι απεργοί δεν διαμαρτύρονται ούτε για τις συνθήκες εργασίας τους, ούτε για τον περιορισμό των εργάσιμων ωρών, ούτε για φωτεινά και υγιεινά τυπογραφεία. Και πως θα μπορούσαν να το κάνουν, άλλωστε, ισχυρίζεται η εφημερίδα, αφού και πληρώνονται με τα υψηλότερα ημερομίσθια, και το δεκάωρο εφαρμόζεται απαρέγκλιτα σε

240. «Τινὲς δὲ ἐξ αὐτῶν μετέβησαν εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Στρατιωτικῶν καὶ κατήγγειλαν ὅτι οἱ ἐργάται αὐτοῦ εἶχον ἀναλάβει ἐργασίαν εἰς ἓν ἐκ τῶν τυπογραφείων», *Θόρυβος*, (9 Οκτωβρίου 1898), σ. 2.

241. Το πόσο καταλυτικός ήταν ο ρόλος των πιεστών για τη εύρυθμη λειτουργία μιας εφημερίδας φαίνεται κι από το γεγονός πως έντεκα από τις εφημερίδες τυπώνονται σε τέσσερα μόνο πιεστήρια. Έτσι, στο τεράστιο πιεστήριο της Ακροπόλεως τυπώνονταν εκτός της ίδιας και η *Εσπερινή*, το *Εμπρός*, το *Σκριπ* και η *Εστία*. Στο πιεστήριο του *Άστεως*, αντίστοιχα, τυπώνονταν και η *Εφημερίς*. Στο πιεστήριο του Τρίμη τυπώνονταν οι *Καιροί*, καθώς και η *Πρωία* με το *Θόρυβο*. Τέλος, σε ιδιόκτητο πιεστήριο τυπώνονταν ο *Νεολόγος*. Βλ. *Εστία*, (11 Οκτωβρίου 1898), σ. 1. Ο *Νεολόγος* υπέστη κι ένα —ίσως το μοναδικό— περιστατικό δολιοφθοράς από τον πιεστή του, ο οποίος ακολουθώντας τους απεργούς στην Αίγινα αφαίρεσε από το πιεστήριο ένα εξάρτημα, με αποτέλεσμα να αχρηστευθεί προσωρινά το πιεστήριο. Αναλυτικά για το περιστατικό βλ. *Πρωία*, (12 Οκτωβρίου 1898), σ. 1.

όλα τα τυπογραφεία, και, επιπλέον οι τυπογράφοι της εφημερίδας απολαμβάνουν και μια ημέρα την εβδομάδα ανάπαυσης.²⁴² Στο ίδιο φύλλο το Σκριπ θα αφήσει υπονοίες για τη σχέση του εκδότη της Παλιγγενεσίας, Κ. Αγγελόπουλου, με το νεοσύστατο πρακτορείο διακίνησης.²⁴³ Αφορμή, ασφαλώς, στάθηκε και η απόφαση της Παλιγγενεσίας να προσχωρήσει στο «Νέο Πρακτορείο».

Την επομένη, 10 Οκτωβρίου, το Σκριπ θα καταγγείλει επίσημα τον Κ. Αγγελόπουλο ως τον υποκινητή της απεργίας. Η εφημερίδα υποστήριξε ότι εξαιτίας του γεγονότος πως ο Αγγελόπουλος δεν διέθετε ιδιαίτερα ερείσματα στους εργάτες τυπογράφους²⁴⁴ εμφάνισε τον Η. Χρυσάιτη σαν εμπνευστή της κινητοποίησης και «προστάτη» των τυπογράφων. Ωστόσο, οι απεργοί είχαν ήδη συνειδητοποιήσει πως είχαν χρησιμοποιηθεί για να ικανοποιηθούν οι προσωπικές βλέψεις του εκδότη της Παλιγγενεσίας και προεξοφλούσε πως άμεσα θα τερμάτιζαν την απεργία και θα επέστρεφαν στα τυπογραφεία.

Πράγματι από τις πρωινές ώρες της 12ης Οκτωβρίου η απεργία σταμάτησε και τα τυπογραφεία των εφημερίδων απέκτησαν τη συνήθη εικόνα τους.²⁴⁵

Αξιολογώντας τα γεγονότα της απεργίας που κήρυξε η Α.Ε.Τ. μπορούμε να συνάγουμε τα ακόλουθα συμπεράσματα.

242. «Καὶ δὲν ἐτόλμησαν νὰ ζητήσουν αὐξήσιν τοῦ μισθοῦ των, διότι οἱ ἀρχιεργάται —οἱ καὶ πρωταίτιοι τῶν ἀπεργιῶν— πληρώνονται πρὸς 200-250 δραχ. κατὰ μῆνα. Ὅσον δηλαδὴ μισθοδοτοῦνται οἱ γραμματεῖς πρώτης τάξεως! Δὲν ἐτόλμησαν νὰ ζητήσουν ἐλάττωσιν τῶν ἐργασίμων ὥρων, διότι ... ἔχει κανονισθῇ τὸ δεκάωρον τῆς ἐργασίας, δηλαδὴ ὅσον ἐργάζονται οἱ εὐρωπαῖοι ἐργάται», *Σκριπ*, (9 Οκτωβρίου 1898), σ. 1. Ο ισχυρισμός της εφημερίδας για τον μηνιαίο μισθό των αρχιεργατών, μολονότι αφορούσε ελάχιστο αριθμό εργατών, φαίνεται πως ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα, μιας και το ημερομίσθιο πρέπει να πλησίαζε τις 7 δραχμές.

243. «Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν δευτέραν ἐφημερίδα τοῦ Νέου Πρακτορείου, ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τῆς συντάξεώς της, ἔχει τὴν οὐράν της ἢ σύνταξιν τῆς χαριτοβρύτου 'Παλιγγενεσίας'... Ἡ σύμπραξις τοῦ κ. Ἀγγελοπούλου εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ 'Ἀγγελιαφόρου τῶν Ἀθηνῶν' ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς κάποιον νὰ εἴπῃ τὴν ἐξῆς γνώμην περὶ τοῦ τίτλου τῆς νέας ταύτης ἐφημερίδος: Πρέπει νὰ λέγεται ὄχι 'Ἀγγελιαφόρος' ἀλλὰ 'Ἀγγελοπουλειοφόρος', *Σκριπ*, ὁ.π., σ. 2.

244. «Ἡ ιδέα ἐφάνη μεγαλοφυής, ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ ὄνομά του θὰ ἔτρεπεν εἰς φυγὴν τοὺς τυπογράφους ἐξώθησε κάποιον προστατευόμενον τοῦ κ. Σιμπούλου ὀνόματι Χρυσάιτην, ὅστις χθὲς ἐκάλεσε τοὺς τυπογράφους καὶ ἀνεκοίνωσεν εἰς αὐτοὺς τὰ φιλάνθρωπα σχέδια...», *Σκριπ*, (10 Οκτωβρίου 1898), σ. 1.

245. «Ἡ ἀπεργία των Τυπογράφων ἔληξε χθες μὲ ὄρους λίαν συμφέροντας εἰς τὰς ἐφημερίδας», *Θόρυβος*, (13 Οκτωβρίου 1898), σ. 1. Από τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν συνάγεται πως υπογράφηκαν κάποιοι όροι μεταξύ των εφημερίδων και των απεργών. Η εφημερίδα, ενδεχομένως, να αναφέρεται στη φημολογία που υπήρξε τις επόμενες μέρες από τη λήξη της απεργίας πως οι εφημερίδες, καθώς και το «Κεντρικό Πρακτορείο», είχαν την πρόθεση να κινηθούν δικαστικά έναντι των απεργών. Η εν δυνάμει αυτή απειλή, ασφαλώς, και θα συντέλεσε στο να εξασφαλιστεί η συμμόρφωση των τυπογράφων.

α) Η στάση που κράτησαν οι εφημερίδες στην κρίση που ξέσπασε είναι δυνατόν να θεωρηθεί πως ήταν αναμενόμενη και ακολούθησε μια λογική διαδικασία. Ανεξάρτητα αν υπήρχε ή όχι δεσμευτική συμφωνία για αποκλειστική διάθεση των φύλλων τους μέσω του «Κεντρικού Πρακτορείου»,²⁴⁶ ήταν παραδεκτό από όλους πως η εικοσαετής, απρόσκοπτη, λειτουργία του τελευταίου είχε συμβάλλει αποφασιστικά στην διεύρυνση της κυκλοφορίας των εφημερίδων και παρείχε συνάμα τις προϋποθέσεις για μελλοντική ανάπτυξη του Τύπου.

β) Έχοντας οι εφημερίδες εμπειρία από την προηγούμενη απόπειρα των τυπογράφων, γνώριζαν και τις αντοχές τους αλλά και το πόσο ριψοκίνδυνο θα ήταν μια πιθανή εγκατάλειψη του «Κεντρικού Πρακτορείου».

γ) Στις τάξεις της Α.Ε.Τ. υπήρχε ένα μεγάλο ποσοστό τυπογράφων που προήλθε από την προγενέστερη συσσωμάτωση των τυπογράφων, τον Εργατικό Σύνδεσμο των Τυπογράφων (Ε.Σ.Τ.). Παρακάτω θα παρακολουθήσουμε την προσπάθεια του Ε.Σ.Τ. για τη δημιουργία δεύτερου πρακτορείου διακίνησης. Η αποτυχημένη αυτή απόπειρα φαίνεται πως είχε αφήσει τα σημάδια της στην ψυχολογία των εργατών τυπογράφων. Αναζητούσαν, λοιπόν, μια αφορμή για να επαναφέρουν το θέμα. Κι αυτή η αφορμή φαίνεται πως βρέθηκε στην πρόταση που υπόβαλλε ο Η. Χρυσαΐτης. Από τη στιγμή που σ' αυτή την απόπειρα δεν ήταν μόνοι τους, θεώρησαν τις συνθήκες ώριμες και πίεσαν για την ευόδωση του σκοπού τους.

δ) Δεν διαθέτουμε ενδείξεις και πολύ περισσότερο μαρτυρίες, που να δείχνουν πως υπήρχε κάποιου είδους οργανωτικής προεργασίας για την κήρυξη της απεργίας. Η απόφαση πάρθηκε εν θερμώ και οι επόμενες κινήσεις υπαγορεύθηκαν από την καθημερινή αλληλεπίδραση με τις διευθύνσεις των εφημερίδων.

ε) Η χαλαρή οργανωτική δομή και οι διαφωνίες μεταξύ τους, φαίνεται και από το γεγονός πως δεν συμμετείχαν όλες οι ειδικότητες από την αρχή στην απεργία. Πιεστές και χαρτοθέτες ακολούθησαν τους απεργούς μόνο κατά το τελευταίο διάστημα της απεργίας. Δηλωτικό της απουσίας αλληλεγγύης και αλτρουισμού μεταξύ των

246. «Οι διευθυντές των εφημερίδων, 'έχοντας συμφέροντα προς το παλαιόν πρακτορείον', απέρριψαν την πρόταση αυτή και επιχείρησαν να προσελκύσουν τους τυπογράφους προσφέροντας υψηλότερους μισθούς και απειλώντας με απολύσεις», βλ. Γ. Κοκκινάκης, «Φιλανθρωπία, τεχνική εκπαίδευση και εργατικά ατυχήματα στον Πειραιά το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα», *Μνήμων*, τόμ. 21 (1999), 85-108. Πρβλ. και «Κοινωνικόν ζήτημα», *Πρόνοια* (5 Οκτωβρίου 1898), σ. 1.

απεργών ήταν, επίσης, και οι καταγγελίες των εφημερίδων²⁴⁷ για κρυφή —κατ' οίκον— εργασία των απεργών, υπονομεύοντας έτσι εκ των έσω την απεργία.

* * *

Παρά την αποτυχημένη απόπειρα για ίδρυση δεύτερου πρακτορείου διακίνησης του Τύπου και τη συνακόλουθη απώλεια της αξιοπιστίας της,²⁴⁸ η Α.Ε.Τ. παρέμεινε μέχρι την αυγή του 20ού αιώνα ως ο μοναδικός εκπρόσωπος των τυπογράφων και ο πρόεδρος της, Δ. Παπαδόπουλος, ως ο προνομιακός συνομιλητής της πολιτικής ηγεσίας.²⁴⁹ Η εμφάνιση της «Αλληλοβοηθητικής Αδελφότητας των Τυπογράφων», δύο χρόνια, αργότερα θα απορροφήσει το μεγαλύτερο ποσοστό των εργατών της Α.Ε.Τ. και ουσιαστικά θα την περιθωριοποιήσει.

247. «Μερικοί έξ αὐτῶν, ἀφοῦ ὑπέγραψαν τὸ πρωτόκολλον τῆς ἀπεργίας, διεπραγματεύοντο κρυφίως νὰ ἀναλάβουν ἐργασίαν εἰς τὸ σπίτι τοὺς ἀντὶ τριπλασίου ἡμερομισθίου», *Θόρυβος* (12 Οκτωβρίου 1898), σ. 1.

248. «Ἡ ἀπεργία τῶν τυπογράφων ἀπέδειξε καὶ τὸ ὅτι ἡ “Ἀδελφότης” αὐτῶν δὲν εἴμπορεῖ πλέον νὰ ἔχη ἠθικὴν ὑπόστασιν, ὡς ἐντιμὸς συντεχνία», *ό.π.*

249. «Πράγματι προχθὲς τὴν ἐσπέραν ὁ κ. Δηλιγιάννης ἀπηύθυνεν ἔγγραφον πρὸς τὸν πρόεδρον τῶν προέδρων τῶν Συντεχνιῶν κ. Παπαδόπουλον, πρόεδρον τοῦ Συνδέσμου τῶν Τυπογράφων, διὰ τοῦ ὁποίου γνωρίζει εἰς αὐτὸν τὰς ἀποφάσεις τοῦ κόμματός του, ὅπως δηλαδὴ εἰς τὸν κορδονικὸν συνδυασμὸν συμμετάσχουν καὶ ὑποψήφιοι ἀνήκοντες εἰς τὰς ἐργατικὰς τάξεις», *Σκριπ*, (22 Δεκεμβρίου 1898), σ. 2.

3.

ΕΡΓΟΔΟΤΙΚΕΣ ΣΥΣΣΩΜΑΤΩΣΕΙΣ

α) Σύνδεσμος Τυπογράφων «ο Εκατόγχειρ»

Την 8η Δεκεμβρίου 1870, ο Α. Κουμουνδούρος υπέγραψε το Βασιλικό Διάταγμα, με το οποίο προβλεπόταν η σύσταση της ανωνύμου τυπογραφικής εταιρίας με την επωνυμία «ο Εκατόγχειρ». Το καταστατικό της εταιρίας, με αριθμό πρωτοκόλλου 3927 συντάχθηκε στο συμβολαιογραφείο του Ιωάννη Βωτηρά και δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* την άνοιξη του 1871.²⁵⁰ Ο «Εκατόγχειρ» αποτέλεσε την πρώτη εμπορική συσσωμάτωση στο χώρο της τυπογραφίας, χωρίς όμως ιδιαίτερα επιτυχία, μιας και 3 χρόνια αργότερα η φθίνουσα πορεία του και η απουσία κέρδους για τους μετόχους θα οδηγήσουν στη διάλυσή της.

Στις 27 Νοεμβρίου 1870 εγκρίθηκε από τους μετόχους το καταστατικό της εταιρίας, το οποίο απαρτιζόταν από 8 κεφάλαια και 37 άρθρα και ακολουθούσε τη λογική συγκρότησης που χαρακτήριζε όλες τις ανώνυμες εταιρίες που συστάθηκαν με βάση τις προβλέψεις του Συντάγματος του 1864.

250. Το καταστατικό συντάχθηκε στο συμβολαιογραφείο του Ι. Βωτηρά και παρόντες ήταν οι ακόλουθοι μέτοχοι: Γ. Βασιλείου, Δ. Σουρμελής, Α. Μπαλάνος, Π. Καλλιγιάς, Δ.Γ. Φιλάρετος, Γ. Μαραγγός, Π.Γ. Σκουζές, Α. Βενιζέλος, Αλ. Δόσιος, Μ.Ν. Παρίσης, Α.Κ. Σπηλιόπουλος, Μ. Κατσίμπαλης, Γ. Χατζηφίλος, Γ.Ν. Μαντζαβίνος, Α.Ν. Σιμόπουλος, Γ. Ligieri, Γ. Χαραμής, Θ.Ν. Βρατσάνος, Δ.Ν. Βρατσάνος, Π.Θ. Πανουργιάς, Χ.Κ. Σμυρνιωτόπουλος, Μ.Ι. Βρατσάνος, Θ.Γ. Ρετσίνας, Δ. Μουτσόπουλος, Κ. Χιονάς, Φ.Π. Ταμιζής, Γ. Ζαβιτσάνος, Στ.Β. Κρασσάς, Α. Ρικάκης και Β. Αθανασίου. Ως μάρτυρες για την εγκυρότητα του καταστατικού ήταν ο Παναγιώτης Χριστοδούλου (δικαστικός κλητήρας) και ο Ιωάννης Λιμπέρης (αμαξηλάτης). Βλ. Καταστατικό της ανωνύμου τυπογραφικής εταιρίας «ο Εκατόγχειρ», στο Φ.Ε.Κ., τχ. Α', (18 Μαρτίου 1871), σ. 47.

Από το πρώτο κεφάλαιο του καταστατικού «Περί συστάσεως και κεφαλαίων της εταιρίας», φαίνεται ότι ο «Εκατόγχειρ» συστάθηκε για την πραγματοποίηση ενός πολύ φιλόδοξου στόχου: την επικερδή εκτύπωση βιβλίων, περιοδικών και εφημερίδων με τη χρήση των «τελειοτέρων έκτυπωτικῶν μηχανῶν». Οι εγκαταστάσεις θα περιελάμβαναν εκτός του τυπογραφείου, χυτήριο, στερεοτυπία, λιθογραφείο και βιβλιοδετείο.²⁵¹ Για την πραγματοποίηση αυτού του σκοπού συγκεντρώνεται ένα ιδιαίτερα υψηλό μετοχικό κεφάλαιο διακοσίων χιλιάδων δραχμών.²⁵² Από το αρχικό κεφάλαιο διατέθηκαν, όμως, μόνο 1000 μετοχές στην αγορά. Για τον υπόλοιπο αριθμό μετοχών, το Διοικητικό Συμβούλιο της εταιρίας είχε το δικαίωμα, αν παρουσιαζόταν η ανάγκη, να προχωρήσει στην έκδοση και διάθεσή τους. Ασφαλώς, σε μια τέτοια περίπτωση οι παλαιοί μέτοχοι απολάμβαναν το δικαίωμα της προτεραιότητας —με κριτήριο των αριθμό των μετοχών που κατείχαν— έναντι των νέων μετόχων.

Στο δεύτερο κεφάλαιο «Περί μετοχών και μετόχων» προσδιοριζόταν όλες οι διαδικασίες που απαιτούνταν για την αγορά των μετοχών.²⁵³ Η νεοσυσταθείσα εταιρία, όμως, δεν κατόρθωσε να πραγματοποιήσει τον αρχικό της στόχο. Από τις χίλιες μετοχές που κυκλοφόρησαν, αγοράσθηκαν οι 617 μετοχές από 124 μετόχους και συγκεντρώθηκε το ποσό των 61.700 δραχμών. Όπως φαίνεται κι από τον πίνακα 16 του παραρτήματος το χαρτοφυλάκιο των μετόχων διαβαθμιζόταν μεταξύ μίας έως και δέκα μετοχές.²⁵⁴

Με το τρίτο κεφάλαιο «Περί εργασιών και περιουσιών της εταιρίας» ανατέθηκε στο Διοικητικό Συμβούλιο η δημιουργία του εργοστασίου παραγωγής. Το Δ.Σ. για την πραγματοποίηση αυτού ή άλλων σκοπών της εταιρίας είχε την εξουσιοδότηση

251. «Συνιστάται ἐν Ἀθήναις ἀνώνυμος Ἑλληνικὴ τυπογραφικὴ ἐταιρία, ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν “ὁ Ἐκατόγχειρ” σκοπὸν ἔχουσα τὴν ἐπικερδὴ ἐκτύπωσιν διαφόρων ἐν γένει βιβλίων, συγγραμμάτων καὶ ἐφημερίδων, μὴ ἀπαγορευμένων ὑπὸ τῶν Νόμων τοῦ Κράτους, διὰ τῶν τελειοτέρων ἐκτυπωτικῶν μηχανῶν, συμπεριλαμβάνουσα χυτήριον ἀλφαβητικῶν χαρακτήρων, στερεοτυπίαν, λιθογραφεῖον, βιβλιοδετεῖον καὶ πᾶν ἄλλο σχετικόν». Βλ. το ἄρθρο 1, «Καταστατικὸ τῆς ἀνωνύμου...», ὁ.π., σ. 47.

252. Το μετοχικό κεφάλαιο των 200.000 δραχμών ήταν διαιρεμένο σε δύο χιλιάδες μετοχές με ονομαστική αξία 100 δραχμών η καθεμία.

253. «Ἐντὸς δέκα ἡμερῶν ἀπὸ τῆς προσκλήσεως τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου ὑποχρεοῦται ἕκαστος τῶν μετόχων εἰς τὴν καταβολὴν τῶν μετοχῶν αὐτοῦ, παρελθούσης τῆς προθεσμίας ταύτης ὑπόκειται εἰς πληρωμὴν τόκου ὑπερημερίας δώδεκα τῆς ἑκατὸν ἐτησίως». Βλ. το ἄρθρο 5, «Καταστατικὸ τῆς ἀνωνύμου...», ὁ.π., σ. 47.

254. Εξάιρεση στον σχῆμα αυτό αποτελεί ο Ιλλαρίων Σερπιέρης, ο οποίος είχε στην κατοχή του 15 μετοχές. Αντιπρόσωπός του, τόσο στο συμβολαιογραφείο του Ι. Βωτηρά κατά την σύνταξη του καταστατικού όσο και στις Γενικές Συνελεύσεις, ήταν ο Αντώνης Ρικάκης, δικηγόρος στο επάγγελμα και κάτοχος ο ίδιος 6 μετοχών. Ο Α. Ρικάκης αντιπροσώπευε στην εταιρία και τον Ανδρέα Κορδέλλα.

να δανείζεται από τρίτους, σε ποσοστό, όμως, που δεν θα ξεπερνούσε το 1/3 του μετοχικού κεφαλαίου.

Το τέταρτο κεφάλαιο του καταστατικού περιέγραφε τις αρμοδιότητες της γενικής συνέλευσης των μετόχων, καθώς και τη διαχείριση της εταιρίας.²⁵⁵

Σημαντικές πληροφορίες για τον τρόπο οργάνωσης της εταιρίας μας δίνει το πέμπτο κεφάλαιο «Περί διοικήσεως της εταιρίας». Η εταιρία διοικούνταν από έναν διευθυντή και ένα τετραμελές Διοικητικό Συμβούλιο. Η θέση του διευθυντή σε αντίθεση με τις θέσεις των μελών του Δ.Σ. ήταν έμμισθη. Και, για όλη τη χρονική αυτή την περίοδο, επιλέχθηκε ο Δημοσθένης Βρατσάνος, ο οποίος θα εισέπραττε για τις υπηρεσίες του το ποσό των 600 δραχμών μηνιαίως.²⁵⁶

Με το έκτο κεφάλαιο, «Περί ισολογισμού και απολογισμού», οριζόταν η 31η Δεκεμβρίου εκάστου έτους ως η καταληκτική ημέρα παρουσίας του ισολογισμού της εταιρίας. Το Δ.Σ. είχε τη δυνατότητα, μετά τον έλεγχο του ισολογισμού να διαθέσει ένα ποσό —όχι μεγαλύτερο από το 1/10 των κερδών— ως αμοιβή σε εκείνα τα μέλη που εργάστηκαν για το συμφέρον της εταιρίας. Αποσκοπούσε δε πέρα από την ηθική ικανοποίηση, να δημιουργήσει κίνητρα για την ανάληψη ανάλογων ευθυνών. Στο έβδομο κεφάλαιο, «Περί διαρκείας και διαλύσεως της εταιρίας», προσδιοριζόταν ότι ο χρόνος διάρκειας της εταιρίας ήταν τα δέκα χρόνια. Η εταιρία μπορούσε να αναστείλει τη λειτουργία της και πριν την παρέλευση των δέκα ετών, σε περίπτωση που οι συσσωρευμένες ζημιές υπερέβαιναν το 1/3 του μετοχικού κεφαλαίου.²⁵⁷

Η διάρκεια λειτουργίας της ιδιαίτερα φιλόδοξης επιχειρηματικής προσπάθειας υπήρξε περιορισμένη. Πιο συγκεκριμένα, από το τυπογραφείο του «Εκατόγχειρος» το πρώτο βιβλίο κυκλοφόρησε το 1871 και το τελευταίο το 1874. Συνολικά, η ανώνυμη

255. «Ὅσάκις ἡ γενικὴ συνέλευσις δὲν καταρτισθῇ ὡς ἐν τῷ προηγουμένῳ ἄρθρῳ 14 ἐβρέθη, συνέρχεται αὕτη αὐτοδικαίως ἐν τῷ ὀρισθέντι διὰ τῆς πρώτης εἰδοποιήσεως τόπῳ τὴν πρώτην Κυριακὴν μετὰ παρέλευσιν δέκα ἡμερῶν, ὅτε αἱ ἀποφάσεις τῆς συνελεύσεως ἔχουσι κῦρος, οἰοσδήποτε καὶ ἂν ᾖ ὁ ἀριθμὸς τῶν μετοχῶν, ἅς οἱ παρόντες ἀντιπροσωπεύουσιν», βλ. ἄρθρο 15, «Καταστατικὸ τῆς ανωνύμου...», ὁ.π., σ. 48.

256. Η αντιμισθία για τον διευθυντή της εταιρίας ήταν υψηλή και αντιστοιχούσε μηνιαίως με το ποσό της αγοράς 6 μετοχών. Για την ανάληψη της διευθυντικής θέσης στην εταιρία απαιτούνταν η κατοχή 10 μετοχών από τον υποψήφιο και αντίστοιχα 5 μετοχών από τους υποψήφιους για τις θέσεις των μελών του Δ.Σ. Για τις αμοιβές των μελών των Διοικητικών Συμβουλίων άλλων ανώνυμων εταιριών βλ. Α. Βαξεβάνογλου, *Οι Έλληνες Κεφαλαιούχοι 1900-1940: κοινωνική και οικονομική προσέγγιση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994, σσ. 101-104.

257. «... Ἄλλὰ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ διάλυσις ἀποφασίζεται ὑπὸ τῆς συνελεύσεως τῶν μετόχων ἥτις δὲν κωλύεται ν' ἀποφανθῇ καὶ ὑπὲρ τῆς παρατάσεως τῶν ἐργασιῶν τῆς ἐταιρίας», βλ. το ἄρθρο 34, «Καταστατικὸ τῆς ανωνύμου...», ὁ.π., σ. 49.

εκδοτική εταιρία, στα σχεδόν 4 χρόνια της εκδοτικής της λειτουργίας, εξέδωσε 12 τίτλους.

Εξετάζοντας τους 12 αυτούς τίτλους, βλέπουμε ότι η επιλογή δεν φαίνεται πως έγινε με γνώμονα το κέρδος και με κριτήρια επιχειρηματικότητας. Σχεδόν όλοι οι τίτλοι ήταν ολιγοσέλιδοι και οι περισσότεροι αφορούσαν καταστατικά και λογοδοσίες διαφόρων συλλόγων. Είναι σχεδόν βέβαιο πως η εκτύπωσή τους είχε παραγγελθεί στο τυπογραφείο της εταιρίας και είχε πληρωθεί από τους εντολοδόχους. Επίσης, 10 από τους 12 τίτλους δεν ξεπερνούσαν σε μέγεθος τα 5 τυπογραφικά φύλλα. Μόνο για έναν τίτλο μπορούμε να υποθέσουμε πως εκδόθηκε προσδοκώντας εμπορική επιτυχία μέσω μιας ευρείας διάθεσης στο αναγνωστικό κοινό. Πρόκειται για τη μετάφραση της *Ιστορίας της Ελλάδος* από τον Μιχαήλ Παπαρρηγόπουλο.²⁵⁸

Η ιστορία της εκδοτικής εταιρίας «ο Εκατόγχειρ» παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ήταν η πρώτη φορά που συστάθηκε μια εκδοτική-τυπογραφική εταιρία που τα μέλη της δεν ήταν τυπογράφοι και δεν είχαν ιδιαίτερη σχέση με τον χώρο. Έως τότε, η εκδοτική δραστηριότητα ήταν συνυφασμένη με την κατοχή τυπογραφικού καταστήματος. Ο εκδότης ήταν συνάμα και τυπογράφος, ενώ είχε θητεύσει πριν ξεκινήσει την εκδοτική του δραστηριότητα σε άλλα τυπογραφικά καταστήματα. Η περίπτωση του «Εκατόγχειρος» αποτέλεσε έτσι ένα επιχειρηματικό παράδοξο στα τυπογραφικά δεδομένα της χώρας στο τέλος του 19ου αιώνα. Η ανάληψη μιας τέτοιας πρωτοβουλίας ταίριαζε περισσότερο σε πρακτικές που απαντώνται μόνο στις ασφαλιστικές εταιρίες, που μαζικά ιδρύονταν. Άνθρωποι, ξένοι με το αντικείμενο, αγόρασαν μετοχές προσδοκώντας σε ένα άμεσο οικονομικό αποτέλεσμα. Η μικρή διάρκεια ζωής της εταιρίας διέψευσε, όμως, τις όποιες προσδοκίες είχαν δημιουργηθεί.

Εξετάζοντας το μετοχολόγιο της εταιρίας, βλέπουμε ότι δεν πρόκειται για μια μορφή της πρώιμης «καπιταλιστικής» επένδυσης. Ο «Εκατόγχειρ» δημιουργήθηκε όχι για να αποτελέσει μια πρωτοπόρα εταιρία στο χώρο της εκτύπωσης και έκδοσης βιβλίων αλλά, ουσιαστικά, για να απορροφήσει τους κραδασμούς που είχε επιφέρει η πτώχευση της ασφαλιστικής και προεξοφλητικής εταιρίας «ο Ποσειδών». Όλοι οι 51 μέτοχοι της εταιρίας «ο Ποσειδών» συμμετείχαν στο μετοχολόγιο του «Εκατόγχειρος», μεταφέροντας τις μετοχές τους από τη μία εταιρία στην άλλη. Επίσης και στις

258. Ο δεύτερος τίτλος, ο οποίος ξεπερνούσε τα 5 τυπογραφικά φύλλα ήταν «Ὁ Μαυρογένης ἢ Παιδαγωγικὸν Ἐγκόλπιον τοῦ λαοῦ», του μετόχου της εταιρίας Μιλτιάδου Βρατσάνου, ελληνοδιδασκάλου το επάγγελμα. Για τις εκδόσεις που πραγματοποιήθηκαν συνολικά από την εταιρία βλ. παρακάτω τον πίνακα 4, σσ. 157-158.

δύο εταιρίες θέση Διευθυντή καταλάμβανε ένα μέλος της οικογένειας Βρατσάνου. Στην ασφαλιστική εταιρία «ο Ποσειδών» ο Θεμιστοκλής Ν. Βρατσάνος και στον «Ε-κατόγχειρ» ο Δημοσθένης Ν. Βρατσάνος. Αλλά ακόμη και τα καταστατικά των δύο εταιριών παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες.²⁵⁹

259. Για τους μετόχους της ασφαλιστικής εταιρίας «ο Ποσειδών» βλ. Πίνακα 1. Για το καταστατικό της εταιρίας, βλ. Φ.Ε.Κ., τχ. Α', (5 Ιανουαρίου 1866), σ. 1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 ΕΚΑΤΟΓΧΕΙΡ - ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ	
1.	Ἀρχαῖα ἱστορικὰ γεγονότα τῆς οἰκογενείας τῶν Κομήτων Κλαδαίων ἀπὸ τὰ 1330 μέχρι τὰ 1803. Ἀθήνησιν, Τυπογραφεῖον Ἐκατόγχειρος, 1872. [8ο, σ. 13+1 λ.+8+8]
2.	Ἐπίσημα Ἑγγραφα δηλοῦντα παράνομον ἀδικίαν τῶν Κυβερνήσεων κατὰ τοῦ Ὑποναάρχου Κωνσταντίνου Νικοδήμου, Ἀθήνησι, Τύποις Ἐκατόγχειρος, 1872. [8ο, σ. 27+1 λ.]
3.	Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων Συγγραφεῖσα ὑπὸ Μενδελσῶνος Βαρθόλδους καὶ μεταγλωττισθεῖσα ἐκ τῆς Γερμανικῆς ὑπὸ Μιχαήλ Ἰω. Παππαρηγοπούλου Διδάκτορος τὰ Νομικά. Μέρους Πρῶτον μέχρι τῆς Ναυμαχίας τῶν Ναβαρίνων. Ἐν Ἀθήναις, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ὁ «Ἐκατόγχειρ», 1872. [8ο, σ. ι' +1 χ. ἄ.+1 λ.+706+1 χ.ἄ.+1 λ.]
4.	Κανονισμὸς τῆς ἐν Λαρίσση Κεντρικῆς Ἐκπαιδευτικῆς Ἐπιτροπῆς, Ἀθήνησιν, Τυπογραφεῖον Ἐκατόγχειρος, 1872 [8ο, σ. 11+4 λ.+1 χ.ἄ.]
5.	Καταστατικὸν τῆς Ἀνωνύμου Μεταλλευτικῆς Ἑταιρίας Ὁ Κέκρωψ, Ἐν Ἀθήναις, Τυπογραφεῖον Ἐκατόγχειρος, 1872, [8ο, σ. 19+1 λ.]
6.	Λογίδριον ἐκφωνηθὲν κατὰ τὴν κηδεῖαν τοῦ Ἰωάννου Χρυσοβελόνου τῇ 14 Ὀκτωβρίου τοῦ 1870 ἐν Χίῳ, ὑπὸ Γεωργίου Σουρία, δημοσιευθὲν ὑπὸ Δημοσθένους Βρατσάνου. Ἀθήνησιν, Τυπογραφεῖον Ἐκατόγχειρος, 1872. [8ο, σ. 15+1 λ.+ἐξώφ.]
7.	Ὁ Ἀνδριάς τοῦ Ἀοιδίμου Γρηγορίου τοῦ Ε', Προσφώνησις Ἀριστοτέλους Βαλαωρίτου <Τυπογραφεῖον Ἐκατόγχειρος>. 1872, [8ο, σ. 15+1 λ. + ἐξώφ.]
8.	Ὁ Μαυρογένης ἢ Παιδαγωγικὸν Ἐγκόλπιον τοῦ λαοῦ, Συνταχθὲν μὲν ὑπὸ τοῦ Μιλτιάδου Ι. Βρατσάνου Σχολάρχου ἐν τῷ Βαρβακείῳ Λυκείῳ, Ἐκδοσις Δευτέρα. Ἀθήνησιν, Τυπογραφεῖον Ἐκατόγχειρος, 1872. [8ο, σ. ιβ' +166+1 χ.ἄ.+1 λ.+1 πίν.]
9.	Συλλογὴ Διηγημάτων, Συγγραφέντων ὑπὸ Π. Δ. Ἡλιοπούλου. Ἀθήνησι, Τύποις, «Ἐκατόγχειρος», 1872. [<-, σ. 80>]
10.	Χρυσάλλις ἥτοι Συλλογὴ ἀποφθεγμάτων Ὑπὸ Δ. Μ. Ἀθήνησι, Τυπογραφεῖον Ἐκατόγχειρος, 1872. [<8ο, σ. 63+1 λ.>]
11.	Μέθοδος Ἀναγνώσεως τῆς Γαλλικῆς Γλώσσης συνταχθεῖσα ὑπὸ Κ. Καμβιόλου, Δευτέρα Ἐκδοσις, τῇ προσθήκῃ τινῶν διηγημάτων μεταφρασθέντων Ἑλληνιστί, Πρὸς γύμνασιν τῶν μαθητῶν. Ἀθήναι, Τύποις Ἐκατόγχειρος, 1873. [8ο, σ. 48]
12.	Ἡ μαγνητιζομένη Κωμωδία μονόπρακτος, Ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ Ὑπὸ Γρηγορίου Σ. Βυζαντίου. Ἐν Ἀθήναις, Τύποις «Ἐκατόγχειρος», 1874. [16ο, σ. 42+1 χ.ἄ.+3 λ.+ἐξώφ.]

β) Σύνδεσμος Βιομηχάνων Τυπολιθογράφων και Βιβλιοχαρτεμπόρων

Στις 3 Σεπτεμβρίου 1913 συστάθηκε στην Αθήνα ο Σύνδεσμος Βιομηχάνων Τυπολιθογράφων και Βιβλιοχαρτεμπόρων (Σ.Β.Τ.Β.). Ο Σ.Β.Τ.Β. δημιουργήθηκε για να αποτελέσει το ανάχωμα απέναντι στις διογκώμενες κινητοποιήσεις των εργατών τυπογράφων, που διεκδικούσαν αυξήσεις μισθών και μείωση των ωρών εργασίας.²⁶⁰ Ανάλογες όμως συσσωματώσεις, παρουσίαζαν μηδαμινή δραστηριότητα και δικαιολογούσαν την ύπαρξή τους σε περιπτώσεις εργατικών διεκδικήσεων και απεργιών.

Το καταστατικό του Σ.Β.Τ.Β. ήταν δομημένο σε 20 άρθρα και στο 2ο άρθρο οριζόταν ως σκοπός της η προστασία της «τυπολιθογραφικής Βιομηχανίας καὶ τῆς βιβλιοχαρτεμπορίας» για το συμφέρον γενικά της κοινωνίας και ειδικά για το συμφέρον των συναφών επαγγελματικών τάξεων. Ως επαγγελματικές τάξεις λογίζονταν σύμφωνα με τον Σ.Β.Τ.Β. μόνο οι ιδιοκτήτες των αντίστοιχων επαγγελματικών ομάδων.²⁶¹

Μέλη του Σ.Β.Τ.Β. γίνονταν δεκτά μόνο οι ιδιοκτήτες των ακόλουθων επαγγελματικών καταστημάτων από όλη την ελληνική επικράτεια: τυπογραφεία, βιβλιοπωλεία, χαρτοπωλεία, λιθογραφεία, βιβλιοδετεία καθώς και οι εκδότες βιβλίων.

Το δικαίωμα να εκλέγουν και να εκλέγονται είχαν μόνο τα τακτικά μέλη που είχαν εκπληρώσει στο ακέραιο τις οικονομικές τους υποχρεώσεις έναντι του Σ.Β.Τ.Β.²⁶²

Το καταστατικό προέβλεπε δύο γενικές συνελεύσεις ετησίως. Η Γενική Συνέλευση μετά από μυστική ψηφοφορία εξέλεγε το 12μελές Διοικητικό Συμβούλιο,²⁶³

260. Για ανάλογες εργοδοτικές οργανώσεις που δημιουργήθηκαν στην Αμερική κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, βλ. ενδεικτικά Τζέιμς Γκριν, Θάνατος στο Χείμαρκετ: η έκρηξη του εργατικού κινήματος στο Σικάγο, που κλόνισε τη «χρυσή εποχή» της Αμερικής, Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 27 κ.ε.

261. Καταστατικόν του Συνδέσμου των Βιομηχάνων Τυπολιθογράφων και Βιβλιοχαρτεμπόρων, Τύποις Ηλία Παπασπύρου, Εν Αθήναις 1913, σ. 5.

262. «Πᾶν Μέλος τακτικὸν ὑποχρεοῦται νὰ πληρῶνῃ κατὰ τριμηνίαν δρχ. 5 ἐπὶ ἀποδείξει τοῦ Ταμείου προσυπογράφοντος καὶ τοῦ Προέδρου. Ὁ μὴ πληρώσας ἐπὶ τρεῖς συνεχεῖς τριμηνίας διαγράφεται ἐκ τοῦ καταλόγου τῶν Μελῶν τοῦ Συνδέσμου...», βλ. το άρθρο 4 στο: Καταστατικόν του Συνδέσμου των Βιομηχάνων..., ό.π., σ. 5.

263. Το πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο του Σ.Β.Τ.Β. είχε την ακόλοθη σύνθεση: Θ. Αποστολόπουλος (Πρόεδρος), Η. Παπαύλου (Γ. Γραμματέας), Δ. Τερζόπουλος (Αντιπρόεδρος), Ι. Κολλάρος (Ταμίας), Γ. Στάγγελ, Ν. Καργαδούρης, Β. Αμπατζόπουλος, Εμμ. Καρπαθάκης, Ι. Σιδέρης, Ιω. Σοφιανόπουλος, Ν. Χιώτης, Φ. Προβελλέγιος. Βλ. Καταστατικόν του Συνδέσμου των Βιομηχάνων..., ό.π., σ. 10

που έπρεπε να συνεδριάζει τουλάχιστον μία φορά το μήνα. Ο Πρόεδρος του Δ.Σ. εκπροσωπούσε και δέσμευε το σύνδεσμο ενώπιον των αρχών.

Με το άρθρο 15 προβλεπόταν τρεις κατηγορίες δωρεών. Έτσι, εκείνοι που πρόσφεραν περισσότερο από 100 και έως 500 δρχ. ονομάζονταν δωρητές· οι προσφέροντες 501 έως 2.000 δρχ. ονομάζονταν ευεργέτες και εκείνοι που δώριζαν στο σύνδεσμο περισσότερες από 2.000 δρχ. μεγάλοι ευεργέτες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίαζε το 17ο άρθρο, σύμφωνα με το οποίο ο Σ.Β.Τ.Β., στο πλαίσιο της αλληλεγγύης των ιδιοκτητών, ήταν υποχρεωμένος να λαμβάνει τα κατάλληλα μέτρα κατά «παρεκτρεπομένων έργων ή υπαλλήλων».

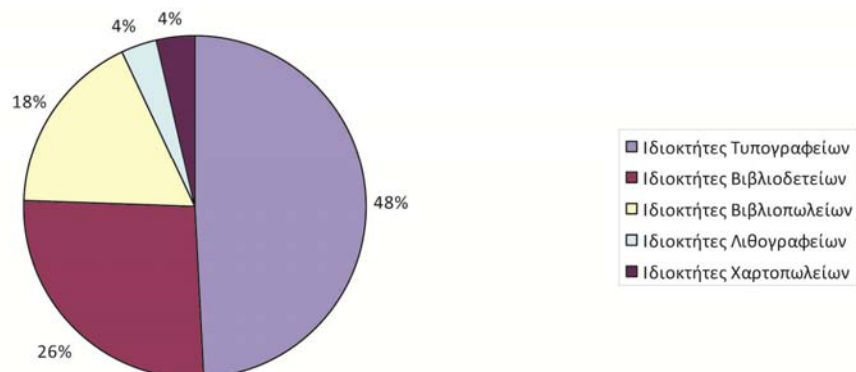
Ο Σ.Β.Τ.Β. δεν παρουσίασε ιδιαίτερη δραστηριότητα τα χρόνια που ακολούθησαν. Αν και κατόρθωσε να συσπειρώσει έναν ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό επαγγελματιών του χώρου των εντύπων δεν κατάφερε να αμβλύνει τον επαγγελματικό ανταγωνισμό των μελών του και να συμβάλει ουσιαστικά στη συνοχή του κλάδου.²⁶⁴

Τόσο η πορεία του Σ.Β.Τ.Β. όσο και το καταστατικό του μας πείθουν πως η συγκρότηση του συνδέσμου εκπορεύθηκε από την ανάγκη να αντιμετωπιστούν οι ολοένα και διευρυνόμενες εργατικές διεκδικήσεις του κλάδου. Κι αυτόν ακριβώς το ρόλο θα διαδραματίσει λίγους μήνες αργότερα κατά τη διάρκεια της απεργίας που θα κηρύξουν οι εργάτες στα τυπογραφικά καταστήματα με αιτήματα αιχμής το ωράριο και τις αποδοχές.

Εξετάζοντας το μετοχολόγιο του Σ.Β.Τ.Β., παρατηρούμε ότι η σύνθεσή του αποτελούνταν σχεδόν αποκλειστικά από επαγγελματίες που δραστηριοποιούνταν στην Αττική. Αν και ο προσανατολισμός του ήταν να οργανωθεί σε πανελλαδική κλίμακα δεν κατάφερε να προσελκύσει μέλη από τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί, ότι, όπως προκύπτει κι από το γράφημα 1, την πλειοψηφία εντός του Σ.Β.Τ.Β. διέθεταν οι ιδιοκτήτες τυπογραφείων (48%) και ακολουθούσαν οι ιδιοκτήτες βιβλιοδετείων (26%)

264. Ενδεικτικό της περιορισμένης συλλογικότητας που υπήρχε ανάμεσα στα μέλη του Σ.Β.Τ.Β. ήταν η στάση —κατά τη διάρκεια της απεργίας του 1914— αρκετών ιδιοκτητητών, αν και εκπροσωπούσαν στις διαπραγματεύσεις από το σύνδεσμο να συνάψουν κατ' ιδίαν συμφωνίες με τους απεργούς. Για την απεργία αυτή και την αντίδραση του Σ.Β.Τ.Β. βλ. παρακάτω, σσ. 306 κ.ε.

Γράφημα 2
Κατανομή (%) των μελών του Σ.Β.Τ.Β.

Πηγή: Πίνακας 5

ΠΙΝΑΚΑΣ 5			
ΜΕΛΗ ΤΟΥ Σ.Β.Τ.Β. (1913)			
ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΕΔΡΑ
Αμπατζόπουλος Β.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοδετείου	Σύμβουλος	Αθήνα
Αναγνωστόπουλος Α.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοπωλείου	Μέλος	Αθήνα
Αποστολόπουλος Θ.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου & Βιβλιοδετείου	Πρόεδρος	Αθήνα
Αργυρόπουλος Β.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοδετείου	Μέλος	Αθήνα
Αφεντάκης Χρ.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοδετείου	Μέλος	Αθήνα
Βανδώρος Γ.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοδετείου	Μέλος	Αθήνα
Βάρτσος Ι.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Βεργιανίτης Π.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Βιτσικουνάκης Αλ.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Βλαστός Κ.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Βλάχος Π.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Βουζουναράς Χ.		Μέλος	
Γιάπαπας		Μέλος	Πειραιάς
Δαμανάκης Κ.		Μέλος	
Δημητράκος Δ.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοπωλείου	Μέλος	Αθήνα
Ζαγοραίος Β.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοδετείου	Μέλος	Αθήνα
Ζαχαριουδάκης Εμμ.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Ζηρόπουλος Α.		Μέλος	

Καλτσέτης Αχ.		Μέλος	
Καμπάσης Γ.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοπωλείου	Μέλος	Αθήνα
Κανδρεβιώτης Μ.		Μέλος	
Καραγιαννόπουλος Κ.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοδετείου	Μέλος	Αθήνα
Καράμπελλας Γ.		Μέλος	
Καργαδούρης Ν.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Σύμβουλος	Αθήνα
Καργιωτάκης Ν.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Καρπαθάκης Εμμ.		Σύμβουλος	
Κλεισιούνης Ν.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοδετείου	Μέλος	Αθήνα
Κολλάρος Ι.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοπωλείου	Ταμίας	Αθήνα
Κοντομανώλης Β.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοδετείου	Μέλος	Αθήνα
Κορνάρος Γ.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοπωλείου	Μέλος	Αθήνα
Κοτζιάς Γ.	Ιδιοκτήτης Χαρτοπωλείου	Μέλος	Αθήνα
Λάμπρος Γρ.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοπωλείου	Μέλος	Αθήνα
Λεώνης Π.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Λίδης Απ.		Μέλος	
Μάισνερ Κ.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Μαρίνος Μ		Μέλος	
Μαστραποστόλης Γ.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοδετείου	Μέλος	Αθήνα
Ματαράς Σ.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοδετείου	Μέλος	Αθήνα
Μιχαλόπουλος Μ.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοδετείου	Μέλος	Αθήνα
Μπάκας Ι.		Μέλος	
Μπούκουρης Α.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Νικολάου Δ.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοδετείου	Μέλος	Αθήνα
Ντόκας Δ.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Παπαγιαννόπουλος Β.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Παπαδημητρίου Δ.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοπωλείου	Μέλος	Αθήνα
Παπαδημητρίου Χρ.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Παπαπαύλου Η.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Γενικός Γραμματέας	Αθήνα
Παπασπύρος Α.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Παπαχρυσάνθου Β.	Ιδιοκτήτης Λιθογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Παρασκευόπουλος Π.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοδετείου	Μέλος	Αθήνα
Πετράκος Π.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Πράπας Μιχ.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Προβελλέγγιος		Σύμβουλος	
Ραζής Ι. Γ.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Ρακόπουλος Κ.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Ρακόπουλος Σ.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Σακελλάριος Π.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Σαλίβερος Μ.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοπωλείου	Μέλος	Αθήνα
Σαλλίβερος Ε.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Σιδέρης Ι.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοπωλείου	Σύμβουλος	Αθήνα

Σκουτέρης Γ.		Μέλος	Κόρινθος
Σοφιανόπουλος Ιω.		Σύμβουλος	
Στάγγελ Γ.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοδετείου & Λιθογραφείου	Σύμβουλος	Αθήνα
Τερζόπουλος Δ.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Αντιπρόεδρος	Αθήνα
Τερζόπουλος Κ.	Ιδιοκτήτης Χαρτοπωλείου	Μέλος	Αθήνα
Τερζόπουλος Μ.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Πύργος
Τζαβέλλας Θ.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Τσορώνης Ι.	Ιδιοκτήτης Τυπογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Χατζηλουκάς Λ.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοπωλείου	Μέλος	Αθήνα
Χατζησάββας Γ.	Ιδιοκτήτης Λιθογραφείου	Μέλος	Αθήνα
Χιώτης Ν.	Ιδιοκτήτης Βιβλιοδετείου	Σύμβουλος	Αθήνα
Χριστίδης Σωτ.		Μέλος	

Πηγή: Συναγωγή στοιχείων από *Καταστατικό του Συνδέσμου των Βιομηχάνων...*, ό.π., και Ν. Ιγ-
γλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτη 1905, 1908, 1915, 1920.

4.

ΕΡΓΑΤΙΚΕΣ ΣΥΣΣΩΜΑΤΩΣΕΙΣ

α) Εργατικός Σύνδεσμος Τυπογράφων

Ο «Εργατικός Σύνδεσμος Τυπογράφων» (στο εξής: Ε.Σ.Τ.) ιδρύθηκε στην Αθήνα λίγες μόνο μέρες μετά την επιτυχημένη απεργία της 21ης Ιουνίου 1882, όταν μετά από μια σειρά συντονισμένων ενεργειών επιτεύχθηκε η αύξηση του ημερομισθίου των απασχολούμενων στα τυπογραφεία της πρωτεύουσας κατά 30%.²⁶⁵ Αν και ακόμη δεν είχε δημιουργηθεί το συνδικαλιστικό όργανο των εργατών τυπογράφων,²⁶⁶ είχε εντούτοις δημιουργηθεί μία διοικητική επιτροπή, η οποία προετοίμασε το έδαφος για την απεργία.²⁶⁷

265. «Ότι εἶνε δίκαιον ν' αὐξήσουν τὰ ἡμερομίσθια, ἡμεῖς πρῶτοι ἀνεγνώρισamen τοῦτο. Διότι οἱ ἐργάται ἀληθῶς καὶ κοπιᾶζουσι καὶ ἐργάζονται πολὺ ἀναλόγως τῆς ἐπελθούσης ὑπερτιμῆσεως τῶν τροφίμων καὶ τῶν ἀναγκῶν τοῦ βίου ἐν γένει. Ἀλλ' ἂν δὲν γείνη ἀδελφότης τῶν ἐργατῶν, ἥτις ἐν πνεύματι ὁμονοίας νὰ κανονίζῃ ταῦτα ὅλα, τὰ γενόμενα θὰ ἦνε πρόσκαιρα. Καὶ ἡμεῖς προπαντὸς ἐπιθυμοῦντες τὴν καλλιτέρευσιν τῆς τύχης τῶν ἐργατῶν τυπογράφων, μετὰ χαρᾶς μεγάλης θὰ χαιρετίσωμεν τὴν ἵδρυσιν τοιαύτης ἐργατικῆς ἀδελφότητος», *Νέα Εφημερίς*, (22 Ιουνίου 1882), σ. 2.

266. «Κατόπιν ιδρύσαμεν καὶ τὸν Τυπογραφικὸν Σύνδεσμον. Σημειωτέον, ὅτι ἦτο τὸ πρῶτον ἱδρυθὲν ἐν Ἀθήναις σωματεῖον. Βεβαίως ὑπῆρχον καὶ ἄλλα προεγενέστερα σωματεῖα, ὡς καὶ τὸ τῶν Τυπογράφων καὶ Βιβλιοδετῶν, ἀλλ' αὐτὰ ἦσαν ταμιευτικὰ καὶ ἀλληλοβοηθητικὰ, ἐνῶ τὸ ἰδικόν μας ἦτο ἀπεργιακὸν καὶ ἐπαναστατικὸν καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ὁποίου ἠκολούθησαν κατόπιν καὶ τὰ ἄλλα ἐπαγγέλματα τῶν Ἀθηνῶν», βλ. Θεοχάρης Μελισσαροπούλος, *Πεντηκονταετή τυπογραφικά απομνημονεύματα*, Ἀμφισσα 1924.

267. «Σήμερον Κυριακὴν (20 τρ. μ.) 9 π.μ. προσκαλοῦνται ἅπαντες οἱ ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Πειραιᾷ τυπογράφοι ὅπως συνέλθωσιν ἐν τῇ τοῦ Καραμάνου Σχολῇ, καὶ συσκεφθῶσιν ἐπὶ τῆς ληφθείσης παρ' αὐτῶν ἀποφάσεως. Ἡ ἐπιτροπή». Η απόφαση, που ἤδη εἶχε ληφθεῖ, δὲν ἦταν ἄλλη ἀπὸ τὴν κήρυξη γενικῆς απεργίας στα τυπογραφικά καταστήματα τῆς Αθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ. Βλ. καὶ Ν.Ε. Σκιαδάς, *Χρονικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, τόμ. Γ', Gutenberg, Αθήνα 1982, σ. 189.

Κατόπιν προχείρου συνεννοήσεως καὶ ἀπλῆς εἰδοποιήσεως τῶν καταστηματαρχῶν καὶ τῶν διευθυντῶν τῶν ἐφημερίδων, συνεκεντρώθημεν μίαν Κυριακὴν εἰς τοῦ Λέκκα περὶ τοὺς 150-160 τυπογράφοι, ὅσοι εἴμεθα τότε, ἐκηρύξαμεν ἀπροπαρασκευάστον ἀπεργίαν καὶ μετέβημεν ἐν σώματι εἰς τοὺς Στύλους τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς καὶ κατόπιν εἰς τὸ Γαλάτσι, ὅπου διασκεδάσαμεν, ἐμεθύσαμεν καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν. Ἐζητήσαμεν αὐξήσιν 20% καὶ μᾶς ἐδόθη ἀμέσως. Δηλαδή 4,50 δρχ. οἱ ἡμερινοὶ καὶ 5 δρχ. οἱ νυκτερινοὶ τυπογράφοι. Ἡ Κυριακὴ ἐκείνη ἦτο ἡ 21 Ιουνίου 1882, τὴν ὁποίαν καθιερώσαμεν κατόπιν ὡς ἐπέτειον τῆς ἐορτῆς μας καὶ τὴν ἐωρτάσαμεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη.²⁶⁸

Δύο ἦταν τα αἰτήματα των εργατῶν τυπογράφων: ἡ καθιέρωση τῆς Κυριακῆς ὡς ἀργία²⁶⁹ καὶ ἡ αὐξηση τῆς μισθοδοσίας ἢ τοῦ ημερομισθίου κατὰ 30%. Κομβικὸ ρόλο γιὰ τὴν ἐπιτυχὴ ἐκβασὴ τῆς ἀπεργίας ἀποτελέσῃ το στοιχεῖο τοῦ αἰφνιδιασμοῦ.²⁷⁰ Τὴν Κυριακὴ 20 Ιουνίου 1882 παρατηρήθηκε ἐντονη κινητικότητα στα γραφεῖα των ἐφημερίδων καὶ στα τυπογραφικὰ καταστήματα. Κι ἐνῶ «τὰ χειρόγραφα ἐστοιβαγμένα ἐπερίμενον τὸν ἀρχιεργάτην νὰ ἔλθῃ πρὸς παραλαβὴν τῆς ὕλης», ἡ ἐπιτροπὴ των τυπογράφων ἀνακοίνωσε τὴν ομόφωνη ἀπόφαση γιὰ ἀπεργία.

268. Βλ. Θ. Μελίσσαροπούλου, *Πεντηκονταετή...*, ὁ.π. Ο Μελίσσαρόπουλος στα ἀπομνημονεύματά του κάνει λόγο γιὰ αὐξηση 20%. Ἀντίθετα ἡ *Νέα Εφημερίδα*, σὲ δύο δημοσιεύματα, τῆς 22ης καὶ τῆς 27ης Ιουνίου, ἀναφέρει ὅτι ἡ αὐξηση πού διεκδικήθηκε ἀπὸ τοὺς τυπογράφους καὶ τελικὰ ἀποδόθηκε ἦταν τῆς τάξης τοῦ 30%. Ἀπὸ αὐτὲς τὶς διαφορετικὲς τοποθετήσεις μποροῦμε νὰ υποθέσουμε εἴτε πὼς τὸ αἶτημα ἦταν γιὰ αὐξηση 30% ἀλλὰ μετὰ ἀπὸ διαπραγματεύσεις ἐπέσῃ στο 20%, εἴτε ἡ ἐφημερίδα προβάλλει τὴν τελικὴ αὐξηση στο ποσοστὸ τοῦ 30% γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσει ἀφενὸς τὴν μεγαθυμίαν των καταστηματαρχῶν καὶ αφετέρου τὴν τοποθέτησή της ὡς πρὸς τὸ δίκαιο των εργατικῶν διεκδικήσεων. Εξάλλου, ἡ *Νέα Εφημερίδα* ἀποδέχτηκε ἀπὸ τὴν πρώτη ἡμέρα τὰ αἰτήματα των εργατῶν τυπογράφων. Με βάση τὰ παραπάνω μποροῦμε ὅμως νὰ προσδιορίσουμε πὼς τὰ ημερομίσθια στα τυπογραφικὰ καταστήματα πρὶν τὴν ἀπεργία ἦταν κατὰ μέσο ὄρο 3,5 δρχ., καὶ γιὰ τοὺς τυπογράφους πού ἐργάζονταν στὴ νυχτερινὴ βάρδια 4 δρχ.

269. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς κυριακάτικης ἀργίας οἱ πρώτες προσπάθειες εἶχαν ξεκινήσει δυο χρόνια νωρίτερα: «Οἱ κάτωθι ὑπογεγραμμένοι τυπογράφοι καὶ στοιχειοθέται ἀποβλέποντες εἰς τὴν ἱερότητα, δι' ἧς ἡ ἀγία ἡμῶν θρησκεία περιβάλλει τὴν ἡμέραν τῆς Κυριακῆς, τὴν ὁποίαν ὀρίζει οὐ μόνον ὡς ἡμέραν ἐκτελέσεως θρησκευτικῶν καθηκόντων παντὸς θεοσεβοῦ χριστιανοῦ, ἀλλὰ καὶ ὡς ἡμέραν ἀπαραίτητου ἀναπαύσεως χάριν τῆς ὑγείας τῶν δι' ὅλης τῆς ἐβδομάδος μοχθούντων πρὸς πορισμὸν τοῦ βίου, ὁμοφώνως ἀπεφασίσσαμεν ἵνα τοῦ λοιποῦ ἀπέχομεν τὴν ἡμέρα τῆς Κυριακῆς ἀπὸ πάσης ἐργασίας διὰ τοὺς προειρημένους λόγους...», βλ. Γ.Α.Κ., *Συλλογὴ Βλαχογιάννη*, κυτίον 69Δ, φάκ. 2, ὑποφάκ. 2.

270. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ στοιχεῖο τοῦ αἰφνιδιασμοῦ ἐπισημαίνει καὶ ἡ *Νέα Εφημερίδα*: «Καθόσον δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν, ἀπεργία τοιαύτη ἐργατῶν τυπογράφων ἄλλη δὲν ἐγένετο...», *Νέα Εφημερίς*, (22 Ιουνίου 1882), σ. 1. Ἡ ἐφημερίδα ἐκφράζει, ἐπίσης, καὶ τὸν προβληματισμὸ τῆς σχετικὰ μετὰ το ἀνὰ ἡμέραν δυνατὴ ἡ διατήρηση τῆς συμφωνίας, μίας καὶ ὑπῆρχαν πολλὰ ζητήματα πού παρέμειναν ἀνοιχτά: «Ἀλλὰ τὴν θὰ βεβαιώσῃ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἀποφασισθέντων; Τὴν θὰ κανονίσῃ τὸν ἀνώτατον καὶ κατώτατον ὅρον τοῦ ἡμερομισθίου ἀναλόγως τῆς ἀξίας τοῦ ἐργάτου καὶ ἀναλόγως τοῦ καταστήματος εἰς ὃ ἐργάζεται;... Τὴν θὰ ὀρίσῃ τὰς ἐργασίμους ὥρας τῶν ἐργατῶν τῆς ἡμέρας καὶ τῆς νυκτός; Καὶ τὴν θὰ ἐπιβλέπῃ τὴν τήρησιν τῶν ὑπεσχημένων;».

Η αιφνιδιαστική αυτή κίνηση των εργατών τυπογράφων δεν έγινε χωρίς προηγούμενη προετοιμασία. Αν και δεν υπήρχε εμπειρία σχετικά με την οργάνωση στάσεων εργασίας ή πολύ περισσότερο απεργιών, κατόρθωσαν να περιφρουρήσουν, όσο αυτό ήταν δυνατόν, την κινητοποίησή τους. Οι τυπογράφοι περιπολούσαν ανά ομάδες τα τυπογραφεία και εμπόδιζαν τη λειτουργία τους.²⁷¹

Το τέλος της μέρας βρήκε τους απεργούς συγκεντρωμένους στους στύλους του Ολυμπίου Διός²⁷² να αναμένουν τα αποτελέσματα των συζητήσεων μεταξύ της επιτροπής που είχε αναλάβει τις διαπραγματεύσεις με τους διευθυντές των εφημερίδων.

Οι διευθύνσεις των εφημερίδων είχαν την προσδοκία πως η αποδοχή των αιτημάτων θα εξομάλυνε την κατάσταση. Ήταν, όμως, τέτοια η αποφασιστικότητα των εργατών τυπογράφων ώστε δεν δόθηκε «καιρός νὰ προειδοποιήσωμεν τούλάχιστον τοὺς ἀναγνώστας καὶ συνδρομητὰς ἡμῶν».²⁷³

Η έλλειψη εμπειρίας των διευθύνσεων των εφημερίδων αλλά και των ιδιοκτητών των τυπογραφείων όπου εκτυπώνονταν οι εφημερίδες για το πως θα διαχειρίζονταν την πρωτόγνωρη κατάσταση, οδήγησε σε διχογνωμίες στους κόλπους των ιδιοκτητών. Στον ένα πόλο τοποθετήθηκαν εκείνοι που εμφανίστηκαν, λιγότερο ή

271. Οι διευθύνσεις των εφημερίδων, μπροστά στο ορατό ενδεχόμενο να μην κατορθώσουν να εκδοθούν οι εφημερίδες επιστράτευσαν ανήλικους μαθητευόμενους για να περιορίσουν τις συνέπειες της απεργίας. Το γεγονός αυτό εξόργισε τους απεργούς, οι οποίοι δεν δίστασαν να επέμβουν δυναμικά: «... ὅτε ἀφίκετο πρὸ τοῦ τυπογραφείου ἡμῶν Σπυρίδων τις Παλαιολόγος πιεστής τοῦ τυπογραφείου τοῦ Α. Ὀλυμπίου καὶ ἕτερος Ἰωάννης Καραχάλιος, ἡγούμενοι διαφόρων ἐργατῶν, ἐν ἀγνοίᾳ εἴμεθα βέβαιοι διατελούντων, καὶ ἐπεχείρησαν νὰ εἰσέλθωσι διὰ τῆς βίας, λακτίζοντες τὴν θύραν τοῦ καταστήματός μας, ἣν ἡμεῖς αὐτοὶ ἐκρατοῦμεν, ἀπειλοῦντες νὰ εἰσέλθωσι καὶ καταστρέψωσι τὰς γραμματοθήκας καὶ κακοποιήσωσι τοὺς ἐργαζόμενους παῖδας...», βλ. *Νέαι Ἰδέαι*, (22 Ιουνίου 1882), σ. 3.

272. Οι στύλοι του Ολυμπίου Διός, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, αποτέλεσαν το κατεξοχήν χώρο συγκέντρωσης των απεργών τυπογράφων στις δεκαετίες που ακολούθησαν. Κι ο χώρος αυτός θα ταυτιστεί για τις επόμενες 4 δεκαετίες με σχεδόν όλες τις εργατικές διεκδικήσεις.

273. *Νέα Εφημερίς*, (22 Ιουνίου 1882), σ. 1. Ο αιφνιδιασμός υπήρξε απόλυτος και η Αθήνα έμεινε χωρίς εφημερίδες. Το αναγνωστικό κοινό, αγνοώντας τι είχε προηγηθεί, περιφερόταν μάταια στην αγορά και στα κιόσκια των εφημεριδοπωλών. Είναι χαρακτηριστική η παρακάτω στιχομυθία που αναπαράγεται από τη *Νέα Εφημερίδα*:

- Δός μου *Νέα Εφημερίδα*.
- Δὲν ἔχει, ἀφεντικό.
- Ὡς δός μου ὦρα.
- Οὔτε· δὲ βγήκε καμμιά σήμερα. Κάνανε στάσι οἱ τυπογράφοι.

περισσότερο, αλληλέγγυοι με τους εργάτες.²⁷⁴ Ορισμένοι μάλιστα εξ αυτών διέβλεπαν την απεργιακή κινητοποίηση ως ένα ελπιδοφόρο κοινωνικό κίνημα. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Βλάσης Γαβριηλίδης,²⁷⁵ εκδότης της εφημερίδας *Μη Χάνεσαι*:

*... εἰς τόπον, ὅπου ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν οὐδεμία διαδήλωσις ζωντανή ἐγένετο, ἡ ἀπεργία ὑπῆρξεν εὐχάριστος ἐμφάνισις ἐξεγέρσεως τῶν ἐργατικῶν τάξεων ἐκ ζωόδους ληθάργου καὶ εὐέλπιδος ἀποτίναξιν ὑπὸ τοῦ ἀληθοῦς ἐργάτου λαοῦ χαυνώσεως ἀπελπιστικῆς.*²⁷⁶

Στον άλλο πόλο βρέθηκαν ιδιοκτήτες τυπογραφείων και διευθυντές εφημερίδων που απέκρουσαν σθεναρά τα αιτήματα των εργατών τυπογράφων. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις τόσο της εφημερίδας *Τηλέγραφος*, η οποία επιχείρησε να φέρει από την Αλεξάνδρεια άλλους εργάτες με χαμηλότερο ημερομίσθιο προς αντικατάσταση εκείνων των εργατών που είχαν προσχωρήσει στην απεργία, όσο και του Σ.Κ. Βλαστού, ιδιοκτήτη ενός από τα μεγαλύτερα τυπογραφεία της πρωτεύουσας, ο οποίος προχώρησε στην αναστολή λειτουργίας του τυπογραφείου του με στόχο να εξαναγκάσει τους εργάτες να υποχωρήσουν.²⁷⁷

274. «Καὶ ἡμεῖς μετὰ τῶν λοιπῶν συναδέλφων χαίρομεν ἐπὶ τῇ ὁμοφωνίᾳ καὶ ἐνότητι τοῦ τυπογραφικοῦ κληθέντος συνδέσμου, εὐχόμενοι ἵνα καὶ ἐν τῷ μέλλοντι συσφιγχθῇ ἔτι μᾶλλον καὶ καταστῇ ἀδιάρρηκτος ὁ ἀδελφικὸς οὗτος δεσμός, διαδοθῇ δὲ καὶ εἰς τὰς λοιπὰς ἐργατικὰς τάξεις τὸ πνεῦμα τῆς ἀδελφότητος, τὸ συνενοῦν ἀνθρώπους τὴν αὐτὴν ἔχοντας τύχην καὶ τὰς αὐτὰς αἰσθανομένους ἀνάγκας. Ὑπὸ τῶν αὐτῶν καὶ οἱ ἡμέτεροι συνάδελφοι ἐμφορούμενοι δημοκρατικῶν ἀρχῶν, ἀναγνωρίζομεν καὶ ἡμεῖς πᾶν ἀδίκημα προσγινόμενον εἰς τὴν ἐργατικὴν τάξιν, τὴν μόνην παραγωγικὴν δύναμιν ἐκάστης χώρας...», βλ. *Ερμής*, (27 Ιουνίου 1882), σ. 1.

275. Ο Βλ. Γαβριηλίδης (1848-1920) γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, και σπούδασε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, ενώ στη συνέχεια με έξοδα του μεγαλεμπόρου Σίνα σπούδασε φιλολογία και πολιτικές επιστήμες στη Λειψία της Γερμανίας. Υπήρξε προσωπικός φίλος του Χ. Τρικούπη, στον οποίο όμως μετά το 1890 εναντιώθηκε μέσα από τις στήλες της εφημερίδας του. Την ίδια περίοδο υποστήριξε ενεργά τον Γεώργιο Α΄, τον οποίο και ενθάρρυνε να συγκεντρώσει όλες τις εξουσίες στα χέρια του. Ο Γαβριηλίδης θεωρείται από τις πιο μεγάλες φυσιογνωμίες της ελληνικής δημοσιογραφίας και από τους εμπνευστές του κινήματος στο Γουδί το 1909. Ήδη από το 1905, μαζί με άλλους εκδότες, όπως τον Π. Κανελλίδη των *Καιρών*, είχαν ιδρύσει τον *Νέον Πολιτικόν Σύλλογον*, με στόχο την προπαγάνδισις της αλλαγής του πολιτικού συστήματος. Αναλυτικά για τον Βλ. Γαβριηλίδη βλ. Κ. Σαρδελής, *Βλάσης Γαβριηλίδης (1848-1920): μεγάλος αναμορφωτής της ελληνικής δημοσιογραφίας και πνευματικός ηγέτης*, Μορφωτικό Ίδρυμα της ΕΣΗΕΑ, Αθήνα 2005.

276. *Μη Χάνεσαι*, (23 Ιουνίου 1882), σ. 1.

277. Βλ. και Β.Κ. Λάζαρης, *Οι ρίζες του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1996, σ. 141. Η κήρυξη *λοκ αουτ* θα αποτελέσει και τα επόμενα χρόνια ένα σημαντικό εργοδοτικό μέσο, που αποσκοπούσε να πιέσει τους εργάτες να αποχωρήσουν από τα αιτήματά τους. Σχεδόν όλες τις φορές που επιλέχθηκε το μέτρο αυτό δεν αποτέλεσε μια συνειδητή επιλογή από την πλευρά των εργοδοτών, αλλά υποχρεώνονταν να ενεργήσουν έτσι, επειδή δέχονταν την συλλογική απειλή των εργατών τους.

Η απεργία σε ορισμένα τυπογραφικά καταστήματα διήρκησε μία εβδομάδα περίπου.²⁷⁸ Η κατάσταση εξομαλύνθηκε μετά την οριστική αποδοχή του αιτήματος για αύξηση της μισθοδοσίας κατά 30%,²⁷⁹ και η κανονικότητα φαίνεται να επανήλθε από τη Δευτέρα 29 Ιουνίου.

Αν και η απεργία των τυπογράφων της Αθήνας είχε μικρή διάρκεια, η επιτυχία της εντυπωσίασε τους αστούς, προοδευτική μερίδα των οποίων την προέβαλε ως αφετηρία μεγάλων εργατικών διεκδικήσεων. Όπως σημείωνε, πάλι, ο Γαβριηλίδης:

... ἐν τῇ μικρᾷ καὶ ἐν δεινῇ ζημώσει διατελούσῃ κοινωνία μας ἡ ἀπεργία τῶν τυπογράφων πρόκειται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς σύνθημα τοῦ ἐργατικοῦ καὶ παρ' ἡμῖν ζητήματος, ὅπερ, νήπιον πρὸς τὸ παρὸν κλαυθμηρίζον, θὰ πῇ τὸ γάλα τῶν δακρύων ἐπὶ τινὰ καιρὸν, ἀλλὰ θὰ μεγαλώσῃ, ἔστω καὶ καχεκτικόν. Καὶ θὰ ρίξῃ φωνήν, ἥτις, ἂν ὄχι νὰ κλονίσῃ τὴν γῆν, θὰ μεταδώσῃ ὀλίγην τρεμοῦλαν εἰς τὰ δερμάτινα κεμέρια τῶν ἐργοστασιαρχῶν καὶ καταστηματαρχῶν μας.²⁸⁰

* * *

Ὡς σκοπὸς τοῦ Ε.Σ.Τ. ὀριζόταν ὁ «προβιβασμὸς τῶν εργατῶν τῆς τυπογραφικῆς βιομηχανίας»,²⁸¹ ἡ αναβάθμιση τῆς θέσης τῶν τυπογράφων καὶ ἡ προστασία τῶν εργαζομένων. Τὶς υποθέσεις τοῦ Ε.Σ.Τ. διαχειριζόταν Διοικητικὴ Επιτροπὴ,²⁸² ἡ ὁποία ἡ-

278. «Ἀπὸ τῆς προσεχοῦς Δευτέρας ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἐπ' ὀλίγας ἡμέρας διακοπεῖσας ἔκδοσις τοῦ Τηλεγράφου ἔνεκα τῆς ἀπεργίας τῶν ἐργατῶν τυπογράφων». Ὁ Τηλέγραφος, ὁ ὁποῖος κυκλοφοροῦσε ὡς ἡμερήσια εφημερίδα ἀπὸ τὶς 6 Σεπτεμβρίου 1876, εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἄμεσα ἀπὸ τὴν κινητοποίηση τῶν τυπογράφων. Βλ. *Νέα Εφημερίς*, (25 Ιουνίου 1882), σ. 3.

279. Οἱ απεργοὶ τυπογράφοι με τὸ τέλος τῆς απεργίας προχώρησαν σὲ μια πρωτοποριακὴ ἀλλὰ καὶ συμβολικὴ κίνηση ἐνίσχυσης τοῦ συνδέσμου τους, καταθέτοντας τὴν αὐξηση που εἶχαν κερδίσει: «Ἀπαντες οἱ τοῦ 'Τυπογραφικοῦ Συνδέσμου' ἐργάται, οἱ ἐργαζόμενοι ἐν τοῖς παρασχεθεῖσι τὴν αὐξησην τοῦ 30% καταστήμασι, κατέθεσαν χθὲς τὸ πλεονάζον ἐκ τῆς προηγουμένης μισθοδοσίας ποσὸν εἰς χεῖρας τῆς ἐκτελεστικῆς τοῦ Συνδέσμου Ἐπιτροπῆς», *Νέα Εφημερίς*, (27 Ιουνίου 1882), σ. 3.

280. *Μη Χάνεσαι*, (25 Ιουνίου 1882), σ. 1.

281. «Ἄρθρον 1ον: Οἱ ὑπογεγραμμένοι τυπογράφοι συνιστῶμεν ἐν Ἀθήναις ἐδρεύοντα λαϊκὸν συνεταιρισμὸν ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν, Ἐργατικὸς Σύνδεσμος τῶν Τυπογράφων, σκοπὸς τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ προβιβασμὸς τῶν ἐργατῶν τῆς τυπογραφικῆς βιομηχανίας...», βλ. «Περὶ ἀπεργικῶν», *Οικονομικὴ Επιθεώρησις*, τόμ. ΙΑ' (1883), σσ. 497-502' Ν.Ε. Σκιαδάς, *Χρονικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, ὅ.π., σσ. 186-187.

282. «Ἄρθρον 2ον: Ἡ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ... ὁσάκις οἱ ὅροι τῆς ἐργατικῆς ζωῆς εὐρίσκονται εἰς διάστασιν μετὰ τὸ ὑφιστάμενον τυπογραφικὸν ἡμερομίσθιον, τὴν ὑφισταμένην διάρκειαν τῆς ἡμερησίας ἢ νυκτερινῆς ἐργασίας καὶ τὴν καθόλου κατάστασιν τῆς τυπογραφικῆς βιομηχανίας, συνέρχεται εἰς εἰδικὴν συνεδρίασιν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀποφασίζονται τὰ ληπτέα μέτρα, μετὰ τῶν ὁποίων πρῶτον μὲν εἶναι ἡ φιλικὴ συνεννόησις μετὰ τῶν καταστηματαρχῶν, τελικὸν δὲ ἡ κήρυξις γενικῆς ἢ μερικῆς ἀπεργίας», βλ. «Περὶ ἀπεργικῶν», ὅ.π.

ταν επιφορτισμένη να συγκαλεί γενική συνέλευση, «εἰδικὴν συνεδρίασιν», ὅποτε οἱ εργάτες τῆς τυπογραφίας ἔρχονταν σε ἀντίθεση με τοὺς «καταστηματάρχες», τοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν τυπογραφείων, ἐκδότες κλπ. Ὡς πρῶτο διεκδικητικὸ βῆμα ὀριζόταν ἡ «φιλικὴ συνεννόησις» ἀλλὰ σε περίπτωση ἀποτυχίας ἡ Διοικητικὴ Επιτροπὴ, ἀπὸ τὸ καταστατικὸ, εἶχε τὸ δικαίωμα κατὰ τὴν κρίση τῆς, νὰ κηρύξει γενικὴ ἢ μερικὴ ἀπεργία. Σύμφωνα με τὸ ἐνδέκατο ἀρθρο, ἐφόσον κηρυσσόταν γενικὴ ἀπεργία, σε κανένα μέλος τοῦ Ε.Σ.Τ. δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ ἐργασθῇ σε κανένα τυπογραφεῖο. Στὴν περίπτωση τῆς μερικῆς ἀπεργίας ἀπαγορευόταν ἡ ἐργασία στα τυπογραφεῖα ποὺ θὰ καθόριζε ὁ Ε.Σ.Τ. Σε περίπτωση ποὺ κάποιος μέλος ἐργαζόταν, διαγραφόταν ἀπὸ τὰ μητρώα τοῦ Ε.Σ.Τ. καὶ στερεῖτο κάθε δικαιώματος. Τὸ ὄνομα τοῦ παρεκκλίνοντος δημοσιευόταν στὴν ἐφημερίδα τοῦ Ε.Σ.Τ. καὶ ἐκτίθετο «ἐπὶ μαύρης πινακίδος ἐν τῇ Λέσχῃ αὐτοῦ».²⁸³

Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ ἀρθρο 13, σύμφωνα με τὸ ὁποῖο προβλεπόταν ἡμερήσια ἀποζημίωση στα μέλη τοῦ Ε.Σ.Τ. ἀνάλογα με τὴ διάρκεια τῆς γενικῆς ἢ μερικῆς ἀπεργίας, προσφέροντας ἀπὸ τὴ στήριξη στα μέλη σε περίπτωση χρήσης τοῦ πιεστικότερου μέσου διαπραγματεύσεως, τῆς ἀπεργίας.²⁸⁴ Ἡ σύζευξη τῶν ἀρθρῶν 11 καὶ 13 («μαύρη» λίστα - ἀποζημίωση) δημιουργοῦσε ἓνα ἰδιαίτερα συνεκτικὸ πλέγμα μέσω τοῦ ὁποῖου τὸ καταστατικὸ τοῦ Ε.Σ.Τ. προσπαθοῦσε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴ συλλογικότητα. Κατὰ συνέπεια, τὸ καταστατικὸ τοῦ Ε.Σ.Τ.²⁸⁵ ἀποτελεῖ ἓνα κατ' ἐξοχὴν πολιτικὸ κείμενο. Μέσα ἀπὸ τὶς γραμμές τοῦ ἐξέφραζε με σαφήνεια τὰ οικονομικὰ καὶ κοινωνικὰ συμφέροντα τῶν ἐργατῶν τῆς τυπογραφίας.²⁸⁶

283. «Ἄρθρον 11ον: Κηρυχθείσης τῆς ἀπεργίας, εἰς οὐδὲν μέλος τοῦ Συνδέσμου ἐπιτρέπεται νὰ ἐργασθῇ, ἐπὶ γενικῆς μὲν ἀπεργίας εἰς τὰ τυπογραφεῖα ἐν γένει, ἐπὶ μερικῆς δὲ εἰς τὰ ἀπαγορευμένα. Ἐὰν μέλος τι παραβῇ τὴν διάταξιν ταύτην κυρώσεται προδότης...», ὁ.π.

284. «Ἄρθρον 13ον: ... Ἐπὶ γενικῆς ἀπεργίας εἰς ἕκαστον μέλος τοῦ Ἑργατικοῦ Συνδέσμου καὶ ἐπὶ μερικῆς ἀπεργίας εἰς ἕκαστον μέλος αὐτοῦ ἐργαζομένου, ὅτε ἐκηρύχθῃ αὕτη εἰς ἀπαγορευθὲν τυπογραφεῖον, χορηγοῦν κατὰ πᾶσαν ἡμέραν δραχμὴ μία καὶ ἡμίσειαν ἐντὸς τῶν πρῶτων δέκα ἐβδομάδων καὶ δραχμὴ μία ἐντὸς τῶν ἐπομένων δέκα ἐβδομάδων...», ὁ.π.

285. Τὸ προσχέδιο τοῦ καταστατικοῦ τοῦ Ε.Σ.Τ. ἦταν ἑτοιμο ἀπὸ τὶς ἀρχές Ιουλίου τοῦ 1882 καὶ εἶχε ἀναρτηθεῖ στο τυπογραφεῖο τῶν «Νέων Ἰδεῶν». Μάλιστα, ἡ Διοικητικὴ Επιτροπὴ ἐπικοινωνήσῃ τὸ γεγονὸς διὰ μέσου τῶν ἐφημερίδων καὶ προσκάλεσε ἐκείνους τοὺς τυπογράφους ποὺ δὲν εἶχαν ἀκόμη υπογράψῃ νὰ τὸ πράξουν γιὰ νὰ συμπεριελθθοῦν τὰ ὀνόματά τοὺς κατὰ τὴν ἐκτύπωση καὶ διανομὴ τοῦ καταστατικοῦ. Βλ. *Νέαι Ἰδέαι*, (16 Ιουλίου 1882) σ. 3 καὶ *Ἦρα*, (17 Ιουλίου 1882), σ. 3.

286. Οἱ εργάτες τυπογράφοι εἶχαν, ὅπως ἔχουμε ἤδη δεῖ, πείρα ἀπὸ τέτοιου εἶδους συσσωματώσεις. Συμμετείχαν ἐνεργᾶ στὴν πρώτη, συντεχνιακοῦ χαρακτῆρα ὁργάνωση, στο χώρο τῆς τυπογραφίας, τὴν «Μετοχικὴ τῶν ἐργατῶν τυπογράφων εταιρία 'Ὁ Γουτεμβέργιος'», ἤδη ἀπὸ τὸ 1868. Οἱ εργάτες τυπογράφοι (μελανεωτές, πιεστές, στοιχειοθέτες, στερεοτυποῦργοι καὶ στοιχειοχύτες) ἀποτελοῦσαν τὸ 61,7% τοῦ 'Γου-

Στα τέλη του 1882 ο Ε.Σ.Τ. κατόρθωσε, συσπειρώνοντας τα μέλη του, να πετύχει την προσωρινή καθιέρωση της Κυριακής ως ημέρα αργίας.²⁸⁷ Τον Οκτώβριο του 1882, οι εργάτες στοιχειοθέτες συμφώνησαν και αποφάσισαν να μην εργάζονται την Κυριακή²⁸⁸ και η απόφασή τους αυτή θα εφαρμοζόταν με αποχή από την εργασία.

*Οί ἐργάται στοιχειοθέται ἀπεφάσισαν καὶ ὑπέγραψαν συμφωνίαν, δι' ἧς οὐδενὶ τούτων ἐπιτρέπεται νὰ ἐργάζεται τὴν Κυριακὴν καὶ προσεχῶς, ὡς λέγεται, θ' ἀρχίσουν πραγματοποιοῦντες τὴν ἀπόφασιν ταύτην.*²⁸⁹

Τρεις μέρες αργότερα ο Ε.Σ.Τ. απέστειλε εγγράφως στις διευθύνσεις των καθημερινών εφημερίδων τη ληφθείσα απόφαση και ενημέρωνε πως από την αμέσως επόμενη Κυριακή, 31 Οκτωβρίου, θα την εφάρμοζε με αποχή από την εργασία. Οι περισσότεροι διευθυντές εφημερίδων, μπροστά στον κίνδυνο της απώλειας αναγνωστών και συνδρομητών, αναγκάστηκαν να αποδεχθούν την πρόταση-τελεσίγραφο του Ε.Σ.Τ.. Κατόρθωσαν, όμως, να εξασφαλίσουν την απρόσκοπτη καθημερινή κυκλοφορία των εφημερίδων, συμφωνώντας με τον Ε.Σ.Τ. να εργάζονται οι τυπογράφοι περισσότερες ώρες το Σάββατο, αλλά και ενδιάμεσα την εβδομάδα.²⁹⁰

τεμβέργιου'. Βλ. *Καταστατικόν της Μετοχικής των Εργατών Τυπογράφων Εταιρίας Γουτεμβέργιου*, ό.π. Πρβλ. και τη συνέντευξη του προέδρου του «Γουτεμβέργιου», Δ. Ειρηνίδη, *Εφημερίς των Συντεχνιών*, φ. 25, (2 Μαρτίου 1891), σ. 1.

287. Εθιμικά, αλλά και σύμφωνα με τις θρησκευτικές επιταγές, η Κυριακή ήταν μέρα αργίας χωρίς, ωστόσο, να εφαρμόζεται σχολαστικά. Η Κυριακή ήταν η μέρα των τοπικών παζαριών και εξαιτίας της καθόδου των χωρικών στις πόλεις τα καταστήματα παρέμεναν ανοικτά. Στα εργοστάσια και στα εργαστήρια η Κυριακή αποτελούσε τη μέρα για την καθαριότητα των χώρων και τη συντήρηση των μηχανημάτων. Για το θρησκευτικό χαρακτήρα της Κυριακής βλ. Α. Θεοδωρίδης, *Διάλεξις περί Κυριακής αργίας*, Εκ του τυπογραφείου «ΝΟΜΙΚΗΣ», Εν Αθήναις 1906, σ. 16.

288. Η Κυριακή ως αργία διατηρήθηκε για ένα μικρό χρονικό διάστημα και στη συνέχεια οι εφημερίδες επέστρεψαν στο καθιερωμένο καθεστώς λειτουργίας, να κυκλοφορούν δηλαδή όλες τις ημέρες της εβδομάδας. Η Κυριακή καθιερώνεται ως υποχρεωτική αργία το 1909. Για τις κινητοποιήσεις των εργατών τυπογράφων υπέρ της κυριακάτικης αργίας βλ. παρακάτω σσ. 235 κ.ε. Πρβλ. και Αντ. Σ. Μαρμαρινός, «Χρονικά του ελληνικού τύπου: η πρώτη απόπειρα καθιέρωσης της Κυριακής αργίας κατά το 1882», επ. *Τετάρτη Εξουσία*, (5 Μαΐου 1957), σ. 5. Η προσπάθεια των μελών του Ε.Σ.Τ. για καθιέρωση της κυριακάτικης αργίας αποτελεί την πρώτη, έως τότε, ενέργεια για τη νομοθετική κατοχύρωση αυτού του εθιμικού δικαιώματος.

289. *Εφημερίς*, (24 Οκτωβρίου 1882), σ. 1.

290. Η άτυπη συμφωνία προέβλεπε να ετοιμάζονται δύο φύλλα το Σάββατο. Το πρώτο θα κυκλοφορούσε κανονικά την Κυριακή και θα περιείχε τις τρέχουσες ειδήσεις, ενώ το δεύτερο που θα δημοσιευόταν τη Δευτέρα, θα περιείχε κυρίως φιλολογική ύλη. Με τη συμφωνία εξασφαλιζόνταν τρεις στόχοι: η ικανοποίηση του

Μία μόνο εφημερίδα από το σύνολο του Τύπου, η *Εφημερίδα* του Κορομηλά, δεν αποδέχθηκε την απόφαση —θεωρώντας την επέμβαση στα εσωτερικά των εφημερίδων— και τάχθηκε σθεναρά ενάντια στις επιδιώξεις του Ε.Σ.Τ..

Την Πέμπτη 28 Οκτωβρίου 1882, η *Εφημερίδα* σε άρθρο της με τίτλο «Ἡ κατὰ Κυριακὴν ἀπεργίαν», εξέφραζε την αντίθεσή της και με ειρωνικά σχόλια καταφερόταν ενάντια του Ε.Σ.Τ.. Ταυτόχρονα, καλούσε τις υπόλοιπες εφημερίδες σε συνεργασία με στόχο την εξεύρεση των κατάλληλων μέσων, ώστε να απεγκλωβιστούν από «τῆς ἐξευτελιστικῆς κυριαρχίας τοῦ Ἑργατικοῦ Συνδέσμου».

Αν και πάντοτε ήταν, όπως ανέφερε, υπέρ των λογικών εργατικών διεκδικήσεων, θεωρούσε την απόφαση του Ε.Σ.Τ. απαράδεκτη:

Θὰ ἐργασθῶμεν τὸ ἐφ' ἡμῖν παντὶ σθένει ὑπὲρ τῆς χειραφετήσεως τοῦ τύπου καὶ τῆς ἐξασφαλίσεως αὐτοῦ ἐν τῷ μελλόντι ἀπὸ τῶν τερατωδῶν ἀξιώσεων τοῦ Ἑργατικοῦ Συνδέσμου.²⁹¹

Την Δευτέρα 1 Νοεμβρίου η *Εφημερίδα* κατόρθωσε να εκδοθεῖ χωρίς προσκόμματα την συνηθισμένη ώρα. Η επιτυχία αυτή προβλήθηκε από την εφημερίδα ως απόδειξη της συνέπειάς της έναντι των αναγνωστών της και υποσχέθηκε πως θα εκδίδεται χωρίς προβλήματα και στο μέλλον.²⁹² Επίσης, στο ίδιο άρθρο μεμφόταν τις υπόλοιπες εφημερίδες που κυκλοφορούσαν το δευτεριάτικο φύλλο με ύλη κατεξοχήν φιλολογική και στοιχειοθετημένη από το απόγευμα του Σαββάτου.

Παρά την υπόσχεσή της, η *Εφημερίδα* δεν κατόρθωσε να παραμείνει συνεπής. Την Κυριακή 7 Νοεμβρίου, ενημέρωνε τους αναγνώστες της πως θα καθυστερούσε η έκδοση του φύλλου της Δευτέρας, 8 Νοεμβρίου, «ὑποκύπτοντες κατὰ ἀνάγκην».²⁹³

αιτήματος των εργατών τυπογράφων για ανάπαυση κατά την Κυριακή, η απρόσκοπτη κυκλοφορία των εφημερίδων και η ώθηση που θα δινόταν στην «παραμελημένην φιλολογίαν».

291. *Εφημερίς*, (28 Οκτωβρίου 1882), σ. 1.

292. «Συνεπεῖς πρὸς ὅσα τελευταίως ἐγράψαμεν καὶ παρὰ τὰ παρεμβληθέντα προσκόμματα, προσεπαθήσαμεν καὶ κατωρθώσαμεν νὰ ἐκδώσωμεν καὶ σήμερον τὸ σύνθετος φύλλον, ὅπως μὴ στερηθῶσιν οἱ ἡμέτεροι συνδρομηταὶ καὶ τὸ κοινὸν τῆς τόσον εὐχαρίστου πρωϊνῆς ἀναγνώσεως τῶν εἰδήσεων, δηλοῦμεν δὲ ὅτι χάρις εἰς τὰ μέτρα, ἃτινα ἐγκαίρως ἐλάβομεν, ἡ “Εφημερίς” θὰ ἐξακολουθήσῃ ἐκδιδομένη πάσας ἀνεξαιρέτως τὰς ἡμέρας τῆς ἐβδομάδος, τὴν αὐτὴν ὥραν, περιέχουσα τὴν συνήθη ὕλην», *Εφημερίς*, (1 Νοεμβρίου 1882), σ. 1.

293. «Ἡ δὴλωσις ἦν ἐποιήσαμεν ἅμα ὡς ἀνεκινήθη τὸ ζήτημα τῆς κατὰ Κυριακὴν ἀπεργίας τῶν στοιχειοθετῶν καὶ ἡ ἐπιτευχθεῖσα τακτικὴ ἔκδοσις τοῦ φύλλου ἡμῶν τὴν παρελθούσαν Δευτέραν, παρῶς τὸν χόλον τῶν ἐργατῶν, οἵτινες μᾶς ἐκήρυξαν ἀποσυναγώγους καὶ παρέσχεν ἀφορμὴν εἰς δημοσίευσιν στρυφνῶν

Λιγοστά στοιχεία υπάρχουν για τη δράση του Ε.Σ.Τ. τα χρόνια που ακολούθησαν. Είναι γνωστό, όμως, πως ο Ε.Σ.Τ. κυκλοφόρησε μία βραχύβια εφημερίδα, από τις 18 Σεπτεμβρίου έως τις 17 Οκτωβρίου 1882, με τον τίτλο: *Σύνδεσμος: εφημερίς του εργατικού λαού*.²⁹⁴

Την 1η Μαρτίου 1890, ο Εργατικός Σύνδεσμος των Τυπογράφων πραγματοποίησε τις αρχαιρεσίες του για την ανάδειξη νέου διοικητικού συμβουλίου.²⁹⁵

Στις 2 Μαρτίου, οι εργάτες τυπογράφοι της *Εφημερίδας* του Δ. Κορομηλά, αποχώρησαν από την εργασία τους υποστηρίζοντας πως οι νέοι ιδιοκτήτες της, Α. Ρούκης²⁹⁶ και Α. Γιαννόπουλος, τους εξύβριζαν,²⁹⁷ τους απαγόρευσαν να συνδιαλέγονται μεταξύ τους κατά τη διάρκεια της εργασίας και αύξησαν τις ώρες εργασίας από δέκα σε δώδεκα.²⁹⁸

καὶ δυσπίστων θεωριῶν περὶ τῶν λαϊκῶν δικαιωμάτων καὶ εἰς κακοήθεις λιβέλλους», *Εφημερίς*, (7 Νοεμβρίου 1882), σ. 1.

294. Βλ. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού...*, ό.π., σ. 54. Δεν στάθηκε δυνατόν να εντοπιστεί το σώμα της εφημερίδας. Ενώ βρίσκεται στον κατάλογο των εφημερίδων της Εθνικής Βιβλιοθήκης και οι μαρτυρίες των ανθρώπων της Βιβλιοθήκης το επιβεβαιώνουν, η ύπαρξή της, δυστυχώς, αγνοείται.

295 Το νεοεκλεγμένο 16μελές συμβούλιο αποτελούνταν από τους: Πούλο Θεοδωρόπουλο (πρόεδρο), Δ. Ιασεμίδη (ταμία), Σπ. Κουντουρόπουλο (ελεγκτή), Δ. Αναγνωστόπουλο (γραμματέας) και Η. Πίγγα, Στ. Κροντηρά, Θ. Καρούσο, Π. Μανδρά, Ε. Κουβελάνο, Ν. Ρωμανίδη, Δ. Δημητριάδη, Δ. Καραγιαννόπουλο, Γ. Πιπινάκη, Ορ. Θεοβιδόπουλο, Σ. Σταυρόπουλο, Εμμ. Σραντίδη (σύμβουλοι).

296. Ο Αριστείδης Ρούκης ανέλαβε την *Εφημερίδα* το 1889, μετά το θάνατο του Κορομηλά, και παρέμεινε σ' αυτή μέχρι τη διακοπή της έκδοσής της δέκα χρόνια αργότερα, το 1899. Σπούδασε στη Γερμανία πολιτικές επιστήμες και διετέλεσε ανταποκριτής της εφημερίδας Ακρόπολις του Γαβριηλίδη. Διαφώνισε με τον Χ. Τρικούπη, που αρχικά υποστήριζε και πρωτοστάτησε στη δημιουργία του Ραλλικού κόμματος. Μετά την εφημερίδα ανέλαβε, ως επιλογή της κυβέρνησης Ζαΐμη, τη διεύθυνση των Ταχυδρομείων και Τηλεγραφείων. Απεβίωσε το 1903, σε ηλικία 44 ετών, εξαιτίας της λεγόμενης «νόσου των νεφρών», την οποία απέκτησε από την ηλικία των 10 ετών, ως μαθητευόμενος στο τυπογραφείο της *Εφημερίδας*.

297. Είναι γνωστό πως ο Α. Ρούκης ήταν ιδιαίτερα αυστηρός με το προσωπικό του τυπογραφείου της *Εφημερίδας*. Είναι χαρακτηριστικό το παρακάτω απόσπασμα που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Σκριπ*, με αφορμή την αναγγελία του θανάτου του: «Ὡς διευθυντὴς ἦτο ἀληθὴς δημιουργὸς δημοσιογράφων. Ἱστορικὴ ὁμῶς θὰ μείνῃ ἡ αὐστηρότης του πρὸς τὸ προσωπικὸν τοῦ τυπογραφείου, προβαίνουσα μέχρι τοῦ νὰ ἐπιστατῇ εἰς τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ φύλλου καὶ ἐνόπλως ἀκίνδυνον πάντοτε μέτρον τοῦ ὁποίου ἀναμνησκονται ὅλοι οἱ χρηματίσαντες τυπογράφοι τῆς Ἑφημερίδος», *Σκριπ*, (4 Φεβρουαρίου 1903), σ. 4.

298. Ο Αβραάμ Μπεναρόγια περιγράφοντας τις συνθήκες εργασίας στο τέλος του 19ου αιώνα, υποστηρίζει πως το 12ωρο ήταν το συνηθισμένο ωράριο. Εξαιρέση αποτελούσαν τα επαγγέλματα των τυπογράφων, λιθογράφων και καπνεργατών, όπου επικρατούσε το 10ωρο εξαιτίας της εργατικής πίεσης και κάποιας στοιχειώδους οργάνωσης. Βλ. Α. Μπεναρόγια, «Ο επαγγελματικός αγών του ελληνικού προλεταριάτου», στο: *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Κομμούνα, Αθήνα 1986, σ. 211.

Διαφορετική, ωστόσο, ήταν η τοποθέτηση της *Εφημερίδας* στις αιτιάσεις των εργατών. Στο φύλλο της 3ης Μαρτίου 1890, κι αφού προηγουμένως απολογήθηκε στους αναγνώστες της για τις ελλείψεις που παρουσίαζε η εφημερίδα, υποστήριξε πως οι εργάτες προχώρησαν σε απεργία, ως αποτέλεσμα «μοχθηρών διαβολών» και χωρίς καμιά προειδοποίηση. Και δεν περιορίστηκαν μόνο στην απεργία αλλά εμπόδιζαν άλλους τυπογράφους να προσέλθουν στο τυπογραφείο της να εργαστούν. Σε κανένα σημείο, όμως, του άρθρου αυτού με τίτλο «Άπεργία ἐν τῷ τυπογραφείῳ τῆς “Εφημερίδος”», αλλά και στην αρθρογραφία των επόμενων ημερών δεν προσδιορίζονται ποιες ήταν αυτές οι «μοχθηρές διαβολές».

Ένα μάλλον συμπτωματικό γεγονός, που διαδραματίστηκε το βράδυ της Παρασκευής 2 Μαρτίου, πυροδότησε την κατάσταση, που ήδη φαινόταν εκρηκτική. Όπως είδαμε ήδη, ο Ε.Σ.Τ. μόλις είχε εκλέξει το νέο διοικητικό του συμβούλιο και είχε ορίσει την πρώτη συνεδρίαση για το βράδυ της Παρασκευής. Τα γραφεία του Ε.Σ.Τ. βρίσκονταν στην οδό Κολοκοτρώνη, απέναντι από τα γραφεία της *Εφημερίδας*. Η συντεταγμένη προσέλευση του Διοικητικού Συμβουλίου αλλά και η παρουσία δεκάδων τυπογράφων έξω από τα γραφεία του Ε.Σ.Τ., προκάλεσαν την οργισμένη αντίδραση της διεύθυνσης της *Εφημερίδας*, η οποία θεώρησε πως η μαζική εμφάνιση του Ε.Σ.Τ. αποτελούσε απόδειξη της απροκάλυπτης υποστήριξης των απεργών.

Η διεύθυνση της *Εφημερίδας* επικαλέστηκε τη συνδρομή της Αστυνομίας για να αντιμετωπίσει τους συγκεντρωμένους τυπογράφους. Πράγματι, ο «πεπειραμένος» αστυνόμος Ζωίδης (ή Ζώης κατά άλλες πηγές) με την περίπολό του, διέλυσε τους συγκεντρωμένους και συνέλαβε τους εργάτες Δ. Πανέφη και Ι. Αντωνόπουλο.²⁹⁹

Η εφημερίδα για να αντιμετωπίσει την κρίση και να διατρανώσει τη δύναμή της προχώρησε σε μία τυπική κίνηση τακτικής: την αντικατάσταση των αποχωρησάντων απεργών. Στο φύλλο της 3ης Μαρτίου δημοσιεύθηκε η παρακάτω αγγελία για την άμεση πρόσληψη 20 νέων στοιχειοθετών:

‘Ο μηναιαῖος μισθὸς αὐτῶν ἔσται ἀναλόγως τῆς ἱκανότητός των ἀνώτερος πάντων τῶν πληρο-
νωμένων εἰς τὰ ἐν Ἀθήναις τυπογραφείᾳ.

299. Οι δύο τυπογράφοι μετά τη σύλληψη και προσαγωγή τους στο αστυνομικό τμήμα αφέθησαν ελεύθεροι. Ωστόσο, διαφορετική ερμηνεία για τις συνθήκες του επεισοδίου δίνεται από τη *Νέα Εφημερίδα*, που αναφέρει ότι το διοικητικό συμβούλιο του Ε.Σ.Τ. συνεδρίασε μετά την είδηση της στάσης στο τυπογραφείο της *Εφημερίδας*, με σκοπό να συνδράμει τους απεργούς. Βλ. *Νέα Εφημερίς*, (3 Μαρτίου 1890), σ. 3.

Αἱ ὥραι τῆς ἐργασίας εἶνε δέκα ἀρχόμεναι ἀπὸ τῆς 2ας μ.μ. με διακοπὴν δύο ὥρων ἀπὸ τῆς 6-8 μ.μ.

Πᾶσα ὥρα ἐργασίας μετὰ τὴν 2αν ὥραν τῆς πρωίας —ἐὰν ἡ πληθώρα τῆς ὕλης ἀπαιτεῖ τὴν παράτασιν τῆς ἐργασίας, ὅπερ σπανιώτατον—πληρῶνεται ἀπὸ 80 λεπτῶν μέχρι 1 δραχμῆς ἀναλόγως τῆς ἰκανότητος τοῦ ἐργάτου.

Ἐκαστος ἐργάτης τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἐφημερίδος ἔχει δύο ἐορτάς, ἥτοι ἡμέρας ἀργίας, δύο κατὰ μῆνα, καθ' ἃς οὐδεμία τῶ γίνεται κράτησις.

Πάντες οἱ ἐργάται τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἐφημερίδος ὀφείλουσι νὰ συμμορφῶνται ἀπαρεγκλίτως πρὸς τὸν ἐσωτερικὸν κανονισμόν τοῦ καταστήματος.³⁰⁰

Στο ἐπεισόδιο αὐτό ο Ε.Σ.Τ. πήρε ξεκάθαρη θέση.³⁰¹ Αφού πρώτα αξιολόγησε τις θέσεις των δύο πλευρών, εξέδωσε ανακοίνωση, στην οποία αποκρούει ως αβάσιμους τους ισχυρισμούς της διεύθυνσης της Εφημερίδας και παραθέτει αναλυτικά τα γεγονότα που προηγήθηκαν.

Την 28η Φεβρουαρίου, οι νέοι ιδιοκτήτες, «προσωρινῶς μόνον διαχειριζόμενοι», σύμφωνα με τον Ε.Σ.Τ., ανάρτησαν στο τυπογραφείο το νέο εσωτερικό κανονισμό, σύμφωνα με τον οποίο αυξάνονταν κατά 2 ὥρες η ημερήσια εργασία και τοποθετούσε την ολοκλήρωση της βάρδιας στις 4 το πρωί. Οι εργάτες τυπογράφοι στην ανακοίνωση αυτή διαμαρτυρήθηκαν στον γραμματέα της εφημερίδας και σύσσωμοι απέρριψαν το νέο κανονισμό. Εντούτοις, παρέμειναν στην εργασία τους και προετοίμασαν τα φύλλα τόσο της 1ης όσο και της 2ας Μαρτίου. Τις πρωινές ὥρες της 2ας Μαρτίου, η διεύθυνση της εφημερίδας ανακοίνωσε την τελική της απόφαση σχετικά με την τροποποίηση του εσωτερικού κανονισμού. Η εξέλιξη αυτή πιστοποίησε το αδιέξοδο και οδήγησε στην αποχώρηση των εργατῶν τυπογράφων της εφημερίδας.

Με την ίδια ανακοίνωση το συνδικαλιστικό ὄργανο των τυπογράφων ἀπάντησε με σκωπτικό ὕφος και στις κατηγορίες που εἶχε εξαπολύσει η διεύθυνση της εφημερίδας, σχετικά με το ὅτι ο Ε.Σ.Τ. βρισκόταν πίσω ἀπὸ την ἐκκρηξη της απεργίας:

300. Εφημερίς, (3 Μαρτίου 1890), σ. 1. Η εφημερίδα εκφράζει, επίσης, τη βεβαιότητα πως η αγγελία αυτή θα «ξυπνήσει» τόσο τους στοιχειοθέτες της ελλαδικῆς επαρχίας ὅσο και εκείνους της Κωνσταντινουπόλεως ἀλλὰ και της Αλεξάνδρειας, οἱ οποίοι θα σπεύσουν στην Αθήνα· ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει ἀφθονη εργασία για «τοὺς χρηστοὺς καὶ φίλους τῆς τάξεως ἐργάτας».

301. Ανάλογη αγγελία δημοσιεύθηκε στις εφημερίδες και ἀπὸ την πλευρά του Ε.Σ.Τ., ὡς μια προσπάθεια στήριξης των εργατῶν και τόνωσης του απεργιακοῦ τους φρονήματος: «ἐργάται τυπογράφοι διαθέσιμοι ζητοῦσιν ἐργασίαν ἐν ταῖς Ἐπαρχίαις καὶ ἐν τῷ Ἐξωτερικῷ», Επιθεώρησις, (4 Μαρτίου 1890), σ. 4.

Βεβαίως τιαύτης τιμῆς δὲν ἠθέλομεν κρίνει ποτὲ ἀξίαν τὴν «Ἐφημερίδα». Ἀπεργία ἐναντίον αὐτῆς! Δὲν γνωρίζομεν περιττότερον πρᾶγμα. Οἱ ἐργάται τῆς τὴν ἐγκατέλειψαν, διότι ἡ παρ' αὐτῇ περαιτέρω διαμονή των δὲν συνεβίβαζετο μὲ τὴν στοιχειωδεστέραν ἀξιοπρέπειαν τοῦ ἐργάτου.³⁰²

Στην καταγγελία της εφημερίδας ὅτι ἡ συγκέντρωση των εργατῶν ἔξω ἀπὸ τα γραφεῖα της αποτελοῦσε παράνομη διαδήλωση καὶ ὅτι οἱ συγκεντρωθέντες ἐμπόδιζαν τὴν προσέλευση ἐκείνων που ἐπιθυμοῦσαν νὰ εργαστοῦν, ὁ Ε.Σ.Τ. ἀνέδειξε τὸ ἀβάσιμο των καταγγελιῶν. Διότι, ἀν ευσταθοῦσαν οἱ καταγγελίες, υποστήριζε, ποιὸς ἐμπόδιζε τὴν εφημερίδα νὰ μηνύσει τὸ γεγονὸς στὴν εἰσαγγελία.³⁰³

Επίσης, προειδοποιοῦσε τοὺς τυπογράφους των ἐπαρχιῶν καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ που εἶχαν προσκληθεῖ ἀπὸ τοὺς διευθυντές της εφημερίδας νὰ εργασθοῦν με πολὺ δελεαστικούς ὁρους —μικρότερο ὠράριο καὶ μεγαλύτερο ἡμερομίσθιο— ὅτι δὲν θα ἔπρεπε νὰ παραπλανηθοῦν ἀπὸ τὴν προσφορά³⁰⁴ καὶ νὰ ἐπιδείξουν συναδελφικὴ ἀλληλεγγύη.

Ἡ ἀποχώρηση των εργατῶν τυπογράφων θα προκαλέσει τριβές καὶ μεταξύ των εφημερίδων. Ἡ θιγόμενη *Εφημερίδα* στρέφεται καυστικά πρὸς τὴν *Επιθεώρηση* καὶ τὴν *Νέα Εφημερίδα* με τὴν κατηγορία ὅτι παραποιοῦσαν τὰ γεγονότα³⁰⁵ καὶ ὅτι υπέθαλπαν τοὺς ἀποχωρήσαντες στοιχειοθέτες.

302. *Νέα Εφημερίς*, (5 Μαρτίου 1890), σ. 5. Με τὸ ἴδιο ὄψος ὁ Ε.Σ.Τ. ἀπάντησε καὶ γιὰ τὸν «στασιαστικὸ χαρακτήρα» τῆς ἀπεργίας που επικαλοῦνταν ἡ *Εφημερίδα* στο φύλλο τῆς 3ης Μαρτίου λέγοντας χαρακτηριστικά: «Κατὰ τίνος ἀρχῆς; Μήπως οἱ κ.κ. ἐκδίδει τῆς «Εφημερίδος» ἦσαν ἀξιωματικοὶ τοῦ Κράτους καὶ ἐζήτουν ἀπὸ τὴν ἀστυνομία νὰ τοὺς συλλάβῃ; Ναί, στασιαστὰς ἀπεκάλεσε τοὺς ἐργάτας!».

303. «Λέγουσιν οἱ κκ. ἐκδίδει τῆς «Εφημερίδος» ὅτι σκαιῶς ἐνήργησαν οἱ ἐργάται· ἡμεῖς δὲ ἀπαντῶμεν ὅτι ἐνήργησαν λίαν εὐγενικῶς, λίαν μετριοπαθῶς καὶ λίαν ἀνεκτικῶς. Λέγουσιν, ὅτι οἱ ἐργάται ἐνήργησαν διαδήλωσιν. Κατὰ τίνος; Ὡ! τὸν εὐλογημένον φυσίγναθον βάτραχον τοῦ μύθου! Ἐπεὶ οἱ ἐργάται τυπογράφοι δὲν εἶνε ὑπὲρ τῶν νυχτερινῶν διαδηλώσεων. Λέγουσιν ὅτι οἱ ἐργάται ἐμπόδισαν τοὺς θέλοντας νὰ ἐργασθῶσιν ἐν τῷ τυπογραφεῖῳ των. Τοὺς ἐμπόδισαν διὰ τῆς βίας; Πῶς δὲν τοὺς καταμηνύουν εἰς τὸν εἰσαγγελέα;», *Νέα Εφημερίς*, (5 Μαρτίου 1890), σ. 5.

304. Στὴν ἴδια ἀνακοίνωση ὁ Ε.Σ.Τ. προβάλλει καὶ τὴ διγλωσσία τῆς *Εφημερίδας*, υποστηρίζοντας πῶς προσκαλεῖ νέους τυπογράφους ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ νὰ εργασθοῦν με καλύτερους ὁρους (τόσο οικονομικούς, ὅσο καὶ στο θέμα των ὠρῶν εργασίας), ἐνῶ πράττει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο με τοὺς υφιστάμενους ἐργάτες τῆς, τυπογράφους των Ἀθηνῶν. Ὁ αντικειμενικὸς στόχος τῆς ἀνακοίνωσης φαίνεται νὰ εἶναι περισσότερο ἡ ἀποτροπὴ τῆς ἔλευσης νέων τυπογράφων καὶ λιγότερο ἡ προστασία των τελευταίων.

305. «Δύο ἐφημερίδες ἐκ τῶν μικροσχήμεων, παραδόξως ἀπὸ τίνος προβάλλουσαι ὡς πρόμαχοι τῶν δῆθεν καταπιεζομένων τυπογράφων, ἔκριναν καλὸν νὰ διηγηθῶσι διὰ σειρᾶς ψευδῶν καὶ ἀφορήτου πολυλογίας τὴν ἐν τῷ τυπογραφεῖῳ μας κωμικὴν ἀπεργίαν...». Ἡ *Εφημερίδα* κατηγορεῖ τὶς δύο εφημερίδες πῶς παραποίησαν τὰ γεγονότα, ὁρμώμενες ἀπὸ διαφορετικὰ ἐλατήρια. Γιὰ τὴν μεν *Επιθεώρηση* ἀναφέρει πῶς ἡ παραποίηση προήλθε

Στην καταγγελία της *Εφημερίδας* πήρε θέση μόνο η *Επιθεώρηση*, η οποία υποστήριξε ότι περιέγραψε απλώς τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στη «συνάδελφο εφημερίδα» και το μόνο που καυτηρίασε ήταν η «ἄστοχη» αστυνομική επέμβαση.³⁰⁶

Η έντονη δραστηριότητα που παρουσίασε ο Ε.Σ.Τ. και η ανάδειξη των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι εργάτες τυπογράφοι ευαισθητοποίησαν τον Δήμαρχο Αθηναίων, Τιμ. Φιλήμωνα, ο οποίος τον Απρίλιο του 1890 απέστειλλε το ποσό των 100 δραχμών ως δωρεά για την ανακούφιση των άπορων μελών του Ε.Σ.Τ.. Στις 26 Απριλίου του ίδιου έτους, ο πρόεδρος του Ε.Σ.Τ., Πούλος Θεοδωρόπουλος, απέστειλλε ευχαριστήρια επιστολή στον Δήμαρχο Αθηναίων υμνώντας τα φιλανθρωπικά του αισθήματα.³⁰⁷

1. Η απεργία του 1891

Η εκδοτική πρακτική όπως είχε διαμορφωθεί από τον Αύγουστο του 1821, οπότε κυκλοφόρησε η πρώτη ελληνική εφημερίδα³⁰⁸ έως και το 1873, οπότε εκδόθηκε η πρώτη ημερήσια εφημερίδα,³⁰⁹ ο εκδότης της ήταν επιφορτισμένος και με τη διανομή της. Το γεγονός αυτό, ασφαλώς, καθόριζε τα γεωγραφικά όρια διακίνησης του Τύπου αλλά και περιόριζε το επιχειρηματικό εγχείρημα της έκδοσης. Η κυκλοφορία κάθε

ένεκα της ανοησίας της («ὕπὸ μωρίας»), για τη δε *Νέα Εφημερίδα*, εξαιτίας της μοχθηρίας και ζηλοτυπίας που τη χαρακτήριζε, βλ. το άρθρο «Ἡ ἐν τῷ τυπογραφίῳ μας κωμικὴ ἀπεργία», *Εφημερίς*, (4 Μαρτίου 1890), σ. 1.

306. «Ἀλλὰ ἀπέναντι ὅλου τούτου τοῦ φιλικοῦ ἐνδιαφέροντος δὲν ἐδιστάσαμεν οὐχ ἥττον νὰ ψέξωμεν παρεμπιπτόντως ὡς ἄτοπον τὴν ἄστοχον ὄντως ἀστυνομικὴν παρέμβασιν ἐν οὐ δεόντι, διότι βεβαίως οἱ συνηθροισμένοι τυπογράφοι οὐδὲν ἠπέιλουν. Ἡ εὐλόγος ὅμως αὕτη παρατήρησις διήγειρε πάλιν τὸ νευρικὸν σύστημα τῆς μεγαλοσχίμου συνδεδέλου, ἥτις ἐξήμεσεν ἀντὶ τοῦ μάνα χολήν, ἀποκαλύψαν συνάμα νέο εἶδος συλλογισμοῦ, *μωρίτου* κατὰ τὴν ἰδιαιτέραν λογικὴν καὶ λεξικογραφίαν τῆς συναδέλφου, ἥπερ ἀφίεμεν ἀποκλειστικὸν μονοπώλιον, τὴν καθιερωθεῖσαν ἐν τῇ δημοσιογραφικῇ αὐτῇ πορείᾳ σύνεσιν καὶ *ἀβροφροσύνην!*», *Επιθεώρησις*, (6 Μαρτίου 1890), σ. 3.

307. «Ἐλάβομεν τὸ ποσὸν τῶν δραχμῶν ἑκατόν, ὅπερ εὐηρεθησθήτε, ἐκ γενναίου καὶ φιλανθρωπικοῦ κινουμένου αἰσθήματος, ν' ἀποστείλῃτε εἰς τὸν Πρόεδρον τοῦ Συνδέσμου τῶν Τυπογράφων, ὅπως διανεμηθῇ εἰς τὰ ἄπορα μέλη αὐτοῦ. Εὐχαριστοῦμεν, Ὑμιν, κ. Δήμαρχε, διὰ τὰ φιλανθρωπικὰ αἰσθήματά Σας, καὶ εὐχόμεθα, ἵνα μηδέποτε παύσῃτε ἐπιδαψηλεύοντες παρομοίας εὐεργεσίας τοῖς ἀπόροις, γενομένος οὕτως ἄρωγός τῇ ἐνδείᾳ τῶν καὶ ἐπισπῶντες ἀφ' ἑτέρου τὴν εὐγνωμοσύνην αὐτῶν», *Αἰών*, (2 Μαΐου 1890), σ. 2.

308. Πρόκειται για την *Σάλπιγγα Ελληνική*, η οποία κυκλοφόρησε τον Αύγουστο του 1821 στην Καλαμάτα.

309. Η πρώτη ημερήσια ελληνική εφημερίδα εκδίδεται από τον Δ. Κορομηλά, την 1η Οκτωβρίου 1873, με τον τίτλο *Εφημερίς*.

εντύπου ή βιβλίου, ανεξαρτήτως σχήματος και αριθμού σελίδων, αντιμετώπιζε προβλήματα διανομής. Αυτό αναπόφευκτα απορροφούσε ένα μεγάλο μέρος της εκδοτικής προσπάθειας και είχε ως αποτέλεσμα τη διατήρηση των εφημερίδων σε ένα βιοτεχνικό επίπεδο διάρθρωσης, ενώ η στοιχειώδης οργάνωση της διανομής είχε ως κύριο στόχο την κάλυψη της πόλης όπου κυκλοφορούσε η κάθε εφημερίδα.³¹⁰

Το 1875, ο Σπύρος Τσαγγάρης,³¹¹ προέβλεψε πως, αν η πώληση των εφημερίδων γινόταν μέσα από ένα οργανωμένο σύστημα διακίνησης, θα μπορούσε να αποβεί σε μια ιδιαίτερα προσοδοφόρα επιχείρηση. Συνένωσε πολλούς μικρούς και μεμονωμένους εφημεριδοπώλες και οργάνωσε το πρώτο ελληνικό πρακτορείο εφημερίδων με την επωνυμία «Σπύρος Τσαγγάρης». Μέσα στην επόμενη διετία, ο Τσαγγάρης κατάφερε να προσελκύσει και άλλους εφημεριδοπώλες και δημιούργησε το «Κεντρικόν Πρακτορείον Εφημερίδων Σπύρος Τσαγγάρης» (1877). Η οικονομική ανάπτυξη του πρακτορείου υπήρξε ραγδαία και αυτό αποτυπώνεται στο γεγονός ότι το 1880 ο Τσαγγάρης χρηματοδότησε τον Βλάση Γαβριηλίδη να εκδώσει την πολιτικοσατιρική εφημερίδα *Μη Χάνεσαι*. Η εν λόγω εφημερίδα, με τη στήριξη του Κεντρικού Πρακτορείου, εξελίχθηκε μέσα στην επόμενη τριετία στην ιστορική ημερήσια αθηναϊκή πολιτική εφημερίδα *Ακρόπολις*, που συνέχισε την έκδοσή της για περισσότερο από έναν αιώνα.

Διαφορετική, ωστόσο, εικόνα για τον τρόπο ίδρυσης του κεντρικού πρακτορείου δίνει ο Β. Ηλιάδης, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο Βλ. Γαβριηλίδης δημιούργησε το πρακτορείο, τοποθετώντας ως διευθυντή τον Τσαγγάρη, απόφοιτο της νυχτερινής σχολής του «Παρνασσού», ο οποίος ανήκε στα φτωχά παιδιά, τους λεγόμενους «μάγκες του ὠρολογίου».³¹² Και ο Τσαγγάρης, ανταποδίδοντας την υποστήριξη του Γαβριηλίδη, «πλήρωνε συνήθως 'τὰ σπασμένα' τῆς ἐφημερίδος».³¹³

310. «Οι μέχρι το 1870 συνθήκες της μικρής πόλης, το σχεδόν ανύπαρκτο δίκτυο συγκοινωνιών, το περιορισμένο αναγνωστικό κοινό και οι μικρές δυνατότητες του κάθε εκδότη για διακίνηση, ανταποκρίνονταν στην τοπικότητα και στην περιοδικότητα της έκδοσης των εφημερίδων. Είναι ενδεικτικό πως η *Εφημερίς* κυκλοφορούσε με 'διανομείς' και επωλείτο στους δρόμους από εφημεριδοπώλες. Δεν είχε ενιαία τιμή, καθώς όταν κυκλοφορούσε τετρασέλιδη κόστιζε 5 λεπτά και όταν ήταν οκτασέλιδη κόστιζε 10 λεπτά», βλ. Δ. Μπασαντής, *Ο ημερήσιος Τύπος από τον 18ο στον 21ο αιώνα*, Οδυσσέας, Αθήνα 2002, σ. 56.

311. Για τον Σπ. Τσαγγάρη, βλ. παραπάνω, σ. 171.

312. «Μάγκες του ὠρολογίου» ονομάζονταν τα ορφανά ή άπορα παιδιά που σύχναζαν στο ρολόι της Παλαιάς Αγοράς των Αθηνών και παρέπεμπαν σε χαρακτηριστικά των νεανικών συμμοριών στα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα του 19ου αιώνα. Ένεκα της έντονης παραβατικότητας που παρουσιάζαν οι συγκεκριμένοι ανήλικοι, ο φιλολογικός σύλλογος Παρνασσός διαμέσου της «Σχολής Απόρων Παιδών» που διατηρούσε, ανέλαβε «πάση δυνάμει την ηθικοποίησιν των ταλαιπώρων εκείνων, αναλαμβάνοντες να καταργήσωσι σιωπηρώς το

Η ίδρυση του πρώτου πρακτορείου εφημερίδων σηματοδοτεί μία από τις ουσιαστικές προσπάθειες ανάπτυξης στο πεδίο του ελληνικού Τύπου. Για πρώτη φορά διαχωρίζεται η έκδοση από τη διανομή και έτσι διαμορφώνεται ο πρώτος μείζων καταμερισμός εργασίας στον ελληνικό εκδοτικό χώρο. Πρόκειται για μια κίνηση που θα οδηγήσει σταδιακά στο τέλος της βιοτεχνικής οργάνωσης των εκδοτικών μηχανισμών και θα δώσει ώθηση στην ανάπτυξη της ελληνικής εκδοτικής βιομηχανίας.³¹⁴

Στο σημείο αυτό επιχειρείται να αναλυθεί η σημασία καθώς και οι αιτίες που προκάλεσαν την απεργία που κήρυξε ο Ε.Σ.Τ., και έλαβε χώρα στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 1891. Το βασικό αίτημα ήταν η ανάληψη της διακίνησης των εφημερίδων από τον Ε.Σ.Τ., που μονοπωλούσε μέχρι τότε το «Κεντρικό Πρακτορείο».

Οι εργάτες τυπογράφοι δεν διεκδικούν τα προφανή αιτήματα που χαρακτηρίζουν όλες τις απεργίες που έχουν προηγηθεί, όπως καλύτερες συνθήκες εργασίας, υψηλότερα ημερομίσθια, περιορισμό των εργάσιμων ωρών, αλλά απεργούν απαιτώ-

ικρίωμα και ν' αποδώσωσι τοις αθλίοις τους ανθρωπίνους τίτλους, ους περ' η τύχη ανάρπαστους εποίησε». Για τον «Παρνασσό» βλ. εκτενέστερα, Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1995, σσ. 156-158. Χαρακτηριστικός είναι ο λόγος που εκφωνεί ο κοσμήτορας της «Σχολής Απόρων Παίδων», Αριστοτέλης Κουρτίδης, στον οποίο περιγράφονται με αρνητικό ρεαλισμό οι «διαβόητοι μάγκες του Ρολογιού» της Αθήνας: «Εἰς τοὺς περὶ τὸν πυργίσκον τοῦ Ὁρολογίου στενοὺς καὶ βορβορώδεις δρομίσκους τῆς τότε ἀγορᾶς, ἐλίμναζον παιδία μέχρι ἐφήβων καὶ νεανίσκων ἡμίγυμνα, μετὰ τὰς σάρκας διαφανομένους διὰ μέσου μόλις συγκρατουμένων ρακῶν, ρυπαρᾶ, ἐκ γενετῆς ἄπλυτα, ἀσκεπῆ καὶ γυμνόποδα ἀποζώντα σωματικῶς καὶ ψυχικῶς, ἄεργα, ἔχοντα διαρκῶς δόσοληψίας μετὰ τῆς ἀστυνομίας, ἐκτελούντα, ἂν συγκατετίθεντο, κανὲν θέλημα, ἀναίσχυντα τὴν μορφήν, ἄσεμνα τὰς κινήσεις, μετὰ τὸ στόμα πλήρες βωμολοχιῶν καὶ βλασφημιῶν, ἀναιδῶς καπνίζοντα, ἀποζώντα ἐκ τῆς τύχης, ὅπως οἱ κύνες τῆς ἀγορᾶς, δεχόμενα λακτίσματα ὡς αὐτοί, ἀλλ' ἔτοιμα νὰ δαγκάσουν ὡς αὐτοί», βλ. *Πεντηκονταετηρίς των Σχολῶν των Απόρων παίδων Παρνασσού*, Αθήνα 1923, σσ. 15-16.

313. Βλ. Β. Ηλιάδης, «Πώς πρωτοβγήκαν οι σημερινές εφημερίδες», επ. *Τετάρτη Εξουσία*, φ. 1, (25 Φεβρουαρίου 1957), σ. 6. Με τη φράση «τὰ σπασμένα» τῆς ἐφημερίδος» ο Ηλιάδης φαίνεται να εννοεί πως ο Τσαγγάρης χρηματοδοτούσε τις ζημιές της εφημερίδας. Ενδεχομένως, όμως, να εννοεί την αποκατάσταση των ζημιών που συνέβησαν στο τυπογραφείο της εφημερίδας μετά τα γεγονότα, που έμειναν γνωστά ως «Ευαγγελικά». Ως «Ευαγγελικά» έχουν καταγραφεί τα επεισόδια που έλαβαν χώρα στην Αθήνα στις αρχές Νοεμβρίου του 1901 με αφορμή την έναρξη της δημοσίευσης από την εφημερίδα Ακρόπολις των Ευαγγελίων μεταφρασμένων —ή αλλιώς, παραφρασμένων— στη δημοτική γλώσσα από τον Αλέξανδρο Πάλλη στις 9 Σεπτεμβρίου 1901. Για τα «Ευαγγελικά» βλ. ενδεικτικά *Εμπρός*, (1 Νοεμβρίου 1901), σ. 2.

314. Αποφασιστικό ρόλο σ' αυτή την κατεύθυνση διαδραμάτισε η ραγδαία βιομηχανική εξέλιξη στα τεχνικά εκδοτικά μέσα του ημερήσιου Τύπου με την εμφάνιση των πρώτων επίπεδων πιεστηρίων, της σιγγογραφίας και των άλλων μέσων εκτυπώσεως. Βλ. και Π.Γ. Καρυκόπουλος, *200 χρόνια ελληνικού Τύπου 1784-1984*, Γρηγόρης, Αθήνα 1984, σ. 86.

ντας να αναλάβει το πρακτορείο διακίνησης, που μόλις είχαν συστήσει, τη διακίνηση των εφημερίδων.

Η ιδιαιτερότητα που παρουσιάζει η συγκεκριμένη απεργία θέτει ορισμένα ερωτήματα, η απάντηση των οποίων θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε την απεργία και να αναλύσουμε τη σημασία της. Τα ερωτήματα αφορούν τους ουσιαστικούς λόγους της εκδήλωσης της απεργίας, το αν προϋπήρχε ή αναπτύχθηκε στην πορεία η οποιαδήποτε σύνδεση με άλλα τμήματα του εργατικού πληθυσμού, το αν ανιχνεύονται στην απεργία στοιχεία ενός είδους συγκροτημένης πολιτικής ιδεολογίας και κατά πόσο τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του τυπογράφου καθιστούν αυτή την επαγγελματική κατηγορία ιδιαίτερα δεκτική σε νεωτερικά προτάγματα.

Για την παρουσίαση της απεργίας χρησιμοποιήθηκαν κυρίως ο ημερήσιος ελληνικός τύπος της περιόδου, τα καταστατικά του «Εργατικού Συνδέσμου των Τυπογράφων» και της «Ενώσεως των Ελλήνων Δημοσιογράφων». Η εφημερίδα ως ιστορικό τεκμήριο αποτελεί, χωρίς αμφιβολία, πλούσια πηγή πληροφόρησης. Ενέχει, όμως, τον κίνδυνο της «παραμόρφωσης» της πληροφορίας από την ίδια την ιδιόμορφη λογική της συγκρότησής της: τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης. Ο ημερήσιος τύπος καταγράφει τις απεργίες τη στιγμή που συμβαίνουν, καταγράφει δηλαδή τους μετασχηματισμούς τους όχι μόνο στο πεδίο της σύγκρουσης αλλά και στο πεδίο των αιτημάτων. «Εκείνο όμως το στοιχείο που κάνει τον τύπο αναντικατάστατο για τη μελέτη των απεργιών είναι ότι παραθέτει την εξέλιξη της ιδεολογικής σύγκρουσης των αντιπάλων πλευρών όπως αυτή προκύπτει μέσα από τα ανακοινωθέντα τους».³¹⁵

Ωστόσο, στο διάστημα που μας απασχολεί, η αρθρογραφία δεν αντιπροσωπεύει τον υποκειμενικό λόγο ενός απεσταλμένου ή ενός δημοσιογράφου. Δεν αποτελεί περιγραφή θεμάτων ή γεγονότων που συμβαίνουν σε άλλους εργασιακούς χώρους. Απληχεί τη θέση της διεύθυνσης της εκάστοτε εφημερίδας και αποτυπώνει τον τρόπο που αντιλαμβάνεται και αντιμετωπίζει το πρόβλημα που έθεσαν οι τυπογράφοι. Πληροφορίες αντλήθηκαν από κείμενα, θέσεις, άρθρα άποψης και ερμηνείας της απεργίας που γράφτηκαν κατά τη διάρκειά της ή και αργότερα.³¹⁶

315. Βλ. Κ. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη*, ό.π., σ. 279.

316. Οι εφημερίδες που αποδελτιώθηκαν με συστηματικό τρόπο είναι: *Ακρόπολις*, *Το Άστυ*, *Εφημερίς*, *Εφημερίς των Συντεχνιών*, *Επιθεώρησις*, *Καιροί*, *Νέα Εφημερίς*, *Παλιγγενεσία*, *Πρωία* για την περίοδο από της 10ης Ιανουαρίου έως της 24ης Μαρτίου 1891.

I. Τα γεγονότα της απεργίας

Στις 13 Ιανουαρίου 1891 τα μέλη του Ε.Σ.Τ. συγκεντρώθηκαν σε αίθουσα του Δημαρχείου της Αθήνας και μετά από εκτεταμένες συζητήσεις συμφώνησαν για τη σύσταση «Γενικού Πρακτορείου» πώλησης εφημερίδων «έντὸς τῆς πρωτεύουσας» αλλά και στην επαρχία. Για την υλοποίηση αυτού του στόχου, η γενική συνέλευση εξέλεξε μία επταμελής επιτροπή, η οποία επιφορτίσθηκε την ενημέρωση των διευθυντών των εφημερίδων.

Οι εκδότες των αθηναϊκών εφημερίδων πλήρωναν ημερησίως 200 δρχ. στο «Κεντρικό Πρακτορείο» εφημερίδων, και ο Ε.Σ.Τ. προσδοκούσε πως με ένα μέρος από το ποσό αυτό θα βελτίωνε αφ' ενός την οικονομική κατάσταση των μελών του και αφ' ετέρου θα εδραίωνε την παρουσία του ως έναν από τους αποφασιστικούς πόλους του συστήματος «δημιουργίας και διάθεσης» των εφημερίδων. Αιτιολογούσε αυτήν την αξίωση με το σκεπτικό πως οι εφημερίδες αποτελούσαν το προϊόν της τυπογραφικής τους τέχνης και ως εκ τούτου χωρίς τη συμβολή των τυπογράφων θα ήταν αδύνατη η παραγωγή και κατά συνέπεια η κυκλοφορία τους.

Η επιτροπή αφού επισκέφθηκε τις διευθύνσεις των εφημερίδων έθεσε το ζήτημα επιτακτικά. Μόνο όσες εφημερίδες δέχονταν τις προτάσεις³¹⁷ θα τυπώνονταν. Στις υπόλοιπες θα κηρυσσόταν απεργία.³¹⁸ Οι εκδότες των εφημερίδων δεν συμφώνησαν με τις προτάσεις της επιτροπής, φοβούμενοι αφ' ενός ότι ο Ε.Σ.Τ. δεν ήταν αρκετά οργανωμένος να αναλάβει το σημαντικό έργο της προώθησης των εφημερίδων και αφ' ετέρου το συγκριτικό πλεονέκτημα, δηλαδή τη μεγάλη δύναμη που θα αποκτούσαν οι εργάτες των τυπογραφείων αν τους εκχωρούσαν το μονοπώλιο της διακίνησης. Είναι αυτονόητο πως αν οι εργάτες τυπογράφοι συγκέντρωναν μαζί με την παραγωγή των εντύπων και τη διακίνησή τους θα ήταν εφικτό, σε ένα μεγάλο βαθμό, να ελέγξουν το τι δημοσιεύεται. Κι αυτό ακριβώς το γεγονός θα επικαλεστούν οι εφημερίδες για να εκλογικεύσουν την κατά μέτωπο σύγκρουση με τον Ε.Σ.Τ.. Κατέκριναν, επίσης, και τη μέθοδο προσέγγισης του Ε.Σ.Τ. χαρακτηρίζοντάς την εκβιαστική. Ως αποτέλεσμα της άρνησης των διευθυντών, ο Ε.Σ.Τ. κήρυξε γενική απεργία,

317. Βραχυπρόθεσμα οι προτάσεις περιελάμβαναν ακόμη αιτήματα, όπως ο ακριβής καθορισμός της δεκαώρου εργασίας, η καθιέρωση της Κυριακής ως ημέρας αργίας και η κατάργηση της νυχτερινής εργασίας.

318. Το Άστυ, στις 14 Ιανουαρίου 1891, σημείωνε προς τους αναγνώστες του πως: «Ἡ ὁμοφωνία τῶν τυπογράφων εἰς ὅλα αὐτὰ τὰ ζητήματα εἶναι σχεδὸν πλήρης, δυνατὸν ἐπομένως, ἂν οἱ δημοσιογράφοι δείξωσι σημεία ἀντιστάσεως, νὰ ἐξημερωθεῖτε καμμίαν ἡμέραν χωρὶς ἐφημερίδας».

στην οποία, όπως προκύπτει από την ειδησεογραφία, ανταποκρίθηκαν οι περισσότεροι εργάτες τυπογράφοι, από την 18η μέχρι την 27η Ιανουαρίου 1891.

Ταύτην ἀπεφάσισαν νὰ κηρύξωσι χθές, ἀφοῦ προηγουμένως συνήλθον ἐν τῷ δημαρχείῳ καὶ κατόπιν συνυπέγραψαν συνυποσχετικὸν ἐπισφραγισθὲν δι' ὀρκωμοσίας, καθ' ὃ οὐδεὶς ἐργάτης ἤθελε προσέλθει εἰς τὰ τυπογραφεῖα τῶν ἐφημερίδων ἐκείνων, αἵτινες δὲν θὰ παρέδιδον αὐτοῖς τὴν πώλησιν. Ἐζήτουν δηλαδὴ νὰ καταργηθῇ ἡ μονοκρατορία τοῦ ὑπάρχοντος ὀργανωμένου Πρακτορείου τῶν Ἐφημερίδων διὰ νὰ ἰδρυθῇ ἡ μονοκρατορία τοῦ μήπω ἰδρυθέντος καὶ ἀνοργανώτου ἰδικοῦ των, ἐπιζητούμενη μάλιστα δι' ἐκβιάσεως.³¹⁹

Η συμμετοχή των εργατῶν τυπογράφων στην απεργία φαίνεται πως υπήρξε μαζική. Από την πρώτη ημέρα δημιουργήθηκαν προβλήματα στην εκτύπωση των εφημερίδων. Ἐτσι, την επομένη, 19 Ιανουαρίου, η κυκλοφορία των εφημερίδων παρουσίασε την εξής εικόνα: η *Εφημερίδα*, η *Εθνική*, η *Πρωία* και το *Σύνταγμα* εκδόθηκαν πλήρεις. Αντίθετα η *Νέα Εφημερίδα*, η *Ακρόπολη*, οι *Καιροί* και η *Παλιγγενεσία* εκδόθηκαν ως ημίφυλλα και το *Το Ἄστυ* μετά το μεσημέρι. Δεν κυκλοφόρησαν η *Χώρα* και η *Επιθεώρηση*.

Οι διευθύνσεις των εφημερίδων δεν ήταν προετοιμασμένες για το ενδεχόμενο μιας μαζικής απεργίας από την πλευρά των τυπογράφων, αν και από μέρες υπήρχαν σαφή μηνύματα προς αυτή την κατεύθυνση. Αιφνιδιασμένες, αντιμετώπισαν με διαφορετικό τρόπο η κάθε μια την κατάσταση. Από την αρθρογραφία των επόμενων ημερῶν δεν προκύπτει πως αυτός ο διαφορετικός τρόπος αντίδρασης των εφημερίδων υπήρξε απόρροια του πολιτικού προσανατολισμού κάθε εφημερίδας, αλλά φαίνεται να αποτελούσε την ενστικτώδη αντίδραση κάθε εκδότη στην προσπάθειά του να περιορίσει τις συνέπειες της απεργίας.

... Αἱ συμπάθειαι μας τοὺς εἶνε ἐξησφαλισμένοι. Ἄς ζητήσουν οἰανδήποτε βελτίωσιν τὰς θέσεώς των νομίσουν ἀπαραίτητον: Τὴν καθιέρωσιν τῆς Κυριακῆς ἀργίας, τὸν ἀκριβῆ καθορισμὸν τῆς δεκαώρου ἐργασίας, λογικὴν τινὰ αὐξήσιν ἡμερομισθίου ἀκόμη καὶ εἴμεθα πρόθυμοι νὰ ὑποστηρίξωμεν τὰς ἀπαιτήσεις των...³²⁰

319. *Εφημερίς*, (19 Ιανουαρίου 1891), σ. 2.

320. *Το Ἄστυ*, (19 Ιανουαρίου 1891), σ. 2. Χαρακτηριστικό της αγωνίας των εκδοτῶν να ομαλοποιήσουν τα πράγματα είναι πως για πρώτη φορά δέχονται να παραχωρήσουν την Κυριακή ως ημέρα ἀργίας.

Άλλες συγκαταβατικά και άλλες πιο επιθετικά και με υποτιμητικά σχόλια αντιμετώπισαν τα γεγονότα.

*Δυστυχώς δὲν κατενοήθη ἔτι ἐν Ἑλλάδι ὁ προορισμὸς τῶν ἐργατικῶν σωματείων, τὸ δὲ σύστημα τῶν ἀπεργιῶν δύναται νὰ προκαλέσῃ μεγίστας παρ' ἡμῖν ζημίας εἰς τὴν βιομηχανικὴν ἀνάπτυξιν τῆς χώρας καὶ τὴν ὕλικὴν αὐτῆς εὐημερίαν, διότι οἱ ἐργάται, μὴ κατανοοῦντες ἔτι τὰ δικαιώματα αὐτῶν, καὶ τὰ καθήκοντα, καὶ τὰ συμφέροντα, ἐλαχίστην δὲ ἔχοντες ἔννοιαν τῶν οἰκονομικῶν ζητημάτων, παρεκτρέπονται εἰς αξιώσεις ἐπιζημίους, ἀδίκους καὶ ἀρπακτικές, μιμοῦνται δὲ τοὺς ἀγρίους, οἵτινες κόπτουσι τὸ δένδρον, ἵνα λάβωσι τὸν καρπὸν του.*³²¹

Το απόγευμα της ίδιας μέρας, οι διευθυντές των εφημερίδων απηύθυναν κοινή έκκληση προς τον πρόεδρο της Κυβέρνησης, παρακαλώντας τον να λάβει όλα τα απαραίτητα διοικητικά μέτρα για την αντιμετώπιση της απεργίας. Επίσης, ανέθεσαν στον Πέτρο Κανελλίδη, διευθυντή των Καιρῶν, να προβεί σε παράσταση στον πρωθυπουργό, όπου θα εξηγούσε τα τεκταινόμενα καθώς και τα αιτήματα από την πλευρά των εφημερίδων.

Ο διευθυντής της Αστυνομίας, Αλεξάνδρου, κάλεσε τους διευθυντές των εφημερίδων και τους εκπροσώπους των τυπογράφων και τους απηύθυνε συστάσεις. Όπως σημείωσε η Εφημερίδα της 20ῆς Ιανουαρίου, αναμένονταν από την Εισαγγελία Αθηνῶν εντάλματα συλλήψεως των πρωταιτίων για παράβαση του άρθρου 167 του Ποινικού Νόμου³²² και άλλων σχετικών. Συγχρόνως, οι εφημερίδες αναζήτησαν ειδικευμένους τυπογράφους από τη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να παρακάμψουν τα συσπειρωμένα μέλη του Ε.Σ.Τ.. Επιπλέον, σχεδίαζαν την εκπαίδευση απόρων νέων στην τέχνη της στοιχειοθεσίας.³²³

Την 20ή Ιανουαρίου 1891, τρίτη ημέρα της απεργίας, οι τυπογράφοι σε συνέλευσή τους αποφάσισαν τη συνέχιση της απεργίας και την αποστολή αναφοράς προς

321. Καιροί, (19 Ιανουαρίου 1891), σ. 1.

322. Το άρθρο 167 του Ποινικού Νόμου του 1834 (ο οποίος είχε καταρτισθεί με βάση τον αντίστοιχο βαυαρικό ποινικό νόμο από τον G.L. Mauger) πρόβλεπε ποινή φυλάκισης στους μισθωτούς που αναστέλλουν συλλογικά την απασχόλησή τους και δεν υπακούσουν στη διαταγή της δημόσιας αρχής. Αυτή η διάταξη, αν και σπάνια εφαρμόστηκε, τελικά καταργήθηκε έναν αιώνα σχεδόν αργότερα, με το Ν. 2111/1920.

323. «...Ἐν τῷ μεταξύ ἀναμένονται ἐκ Σμύρνης καὶ Κωνσταντινουπόλεως ἐργάται, οἵτινες θὰ γίνωσι κατὰ προτίμησιν δεκτοὶ εἰς τὰ τυπογραφία τῶν συνερχομένων. Πλὴν δὲ τούτων θὰ ληφθῇ πρόνοια, ὅπως νέοι καὶ ἄποροι φοιτηταὶ καὶ μαθηταὶ γυμνασίων ἐκμάθωσι τὴν στοιχειοθεσίαν, οὕτω δὲ κερδίζωσιν, ἐργαζόμενοι τὴν νύκτα, ἀνέτως καὶ ἀξιοπρεπῶς τὰ πρὸς τὸ ζῆν, ἀντὶ νὰ ζητῶσι θέσεις ἐν οἰκίας, ὅπως ὑπερετώσι καὶ σπουδάζωσι», Εφημερίς, (19 Ιανουαρίου 1891), σ. 2.

τον πρωθυπουργό, με την οποία θα γνωστοποιούσαν τα αιτήματά τους. Η κατάσταση φαίνεται πως ήταν εκρηκτική. Οι εργάτες των τυπογραφείων περιφέρονταν στο κέντρο της πόλης, όπου υπήρχαν τυπογραφεία με σκοπό την περιφρούρηση της απεργίας. Έξω από τα γραφεία της *Εθνικής*, στην οδό Λέκκα, διαδραματίστηκαν σκηνές βίας. Θρυμματίστηκαν τα παράθυρα της εφημερίδας και προτρέπονταν οι τυπογράφοι που ακόμη προσέρχονταν στην εργασία τους να συμμετάσχουν στην απεργία.

Η αστυνομική αρχή κλήθηκε να πάρει μέτρα, προκειμένου να επαναφέρει την τάξη και συνέλαβε τους εργάτες που συμμετείχαν στα επεισόδια, καθώς και τον «αρχηγό» τους, αρχιεργάτη στο τυπογραφείο του Υπουργείου των Στρατιωτικών, Π. Πούλο. Με εντολή του διευθυντή της Αστυνομίας Αλεξάνδρου, από τις 9 το βράδυ έκλεισαν όλα τα καταστήματα στην οδό Λέκκα, καθώς και το καφενείο «ο Τυπογράφος»,³²⁴ που ήταν και το κέντρο των απεργών. Ανάλογα περιστατικά βίας διαδραματίστηκαν την επομένη στις εγκαταστάσεις των εφημερίδων *Νέα Εφημερίς*, *Παλιγγενεσία* και *Επιθεώρησης*.

Η συνεχής περιφρούρηση και η δυναμική διεκδίκηση από την πλευρά των εργατών τυπογράφων είχαν ως αποτέλεσμα αρκετές εφημερίδες να εκδίδονται κατά το ήμισυ κι άλλες να διακόψουν την έκδοσή τους εντελώς.

*Ἡ Νέα Ἐφημερίς δὲν ἐκδίδεται σήμερον, ἐξ ἀνάγκης, λιποτακτησάντων ἀπάντων τῶν στοιχειοθετῶν ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῶν κ. Μανδαλάκη καὶ Τσάγκρη (ὡς οὗτοι ἀνήγγελον αὐτῇ χθές) ἐν ᾧ στοιχειοθετεῖται καὶ τυπῶνεται, ὄντων δ' ὅλων τῶν ἐπιλοίπων ἐν ἐπαναστάσει ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ Συνδέσμου καὶ μὴ δεχομένων, μὴδ' ἐπιτρεπόντων στοιχειοθεσίαν προωρισμένην διὰ στήλας ἐφημερίδων.*³²⁵

Μετά τις πρώτες προστριβές μεταξύ των εφημερίδων³²⁶ αποφασίστηκε η οργάνωση ενιαίου μετώπου αντιπαράθεσης με τους απεργούς. Οι διευθυντές των εφημερίδων

324. Για το καφενείο «ο Τυπογράφος» είναι χαρακτηριστική η αφήγηση του Δ. Χατζόπουλου (Μποέμ): «Θαυμάσιος εἶνε ὁ μποιημὸς κύκλος των [των στοιχειοθετῶν] κατὰ τὰ χαράγματα, ὅποταν τελειοῦν τὴ δουλειὰ των εἰς τὰς ἐφημερίδας καὶ τὸ στρώνουν σὲ κουβέντα καὶ τὸ πιὸτὸ εἰς τὸ παρὰ τοῦ Λέκκα καφεννεῖον τῶν τυπογράφων...», βλ. «Αἱ Εργαζόμενοι Αθήναι: τυπογράφοι καὶ στοιχειοθεταί», *Τὸ Ἄστυ*, φ. 1160 (16 Φεβρουαρίου 1894), σ. 2.

325. *Νέα Εφημερίς*, 22 Ιανουαρίου 1891. Δημοσιεύθηκε στο φύλλο της 23ης Ιανουαρίου 1891, σ. 1.

326. Η *Νέα Εφημερίδα* κατηγορήσε τις εφημερίδες *Σύνταγμα* και *Χώρα* πως συνθηκολόγησαν με τους απεργούντες στοιχειοθέτες. Βλ. *Νέα Εφημερίς*, (23 Ιανουαρίου 1891), σ. 2.

και περιοδικών, βασικά μέλη της «Ένωσης Ελλήνων Δημοσιογράφων» (ΕΕΔ)³²⁷ συνήλθαν, τη Δευτέρα 21 Ιανουαρίου, στην οικία του προέδρου της ΕΕΔ, Α. Στεφανόπολι³²⁸ κι αφού αξιολόγησαν την κατάσταση συνέταξαν ψήφισμα, το οποίο περιελάμβανε τα εξής:

- Καμία εφημερίδα να μην υποχωρήσει στις αξιώσεις των απεργών.
- Πρόσκληση στην επαρχία και στο εξωτερικό για την εξεύρεση στοιχειοθετών.³²⁹
- Πρόσκληση για σύσκεψη με τους διευθυντές των τυπογραφείων και τους εκδότες βιβλίων, προκειμένου να τους ενημερώσει για την κατάσταση, επισημαίνοντας τον κίνδυνο να υποστούν και εκείνοι ανάλογα περιστατικά.
- Αίτημα προς την Κυβέρνηση να μην δεχθεί σε εργασία στο Εθνικό Τυπογραφείο, αλλά και στο τυπογραφείο του Υπουργείου των Στρατιωτικών τους απεργούς και,
- Ανάθεση στον πρόεδρο της ΕΕΔ να μεριμνήσει για τη δημοσίευση του ψηφίσματος στο σύνολο των εφημερίδων, αλλά και να πληροφορήσει τις αρχές για τα δίκαια του Τύπου.³³⁰

327. Η Ένωση Ελλήνων Δημοσιογράφων ιδρύθηκε το 1889 και σκοπός της ήταν η ηθική και υλική προστασία των μελών της και του ελληνικού Τύπου εν γένει. Τακτικά μέλη της ήταν οι διευθυντές των εφημερίδων και περιοδικών της Αθήνας, ενώ οι διευθυντές εφημερίδων ή περιοδικών που εκδίδονταν αλλού όπως και οι συντάκτες γίνονταν δεκτά ως μέλη χωρίς, όμως, να έχουν τη δυνατότητα να εκλέγουν και να εκλέγονται. Βλ. καταστατικό της «Ενώσεως των Ελλήνων Δημοσιογράφων», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 12 Απριλίου 1889, σ. 546. Πρβλ. και Χ.Γ. Γκούτος, *Ο συνδικαλισμός στο ελληνικό κράτος 1834-1914*, Ε.Ε.Ε./Δελτίον Εργατικής Νομοθεσίας, Αθήνα 1988, σ. 155.

328. Αντώνιος-Τζανετάκης, Στεφανόπολι (Κορσική 1839 – Αθήνα 1913). Δημοσιογράφος και συγγραφέας. Ασχολήθηκε με τη δημοσιογραφία και με το ψευδώνυμο Alfred Mèlek συνεργάστηκε με την εφ. *L' Indépendance Hellénique*. Το 1875 απέκτησε το δικό του φύλλο, *Le Messenger d'Athènes*, που εξυπηρετούσε τα ελληνικά συμφέροντα στο εξωτερικό. Υπήρξε πρωτεργάτης της Ε.Ε.Δ. (1889), της οποίας διετέλεσε και πρόεδρος. Το 1895 ίδρυσε πρακτορείο ειδήσεων, με το όνομα «Τηλεγραφικόν Πρακτορείον Στεφανόπολι. Το 1906 το πρακτορείο άρχισε να λειτουργεί ως ιδιότυπος ιδιωτικός οργανισμός με τίτλο «Αθηναϊκόν Πρακτορείον». Για τον Α.-Ζ. Στεφανόπολι βλ. Α. Δρούλια-Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, τ. 4, σσ. 135-136.

329. Η δημοσίευση της 19ης Ιανουαρίου από την *Εφημερίδα* για τον ερχομό στοιχειοθετών από τη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη —μία μόλις ημέρα από την έναρξη της απεργίας— μπορεί να ερμηνευθεί ως προσπάθεια εκφοβισμού και διάσπασης των απεργών.

330. «Έν Ἀθήναις τὴν 21 Ἰανουαρίου 1891». Το ψήφισμα υπογράφεται από τους: Α.Ζ. Στεφανόπολι (πρόεδρο), Α. Ρούκη (σύμβουλο), Θ. Ἀννίνο (σύμβουλο), Γ. Λυκιαρδόπουλο (ταμία) και Ι.Μ. Δαμβέργη (γραμματέα).

Την ίδια μέρα, η Παλιγγενεσία προχώρησε σε μια επίδειξη πυγμής, προσπαθώντας να διασπάσει το μέτωπο των εργατών τυπογράφων. Διέκοψε την έκδοσή της και απέλυσε τους στοιχειοθέτες που εργάζονταν στο τμήμα έκδοσης βιβλίων του τυπογραφείου της.

Καὶ ἡ Παλιγγενεσία ὄχι μόνον τὴν ἔκδοσίν της διέκοψεν, ἀλλὰ καὶ τοὺς στοιχειοθέτας, οὓς εἶχε διὰ τὸ ἐν τῷ τυπογραφείῳ της τμήμα ἐκδόσεως βιβλίων, ἀπέλυσεν, ὡς προστατεύοντας τοὺς ἀπεργοῦντας.³³¹

Ποικιλότροπα παρουσιάζεται τόσο ο αντίκτυπος του ψηφίσματος της ΕΕΔ όσο και η ενέργεια της Παλιγγενεσίας εναντίον των απεργών αλλά και των εν δυνάμει υποστηρικτών τους.

Η Νέα Εφημερίδα καταγράφει την κάμψη των απεργών,

Ἡ ὁμόφωνος αὕτη ἀπόφασις διευθυντῶν τῶν ἐφημερίδων, συνετάραττε χθὲς τοὺς ἀπεργήσαντες, ἰδίως δὲ τοὺς πρωταίτιους τῆς στάσεως, ἀναγκασθέντας ὡς ἐμάθαμεν νὰ σκεφθῶσι περὶ λήψεως μέτρων ὑποχωρήσεως.³³²

ενώ οι Καιροί παρουσιάζουν τους απεργούς να επιμένουν και να μετέρχονται διαφορών μέσων:

Ἡ ἀπεργία τῶν τυπογράφων ἐργατῶν ἐξακολουθεῖ ἔτι παρεμβάλλουσα πολλὰ προσκόμματα ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν ἐφημερίδων. Δυστυχῶς οἱ ἀπεργοὶ δὲν ἀρκοῦνται τοῦ ἔργου ἀπέχοντες. Ἐργάζονται πολυτρόπως νὰ καταστήσωσιν ἐντελῶς ἀδύνατον τῶν ἐφημερίδων τὴν ἔκδοσιν, ἀποπλανῶντες τοὺς ἐργαζομένους ἐργάτας διὰ παντοίων ὑποσχέσεων. Τὸ δὲ χειρότερον, καταφεύγουσι εἰς ἐκβιασμοὺς καὶ ἀπειλὰς κατὰ τῶν μικρῶν ἢ ἀσθενῶν ἐργατῶν, ὅπερ, τέλος, ὑποχρεοῖ εἰς παρέμβασιν τὴν δικαστικὴν ἐξουσίαν πρὸς ἀποτροπὴν δυστυχημάτων, τραυματισμῶν καὶ ταραχῶν.³³³

Η πρόσκληση της ΕΕΔ προς τους τυπογράφους και εκδότες των εφημερίδων για κοινή συνάντηση την Τετάρτη 23 Ιανουαρίου 1891 προκάλεσε το πρώτο ρήγμα στο μέ-

331. Εφημερίς, (22 Ιανουαρίου 1891), σ. 1.

332. Νέα Εφημερίς, (23 Ιανουαρίου 1891), σ. 2.

333. Καιροί, (23 Ιανουαρίου 1891), σ. 1.

τωπο των απεργών. Η επιτροπή του Ε.Σ.Τ. θα επανέλθει το απόγευμα της Τρίτης με διαφοροποιημένη πρόταση, η οποία κατατέθηκε στα γραφεία του Άστεως. Με την πρόταση αυτή, επιχειρήθηκε μία αναδίπλωση και ζητήθηκε από τους εκδότες των εφημερίδων η ανάθεση στο «Νέο Πρακτορείο» διακίνησης του ήμισυ των εκδιδομένων φύλλων. Η διεύθυνση του Άστεως παρέπεμψε την πρόταση της επιτροπής στην ΕΕΔ και από την επομένη θριαμβευτικά δημοσίευσε πως «οί τυπογράφοι ἤρχισαν καπτόμενοι».³³⁴

Την Τετάρτη 23 Ιανουαρίου πραγματοποιήθηκε η νέα, έκτακτη, συνεδρίαση της ΕΕΔ. Σ' αυτή πήραν μέρος τόσο τα μέλη της όσο και οι ιδιοκτήτες τυπογράφοι αλλά και οι εκδότες βιβλίων³³⁵ και αποφασίσθηκε:

- Η σύσταση κοινού σωματείου με τη συμμετοχή μελών της ΕΕΔ, τυπογράφων και εκδοτών βιβλίων,
- η αποδοκιμασία της πρότασης των απεργών και,
- η απόφαση να συνεδριάσουν εκ νέου την Παρασκευή 25 Ιανουαρίου, στα γραφεία της εφημερίδας *Καιροί*, όπου θα τεθούν οι βάσεις του νέου σωματείου.

Μετά το τέλος της κοινής συνεδρίασης η ΕΕΔ έλαβε την απόφαση να μην διαπραγματευτεί με τους απεργούς.

Η αντίδραση των διευθυντών, ιδιοκτητών και εκδοτών υπήρξε άμεση και καίρια. Ο νέος συνασπισμός, που δημιουργήθηκε, λειτούργησε καταλυτικά για τον τερματισμό της απεργίας. Η έκδοση των εφημερίδων ομαλοποιήθηκε σταδιακά και την Παρασκευή 25 Ιανουαρίου 1891 Το Άστυ ανακοίνωσε προς τους αναγνώστες του το γεγονός.³³⁶ Η απεργία θεωρήθηκε παρελθόν από τη Δευτέρα 28 Ιανουαρίου, όπου η *Εφημερίδα* προέβη στην παρακάτω ανακοίνωση:

334. Στην πρόταση περιέχεται και η ανακοίνωση από την επιτροπή του Ε.Σ.Τ. ότι ιδρύθηκαν μαζί με το «Νέο Πρακτορείο» και υποπρακτορεία στην επαρχία, Το Άστυ, (24 Ιανουαρίου 1891), σ. 1.

335. Στη συνεδρίαση έλαβαν μέρος εκτός από το Διοικητικό συμβούλιο της ΕΕΔ και οι εξής ιδιοκτήτες τυπογραφείων: Κ. Αγγελόπουλος, Κ. Αντωνιάδης, Σ.Κ. Βλαστός, Ν. Ιγγλέσης, Ανέστης Κωνσταντινίδης, Σ. Κουσουλίνος, Παρασκευάς Λεώνης, Αφοί Περρή, Δ. Σακελλάριος, Α. Τρίμης και ο Σ. Τσάγκρης, βλ. *Νέα Εφημερίς*, (24 Ιανουαρίου 1891), σσ. 1-2.

336. «Ἡ ἀπεργία τῶν στοιχειοθετῶν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς λήξασα. Ἡ λειτουργία τοῦ τυπογραφείου μας ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τῆς σήμερον κανονικῶς...», Το Άστυ, (25 Ιανουαρίου 1891), σ. 3.

Οί ἐργάται τυπογραφείων, ἀναγνωρίσαντες τὸ ἄδικον ὅπερ εἶχον κηρύξαντες ἀπεργίαν, ἤρξαντο ἀπὸ τῆς χθὲς ζητοῦντες καὶ πάλιν νὰ ἐπαναλάβωσι τὰς ἐργασίας των. Οὕτως ἔληξε καὶ τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο, καθ' ὃ πρωτηγωνίστησαν καὶ πάλι ὀλίγοι ραδιοῦργοι, ἐπιχειρήσαντες καὶ πολιτικῶς νὰ ἐκμεταλλευθῶσι τοὺς ἐργάτας, οἵτινες οὐκ ὀλίγας ὑπέστησαν ζημίας ἐπὶ τόσας ἡμέρας στερηθέντες ἀσκόπως καὶ ἄνευ λόγου τῶν ημερομισθίων των...³³⁷

II. ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΠΕΡΓΩΝ

Οι θέσεις των απεργῶν αποτυπώθηκαν μόνο στην *Εφημερίδα των Συντεχνιών*. Οι εκδότες των εφημερίδων είχαν αρνηθεί να δημοσιεύσουν τα αιτήματα των απεργῶν στα φύλλα τους, και γι' αυτό κατά τη διάρκεια της απεργίας μόνο σκόρπιες ειδήσεις εμφανίζονται στις στήλες των εφημερίδων σχετικά με τα αιτήματά τους, σχολιασμένες στην πλειονότητά τους αρνητικά.

Η *Εφημερίς των Συντεχνιών*, «δημοσιογραφικόν ὄργανον των συμφερόντων του ελληνικού λαοῦ, εκδιδόμενον καθ' ἐκάστην ὑπὸ του Εργατικού Τυπογραφικοῦ Συνδέσμου», κυκλοφόρησε λίγες μέρες μετά την αποτυχία της απεργίας. Η έκδοση εφημερίδας ήταν στους στόχους του Ε.Σ.Τ. και μάλιστα προβλεπόταν στο δεύτερο ἄρθρο του ιδρυτικοῦ καταστατικοῦ.³³⁸ Η έκδοσή της, στις 2 Φεβρουαρίου 1891, εκπορεύτηκε τόσο ἀπὸ την ἀνάγκη στήριξης του «Νέου Πρακτορείου» των τυπογράφων (7 Φεβρουαρίου 1891)³³⁹ ὅσο και ἀπὸ την ἀνάγκη δημοσιοποίησης ὅλων ἐκείνων των ιδεολογικοπολιτικῶν θεμάτων, που οι ὑπόλοιπες εφημερίδες δεν τα παρουσίαζαν. Στη θεματολογία της περιελάμβανε: τις συνθήκες απασχόλησης και διαβίωσης των εργαζομένων, τα συνδικαλιστικά ζητήματα, τα επαγγελματικά προβλήματα των μικροεπιχειρηματιῶν, τις σοσιαλιστικές ιδέες και ἄλλα.³⁴⁰

337. *Εφημερίς*, (28 Ιανουαρίου 1891), σ. 1.

338. «Ἄρθρον 2ον: Ὁ σκοπὸς οὗτος θέλει ἐπιδιωχθῇ διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ: α) συστηματικῆς ἀμύνης κατὰ τῶν ἐπὶ τῆς ἐργατικῆς κοινωνίας ἐν γένει καὶ τῆς τυπογραφικῆς βιομηχανίας ἰδίᾳ καταπιέσεων ὑπὸ οἰονδήποτε χρῶμα καὶ ἂν κρύπτονται αὗται, β) ἐφημερίδος τῶν ἐργατικῶν ἰδεῶν, γ) ἐταιρικῆς λέσχης, καὶ δ) συνεργατικοῦ τυπογραφείου», βλ. «Περὶ απεργικῶν», ὁ.π., σσ. 499-500.

339. Το «Νέο πρακτορεῖο των Τυπογράφων», ἀνέλαβε την πώληση και κυκλοφορία των: *Εφημερίδα των Συντεχνιών*, *Κόσμος*, *Μικρὸς Ἕλλην*, *Περιηγητὴς του Στάνλεϋ ἀνὰ την Αφρικὴν* και *Αττικὸν Μουσείον*. Βλ. *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (7 Φεβρουαρίου 1891), σ. 1.

340. «Τὴν τοιαύτην τοῦ ἐργατικοῦ λαοῦ κοινωνικὴν κατάστασιν, τὴν ἀθλίαν καὶ ἐλεεινὴν, θέλει ἐπιδιώξει, τὸ κατὰ δύναμιν, νὰ βελτιώσῃ ἡ ἐφημερίς ἡμῶν, διὰ τῆς ἐντίμου δημοσιογραφικῆς αὐτῆς δράσεως. Καὶ τοῦτο ἔσται τὸ κύριον κοινωνικὸν καὶ πολιτικὸν αὐτῆς πρόγραμμα», *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (3 Φεβρουαρίου 1891), σ. 1.

Τα αιτήματα των τυπογράφων κινούνταν σε τέσσερις άξονες: ο πρώτος σχετιζόταν με την πώληση των εφημερίδων από το νέο Πρακτορείο, ο δεύτερος με την καθιέρωση της Κυριακής ως ημέρας αργίας, ο τρίτος με τον πλήρη και σαφή καθορισμό των ωρών εργασίας, με προσανατολισμό το 10ωρο και, ο τέταρτος με την κατάργηση της νυχτερινής εργασίας. Ασφαλώς, το κυρίαρχο αίτημα ήταν η διακίνηση των εφημερίδων κι αυτό αποτελούσε την πρωταρχική αιτία της απεργίας.

Το αίτημα του Ε.Σ.Τ. να περιέλθει η διακίνηση των εφημερίδων στους κόλπους του εδράζεται σε μια στρατηγική στήριξης των ανέργων τυπογράφων, καθώς υπήρχαν αρκετοί εργάτες χωρίς σταθερή απασχόληση. Ακόμη, υπήρχε και μία ομάδα τυπογράφων προχωρημένης ηλικίας και συνεπώς σωματικά αδύναμων για τέτοιου είδους κοπιαστική εργασία, οι οποίοι θα μπορούσαν να απασχοληθούν στην διακίνηση των εφημερίδων.

Αυτό που κυρίως απουσίαζε στους εργάτες τυπογράφους ήταν η σταθερή απασχόληση, ειδικά για εκείνους που δεν εργάζονταν σε τυπογραφικά καταστήματα που εξέδιδαν εφημερίδες. Όπως είδαμε και παραπάνω, λίγοι εξ αυτών εργάζονταν κατά τη διάρκεια όλου του έτους. Οι περισσότεροι εξασφάλιζαν μόνο κάποια μεροκάματα το μήνα, συνήθως με την μέθοδο της «κατ' αποκοπήν» εργασίας και διακατέχονταν από έντονη ανασφάλεια μπροστά στην προοπτική της ανεργίας. Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί η ιδιότυπη θέση των εργατών τυπογράφων, καθώς ήταν εγγράμματοι (τουλάχιστον οι στοιχειοθέτες), αντίθετα με τους εργάτες άλλων ειδικοτήτων, που στην πλειοψηφία τους ήταν αναλφάβητοι. Η σχέση της τυπογραφίας με τη διακίνηση των ιδεών, η καθημερινή επαφή των τυπογράφων με τους συγγραφείς αλλά και ο ίδιος ο χώρος του τυπογραφείου, που ήταν συνάμα και χώρος συνάντησης των διανοούμενων, ενίσχυσαν το επιχείρημα περί διανοητικής διάστασης της εργασίας του τυπογράφου. Ιδιαίτερα για τους τυπογράφους εκείνους που εργάζονταν στις εφημερίδες, κατεξοχήν κέντρα πληροφόρησης, μπορούμε να ισχυριστούμε πως γνώριζαν τη δύναμη που διέθεταν τα έντυπα στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης και ως πρωταρχικοί συντελεστές στη δημιουργία τους είχαν την αίσθηση της συμμετοχής. Αυτή η ιδιαιτερότητα του επαγγέλματος, πέρα από το γόητρο που θα προσδώσει, θα διαφοροποιήσει τους τυπογράφους από τους υπόλοιπους εργάτες, τοποθετώντας τους στην πρωτοπορία των εργατικών διεκδικήσεων.

Η επαγγελματική κατηγορία των τυπογράφων εμφανίζει, επίσης, συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που συγκρινόμενα με τα αντίστοιχα άλλων επαγγελματικών

κλάδων μας επιτρέπουν να προβούμε σε κάποιες υποθέσεις αναφορικά με το αν οι εργάτες τυπογράφοι θα μπορούσαν να ενταχθούν στη λεγόμενη «αριστοκρατία» των εργαζομένων. Τα κριτήρια που προδιορίζει ο Hobsbawm³⁴¹ για την ένταξη αυτή φαίνεται πως καλύπτονται μόνο από τους εργαζόμενους στα συγκροτήματα του Τύπου.³⁴² Οι τυπογράφοι των εφημερίδων, ένεκα και της νυχτερινής απασχόλησης, απολάμβαναν υψηλότερες αποδοχές και είχαν τη δυνατότητα να ασκούν αποτελεσματικές πιέσεις όταν υπονομευόταν η οικονομική τους θέση. Και εξαιτίας αυτού του γεγονότος, οι εργαζόμενοι αυτοί θα προβάλλουν πρωτοποριακά αιτήματα και θα αναπτύξουν και την εντονότερη συνδικαλιστική δράση. Σε απόλυτα μεγέθη, ωστόσο, δεν ευσταθεί η υπόθεση πως οι έλληνες εργάτες τυπογράφοι του τέλους του 19ου αιώνα ανήκαν στην «εργατική αριστοκρατία». Δεν μπορεί να νοείτε ως «εργατική αριστοκρατία» ένας επαγγελματικός κλάδος, όπως οι τυπογράφοι, όταν εμφανίζει υψηλή και μακροχρόνια ανεργία,³⁴³ όταν στις τάξεις του «η φυματίωση θερίζει» και παρουσιάζει το χαμηλότερο προσδόκιμο ζωής. Όταν, επίσης, η σωματειακή του οργάνωση δεν μπορεί να κρατήσει «κλειστό» το επάγγελμα στα μέλη του και να ελέγξει τις νέες προσλήψεις.

Ο Ε.Σ.Τ. ισχυριζόταν, ακόμη, πως η πηγή του τζίρου από την πώληση των εφημερίδων προερχόταν, κατά ένα ποσοστό 90%, από την εργασία των τυπογράφων και των συντακτών των εφημερίδων. Αποτελούσαν τους φυσικούς τροφοδότες τόσο των εφημερίδων όσο και του υπάρχοντος πρακτορείου διακίνησης. Λογική, λοιπόν, ήταν η αξίωση να συμμετέχουν στη διαχείριση των μέσων (την πώληση των εφημερίδων δηλαδή), που παράγουν όλον αυτό τον πλούτο. Με την ανάληψη της διακίνησης των εφημερίδων και τα έσοδα που θα απέφερε, θα ήταν δυνατόν να ενισχυθεί οικονομικά το ταμείο των εργατών τυπογράφων. Μελλοντικά το αποθεματικό που

341. Τα κριτήρια που κυρίως πρέπει να ικανοποιούνται αφορούν στην κανονικότητα της απασχόλησης, τις συνθήκες εργασίας, στο ύψος του ημερομισθίου, στις σχέσεις με άλλες επαγγελματικές ομάδες (κατώτερες ή και ανώτερες), στο επίπεδο της ζωής, στις προοπτικές κοινωνικής ανόδου του ίδιου του εργαζόμενου στα τυπογραφεία αλλά και των παιδιών του. Για την ιδεολογία και την πολιτική δράση μιας επαγγελματικής ομάδας, βλ. Ε. Hobsbawm – J.W. Scott, «Πολιτικοποιημένοι παπουτσήδες», στον τόμο: Ε. Hobsbawm, *Ξεχωριστοί άνθρωποι. Αντίσταση, εξέγερση και τζαζ*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σσ. 36-73.

342. Βλ. και Χρ. Λούκος, «Τυπογραφία και τυπογράφοι στο ελληνικό κράτος. Πρώτη προσέγγιση: Αθήνα, 1930-1990», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 308.

343. Όπως επιβεβαιώνει και η απογραφή των εργατών Αθηνών-Πειραιώς, που πραγματοποιήθηκε τον Φεβρουάριο του 1917, ο κλάδος των τυπογράφων παρουσιάζει υψηλά ποσοστά ανεργίας, που σχεδόν αγγίζουν το 40%. Από το ποσοστό αυτό ένα ποσοστό 60% παραμένει άνεργο για διάστημα περισσότερο των τριών μηνών.

θα συσσωρευόταν θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την κάλυψη ιατροφαρμακευτικής ή άλλης περίθαλψης των τυπογράφων που είχαν καταστεί ανίκανοι για εργασία. Οι τυπογράφοι, ως εκ τούτου, με το κοινό μέτωπό τους με τους δημοσιογράφους θα είχαν ιδίο συμφέρον να προωθήσουν και να διαδώσουν την κυκλοφορία των εφημερίδων.

Οί διευθυνταί τῶν ἐφημερίδων, παρ' ὧν ἐζητήσαμεν τὴν πώλησιν τοῦ ἡμίσεος τῶν φύλλων των, μᾶς ἀπέκρουσαν καί, καίπερ ἡμεῖς εἴμεθα οἱ κύριοι παραγωγοὶ τῶν εισοδημάτων των, διὰ τῆς λόγῃς μᾶς ἠπέιλησαν... Καὶ ὅμως δὲν ἐζητοῦμεν τίποτε παράλογον τὸ ὁποῖον τὰ συμφέροντα αὐτῶν νὰ βλάψῃ· οὔτε αὐξήσιν ἡμερομισθίου, οὔτε ἐλάττωσιν ἐργασίμων ὥρων, τὰ ὁποῖα θὰ ἐπέδρων ἀμέσως ἐπὶ τῶν ἰδιοτελῶν συμφερόντων των· διατὶ νὰ μὴ ἀποδώσωσιν εἰς ἡμᾶς ἓν μέρος τῶν δικαιωμάτων μας ἂν ἓν ἐλάχιστον ποσοστὸν τῶν κερδῶν τὰ ὁποῖα χορηγοῦσιν εἰς τὸ πρακτορεῖον;³⁴⁴

Από τη διατήρηση της υπάρχουσας κατάστασης μόνοι κερδισμένοι αναδείχθηκαν οι πράκτορες διακίνησης πρόσωπα, που κατά τον Ε.Σ.Τ. δεν είχαν σχέση με το αντικείμενο. Ένα μεγάλο μέρος από το δυναμικό του «Κεντρικού Πρακτορείου» προερχόταν από τη «Σχολή των απόρων παιδίων» του εν Αθήναις Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός». Περίπου 400 νέοι της σχολής εργάζονταν ως εφημεριδοπώλες, με μερική ή πλήρη απασχόληση, στο πρακτορείο. Από τους εφημεριδοπώλες της Αθήνας, ένα ποσοστό 50% προερχόταν από την εν λόγω σχολή.³⁴⁵ Το ποσοστό που είχε επιβληθεί από το «Κεντρικό Πρακτορείο» για τη διακίνηση του Τύπου θεωρείτο υψηλό και μάλιστα οι εφημερίδες, όπως Το Άστυ από τις αρχές του 1891, είχαν αντιδράσει με άρθρα τους για την υψηλή αμοιβή των πρακτόρων.

Οι εφημερίδες, από την πλευρά τους, προβάλλουν αυτό το επιχείρημα ως το μοναδικό για το ξέσπασμα της απεργίας, προσδοκώντας να αποδυναμώσουν τη θέση του Ε.Σ.Τ.. Είναι φανερό πως απογυμνώνοντας την επιχειρηματολογία του Ε.Σ.Τ. από οποιαδήποτε πολιτική διεκδίκηση, η απεργία ανάγεται σε ένα συντεχνιακό εκβιασμό.

Ωστόσο, η προβολή αυτής της θέσης αντανακλά ρεαλιστικά την πραγματικότητα των τυπογραφείων: οι συνθήκες εργασίας στα τυπογραφεία ήταν ιδιαίτερα άσχη-

344. *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (10 Μαρτίου 1891), σ. 1.

345.. Για τους οικότροφους της σχολής του «Παρνασσού», που εργάζονταν ως εφημεριδοπώλες, βλ. Μ.Π. Λάμπρος, «Απόρων παιδίων βίος και έθιμα», *Παρνασσός*, τ. 13, τχ. Β' (Μάρτιος-Απρίλιος 1890), σ. 199.

μες.³⁴⁶ Οι τυπογράφοι εργάζονταν 10-12 ώρες ημερησίως, συνήθως σε υπόγεια ή κακώς αεριζόμενα καταστήματα, με καθόλου ή ελάχιστη θέρμανση και υποτυπώδεις κανόνες υγιεινής. Αν τα παραπάνω συνδυαστούν με τη συνεχή επαφή με βλαβερά μεταλλικά στοιχεία, όπως ο μόλυβδος και το αντιμόνιο, εύκολα εξηγείται γιατί εκδήλωναν συχνά συμπτώματα φυματίωσης. Εργάζονταν όρθιοι, καταβάλλοντας το σώμα τους και με την καθημερινή στοιχειοθεσία κατέστρεφαν την όρασή τους. Κι όπως παρατηρεί ο Δ. Χατζόπουλος στο Άστυ, το 1894,³⁴⁷ οι τυπογράφοι μετά την ηλικία των 40 ετών ήταν ανίκανοι για εργασία και αναζητούν εργασία στο Εθνικό Τυπογραφείο, όπου προφανώς ο ρυθμός εργασίας ήταν λιγότερο έντονος. Με το πρακτορείο διακίνησης θα αντιμετωπιζόταν το πρόβλημα βιοπορισμού ενός σημαντικού ποσοστού εργατών της τυπογραφίας, οι οποίοι θα εξασφάλιζαν καθημερινά τα προς το ζην.

III. Οι θέσεις των Εφημερίδων

Τα επιχειρήματα των διευθύνσεων των εφημερίδων, όπως διατυπώθηκαν κατά τη διάρκεια του δεκαημέρου της απεργίας μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

- 1) Οι δημοσιογράφοι αποτελούν τον πρώτο και κυρίαρχο παράγοντα του Τύπου,
- 2) Το υπάρχον «Κεντρικό Πρακτορείο» έχει συμβάλει καθοριστικά στη διάδοση του Τύπου, και
- 3) Οι απεργοί χρησιμοποίησαν εκβιαστικές μεθόδους για την ικανοποίηση των αιτημάτων τους.

346. Στη συντηρητική, κατά τον Κορδάτο, εφημερίδα της Πάτρας ο Φορολογούμενος, δημοσιεύεται ανώνυμο άρθρο όπου περιγράφεται ως εξής το επάγγελμα του τυπογράφου: «Τὸ ἐπάγγελμα τῶν τυπογράφων εἶναι ἐπιπονώτατον καὶ ἀστοργώτατον, ἐπιπονώτατον μὲν, διότι ἐξαντλεῖ ταχέως ὅλας τὰς δυνάμεις τοῦ ἐργάτου, οὐδὲ τῆς ὁράσεως ἐξαιρουμένης, ἀποστερεῖ αὐτὸν τὸν κοινοτέρων ἀπολαύσεων τῆς ζωῆς καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀναποφεύκτου ὕπνου· ἀστοργώτατον δέ, διότι γλίσχρα παρέχει τὰ μέσα τῆς ὑπάρξεως καὶ κατὰ τὸ γῆρας τῷ ἀποστερεῖ ταῦτα τελείως. Ἐν ἐνὶ οἷ τυπογράφοι ζῶσιν ἀθλίως, γηράσκοντες δὲ ἀφίνουσι τὰς οἰκογενεῖας των εἰς τοὺς δρόμους», Φορολογούμενος, φ. 821, (25 Ιανουαρίου 1891).

347. Βλ. Ν.Ε., Σκιαδάς, ό.π., σσ. 204-214.

Ο δημοσιογράφος³⁴⁸ αποτελεί τον πρωταρχικό παράγοντα του Τύπου, ο οποίος καταβάλλει όχι μόνο την προσωπική του εργασία, αλλά και όλα εκείνα τα υλικά κεφάλαια για την εύρυθμη λειτουργία του Τύπου. Με μικρή εξάσκηση και εξαιτίας της γειτνίασης με τα τυπογραφεία, μπορεί να μεταβληθεί και σε έναν καλό στοιχειοθέτη. Η αντίστροφη διαδικασία, δηλαδή ένας στοιχειοθέτης να μεταβληθεί σε έναν εξίσου καλό δημοσιογράφο, δεν είναι εφικτή. Συνεπώς, το μόνο ζήτημα στο οποίο θα πρέπει να περιοριστούν οι απαιτήσεις των εργατών τυπογράφων είναι η βελτίωση της οικονομικής τους θέσης. Ο δημοσιογράφος είναι το πνεύμα και η ψυχή της τυπογραφίας, ο μόνος που δικαιούται να έχει τη διεύθυνση. Υποχρέωσή του προς τους τυπογράφους είναι η σταθερή καταβολή του ημερομισθίου, ακόμη και αν ο ίδιος συχνά, παρόλη τη σκληρή του εργασία, δεν έχει ανάλογες οικονομικές απολαβές.³⁴⁹

Το 1888 το «Κεντρικό Πρακτορείο» απασχολούσε 387 εργαζομένους στη διακίνηση του Τύπου, 81 στην Αθήνα και τον Πειραιά και τους υπόλοιπους 306 σε 28 επαρχιακές πόλεις και 2 υποπρακτορεία του εξωτερικού, στην Αλεξάνδρεια και στην Κωνσταντινούπολη.³⁵⁰

Στην έκθεση του «Κεντρικού Πρακτορείου», τον Ιούλιο του 1888, αναφέρεται πως διακινήθηκαν συνολικά 490.000 φύλλα, όταν ο αντίστοιχος μηνιαίος αριθμός για το 1875, πρώτη χρονιά λειτουργίας του, ήταν 45.000 φύλλα, γεγονός που καταδεικνύει την επιτυχημένη πορεία του.

Τα έσοδα του «Κεντρικού Πρακτορείου» προέρχονταν από την αγορά φύλλων από τους εκδότες με έκπτωση 35% και συνεπώς την εξασφάλιση 3,5 λεπτών για κάθε φύλλο στη συνήθη τιμή των 10 λεπτών. Από τα έσοδα αυτά, 3 λεπτά έπαιρνε ο εφημεριδοπώλης και 0,5 η Κεντρική Διεύθυνση. Οι εφημεριδοπώλες δεν ήταν έμμισθοι υπάλληλοι αλλά κέρδιζαν το ημερομίσθιό τους με ποσοστά επί των πωλήσεων, γεγονός που απέφερε ένα μέσο ημερομίσθιο 4-6,50 δρχ., ποσό ιδιαίτερα ικανοποιητικό για την εποχή.

Η ραγδαία αύξηση των πωλήσεων και κατά συνέπεια η σημαντική αύξηση των εσόδων, συνηγορούσαν στο να παραμείνει η διακίνηση στο «Κεντρικό Πρακτορείο». Η οικο-

348. Σύμφωνα με το καταστατικό της ΕΕΔ, με τον όρο «δημοσιογράφος» εννοούνται οι διευθυντές των εφημερίδων και περιοδικών. Βλ. Καταστατικό της *Ενώσεως Ελλήνων Δημοσιογράφων*, ό.π.

349. «Ο δημοσιογράφος, ό καταβάλων καί κεφάλαια μεγάλα καί έργασίαν άκαταπόνητον, δύναται νά μὴν κερδίζη οὐδὲ τὸν ἄρτον πολλάκις, εἶναι ὅμως ὑπόχρεως νά πληρώνη τακτικῶς τοὺς ἐργάτας», *Ερμής*, (27 Ιανουαρίου 1891), σ. 3.

350. Βλ. Έ. Σταυροπούλου, «Πρώτες προσπάθειες για την καλύτερη διακίνηση του Τύπου στην Ελλάδα. Η οργάνωση του Κεντρικού Πρακτορείου Εφημερίδων», στο: Λ. Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2005.

νομική ευρωστία του πρακτορείου, κατά τους εκδότες, εξασφάλιζε την κερδοφορία σε όλους τους κρίκους της παραγωγικής αλυσίδας, δημοσιογράφους, τυπογράφους, υποπράκτορες και πωλητές εφημερίδων. Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι ο Τσαγγάρης, ιδιοκτήτης του «Κεντρικού Πρακτορείου», αξιοποιώντας το επιχειρηματικό του πνεύμα χρηματοδότησε την έκδοση εφημερίδων, καθώς και την εισαγωγή δημοσιογραφικού χάρτου.³⁵¹ Οι επενδύσεις αυτού του είδους, πέρα από την προφανή τόνωση του συστήματος παραγωγής του περιοδικού τύπου, ισοδυναμούν ουσιαστικά με τη χρηματοδότησή του.

Οι διευθυντές των εφημερίδων αν και αιφνιδιάστηκαν αρχικά από τις κινητοποιήσεις των εργατών, αντέδρασαν αποφασιστικά και συντεταγμένα στις ξαφνικές και βίαιες, αρκετές φορές, πιέσεις των εργατών της τυπογραφίας. Οι εργάτες τυπογράφοι απαίτησαν την ανάληψη της διακίνησης των εφημερίδων. Η εκδήλωση της απεργίας, αν και σκόπευε στη διάλυση του «Κεντρικού Πρακτορείου», υπέσκαπτε πρωτίστως τις εφημερίδες, οι οποίες δεν ήταν δυνατόν να συναινέσουν σε λύσεις που απειλούσαν την ισορροπία του συστήματος διακίνησης. Πολύ περισσότερο, από τη στιγμή που ο Ε.Σ.Τ. δεν είχε καμιά προηγούμενη εμπειρία από τη διακίνηση, δεν ενέπνεε εμπιστοσύνη και δεν υποσχόταν καμιά ασφάλεια για την ομαλή λειτουργία της αγοράς. Η συγκέντρωση τόσο της τυπογραφικής εργασίας όσο και της διακίνησης των εντύπων στα χέρια της ίδιας ομάδας θα είχε ολέθρια αποτελέσματα. Θα προκάλούσε την υποταγή του ανεξάρτητου φρονήματος των εφημερίδων και εν τέλει ανισορροπία σε όλο το φάσμα παραγωγής και διακίνησης του Τύπου.

Οί άγαπητοί συνεργάται μας τυπογράφοι ένόμισαν ότι έπρεπε νά κάμουν καί άλλην δουλειάν, τουτέσιν νά αναλάβουν τήν κυκλοφορία τών έφημερίδων... Τήν άλλη αύτην έπιχείρησιν δέν εζήτησαν νά τήν εκτελέσουν έν έλευθέρα συμφωνία, άλλ' έν πιέσει. Ή μᾶς δίδετο τὸ πρακτορεῖον ἢ δέν σᾶς βγάζομεν φύλλον...³⁵²

IV. Η απεργία και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της

Η αφορμή που προκάλεσε την απεργία, η άρνηση των εφημερίδων να εκχωρήσουν στο νεότευκτο πρακτορείο τη διανομή των φύλλων τους, δεν επαρκεί για να κατα-

351. Κ.Ζ. Πολίτης, «Εφημερίδες και δημοσιογράφοι: Τα πρώτα 'μεγαθήρια' ταχυπαιστήρια στην Αθήνα», *Θησαυρός*, τόμ. ΙΕ', τχ. 733 (14 Δεκεμβρίου 1952), σ. 8.

352. *Ακρόπολις*, (19 Ιανουαρίου 1891), σ. 1.

νοηθεί η απεργία για τα δεδομένα της πρώιμης βιομηχανικής ελληνικής κοινωνίας του τέλους του 19ου αιώνα. Η αφορμή, εξάλλου, δεν είναι και η βαθύτερη αιτία των γεγονότων. Μολονότι τα αιτήματα των απεργών εκφράζουν ένα είδος μηνύματος, κάτι από εκείνα που ήσαν ή βίωναν οι εργάτες τυπογράφοι, δεν αναδεικνύουν από μόνα τους τη συνολική διάσταση των σχέσεων που εμπεριέχουν.

Η απεργία των εργατών τυπογράφων, όπως παρουσιάζεται στον αθηναϊκό τύπο, εμφανίζεται ως μια αιφνιδιαστική ενέργεια. Δεν διαθέτουμε στοιχεία που να αποδεικνύουν μια πολιτική στρατηγική, έναν προσχεδιασμό. Τα οργανωτικά σχέδια των απεργών δείχνουν ένα χαμηλό βαθμό συντονισμού και η οργάνωσή τους παραμένει στοιχειώδης.

Οι τυπογράφοι είχαν τη δυνατότητα να πληροφορούνται αναφορικά με τις κινητοποιήσεις της ευρωπαϊκής εργατικής τάξης από τις εφημερίδες και τα άλλα έντυπα που τύπωναν. Και τα τυπογραφεία, κατεξοχήν χώροι πληροφόρησης, αποτελούν έναν πρόσφορο πεδίο για την ανάπτυξη νέων κοινωνικών ιδεών και τη δοκιμή καινοτόμων πρακτικών. Το γεγονός αυτό, ότι δηλαδή οι τυπογράφοι ήταν εκ των πραγμάτων καλύτερα ενημερωμένοι από τις άλλες επαγγελματικές ομάδες,³⁵³ αυξάνει τη δεκτικότητά τους σε νέες ιδεολογίες, όπως αυτή του σοσιαλισμού, που άρχισαν να διαδίδονται ήδη στην ελληνική κοινωνία το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Άλλωστε, όπως μας πληροφορεί ο Δ. Χατζόπουλος, οι περισσότεροι συνδρομητές της εφημερίδας *Σοσιαλιστής* ήταν στοιχειοθέτες.³⁵⁴

Οι πρώτες κινητοποιήσεις στην Ελλάδα τοποθετούνται είτε στις κοινότητες των ξένων εργατών —την ειδικευμένη «εργατική αριστοκρατία»—, είτε στις βιομηχανίες που συνδέονταν με τον τύπο και την εκδοτική δραστηριότητα, είτε στα ξενοδοχειακά επαγγέλματα και στις υπηρεσίες.³⁵⁵

Στις στήλες της *Εφημερίδας των Συντεχνιών*, πολλά άρθρα πραγματεύονται τα θέματα της εργατικής τάξης και τη θέση της στο ισχύον πολιτικό σύστημα. Στην αρ-

353. Βλ. Λ. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σ. 115.

354. «Κατά τὸ πλεῖστον οἱ στοιχειοθέται εἶναι φιλελεύθεροι, συχνότατα σοσιαλισταί, ἴσως δὲ μίαν ἡμέραν ὑπάρξουν μεταξύ αὐτῶν καὶ ἀναρχικοὶ —δὲν ἐγγυώμεθα. Ἡ γνωστὴ ἐφημερὶς ὁ 'Σοσιαλιστής' ἔχει τοὺς περισσότερους συνδρομητὰς τῆς στοιχειοθέτας. Καὶ ὅλα αὐτὰ ἀπὸ τὴν πολλὴν τῶν καθημερινὴν ἀνάγκων», βλ. Δ. Χατζόπουλος (Μποέμ) στο: «Αἱ ἐργαζόμενοι Αῠθῆναι: τυπογράφοι καὶ στοιχειοθέται», ὁ.π., σσ. 1-2.

355. Η κοινή συνισταμένη των παραπάνω εδράζεται στην παραδοχή ότι ως πρωτοπορία θεωρούνται οι επαγγελματικές εκείνες ομάδες που έρχονται σε άμεση επαφή με την ευρωπαϊκή εργατική κουλτούρα. Βλ. Λ. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής...*, ὁ.π., σ. 115.

θρογραφία της εφημερίδας η συζήτηση διεξάγεται με όρους πολιτικούς: οι κεφαλαιούχοι στον έναν πόλο και οι εργάτες στον άλλο. Αναλύεται η κατάσταση της εργατικής τάξης στις ευρωπαϊκές χώρες, αναδεικνύεται η δυναμική της και γίνεται ένας πρώιμος παραλληλισμός με την κατάσταση που επικρατεί στην Ελλάδα. Διερευνούνται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των τάξεων και τονίζεται η ανάγκη ένωσης όλων των εργατικών ομάδων για την επίτευξη των κοινών σκοπών των εργατών.

Ἀφ' ὅτου ἤρχισεν ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου, πρώτην φοράν σήμερον οἱ ἐργάται παντὸς ἔθνους ἀρχίζουν νὰ ἐννοοῦν ὅτι ἄλλην ἐλπίδα δὲν ἔχουν εἰμὴ τὴν συνεννόησίν των καὶ συνάμα ὅτι αὕτῃ ἡ ἐλπίς εἶναι σταθερωτάτῃ βάσις τῆς ἀναγεννήσεώς των. Ἀνέκαθεν οἱ ἐργάται ὑπῆρξαν θύματα τῶν μὴ ἐργατῶν.³⁵⁶

Δεν είναι γνωστή η ταυτότητα των συντακτῶν αυτῶν των ἀρθρῶν, το εἶναι οἱ ἀρθρογράφοι ἦταν τυπογράφοι καὶ ποία σχέση εἶχαν με τον Ε.Σ.Τ.. Τα περισσότερα ἀρθρα ἦταν ἀνυπόγραφα καὶ ἄλλα υπογράφονταν με ψευδώνυμα, ὅπως «Εργάτης», «Ἑλλη», «Θερσίτης», κ.ά. Εἶναι προφανές, ὁμως, ὅτι ἀνάλογες συζητήσεις γίνονται καὶ στους κόλπους του Ε.Σ.Τ.. Ὅπως εἶναι γνωστό, διεκρινόταν ἡ συνείδηση ὅτι ἡ υπερεκμετάλλευση τῆς εργατικῆς τάξης ἀποτελέσει γενικό χαρακτηριστικό στην Ελλάδα του 19ου αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ στις βιομηχανοποιημένες ευρωπαϊκές κοινωνίες. Ἡ υπερεργασία, με τα ἐκτεταμένα ὥραρια καὶ οἱ χαμηλοὶ μισθοὶ σημαδεύουν τὴν πρώτη περίοδο ἐκβιομηχάνισης τῆς χώρας. Ἡ ὑπὸ διαμόρφωση ἐλληνικὴ εργατικὴ τάξη δὲν διαθέτει ουσιαστικὴ διαπραγματευτικὴ δύναμη στους ἐργασιακοὺς χώρους καὶ μίας καὶ το κοινωνικὸ κράτος δὲν υφίσταται καν, οἱ σχέσεις τῆς βιομηχανικῆς μισθωτῆς ἐργασίας διαμορφώνονται χωρὶς σχεδιασμό, με τὴ δεδομένη κυριαρχία των ἐργοδοτῶν καὶ τις προνομιακές σχέσεις τους με τὴν ἐξουσία. Ἡ ἀπουσία οποιασδήποτε ἐργατικῆς νομοθεσίας, που θα ρύθμιζε τις σχέσεις κεφαλαίου-ἐργασίας, θέτοντας κάποιους στοιχειώδεις κανόνες ἔχει ως ἀποτέλεσμα τὴν χωρὶς ὄριο ἀνάπτυξη των ἐκμεταλλευτικῶν σχέσεων, ἡ ρύθμιση των ὁποίων ἦταν στη διακριτὴ ευχέρεια των ἐργοδοτῶν.

Αποτελεῖ ἐρωτηματικὸ ἀν ἡ ἐπίδραση των σοσιαλιστικῶν ιδεῶν ἐπιτάχυνε τὴν ἐκδήλωση τῆς ἀπεργίας. Δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα που νὰ υποδηλώνουν μὴ σαφὴ σύνδεση με σοσιαλιστικές ομάδες, ἐνὼ καμία ἀπὸ αὐτές δὲν προσπάθησε νὰ οἰκειοποιηθεῖ τὴν ἀπεργία. Οἱ εφημερίδες ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους κατηγοροῦν τους ἀπεργούς

356. Βλ. «Πρὸς τους ἐργάτας», *Εφημερίς των Συντεχνιών*, φ. 29, (7 Μαρτίου 1891), σ. 1.

ως κοινωνιστές, που έχουν στασιαστικούς σκοπούς. Εκμεταλλεζόμενοι το αρνητικό πρόσημο που είχε προσλάβει η έννοια «κοινωνισμός»,³⁵⁷ επιχειρούν να αποστερήσουν από τους απεργούς την έξωθεν καλή μαρτυρία και την αλληλεγγύη άλλων κοινωνικών ομάδων. Η θέση αυτή αποκρούεται σθεναρά από τους εργάτες τυπογράφους, οι οποίοι διακύρυσσαν ότι «εἴμεθα ἐργάται ἀδικούμενοι καὶ τίποτε περισσότερο».³⁵⁸

Η πρωτοβουλία για την οργάνωση ενός νέου πρακτορείου διακίνησης από εργάτες τυπογράφους ήταν μια παρακινδυνευμένη ενέργεια, με μικρό ποσοστό επιτυχίας, καθώς η διακίνηση των εφημερίδων δεν ενέπιπτε στο αντικείμενο της ειδικότητάς τους, δεν είχαν τις αντίστοιχες γνώσεις και καμία προηγούμενη εμπειρία. Προσφερόταν, όμως, ως λύση στα προβλήματα που αντιμετώπιζαν — ανεργία, απασχόληση για ηλικιωμένους ή ανίκανους προς εργασία, οικονομική ενίσχυση του ταμείου τους. Η ανάληψη της διακίνησης των εφημερίδων θα σήμαινε τον «προβιβασμό» των εργατών της τυπογραφικής βιομηχανίας, εφόσον θα διαχειρίζονταν ένα πολύτιμο κοινωνικό αγαθό, το οποίο άλλωστε οι ίδιοι παρήγαγαν. Το πεδίο της αντιπαράθεσης εστιάζεται στη διττή υπόσταση της εφημερίδας. Για τους δημοσιογράφους, η εφημερίδα, αποτελεί ένα μέσο έκφρασης και πληροφόρησης, ενώ για τους τυπογράφους αποτελεί ένα ακόμη εμπορεύσιμο προϊόν. Και οι δύο πλευρές διεκδικούν το ίδιο προϊόν επιθυμώντας να το διαχειριστούν προς όφελός τους.

Η επίδραση των σοσιαλιστικών ιδεών σε μέλη του Ε.Σ.Τ., η οποία διαφαίνεται τόσο μέσα από το καταστατικό του συλλόγου αλλά και τις συνδρομές στην εφημερίδα *Σοσιαλιστής*, είναι υπαρκτή και θα μπορούσε να ερμηνευθεί από το γεγονός πως οι εργάτες τυπογράφοι, ως οι μόνοι εγγράμματοι εργάτες, ήταν σε θέση να προσεγγίσουν και να αντιληφθούν άμεσα τη σημασία του σοσιαλιστικού ρεύματος. Μολονότι υιοθέτησαν την πρακτική της απεργίας (1882, 1891) και αποτέλεσαν τον προάγγελο του «απεργιακού κύματος»³⁵⁹ στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1890, δεν κατόρ-

357. Στα τέλη του 19ου αιώνα, στην Ελλάδα η χρήση των λέξεων «σοσιαλισμός ή κοινωνισμός» προκαλούσε δυσφορία. Όπως προκύπτει από την μαρτυρία του Καλλέργη, οι παραλήπτες του *Σοσιαλιστή* επέστρεφαν τα φύλλα της εφημερίδας, καθώς «εις πολλούς ό τίτλος ἐπροξένη τρόμον». Βλ. και Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, Αθήνα 1985.

358. Βλ. το λόγο που εκφώνησε ο πρόεδρος του Ε.Σ.Τ., Π. Θεοδωρόπουλος, στη γενική συνέλευση της 10ης Μαρτίου, *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (13 Μαρτίου 1891), σ. 2.

359. Βλ. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972³, σ. 34· Κ. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης: η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1985, σσ. 196, 245.

θωσαν να συνδέσουν τις κλαδικές τους διεκδικήσεις με τις διεκδικήσεις που θα προβάλλουν άλλα τμήματα της ελληνικής εργατικής τάξης του τέλους του 19ου αιώνα.

2. Η Εφημερίς των Συντεχνιών

Η Εφημερίδα των Συντεχνιών³⁶⁰ με υπότιτλο «δημοσιογραφικόν όργανον των συμφερόντων του ελληνικού λαού», κυκλοφόρησε από τον Εργατικό Σύνδεσμο των Τυπογράφων, όπως ήδη έχει αναφερθεί, λίγες μέρες μετά την απεργία του Ιανουαρίου του 1891, την Κυριακή 3 Φεβρουαρίου. Η έκδοση της εφημερίδας ήταν ημερήσια και ακολουθούσε την καθιερωμένη συχνότητα των εφημερίδων της εποχής. Συνολικά κυκλοφόρησαν σαράντα πέντε φύλλα και κάθε φύλλο είχε σταθερά τέσσερις σελίδες. Ανάλογα με την έκταση της ημερήσιας ύλης, ο εκδότης μεγάλωνε ή μίκρυνε τα τυπογραφικά στοιχεία, αποφεύγοντας το ενδεχόμενο ύπαρξης κενών στη μια περίπτωση, αλλά και περισσότερων σελίδων στην άλλη.

Η διάταξη της σελίδας ήταν τετράστηλη και είχε διαστάσεις 35 X 50 εκ. Χρησιμοποιούσε συνηθισμένα τυπογραφικά στοιχεία, ιδιαίτερα κοινά για όλες τις εφημερίδες της εποχής. Χωρίς ιδιαίτερα κοσμήματα, είχε μια μάλλον λιτή εμφάνιση, ενώ ακολουθούσε, όπως και οι υπόλοιπες εφημερίδες, το μοτίβο των επιφυλλίδων και των διαφημίσεων.

Στο τεσσαρακοστό πέμπτο φύλλο, που εκδόθηκε στις 24 Μαρτίου 1891, και πιθανότητα αποτελεί το τελευταίο της Εφημερίδας των Συντεχνιών, δεν γίνεται καμιά απολύτως αναφορά για το κλείσιμο της εφημερίδας. Η ύλη, δομημένη όπως και στα προηγούμενα φύλλα, δεν προϊδεάζει τον αναγνώστη ότι πρόκειται για το τελευταίο φύλλο της εφημερίδας. Η μοναδική διαφοροποίηση που παρατηρείται κατά την περιδιάβαση των φύλλων έγκειται στο σημείο εκείνο του πρωτοσέλιδου κάθε φύλλου, όπου αναγράφονται τα στοιχεία της εφημερίδας: συνδρομές, δημοσιεύσεις, διεύθυνση κλπ. Ενώ μέχρι και το 20ό φύλλο η διεύθυνση της εφημερίδας που αναγράφεται είναι στην οδό Λέκκα 32, εντός του «Νέου Πρακτορείου των Τυπογράφων», από το 21ο φύλλο παραλείπεται η ένδειξη «εντός του Νέου Πρακτορείου των Τυπογράφων». Αυτό συνηγορεί σε τουλάχιστον τρεις υποθέσεις: α) ο χώρος της σύνταξης και

360. Για τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν κατά την αποδελτίωση της εφημερίδας βλ. Έ. Δρούλια, *Η εφημερίδα Χρόνος του Ιωάννη Φιλήμονα, 1833, Μνήμων* (παραρτήματα αρ. 16), Αθήνα 2010.

των τυπογραφείων της εφημερίδας δεν επαρκούσε και για τις ανάγκες του «Νέου Πρακτορείου», οπότε η συστέγαση ήταν πια αδύνατη, β) το «Νέο Πρακτορείο» υπολειτουργούσε και τελικά οδηγήθηκε στον τερματισμό των εργασιών του και, γ) εντοπίζονται διαφωνίες μεταξύ της νεοσύστατης εφημερίδας και των διαχειριστών του «Νέου Πρακτορείου», με αποτέλεσμα τον, και χωροταξικά, διαχωρισμό των δραστηριοτήτων τους.

Τη διαχείριση της *Εφημερίδας των Συντεχνιών* είχαν αναλάβει οι Δ. Ιαεσιμίδης και Κ.Γ. Μίσιος,³⁶¹ ενώ διευθυντής της ορίστηκε ο Στυλιανός Τσουδερός, ο οποίος είχε και την αποκλειστική ευθύνη για τις επιφυλλίδες της εφημερίδας.

Όπως είπαμε και παραπάνω δεν διαθέτουμε στοιχεία που να συνηγορούν στη διακοπή της έκδοσης της εφημερίδας. Εικάζουμε πως η εφημερίδα έπαυσε να εκδίδεται γιατί προέκυψαν διενέξεις μεταξύ των ανθρώπων, που είχαν αναλάβει αυτό το δύσκολο εγχείρημα. Προς αυτή την κατεύθυνση συνηγορεί και η αποχώρηση από τη διεύθυνση της εφημερίδας τόσο του Κ. Μίσιου όσο και του διευθυντή της, Σ. Τσουδερού.³⁶² Για την αναστολή της έκδοσης ίσως συντέλεσαν ακόμη δύο παράγοντες: η απογοήτευση που επικράτησε τόσο με τη μη πραγματοποίηση των σκοπών της απεργίας που προηγήθηκε όσο και με την αποτυχία προσέλκυσης νέων εφημερίδων στο νεοσύστατο πρακτορείο διακίνησης. Επίσης, θεωρείται αρκετά πιθανό, η θεματολογία της εφημερίδας, η οποία υποστήριζε ανοικτά όλο και περισσότερο τις σοσιαλιστικές και φιλεργατικές ιδέες να απομάκρυνε αρκετούς από τους εκπροσώπους των διαφόρων συντεχνιών, που αρχικά είχε φέρει με το μέρος της.

Οι συνδρομές ήταν διαχωρισμένες σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με τον τόπο αποστολής της εφημερίδας. Έτσι, η ετήσια συνδρομή για την Αθήνα ανέρχονταν στις 10 δρχ., για την επαρχία στις 15 δρχ., ενώ για το εξωτερικό στα 18 χρυσά φράγκα.³⁶³

361. Τα ονόματα των διαχειριστών της εφημερίδας εμφανίστηκαν για πρώτη φορά στο τέταρτο φύλλο. Βλ. *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (6 Φεβρουαρίου 1891), σ. 1. Για την *Εφημερίδα των Συντεχνιών* βλ. και Χ. Γκούτος, *Ο συνδικαλισμός στην Αθήνα το 1891*, ό.π., σσ. 75-120.

362. «Απεχώρησε γενικώς από της παρελθούσης Παρασκευής τῆς “Εφημερίδος τῶν Συντεχνιών” ὁ κ. Στυλιανὸς Μ. Τσουδερός διὸ καὶ ἡ ἐπιφυλλὶς θὰ διακοπῇ ἐπὶ τινὰς ἡμέρας», *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (24 Φεβρουαρίου 1891), σ. 3.

363. Κατά τις πρώτες ημέρες της κυκλοφορίας της εφημερίδας σημειώθηκαν καθυστερήσεις στην παράδοση των φύλλων στους συνδρομητές. Η διεύθυνση της εφημερίδας απέδωσε αυτή τη δυσλειτουργία στην εξωτερική υπηρεσία που είχε αναλάβει τη διακίνηση: «Ζητοῦμεν συγγνώμην παρὰ τῆς πληθύος τῶν ἀξιωτίμων ἡμῶν συνδρομητῶν, ὅσοι δὲν ἔλαβον τακτικῶς τὰ πρῶτα φύλλα τῆς ἐφημερίδος μας ἔνεκα τῆς μὴ τακτοποιήσεως εἰσέτι τῆς ἐξωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ φύλλου μας. Τὸ κακὸν ταχέως θέλει ἐπανορθωθῇ καὶ πιστεύομεν,

Δεν διαθέτουμε αρκετά στοιχεία για την ταυτότητα των συντακτών της εφημερίδας, τα οποία θα μας επέτρεπαν να διαπιστώσουμε την θεωρητική και ιδεολογική προέλευσή τους, αλλά και τις διαδρομές τους στο πολιτικοκοινωνικό γίγνεσθαι της χώρας. Επιπρόσθετα, οι πληροφορίες μας δεν είναι επαρκείς ούτε για τις σχέσεις τους με τον «Εργατικό Σύνδεσμο των Τυπογράφων».

Τα περισσότερα από τα άρθρα, που δημοσιεύθηκαν ήταν ανυπόγραφα. Αν εξαιρεθούν οι Ιασεμίδης, Μίσιος και Τσουδερός, που αποτελούσαν την διεύθυνση της εφημερίδας και είχαν, ασφαλώς, τη ευθύνη για τα δημοσιεύματα, δεν γνωρίζουμε άλλα ονόματα από το δημοσιογραφικό και τυπογραφικό προσωπικό της εφημερίδας. Εκτός των τριών που αναφέρθηκαν πολύ πιθανό να ήταν συντάκτης της εφημερίδας και ο Βασίλειος Δουδούμης, ο οποίος ήταν συνεργάτης³⁶⁴ της εφημερίδας από τις πρώτες μέρες της κυκλοφορίας της. Ο Β. Δουδούμης, δικηγόρος το επάγγελμα, ο οποίος υπήρξε συμμαθητής του Π. Δρακούλη,³⁶⁵ ιδρυτικό μέλος και γραμματέας του «Κοινωνικού Συνδέσμου»,³⁶⁶ ήταν μια πολυσχιδής προσωπικότητα. Απέστειλε μια

ὅτι θὰ μᾶς ἀποδώσωσι δικαιοσύνην, ὅταν λάβωσιν ὑπ' ὄψιν τὸ ἀλάνθαστον ἀπόφθεγμα τῶν ἀρχαίων προγόνων μας 'πάσα ἀρχὴ δύσκολος', *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (12 Φεβρουαρίου 1891), σ. 3.

364. «Δημοσιεύοντες ἐνταῦθα τὰς γενικὰς ἀρχὰς τοῦ προγράμματος τοῦ 'Κοινωνικοῦ Συνδέσμου', οὗτινος ἡ ἴδρυσις ἀναγκάτως ἔπρεπε νὰ συντελεσθῇ καὶ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ κοινωνίᾳ, ἵνα μὴ μόνοι ἡμεῖς ἐξ ὅλων τῶν λαῶν ὑστερῶμεν ἐν τῇ μεγάλῃ διανοητικῇ ἐργασίᾳ... ἐργαζόμενον καὶ ἀποβλέποντα εἰς τὴν εὐημερίαν τοῦ ἀνθρώπου νὰ γίνῃ μέλος τοῦ Κοινωφελοῦς τούτου Συνδέσμου, ἀπευθυνόμενος τῷ συνεργάτῃ μας καὶ γραμματεῖ αὐτοῦ Βασιλείῳ Δουδούμῃ...», *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (5 Φεβρουαρίου 1891), σ. 2.

365. Δρακούλης Πλάτων (Ιθάκη 1858 – Μεγάλη Βρετανία <-> 1932). Δημοσιογράφος, πολιτικός, δημοσιολόγος. Ο Δρακούλης υπήρξε ο πρώτος θεωρητικός του σοσιαλισμού στην Ελλάδα. Οι προτάσεις του, συχνά επηρεασμένες από τον χριστιανισμό και την θεοσοφία, ήσαν πρωτοπόρες για την εποχή του: το 1910 ζητούσε, μεταξύ άλλων, να ορισθεί ανώτατο όριο εργασιμων ωρών, κατώτατο ημερομίσθιο, συντάξεις και να δημιουργηθεί γραφείο ευρέσεως εργασίας. Υπήρξε από τους πρώτους που αγωνίστηκαν στην Ελλάδα για τα δικαιώματα των γυναικών καθώς και την προστασία του περιβάλλοντος. Αναλυτικότερα για τον Δρακούλη βλ. το αντίστοιχο λήμμα του Θεόδωρου Μπενάκη στο Λ. Δρούλια-Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, ό.π., σσ. 526-527. Για τις σχέσεις Δρακούλη και Δουδούμη βλ. Ζώσαι ιδέαι εκ της δράσεως του κ. Πλάτωνος Δρακούλη, εκδιδόμεναι αύθις υπό Βασιλείου Δουδούμη δικήγορου, Αθήνα 1910.

366. Ο Κοινωνικός Σύνδεσμος ιδρύθηκε στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 1891 και σχετίστηκε με τον Ε.Σ.Τ.. Αποτέλεσε μια μάλλον βραχύβια οργάνωση, αν και η εμφάνισή του προκάλεσε θυελλώδεις αντιδράσεις από σημαντική μερίδα του Τύπου: «Ἐχομεν καὶ 'Κοινωνικὸν Σύνδεσμον', οὗτινος διενεμήθη χθὲς τὸ καταστατικόν, λίαν περιέργον διὰ τὴν Ἑλλάδα, ἐν ᾗ κατὰ πρῶτον νῦν συζητοῦνται τοιαῦτα: θεμελίωσις νέας κοινωνίας, διάδοσις ἀρχῶν σοσιαλισμοῦ, ἡ πολιτεία ν' ἀναλάβῃ τὴν συντήρησιν ἐκάστου ἀτόμου ἐργαζομένου δίδουσα αὐτῷ ὅλα τὰ μέσα ὡς καὶ τῇ οἰκογενείᾳ του, νὰ ἰδρυθοῦν μικροὶ καὶ ἀνεξάρτητοι ἀπ' ἀλλήλων δῆμοι, ἐκπαίδευσις νὰ γίνηται πλήρης καὶ εἰς ὅλους προσιτή. Ὅνειρα, ὄνειρα, ὄνειρα! Πόσοι φιλόσοφοι τὰ ἐσκέφθησαν, καὶ ποῦ νὰ

ενθουσιώδη επιστολή στη διεύθυνση της *Εφημερίδας των Συντεχνιών* και έθεσε εαυτόν στην προσπάθεια ευόδωσης των σκοπών της εφημερίδας.³⁶⁷

Η αρθογραφία που έφερε υπογραφή, άλλη γινόταν με αρχικά,³⁶⁸ όπως «Μ.Ι.Δ.», «Ζ», «Δδ», και άλλη με ψευδώνυμα, όπως «Εργάτης», «Έλλην», «Θερσίτης», «Ιάγ-γος», «Στύγιος».

II. Στόχοι της *Εφημερίδας των Συντεχνιών*

Η έκδοση της εφημερίδας προαναγγέλθηκε από τον Ε.Σ.Τ. με ανακοίνωση την 30ή Ιανουαρίου 1891, στην οποία περιγράφονταν οι στόχοι που η έκδοση της εφημερίδας ερχόταν να ικανοποιήσει:

Καθορώντες από πολλοῦ ἤδη χρόνου, ὅτι, ὡς διεπλάσθησαν τὰ πράγματα τῆς ἡμετέρας πολιτείας, κατέστη πλέον ἀναγκαῖον παρ' ἡμῖν, ὡς κατέστη πρὸ πολλοῦ ἐν Εὐρώπῃ, ἡμερήσιον φύλλον, τοῦ ὁποίου ἡ δημοσιογραφικὴ δρᾷσις θέλει σκοπεῖ τὴν υπεράσπισιν τῶν συμφερόντων συλλήβδην τῶν ἐργατικῶν τάξεων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, μετὰ θάρρους καὶ εὐέλπιδες προβαίνομεν εἰς τὴν ὑπὸ τὸν ἄνω τίτλον ἔκδοσιν τῆς εφημερίδος ἡμῶν, ἥτις ἔσται ἀποκλειστικὸν δημοσιογραφικὸν ὄργανον τοῦ ἐργατικοῦ λαοῦ τῆς Ἑλλάδος...

Ἡ ἐφημερίς ἡμῶν διὰ γλώσσης εὐλήπτου εἰς πάντας, μεταχειριζομένη πλειστάκις τὴν καθομιλουμένην ἀπλὴν τοῦ λαοῦ διάλεκτον, θέλει πραγματεύεσθαι περὶ παντὸς ζητήματος, ὅπερ

ἐφαρμοσθούν!...», *Νέα Εφημερίς*, (31 Ιανουαρίου 1891), σ. 3. Χαρακτηριστικό, επίσης, της πρόσληψης του Κοινωνικού Συνδέσμου, είναι και τα ειρωνικά σχόλια της *Εφημερίδας*, στις 6 Φεβρουαρίου 1891.

367. «Δὲν ἔχω τὴν εὐχαρίστησιν νὰ Σᾶς γνωρίζω προσωπικῶς καὶ διὰ τοῦτο δὲν θὰ δυνηθῶ νὰ σᾶς ἐκφράσω ὁλόκληρον τὴν ιδέαν, ἡ ὁποία μὲ κινεῖ νὰ ἔλθω εἰς συνάφειαν δι' ὑμῶν μετ' ἐργατῶν τόσοι ἐρρωμένως ὑποστηρίζαντων ἐσχάτως τὸ δικαίωμα τῆς ἐργασίας των κατὰ τῆς ἀδίκου ἐκμυζήσεως τοῦ προϊόντος αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ τόσοι ἀμειλίκτως καταπολεμηθέντων ὑπὸ τῶν δεσποτῶν αὐτῶν καὶ τῆς ἀποζώσεως ἐκ τῆς ἐργασίας των συμμορίας. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ κυρία αἰτία εἶναι ἡ εὐτυχὴς σύμπτωση τῆς ἰδρύσεως τοῦ 'Κοινωνικοῦ Συνδέσμου'... διὰ τοῦτο πολὺ ἐπιθύμουν... πάσῃ θυσίᾳ νὰ παράσχω εἰς τὴν 'Εφημερίδα τῶν Συντεχνιών' τοῦ ἐργατικοῦ Συνδέσμου πλήρη τὴν συνδρομὴν μου...», *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (10 Φεβρουαρίου 1891), σ. 3.

368. Ο Χ. Γκούτος θεωρεῖ πως τα αρχικά «Μ.Ι.Δ.» ανήκουν στον Μιλτιάδη Δασκαλάκη. Εξάγει το συμπέρασμα αυτό από διαφήμιση, που δημοσίευσε στην εφημερίδα ο Δασκαλάκης. Ο Μ. Δασκαλάκης, υπήρξε δικηγόρος, διατηροῦσε δικηγορικό γραφεῖο στον οδὸ Κολοκυνθούς και ἦταν ειδικευμένος σε υποθέσεις επαγγελματικῶν ομάδων. Για τον συντάκτη με τα αρχικά «Ζ» πιθανολογεί πως πρόκειται για τον Δημήτριο Ζαλούχο. Βλ. Χ. Γκούτος, *Ο συνδικαλισμός στην Αθήνα το 1891*, ὁ.π., σ. 82. Είναι, ωστόσο, προφανές πως η ὑπαρξη αρχικῶν ἢ ψευδώνυμων εντασσόταν σε μια γενικότερη πολιτικὴ προληπτικῆς προστασίας των συντακτῶν. Η προπαγάνδισή εργατικῶν και σοσιαλιστικῶν ιδεῶν ἐξέθετε τους συντάκτες και η υιοθέτηση τέτοιων μεθόδων προστασίας πρόβαλλε ως ἡ μοναδικὴ διέξοδος.

δύναται νὰ συντελέσῃ πρὸς βελτίωσιν τῆς κοινωνικῆς καταστάσεως τοῦ ἐργατικοῦ κόσμου· θὰ ὑποδεικνύῃ τὰ κατάλληλα μέσα πρὸς παγίωσιν καὶ ἐδραίωσιν ἐργατικῶν πόρων· θὰ ἐγείρῃ τὴν φωνὴν αὐτῆς ὑπὲρ τῶν καταπατουμένων δικαίων τῶν ἐργατικῶν καὶ ἐν γένει βιομηχανικῶν τάξεων· θὰ καθιστᾷ τὸν ἀναγνώστην ἐνήμερον εἰς τὴν κίνησιν καὶ κοινωνικὴν δράσιν τῶν ἐν τοῖς πεπολιτισμένοις ἔθνεσιν ἐργατικῶν τάξεων· θέλει προμαχεῖ σθεναρῶς ὑπὲρ παντός, ὅπερ μέλλει νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν μόρφωσιν, ἠθικοποίησιν καὶ προαγωγὴν τῶν ἐργατικῶν τοῦ λαοῦ τάξεων καὶ τῶν συντεχνιῶν καὶ ἠθικῶν αὐτοῦ σωματείων...³⁶⁹

Απὸ το πρῶτο κιόλας φύλλο³⁷⁰ δημοσιεύεται το πρόγραμμα τῆς εφημερίδας, καθορίζοντας με αὐτὸ τον τρόπο το ιδεολογικοπολιτικὸ τῆς στίγμα. Το πρόγραμμα καταλαμβάνει δύο στήλες στὴν πρώτη σελίδα καὶ ἀπὸ το περιεχόμενό του γίνεται φανερό πως ἦταν κατάλληλα ἐπιμελημένο, προκειμένου νὰ προσδιορίζει ἐπακριβῶς τα πολιτικά πιστεύω των ιδρυτῶν ἀλλὰ καὶ νὰ γίνεται ἀντιληπτὸ ἀπὸ ἐκεῖνο το ἀναγνωστικὸ κοινό, στο ὁποῖο στόχευε ἡ ἐκδοσὴ τῆς εφημερίδας.

Στο πρόγραμμα περιγράφεται ἐνδελεχῶς ἡ κατάστασις που ἐπικρατεῖ στὴ χώρα, ὅπου, με τὴ συνέργεια τῆς «πλουτοκρατίας» καὶ τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας, κατέστησαν «εἴλωτας τοὺς ἐργατικούς Ἑλληνας, τοὺς πληβεῖους τοῦ μικροῦ ἐλευθέρου Κράτους». Ὡς ἀντίβαρο αὐτῆς τῆς κατάστασις ἡ *Εφημερίδα τῶν Συντεχνιῶν* θὰ ἐπεδίωκε τὴν ἀνάτασι τῆς ἐργατικῆς τάξης.³⁷¹ Ἡ εφημερίδα, αὐτοπροσδιοριζόταν ὡς ὁ ἀπόλυτος θεματοφύλακας, ὡς ὁ «ἄγρυπνος φύλαξ» των συμφερόντων τοῦ ἐργατικοῦ κόσμου.³⁷²

369. *Εφημερίς τῶν Συντεχνιῶν*, (3 Φεβρουαρίου 1891), σ. 4.

370. Ἡ διεύθυνσις τῆς εφημερίδας με τὴ δημοσιοποίησιν τοῦ προγράμματός της ἀπὸ το πρῶτο φύλλο ἀκολουθεῖ τον ἀτυπο δημοσιογραφικὸ κανόνα που προσδιόριζε ὅτι με τὴν ἐκδοσὴ κάθε νέας εφημερίδας ἐπρεπε νὰ δημοσιοποιεῖται ὁ σκοπὸς τῆς ἰδρυσῆς της: «Δίκαια καὶ εὐλογος εἶναι ἡ ἀπαίτησις τοῦ Κοινοῦ, ὅπως ἐν τῷ πρώτῳ φύλλῳ πάσης νεοφανοῦς ἐφημερίδος εὐρίσκη τὸ πολιτικὸν καὶ κοινωνικὸν πρόγραμμα καὶ τὸν κοινωνοφελῆ αὐτῆς σκοπόν, ὃν εἰσερχόμενη πάνοπλος εἰς τὸν δημοσιογραφικὸν ἀγῶνα, ἐπιδιώκει ἐν τῇ κοινωνικῇ δράσει τῆς ἐν ἧ λειτουργεῖ, πολιτείας...», *Εφημερίς τῶν Συντεχνιῶν*, (3 Φεβρουαρίου 1891), σ. 1.

371. «Τὴν τοιαύτην τοῦ ἐργατικοῦ λαοῦ κοινωνικὴν κατάστασιν, τὴν ἀθλίαν καὶ ἐλεεινὴν, θέλει ἐπιδιώξει, τὸ κατὰ δύναμιν, νὰ βελτιώσῃ ἡ ἐφημερίς ἡμῶν διὰ τῆς ἐντίμου δημοσιογραφικῆς αὐτῆς δράσεως. Καὶ τοῦτο ἔσται τὸ κύριον κοινωνικὸν καὶ πολιτικὸν αὐτῆς πρόγραμμα», *Εφημερίς τῶν Συντεχνιῶν*, (3 Φεβρουαρίου 1891) σ. 1.

372. «Κατερχόμενοι εἰς τὴν δημοσιογραφικὴν κονίστραν, δὲν προτιθέμεθα νὰ ἐξυπηρετήσωμεν ταπεινά κομματικά πάθη ἢ πολιτικὰς διατάξεις ἢ ἀτομικά συμφέροντα τοῦ δεινός ἢ δεινός ἢ νὰ ἀνταπεξέλθωμεν δριμεῖς, σχολιάζοντες, καυχώμενοι, μεροληπτοῦντες, περὶ τῶν ἐλαχίστων, περὶ ὄνου σκιᾶς, περὶ τοῦ τίποτε, ἀλλὰ κύριοι τῆς συνειδήσεώς μας, κύριοι τῶν πράξεών μας, κύριου τοῦ ἐξερευνητικοῦ πόθου, νὰ ἐξερευνήσωμεν ποῦ ἔγκειται τὸ συμφέρον τοῦ τόπου...», *Εφημερίς τῶν Συντεχνιῶν*, (4 Φεβρουαρίου 1891), σ. 1.

Κατά τη διάρκεια της έκδοσης της εφημερίδας πληροφορούμαστε κι έναν επιπλέον παράγοντα που συνηγόρησε στην έκδοσή της. Στο 34ο φύλλο της 13 Μαρτίου 1891, δημοσιεύεται η ομιλία του προέδρου του Ε.Σ.Τ., Π. Θεοδωρόπουλου, ενώπιον των μελών του Συνδέσμου. Στην ομιλία του, ο πρόεδρος των τυπογράφων, ενημερώνει ότι η έκδοση της εφημερίδας ήταν απόρροια της ανάγκης να δημιουργηθεί ένα δημοσιογραφικό βήμα, μέσω του οποίου θα ήταν δυνατό να εκφραστούν τα εργατικά δίκαια:

Ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ φιλοτιμία μᾶς ἔκαμε νὰ προβῶμεν εἰς τὴν ἵδρυσιν ἐφημερίδος ὡς δημοσιογραφικοῦ ὀργάνου τοῦ Ἑργατικοῦ Συνδέσμου τῶν Τυπογράφων, πεπειθότες ὅτι ὁλοψύχως τὸ ἔργον μας τοῦτο θὰ ἐπεδοκιμάζετε, τοῦτο μὲν ὅπως ἐκθέσωμεν τὰ δίκαιά μας καὶ πείσωμεν αὐτούς τε καὶ τοὺς ἐν ταῖς ἐπαρχίαις καὶ τῷ ἐξωτερικῷ συνεργάτες μας ὅτι τὸ δίκαιον κεῖται εἰς ἡμᾶς, τοῦτο δὲ ὅπως ἔτι ἰσχυρωτέραν κάμωμεν τὴν φωνὴν ἡμῶν ἀναφερόμενοι ἐν πάσῃ περιπτώσει εἰς τὸ δημόσιον, τὸ ὁποῖον μόνον δύναται ἐκάστοτε νὰ κρίνῃ ἀμερολήπτως.³⁷³

III. Θεματολογία της Εφημερίδας των Συντεχνιών

Η θεματολογία της Εφημερίδας των Συντεχνιών ήταν —και ιδιαίτερα για το εξαιρετικά μικρό χρονικά διάστημα της έκδοσής της— χωρίς αμφιβολία πολυποίκιλη και αιχμηρή, και θα μπορούσε να ομαδοποιηθεί, με επιφυλάξεις ασφαλώς για το κριτήριο ομαδοποίησης, σε δύο κυρίως άξονες: α) ευρωπαϊκή θεματολογία και β) εγχώρια θέματα. Η αντιπροσωπευτικότητα των δύο κύριων θεμάτων θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σχεδόν ως ισοδύναμη. Ο χώρος που αφιέρωνε η εφημερίδα για την κάλυψη των ευρωπαϊκών γεγονότων καταλάμβανε ένα ποσοστό —τις περισσότερες φορές— μεγαλύτερο του 30% έναντι των ελληνικών θεμάτων. Και εδώ μπορεί να υποστηριχθεί πως η εφημερίδα πέτυχε τον στόχο που είχε θέσει στο πρόγραμμά της αναφορικά με τη δέσμευση ότι «θέλει πραγματεύεσθαι περὶ παντὸς ζητήματος».

373. *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (13 Μαρτίου 1891), σ. 2. Η αιτιολόγηση του προέδρου του Ε.Σ.Τ. μπορεί να θεωρηθεί ως απόλυτα θεμιτή και λογική. Οι τυπογράφοι διέθεταν προσλαμβάνουσες παραστάσεις από τέτοιους είδους τεχνητούς αποκλεισμούς από τον Τύπο της εποχής. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της απεργίας του Ιανουαρίου του 1891, όπου οι εφημερίδες δεν παραχώρησαν χώρο στους απεργούς-τυπογράφους, ώστε και εκείνοι να εκφράσουν τις θέσεις τους και να ενημερώσουν το αναγνωστικό κοινό.

α. Ευρωπαϊκά θέματα

Ένα σημαντικό μέρος της καθημερινής ειδησεογραφίας καταλάμβαναν τα θέματα που προέρχονταν από τον ευρωπαϊκό χώρο. Η διεύρυνση της θεματολογίας της εφημερίδας με ειδήσεις του εξωτερικού ερχόταν να ενισχύσει τόσο τον καταγγελτικό λόγο που άρθρωνε η εφημερίδα όσο και να αποδείξει πως η πολιτικοκοινωνική αλλαγή που ευαγγελίζονταν δεν ήταν ουτοπία, αλλά ήδη είχε βρει την εφαρμογή της.

Η ευρωπαϊκή εμπειρία έδειχνε πως ο εργάτης είχε φτάσει να είναι «μᾶλλον κύριος τῆς συνείδησεώς του, μᾶλλον κύριος τῶν πράξεών του, μᾶλλον κύριος τῆς θελήσεώς του». Η συνειδητοποίηση της θέσης του στο παραγωγικό σύστημα τον οδήγησε στο να θέσει όρους στη σχέση του με τον κεφαλαιούχο. Όροι, που αλυσιδωτά οδήγησαν στη μείωση των ωρών εργασίας και στην αύξηση της αμοιβής του.

Η εφημερίδα, χρησιμοποιώντας ως υπόδειγμα τη δαρβινική θεωρία της εξέλιξης των ειδών, προσπάθησε να διατυπώσει τη σοσιαλιστική της εκδοχή. Παρουσίασε το κοινωνικό σώμα ως έναν ζωντανό οργανισμό, ο οποίος δεν βρίσκονταν σε στασιμότητα, αλλά σε μια διαρκή κίνηση και μεταβολή. Κι αυτή η «φυσική εξέλιξη», εγγεγραμμένη σε κάθε ανθρώπινο οργανισμό, θα οδηγήσει στην ουτοπική κοινωνία.³⁷⁴

Ασφαλώς οι εξελίξεις στην Ευρώπη υπαγόρευαν την άμεση εμπλοκή των υποκειμένων τόσο στη διανοητική ανάπτυξη των εργατών όσο και την συσσωμάτωση και κινητοποίησή τους. Σ' αυτό το σημείο, η εφημερίδα, τονίζει την αποτελεσματικότητα της απεργίας και δείχνει τον δρόμο στους έλληνες εργάτες, ότι δηλαδή με την αποφασιστικότητα και την αλληλεγγύη όλων των εργατικών συνδέσμων μπορούν να πετύχουν τους στόχους τους.³⁷⁵

374. «Ένας μέγας νόμος, ὁ ὁποῖος ἐλειτουργεῖ ἀπ' αἰῶνων ἐν τῷ Σύμπαντι, ἀλλ' ἦτο ὅλως μέχρι τινὸς ἄγνωστος εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, εἶναι ὁ νόμος τῆς ἐξελίξεως... Οὕτω καὶ ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ κοινωνία ὁλόκληρος δὲν μένει οὔτε δύναται νὰ μένει ἐπὶ πολὺν ἐν τῇ αὐτῇ πνευματικῇ καταστάσει, ἀλλὰ φυσικῶς διαγεγραμμένην ἀκολουθεῖ ἀποστολὴν νὰ μεταβάλληται, νὰ ἀναπτύσσεται, νὰ τελειοποιῇται, τοὔτέστι νὰ ἐξελίσσεται... Ποὺ δύναται νὰ ὀδηγήσῃ ἡ ἐξέλιξις αὕτη, τοῦτο δὲν εἶναι ἔργον ἰδικόν μας· ὅτι ὅμως τέρμα θέλει ἔχῃ τὴν εὐτυχίαν τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς γῆς εἶναι ὑπερβέβαιον», βλ. τὸ ἀρθρο «Πνεῦμα τῆς ἐξελίξεως», *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (13 Μαρτίου 1891), σ. 1.

375. «Δὲν ὑποχωρεῖται, ἐσκέφθησαν τότε οἱ λεγόμενοι βιομήχανοι. Καλὰ ἡμεῖς φέρομεν ἄλλους ἐργάτας. Κατ' ἀρχὰς ἐδυσκολεύθησαν νὰ πραγματοποιήσουν τὴν ἀπειλήν των, διότι οἱ ἐργατικοὶ σύνδεσμοι εἰς τὴν Εὐρώπην εἶναι πραγματικοὶ καὶ οἱ ἐργάται ἔχουν σύμπνοιαν μεταξύ τους. Ἐπὶ τέλους ὅμως, ἐπειδὴ ὁ βιομηχανικὸς πληθυσμὸς ἐκεῖ εἶναι πολὺς... οἱ βιομήχανοι ἐνίστε κατῶρθωσαν νὰ εὔρουν ἐργάτας. Ἀλλὰ τότε οἱ ἀληθεῖς ἐργάται, οἱ ἐκ συστήματος τοιοῦτοι, μετεχειρίσθησαν ἀπειλὰς καὶ ἐνίστε βίαν· κατέστρεψαν μηχανὰς ἢ ἔκαυσαν ἐργοστάσια ἢ ἐκακοποίησαν τοὺς ἐργαζομένους», *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (23 Φεβρουαρίου 1891), σ. 1.

Β. Ελληνικά θέματα

1) Η κατάσταση της εργατικής τάξης

Η εφημερίδα αφιέρωσε αρκετά άρθρα της για να περιγράψει την κατάσταση της ελληνικής εργατικής τάξης και να καταδείξει το παγιωμένο σύστημα ανισοτήτων, το οποίο ήταν ριζωμένο στον «κομματισμό», ενώ η «ὀλιγαρχία» απομυζούσε τον παραγόμενο πλούτο:

*...διότι τὰ ὀλίγα ἄτομα, τὰ ὁποῖα σήμερον ἐκπροσωποῦσιν αὐτὸ καὶ ἀποζῶσιν ἐκ τοῦ ἰδρώτος τῶν καθ' ἑκάστα ομάδων, δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ἄτομα μηδεμίαν ἄλλην σχέσιν ἔχοντα πρὸς τὸ Ἔθνος, παρ' ὅτι ὑπὸ τὴν σκέπην αὐτοῦ διαπράττουσιν ὅλα τὰ κατὰ τῆς ἀσφαλείας καὶ τῆς ἡσυχίας αὐτοῦ ἐγκλήματα. Τὰ ἄτομα ταῦτα, διεσκορπισμένα δυστυχῶς καθ' ὅλον τὸν κοινωνικὸν ὀργανισμόν, καταναλίσκουσιν ὁλόκληρον τὴν διανοίαν αὐτῶν εἰς τὸ πῶς νὰ διευθύνωσιν τὰς ἐξηγνημένας δυνάμεις ἄλλων ἀνθρώπων εἰς αὐξουσαν παραγωγὴν ἄνευ αὐξήσεως ἀμοιβῆς, νὰ κατασῇσωσιν ἐργάτας ἀθλιεστέρους, καὶ ἐκ τῆς αὐξούσης αὐτῶν ἀθλιότητος νὰ ἐπισωρεύσωσιν αὐτοὶ πλοῦτον...*³⁷⁶

*Ἀγωνιζόμαστε σήμερα ἀπὸ τὸ πρωὶ ἕως τὸ βράδυ καὶ ἄλλοι ἀπὸ τὸ βράδυ ὡς τὸ πρωί· ἀλλὰ κανένας ἀπὸ ἡμᾶς δὲν ἔχει περισσότερο ἀπὸ τὸ ἡμεροδοῦλι, μὲ τὸ ὁποῖον μᾶς ἐξαπατοῦν ἐπειδὴ μᾶς εὐρίσκουν στὴν ἀνάγκη καὶ μᾶς ἀφίνουν μόνον μ' ἓνα καρβέλι, μ' ἓνα παποῦτσι καὶ μὲ μισὸ παντελόνι. Γιατὶ λοιπὸν νὰ μὴν ρωτῶμαστε καὶ νὰ μὴν συζητᾶμε κάθε ἡμέρα γιὰ τὰ πράγματα ποὺ ἐνδιαφέρουν ὄχι μόνον ἐμᾶς ἀλλὰ καὶ τὰ παιδιά μας, τὰ ὁποῖα ἔνεκα τῆς ἰδικῆς μας δυστυχίας εἶναι καταδικασμένα νὰ μείνουν ἀγράμματα καὶ κακομοιριασμένα, ἂν εἶναι κορίτσια χωρὶς ἀποκατάστασι, ἂν εἶναι ἀγόρια χωρὶς τὴν παραμικρὴ σημασίᾳ μέσα στὴν κοινωνία, τὴν ὁποίαν κάνουν ὅπως θέλουν πέντε δέκα παχεῖς κηφῆνες.*³⁷⁷

Αὐτὸ τὸ σύστημα, εἶναι τὸ σύστημα τοῦ «ἀτομικισμοῦ», ὅπου ὁ κάθε ἄνθρωπος φροντίζει αποκλειστικά γιὰ τὴν δική του πρόοδο καὶ θεωρεῖ τὴν πρόοδο τῶν ἄλλων ὡς ζημιογόνα. Ἐκτὸς ελαχίστων που ἐκλαμβάνουν τὸν εαυτὸ τους ὡς εχθροὺς τῆς υπάρχουσας κοινωνικῆς κατάστασης καὶ ἐπιδιώκουν τὴν ανατροπὴ τῆς, ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι συνηγοροῦν στὴ διαιώνισή τοῦ συστήματος τοῦ ατομικισμοῦ, χωρὶς νὰ ἐξαιρεῖται «οὔτε πολιτευόμενος, οὔτε ἐφημεριδογράφος, οὔτε νομομαθής, οὔτε ἱερεὺς, οὔτε ὑπουργός, οὔτε βασιλεὺς».

Κατὰ τὴν εφημερίδα καθοριστικός παράγοντας στὴν εκμετάλλευσή τῆς εργατικῆς τάξης ἀποτελεῖ τὸ φορολογικὸ σύστημα που ἀκολουθεῖται στὴ χώρα. Ἡ φορο-

376. Εφημερίς τῶν Συντεχνιών, (6 Μαρτίου 1891), σ. 1.

377. Εφημερίς τῶν Συντεχνιών, (15 Μαρτίου 1891), σ. 1.

λογία, όπως θα δούμε και παρακάτω στις συνεντεύξεις των προέδρων των συντεχνιών, αποτελούσε μείζον πρόβλημα του επαγγελματικού κόσμου και η εφημερίδα αφιέρωσε αρκετό χώρο για να περιγράψει τη «ληστρική» αυτή επιβολή. Έτσι, λοιπόν, υπάρχουν δύο ουσιαστικά κατηγορίες φορολογούμενων στη χώρα: εκείνη, όπου «μετά κόπου καὶ μόχθου νυχθημερόν» καταβάλλει σχεδόν το σύνολο των φόρων και η άλλη η οποία εκ της συνεργασίας της με τους πολιτικούς καταβάλλει ελάχιστο τίμημα.

21 Νομοθεσία

Η Εφημερίδα των Συντεχνιών δεν περιορίστηκε στο να περιγράψει και να καυτηριάσει την κατάσταση της ελληνικής εργατικής τάξης, αλλά διατράνωνε με κάθε ευκαιρία την πεποίθησή της πως ήταν εφικτή η κοινωνικοπολιτική αλλαγή, για την επίτευξη της οποίας πρότεινε μια σειρά μέτρων.

Το πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η απόκτηση συνείδησης του αγώνα που έπρεπε να διεξαχθεί και η θέληση για τη διόρθωση των «κακῶς ἐχόντων ἰσχυρά». Αυτή η συνείδηση ήταν εφικτό να αποκτηθεί μέσα σε έναν συνασπισμό από αμιγώς εργατικά σωματεία³⁷⁸ και από έναν κοινωνικό σύνδεσμο όπου θα αποκλείονταν όλοι «ὅσοι ζοῦν ἀπὸ τὴν ἐργασία τῶν ἄλλωνῶν».

Δεν αποκλείουν οι συντάκτες της εφημερίδας ακόμη και τη χρήση βίας. Θεωρούν πως η δράση γεννά αντίδραση και η μόνη απάντηση απέναντι στη βία είναι η βία.³⁷⁹ Αναφέρουν χαρακτηριστικά πως η βίαιη αντιπαράθεση για την επίτευξη των εργατικών συμφερόντων δεν είναι μόνο αναπόφευκτη αλλά και απαραίτητη.

Η συνένωση όλων των εργατών κάτω από την ομπρέλα ενός κεντρικού εργατικού σωματείου θα μπορούσε να γινόταν πραγματικότητα διαμέσου της εκπαίδευσης. Η εφημερίδα έθεσε επιτακτικά το ζήτημα της καθολικής εκπαίδευσης, θεωρώντας τη μείζον ζήτημα για την πρόοδο της εργατικής τάξης:

378. Οι συντάκτες της εφημερίδας είχαν αντιληφθεί αρκετά πρώιμα πως ήταν αδύνατον να αναπτυχθεί ταξική συνείδηση ενόσω τη διεύθυνση των σωματείων είχαν οι κεφαλαιούχοι: «Νὰ συνεταιριζώμεθα καὶ νὰ ἔχωμεν ρητὴν ἀπαγόρευσιν ὅπως οἱ συνεταιρισμοὶ μας μὴ διευθύνωνται μῆτε ἀπὸ ἐργοστασιάρχας, μῆτε ἀπὸ ἐργολάβους, μῆτε ἀπὸ πολιτευομένους, μῆτε ἀπὸ ἐφημεριδογράφους, ἀλλ' ἀπὸ ἐργάτας, τοῦτέσιν ἀπὸ ἡμᾶς τοὺς ἰδίους», *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (7 Μαρτίου 1891), σ. 1.

379. «Ἡ βία πάντοτε ἐξασκεῖται ὑπὸ τῶν τυρράνων, οἱ δὲ ἐργάτες παντὸς ἔθνους εἶναι πάντοτε οἱ τυραννοῦμενοι. Ἀλλὰ θὰ εἶναι ἀνόητοι οὗτοι, ἔάν, ὅταν γίνῃ χρῆσις ἐνόπλου δυνάμεως κατ' αὐτῶν, δὲν ἀντιτάξωσι καὶ αὐτοὶ ὁμοίαν βίαν», βλ. το ἄρθρο «Ποῦ κείται το Δίκαιον;», *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (9 Φεβρουαρίου 1891), σ. 1.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐμποδίζει σήμερον ὅλον τὸν ἐργατικὸν κόσμον νὰ ἐκτείνῃ τοὺς ὀφθαλμοὺς του πέραν τῶν στενῶν ὁρίων ἐντὸς τῶν ὁποίων νομίζει ὅτι θὰ δυνήθῃ ἐργαζόμενος νὰ ἐπαρκέσῃ εἰς τὰς ἀνάγκας του καὶ νὰ παρασκευῇ ἐν τῷ μέλλοντι βίον ἀνετώτερον εἶναι ἢ ἀμάθεια.³⁸⁰

Το ἐπόμενο βήμα που προτάθηκε ἦταν ἡ πίεση γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ νομοθετικοῦ πλαισίου, που εἶχε προέλευση ἀπὸ «τῶν παρελθόντων αἰώνων» καὶ ἦταν συγκροτημένο ἐτσι ὥστε νὰ προστατεύει τὴν «πλουτοκρατία». Αποτελοῦσε, λοιπόν, ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη ἡ σύγκλιση Εἰθνοσυνέλευσης.³⁸¹ Καὶ γιὰ νὰ ἐνισχύσουν αὐτὴ τὴν προοπτικὴ ἐπικαλοῦνται μαρτυρίες ἐπιφανῶν νομομαθῶν τῆς ἐποχῆς, ὅπως ὁ Α. Μομφεράτος, ὁ Γ. Φιλάρετος καὶ ὁ Π. Τσιβανόπουλος, οἱ ὁποῖοι ἀφοῦ ἐλέγξαν τὴν ἰσχύουσα νομοθεσίαν εἶχαν ζητήσει τὴν τροποποίησίν της.

Με τὴν νομοθετικὴ τροποποίησιν ἦταν δυνατόν νὰ ρυθμιστοῦν καὶ οἱ ἐργασίμες ἡμέρες καὶ ὥρες. Οἱ ὥρες ἐργασίας στὴν αὐγὴ τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 19οῦ αἰῶνα ἦταν μεταξύ 12 ἕως 15. Αναμφίβολα υπερβολικὴς, με ἀποτέλεσμα τὴν ἐξάντλησιν τῶν ἐργαζομένων. Ἡ ἐφημερίδα, ἀξιοποιώντας τὴν ἐυρωπαϊκὴ ἐμπειρίαν πρότεινε τὴν υἱοθέτησιν τοῦ οχταώρου καὶ ἐκλογίκευσε τὴν πρότασίν της με τὰ ἐπιχειρήματα τῆς αὐξήσεως τῆς παραγωγικότητος, τῆς μείωσης τῆς ἀνεργίας καὶ τῆς αὐξήσεως τῆς κατανάλωσης.

Επιπλέον, τὴν ἐφημερίδα ἀπασχόλησε καὶ ἡ καθιέρωσις μίας ἡμέρας ἀργίας τὴν ἐβδομάδα. Ὅπως ἤδη ἔχουμε ἀναφέρει, ὁ Ε.Σ.Τ. ἀποπειράθηκε ἀπὸ τὸ 1882 νὰ καθιερώσῃ τὴν Κυριακὴ ὡς ἀργία καὶ ἡμέρα ἀνάπαυσης τῶν ἐργαζομένων στα τυπογραφεία. Σὲ κύριον ἀρθρον τῆς, τῆς 19ης Φεβρουαρίου, ἀναλύει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς κυριακάτικης ἀργίας. Τὸ ἀρθρον ἀναφερόταν στὴν ἐυρωπαϊκὴ ἐμπειρίαν καὶ ἐξέφραζε τὴν πεποίθησιν πως θὰ ἦταν δυνατόν νὰ παγιωθεῖ καὶ στὴν Ελλάδα ἀνάλογη νομοθεσία. Εὐπιδοφόρος προάγγελος πρὸς μίαν τέτοια κατεύθυνσιν θεωροῦσε τὴν υἱοθέτησιν τῆς πρότασης —πέρα ἀπὸ τὰ τυπογραφεία που ἤδη εἶχαν δεσμευτεῖ γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ της— ἀπὸ τὸν σύνδεσμον τῶν ἐμποροῦπαλλήλων, ὁ ὁποῖος «ἀποτελούμενος ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ὑπὸ ζωηρῶν καὶ εὐσταλῶν νέων, γενναίως προέβη εἰς τὴν ἐπιδίωξιν τῆς

380. Βλ. τὸ ἀρθρον «Ἀνάγκη ἐκπαιδεύσεως», *Εφημερίς τῶν Συντεχνιών*, (9 Μαρτίου 1891), σ. 1.

381. «Κάτω οἱ δολοφονοῦντες τὴν Ἑλληνικὴν κοινωνίαν θεσμοί. Θέλομεν τὴν μεταρρύθμισιν ἡμεῖς, θέλει καὶ ἀπαιτεῖ τὴν ἀπόδοσιν τῶν ληστρικῶς ἀρπαγέντων δικαιωμάτων αὐτοῦ ὁ ἐργάτης. Ἐνηλικιωθεὶς ἤδη, εἶναι ἄξιος χειραφετήσεως, ἀναπτυχθεὶς ἠθικῶς εἶναι ἄξιος νὰ ποδηγετήσῃ αὐτὸς ἑαυτόν. Καὶ ἡ σύγκλισις Ἑθνοσυνελεύσεως, τοιαύτην ἐχούσης τὴν βάσιν, ἀπέβη, τό γε νῦν ἔχον, ἀνάγκη ἀναπόδραστος καὶ καθήκον ἐπιτακτικόν», *Εφημερίς τῶν Συντεχνιών*, (8 Μαρτίου 1891), σ. 1.

ἐπιτεύξεως τοῦ σκοποῦ τούτου, κηρύξας πρό τινος γενικὴν ἀπεργίαν κατὰ τῶν προΐσταμένων αὐτῶν οἵτινες ἤθελον νὰ ἔχωσιν αὐτοὺς ἐγκεκλεισμένους ἐντὸς τῶν καταστημάτων αὐτῶν καὶ κατὰ τὴν ἱερὰν τῆς Κυριακῆς ἡμέραν». Καὶ πληροφορεῖ με ἐνθουσιασμό το ἀναγνωστικὸ κοινὸ γιὰ τὴν εἰκόνα ποὺ επικράτησε τὴν Κυριακὴ 18 Φεβρουαρίου στὸν κύριον ἐμπορικὸ ἄξονα τῆς πόλης, τὴν οδὸ Αἰόλου, ὅπου τὰ περισσότερα ἐμπορικὰ καταστήματα παρέμειναν κλειστά.³⁸²

31 Κοινωνικὴ Ασφάλιση

Εμπειριστατωμένη, ρεαλιστικὴ καὶ ιδιαίτερα φιλόδοξη ἦταν ἡ πρόταση τῆς *Εφημερίδας τῶν Συντεχνιών* γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀσφάλιση. Περιγράφοντας τὴν ἀπουσία οἰκονομικῆς πρόνοιας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Πολιτείας, τὸ ζοφερό μέλλον ποὺ περίμενε κάθε ἐργάτη,³⁸³ ἀφού τὸ τέλος τῆς ἐργασιακῆς τοῦς ζωῆς ἰσοδυναμοῦσε με τὸ τέλος τῆς φυσικῆς τοῦ ζωῆς, πρότεινε νὰ ἀναλάβει ἡ Πολιτεία τὴ δημιουργία ἐνὸς Μετοχικοῦ Ταμείου ὅλων τῶν ἐργαζομένων. Ἐχοντας τὴν ἐμπειρία τοῦ Μετοχικοῦ Ταμείου τῶν δημοσίων υπαλλήλων καθὼς καὶ τὴν ἐμπειρία ἀπὸ τὴ δεκαετὴ λειτουργία τοῦ μετοχικοῦ ταμείου τοῦ «Εργατικοῦ Συνδέσμου τῶν Τυπογράφων» περιέγραφε σὲ πέντε βήματα τὴ λειτουργία αὐτοῦ τοῦ καθολικοῦ Μετοχικοῦ Ταμείου: α) διάκριση μετὰ μισθωτῶν καὶ καταστηματάρχων, β) ἰδρυση γραφείου στατιστικῆς, ὅπου θὰ καταγράφονταν ὅλοι, γ) σὲ περίπτωσι ποὺ κάποιους μισθωτὸς ἀλλάζε ἐπάγγελμα —ἡ μεταπηδοῦσε στὴν κατηγορία τῶν καταστηματάρχων— θὰ ἦταν υποχρεωμένος νὰ το δηλώνει στὸ γραφεῖο τῆς στατιστικῆς, δ) Οἱ καταστηματάρχες θὰ παρακρατοῦσαν ἀπὸ τοὺς μισθωτοὺς τὴν μηνιαία εἰσφορὰ τοὺς καὶ μαζί με τὶς δικῆς τοὺς εἰσφορὰς θὰ τὶς κατέθεταν στὸ Μετοχικὸ Ταμεῖο, καὶ ε) μετὰ τὴ συμπλήρωση 30 ἐτῶν ασφαλιστικῶν εἰσφορῶν θὰ μπορούσε ὁ κάθε δικαιούχος νὰ εἰσπράττει ἕνα μηνιαῖο ποσό, ἀνάλογα με τοὺς πόρους τοῦ Ταμείου καὶ τὶς βιοτικῆς τοῦ ἀνάγκες.

382. Εἶναι τέτοιος ὁ ἐνθουσιασμός ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὸ ἀρθρο, ὅπου δίδονται καὶ τὰ ονόματα τῶν καταστημάτων, ὅπου ἐμείναν κλειστά, ὡς μία ἀκόμη προσπάθεια ἐνδυνάμωσης καὶ ἐπιβράβευσης τῆς προσπάθειας αὐτῆς. Συγκεκριμένα, ἡ ἐφημερίδα κάνει λόγο γιὰ 46 καταστήματα κλειστά, ποὺ ἀντιπροσώπευαν ἀρκετὲς ἐπαγγελματικὲς κατηγορίες ἐμπόρων, ὡς: χρυσοχοεῖα, υερολοπωλεῖα, χαρτοποιεῖα, σιδηρουργεῖα, υποδηματοπωλεῖα κλπ. Βλ. *Εφημερίς τῶν Συντεχνιών*, (19 Φεβρουαρίου 1891), σ. 1.

383. «...Ὁ κτίστης, ὁ ὁποῖος κατακόπτει τὸ σῶμά τοῦ ὀρθὸς ἐργαζόμενος καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν, τί θέλει ἀπογίνῃ μεθαύριον ὅταν τὰ γόνατά τοῦ ἀδυνατήσωσι νὰ ἀνέρχωνται καὶ κατέρχωνται τὰς ἐπικινδύνους κλίμακας ὑψηρόφων οἰκοδομουμένων οἰκίων;», *Εφημερίς τῶν Συντεχνιών*, (24 Φεβρουαρίου 1891), σ. 1.

4) Λαϊκά Ταμειυτήρια

Τα ταμειυτήρια, σύμφωνα με την εφημερίδα, αποτελούσαν ιδρύματα μέσω των οποίων ενισχύεται η οικονομία, η εγκράτεια και η πρόνοια. Τα μόνα ταμειυτήρια που λειτουργούσαν στη χώρα ήταν τα ιδρύματα των τραπεζών. Ένεκα, όμως, της πολιτικής των τραπεζών, όπου δεν δέχονταν καταθέσεις μικρότερες των 100 δραχμών, οι εργάτες με τον πενιχρό μισθό που κέρδιζαν δεν διέθεταν τη δυνατότητα οποιασδήποτε μορφής αποταμίευσης. Αυτό ακριβώς το κενό ερχόταν να καλύψει ο θεσμός των Λαϊκών Ταμειυτηρίων. Η πρόταση ήταν αρκετά δελεαστική και εξασφάλιζε σημαντικές δυνατότητες πραγματοποίησης: το λαϊκό ταμειυτήριο θα ήταν ένας οργανισμός που θα είχε καταστατικό εγκεκριμένο από την Κυβέρνηση και θα διευθυνόταν από ένα Διοικητικό Συμβούλιο. Θα είχε την έδρα του στην Αθήνα, ενώ θα υπήρχαν παραρτήματα στον Πειραιά και σε άλλες πόλεις. Οι καταθέτες θα εφοδιάζονταν με βιβλιάριο, θα μπορούσαν να καταθέσουν οποιοδήποτε ποσό μεγαλύτερο της μίας δραχμής, και θα μπορούσαν να ζητήσουν τα χρήματά τους πίσω αλλά και να ωφεληθούν από τους τόκους των καταθέσεων.³⁸⁴

IV. Συνεντεύξεις με προέδρους συντεχνιών

Πέρα από τις δύο θεματικές ενότητες που πραγματεύθηκε η *Εφημερίδα των Συντεχνιών*, αξίζει να αναφέρουμε τη φιλόδοξη δημοσιογραφική απόπειρα για συνεντεύξεις με τους προέδρους των διαφόρων συντεχνιών της Αθήνας.³⁸⁵ Μέσω των συνε-

384. «Έχομεν πεποίθησιν ὅτι δὲν θὰ μείνῃ ἐργάτης, δὲν θὰ μείνῃ ὑπάλληλος οἰουδήποτε ἐμπορικοῦ καὶ βιομηχανικοῦ καταστήματος, δὲν θὰ μείνῃ ὑπῆρέτης καὶ ὑπῆρετρια, ὑποδηματοκαθαριστὴς καὶ ὠψοπώλης, ὅστις δὲν θὰ σπεύσῃ νὰ ἐγγραφῇ εἰς τὸ κοινοφωλέστατον καὶ ἀγαθοεργότατον ταμειυτήριον τῶν ἐργατῶν καὶ νὰ λάβῃ τὸ βιβλιάριόν του». Βλ. τὸ ἄρθρο «Ταμειυτήριον Ἐργατῶν» που υπογράφεται με τὰ ἀρχικά «Ζς» στὴν *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (22 Μαρτίου 1891), σ. 1.

385. Οἱ συνεντεύξεις αὐτές, καθὼς ἦταν οἱ πρῶτες που δημοσιεύτηκαν στὸν ἀθηναϊκὸ Τύπο, φαίνεται πὼς αποτέλεσαν τὴ μαγιά γιὰ τὸν Δ. Χατζόπουλο (Μποέμ) νὰ ἀσχοληθεῖ με τὰ ἐσωτερικὰ τῶν συντεχνιῶν τῆς Αῆνας. Ο Χατζόπουλος διατηροῦσε στὸ Ἄστυ τὴ στήλη με τίτλο «Εργαζόμενοι Αῆναι», ὅπου κατὰ τὸ 1894 (3 μόλις χρόνια μετὰ τὶς παραπάνω συνεντεύξεις), δημοσίευσε —μέσα ἀπὸ συνεντεύξεις καὶ ἐπιτόπια ἐρεῦνα— σημαντικό ἀριθμὸ στοιχείων γιὰ διάφορες ἐπαγγελματικές κατηγορίες τῆς Αῆνας. Οἱ ἀναφορές, λοιπόν, αὐτές τῆς *Εφημερίδας των Συντεχνιών* καὶ τοῦ Χατζόπουλου στὸ Ἄστυ, μας παρέχουν μιὰ μοναδική—ἀν καὶ ἐλλειπτική καὶ ἀποσπασματική—πηγή γιὰ τοὺς ἐπαγγελματίες τῆς Αῆνας στὰ τέλη τοῦ 19οῦ αἰῶνα.

ντεύξεων αυτών διαθέτουμε μια σημαντική πληροφόρηση για τον τρόπο λειτουργίας των οργανώσεων αυτών καθώς και για τα ζητήματα που τους απασχολούσαν.

Η *Εφημερίδα των Συντεχνιών* δημοσίευσε 14 συνεντεύξεις με αντίστοιχους προέδρους συντεχνιών.³⁸⁶ Δεν γνωρίζουμε την ταυτότητα του συντάκτη («διακεκριμένος συνεργάτης» κατά του διευθυντή της εφημερίδας) αυτών των συνεντεύξεων. Μόνο η πρώτη συνέντευξη, με τον πρόεδρο της συντεχνίας των καπνοπωλών Δ. Σταυρόπουλο, φέρει υπογραφή, κι αυτή με τα αρχικά «ΔΔ». Η εφημερίδα δημοσίευε μαζί με την εκάστοτε συνέντευξη και τις προσωπικές εντυπώσεις του συντάκτη της. Από αυτές τις προσωπικές κρίσεις μπορούμε να εικάσουμε πως πρόκειται για έναν άνθρωπο σχετικά νέο και με ένα διευρυμένο πεδίο γνώσεων για τα τεκτονόμενα στο χώρο των επαγγελματικών ομάδων.³⁸⁷

Η εφημερίδα κατανοούσε απόλυτα αυτή τη φιλόδοξη δημοσιογραφική απόπειρα και ήταν προετοιμασμένη για τυχόν αρνητικά σχόλια, μιας και οι υπόλοιπες εφημερίδες δεν καταπιάνονταν ποτέ με τέτοιου είδους θέματα.³⁸⁸ Ο ανώνυμος συντάκτης γράφει σχετικά:

386. Οι 14 πρόεδροι που παραχώρησαν συνέντευξη ήταν οι εξής: Δ. Σταυρόπουλος (Καπνοπώλες), Δ. Κανέλλης (Καφεπώλες), Ξ. Μητυλιναίος (Κουρείς), Κ. Αθανασόπουλος (Οινοπαντοπώλες), Α. Βιδάλης (Υποδηματοποιοί), Θ. Χαλκωματάς (Εμπορορραπτεργάτες), Ο. Στασινόπουλος (Φανοποιοί), Αθ. Φίλιος (Κρεοπώλες), Δ. Βεζανής (Υελολαμποπώλες), Δ. Παπανικολάου (Λαχανο-οπωροπώλες), Κ. Μάλιος (Σιδηρουργοί), Χ. Γρηγόρας (Ζαχαροπλάστες), Δ. Πιττακός (Ιχθυοπώλες), Δ. Ειρηνίδης (Τυπογράφοι-Βιβλιοδέτες).

387. Οι προσωπικές αυτές εντυπώσεις του συντάκτη —διάσπαρτες σε όλες τις συνεντεύξεις— άλλοτε μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως πρόκειται για κάποιον διανοούμενο κι άλλοτε μας απομακρύνουν από αυτό: «Αἱ σκέψεις αὐται ἐνὸς ἀνθρώπου τοῦ λαοῦ μὲ καταπληττουσι καὶ μὲ ἐμβάλλουσι εἰς τὸν πειρασμὸν νὰ ἀνακαλύψω μὴ τυχὸν πράγματι ἤρξατο τῶν ἐνεργειῶν του ὁ ἐσχάτως διατυμπανισθεὶς ἐν τῷ τύπῳ ‘Κοινωνικὸς Σύνδεσμος’, οὗ αἱ σκέψεις ἴσως οὐδόλως ἀπέχουσι τῶν τοῦ προέδρου τῶν ὀπωρολαχανοπωλῶν, καθόσον περὶ κοινωνισμοῦ ἔχω ἀντιληφθῆ, ἀλλὰ ὁ κ. Παπανικολάου οὔτε καὶ γνωρίζει τὴν ὕπαρξιν αὐτοῦ», *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (22 Φεβρουαρίου 1891), σ. 1. Από το παραπάνω απόσπασμα συμπεραίνουμε πως δεν είχε ιδιαίτερες θεωρητικές γνώσεις περί «Κοινωνικοῦ Συνδέσμου» και γενικότερα περί «Κοινωνισμού». Ἴσως πάλι λόγοι συνωμοσίας επέβαλαν τέτοιου τύπου μετριοπαθεῖς εκφράσεις. Είναι γνωστή, άλλωστε, η πολεμική που είχε ασκηθεῖ στην *Εφημερίδα των Συντεχνιών* ἀπὸ σύσσωμο σχεδόν τον Τύπο για αγαστή συνεργασία της εφημερίδας με τον «Κοινωνικὸ Σύνδεσμο».

388. «... διὰ ζητήματα τὰ ὁποῖα θεωροῦνται ὑπὸ τῶν πλείστων τεταρτεύοντα, ἂν μὴ ὅλως ἀνεπίδεκτα προσοχῆς καὶ δημοσίας συζητήσεως, καὶ τὰ ὁποῖα τὶς οἶδε ἂν ἐπισπᾶσθαι ἀπλῶς καὶ μόνον ἐν βλέμμα χάριν κατανόησεως τῆς σημασίας τοῦλάχιστον, ἣν πρέπει νὰ ἀποδίδωμεν ὅταν βλέπωμεν εἰς ἐπισήμους ἑορτὰς καὶ μὴ παρελαινούσας διαδοχικῶς τὰς σημαίας τῶν συντεχνιῶν ἐν μέσῳ κλάδων καὶ ἐλαιῶν εἰς τὰς οἰονεὶ ἀστείας ταύτας παρελάσεις», *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (12 Φεβρουαρίου 1891), σ. 1.

*Καθ' ὁδὸν διελογιζόμενην τὴν ἐντύπωσιν τὴν ὁποίαν θὰ κάμνη εἰς πολλοὺς τὸ εἶδος τοῦτο τῶν συνεντεύξεων τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ ἐπὶ σκοπῷ κοινῆς συμπράξεως καὶ τὰ εἴρωνα συμπεράσματα εἰς τὰ ὁποῖα θὰ προσέφευγον οἱ συνηθισμένοι εἰς συνεντεύξεις μετὰ πολιτικῶν, βασιλέων, τραπεζιτῶν καὶ παντὸς εἴδους ἄργων...*³⁸⁹

Οἱ συνεντεύξεις αὐτές μας παρέχουν με ευσύνοπτο τρόπο μια ιδιαίτερα πολύτιμη πηγή για τον τρόπο λειτουργίας του επαγγελματικού κόσμου της πρωτεύουσας στα τέλη του 19ου αἰώνα. Το κυρίαρχο ζήτημα που απασχολούσε ἦταν το ζήτημα της φορολογίας. Όλοι ἦταν δυσαρεστημένοι με το φορολογικὸ σύστημα που υπήρχε και ο καθένας θεωρούσε πως ο επαγγελματικὸς κλάδος που εκπροσωπούσε κατέβαλε τον μεγαλύτερο φόρο, σε τέτοιο σημείο μάλιστα, που απειλούνταν ἡ βιωσιμότητα του κλάδου τους.³⁹⁰

Τα ζητήματα που αναδύονται ἀπὸ αὐτές τις συνεντεύξεις μπορούν να κωδικοποιηθοῦν στα ἀκόλουθα:

α) *Συνθήκες ἀσκήσεως του επαγγέλματος.* Πληροφορούμαστε τις επαγγελματικές κατηγορίες, τον ἀριθμὸ εκείνων που ασκούσαν το επάγγελμα, την ποιότητα και τις τιμές των προϊόντων, τους φόρους και τους δασμούς που υπέβαλε ἡ Κυβέρνηση, την εισαγωγή πρώτων υλῶν ἀπὸ το εξωτερικό, τις παρανομίες και τα κρούσματα ἀθέμιτου ανταγωνισμοῦ κ.ά.³⁹¹

389. *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (9 Φεβρουαρίου 1891), σ. 1.

390. Ο Κ. Αθανασόπουλος για παράδειγμα, πρόεδρος των Οἰνοπαντοπωλῶν, ἀναφέρει για το θέμα της φορολογίας: «Ἀναλόγως τῆς κλάσεως εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει ἕκαστος ἡ πρώτη κλάσις ἀρχίζει ἀπὸ 66 δραχμᾶς και, ὅταν ἐπιβαρύνεται με πρόστιμα, ἀπὸ 80 καὶ 100 καὶ τελειώνουν εἰς τὴν ἑβδόμην μέχρι πεντακοσίων καὶ ἑξακοσίων σχεδὸν δραχμῶν. Τί νὰ μείνῃ λοιπὸν ὕστερα μαζὶ με τὸσους ἄλλους φόρους ποῦ πληρώνουν οἱ πτωχοὶ οἰνοπῶλαι; Καταντᾷ σχεδὸν νὰ πληρώνωμεν εἰς τὴν Κυβέρνησιν 500 δραχμᾶς κατ' ἔτος... Εἶναι πολλαὶ ἄλλαι τάξεις ποῦ ἡ διόλου δὲν πληρώνουν ἢ πληρώνουν πολὺ ὀλιγώτερον, λ.χ. οἱ χρυσοχόοι... Ὑποτίθεται καὶ εἰς τὸ δικὸ μας ἀκόμη επάγγελμα δὲν ἐπικρατεῖ ἰσότης φορολογική. Ἐγὼ καὶ ὁ ἄλλος ποῦ καρτερᾷμε νὰ ζήσωμε ἀπὸ τὸ ἐγχώριο κρασί ποτῆρι ποτῆρι, καταντᾷ νὰ πληρώνουμε ὅλοι τοὺς φόρους, χωρὶς καθόλου νὰ φορολογοῦνται τὰ κρασιὰ τῆς πολυτελείας τὰ ὁποῖα πουλοῦν τόσοι καὶ τόσοι σὲ μποτίλλαις...», *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (9 Φεβρουαρίου 1891), σ. 1.

391. Μια χαρακτηριστικὴ περίπτωση ἀποφυγῆς φορολογίας και συνακόλουθα εξαπάτησης των κρατικῶν υπηρεσιῶν περιγράφει ο πρόεδρος της συντεχνίας των Κρεοπωλῶν. Ἡ μεγαλύτερη εισαγωγή ζώων στην Αθήνα προέρχονταν ἀπὸ τις ἀγορές της Ρωσίας. Λόγω του ὅτι ἡ εισαγωγή ζώων ἀπὸ τὴν Μακεδονία ἐπιβαρυνόταν με ἓναν συμβολικὸν δασμό, κάποιοι τροποποιούσαν τὰ ἐγγράφα της εισαγωγῆς και ἐμφάνιζαν τις εισαγωγές της Ρωσίας ὡς εισαγωγές ἀπὸ τὴν γείτονα Μακεδονία. Αὐτὸς ὁ τρόπος ἐγένε, ὁμως, γνωστός στις ἀρχές και συμπεριέλαβαν και τὴν Μακεδονία στο ἐνιαῖο σύστημα φορολογίας. Βλ. τὴν συνέντευξιν του Αθ. Φίλιου στην *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (20 Φεβρουαρίου 1891), σ. 2.

β) *Εργαζόμενοι*: ώρες εργασίας, αμοιβές, αργία της Κυριακής, μαθητευόμενοι, τεχνική εκπαίδευση, εποχική απασχόληση, κ.ά.³⁹²

γ) *Το εκάστοτε επαγγελματικό σωματείο*: έτος ίδρυσης, αριθμός μελών, επιδιωκόμενοι σκοποί, έσοδα και έξοδα, συνεδριάσεις μελών, εξέλιξη του σωματείου, ίδρυση ένωσης των συντεχνιών, κ.ά.³⁹³

392. Ο πρόεδρος της συντεχνίας των Υελολαμποπωλών αναφορικά με το ζήτημα της αργίας της Κυριακής ανέφερε τα εξής: «Είναι άριστον μέτρον, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ εὐδοκιμήσῃ ἂν δὲν καθορισθῇ διὰ νόμου. Ὅλοι στὰς ἀρχὰς εἴμεθα σύμφωνοι, ἀλλὰ κατόπιν ὁ ἕνας ἐποφθαλμιῶν καὶ τὴν ἐλαχίστην κίνησιν τοῦ ἄλλου, ἀρχίζει νὰ ἀνοίγῃ λίγο-λίγο τὴν πόρτα, μέχρις οὗ ἐπανεέλθουν τὰ πράγματα εἰς τὰ ἴδια. Τὸ μόνον τὸ ὁποῖον θὰ εἶχε πρακτικὴν διαφορὰν εἶνε νὰ συνέλθουν ὅλα τὰ σωματεῖα καὶ νὰ ὑποβάλλουν ἓν ὑπόμνημα εἰς τὴν Κυβέρνησιν, διὰ τοῦ ὁποῖου νὰ ζητῆται διὰ νόμου ἡ ἐπιβολὴ τῆς Κυριακῆς ἀργίας, τιμωροῦντος μὲ πρόστιμον τὸν παραβάτην», *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (21 Φεβρουαρίου 1891), σ. 2. Αντίστοιχα για τις αμοιβές των σιδηρουργών ο πρόεδρος της συντεχνίας τους μας πληροφορεῖ πως «οἱ τεχνῖται πέρνουν τρεῖς, τρεῖς ἡμισυ καὶ τέσσαρας δραχμάς, καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ ἀνώτερος ὅρος ὁ δὲ κατώτερος μὲ τὸν ὁποῖον πληρώνονται οἱ μαθητάδες λεγόμενοι εἶναι δύο δραχμαὶ τὴν ἡμέρα καὶ μὲ αὐτὰ ζοῦν καλὰ...», *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (23 Φεβρουαρίου 1891), σ. 2.

393. Το ζήτημα της ίδρυσης «Ένωσης των Συντεχνιών» απασχόλησε όλες τις συντεχνίες και δίχασε τον επαγγελματικό κόσμο. Άλλοι, όπως οι Καπνοπώλες, τάχθηκαν με ενθουσιασμό υπέρ της Ένωσης: «Ἐπὶ τῇ εἰδήσει ταύτῃ ἡρχίσμεν νὰ συνεννοούμεθα πολλοὶ τῶν προέδρων πρὸς ἐνοποίησιν ὅλων τῶν σωματείων καὶ ἐθέσαμεν τὰς βάσεις ἐνὸς Καταστατικοῦ, τὸ ὁποῖον μετ' οὐ πολὺ θὰ ὑποβάλλωμεν εἰς τὴν κυβερνητικὴν ἔγκρισιν. Ἐὰν φέρωμεν τοῦτο εἰς πέρας, ὁ κ. δήμαρχος μᾶς ὑπεσχέθη νὰ φροντίσῃ ὅπως μᾶς δωρηθῇ καὶ οἰκόπεδον τι. Τότε δὲν μένει δι' ἡμᾶς ἄλλο ἢ διὰ συνεισφορᾶς ὅλων τῶν σωματείων νὰ θέσωμεν τὸ θεμέλιον ἐνὸς ἀναγκαίου μεγάλου οἰκοδομήματος ὅλων τῶν συντεχνιών, εἰς τὸ ὁποῖον νὰ συνερχώμεθα καθ' ἐσπέραν καὶ διδασκώμεθα ἀναγκαῖά τινα μαθήματα κατὰ τὸν τρόπον τῆς Ὑποσχολῆς τοῦ λαοῦ. Τότε αἱ συντεχνίαι θὰ ἐνεργῶσιν ἀπὸ κοινοῦ καὶ δὲν ὑπάρχει κανεὶς φόβος οἰασθήποτε ἐκμεταλλεύσεως», *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (8 Φεβρουαρίου 1891), σ. 1. Αντίθετα, οι υποδηματοποιοὶ διαφώνησαν με τη διαδικασία της ίδρυσης και αποχώρησαν: «...ἀπεσύρθη, ἂν καὶ ὑπέγραψα. Ἐγὼ ὅταν προσῆλθον ἡμῖν τῆς γνώμης νὰ ζητήσωμεν τὴν ἔγκρισιν τῶν μελῶν ἐκάστης συντεχνίας καὶ εἰς τὸν τοιοῦτον ὀργανισμόν νὰ λάβουν μέρος καὶ τὰ Συμβούλια, καταβάλλοντος ἐκάστου μέλους πέντε δραχμὰς κατὰ μῆνα, ἵνα οὕτω μετὰ διετὴ ἀνέξοδον ἐργασίαν σχηματισθῇ ἓν κεφάλαιον ἐκ 50 χιλ. δρ., προστιθιμένων δὲ τῶν κεφαλαίων ἐκάστης συντεχνίας, ἀνέλθῃ εἰς τετρακοσίαν καὶ πεντακοσίαν σχεδὸν χιλιάδας, αἱ ὁποῖαι θὰ ἐχρησίμευαν εἰς ἐνίσχυσιν τῶν συμφερόντων ὅλων τῶν ἐργατικῶν τάξεων. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἔγινε δεκτὸν...», *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (14 Φεβρουαρίου 1891), σ. 2.

β) Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων

Τον Απρίλιο του 1900 ιδρύθηκε στην Αθήνα η «Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων» (στο εξής: Α.Α.Τ.) και το καταστατικό της εγκρίθηκε με το βασιλικό διάταγμα της 9ης Μαρτίου 1901.³⁹⁴ Αρκετά από τα μέλη της νεοϊδρυθείσας οργάνωσης προήλθαν από την ετέρα οργάνωση των τυπογράφων, που δραστηριοποιούνταν από το 1896, της «Αδελφότητος Εργατών Τυπογράφων 'η Πρόοδος'».

Για τις 15 Απριλίου 1901 είχε οριστεί η Γενική Συνέλευση του σωματείου, η οποία πραγματοποιήθηκε στο Δημαρχείο της πόλης. Στη Γενική Συνέλευση παρουσιάστηκε και η πρώτη, έστω και άτυπη —μιας και το καταστατικό είχε εγκριθεί μόλις έναν μήνα πριν— λογοδοσία, που αφορούσε στα πεπραγμένα του έτους 1900-1901.³⁹⁵ Με το πέρας της συνέλευσης, συνομολογήθηκε η διενέργεια αρχαιρεσιών για την ανάδειξη του νέου Διοικητικού Συμβουλίου της Α.Α.Τ. Ως ημέρα διεξαγωγής των αρχαιρεσιών ορίστηκε η τελευταία Κυριακή του Απριλίου.

Πράγματι, στις 29 Απριλίου διεξήχθησαν οι αρχαιρεσίες της νέας τυπογραφικής οργάνωσης και μετά από μυστική ψηφοφορία εκλέχθηκε το 11μελές Διοικητικό Συμβούλιο.³⁹⁶

Το νεοσύστατο σωματείο διεκδικούσε, με τη συσπείρωση στους κόλπους του όλο και περισσότερων μελών, να ηγηθεί της συνδικαλιστικής οργάνωσης και εκπροσώπησης των τυπογράφων. Είναι χαρακτηριστικό πως τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου, ολόκληρο το Διοικητικό Συμβούλιο της Α.Α.Τ., παρουσιάστηκε στο Υπουργείο των Εσωτερικών, όπου προέβη σε έντονη διαμαρτυρία προς τον υπουργό Νικόλαο

394. Για την έγκριση του καταστατικού της Α.Α.Τ., βλ. ΦΕΚ, τχ. Β', φ. 14, (15 Μαρτίου 1901), σ. 369.

395. Την Πέμπτη 12 Απριλίου 1901 συντάχθηκε η παρακάτω ανακοίνωση-πρόσκληση από την Α.Α.Τ., η οποία διανεμήθηκε στον Τύπο της πρωτεύουσας και δημοσιεύθηκε την επομένη: «Τὴν προσεχὴ Κυριακὴν, 15 τρέχοντος, τὴν 11ην ὥραν π.μ. καλοῦνται τὰ μέλη τῆς 'Αλληλοβοηθητικῆς Ἀδελφότητος τῶν Τυπογράφων' καὶ οἱ βουλούμενοι ἐκ τῶν συναδέλφων εἰς τὴν γενησομένην Γενικὴν Συνέλευσιν ἐν τῇ αἰθούσῃ τῆς Δημαρχίας ἔνθα δοθῇσεται ἡ ἐτησίᾳ λογοδοσίᾳ. Ἡ συνεδρίασις ἄρχεται ἀκριβῶς τὴν 11ην καὶ τέταρτον», Σκριπ, (13 Απριλίου 1901), σ. 3. Η ανακοίνωση αυτή αποτελούσε ταυτόχρονα και ένα γενικό προσκλητήριο τόσο σε εκείνους τους τυπογράφους που δεν ήταν ακόμη οργανωμένοι, όσο και σε εκείνους που ήταν οργανωμένοι στην «Αδελφότητα Εργατών Τυπογράφων 'η Πρόοδος'».

396. Το πρώτο Δ.Σ. της Α.Α.Τ. αποτελούνταν από τους εξής: Τεργιακόπουλος Σταύρος (πρόεδρος), Γαβαλάς Ματθαῖος (αντιπρόεδρος), Καλός Ἀγγελος (γραμματέας), Βιτσικουνάκης Αλέξανδρος (ταμίας), και σύμβουλοι οι Πληθωνίδης Χρήστος, Παχυνάκης Γεώργιος, Μιχαλαντωνάκης Γεώργιος, Παπαδάκης Μιχαήλ, Λιοδαντωνάκης Νικόλαος, Τζώρτζης Γεώργιος, Χοϊμικός Αλέξανδρος. Για τις πρώτες, μετά την έγκριση του καταστατικού, αρχαιρεσίες, βλ. Σκριπ, (1 Μαΐου 1901), σ. 2. Η ετήσια γενική συνέλευση προβλέπονταν για τον Απρίλιο του εκάστοτε έτους από το άρθρο 16 του κανονισμού του σωματείου.

Τριανταφυλλάκο, για την οικειοποίηση από τον πρόεδρο της Α.Ε.Τ. του τίτλου «πρόεδρος των Τυπογράφων».³⁹⁷ Η ευμενής αντίδραση του Υπουργού εκλήφθηκε από το Διοικητικό Συμβούλιο της Α.Α.Τ. ως επίσημη αναγνώριση της αποκλειστικής εκπροσώπησης των τυπογράφων έναντι της πολιτείας.

Η επιλογή του υπουργού των Εσωτερικών από την Α.Α.Τ. ως αποδέκτη της δυσaréσκειάς της δεν ήταν ασφαλώς τυχαία. Δύο ημέρες νωρίτερα είχε διαδραματιστεί ένα δυσάρεστο γεγονός στο γραφείο του υπουργού των Οικονομικών Φ. Νέγρη, μεταξύ του υπουργού των Εσωτερικών Τριανταφυλλάκου και του Δ. Παπαδόπουλου, ο οποίος είχε υποβάλλει γραπτό υπόμνημα (και ως εκπρόσωπος των συντεχνιών) σχετικά με το ζήτημα της μεταφράσεως του Ευαγγελίου.³⁹⁸ Εύγλωττη είναι η περιγραφή του επεισοδίου από τις εφημερίδες της εποχής:

*Πῶς ἐτόλμησες, κ. Παπαδόπουλε, νὰ ὑποβάλῃς αἰτήματα πρὸς τὴν Κυβέρνησιν ἐκ μέρους δῆθεν ὄλων τῶν προέδρων τῶν συντεχνιῶν ἀφοῦ οὐδεὶς αὐτῶν σοὶ ἔδωκε τοιαύτην ἐντολήν; Εἶσαι τα-
ραξίας καὶ σᾶς εἰδοποιῶ, ὡς ὑπουργὸς τῶν Ἑσωτερικῶν, ὅτι ἂν ἐξακολουθήσητε νὰ διαταράσση-
τε τοιοῦτοτρόπως τὴν τάξιν, θὰ λάβω αὐστηρότερα μέτρα ἐναντίον σας, καὶ τώρα, πῆγαινε! Ἦξω
ἀπ' ἐδῶ!*³⁹⁹

Το πρωί της Κυριακής 25 Αυγούστου 1902 πραγματοποιήθηκε, στο συνήθη χώρο συνελεύσεων του Δημαρχείου, έκτακτη συνέλευση των μελών της Α.Α.Τ. Ο λόγος που συγκλήθηκε η έκτακτη συνέλευση ήταν η πρόθεση του Στ. Τεργιακόπουλου να πα-

397. «Χθές περὶ τὴν μεσημβρίαν ὁ πρόεδρος καὶ τὸ συμβούλιον τοῦ σωματείου τῶν τυπογράφων ἡ Ἑλληνοφίλος» μετέβησαν παρὰ τῷ ὑπουργῷ τῶν Ἑσωτερικῶν κ. Τριανταφυλλάκῳ καὶ ἐδήλωσαν αὐτῷ ὅτι ὁ αὐτοκαλούμενος πρόεδρος τῶν τυπογράφων Παπαδόπουλος, οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει μετὰ τοῦ σωματείου τῶν, καὶ ὅτι πάντες οἱ τυπογράφοι μετ' ἀγανακτήσεως βλέπουν αὐτὸν νὰ παρουσιάζεται πανταχοῦ ὡς πρόεδρος», *Σκριπ*, (10 Δεκεμβρίου 1901), σ. 2. Πράγματι, ὁ Δ. Παπαδόπουλος, πρόεδρος τοῦ σωματείου «ἡ Πρόοδος» χρησιμοποιοῦσε τὸν τίτλον «πρόεδρος τῶν τυπογράφων» σε ὅλες τὰς περιστάσεις ἀναπόφευκτα, ἀσφαλῶς, μίας καὶ γὰρ τὰ 4 τελευταῖα χρόνια ἀποτελοῦσε τὸν ἐκπρόσωπον τῆς μοναδικῆς σωματειακῆς οργάνωσης τῶν τυπογράφων.

398. Τὸ πρακτικὸν τῆς συνεδρίασης τοῦ Συνδέσμου τῶν Συντεχνιῶν τῆς 7ης Νοεμβρίου ἀναφορικὰ μετὰ τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τοῦ Ευαγγελίου, τὸ ὁποῖον ἔφερε τὰς υπογραφὰς 20 προέδρων συντεχνιῶν, περιλάμβανε τὰ ἐξῆς: «Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου λαβόντες ἐκ περιτροπῆς τὸν λόγον ἅπαντες οἱ παριστάμενοι κατέκρινον δριμύως τοὺς ἀποπειραθέντας τὴν βεβήλωσιν τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου καὶ συσκεφθέντες μετὰ τῆς παρισταμένης ἐπιτροπῆς ἐκ φοιτητῶν, ὁμοθυμῶς ἀπεφάσισαν, ὅπως... συγκροτήσωσι πάνδημον συλλαλητήριον εἰς τοὺς Στύλους τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς ὅπως συνερχόμενος ὁ λαὸς τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Πειραιῶς νομίμως καὶ συμφώνως μετὰ τὰ χορηγούμενα εἰς τοὺς πολίτας ὑπὸ τοῦ Συντάγματος δικαιώματα, προβῇ εἰς κατηγορηματικὴν δῆλωσιν, ὅτι ἐπιθυμεῖ τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον νὰ μείνῃ ἄθικτον, καὶ δεῦτερον νὰ παρακληθῇ ἡ Ἱερὰ τῆς Ἑλλάδος Σύνοδος καὶ ἐκδώσῃ τὸν οἰκεῖον ἀφορισμὸν κατὰ τῶν βεβηλασάντων τοῦτο», *Σκριπ*, (8 Νοεμβρίου 1901), σ. 3.

399. *Σκριπ*, (9 Δεκεμβρίου 1901), σ. 4.

ραιτηθεί από το αξίωμα του προέδρου. Το Διοικητικό Συμβούλιο κατέβαλε σημαντική προσπάθεια στο να πεισθεί ο Τεργιακόπουλος να ανακαλέσει την απόφασή του και γι' αυτό δεν ανακοινώθηκε στα μέλη ο λόγος της έκτακτης συνέλευσης.⁴⁰⁰ Μετά την αναστάτωση που προκλήθηκε, η συνέλευση όρισε την Κυριακή 15 Σεπτεμβρίου ως ημέρα για την εκλογή του νέου προέδρου.

Τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς η Α.Α.Τ. προχώρησε σε συμφωνία με 2 γιατρούς, ώστε να παρέχεται ιατρική συνδρομή σε όλα τα μέλη του σωματείου. Έτσι, οι γιατροί Δημοσθένης Βαλτζής και Ιωάννης Αθανασιάδης⁴⁰¹ θα προσέφεραν αφιλοκερδώς ιατρική περίθαλψη σε οποιοδήποτε μέλος παρουσίαζε ανάγκη ιατρικής παρακολούθησης. Για την προσφορά τους αυτή οι δύο γιατροί ανακηρύχθηκαν από το Διοικητικό Συμβούλιο, όπως άλλωστε προέβλεπε και το καταστατικό, ως ευεργέτες της Α.Α.Τ.

Το μεσημέρι της Κυριακής, 27 Απριλίου 1903, πραγματοποιήθηκε η τρίτη ετήσια Γενική Συνέλευση της «Αλληλοβοηθητικής Αδελφότητας». Στη συνέλευση, η οποία έγινε στη Νέα Αγορά της πόλης και συγκεκριμένα σε αίθουσα της «Αθηναϊκής Λέσχης»,⁴⁰² συζητήθηκαν τα πεπραγμένα της χρονιάς που πέρασε και τέθηκε προς έγκριση η ετήσια λογοδοσία.

Στις 21 Ιανουαρίου 1904 κατατέθηκε από τον υπουργό των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης προς ψήφιση στη Βουλή το νομοσχέδιο «περί Διδακτικών Βιβλίων της Στοιχειώδους και Μέσης Εκπαιδεύσεως». Το νομοσχέδιο καθόριζε τη αποκλειστική —μονοπωλιακή— εκτύπωση των διδακτικών εγχειριδίων από το Εθνικό Τυπογραφείο.

400. «Μή γενομένης άπαρτίας τήν παρελθούσαν Κυριακήν καλοῦνται τὰ μέλη τῆς Ἀλληλοβοηθητικῆς Ἀδελφότητος τῶν Τυπογράφων» εἰς ἕκτακτον συνέλευσιν αὔριον Κυριακήν καὶ ὥρα 11ην π.μ. ἐν τῷ καταστήματι τῆς Δημαρχίας ἵνα ἀποφανθῶσι περὶ σπουδαιοτάτου ζητήματος. Εἴσοδος ἐκ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς», *Σκριπ*, (24 Αυγούστου 1902), σ. 3.

401. Καὶ οἱ δύο γιατροὶ τῆς Α.Α.Τ. ἦταν παθολόγοι. Ο Δ. Βαλτζῆς εἶχε τὸ ιατεῖο του στὴν οδὸ Σπ. Τρικούπη 27, ἐνῶ ὁ Ι. Αθανασιάδης στὴν οδὸ Αθηνᾶς 48. Βλ. Ν. Ἰγγλέσης, *Οδηγὸς τῆς Ἑλλάδος 1905-1906*, ὁ.π.

402. Ἡ «Αθηναϊκὴ Λέσχη» εἶχε ἕναν ἰδιαίτερα κλειστὸ χαρακτήρα καὶ ἀπευθύνονταν ἀποκλειστικά σε μιὰ ὀρισμένη κοινωνικοοικονομικὴ ἐλίτ (ἀρχικὰ στους Ἕλληνας τοὺς ἐξωτερικοῦ). Ἡ ἰδρυσὴ τῆς ἀκολούθησε τὰ πρότυπα τοῦ ἀγγλικοῦ club καὶ εἶχε στὶς τάξεις σημαντικὲς πολιτικὲς προσωπικότητες, ὅπως πρόεδροι κυβερνήσεων κλπ. Για τὴν «Αθηναϊκὴ Λέσχη», βλ. ἀναλυτικότερα Α. Βαξεβάνογλου, *Οἱ Ἕλληνες Κεφαλαιούχοι 1900-1940...*, ὁ.π., σσ. 196, 242 καὶ 296.

Το νομοσχέδιο ερχόταν σύμφωνα με τον εισηγητή του, Σπ. Στάη, να ανατρέψει την υπάρχουσα κατάσταση και να προσφέρει άρτια —από τυπογραφικής πλευράς—⁴⁰³ διδακτικά βιβλία στους μαθητές. Μέχρι τότε συγγραφείς και εκδότες πρότειναν τα βιβλία τους στο Υπουργείο των Εκπαιδευτικών και αυτό με τη σειρά του ενέκρινε ή όχι την εισαγωγή τους στην εκπαίδευση. Έτσι, για το ακαδημαϊκό έτος 1903-1904 ήταν εγκεκριμένα 237 βιβλία,⁴⁰⁴ με αποτέλεσμα για το ίδιο μάθημα να διδάσκονται διαφορετικά βιβλία.

Ο Στάης υπολόγιζε με μέτριους υπολογισμούς πως το κόστος που κατέβαλαν οι μαθητές για την αγορά των βιβλίων τους έφτανε στο ποσό του 1.605.000 δρχ. Εφόσον την παραγωγή των διδακτικών βιβλίων αναλάμβανε το Εθνικό Τυπογραφείο το κόστος ήταν δυνατόν να πέσει στο 20% του αρχικό ποσού. Το πλεονάζον ποσό ή μέρος αυτού θα μπορούσε να διαθετεί για τη «βελτίωσιν τῆς δημοτικῆς καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως».

Η εισαγωγή αυτού του νομοσχεδίου δημιούργησε μια τεράστια αναστάτωση στο χώρο της τυπογραφικής βιομηχανίας. Με την ενεργό συμμετοχή της Α.Α.Τ. και επιχειρώντας να κεφαλαιοποιήσει την δυναμική που αντλούσε από την διαρκώς αυξανόμενη συσπείρωση των τυπογράφων, συγκροτήθηκε μια Επιτροπεία, η οποία αφού μελέτησε το νομοσχέδιο, διατύπωσε την κάθετη αντίθεση των ανθρώπων της τυπογραφίας. Το νομοσχέδιο, ουσιαστικά, αποτέλεσε μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για τη συνεργασία των επιμέρους κλάδων της τυπογραφίας.

Εκπρόσωποι των τυπογράφων, βιβλιοδετών, βιβλιοπωλών, λιθογράφων, στοιχειοχυτών, χαρακτών, ξυλογράφων, τσιγκογράφων, γαλβανοπλαστών και πιεστών συγκρότησαν την Επιτροπεία,⁴⁰⁵ η οποία μετά από ενδελεχή μελέτη του προς ψήφιση

403. «... ὁ μαθητὴς συνήθως ἀγοράζει δύο ἀλφαριθμητικά ἔνεκα τῆς κακῆς ποιότητος τοῦ χάρτου, εἶναι δὲ γνωστὸν, ὅτι οἱ ἐκδότες τῶν βιβλίων ζητοῦσι παρὰ τῶν χαρτοπωλῶν τὴν χειρίστην ποιότητα τοῦ χάρτου, ἣν καὶ πληρώνουσιν εἰς μεγαλειτέραν τιμὴν, ἵνα καταστρέφονται ευκόλως καὶ ταχέως τὰ βιβλία!». Βλ. την εισήγηση στη Βουλή του Σπ. Στάη, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλῆς*, περίοδος ΙΣΤ΄ — σύνοδος Β΄, Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδη, Εν Αθήναις 1908, σ. 23.

404. Τα εγκεκριμένα διδακτικά βιβλία αφορούσαν τις εξής θεματικές κατηγορίες: 20 Θρησκευτικά Παλαιάς Διαθήκης, 12 Θρησκευτικά Καινῆς Διαθήκης, 7 Κατηχήσεις, 13 Περικοπές του Ευαγγελίου, 16 Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας, 16 Ιστορία της Νέας Ελλάδας, 10 Γεωγραφίας, 28 Αριθμητικής, 4 Ζωολογίας, 3 Φυτολογίας, 5 Ορυκτολογίας και Γεωλογίας, 4 Φυσικής, 5 Γεωμετρίας, 9 Καλλιγραφίας, 10 Ιχθυολογίας, 10 Γεωγραφικών πινάκων και 64 Αναγνωστικά.

405. Η Επιτροπεία αποτελούνταν από τους εξής εκπροσώπους: Δ. Ραγκαβή, Γ. Ιωαννίδη, Ι. Περίδη, Σ. Παλαιολόγο, Α. Μαούνη, Α. Πελεκάνο, Ν. Λιοδαντωνάκη, Δ. Κριτίδη, Γ. Στάγγελ, Ε. Ολύμπιο και Ι. Κωνσταντόπουλο.

νομοσχεδίου συνέταξε υπόμνημα προς τη Βουλή και την Κυβέρνηση, εκφράζοντας προβληματισμό για την αναστάτωση που θα επέφερε.

Στην αιτιολογική έκθεση του νομοσχεδίου αναφερόταν πως το επίμαχο νομοσχέδιο «περί διδακτικών βιβλίων» δεν επηρέαζε με κανέναν τρόπο τα συμφέροντα τόσο των τυπογράφων όσο και των άλλων παραγωγικών κλάδων που εμπλέκονταν στην τυπογραφική διαδικασία.

Με το υπόμνημά της η συγκροτηθείσα Επιτροπεία προσπάθησε να καταρρίψει αυτό τον ισχυρισμό. Υποστήριξε πως από την εκτύπωση των διδακτικών βιβλίων επηρεάζονταν τουλάχιστον δέκα επαγγελματικοί κλάδοι και χρησιμοποίησε τον κλάδο των τυπογράφων για να κάνει πιο εύγλωττο τον παραπάνω ισχυρισμό. Στους 1900 τυπογράφους των Αθηνών⁴⁰⁶ (και ως τυπογράφους εννοούσε τους στοιχειοθέτες) μόνο 400 απασχολούνταν στην έκδοση των εφημερίδων και των βιβλίων. Οι υπόλοιποι 1500 απασχολούνταν στην παραγωγή των διδακτικών βιβλίων, μέσω των οποίων εξασφαλιζόνταν η συντήρηση τόσο των ίδιων όσο και των οικογενειών τους. Η Επιτροπεία υπολόγιζε πως κάθε εργαζόμενος στην τυπογραφική αλυσίδα ήταν προστάτης 5 «κατ' αναλογία» ανθρώπων.

Με βάση αυτόν τον υπολογισμό παρέθετε τον ακόλουθο πίνακα:

406. Από τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία δεν προκύπτει πως στις αρχές του 1904 υπήρχαν 1900 τυπογράφοι στην Αθήνα. Σύμφωνα με την απογραφή του πληθυσμού του 1907, ο αριθμός του συνόλου των εργαζομένων στην τυπογραφική βιομηχανία (στοιχειοθέτες, λιθογράφοι, πιεστές, βιβλιοδέτες, τσιγκογράφοι κλπ.) δεν ξεπερνούσε τους 1500. Είναι εξαιρετικά δύσκολο να υπήρξε μέσα στην τριετία 1904-1907 απώλεια θέσεων της τάξης του 50%. Εκτός αν στην απογραφή του 1907 —και εν γένει στις άλλες απογραφές— υπήρχε ένα μεγάλο ποσοστό εργαζομένων, που για άγνωστους λόγους δεν αυτοπροσδιορίζονταν ως εργαζόμενοι στο χώρο των τυπογραφείων και ουσιαστικά έμεναν εκτός από κάθε επίσημη απόπειρα καταμέτρησής τους. Τα στοιχεία που παραδίδει το υπόμνημα της Επιτροπείας είναι υπερβολικά και για τους άλλους κλάδους της τυπογραφικής βιομηχανίας. Και ενώ δηλώνεται πως ο υπολογισμός έγινε ορίζοντας 5 εξαρτώμενους ανθρώπους για κάθε εργαζόμενο, στον πίνακα που παρατίθεται ο συνολικός αριθμός προκύπτει ως γινόμενο 6 εξαρτώμενων ανθρώπων. Είναι πρόδηλο πως η διόγκωση των στοιχείων έγινε για τη μεγέθυνση του προβλήματος και τη προσδοκώμενη ευνοϊκή αντιμετώπιση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6 Ειδικότητα, αριθμός μελών και συνολικός αριθμός εξαρτημένων		
Ειδικότητα	Αριθμός	Συνολικός αριθμός εξαρτημένων
Τυπογράφοι	1500	9000
Βιβλιοδέτες	800	4800
Λιθογράφοι	200	1200
Πιεστές	200	1200
Στοιχειοχύτες	50	300
Χαράκτες	50	300
Τσιγκογράφοι	50	300
Ξυλογράφοι	50	300
Βιβλιοπώλες	300	1800
Σύνολο	3200	19200

Πηγή: Υπόμνημα των εν Αθήναις και Πειραιεί Τυπογράφων, Βιβλιοδετών..., [Αθήνα 1904], σ.

3.

Η επιβίωση, λοιπόν, δεκαεννέα χιλιάδων ανθρώπων, σύμφωνα με την Επιτροπεία, εξαρτιόνταν αποκλειστικά από την διατήρηση του υπάρχοντος καθεστώτος εκτύπωσης και διάθεσης των διδακτικών βιβλίων. Με το νέο νομοσχέδιο αυτός ο, τεράστιος, αριθμός ανθρώπων μαθηματικά οδηγούνταν στην καταστροφή.⁴⁰⁷ Για να καταδειχτεί το μέγεθος του προβλήματος, το υπόμνημα ανέφερε πως η ουσία δεν ήταν μόνο αυτός ο πολύ μεγάλος αριθμός ανθρώπων που έμεναν χωρίς εργασία, αλλά ο σταδιακός μαρασμός των προαναφερομένων επαγγελμάτων. Επαγγέλματα, που κατά τους συγγραφείς του υπομνήματος αποτελούσαν τον βασικό κορμό της εθνικής βιομηχανίας και με το προς ψήφιση νομοσχέδιο θα συντελούνταν μια ανυπολόγιστη εθνική ζημιά.

Στη συνέχεια του υπομνήματος γίνεται λόγος για την τεράστια πρόοδο που συντελέστηκε στην τυπογραφία κατά την τελευταία 15ετία. Τόσο με την αύξηση των καταστημάτων όσο και με τη δημιουργία νέων επαγγελματικών κλάδων, όπως οι τσιγκογράφοι, οι χαρτοποιοί, οι γαλβανοπλάστες κλπ. Και η κινητήριος δύναμη αυ-

407. «Κατὰ ταῦτα λοιπὸν εἰς μόνον τὰς Ἀθήνας ὑπάρχουσι ΔΕΚΑΕΝΝΕΑ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ψυχῶν, ἡ τροφή τῶν ὁποίων παρέχεται ἐκ τῶν Διδακτικῶν Βιβλίων, ἐκτὸς τῶν εἰς τὰς ἐπαρχίας τοῦ Κράτους ασχολουμένων, ὧν τὸν ἀριθμὸν ἀδυνατοῦμεν νὰ προσδιορίσουμεν ἐνταῦθα. Ὁ μέγας δ' οὗτος ἀριθμὸς τῶν ἐν λόγῳ ἐπαγγελματιῶν, ἅμα ὡς ψηφισθῇ τὸ περὶ οὗ πρόκειται Νομοσχέδιον, ΡΙΠΤΕΤΑΙ ΑΝΕΥ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΕΥ ΟΥΔΕΜΙΑΣ ΑΛΛΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΠΕΝΤΕ ΔΡΟΜΟΥΣ», βλ. Υπόμνημα των εν Αθήναις και Πειραιεί Τυπογράφων..., ό.π., σ. 3.

τής της καταπληκτικής προόδου υπήρξε, χωρίς αμφιβολία, η εκτύπωση και εμπορία των Διδακτικών Βιβλίων.⁴⁰⁸

Το υπόμνημα ολοκληρωνόταν με την παράκληση προς τον αρμόδιο υπουργό για την απόσυρση του νομοσχεδίου και με την υποβολή των παρακάτω τριών προτάσεων προς την Πολιτεία:

Νὰ προστατεύση καὶ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν πνευματικὴν ἰδιοκτησίαν.

Νὰ προστατεύσῃ καὶ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν Τυπογραφικὴν Βιομηχανίαν καὶ τὰς συναφεῖς τέχνας.

Νὰ προστατεύσῃ τὴν ὑπαρξίν ΕΙΚΟΣΙ χιλιάδων ἀνθρώπων γνησίου καὶ ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ Λαοῦ, κατοικοῦντος καὶ εὕρισκομένου ἐν μέσαις Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ.⁴⁰⁹

Μπροστά στις διογκούμενες αντιδράσεις από το σύνολο του τυπογραφικού κόσμου, το νομοσχέδιο δεν θα έρθει για ψήφιση στη Βουλή και θα αποσυρθεί.

Στις 17 Φεβρουαρίου 1904 η Α.Α.Τ. είχε απευθύνει πρόσκληση στα μέλη της για συνέλευση, χωρίς όμως να προσδιορίζεται το αντικείμενό της.⁴¹⁰ Για λόγους, μάλλον, μη απαρτίας η συνέλευση δεν θα πραγματοποιηθεί και η Α.Α.Τ. θα προσκαλέσει εκ νέου τα μέλη της, με καταχωρίσεις στον ημερήσιο Τύπο, για συνέλευση στις 19 Φεβρουαρίου:

Καλοῦνται ἅπαντες οἱ Τυπογράφοι ἀνυπερθέτως σήμερον περὶ ὥραν 6 ½ μ.μ. εἰς τὸ ἐν τῇ συνοικίᾳ Λέκα καφενεῖόν των ὅπως συσκεφθῶσι περὶ σπουδαιοτάτου ζητήματος ἀφορῶντος αὐτούς.⁴¹¹

408. Στο υπόμνημα αναφέρεται πως ενώ το 1890 υπήρχαν 8-10 τυπογραφεία στην πρωτεύουσα, ο αντίστοιχος αριθμός για το 1904 ήταν 40-50. Ανάλογος ήταν ο αριθμός και για τα βιβλιοδετεία (40-50). Αν θεωρήσουμε ως δεδομένο τα 50 τυπογραφεία και τους 1900 τυπογράφους που εργάζονταν σ' αυτά προκύπτει ένας μέσος όρος 38 εργαζομένων ανά τυπογραφείο. Αριθμός εξαιρετικά υψηλός για να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα και αριθμός ικανός για να τοποθετήσει τα περισσότερα τυπογραφεία στις πολύ μεγάλες επιχειρήσεις (με περισσότερους από 25 εργαζομένους) της χώρας.

409. Βλ. Υπόμνημα των εν Αθήναις και Πειραιεῖ Τυπογράφων..., ό.π., σ. 7.

410. Η πρόσκληση, η οποία υπογραφόταν με την ένδειξη «πολλοὶ συνάδελφοι» έγραφε τα εξής: «Προσκαλοῦνται ἅπαντες οἱ Τυπογράφοι σήμερον περὶ ὥραν 7 μ.μ. νὰ προσέλθωσιν ἐν τῷ καφενείῳ τοῦ Κεντρικοῦ Πρακτορείου τῶν ἑφημερίδων διὰ ζήτημα λίαν σοβαρόν», Σκριπ, (17 Φεβρουαρίου 1904), σ. 3.

411. Σκριπ, (19 Φεβρουαρίου 1904), σ. 4.

Εντέλει, η συνέλευση πραγματοποιήθηκε το απόγευμα της 19ης Φεβρουαρίου και το αντικείμενό της ήταν η εκλογή νέου προέδρου μετά από την παραίτηση του Ν. Μερκούρη. Ύστερα από ψηφοφορία νέος πρόεδρος της Α.Α.Τ. ανέλαβε ο Στυλιανός Σύρμος.

Την 1η Αυγούστου 1904 κυκλοφόρησε σε ένα δεκαεξασέλιδο φυλλάδιο η λογοδοσία του έτους 1903-1904. Κατά το τέταρτο έτος λειτουργίας του σωματείου διαπιστώθηκαν τα εξής: α) η ανθηρή και διαρκώς αυξανόμενη οικονομική κατάσταση του σωματείου, β) διάφορα προβλήματα, λογιστικής φύσης, κατά τη σύνταξη της λογοδοσίας και γ) το μεγαλύτερο μέρος των εσόδων διατέθηκε ως βοήθεια στα ασθενούντα μέλη.⁴¹²

Δύο μήνες αργότερα, και συγκεκριμένα στις 21 Οκτωβρίου 1904, η Α.Α.Τ. με αφορμή το θάνατο του Παύλου Μελά,⁴¹³ εξέδωσε το παρακάτω ψήφισμα:

Τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τῆς «Ἀλληλοβοηθητικῆς Ἀδελφότητος τῶν Τυπογράφων» συνελθὼν ἐψήφισε:

1ον. Νὰ ἐκφράσῃ τὰ συλλυπητήρια αὐτοῦ εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ ἥρωικῶς πεσόντος Παύλου Μελά.

2ον. Νὰ παραστῇ σύσσωμον μετὰ τῶν μελῶν τῆς Ἀδελφότητος εἰς τὸ σημερινὸν μνημόσυνον ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς τοῦ ἐνδόξως πεσόντος ἥρωος Παύλου Μελά, καὶ

3ο. Ν' ἀναρτηθῇ ἡ εἰκὼν αὐτοῦ εἰς τὸ Γραφεῖον τῆς Ἀδελφότητος.⁴¹⁴

Με το Βασιλικό Διάταγμα της 14ης Νοεμβρίου 1904 εγκρίνεται το νέο, τροποποιημένο καταστατικό της Α.Α.Τ.⁴¹⁵ Στο νέο καταστατικό, που αποτελούνταν πια από 119 άρθρα εγκρίθηκαν οι ακόλουθες τροποποιήσεις: α) διαγράφεται το εδάφιο ε' του άρθρου 15, β) αντικαθίσταται το άρθρο 87⁴¹⁶ και, γ) διαγράφονται τα άρθρα 88 και 89.

412. Η λογοδοσία αυτή έτυχε ιδιαίτερα θετικής αντιμετώπισης από τον Τύπο: «Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ Ἀδελφότης τῶν Τυπογράφων θὰ περιλάβῃ ταχέως ὑπὸ τὴν σημαίαν τῆς αλληλοβοηθείας πάντας τοὺς ἐν Ἀθῆναις τυπογράφους καὶ θὰ ἀναδειχθῇ ἐν τῶν ἀρίστων Σωματείων τῆς πρωτεύουσας», *Σκριπ*, (2 Αυγούστου 1904), σ. 2.

413. Μελάς Παύλος (1870-1904) στρατιωτικός, πρωτεργάτης και ήρωας του Μακεδονικού Αγώνα.

414. *Εμπρός*, (22 Οκτωβρίου 1904), σ. 2.

415. Για το νέο καταστατικό και την έγκρισή του, βλ. Φ.Ε.Κ., τχ. Α', φ. 108, (25 Ιουνίου 1905), σ. 368.

416. Το άρθρο 87 αντικαθίσταται ως εξής: «Ἐὰν ὁμολογία τις ἐκ τῶν ἤδη ὑπαρχουσῶν ἤθελεν εὐνοηθεῖ ὑπὸ τῆς τύχης, τὸ προῖόν αὐτῆς περιέρχεται ὁλόκληρον εἰς τὸ ταμεῖον τῶν συντάξεων», ὁ.π.

Ενδεικτικό της εξωστρέφειας που χαρακτηρίζει όλο και περισσότερο την Α.Α.Τ. θα είναι και η συμμετοχή τους σε διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις, όπως ήταν ο ερτασμός της 25ης Μαρτίου 1905 καθώς και το συλληπητήριο ψήφισμα με αφορμή τη δολοφονία του πρωθυπουργού Θ. Δηλιγιάννη.

Τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τῆς «Ἀλληλοβοηθητικῆς Ἀδελφότητος τῶν Τυπογράφων», συνελθὼν ἐκτάκτως ἐπὶ τῷ θλιβερῷ γεγονότι τῆς δολοφονίας του Πρωθυπουργοῦ Θ.Π. Δηλιγιάννη ψηφίζει:

1ον) Νὰ ἐκφρασθῶσι τῇ οἰκογενείᾳ τοῦ Μεγάλου ἀνδρὸς ἐκ μέρους τῆς Ἀδελφότητος συλληπητήρια.

2ον) Νὰ κατατεθῇ στέφανος ἐπὶ τῆς σοροῦ.

3ον) Ν' ἀναρτηθῇ ἡ εἰκὼν τοῦ πρώτου πολιτικοῦ ἀνδρὸς τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ Συλλόγου, καὶ

4ον) Νὰ παρακολουθήσωσι τὴν κηδεῖαν πάντες οἱ ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ τυπογράφοι, εἰδοποιούμενοι.

Την Κυριακή 7 Αυγούστου 1905 έλαβαν χώρα οι αρχαιρεσίες της Α.Α.Τ. Το Διοικητικό Συμβούλιο που προέκυψε είχε την ακόλουθη σύνθεση: Στ. Σύρμος (πρόεδρος), Ιω. Περίδης (αντιπρόεδρος), Ν. Κυταριόλος (γραμματέας), Στ. Τεργιακόπουλος (ταμίας) και σύμβουλοι οι Α. Γαβαλάς, Ν. Μαρινάκης, Α. Μοσχούτης, Στ. Μαυρομάτης, Μ. Μωραϊτίνης, Ν. Παπαγιάννης, Θ. Παναγιώτου, Ν. Κουντούρης, Β. Ντάνος, Χ. Οικονομάκης, Α. Βουκάκης.

Ο πρόεδρος της Α.Α.Τ. προσκάλεσε εγγράφως, την Κυριακή 14 Αυγούστου, όλα τα μέλη του συνδέσμου για την πρώτη ετήσια εορταστική επέτειο της Αδελφότητας. Ήταν η πρώτη φορά που γιορταζόταν η επέτειος και καθοριστική συμβολή στην καθιέρωση αυτής της γιορτής είχε ο Σπύρος Τσαγγάρης,⁴¹⁷ ιδιοκτήτης, όπως είδαμε, του «Κεντρικού Πρακτορείου Εφημερίδων». Ο Τσαγγάρης, λόγω των ιδιαίτερα θερμών σχέσεων που είχε με τους ιδιοκτήτες των εφημερίδων, κατόρθωσε να πείσει τους διευθυντές να παραχωρήσουν μία ημέρα στους εργάτες τυπογράφους για τον εορτασμό αυτής της επετείου. Η επέτειος είχε προγραμματιστεί να εορτασθεί στο Γαλάτσι, όπου στο ναό της Αγίας Γλυκερίας θα πραγματοποιούνταν η σχετική ιεροτελεστία.⁴¹⁸

417. Για τον Σπύρο Τσαγγάρη και το «Κεντρικό Πρακτορείο Εφημερίδων» βλ. παραπάνω σ. 176. Η επιλογή της 15ης Αυγούστου ασφαλώς και δεν έγινε τυχαία, μιας και συνέπιπτε με μια από τις κορυφαίες γιορτές της χριστιανοσύνης, της Κοιμήσεως της Θεοτόκου.

418. Βλ. και Σκριπ, 14 Αυγούστου 1905, σ. 2.

Περισσότεροι από 300 τυπογράφοι, συνοδευόμενοι από τις οικογένειές του παρέστησαν στο Γαλάτσι για τον εορτασμό. Λόγω του μεγάλου αριθμού των συγκεντρωμένων —μιας και ο συνολικός αριθμός τους πλησίαζε τους 1000 ανθρώπους— η εκκλησία της αγίας Γλυκερίας, καθώς και ο περιβάλλοντας χώρος αποδείχτηκαν πολύ μικροί. Και ήταν, μάλιστα, τέτοιος ο ενθουσιασμός τους, που «ή εὐθυμία καὶ ἡ ἀδελφοποίησις ἐξακολούθησαν μέχρι ἑσπέρας».

Κατά τη διάρκεια του γεύματος που ακολούθησε εκφωνήθηκαν αρκετές προπώσεις από τα μέλη της Α.Α.Τ. Ο πρόεδρος, Στυλιανός Σύρμος, αφού ευχαρίστησε δημόσια τον Σπ. Τσαγγάρη και τους διευθυντές που συναίνεσαν σ' αυτή την παραχώρηση, τόνισε τη σημασία αυτής της επετείου ως ένα πρώτο βήμα για την πρόοδο και τον συνασπισμό των εργατών τυπογράφων. Προπώσεις, εκτός του προέδρου, απήθυσαν και οι Περίδης, Ιωαννίδης, Παχυνάκης και Νιμής. Ο εορτασμός της επετείου ολοκληρώθηκε με χορούς και φωτογραφήσεις των συμμετεχόντων.⁴¹⁹

Τον Ιούνιο του 1907, η Α.Α.Τ. υπέβαλλε ένα νέο διεκδικητικό πλαίσιο στους διευθυντές των εφημερίδων, με άξονα τους στοιχειοθέτες, που περιελάμβανε την ακόλουθη δέσμη αιτημάτων:

1. Να αντικατασταθούν όλοι οι νεαροί μαθητευόμενοι «διαλυταί» των τυπογραφείων από τακτικούς, ενήλικες τυπογράφους
2. Να μην επιτρέπεται σε νέους να γίνονται τυπογράφοι
3. Να περιοριστούν οι εργάσιμες ώρες σε επτά
4. Να προσληφθούν δύο νέοι τυπογράφοι στο τυπογραφείο κάθε εφημερίδας.

Το απόγευμα της 3ης Ιουνίου συγκεντρώθηκαν περίπου 200 τυπογράφοι στα γραφεία του «Ελληνισμού», με αντικείμενο συζήτησης την παραδοχή ή όχι των αιτημάτων τους από τους διευθυντές των εφημερίδων και τον από κοινού σχεδιασμό της μελλοντικής τους πορείας.

419. «Μετὰ μεσημβρίαν ὑπὸ τοὺς ἤχους τῆς μουσικῆς ἐχορεύθησαν χοροὶ Ἑλληνικοὶ καὶ Εὐρωπαϊκοί, οἱ ἐκδρομεῖς ἐφωτογραφήθησαν ἐν συμπλέγματι, καὶ τέλος μετὰ τὸ δεῖπνον ἐπανήλθον εἰς τὴν πόλιν κατενθουσιασμένοι ἀπὸ τὴν ἀληθῶς μαγευτικὴν ταύτην ἐορτὴν τὴν ὁποίαν ἐποίκιλλον ὠραιότατα ἄσματα ψαλλόμενα ἀπὸ χορὸν καλλιμόλπων νέων». Βλ. τη γλαφυρὴ περιγραφὴ τῆς εφημερίδας *Εμπρός* τῆς 17ης Αυγούστου 1905, σ. 4.

Η επιλογή της αίθουσας του «Ελληνισμού» ως χώρος συνάντησης είχε αποφασισθεί από την προηγούμενη, 2 Ιουνίου, με την παράδοση των αιτημάτων τους στις εφημερίδες. Υπήρχε τόσο μεγάλη ομοψυχία και αποφασιστικότητα στις τάξεις των τυπογράφων, που η συμμετοχή στη συνέλευση προμηνυόταν μεγάλη:

*Δὲν εἶνε κατάστασις αὐτή, βρὲ ἀδελφέ. Ἐννοοῦμεν νὰ ζήσωμεν καὶ ἂν δὲν θέλουν αὐτοὶ ἄς πεθάνωμεν καλλίτερα. Ἐμπρὸς λοιπὸν εἰς τὸν «Ἑλληνισμόν».*⁴²⁰

Η οδός Σοφοκλέους, έδρα του «Ελληνισμού», παρουσίαζε το απόγευμα της 3ης Ιουνίου ασυνήθιστη κίνηση. Θορυβώδεις όμιλοι τυπογράφων προσέρχονταν στο σημείο της συνέλευσης, συζητώντας για την πορεία των διεκδικήσεών τους. Ήταν τόσο ζωηρή η κίνηση στην οδό Σοφοκλέους, που οι διαβάτες με έκπληξη παρακολουθούσαν τα τεκταινόμενα, χωρίς να γνωρίζουν το τι ακριβώς διαμεμβόταν. Στην είσοδο των γραφείων του «Ελληνισμού» υποδεχόταν τους συγκεντρωμένους μια επιτροπή της Α.Α.Τ.,⁴²¹ που είχε αναλάβει τον κρίσιμο ρόλο του εμψυχωτή: «έμπρός όλοι πιστοί εἰς τὸν ὄρκον ποῦ δώσαμε!».

Την πρόθεση των τυπογράφων να συγκεντρωθούν στον «Ελληνισμό» με απώτερο στόχο την κήρυξη απεργίας, είχε πληροφορηθεί και η Αστυνομική Διεύθυνση. Για το λόγο αυτό έστειλε ισχυρή δύναμη χωροφυλάκων στην οδό Σοφοκλέους για την τήρηση της τάξης. Οι χωροφύλακες, υπό την καθοδήγηση των ενωμοταρχών Βασιλείου και Δρακόπουλου, παρατάχθηκαν προληπτικά μπροστά από τα δημοσιογραφικά γραφεία.

Πρώτος ομιλητής στη συνέλευση ήταν ο Γ. Ιωαννίδης, ο οποίος αφού περιέγραψε ενδελεχώς την κατάσταση της εργατικής τάξης υποστήριξε, πως κάτω από τις συνθήκες με τις οποίες εργάζονταν οι τυπογράφοι οδηγούνταν με μαθηματική ακρίβεια σε καταστροφή, εξαιτίας της πολύωρης εργασίας τους αλλά και, συνάμα, της πενιχρής τους μισθοδοσίας. Ο Ιωαννίδης διατύπωσε την άποψη πως η κήρυξη της απεργίας αποτελούσε μονόδρομο για την βελτίωση της θέσης των στοιχειοθετών — όσο και των υπολοίπων—στην παραγωγική διαδικασία.

420. Εμπρός, (4 Ιουνίου 1907), σ. 2.

421. Πρόεδρος της Επιτροπής ήταν ο τυπογράφος Γ. Ιωαννίδης. Ο Ιωαννίδης παρουσίασε έντονη συνδικαλιστική δραστηριότητα και υπήρξε από τους πρωταγωνιστές των κινητοποιήσεων. Οι λόγοι που εκφωνούσε τόσο στις συνελεύσεις όσο και στα συλλαλητήρια των τυπογράφων χαρακτηρίζονταν από ρεαλισμό αλλά και ανυποχώρητη λογική.

Δεύτερος ομιλητής ήταν ο Ι. Περίδης. Αφού συμφώνησε με τον μακροσκελή λόγο του Ιωαννίδη, υποστήριξε κι αυτός το δρόμο της απεργίας. Μάλιστα, φρόντισε στον λόγο του να αιτιολογήσει την αναγκαιότητα της απεργίας αλλά και οποιουδήποτε άλλου μέσου για την επίτευξη των δίκαιων αιτημάτων τους.

Με το πέρας των ομιλιών, οι παρευρισκόμενοι αντάλλαξαν διάφορες σκέψεις αναφορικά με τα επόμενα βήματα που έπρεπε να ακολουθήσουν. Η κυρίαρχη, όμως, ιδέα συνηγορούσε στην αποδοχή της απεργιακής κινητοποίησης, ως του μόνο μέσου που θα εξασφάλιζε την επιτυχία.⁴²² Πράγματι, οι παριστάμενοι ομόφωνα αποφάσισαν την κήρυξη απεργίας από την ίδια κιόλας μέρα και τη σταθερή προσήλωσή τους έως την πλήρη αποδοχή από τις εφημερίδες των αιτημάτων τους.

Οι εφημερίδες, με εξαίρεση το *Σκριπ*,⁴²³ κράτησαν μια συγκαταβατική στάση έναντι των απεργών, με αποτέλεσμα τα πράγματα γρήγορα να ομαλοποιηθούν. Με άρθρο της η εφημερίδα *Εμπρός*, στις 4 Ιουνίου, έδειχνε να κατανοεί πως οι τυπογράφοι, όπως και οι δημοσιογράφοι, καταπονούνταν ιδιαίτερα με τη νυχτερινή εργασία. Επίσης, αναγνώριζε, πως και οι οικονομικές απολαβές των τυπογράφων δεν ήταν ιδιαίτερα υψηλές, μιας και μόνο οι πλέον ικανοί από αυτούς λάμβαναν ημερομίσθιο που έφτανε τις 5 δραχμές. Όμως, αντί να διεκδικούν τη βελτίωση της οικονομικής τους θέσης, διεκδικούσαν να καθορίσουν τον τρόπο έκδοσης των εφημερίδων. Το αίτημα των απεργών για αποκλεισμό των νεαρών διαλυτών από την παραγωγική διαδικασία δεν μπορούσε να γίνει αποδεκτό. Μιας και η διαδικασία της διάλυσης των στοιχείων ήταν σχετικά εύκολη και δεν απαιτούνταν, σύμφωνα με την εφημερίδα, ιδιαίτερη εξειδίκευση. Αυτός ήταν και ο λόγος που η διάλυση των στοιχείων είχε ανατεθεί σε μαθητευόμενους και γι' αυτό ασφαλώς παρεχόταν και η μισή αμοιβή. Τέλος, καλούσε τους απεργούς να επανεξετάσουν τη θέση τους και να επιστρέψουν στην εργασία τους, διαμέσου της οποίας θα είχαν τη δυνατότητα να βελτιώσουν τη οικονομική τους θέση.

422. Οι συγκεντρωμένοι τυπογράφοι υποστήριξαν πως δεν ήταν δυνατόν να συνεχιστεί η παγιωμένη κατάσταση, διότι: «ἐργαζόμενοι ὑπερανθρώπως, μόνον τῶν ἀρχιεργατῶν τὰ συμφέροντα θεραπεύουν, ἐνῶ αὐτοὶ καὶ τὴν ὑγίαν των φθεῖρουν καὶ ἐπαρκῶς δὲν ἀμείβονται», *Εμπρός*, (4 Ιουνίου 1907), σ. 2.

423. Ο ιδιοκτήτης και διευθυντής της εφημερίδας, Γρηγόριος Ευστρατιάδης, προχώρησε σε μήνυση εναντίον των απεργών κατονομάζοντας ως πρωταίτιους της απεργίας τους Δ. Δρούγα (προέδρου των στοιχειοθετών) και Γ. Ιωαννίδη, Ι. Περίδη και Ν. Αθηναίο (μέλη της Α.Α.Τ.). Στις 10 Ιουνίου, με ένταλμα του ανακριτή Χαλκιάπουλου, οι παραπάνω μηνυθέντες συνελλήφθησαν.

Η συντηρητική αντίδραση των διευθυντών των εφημερίδων και η μερική αποδοχή των αιτημάτων οδήγησε τους απεργούς, το απόγευμα της 5ης Ιουνίου, στον άμεσο τερματισμό της απεργίας.

Στις 20 Ιουνίου 1908 πραγματοποιήθηκαν, όπως προέβλεπε και το καταστατικό του 1905, οι αρχαιρεσίες της Α.Α.Τ. Η Γενική Συνέλευση εξέλεξε το Στ. Σύρμο ως πρόεδρο ανανεώνοντας την εμπιστοσύνη της στο πρόσωπό του. Το Διοικητικό Συμβούλιο που προέκυψε από τις αρχαιρεσίες απαρτιζόταν από τα εξής 15 μέλη: πρόεδρος Στ. Σύρμος, αντιπρόεδρος Ιω. Περίδης, ταμίας Νικ. Λιοδαντωνάκης, γραμματέας Π. Αθηναίος, σύμβουλοι Στέφ. Διαλισμάς, Ιω. Καλύβας, Ιω. Πέρρος, Νικ. Φωτόπουλος, Απ. Ναλούλος, Σπ. Καρούσος, Αγγ. Καλός, Ευάγ. Κομνηνός, Σταμ. Βουργέντης, Απ. Μοσχούτης, Βασ. Ντάνος.⁴²⁴

Την 12η Απριλίου 1909, ο Στ. Σύρμος, πρόεδρος της Α.Α.Τ., απέστειλε στα μέλη το προσχέδιο του προς αναθεώρηση καταστατικού. Η σύνταξη του προσχεδίου είχε ανατεθεί, από τη Διοικητική Επιτροπή που είχε συσταθεί γι' αυτόν το σκοπό, στον δικηγόρο της Α.Α.Τ. Σπυρίδωνα Θεοδωρόπουλο.

Ο Σύρμος, σ' αυτό το 16σελιδο φυλλάδιο, αναφερόταν περιληπτικά στους λόγους που οδήγησαν την Α.Α.Τ. σ' αυτή την ενέργεια. Σύμφωνα μ' το φυλλάδιο, η αναθεώρηση του καταστατικού ήταν επιβεβλημένη για να εξέλθει η Α.Α.Τ. από την κατάσταση αδράνειας που είχε περιέλθει το τελευταίο διάστημα.⁴²⁵ Η Διοικητική Επιτροπή, με τη σύμφωνη γνώμη του Θεοδωρόπουλου, περιόρισε σε γενικές γραμμές τα άρθρα του νέου καταστατικού και προέβλεψε τη μελλοντική σύνταξη ενός εσωτερικού κανονισμού, όπου θα αναγραφόταν λεπτομερώς όλες οι διατάξεις του νέου καταστατικού.

Το σχέδιο καταστατικού, που όπως θα δούμε παρακάτω, υιοθετήθηκε αυτούσιο από τη Γενική Συνέλευση της 31ης Μαΐου 1909, ήταν βασισμένο στα πρότυπα που ακολουθούσαν τα ευρωπαϊκά σωματεία, και ιδιαίτερα τα γαλλικά και τα ιταλικά.

Στο νέο καταστατικό συμπεριλήφθηκε και η αλλαγή του οικονομικού έτους της Α.Α.Τ., έτσι ώστε οι αρχαιρεσίες της να μην συμπίπτουν με την ετήσια επέτειο

424. Βλ. και Εμπρός, (22 Ιουνίου 1908), σ. 3.

425. «Ἡ Ἀδελφότης μας ἐπ' ἄρκετὸν χρόνον τελευταῖον διετέλεσεν εἰς κατάστασιν ἀδρανείας καὶ νάρκης, ἔνεκα διαφόρων περιστάσεων, εἰς ὅλους γνωστῶν, ἐν μέρει δὲ καὶ ἔνεκα τῆς ἀμελείας τῶν μελῶν πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν πρὸς τὸ ταμεῖον ὑποχρεώσεων των». Βλ. Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων, Σχέδιον καταστατικού, Εκ του Τυπογραφείου Π.Α. Πετράκου, Εν Αθήναις 1909, σ. 3.

της εορτής της Α.Α.Τ., που το πρώτο καταστατικό είχε θεσμοθετήσει για την 15η Αυγούστου.

Το σχέδιο καταστατικού, που ο Στ. Σύρμος είχε στείλει στα μέλη με την προτροπή «παρακαλείσθαι, κύριοι, νὰ τὸ μελετήσεται καλά», θα υποβαλλόταν για συζήτηση στη Γενική Συνέλευση, που είχε οριστεί για την Κυριακή 26 Απριλίου 1909, στο Βαρβάκειο Λύκειο, και η οποία επικύρωσε την τροποποίηση του καταστατικού.

Στις 31 Μαΐου 1909 πραγματοποιήθηκε η πρώτη Γενική Συνέλευση μετά την τροποποίηση και επικύρωση του καταστατικού της «Ἀλληλοβοηθητικῆς Ἀδελφότης τῶν ἐν Ἀθήναις Τυπογράφων». Στη Γενική Συνέλευση μίλησε ο πρόεδρος, Στυλιανός Σύρμος, ο οποίος αναφέρθηκε διεξοδικά στα δρώμενα του τελευταίου έτους λειτουργίας της Α.Α.Τ. Η ομιλία του προέδρου κινήθηκε σε δύο άξονες.⁴²⁶ Ο πρώτος, είχε να κάνει με τις ατασθαλίες που παρατηρήθηκαν κατά το προηγούμενο διάστημα από τους ταμίες Ν. Κυταριόλο⁴²⁷ και Στ. Τεργιακόπουλο.⁴²⁸ Ο δεύτερος άξονας, ήταν επικεντρωμένος στο νέο καταστατικό, το οποίο θα ήταν σε ισχύ μόλις ολοκληρωνόταν η Γενική Συνέλευση της 31ης Μαΐου.

426. Ο Στ. Σύρμος, στην ομιλία του αναφέρθηκε και στο γεγονός πως τρία μέλη είχαν αποβιώσει κατά το διάστημα 1908-1909. Τα μέλη αυτά ήταν ο Ι. Καρακατσάνης, Μ. Περπινιάς και Μ. Φρεμεντίτης. Όπως φαίνεται κι από τον απολογισμό του ταμιά Ν. Λιοδαντωνάκη, το Διοικητικό Συμβούλιο της Α.Α.Τ διέθεσε για την κηδεία των τριών μελών το ποσό των 160 δρχ. Ήτοι για τον Ι. Καρακατσάνη 75 δρχ., για τον Μ. Περπινιά 35 δρχ. και για τον Μ. Φρεμεντίτη 50 δρχ. Βλ. Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων εν Αθήναις, *Απολογισμός της διαχειρίσεως της χρήσεως 1908-09 (2 Αυγούστου 1908 - 31 Μαΐου 1909)*, Εκ του Τυπογραφείου «Νομικής», Εν Αθήναις 1909, σ. ζ'.

427. Ο Ν. Κυταριόλος ήταν ενεργό μέλος της Α.Α.Τ. και εργαζόταν στο τυπογραφείο του Θ. Απόστολόπουλου. Είχε εκλεγεί για πρώτη φορά, ως Γραμματέας στο Διοικητικό Συμβούλιο, στη Γενική Συνέλευση της 29ης Μαρτίου 1905. Ο Ν. Κυταριόλος είχε υπεξαιρέσει το ποσό των 237 δρχ. από το ταμείο της Α.Α.Τ. Μετά την επίμονη στάση του Διοικητικού Συμβουλίου, αλλά και την ενεργητική συμβολή του πρώην προέδρου της Α.Α.Τ. Δ. Δρούγα, προχώρησε σε διακανονισμό του ποσού αυτού. Ο διακανονισμός προέβλεπε την καταβολή εκ μέρους του Κυταριόλου 15 δρχ. σε εβδομαδιαίες δόσεις. Μέχρι το Πάσχα του 1909 είχε καταβάλλει το ποσό των 120 δρχ., αλλά στη συνέχεια διέκοψε την εργασία του και κατά συνέπεια και την καταβολή των υπόλοιπων δόσεων.

428. Ο πρώην ταμίας Σ. Τεργιακόπουλος, που όπως είδαμε παραπάνω διατέλεσε και πρώτος πρόεδρος της Α.Α.Τ., είχε αποβιώσει στις αρχές του 1909. Αυτό το γεγονός είχε φιλτράρει τα αισθήματα των μελών. Όπως παρατήρησε ο Ν. Λιοδαντωνάκης, ταμίας της Α.Α.Τ.: «Ἐν τούτοις, ἄς δεηθῶμεν πάντες ὑπὲρ ἀναπαύσεως αὐτοῦ, καὶ εὐχηθῶμεν εἰς τοὺς μετέπειτα, ὅπως μὴ ἀποτολμῶσι τοιαῦτα πραξικοπήματα, δυνάμενα ν' ἀμαυρώσουν ἔσαεὶ τὸ ὄνομα αὐτῶν», Βλ. Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων εν Αθήναις, *Απολογισμός της διαχειρίσεως της χρήσεως 1908-09...*, ό.π., σ. θ'.

Το Διοικητικό Συμβούλιο της Α.Α.Τ., όπως ανέφερε ο πρόεδρος, προσπάθησε και πέτυχε την αποκατάσταση των σχέσεων της Α.Α.Τ. με την Αθηναϊκή Τράπεζα,⁴²⁹ που εξαιτίας των ατασθαλιών, είχαν κλονιστεί. Επίσης, κατόρθωσε να επιστραφεί το βιβλιάριο του Ταμείου, που είχε δεσμευθεί από την Εισαγγελία Αθηνών.

Όσον αφορά το ζήτημα της αναθεώρησης του καταστατικού, ο Στ. Σύρμος, μας πληροφορεί πως το θέμα ανακινήθηκε στη Γενική Συνέλευση της 11ης Ιανουαρίου 1909 ως απόρροια της κακής διαχείρισης του προηγούμενου διαστήματος, και χρειάστηκαν τρεις ακόμη Γενικές Συνελεύσεις μέχρι να υιοθετηθεί η πρόταση της αναθεώρησης. Το Διοικητικό Συμβούλιο ανέθεσε τη σύνταξη του τροποποιημένου καταστατικού στον έγκριτο δικηγόρο της Α.Α.Τ., Σπυρίδωνα Θεοδωρόπουλο, και μετά από 4 Γενικές Συνελεύσεις ψηφίσθηκε το σύνολο του νέου καταστατικού.

Στη συνέχεια το λόγο έλαβε ο Νικόλαος Λιοδαντωνάκης,⁴³⁰ όπου προχώρησε στον απολογισμό του προηγούμενου έτους, 1908-1909. Τα έσοδα της Α.Α.Τ. για το δεκάμηνο Αύγουστος 1908 – Μάιος 1909 ανήλθαν στο ποσό των 1.482,15 δρχ. Η κύρια πηγή, ασφαλώς, των εσόδων ήταν οι εβδομαδιαίες καταθέσεις των μελών (ήτοι 1.206 δρχ.) Αντίστοιχα, τα έξοδα ανήλθαν στο ποσό των 772,80 δρχ· αφορούσαν ως επί το πλείστον έξοδα περίθαλψης ασθενούντων μελών και έξοδα κηδειών αποβιωσάντων μετόχων. Πεντακόσιες δραχμές από το υπόλοιπο των εσόδων κατατέθηκε από την Α.Α.Τ. στο ταμειυτήριο της Λαϊκής Τράπεζας.⁴³¹

Με το πέρας της Γενικής Συνέλευσης το Διοικητικό Συμβούλιο παρέδωσε όλα τα βιβλία στην Εξελεγκτική Επιτροπή για έλεγχο και παρακάλεσε τα μέλη να πράξουν το ίδιο και να παραδώσουν τα ατομικά τους βιβλιάρια για να πραγματοποιηθεί

429. Η Α.Α.Τ. κατέθετε το αποθεματικό της σε δύο τράπεζες της Αθήνας σύμφωνα με το καταστατικό του 1901. Αυτές ήταν η Αθηναϊκή και η Λαϊκή Τράπεζα. Το μεγαλύτερο κεφάλαιο ήταν κατατεθειμένο στην Αθηναϊκή Τράπεζα. Πιο συγκεκριμένα, στις 31 Μαΐου 1909 στην Αθηναϊκή Τράπεζα ήταν κατατεθειμένο το ποσό των 4.729,85 δραχμών. Βλ. Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων εν Αθήναις, *Απολογισμός της διαχείρισεως της χρήσεως 1908-09*, ό.π., σ. ιγ'.

430. Ο ταμίας Νικόλαος Λιοδαντωνάκης υπήρξε ιδρυτικό μέλος της Α.Α.Τ. Συμμετείχε, μάλιστα, ως σύμβουλος στο πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο, που είχε προέλθει από τη Γενική Συνέλευση της 29ης Απριλίου 1901. Βάσει του καταστατικού, ο εκάστοτε ταμίας εισέπραττε, για την εργασία της συγκέντρωσης των εβδομαδιαίων καταθέσεων ένα ποσοστό της τάξης του 3% ως αντισταθμιστικό όφελος γι' αυτήν την, κομβικής σημασίας, δραστηριότητα.

431. Πραγματοποιήθηκαν δύο καταθέσεις στο ταμειυτήριο της Λαϊκής Τράπεζας. Η πρώτη, που έγινε στις 10 Ιανουαρίου 1909 ήταν της τάξης των 300 δρχ. και η δεύτερη, στις 2 Μαρτίου, της τάξης των 200 δρχ. Βλ. Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων εν Αθήναις, *Απολογισμός της διαχείρισεως της χρήσεως 1908-09...*, ό.π., σ. η'.

απρόσκοπτα ο έλεγχος,⁴³² σηματοδοτώντας παράλληλα το πέραςμα της Α.Α.Τ. σε μια νέα εποχή διαφάνειας.

Η Εξελεγκτική Επιτροπή, που απαρτιζόνταν από τους Γ. Δαβή, Εμ. Ρώτα, Σ. Μαυρομμάτη, Α. Μαρκουλάκη και Ι. Ψαρόπουλο, χρειάστηκε σχεδόν δύο εβδομάδες για να ολοκληρώσει τον διαχειριστικό έλεγχο. Στις 13 Ιουνίου 1909 παρέδωσε την έκθεσή της, επιβεβαιώνοντας τους ισχυρισμούς του ταμία Ν. Λιοδαντωνάκη. Έτσι η περιουσία της Α.Α.Τ. έως τις 31 Μαΐου 1909 ήταν 17.114,25 δρχ. Το αποθεματικό αυτό κατανέμονταν ως εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 7 Αποθεματικό Κεφάλαιο της Α.Α.Τ. (31 Μαΐου 1909)	
Αιτιολογία	Δραχμές
Καταθέσεις στο ταμειυτήριο της Αθηναϊκής τράπεζας	4.917,90
Καταθέσεις στο ταμειυτήριο της Λαϊκής τράπεζας	1.815
Αξία 78 χρυσών φράγκων	102
Κεφάλαιο 13 λαχειοφόρων ομολογιών	8.777,50
Κεφάλαιο 8 λαχειοφόρων του Κτηματικού Δανείου	828,5
Κεφάλαιο χρήσης 1908-1909	500
Μετρητά στο ταμείο	173,35
Σύνολο	17.114,25

Πηγή: Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων εν Αθήναις, *Απολογισμός της διαχειρίσεως της χρήσεως 1908-09...*, ό.π., σ. η'.

Με τη Γενική Συνέλευση της 31ης Μαΐου 1909 επικυρώθηκε και το νέο καταστατικό της Α.Α.Τ. Αυτό απαρτιζόταν από 11 κεφάλαια και 44 άρθρα.

Με το πρώτο κεφάλαιο, που έφερε τον τίτλο «Σκοπός», περιγράφεται ο σκοπός για τον οποίο προέκυψε η αναδιοργάνωση της Α.Α.Τ. Ως τέτοιος ήταν η συνένωση

432. «Παρακαλούνται δὲ θερμῶς καὶ τὰ ἀξιότιμα Μέλη, ὅπως προσκομίσωσι καὶ τὰ βιβλιάρια των, ἵνα οὕτω κατορθωθῇ εὐχερέστερον καὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς ὑπονοίας ἐκ μέρους τῶν Μελῶν, τὸ ἔργον τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπῆς μετὰ τὴν ὑποβολὴν τοῦ πορίσματος τῆς ὁποίας πεποιθᾶμεν, ὅτι θέλετε μᾶς ἐπιτρέψει, ὅπως καταθέσωμεν τὴν ἐντολὴν μὲ τὴν ὁποίαν πέρυσιν ἡ εὐμενὴς ὑπὲρ ἡμῶν ψῆφός σας μᾶς περιέβαλλε». Βλ. Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων εν Αθήναις, *Απολογισμός της διαχειρίσεως της χρήσεως 1908-09...*, ό.π., σ. θ'.

όλων των ελλήνων τυπογράφων, η περιφρούρηση των επαγγελματικών τους συμφερόντων, η παροχή εργασίας, χρηματικής στήριξης, σύνταξης προς τα μέλη, κ.ά.⁴³³

Το δεύτερο κεφάλαιο «περί μελών-καταβολών» ανέλυε διεξοδικά τις προϋποθέσεις που απαιτούνταν για να γίνει ένα νέο μέλος δεκτό στην Α.Α.Τ. καθώς και τις οικονομικές υποχρεώσεις των μελών. Έτσι, απαιτούνταν το νέο μέλος να ασκούσε το επάγγελμα του τυπογράφου για δύο τουλάχιστον χρόνια και η άσκηση αυτή να εξακολουθούσε. Επίσης, ήταν απαραίτητη η έγγραφη βεβαίωση των όρων αυτών από τρία τουλάχιστον μέλη της Α.Α.Τ.⁴³⁴

Στο τρίτο κεφάλαιο «περί πόρων και διακρίσεων» πληροφορούμαστε τα μέσα με τα οποία η Α.Α.Τ. αντλούσε τα έσοδά της,⁴³⁵ καθώς και τις διακρίσεις που απένειμε σ' εκείνους που την ενίσχυαν οικονομικά. Πρέπει να σημειωθεί πως προβλεπόταν ειδική σημείωση για απονομή διακρίσεων και σε εκείνους που παρείχαν μη οικονομική στήριξη, όπως ήταν οι γιατροί αλλά και οι δωρητές βιβλίων.

Με το τέταρτο κεφάλαιο «περί διοικήσεως» περιγράφονταν ο τρόπος διοίκησης της Α.Α.Τ. και οι αρμοδιότητες του Διοικητικού Συμβουλίου. Έτσι, το Διοικητικό Συμβούλιο αποτελούνταν από 15 μέλη,⁴³⁶ με την υποχρέωση, εκτός της θέσης του

433. «Ἡ Ἀλληλοβοηθητικὴ Ἀδελφότης τῶν Τυπογράφων, ἐδρεύουσα ἐν Ἀθήναις, σκοπὸν ἔχει: α) τὴν ἀδελφικὴν συνένωσιν πάντων τῶν Ἑλλήνων τυπογράφων, β) τὴν περιφρούρησιν τῶν ἐπαγγελματικῶν συμφερόντων τῶν ἐργατῶν τυπογράφων, γ) τὴν οἰκονομικὴ εὐημερίαν τῶν μελῶν, διὰ συνεργατικῶν συνδυασμῶν, δ) τὴν περιφρούρησιν τῆς ὑγείας τῶν μελῶν, ε) τὴν παροχὴν ἐργασίας εἰς τὰ στερούμενα τοιαύτης μέλη, στ) τὴν ἠθικὴν τῶν μελῶν ἀνάπτυξιν διὰ διαλέξεων, βιβλιοθήκης καὶ ἀναγνωστηρίου, ζ) τὴν παροχὴν χρηματικῆς συνδρομῆς εἰς τὰ μέλη ἐν περιπτώσει ἀσθενείας, η) τὴν παροχὴν χρηματικῆς βοηθήματος εἰς τὰ μέλη ἐν περιπτώσει ἀργίας, καὶ θ) τὴν ἀπονομὴν συντάξεως εἰς τὰ ἔνεκα γήρατος ἢ δυστυχήματος καθιστάμενα ἀνίκανα πρὸς ἐργασίαν μέλη». Βλ. τὸ ἀρθρο 2 στο: Ἀλληλοβοηθητικὴ Ἀδελφότης τῶν Τυπογράφων ἐν Ἀθήναις, *Καταστατικόν*, Ἐν Ἀθήναις 1909, σσ. 3-4.

434. Ἡ αἴτηση που ἦταν ἀπαραίτητο νὰ συμπληρώσει τὸ υποψήφιο μέλος ἀκολουθοῦσε τὸ παρακάτω υπόδειγμα: «Κύριε πρόεδρε, λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ σᾶς παρακαλέσω νὰ μ' ἐγγράψετε ὡς μέλος τῆς ὑμετέρας Ἀδελφότητος. Πρὸς τοῦτο ἐγκλείω τὴν κανονισμένην βεβαίωσιν, τὸ ἐκ δραχμῆς δικαίωμα ἐγγραφῆς καὶ τὴν πρώτην ἐβδομαδιαίαν 50λεπτον καταβολὴν μου, καὶ παρακαλῶ νὰ μοῦ χορηγηθῇ βιβλιάριον». Ἡ βεβαίωση που συμπεριλαμβανόταν στὴν αἴτηση ἀκολουθοῦσε τὸ ἐξῆς υπόδειγμα: «Οἱ κάτωθι ὑπογεγραμμένοι, μέλη τῆς Ἀλληλοβοηθητικῆς Ἀδελφότης τῶν Τυπογράφων» βεβαιοῦμεν, ὅτι ὁ κ. [ὄνομα τοῦ υποψηφίου] ἔχει τὰ ἐν τῷ 3ῳ ἄρθρῳ τοῦ καταστατικοῦ ὀριζόμενα προσόντα». Βλ. τὰ υποδείγματα 1 καὶ 2 στο: Ἀλληλοβοηθητικὴ Ἀδελφότης τῶν Τυπογράφων ἐν Ἀθήναις, *Καταστατικόν*, ὁ.π., σ. [15].

435. «Τοὺς πόρους τῆς ἀδελφότητος ἀποτελοῦν: α) τὸ δικαίωμα ἐγγραφῆς τῶν μελῶν, β) αἱ ἐβδομαδιαῖαι καταβολαὶ αὐτῶν, γ) αἱ δωρεαί, δ) οἱ τόκοι τῶν κεφαλαίων αὐτῆς, καὶ ε) πᾶν ἔκτακτον ἔσοδον». Βλ. τὸ ἀρθρο 10 στο: Ἀλληλοβοηθητικὴ Ἀδελφότης τῶν Τυπογράφων ἐν Ἀθήναις, *Καταστατικόν*, ὁ.π., σσ. 5-6.

436. «Ἡ Ἀδελφότης διοικεῖται ὑπὸ δεκαπενταμελοῦς συμβουλίου, συγκειμένου ἐκ προέδρου, δύο ἀντιπροέδρων, γενικοῦ γραμματέως, εἰδικοῦ γραμματέως, ταμῆα καὶ ἑννέα συμβούλων. Τὰ μέλη τοῦ συμβουλίου

προέδρου, όλα τα μέλη να ήταν εργάτες τυπογράφοι. Ο πρόεδρος εκπροσωπούσε την Α.Α.Τ. ενώπιον όλων των αρχών και είχε ως βασική προτεραιότητα την προαγωγή των συμφερόντων της. Ο γενικός γραμματέας είχε την εποπτεία των γραφείων, των αρχείων και όλων των εντύπων καθώς και την ευθύνη για τη σύνταξη των πρακτικών. Αντίστοιχα, ο ταμίας ήταν επιφορτισμένος με την είσπραξη των εβδομαδιαίων καταβολών των μελών.

Εξαιτίας των οικονομικών ατασθαλιών που είχαν επισημανθεί κατά το προηγούμενο διάστημα, το νέο καταστατικό με το πέμπτο κεφάλαιο, που έφερε τον χαρακτηριστικό τίτλο «Ταμειακή Επιτροπή», προέβλεπε τη σύσταση μιας επιτροπής, που στο τέλος κάθε τριμηνίας θα ήλεγχε σε συνεργασία με το Διοικητικό Συμβούλιο την οικονομική διαχείριση του ταμία.

Σύμφωνα με το έκτο κεφάλαιο «περί Γενικών Συνελεύσεων», το νέο καταστατικό προέβλεπε τη διενέργεια τριών τακτικών γενικών συνελεύσεων ετησίως.⁴³⁷ Κατά την πρώτη, η οποία πραγματοποιούνταν την πρώτη Κυριακή του Δεκεμβρίου, ο πρόεδρος υπέβαλε στα μέλη μια συνοπτική έκθεση των πεπραγμένων του πρώτου εξαμήνου. Η δεύτερη γενική συνέλευση, είχε οριστεί για την τελευταία Κυριακή του Μαΐου, κατά την οποία ο πρόεδρος υπέβαλλε την ετήσια έκθεση για κρίση και ο ταμίας τον διαχειριστικό απολογισμό της αντίστοιχης περιόδου. Η τρίτη και τελευταία, θεσμοθετημένη γενική συνέλευση, ήταν ορισμένη για την πρώτη ή δεύτερη Κυριακή του Ιουνίου, όπου η Εξελεγκτική Επιτροπή παρουσίαζε τα αποτελέσματα του διαχειριστικού ελέγχου.

Στο έβδομο κεφάλαιο «περί περιθάλψεων» προσδιορίζονται οι προϋποθέσεις με τις οποίες τα μέλη μπορούσαν να κάνουν χρήση του δικαιώματος περίθαλψης. Σύμφωνα με τα άρθρα 27-29, δικαίωμα περίθαλψης απολάμβανε κάθε μέλος, που είχε συμπληρώσει ένα έτος και δεν καθυστέρουσε τις καταβολές για περισσότερο από 5 εβδομάδες. Η περίθαλψη χορηγούνταν για 30 ημερολογιακές ημέρες⁴³⁸ και ακολου-

πάντα δέον νὰ εἶνε ἐργάται τυπογράφοι, πλὴν τοῦ προέδρου, ὅστις δύναται νὰ μὴν εἶνε τοιοῦτος». Βλ. το ἄρθρο 13 στο: Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων εν Αθήναις, *Καταστατικόν*, ὁ.π., σ. 6.

437. «Αἱ γενικαὶ συνελεύσεις θεωροῦνται ἐν ἀπαρτίᾳ, ὅταν παρευρίσκωνται ἐν αὐταῖς τὸ τέταρτον τῶν μελῶν, τῶν μὴ καθυστερούντων πλέον τῶν 5 καταβολῶν...». Βλ. το ἄρθρο 26 στο: Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων εν Αθήναις, *Καταστατικόν*, ὁ.π., σ. 9.

438. «Περίθαλψις χορηγεῖται διὰ 30 ἡμερῶν κατ' ἀνώτατον ὄριον· δύναται ὅμως τὸ συμβούλιον, κατόπιν γνωμοδοτήσεως τοῦ ἱατροῦ τῆς Ἀδελφότητος καὶ ἐτέρου τοιούτου, ὑποδεικνυομένου ὑπὸ τοῦ συμβουλίου, νὰ παρατείνῃ τὴν παροχὴν τῆς περιθάλψεως μέχρις εἴκοσιν ἡμερῶν, μόνον ὅταν ὁ ἀσθενὴς δὲν δύναται νὰ

θούσε την παρακάτω κλίμακα: α) τα μέλη που είχαν καταβάλλει 26-100 δρχ. λάμβαναν 3 δρχ. για κάθε ημέρα περίθαλψης, β) τα μέλη που είχαν καταβάλλει 101-200 δρχ. λάμβαναν 3,5 δρχ. και γ) τα μέλη που είχαν καταβάλει περισσότερες από 200 δρχ. δικαιούνταν να λάβουν 4 δρχ. για κάθε ημέρα περίθαλψης.

Στο όγδοο κεφάλαιο «περί βιβλιαρίων» το νέο καταστατικό προέβλεπε την υιοθέτηση του συστήματος των βιβλιαρίων για τα μέλη, στα οποία θα καταγράφονταν όλες οι οικονομικές κινήσεις των μελών —απαραίτητο στοιχείο για τη χορήγηση περίθαλψης— καθώς και την κατάργηση των μετοχών που είχαν εκδοθεί με το παλαιό καταστατικό.

Στο ένατο κεφάλαιο «περί χρηματικών βοηθημάτων» γίνεται λόγος πως η Α.Α.Τ. παρείχε οικονομική στήριξη στα μέλη που δεν είχαν εργασία —γεγονός που προβλεπόταν, όπως είδαμε, και από το 2ο άρθρο— μέχρι 2 δραχμών ημερησίως. Η εφαρμογή αυτού του μέτρου είχε αποφασισθεί να αρχίσει από την 1η Οκτωβρίου 1909, και οι λεπτομέρειες θα ρυθμιζόταν από τον εσωτερικό οργανισμό.⁴³⁹

Ιδιαίτερα σημαντικό ήταν το επόμενο κεφάλαιο του καταστατικού, «περί συντάξεων» για την επίτευξη των σκοπών της Α.Α.Τ. αλλά και την προσέλκυση νέων μελών. Σύμφωνα, λοιπόν, με το δέκατο κεφάλαιο χορηγούνταν μηνιαία σύνταξη στα μέλη εκείνα, τα οποία είτε εξαιτίας γήρατος είτε εξαιτίας δυστυχήματος δεν μπορούσαν να εργασθούν. Το ποσό της μηνιαίας σύνταξης ισοδυναμούσε με το 10% των καταβολών του δικαιούχου και χορηγούνταν κατόπιν ενόρκου γνωμοδοτήσεως τριών ιατρών ενώπιον του Ειρηνοδικείου Αθηνών.⁴⁴⁰

Το τελευταίο κεφάλαιο του καταστατικού, με τον τίτλο «Γενικοί Ορισμοί» ρύθμιζε όλες τις γενικές λεπτομέρειες για τη λειτουργία της Α.Α.Τ. Τέτοιες ήταν η κατάθεση της χρηματικής περιουσίας σε δύο τράπεζες των Αθηνών, η ύπαρξη σφρα-

έργασθῃ. Κατόπιν τῆς προθεσμίας ταύτης τὸ συμβούλιον μεριμνᾷ δεόντως περὶ τοῦ ἀσθενοῦς». Βλ. το άρθρο 29 στο: Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων εν Αθήναις, *Καταστατικόν*, ό.π., σ. 10.

439. Ο «Εσωτερικός Οργανισμός» είχε, επίσης, συνταχθεί από τον δικηγόρο της Α.Α.Τ. Σπ. Θεοδωρόπουλο, και είχε επικυρωθεί από τη Γενική Συνέλευση της 22ης Νοεμβρίου 1909. Βλ. Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων, *Εσωτερικός Οργανισμός*, Αθήναι 1910, σ. 12.

440. «Αἱ πληρωμαὶ τῶν δικαιουμένων εἰς σύνταξιν μελῶν ἐνεργοῦνται εἰς τὸ τέλος ἐκάστου μηνὸς κρατουμένων καὶ τῶν ἑβδομαδιαίων αὐτῶν καταβολῶν. Μετὰ θάνατον δὲ αἱ καταθέσεις αὐτῶν δὲν ἐπιστρέφονται εἰς τοὺς τυχόν κληρονόμους». Βλ. το άρθρο 34 στο: Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων εν Αθήναις, *Καταστατικόν*, ό.π., σ. 12.

γίδας και σημαίας, ο εσωτερικός κανονισμός, ο καθορισμός της εορτής των τυπογράφων, κ.ά.⁴⁴¹

Στις 14 Ιουνίου 1909 πραγματοποιήθηκαν οι αρχαιρεσίες της Α.Α.Τ. Μετά από ψηφοφορία των μελών εκλέχθηκε το νέο Διοικητικό Συμβούλιο. Για πρώτη φορά, και σε εφαρμογή του νέου καταστατικού, πρόεδρος της Αδελφότητας γίνεται κάποιος μη εργάτης τυπογράφος, ο Σπυρίδων Θεοδωρόπουλος. Ο Θεοδωρόπουλος, που υπήρξε δικηγόρος της Α.Α.Τ., ήταν πολύ δημοφιλής και απολάμβανε της εμπιστοσύνης όλων των μελών.⁴⁴²

Η ανάληψη της ηγεσίας από τον Σ. Θεοδωρόπουλο, θα σηματοδοτήσει για την Α.Α.Τ. μια νέα φάση, κύριος στόχος της οποίας ήταν η εξωστρέφεια και η μετάβαση των εργατικών διεκδικήσεων σε ανώτερο επίπεδο.

Η εφημερίδα *Σκριπ*, το καλοκαίρι του 1909, δημοσίευε μια σειρά συνεντεύξεων με τους προέδρους των διαφόρων εργατικών και συντεχνιακών σωματείων της πρωτεύουσας. Την 1η Ιουλίου, δημοσιεύθηκε η συνέντευξη με το Σ. Θεοδωρόπουλο, τον νέο πρόεδρο της Α.Α.Τ.

Ο Θεοδωρόπουλος, λόγω του ότι πριν λίγες μόνο ημέρες είχε αναλάβει την προεδρία και θέλοντας να προστατεύσει το σωματείο δήλωσε πως εξέφραζε προσωπικές απόψεις, που εν μέρει απηχούσαν και τις απόψεις των τυπογράφων.⁴⁴³ Ο Θεοδωρόπουλος τάσσεται αναφανδόν με την υιοθέτηση ριζοσπαστικότερων διεκδική-

441. «Ἐπιτρέπονται μεταρρυθμίσεις ἐν τῷ παρόντι καταστατικῷ μετὰ τριετίαν, προτάσει τοῦ συμβουλίου ἢ 20 μελῶν. Μετὰ παρέλευσιν δ' ἔτους ἀπὸ τῆς ἐπιψηφίσεως αὐτοῦ πᾶν ἄρθρον αὐτοῦ, ἀποδειχθὲν ἐν τῇ ἐφαρμογῇ του δεσφάρμοστον δύναται νὰ τροποποιηθῇ ἀποφάσει τῆς γεν. συνελεύσεως ἐπὶ τοῦτῳ καλουμένης, προτάσει τοῦ συμβουλίου καὶ ἐπὶ τῇ αἰτήσει πενήτηκοντα τοῦλάχιστον μελῶν». Βλ. το ἄρθρο 42 στο: Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων εν Αθήναις, *Καταστατικόν*, ὁ.π., σ. 13.

442. *Εμπρός*, (6 Ιουνίου 1909), σ. 3. Το νέο Διοικητικό Συμβούλιο, που απαρτιζόταν από 15 μέλη ήταν το εξής: Πρόεδρος: Σπ. Θεοδωρόπουλος, Αντιπρόεδροι: Ι. Περίδης και Δ. Κροντηράς, Ταμίας: Ν. Λιοδαντωνάκης, Γενικός Γραμματέας: Π. Αθηναίος, Ειδικός Γραμματέας: Ιω. Καλύβας και Σύμβουλοι: Γ. Δαβής, Αντ. Βουκάκης, Β. Αθηναίος, Ευάγ. Κομνηνός, Απ. Μοσχούτης, Άγγ. Μασούνης, Δημ. Μπελιός, Ν. Καλούπης και Ν. Φωτόπουλος.

443. «Πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν ἀνέλαβον τὴν προεδρίαν εἰς τὸ καλὸν σωματεῖον τῶν Τυπογράφων ἐργατῶν καὶ δὲν εἶμαι ἀκόμη εἰς θέσιν νὰ εἰξεύρω καλῶς τί φρονοῦν καὶ τί σκέπτονται τὰ μέλη αὐτοῦ, ὥστε νὰ ἐκφέρω ἀσφαλῶς γνώμην ὡς ἀντιπρόσωπος αὐτῶν. Ἐν τοῦτοις ἐξ ὧν ἡδυνήθην νὰ ἀντιληφθῶ κατὰ τὸ ὀλιγόημερον αὐτὸ διάστημα τῆς προεδρείας μου, ἐπικοινωνήσας μετὰ τοῦ σωματείου, σὰς λέγω ὅτι οἱ ἐργάται, οὐς ἀντιπροσωπεύω, ὡς καὶ ἐγώ, εἴμεθα ὑπὲρ τῆς ἀμέσου βελτιώσεως τῆς καταστάσεως διὰ τῶν δραστικωτέρων μέτρων», *Σκριπ*, (1 Ιουλίου 1909), σ. 2.

σεων για την αλλαγή της πολιτικής κατάστασης και προχωρώντας τη συζήτηση ένα επίπεδο πιο μακριά θέτει την ιδέα της Εθνοσυνέλευσης, «διότι μόνον με μίαν Ἐθνοσυνέλευσιν δύναται νὰ ἐπέλθῃ ὠφέλεια εἰς τὸν τόπον».⁴⁴⁴

Με το κίνημα στο Γουδί,⁴⁴⁵ επαναδιατυπώνεται από τα εργατικά σωματεία το αίτημα για την σύνταξη εργατικής νομοθεσίας. Η Α.Α.Τ., 4 ημέρες πριν από το συλλαλητήριο στο Πεδίο του Ἄρεως, με ψήφισμά της θέτει ως άμεσο στόχο τη σύνταξη εργατικής νομοθεσίας:

*Κηρύσσεται ὑπὲρ τῆς ὅσον ἔνεστι ταχυτέρας συγκλήσεως Ἐθνοσυνελεύσεως πρὸς παγίωσιν τῆς νέας τάξεως πραγμάτων καὶ ψήφισιν νέων ὀργανικῶν νόμων, στηριζομένων ἐπὶ τῶν προόδων τῶν πολιτικῶν, οικονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ἰδίως δὲ φορολογικῶν, δασμολογικῶν, διοικητικῶν καὶ ἐκλογικῶν, καὶ συντάξεως ἐργατικῆς νομοθεσίας, τεινούσης εἰς βελτίωσιν τῆς ὑγεινῆς, τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως τῶν ἐργαζομένων τάξεων καὶ ἀνύψωσιν ἐπομένως τοῦ λαϊκοῦ φρονήματος.*⁴⁴⁶

Αυτή η κρυστάλλινη θέση θα βρει χώρο και στο ιστορικό ψήφισμα της 14ης Σεπτεμβρίου 1909, όπου προβάλλεται ως βασικό αίτημα η «πρόνοια βελτιώσεως τῆς τύχης τοῦ ἐργάτου, δουλεύοντος ἤδη τῶν χειρίστων τῶν δουλειῶν πρὸς τὸ κεφάλαιον».⁴⁴⁷

Στη Γενική Συνέλευση, που πραγματοποιήθηκε στο Βαρβάκειο Λύκειο, στις 22 Νοεμβρίου 1909, συζητήθηκε από τα μέλη της Α.Α.Τ. ο «Εσωτερικός Οργανισμός», που

444. Ο πρόεδρος των τυπογράφων, με τη θέση αυτή, δεν κάνει τίποτε περισσότερο από το να δημοσιοποιεί τις «κρυφές» ενέργειες των αξιωματικών και την κατάσταση που επικρατούσε στο στράτευμα. Δοκιμάζει, μ' αυτό τον τρόπο, τα ριζοσπαστικά αντανakλαστικά της κοινωνίας. Θέλοντας, όμως, να διατηρήσει τον έλεγχο και την έξωθεν καλή μαρτυρία δηλώνει πως είναι οπαδός της τάξης και της ησυχίας: «Ἡ συζητουμένη Κυβερνητική μεταβολὴ δὲν ἐπιτρέπεται κατὰ τὰς παρούσας περιστάσεις, διότι θὰ φέρῃ ἐσωτερικὴν ἀνωμαλίαν, ἢ ὅποια θὰ ἔχῃ τὸν ἀντίκτυπόν της εἰς τὰ ἐξωτερικὰ ζητήματα. Μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ἐξωτερικῶν ζητημάτων ἂς γίνῃ οἰαδήποτε Κυβερνητικὴ μεταβολή», Σκριπ, (1 Ιουλίου 1909), σ. 2.

445. Στο συλλαλητήριο της 14ης Σεπτεμβρίου 1909 στο Πεδίο του Ἄρεως η Α.Α.Τ. θα συμμετάσχει μαζικά: «Ἡ Ἀλληλοβοηθητικὴ Ἀδελφότης τῶν Τυπογράφων» συνελθοῦσα ἐκτάκτως ἐψήφισεν ὅτι ἀποδέχεται τὸ κίνημα καὶ τὸ πρόγραμμα τοῦ Ὑπατ. Συνδέσμου, ἀλλὰ καὶ κηρύσσεται ὑπὲρ τῆς ταχίστης συγκλήσεως Ἐθνοσυνελεύσεως καὶ δηλοῖ ὅτι θὰ συμμετάσχῃ τοῦ παναθηναϊκοῦ συλλαλητηρίου τῆς Δευτέρας», Εμπρός, (13 Σεπτεμβρίου 1909), σ. 4.

446. Βλ. Σ.Γ. Κλαδά, *Η εργατική μας πολιτική και νομοθεσία: ιστορία-ανάλυσις-κριτική*, Εκδοτικὸν Βιβλιοπωλεῖον «το Νομικόν», Νικ. Α. Σάκκουλα, Αθήναι 1945, σ. 26.

447. Εμπρός, (15 Σεπτεμβρίου 1909), σ. 3.

όπως είδαμε παραπάνω είχε αναλάβει να συντάξει ο δικηγόρος και νυν πρόεδρος, Σπ. Θεοδωρόπουλος.

Το κείμενο του «εσωτερικού οργανισμού», πού χωριζόταν σε 11 κεφάλαια δεν ερχόταν απλώς να συμπληρώσει το νέο καταστατικό. Ο «Εσωτερικός Οργανισμός» αποτελούσε ένα σχέδιο ιδιαίτερο, πρωτοπόρο και εν πολλοίς πολιτικό. Στις γραμμές του αποτυπωνόταν τόσο διευκρινιστικές συμπληρώσεις του καταστατικού όσο και πρωτοπόρες πολιτικές σκέψεις, όπως για παράδειγμα, οι προτάσεις για τη συλλογική σύμβαση εργασίας και ο συνασπισμός των εργατικών σωματείων με την ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Αθηνών· τέτοιες, που μελλοντικά έμελλε να διαμορφώσουν την εξέλιξη των εργατικών διεκδικήσεων και να συμβάλλουν αποφασιστικά στην υιοθέτηση μιας εργατικής νομοθεσίας. Οι προτάσεις του «Εσωτερικού Οργανισμού» που αξίζουν να αναφερθούν ήταν οι ακόλουθες.

Στο πρώτο κεφάλαιο, που έφερε τον τίτλο «Μέλη», ουσιαστικά επαναλάμβανε τα αντίστοιχα άρθρα του καταστατικού. Το νέο στοιχείο που έφερνε ήταν η προσπάθεια να επιτευχθεί η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη συμμετοχή και αντιπροσωπευτικότητα στις γενικές συνελεύσεις. Έτσι, τα μέλη δεν είχαν το δικαίωμα να απουσιάσουν, αδικαιολόγητα, από δύο συνεχόμενες γενικές συνελεύσεις, διότι θα έχαναν το δικαίωμα περίθαλψης και χρηματικού βοηθήματος.⁴⁴⁸

Στο κεφάλαιο «Περιθάλψεις», δίνονται πληροφορίες στα μέλη, κάτω από ποιες προϋποθέσεις μπορούσαν να κάνουν χρήση αυτού του δικαιώματος. Ο αμειβόμενος από την Α.Α.Τ. γιατρός χορηγούσε, μετά από δωρεάν εξέταση, βεβαίωση στα μέλη που είχαν ανάγκη περίθαλψης και δεν όφειλαν συνδρομές για διάστημα περισσότερο των 5 εβδομάδων. Μαζί με τη βεβαίωση ο αιτών κατέθετε αίτηση περίθαλψης προς το Διοικητικό Συμβούλιο της Α.Α.Τ. Ο πρόεδρος διατηρούσε το δικαίωμα να διενεργήσει αυτοψία για να επιβεβαιώσει την ορθότητα των αιτημάτων.⁴⁴⁹

Στο έκτο κεφάλαιο, «Χρηματικά Βοηθήματα», ο εσωτερικός οργανισμός συμπλήρωνε το αντίστοιχο κεφάλαιο του καταστατικού με δύο βασικές προσθήκες. Με

448. «Μέλος άπουσιάσαν άδικαιολογήτως επί δύο συνεχείς συνελεύσεις χάνει τὸ δικαίωμα τῆς περιθάλψεως καὶ τοῦ χρηματικοῦ βοηθήματος ἐν περιπτώσει άσθενείας ἢ άργίας ἐπὶ ἓν ἔτος, άποφάσει τοῦ Συμβουλίου», βλ. Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων, *Εσωτερικός Οργανισμός*, ό.π., σ. 3.

449. «Τὰ μέλη, τὰ τυχόν άναλαμβάνοντα εργασίαν κατὰ τὸ διάστημα τῶν ἡμερῶν, καθ' ἃς λαμβάνουν περίθαλψιν ὑποχρεοῦνται νὰ ἐπιστρέψωσι τῶν ἡμερῶν τούτων τὴν περίθαλψιν ἐντὸς 15 ἡμερῶν ἀπὸ τῆς λήξεως τῆς περιθάλψεως, ἄλλως διαγράφονται», βλ. Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων, *Εσωτερικός Οργανισμός*, ό.π., σ. 7.

την πρώτη διευκρινίζονταν οι περιπτώσεις για τις οποίες τα άνεργα μέλη έχαναν το δικαίωμα βοηθήματος. Ως τέτοιες ήταν αν η απώλεια εργασίας είχε προέλθει εξαιτίας α) κλοπής υλικών ή μηχανημάτων του εργοδότη, β) ανάμιξης «εις άλλότρια έργα», γ) επανειλημμένης βραδύτητας κατά την προσέλευση στο τυπογραφείο, δ) απουσίας κατ' επανάληψη, και ε) κρατήσεως ή φυλακίσεως ως συνέπεια ποινικής απόφασης.

Η δεύτερη προσθήκη αναφερόταν πως στα γραφεία της Α.Α.Τ. διατηρούνταν βιβλίο και πίνακας των μελών που δεν είχαν εργασία. Ήταν επιβεβλημένη η παρουσία των ανέργων μελών στα γραφεία της Α.Α.Τ. με σκοπό την εξεύρεση εργασίας ή τουλάχιστον κάποιου έκτακτου ημερομισθίου.⁴⁵⁰

Ιδιαίτερα φιλόδοξη ήταν η συμπλήρωση που έφερνε ο «Εσωτερικός Οργανισμός» στο κεφάλαιο «Εργασία». Το Διοικητικό Συμβούλιο είχε την υποχρέωση, σε περίπτωση που είχαν εγγραφεί ως μέλη τα $\frac{3}{4}$ των τυπογράφων της Αθήνας, να συντάξει από κοινού με τους εργοδότες έναν Κανονισμό εργασίας, τον προάγγελο της Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας, ο οποίος θα διευθετούσε επακριβώς τους όρους εργασίας, πρόσληψης μαθηθευομένων, το ύψος του ημερομισθίου κλπ.⁴⁵¹

Σύμφωνα με το όγδοο κεφάλαιο «Συντάξεις» λήφθηκε η πρόνοια έτσι ώστε στα μέλη τα οποία ήταν ανίκανα για εργασία, και ήταν μέλη της Α.Α.Τ. για τουλάχιστον τέσσερα έτη (και χωρίς οικονομικές εκκρεμότητες) να χορηγείται σύνταξη.⁴⁵² Η

450. «Εἰς τὸ Κέντρον τηρεῖται, ἐπιμελεία τοῦ εἰδ. Γραμματέως βιβλίον ἀργῶν μελῶν, εἰς τὸ ὁποῖον καθ' ἑκάστην ὑπογράφουν τὰ ἐμφανιζόμενα ἀργὰ μέλη... Πᾶν μέλος ἀργόν, μὴ ἐμφανισθὲν καὶ μὴ ὑπογράψαν εἰς τὸ βιβλίον, θεωρεῖται ἐργασθὲν τὴν ἡμέραν ἐκείνην εἰς ἕκτακτον ἡμερομίσθιον...», βλ. Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων, Εσωτερικός Οργανισμός, *ό.π.*, σ. 9. Σύμφωνα με την απογραφή του 1917, από τους 700 τυπογράφους της Αθήνας οι 257 δεν εργάζονταν. Από αυτούς τους 257 άνεργους τυπογράφους οι 247 δίνουν ως αιτία απραγίας την έλλειψη εργασίας (έναντι 10 ανέργων εξαιτίας ασθένειας). Ένα ιδιαίτερα μεγάλο ποσοστό (33,85%) παρέμεναν άνεργοι από 6 έως 12 μήνες. Όπως παρατηρεί και ο Γ. Λεονταρίτης μελετώντας το εργατικό κίνημα των ετών 1910-1920, αυτό το μεγάλο ποσοστό ανεργίας ήταν ένα δομικό πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας. Βλ. Γ. Λεονταρίτης, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-20», *ό.π.*, σ. 74. Παρόμοια πρέπει να ήταν κατάσταση και στο τέλος της 1ης δεκαετίας του 20ού αιώνα. Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, πόσο σημαντική ήταν η απόφαση της Α.Α.Τ. να στηρίξει τα άνεργα μέλη της.

451. Η Α.Α.Τ. τον Μάιο του 1909, όπως φαίνεται στην λογοδοσία που παρατέθηκε παραπάνω, είχε τουλάχιστον 205 μέλη. Τόσα ήταν τα ατομικά βιβλιάρια που αγοράστηκαν από τα μέλη. Αν θεωρήσουμε αυτό ως δεδομένο, η αριθμητική δύναμη της Αδελφότητας των τυπογράφων ισοδυναμούσε με το 1/5 του συνολικού αριθμού των αθηναίων τυπογράφων. Βλ. και Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων εν Αθήναις, *Απολογισμός της διαχειρίσεως της χρήσεως 1908-09, ό.π.*, σ. ε'.

452. «Τὸ Συμβούλιον ἀναθέτει εἰς τρεῖς ἰατροὺς, οἵτινες γνωμοδοτοῦν ἐνὸρκως, ἐνώπιον τοῦ Εἰρηνοδικείου τῆς κατοικίας τοῦ μέλους περὶ τῆς ἀνικανότητος αὐτοῦ πρὸς ἐργασίαν... Ἐὰν ὁ τυχὼν οὕτω

σύνταξη ισοδυναμούσε με το 10% των συνολικών καταβολών του δικαιούχου. Ασφαλώς, η πρόβλεψη για παροχή σύνταξης ήταν ένα κομβικό σημείο για την εξέλιξη της Α.Α.Τ. μιας και παρείχε ολοκληρωμένη προστασία στα μέλη της αλλά και αποτελούσε συνάμα έναν δελεαστικό παράγοντα για την εγγραφή περισσότερων εργατών τυπογράφων.

Με το κεφάλαιο «Συνδυασμοί υπέρ των μελών» του «Εσωτερικού Οργανισμού», το Διοικητικό Συμβούλιο της Α.Α.Τ. πρότεινε μια δέσμη ενεργειών για την οικονομική και κοινωνική ευημερία των μελών. Ως θεμελιώδους σημασίας ενέργεια ήταν η πρόταση για την ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Αθηνών, με τη συμμετοχή αμιγώς εργατικών σωματείων και η συνακόλουθη επιδίωξη της ψήφισης εργατικής νομοθεσίας.⁴⁵³ Άλλες τέτοιες ενέργειες ήταν: α) η ίδρυση Κέντρου της Α.Α.Τ., που θα περιλάμβανε εστιατόριο, καφενείο και τμήμα αναγνωστηρίου, β) η ίδρυση εταιρίας, η οποία θα κατασκεύαζε και θα πωλούσε κατοικίες⁴⁵⁴ στα μέλη (και η εξόφληση αυτών θα γίνονταν με την καταβολή ενοικίου), γ) η ίδρυση ειδικού ταμείου συντάξεων με τη σύμπραξη τραπεζών ή ασφαλιστικών εταιριών, κ.ά.

Η Α.Α.Τ., υπό την προεδρία του Σ. Θεοδωρόπουλου, έθεσε από το τέλος του 1909, και μετά την ψήφιση του εσωτερικού της οργανισμού μια σειρά στόχων. Στόχοι, που οι πραγματοποίησή τους θα συνέβαλε αποφασιστικά στη βελτίωση της θέσης ολόκληρης της εργατικής τάξης, αλλά και των ίδιων των τυπογράφων ειδικότερα.

συντάξεως έργασθῃ ἅπαξ εἰς τυπογραφεῖον, χάνει τὸ δικαίωμα τῆς συντάξεως, διαγράφεται δὲ ἀπὸ τὸ μητρῶν τῶν μελῶν, ἀποφάσει τοῦ Συμβουλίου». Βλ. Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων, *Εσωτερικός Οργανισμός*, ό.π., σσ. 9-10.

453. «Τῆς ιδρύσεως ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν λοιπῶν καθαρῶς ἐργατικῶν σωματείων τῶν Ἀθηνῶν Ἑργατικοῦ Κέντρου πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἐν γένει ἐργατικῶν συμφερόντων, ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν μόρφωσιν τῶν ἐργατῶν καὶ ἐπιδίωξιν ψηφίσεως ἐργατικῆς νομοθεσίας παρ' ἡμῖν». Βλ. Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων, *Εσωτερικός Οργανισμός*, ό.π., σσ. 10-11. Το κείμενο του «Εσωτερικού Οργανισμού», είχε συνταχθεί ἀπὸ τον Θεοδωρόπουλο ταυτόχρονα με το καταστατικό. Προς την κατεύθυνση της ίδρυσης Εργατικού Κέντρου ήταν, και η συνάντηση της Α.Α.Τ. με ἄλλα εργατικά σωματεία στα γραφεῖα του «Ελληνισμού», στις 10 Σεπτεμβρίου 1909, με σκοπὸ την ίδρυση του Συνδέσμου «Ἐνωσις Ἑλληνικῶν Σωματείων».

454. Το πρόβλημα της στέγασης ήταν ιδιαίτερα οξυμμένο στα αστικά κέντρα και κυρίως στην Αθήνα. Σύμφωνα με τον Γ. Λεονταρίτη, αυτό ήταν ἀπόρροια του γεγονότος ὅτι η βιομηχανία δεν ήταν «σε θέση να ανταποκριθεῖ στη ζήτηση γιατί το ιδιωτικὸ κεφάλαιο στρεφόταν προς ἄλλους τομείς της οικονομίας ὅπου τα κέρδη ήταν μεγαλύτερα». Βλ. Γ. Λεονταρίτης, «Το ἑλληνικὸ εργατικὸ κίνημα και το αστικὸ κράτος 1910-20», ό.π., σ. 73.

Δύο ήταν οι βασικοί στόχοι που προκρίθηκαν: α) η καθιέρωση της Κυριακής ως ημέρας αργίας για όλο τον εργατικό κόσμο και β) η δημιουργία ενός συνασπισμού όλων των αμιγώς εργατικών σωματείων.

1. Η καθιέρωση της κυριακάτικης αργίας

Η Κυριακή, ως ημέρα αργίας, θεσμοθετήθηκε με τον νόμο ΓΥΝΕ΄ (3455) «περί Κυριακής αργίας και Εορτών», το οποίο ψηφίστηκε στις 3 Δεκεμβρίου 1909. Με εξαίρεση ορισμένων νομοθετημάτων, σύμφωνα με τα οποία συστάθηκαν ορισμένα ταμεία αλληλοβοήθειας, ο νόμος ΓΥΝΕ΄, ήταν ουσιαστικά ο πρώτος, προστατευτικός της εργασίας, νόμος που ψηφίστηκε έως τότε. Ο νόμος για την καθιέρωση αργίας την Κυριακή αποτέλεσε την πρώτη νομοθετική ρύθμιση του χρόνου εργασίας στη χώρα. Εθιμικά αλλά και σύμφωνα με τις θρησκευτικές επιταγές η Κυριακή ήταν μέρα αργίας, χωρίς, όμως, να εφαρμόζεται σχολαστικά.⁴⁵⁵ Η Κυριακή ήταν η μέρα των τοπικών παζαριών και εξαιτίας της καθόδου των χωρικών στις πόλεις τα καταστήματα παρέμεναν ανοιχτά. Στα εργοστάσια και τα εργαστήρια η Κυριακή αποτελούσε τη μέρα για την καθαριότητα των χώρων αλλά και τη συντήρηση των μηχανημάτων.⁴⁵⁶

Έχει αναφερθεί πως, αν και παλαιότερο, το αίτημα για την καθιέρωση της Κυριακής ως ημέρας αργίας δεν αποτελούσε αίτημα αιχμής των εργαζομένων.⁴⁵⁷ Γεγονός που δεν φαίνεται να ίσχυε στην περίπτωση της επαγγελματικής κατηγορίας των τυπογράφων. Ήδη έχουν παρουσιασθεί οι αδιάκοπες προσπάθειες του Ε.Σ.Τ., από το 1882 —σχεδόν τρεις δεκαετίες νωρίτερα—, για την καθιέρωση της κυριακάτικης αργίας.

455. «Εὐτυχῶς παρ' ἡμῖν πολὺ σπανίως οἱ ἀγρόται παραβιάζουσι τὴν κυριακὴν ἀργίαν. Τηροῦσι μάλιστα καὶ πολλὰς ἄλλας ἐορτὰς, αἱ ὁποῖαι ἀκινδύνως νὰ ᾔσαν ὀλιγώτεραι». Βλ. Α. Θεοδωρίδης, *Διάλεξις περὶ Κυριακῆς αργίας*, ὁ.π., σ. 16.

456. Βλ. και Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σσ. 255-256.

457. Ο Γ. Ληξουριώτης αιτιολογεί αυτή την στάση υποστηρίζοντας πως «ήδη σε πολλούς επαγγελματικούς κλάδους ή σε πολλές περιοχές, η Κυριακή αργία ίσχυε εθιμικά και πριν τη θέσπιση του νόμου αυτού», βλ. Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός ..., ὁ.π., σ. 214.

Ο νόμος, ο οποίος ήταν διαρθρωμένος σε 20 άρθρα, θεσμοθετούσε την υποχρεωτική αργία κατά την ημέρα της Κυριακής και καθορισμένων εορτών. Τρεις χαρακτηρίζονταν ως εορτάσιμες ημέρες: α) των Χριστουγέννων, β) του Ευαγγελισμού, και γ) της δεύτερης ημέρας του Πάσχα. Παρόλα αυτά, το ίδιο νομοσχέδιο, προέβλεπε μια σειρά πολύπλοκων εξαιρέσεων, οι οποίες καθιστούσαν την εφαρμογή του ουσιαστικά αδύνατη. Κι ενώ το πρώτο άρθρο επέβαλλε νομικά την ανάπαυση της Κυριακής,⁴⁵⁸ όλα τα υπόλοιπα άρθρα, περιέγραφαν τη φύση της εργασίας και τις κατηγορίες του εργατικού πληθυσμού, που δεν εντάσσονταν στο ψηφισθέντα νόμο.

Καταρχάς, με το εικοστό άρθρο, περιοριζόταν γεωγραφικά η εφαρμογή του νόμου στην Αθήνα, τον Πειραιά και τον Βόλο.⁴⁵⁹ Εξαιρούνταν, επίσης, οι δημόσιες υπηρεσίες, οι κρατικές βιομηχανίες και τα μονοπώλια, οι γεωργικές και αλιευτικές εργασίες καθώς και οι επιχειρήσεις μεταφοράς προσώπων ή εμπορευμάτων.

Και δεν ήταν μόνο μια σειρά από επαγγελματικούς κλάδους, οι οποίοι αποκλείονταν από την εφαρμογή του μέτρου (όπως τα φωτογραφεία, οι επιχειρήσεις φωτισμού, τα ιχθυοπωλεία, κλπ.), αλλά κάτω από ασαφείς προϋποθέσεις προβλεπόταν η εξαίρεση και κλάδων, που αρχικά είχαν ενταχθεί στον νόμο.

Για τους εργαζόμενους στον Τύπο (συντάκτες και υπάλληλοι εφημερίδων καθώς και το προσωπικό των τυπογραφείων) η Κυριακή οριζόταν επίσημα ως ημέρα αργίας και η χρονική της διάρκεια προσδιοριζόταν από το πρωί της Κυριακής μέχρι τις έξι το πρωί της Δευτέρας.⁴⁶⁰ Εξαίρεση από το μέτρο αποτελούσαν οι πωλητές-διανομείς των εφημερίδων.

Για οποιαδήποτε παραβίαση του μέτρου προβλεπόταν η καταβολή προστίμου που κυμαινόταν από 25 έως 500 δραχ. Επίσης, αν ο παραβάτης απασχολούσε οποιονδήποτε εργαζόμενο, επιβαρυνόταν με 5 δραχ. επιπλέον για κάθε έναν.⁴⁶¹

458. «Κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ τὰς ἐν τῷ ἐπομένῳ ἄρθρῳ ὀριζομένας ἐορτάσιμους ἡμέρας ἀπαγορεύεται εἰς τοὺς ἐν τῷ Κράτει ὁπαδοὺς παντὸς θρησκευματος πᾶσα βιομηχανικὴ, βιοτεχνικὴ καὶ ἐμπορικὴ ἐργασία...», βλ. ἄρθρο 1 του νόμου ΓΥΝΕ΄, Φ.Ε.Κ., τχ. Α΄, φ. 286, (7 Δεκεμβρίου 1909), σ. 1215.

459. «Εἰς πᾶσαν ἄλλην πόλιν ἢ κώμην τοῦ Κράτους τίθεται εἰς ἐφαρμογὴν διὰ Βασιλικοῦ Διατάγματος, προκαλουμένου ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν Ὑπουργοῦ, κατ’ αἴτησιν τοῦ οἰκείου Δημοτικοῦ Συμβουλίου», βλ. ἄρθρο 20, ὁ.π., σ. 1217.

460. «Διὰ τοὺς συντάκτας καὶ υπαλλήλους ἐφημερίδων καὶ τοὺς παντὸς εἵδους ἐργάτας τυπογραφείων, λιθογραφείων καὶ χυτηρίων τυπογραφικῶν εἰδῶν ἡ Κυριακὴ ἀργία ἄρχεται ἀπὸ τῆς πρωΐας τῆς Κυριακῆς καὶ λήγει τὴν ἔκτην πρωϊνὴν ὥραν τῆς Δευτέρας», βλ. ἄρθρο 9, ὁ.π., σ. 1216.

461. «Πᾶσα παραβίασις τῶν διατάξεων τοῦ παρόντος νόμου ὡς καὶ τῶν ἐπὶ τῇ βάσει αὐτοῦ κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ ἄρθρου 8 ἐκδοθησομένων Βασιλικῶν Διαταγμάτων τιμωρεῖται, ἐπὶ τῇ μηνύσει οἰουδήποτε πολίτου, ἢ καὶ αὐτεπαγγέλτως, διὰ προστίμου 25 μέχρι 500 δραχμῶν, ἢ, ἐν περιπτώσει ἐνδεΐας, διὰ κρατήσεως

Από τον κυκεώνα των αλληλοσυγκρουόμενων διατάξεων του νόμου ΓΥΝΕ΄, εύκολα εξάγεται το συμπέρασμα πως η εφαρμογή του μόνο εύκολη υπόθεση δεν ήταν για την εκτελεστική αρχή. Αντίθετα, έφερνε τη σύγχυση στην αγορά εργασία έως ότου επέλθει η τελική συμφωνία μέσα από διάλογο και αλληπάλληλες διεργασίες.

Οι διευθυντές των εφημερίδων, οι οποίοι με την αρθρογραφία τους είχαν στηρίξει τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, φάνηκαν επιφυλακτικοί στο νέο μέτρο. Η υιοθέτηση της Κυριακής ως ημέρας αργίας, ουσιαστικά δεν επέτρεπε την έκδοση εφημερίδων τη Δευτέρα. Το γεγονός αυτό διέγειρε τα αντανakλαστικά τους και επεδίωξαν κατά την εισήγηση του νομοσχεδίου στο Κοινοβούλιο την εξαίρεση του κλάδου των εφημερίδων από τις διατάξεις του νόμου. Η φημολογία για την υιοθέτηση αυτών των απόψεων από την Κυβέρνηση σχολιάστηκε αρνητικά από ορισμένες εφημερίδες⁴⁶² και προκάλεσε αντιδράσεις από το προσωπικό των εφημερίδων. Τυπογράφοι και συντάκτες απείλησαν, μετά από συνέλευση, την Κυβέρνηση με τη διοργάνωση συλλαλητηρίου στην περίπτωση που δεν συμπεριλαμβάνονταν και εκείνοι στις ευεργετικές διατάξεις του νόμου σύμφωνα με τις αρχές του «φιλελεύθερου πνεύματος καὶ τὰ δόγματα τοῦ Χριστιανισμοῦ».⁴⁶³ Παράλληλα συγκροτήθηκε μια Επιτροπή, η οποία έλαβε από τη συνέλευση την εξουσιοδότηση να ελέγχει οτιδήποτε αντιτίθονταν στην ολοκληρωτική εφαρμογή της Κυριακής αργίας.⁴⁶⁴

τριῶν μέχρι 30 ἡμερῶν. Ὁ ἀπασχολῶν ἐργάτην ἢ ὑπάλληλον κατὰ παράβασιν τοῦ παρόντος νόμου, ὑπόκειται εἰς πρόσθετον πρόστιμον πέντε δραχμῶν δι' ἕκαστον ὑπ' αὐτοῦ ἀπασχοληθέντα ἐργάτην ἢ ὑπάλληλον, καὶ ἐν ὑποτροπῇ εἰς πρόσθετον πρόστιμον 10 δραχμῶν δι' ἕκαστον ὑπ' αὐτοῦ ἀπασχοληθέντα ἐργάτην ἢ ὑπάλληλον», βλ. άρθρο 19, ὅ.π., σ. 1217.

462. «Οὐδέποτε ἔφαναζόμεθα ὅτι τὸ περὶ Κυριακῆς ἀργίας νομοσχέδιον θὰ ἐξήρει τὰς ἐφημερίδας! Μήπως θεωρεῖται ὀλιγώτερον ἐπίπονος ἡ ἐργασία τοῦ τυπογράφου καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκην ἀναπαύσεως; Ἡ δὲν εἶνε καὶ οἱ τυπογράφοι Χριστιανοὶ καὶ δὲν ἔχουν ἀνάγκην νὰ ἐνθυμῶνται ὅτι ἡ Κυριακὴ πρὸ πάντος εἶνε ἀφιερωμένη εἰς τὴν Ἐκκλησίαν;», βλ. «Ἡ Κυριακὴ Ἀργία. Διατί ὅχι καὶ οἱ εφημερίδες;», *Σκριπ*, (7 Νοεμβρίου 1909), σ. 1.

463. Στὸ συλλαλητήριον, τὸ ὁποῖο θὰ πραγματοποιοῦταν στοὺς στύλους τοῦ Ὀλυμπίου Διός, θὰ λάμβαναν μέρος —ὡς ἐνδειξὴ συμπαράστασης— ὅλα τὰ σωματεῖα καὶ οἱ συντεχνίες τῶν Ἀθηνῶν.

464. Τὴν Τετάρτη, 11 Νοεμβρίου 1909, συνέβη ἓνα γεγονός που δικαιολόγησε τὴν πρόνοια τοῦ ἐργατικοῦ προσωπικοῦ τῶν εφημερίδων νὰ συγκροτήσουν τὴν ἐλεγκτικὴν Επιτροπὴν. Ὁ διευθυντὴς τοῦ Χρόνου, Κ. Χαιρόπουλος καὶ ὁ υποδιευθυντὴς τῆς εφημερίδας ἐμφανίστηκαν ἐνώπιον τοῦ μεράρχου Ζορμπά καὶ τοῦ ανακοίνωσαν πὺς εἶχαν τὴν ἐξουσιοδότηση ἐκ μέρους ὅλων τῶν δημοσιογράφων καὶ τυπογράφων που ἐργάζονταν στὶς εφημερίδες γιὰ ἐξαίρεσή τους ἀπὸ τὶς διατάξεις τοῦ νόμου. Σύντομα, μάλιστα θὰ προσκόμιζαν γιὰ ἐπιβεβαίωση καὶ τὸ υπογεγραμμένο πρωτόκολλο. Ἡ ἐλεγκτικὴ Επιτροπὴ, αφοῦ πληροφορήθηκε τὸ γεγονός, ἐπισκέφθηκε τὸν μεράρχο καὶ διέψευσε ὡς ἀνυπόστατη αὐτὴ τὴ συμφωνία: «Ὁ κ. Ζορμπᾶς ἐννοήσας τὴν ἀπάτην,

Η Παρασκευή 25 Δεκεμβρίου 1909, ημέρα των Χριστουγέννων,⁴⁶⁵ θεωρήθηκε από πολλούς ως η κρίσιμη δοκιμασία του νέου νόμου, που θα άρχιζε να εφαρμόζεται από την πρώτη Κυριακή της επομένης χρονιάς.

Πράγματι, η ημέρα των Χριστουγέννων δεν θεωρήθηκε αργία και οι εφημερίδες εκδόθηκαν κανονικά. Οι προβλέψεις για την εφαρμογή του νέου νόμου ήταν δυσοίωνες. Το Σκριπ, υπέρμαχος του νόμου, δημοσίευσε το παρακάτω, καυστικότατο, άρθρο αναφορικά με την απόφαση των υπόλοιπων διευθυντών εφημερίδων να εργασθούν οι τυπογράφοι και οι δημοσιογράφοι κατά την ημέρα των Χριστουγέννων:

Ἐξαιρετικῶς ἐκδίδονται σήμερον αἱ πρωῒναι ἐφημερίδες, καθὼς ἐξαιρετικῶς ἐξεδόθησαν χθὲς αἱ ἑσπεριναί. Χωρὶς νὰ εἶνε ὁ Καταλίνας ἔξω τῆς πόλεως καὶ χωρὶς νὰ ἐννοήσωμεν διατί, συνάδελφοί τινες ἐθεώρησαν ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐργασθοῦν καὶ τὴν ἡμέραν τῶν Χριστουγέννων οἱ συντάκται καὶ οἱ τυπογράφοι, διὰ νὰ μὴν λείψουν οὔτε μίαν ἡμέραν αἱ ἐφημερίδες!...

Βεβαίως ἡ Κοινωνία δικαιούται νὰ εἴπῃ πρὸς τὸν Τύπον τὴν περὶ τοῦ περιφήμου δασκάλου παροιμίαν, τοῦ «δασκάλου ποὺ ἐδίδασκε, καὶ νόμον δὲν ἐκράταγε!». Παρομοίως καὶ ὁ τύπος μὲ τὰς θρησκευτικὰς καὶ ἠθοπλαστικὰς του διδασκαλίας, ὁμιλεῖ πάντοτε περὶ θρησκευτικῆς διαπαιδαγωγήσεως τοῦ Λαοῦ, ἐν ᾧ αὐτὸς δὲν ἀφίνει τοὺς ἰδικούς του ἐργάτας οὔτε εἰς τὴν Ἐκκλησίαν νὰ πηγαίνουν οὔτε κἂν τὰ Χριστούγεννα νὰ ἐορτάζουν ὡς Χριστιανοί, ὡς οἰκογενειάρχαι.

*Εἰς συμπλήρωσιν δὲν μένει παρὰ νὰ ζητηθῇ καὶ τῆς Κυριακῆς ἀργίας ἡ κατάργησις! Πρόδρομος δὲ αὐτῆς τῆς ιδέας εἶνε ἡ σημερινὴ ἔκδοσις τῶν ἐφημερίδων, τὴν ὁποίαν ὅμως ἂν ἐπιχειρήσουν τινὲς νὰ πραγματοποιήσουν, βεβαίως δὲν θὰ τὸ ἐπιτρέψῃ ἡ τάξις τῶν συντακτῶν καὶ ἡ τάξις τῶν τυπογράφων. Διότι ἐπὶ τέλους εἶνε καὶ αὐτοὶ ἄνθρωποι καὶ ὄχι κτήνη!*⁴⁶⁶

τὴν ἀχαρακτήριστον πλαστοπροσωπείαν, καθιστοῦσαν τὴν ἐπιτροπὴν ὅτε εἰς οὐδὲν διάβημα θέλει προβῇ πρὸς ματαίωσιν τῆς Κυριακῆς ἀργίας, τούναντίον δὲ διεβεβαίωσεν αὐτὴν ὅτι πᾶν ὅ,τι ἐξαρτᾶται ἐξ αὐτοῦ θὰ πράξῃ πρὸς πραγματοποίησιν τοῦ ἱεροῦ πόθου τῶν ἐργατῶν», Σκριπ, (12 Νοεμβρίου 1909), σ. 4.

465. Για την επαγγελματική κατηγορία των τυπογράφων (αλλά και του υπαλληλικού προσωπικού των εφημερίδων) η μέρα των Χριστουγέννων άλλοτε κρινόταν ως αργία κι άλλοτε όχι. Για παράδειγμα, τα Χριστούγεννα του 1895, τα τυπογραφεία έμειναν κλειστά και κατά συνέπεια δεν κυκλοφόρησαν εφημερίδες την επομένη: «Υπήρξε λοιπὸν νύξ καὶ ἡμέρα κατὰ τὴν ὁποία ἔμειναν κλειστὰ τὰ τυπογραφεία, καὶ ἀνεπαύθησαν τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα, καὶ τὰ πιστῆρια καὶ οἱ τυπογράφοι καὶ οἱ δημοσιογράφοι. Σᾶς παρακαλοῦμεν νὰ μὴν ἔχετε παράπονον διότι ἐστερήθητε μιᾶς ἡμέρας ἀπόλαυσιν. Ἡμεῖς στερούμεθα ἐνὸς σχεδὸν ἔτους ἀνάπαυσιν, ἡ δὲ χθεσινὴ ἡμέρα μαζί μὲ ἄλλας δύο εἶνε οἱ μόνοι σταθμοὶ τῆς ἀναπαύσεώς μας καθ' ὅλον τὸ ἔτος! Καὶ δι' αὐτὸ ἡμέρα χωρὶς ἐφημερίδα εἶνε μία ἀπὸ τὰς πλέον ψυχρὰς καὶ ἀνουςίους διὰ σᾶς, ἐνῶ δι' ἡμᾶς εἶνε ἀπὸ τὰς ἐξόχους καὶ ἀπολαυστικωτέρας», βλ. το πρωτοσέλιδο ἀρθρο της εφημερίδας Σκριπ, (27 Δεκεμβρίου 1895).

466. Σκριπ, (26 Δεκεμβρίου 1909), σ. 1.

Ο πόλεμος συμφερόντων μεταξύ των εκδοτών εφημερίδων, με έρεισμα το εργάσιμο των Χριστουγέννων, προκάλεσε την έντονη αντίδραση των τυπογράφων. Ο τυπογράφος, που υπέγραφε με τα αρχικά «Ε.Ζ.»,⁴⁶⁷ σε άρθρο του με τίτλο «Τα θύματα του Κεφαλαίου» στην *Εφημερίδα των Εργατών*, περιγράφει με πολιτικούς όρους τη στάση των εφημερίδων.⁴⁶⁸ Παράλληλα, καυτηριάζει την απόφαση μερίδας συναδέλφων του να στηρίζουν τους «κεφαλαιούχους τῶν ἑφημερίδων». Τέλος, αναδεικνύει το ζήτημα της αργίας της Κυριακής, ως το αποφασιστικό βήμα για την κατάκτηση των εργατικών δικαιωμάτων, επικαλούμενος ἑμμεσα και τη βοήθεια του κλήρου.⁴⁶⁹ Η αντίδραση, ὅμως, αυτή καλύφθηκε κάτω από τη μεγάλη πυρκαγιά που ξέσπασε στα Ανάκτορα και μονοπώλησε το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης.⁴⁷⁰

Η πρώτη Κυριακή εφαρμογής του νέου νόμου ήταν η 3η Ιανουαρίου. Φαίνεται πως υπήρχε μεγάλη αγωνία για την εικόνα που θα παρουσίαζε η πρωτεύουσα και για

467. Πρόκειται, μάλλον, για τον τυπογράφο Ε. Ζωγράφο, ο οποίος αρθρογραφούσε τακτικά στην *Εφημερίδα των Εργατών* και είχε υπογράψει υπέρ της αργίας της Κυριακής μαζί με άλλους συναδέλφους του. Βλ. πίνακα 17 του παραρτήματος.

468. «Πασιφανῶς πλέον ἤρχισε νὰ καταφαίνεται ὅτι τὰ κεφάλαια, προκειμένου νὰ συναγωνισθῶσιν, οὐδόλως λαμβάνουσιν ὑπ' ὄψει τὰ μέτρα, διὰ τῶν ὁποίων προτίθενται νὰ θέσωσιν εἰς ἐφαρμογὴν τὰ σχέδιά των, καὶ οὐδόλως λαμβάνουσιν ὑπ' ὄψιν τῆς θλίψεως καὶ τῆς πιέσεως, τὰς ὁποίας χρησιμοποιοῦν διὰ νὰ θέσωσιν ἐκ ποδῶν καὶ νὰ ἐκμηδενίσωσιν οὕτως εἰπεῖν τὰς ἐνεργείας ἀλλήλων. Οὐδέποτε ὑπολογίζουσιν οἱ κεφαλαιοῦχοι ὅτι διὰ τοῦ ἐξοντωτικοῦ συναγωνισμοῦ των οὐδένα ἄλλον βλάπτουν εἰμὴ μόνον τὰ ὑπ' αὐτοὺς ἀγωνιζόμενα καὶ χύνοντα τὸν καυστικὸν αὐτὸν ἰδρῶτα ἀτυχή ἐργατικά πλάσματα, τῶν ὁποίων ἡ ὑπαρξὶς οὐδὲν ἄλλο σημαίνει παρὰ ὑποχρεωτικὴ ἐκπλήρωσιν τῶν ἀκορέστων ἐπιθυμιῶν καὶ ὀρέξεων των». Βλ. *Εφημερίς των Εργατών*, (3 Ιανουαρίου 1910), σ. 1.

469. Η Εκκλησία δεν είχε πάρει θέση στη διαμάχη περί Κυριακής αργίας, μολοντί, από διάφορες πλευρές είχε κληθεῖ να το πράξει: «Καὶ ὅμως, ἀπέναντι τῶν ἱερῶν αὐτῶν παραδόσεων, ἀπέναντι τῆς ἀκατανικήτου ἀνάγκης, ἣν ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται, ἵνα διακόπτων τὸν ἀγῶνα τῆς ὑλικῆς ζωῆς, ἀνυψώσῃ τὴν διάνοιαν αὐτοῦ πρὸς τὸν οὐρανόν, ἀπέναντι ὅλων τούτων ἀντιτάττουσιν ἐμπορικοὺς καὶ βιομηχανικοὺς ὑπολογισμούς, συμφέροντα ὑλικά ἀδιάλλακτα... Μήπως ἐν ὀνόματι τῶν ἰδίων ὑλικῶν συμφερόντων ἡ Βιομηχανία δὲν ἀπέσπα τοὺς παῖδας ἀπὸ τὰς ἀγκάλας τῶν μητέρων αὐτῶν διὰ νὰ τοὺς κλείσῃ εἰς τὸ ἐργοστάσιον;», βλ. Α. Θεοδωρίδης, *Διάλεξις περί Κυριακῆς αργίας*, ὁ.π., σ. 2.

470. Τις βραδινές ὥρες της 24ης Δεκεμβρίου 1909 εκδηλώθηκε πυρκαγιά στα Ανάκτορα ἀπὸ ἀγνώστη αἰτία. Ο βασιλιάς κατέφθασε ἀπὸ το Τατόι καὶ προσπάθησε νὰ διασώσῃ τα κειμήλια, που φυλάσσονταν στο μέγαρο. Η πυρκαγιά, ὅμως, ἀποδείχτηκε ἀνεξέλεγκτη, καὶ παρὰ τὴ συνδρομὴ 400 βρετανῶν καὶ 80 ρώσων ναυτῶν, τὸ κεντρικὸ τμήμα των Ανακτόρων καταστράφηκε ολοσχερῶς. Για τὰ αἰτία της πυρκαγιάς, τὸ ἀμέσως ἐπόμενο διάστημα, κυκλοφόρησε ἡ φήμη που ἐνοχοποιούσε τὸν «Στρατιωτικὸ Σύνδεσμο». Ἀκόμη, ὅμως, καὶ ὁ βασιλιάς Γεώργιος Α΄ δὲν συμμερίστηκε αὐτοῦ τοῦ εἶδους τις αἰτιάσεις καὶ ἀπέδωσε τὴν πυρκαγιά σὲ τυχαῖο γεγονός. Βλ. Β. Τσίχλης, *Τὸ κίνημα τοῦ Γουδή καὶ ὁ Ελευθέριος Βενιζέλος*, Πολύτροπον, Αθήνα 2007, σ. 167.

τις αντιδράσεις των εμπλεκομένων φορέων.⁴⁷¹ Στην περίπτωση μας, στο χώρο των εφημερίδων κυκλοφορούσαν φήμες πως δεν θα συμμορφώνονταν με το νέο νόμο.⁴⁷² Προσπαθώντας να προλάβει δυσάρεστες εξελίξεις το *Νέον Άστυ* με πρωτοσέλιδο άρθρο του, στις 2 Ιανουαρίου, επισήμανε πως η εφαρμογή του νέου νόμου δεν επιβállονταν μόνο από τη διαπιστωμένη ανάγκη συντακτών και τυπογράφων αλλά πολύ περισσότερο από λόγους αξιοπρέπειας του Τύπου.⁴⁷³ Η πιθανή καταστρατήγηση του νόμου θα έδινε το δικαίωμα σε όλους να θεωρήσουν πως ο Τύπος «είνε πρόθυμος νὰ παρέχη συμβουλὰς εἰς τοὺς ἄλλους, χωρὶς αὐτὸς νὰ τὰς τηρῇ». Και κατέληγε με την έκκληση ο επαγγελματικός συναγωνισμός τους να μην τεθεί πάνω από την υπόληψή τους.

Εν τέλει, οι εφημερίδες συμφώνησαν στην εφαρμογή του μέτρου, υπογράφοντας ένα πρωτόκολλο, σύμφωνα με το οποίο την Κυριακή δεν θα εκδίδονταν οι απογευματινές εφημερίδες, ενώ την Δευτέρα δεν θα εκδίδονταν οι πρωινές. Οι διευθυντές των εφημερίδων συμφώνησαν για την υιοθέτηση του μέτρου κι για έναν άλλο οικονομικό παράγοντα. Η έκδοση πρωινών εφημερίδων κάθε Δευτέρα, μετά τις επτά το απόγευμα, ισοδυναμούσε με έκδοση μικρού αριθμού φύλλων, αποκλειστικά προορισμένων για την περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά, μιας και δεν υπήρχε η δυνατότητα βραδινής ταχυδρομικής διανομής τους στις επαρχιακές πόλεις.

471. Η εκτελεστική αρχή, με στόχο την εφαρμογή του νέου μέτρου, δίνει στις εφημερίδες την παρακάτω ανακοίνωση: «Ἀπὸ σήμερον ἄρχεται ἡ εφαρμογὴ τοῦ νόμου περὶ Κυριακῆς ἀργίας. Εἰδικὰ ἀποσπάσματα ἐκ χωροφυλάκων διετάχθησαν νὰ περιέρχωνται τὴν πόλιν ὅπως ἐποπτεύουν τὴν αὐστηρὰν ἐφαρμογὴν τοῦ μέτρου. Οἱ παραβάται τοῦ νόμου θὰ τιμωρηθοῦν ἀμειλίκτως», *Ακρόπολις*, (3 Ιανουαρίου 1910), σ. 3.

472. Η *Εφημερίδα των Εργατών*, μπροστά στις διογκούμενες φήμες για την επικείμενη καταστρατήγηση του νόμου από τους διευθυντές των εφημερίδων προέτρεψε τους εργαζόμενους στον Τύπο να αναλάβουν τις ευθύνες τους και να επιβάλλουν την εφαρμογή του νόμου χρησιμοποιώντας ακόμη και βίαια μέσα: «... καὶ ὅταν οἱ νόμοι εἶνε τόποι ποὺ τὸ παίζει καθένας, γιατί κ' ἑμεῖς οἱ ἐργάται ποῦ ἔχομεν τὴν πραγματικὴν δύναμιν, ἑμεῖς ποῦ τόσα καὶ τόσα γίνονται εἰς βάρος μας, τώρα ποῦ αὐτοὶ ἀπειλοῦν ὅτι θὰ καταστρατηγήσουν τὸν νόμον τῆς Κυριακῆς ἀργίας, νὰ μὴ σκεφθῶμεν καὶ ν' ἀποφασίσωμεν νὰ καταστρατηγήσωμεν κάθε ποινικὸν νόμον καὶ μὲ τὸ ἄγριο, μὲ τὸ ἔτσι θέλωμεν νὰ μὴ βάλωμεν εἰς τὴν θέσιν των ὅλους αὐτοὺς τοὺς ἀχρεῖους ποῦ δολοφονοῦν τὰς υπάρξεις μας;», *Εφημερίς των Εργατών*, (3 Ιανουαρίου 1910), σ. 1.

473. «Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη ὁ Τύπος δὲν εἶχε κηρυχθῇ ὑπὲρ τῆς Κυριακῆς ἀργίας, πάλιν ὥφειλε νὰ σεβασθῇ αὐτήν, ἐφ' ὅσον ἐπεβλήθη διὰ νόμου. Τί πρέπει νὰ ὑποθέσῃ ἡ δημοσία γνώμη διὰ τὴν ἠθικὴν ὑπόστασιν τῶν εφημερίδων ὅταν δίδουν τὸ σύνθημα τῆς καταστρατηγήσεως ἑνὸς νόμου, ἐνῶ ἐπαγγέλλονται τὴν αὐστηρὰν ἐποπτεῖαν τῆς ἐφαρμογῆς τῶν νόμων;», βλ. «Ο Τύπος και η Κυριακή αργία», *Νέον Άστυ*, (2 Ιανουαρίου 1910), σ. 1

Παρόλα αυτά, και προς έκπληξη της κοινής γνώμης,⁴⁷⁴ οι εφημερίδες κυκλοφόρησαν κανονικά, παρά το νέο νόμο. Μόνο η εφημερίδα *Σκριπ*, που κυκλοφόρησε επίσης, καταδίκασε το γεγονός της μη συμμόρφωσης με το νόμο.⁴⁷⁵

Το *Εμπρός*, με κύριο άρθρο, την Δευτέρα 4 Ιανουαρίου και επιδιώκοντας να αμβλύνει τις εντυπώσεις, εξέφρασε τη συμπάθειά του για τους εργαζόμενους εκείνους που είχαν την ευεργετική ανάγκη του νέου νόμου.⁴⁷⁶ Και δεν δίστασε να παραδεχθεί πως «ή ἐκ τῆς ἀργίας αὐτῆς ἐντύπωσις καὶ τῶν μετεσχόντων αὐτῆς εἶνε λίαν ἐνθαρρυντική διὰ τὸ μέλλον». Αρκεί, να ρυθμίζονταν ορισμένες λεπτομέρειες, που θα επέτρεπαν την απρόσκοπτη έκδοση των εφημερίδων.

Αμετακίνητα αρνητική στάση ως προς την εφαρμογή του νόμου διατήρησε ο *Χρόνος*. Με δύο πρωτοσέλιδα άρθρα του την Τρίτη, 5 Ιανουαρίου, καταφερόταν τόσο εναντίον του νόμου όσο και εναντίον ορισμένων εφημερίδων. Για τον *Χρόνο* ο νόμος της Κυριακής αργίας δεν ήταν τίποτε άλλο παρά μια προσπάθεια της Πολιτείας να καταργήσει την ελευθεροτυπία. Με την υιοθέτηση του μέτρου δεν θα κυκλοφορούσαν εφημερίδες για 55 ημέρες το χρόνο και κατά συνέπεια η Πολιτεία θα απέφευγε τον δημοσιογραφικό έλεγχο που ασκούσαν οι εφημερίδες. Κάτι τέτοιο, κατά τον *Χρόνο*, δεν ήταν δυνατόν να γίνει αποδεκτό και γι' αυτό οι εφημερίδες δεν συμμορφώθηκαν.⁴⁷⁷

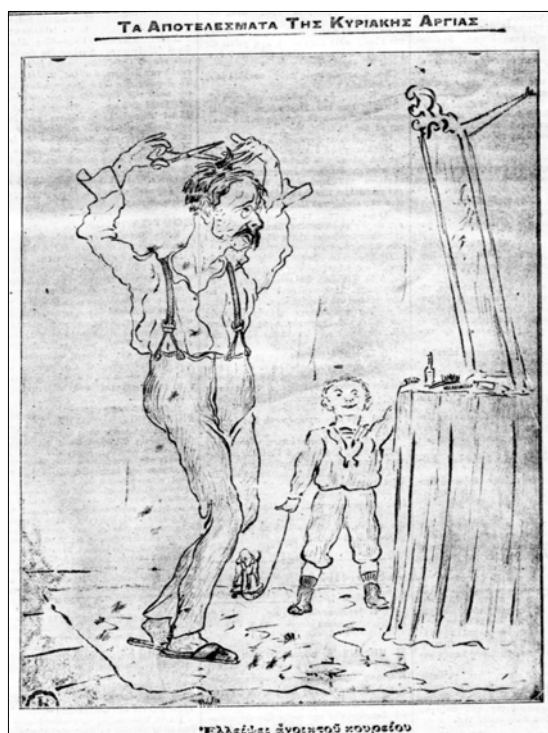
474. Η εφημερίδα *Καιροί*, για παράδειγμα, ενώ την Κυριακή 3 Ιανουαρίου είχε ενημερώσει τους αναγνώστες πως «ἀρχομένης ἀπὸ σήμερον τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ περὶ Κυριακῆς ἀργίας νόμου, οἱ 'Καιροί', ὡς καὶ οἱ ἄλλαι ἐφημερίδες, δὲν θὰ ἐκδοθοῦν αὐριον», κυκλοφόρησε εκτάκτως την επομένη, 4 Ιανουαρίου, στην περιοχή των Αθηνών, χωρίς καμία αναφορά που να δικαιολογούσε την αλλαγή της στάσης της. Βλ. *Καιροί*, (3 Ιανουαρίου 1910), σ. 4.

475. «Καὶ σήμερον λοιπὸν ἐφημερίδες! Ἀφοῦ ἡ Κυριακὴ ἀργία λήγει τὴν πρωΐαν τῆς Δευτέρας, πρωΐναί τινες συνάδελφοι ἐθεώρησαν ὅτι ἔπρεπε καὶ ἡδύναντο νὰ ἐκδίδωνται τὴν Δευτέραν μεταμεσημβριναί. Ἀποτέλεσμα τοῦ μέτρου τούτου ἴσως θὰ εἶνε ἡ κατάργησις τῆς Κυριακῆς ἀργίας διὰ τὰς ἐφημερίδας... Ὅ,τι ὅμως καὶ ἂν συμβῇ, ἡμεῖς ἔχομεν τὴν συνείδησιν ἡσυχον... Καὶ ἔχομεν ἀκόμη τὴν ἐλπίδα ὅτι μέχρι τῆς προσεχοῦς Δευτέρας θὰ ἐπικρατήσωσιν ἄλλαι σκέψεις εἰς τὰς τὸσον φιλοπόνους πρωΐνας συναδέλφους πρὸς ἀποφυγὴν δικαίων διαμαρτυριῶν καὶ παραπόνων· καὶ τῆς μομφῆς ὅτι αὐτοὶ οἱ διαπλάττοντες τὴν Κοινὴν Γνώμην Δημοσιογράφοι, πρῶτοι ἐσκέφθησαν νὰ καταστρατηγήσωσι θεσμόν, τὸν ὅποιον ἡ Κοινὴ Γνώμη καὶ ἡ Ἐθνικὴ Συνείδησις ἐπεκρότησε», *Σκριπ*, (4 Ιανουαρίου 1910), σ. 1.

476. «Πλήθος ἐργαζομένων ἀνθρώπων ἡσθάνθησαν διὰ μίαν ἡμέραν τὴν ἀπόλαυσιν ὅτι ἀνήκουν εἰς τὸν ἑαυτὸν των καὶ ὅτι διέκοψαν μίαν ἀσχολίαν τῆς ὁποίας ἡ διαρκὴς παράτασις ἀποτελεῖ βάσανον, ἥτις ἐξομοιοῖ αὐτοὺς πρὸς τὰ κτήνη. Ὑπὸ τὴν ἔποψιν δὲ ταύτην ἡ Κυριακὴ ἀργία ἀποδίδει εἰς τοὺς μετέσχοντας αὐτῆς μέρος ἐκ τῆς ἐλευθερίας ἥτις ἀνήκει εἰς πάντα πολίτην», *Εμπρός*, (4 Ιανουαρίου 1910), σ. 1.

477. «Ἐννοεῖται, ὅτι τὸ τέχνασμα ἀπέτυχε καὶ ἡ ἐπιβουλὴ ἀπεκαλύφθη. Ἐλπίζομεν δὲ ὅτι καὶ δὲν θὰ ἐπαναληφθῇ τρίτῃ ἀπόπειρα, διότι το παιγνίδιον εἶνε ἐπικίνδυνον καὶ ὁ Λαός, ὁ ὅποιος ΕΚΥΛΙΣΘΗ ΕΙΣ ΤΟ ΑΙΜΑ

Με το δεύτερο άρθρο του, την ίδια ημέρα, ο Χρόνος περιέγραφε λεπτομερώς όσα διημείφθησαν παρασκηνιακά και οδήγησαν στο αδιέξοδο με την κυκλοφορία διπλών φύλλων ορισμένων εφημερίδων. Σύμφωνα με την εφημερίδα η εφαρμογή του νέου νόμου ήταν δυνατή με την προϋπόθεση πως οι εφημερίδες θα κυκλοφορούσαν κάθε Κυριακή μόνο ως φιλολογικό φύλλο. Η προϋπόθεση ότι το φιλολογικό φύλλο θα στοιχειοθετείτο κατά τη διάρκεια της εβδομάδας και θα εκτυπωνόταν το Σάββατο ικανοποιούσε όλες τις εμπλεκόμενες πλευρές: την πολιτεία ως προς την εφαρμογή του νέου μέτρου, τους εργαζόμενους που δεν θα έχαναν το ημερομίσθιο, τους ιδιοκτήτες των εφημερίδων που θα εξακολουθούσαν να κυκλοφορούν επτά φύλλα εβδομαδιαίως, καθώς και το αναγνωστικό κοινό, το οποίο δεν θα στερούταν την πνευματική του απόλαυση.⁴⁷⁸

Εικόνα 12: Χρόνος, 7 Ιανουαρίου 1910

Αντ' αυτού δύο πρωινές εφημερίδες, η Πατρίς και το Εμπρός, διπλασίασαν τις εκδόσεις τους την Δευτέρα με πενιχρές κυκλοφορίες —κατά τον συντάκτη του Χρόνου— και κατόρθωσαν, πιέζοντας την Κυβέρνηση, με τροπολογία να απαγορεύσει την πώληση εφημερίδων μέχρι την 4η απογευματινή της Δευτέρας. Κατά τον Χρόνο αυτή η ενέργεια των δύο εφημερίδων ανάγκαζε και τις υπόλοιπες πρωινές εφημερίδες να κυκλοφορούν κάθε Δευτέρα με εσπερινή έκδοση και ταυτόχρονα οδηγούσε στο παράδοξο να κυκλοφορούν φύλλα κάθε Δευτέρα μόνο για την περιοχή των Αθηνών αλλά και, ανεξαρτήτως της απαγόρευσης, οι πρωινές εφημερίδες να κυκλοφορούν επτά φύλλα

διὰ ν' ἀποκτήσῃ ἐλευθερίας, δὲν θὰ ἐπιτρέψῃ νὰ καταργήσῃ ταύτας μίᾳ Βουλὴ ἐργαζομένη κατ' αὐτὰς τόσον ἡλιθίως καὶ τόσον ἀνάνδρως», βλ. «Ἡ κατάργησις τῆς ἐλευθεροτυπίας», Χρόνος, (5 Ιανουαρίου 1910), σ. 1.

478. «...τοιουτοτρόπως οἱ μὲν ἀναγνώσται θὰ εἶχαν ἓνα ἐβδομαδιαῖο φιλολογικὸν τεύχος, οἱ Διευθυνταῖ δὲν θὰ εἶχαν τὴν ζημίαν τῆς μιᾶς ἡμέρας, ἄρα καὶ οἱ συντάκται ὁλόκληρον τὸν μισθὸν των. Θὰ κατωρθώνετο μάλιστα ἅπαξ τῆς ἐβδομάδος νὰ ἀπηλλάσσοντο οἱ ἀναγνώσται τοῦ ἀηδοῦς θεάματος τῶν Τελευταίων Ὁρῶν καὶ ἀντ' αὐτῶν θὰ ἐδιάβαζαν ἓνα διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη, τοῦ Νιρβάνα,... κάτι τέλος ἔξω τῆς ἀφορήτου μονοτονίας τῆς εἰδησεογραφικῆς ψευδολογίας καὶ τῆς ἀρθρογραφικῆς τυμπανοκρουσίας...», βλ. «Δημοσιογραφικὰ παρασκήνια: ἡ Κυριακὴ καὶ ἡ Δευτεράια», Χρόνος, (5 Ιανουαρίου 1910), σ. 1

εβδομαδιαίως ενώ οι εσπερινές ένα λιγότερο. Η μόνη λύση στο καινούριο αδιέξοδο ήταν η υιοθέτηση του φιλολογικού φύλλου της Κυριακής σε αντιστοιχία με ό,τι είχε παγιωθεί και στην Ευρώπη.

Και την επομένη, 6 Ιανουαρίου, ο Χρόνος εξακολούθησε την πολεμική του στο νόμο. Υποστήριξε πως η κυκλοφορία του Τύπου προστατευόταν από το Σύνταγμα και η εφαρμογή του νόμου συνεπαγόταν την παραβίαση του Συντάγματος. Ο κυριακάτικος περιορισμός των εφημερίδων εξυπηρετούσε Κυβέρνηση και κόμματα, οι οποίοι επιθυμούσαν την αποφυγή οποιοδήποτε μηχανισμού ελέγχου. Ωστόσο, η δημοσιογραφική ελευθερία, ταυτιζόμενη κατά τον συντάκτη του Χρόνου με την λαϊκή ελευθερία, θα οδηγούσε στην πανηγυρική κατάργηση του νόμου.⁴⁷⁹

Από την πλευρά του το Νέον Άστυ εμφανιζόταν απογοητευμένο από τη στάση που κρατούσαν αρκετές εφημερίδες μιας και η εικόνα που έδιναν στο κοινωνικό σύνολο ήταν εικόνα ασυνέπειας και αφερεγγυότητας:

Ἡ Κυριακή ἀργία τῶν δημοσιογράφων διήλθεν ἀρκετὰς περιπετείας καὶ θὰ διέλθῃ ἴσως ἀκόμη περισσοτέρας. Ματαίως ὑπεγράφησαν πρωτόκολλα, ματαίως ἐπενέβη καὶ ὁ Στρατιωτικὸς Σύνδεσμος, ματαίως ἐτονίσθη ὅτι εἶνε ζήτημα τιμῆς διὰ τὸν Τύπον, νὰ δείξῃ ὅτι τὸν σεβασμὸν πρὸς τοὺς νόμους αἰσθάνεται καὶ ὁ ἴδιος καὶ δὲν τὸν συμβουλεύει μόνον ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς πρὸς τοὺς ἄλλους.⁴⁸⁰

Με σκωπτικό ύφος και η Ακρόπολις σχολίασε την καταστρατήγηση του νόμου και τη διγλωσσία των εφημερίδων:

Εἶνε ἀναμφισβήτητον ὅτι ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες κάμνομεν ἓνα νόμον, διὰ νὰ αἰσθανθῶμεν τὴν ἡδονὴν ἔπειτα, νὰ τὸν καταστρατηγήσωμεν.

Αὐτὴν τὴν Νεοελληνικὴν εὐχαρίστησιν οἱ ψυχολόγοι θὰ τὴν εἰποῦν ἐγωϊσμόν, οἱ δημοσιογράφοι θὰ τὴν χαρακτηρίσουν ὡς φιλελευθερίαν, οἱ δάσκαλοι ὡς παρακοὴν καὶ οἱ φρενολόγοι δὲν ξέρω καὶ ἐγὼ πῶς. Τέλος πάντων!

Ἐφωνάξαμεν ἕως τώρα ὅλοι διὰ τὴν Κυριακὴν ἀργίαν, καὶ οἱ ἐφημερίδες μάλιστα σὰν Ρωσικὲς καμπάνες, ἐξεκούφαιναν κάθε πρωὶ τὸν κόσμον, ὑπὲρ τῶν μαύρων σκλάβων... Μόλις

479. «Ὁ δὲ Νόμος, ὁ καθιερὼν τὴν μὴ ἔκδοσιν τῶν ἐφημερίδων ἅπαξ τῆς ἐβδομάδος, εἶνε νεογέννητον ἐτοιμοθάνατον. ΟΣΗΔΗΠΟΤΕ ΒΙΑ καὶ ἂν ἀσκηθῇ διὰ τὴν ἐπιβολὴν του σήμερον, ἀσφαλῶς αὖριον θὰ τὴν καταλύσῃ τὸ λαϊκὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον καταφανῶς ἤρχισεν ἀφυπνιζόμενον ἀπὸ τινων ἡμερῶν», βλ. «Εἶνε ἐλευθερία λαϊκή», Χρόνος, (6 Ιανουαρίου 1910), σ. 1.

480. Βλ. «Η ειλικρίνεια και η αργία», Νέον Άστυ, (6 Ιανουαρίου 1910), σ. 1.

*ὅμως ἤρχισε ἡ Κυριακὴ ἀργία καὶ ἀμέσως ἐρριχτήκαμε, ὅλοι, μὲ τὰ μοῦτρα, πῶς νὰ τὴν καταπατήσουμε. Καὶ πρῶτες οἱ ἐφημερίδες αἱ εἰλικρινεῖς.*⁴⁸¹

Ἡ Α.Α.Τ., διὰ τοῦ προέδρου τοῦ Σ. Θεοδωρόπουλου, συμμετείχε σὲ Επιτροπὴ,⁴⁸² ἡ ὁποία εἶχε συγκροτηθεῖ μὲ σκοπὸ τὴν ἐξεύρεση τῶν προσφορότερων μέσων γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τῆς κυριακάτικης ἀργίας πρὸς οὐσιαστικὸ ὄφελος τῶν λαϊκῶν τάξεων. Ὡς τέτοια προκρίθηκαν οἱ διαλέξεις σὲ ὀρισμένα σημεῖα τῆς πόλης, διάφορες εορταστικὲς ἐκδηλώσεις, ἐκδρομές, κλπ. Ἡ ἐπιτροπὴ, συμπεριελάμβανε στοὺς κόλπους τῆς εκπροσώπων μὲ διαφορετικὲς ιδιότητες, ὅπως βουλευτές, προέδρους ἐργατικῶν σωματείων καὶ συλλόγων, καθηγητές, διευθυντές τραπεζῶν, κλπ.

Ἡ κίνηση αὐτὴ βρῆκε θετικὴ ἀνταπόκριση καὶ ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες.⁴⁸³ Ὁ Χρόνος, υπερθεματίζοντας, πρότεινε πρὸς τὴν ἐπιτροπὴ νὰ συμπεριληφθοῦν στὸ κυριακάτικο πρόγραμμα ἡ σκοποβολὴ καθὼς καὶ στρατιωτικὰ μαθήματα.

Το θολὸ τοπίο, ποὺ επικράτησε μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου, στὸ χῶρο τοῦ Τύπου πυροδότησε μιὰ καθημερινή συζήτηση ἀπὸ τὶς στήλες τῶν ἐφημερίδων γιὰ τὴ βιωσιμότητά του, παρὰ τὶς καθησυχαστικὲς ἀνακοινώσεις τῆς ἀστυνομίας⁴⁸⁴ γιὰ τὴν πετυχημένη ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν πρόθεση τῆς Κυβέρνησης νὰ συμπεριλάβει καὶ τοὺς διανομείς-πωλητές ἐφημερίδων στὸ νόμο περὶ Κυριακῆς ἀργίας, θορύβησαν τοὺς διευθυντές τῶν ἐφημερίδων. Μὲ μιὰ σειρά δημοσιευμάτων ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἀρνητικὴ πρόσληψη τῆς Κοινῆς Γνώμης γιὰ τὴν ἀπουσία ἐφημε-

481. Βλ. «Κυριακὴ Ἀργία», Ἀκρόπολις, (6 Ἰανουαρίου 1910), σ. 1.

482. Ἡ ἐπιτροπὴ, ἡ ὁποία τελοῦσε ὑπὸ τὴν ἐπίτιμο προεδρίαν τοῦ Μητροπολίτη Ἀθηνῶν, ἀπαρτίζονταν ἀπὸ τοὺς ἐξῆς: Κ. Παπαμιχαλόπουλο (βουλευτὴ), Ἰω. Δαμβέργη (δημοσιογράφος), Σ. Θεοδωρόπουλο (δικηγόρος), Π. Ροδούλη (πρόεδρος τῶν ἐμποροῦπαλλήλων), Δ. Βρατσάνο (σύμβουλος τοῦ Συνδέσμου Συντακτῶν), Λ. Πύρρο (δημοσιογράφος), Δ. Μπαλάνο καὶ Θ. Πετμεζά (πανεπιστημιακοί), Δ. Λοβέρδο (διευθυντὴ τῆς Λαϊκῆς Τράπεζας), Π. Παπαγεωργίου (διευθυντὴ τῆς Γεωργικῆς Εταιρίας), Ἰ. Πρωτοπαπά (καθηγητὴ), Μ. Γαλανό (πρόεδρος τῆς Ἀναπλάσεως), καθὼς καὶ ἀπὸ δύο ἀντιπροσώπους τῆς ἑνώσεως Ἑλληνικῶν Σωματείων καὶ τοῦ Συνδέσμου τῶν Συντεχνιῶν ἀντίστοιχα.

483. «Ἀλλὰ διὰ νὰ ἔχῃ θετικὸν καὶ σοβαρὸν χαρακτῆρα ἡ τοιαύτη μέριμνα ἀπαιτεῖται, ὅπως αἱ Συντεχνίαι αὐταὶ ὀργανωθῶσι καλλίτερον καὶ οὕτω πῶς ἀσκήσωσι καλλίτερον καὶ ἀποτελεσματικωτέραν ἐπίδρασιν εἰς τὴν ἐργασίαν τῆς ἀνυψώσεως καὶ μορφώσεως τῶν μελῶν τῶν, περιλαμβάνουσαι πάντας εἰς τὰς τάξεις τῶν», Χρόνος, (7 Ἰανουαρίου 1910), σ. 2.

484. Μὲ ἀνακοίνωσή της ἡ Ἀστυνομία πιστοποιοῦσε πῶς «ὁ νόμος τῆς Κυριακῆς Ἀργίας τόσο ἐν Ἀθήναις ὅσον καὶ ἐν Πειραιεὶ ἐφηρμόσθη εὐχερῶς, οὐδεμίαν δὲ παρέστη ἀνάγκη λήψεως αὐστηρῶν μέτρων, καθόσον οἱ πολῖται ἔσπευσαν αὐτοπροαιρέτως πρὸς ἐφαρμογὴν τοῦ μέτρου χωρὶς νὰ ἀναμείνουν προτροπὰς ἐκ μέρους τῶν Ἀρχῶν», Σκριπ, (5 Ἰανουαρίου 1910), σ. 3.

ρίδων,⁴⁸⁵ έστελναν το μήνυμα στην Κυβέρνηση να μην συμπεριλάβει τους εφημεριδοπώλες στην επικείμενη αναθεώρηση του νόμου.

Ο υπεύθυνος της εφημερίδας *Εμπρός*, Π. Καλαποθάκης, με άρθρο του στις 12 Ιανουαρίου,⁴⁸⁶ επιχείρησε να πετύχει δύο στόχους: τη μεταρρύθμιση του νόμου και τη διατήρηση του σχετικού εξαιρετικού άρθρου για τους εφημεριδοπώλες. Αναπαράγοντας τις αντιδράσεις της Κοινής Γνώμης, έθετε το ζήτημα της μεταρρύθμισης του νόμου για τον Τύπο, έτσι ώστε η αργία να ξεκινά από το βράδυ του Σαββάτου και να ολοκληρώνεται το βράδυ της Κυριακής. Κατά την γνώμη του, αυτό θα ικανοποιούσε τόσο την Κοινή Γνώμη όσο και τους εργαζόμενους στον Τύπο, μιας και δεν θα χρειαζόταν να γίνεται η περικοπή του ημερομισθίου της Κυριακής.⁴⁸⁷

485. Οι αντιδράσεις για την απουσία των εφημερίδων υπήρξαν αρκετές και έντονες, ιδιαίτερα στην επαρχία. Η Βουλή κατακλύστηκε από επιστολές, αναφορές και τηλεγραφήματα δήμων και νομαρχιών που εξέφραζαν την αντίθεσή τους. Ο πρόεδρος της Βουλής, Αλέξανδρος Ρώμας, στη συνεδρίαση της 11ης Ιανουαρίου 1909 διάβασε προς το σώμα αρκετές από τις αναφορές αυτές. Βλ. και το τηλεγράφημα εξ Αγρινίου στην *Εφημερίς των Συζητήσεων*, (11 Ιανουαρίου 1910), σ. 1416, όπου μεταξύ άλλων σημείωνε τα εξής: «Ἡ διὰ τὰ Πρακτορεῖα Ἐφημερίδων ἀπαγορευτικὴ διάταξις Νόμου περὶ Κυριακῆς ἀργίας ἀποδοκιμάζεται ὡς ἄστοχος καὶ πολλαπλῶς ἐπιζήμια ἰδίως διὰ τοὺς ἐπαρχιακοὺς πληθυσμοὺς στερούμενους τοῦ μόνου ψυχαγωγικοῦ μέσου τῆς ἀναγνώσεως ἔφημερίδων κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην, ὡς μὴ ὑπαρχόντων ἐτέρων κέντρων ψυχαγωγικῶν ἢ διδακτικῶν πρὸς εὐάρεστον διέλευσιν αὐτῆς, καὶ ὡς ἀντικειμένη εἰς τὸν σκοπὸν τοῦ θεσμοῦ τούτου, ἀφοῦ μάλιστα ἐπιτρέπεται κατ' αὐτὴν ἐξάσκησιν ἐτέρων ἐπαγγελμάτων ἐπιβλαβῶν». Για το ίδιο θέμα, χαρακτηριστική ήταν η ανταπόκριση του *Σκριπ* της 14ης Ιανουαρίου, από την πόλη της Λιβαδειάς, για τις σφοδρές αντιδράσεις που σημειώθηκαν: «Κατὰ τὴν παρελθοῦσαν Δευτέραν ἔνεκα ἐλλείψεως τῶν ἔφημερίδων ὡς ἐκ τῆς Κυριακῆς ἀργίας πολλοὶ κάτοικοι τῆς πόλεώς μας ἐπολιόρκησαν τὸ ἐνταῦθα ὑποπρακτορεῖον τῶν Ἐφημερίδων κατὰ τὴν κεκανονισμένην τῆς ἀφίξεως ὥραν τοῦ τραίνου ζητοῦντες ἔφημερίδας καὶ εἰς ἀπάντησιν ὅτι κατὰ Δευτέραν δὲν ἐκδίδονται ἔφημερίδες ἔφευγον κατηγανακτισμένοι ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ἀντὶ Κυριακῆς ἀργίας ἔχομεν Δευτέραν ἀργίαν, ὡς ἔμαθον δὲ ἀναφορὰ κυκλοφορήσασα ἐν τῇ πόλει μας ἐκαλύφθη ὑπὸ χιλιάδων ὑπογραφῶν ἡτις κατ' αὐτὰς θὰ ἀποσταλῇ πρὸς τὴν Α.Μ. τὸν Βασιλέα, τοὺς κ.κ. Πρωθυπουργόν, Ὑπουργὸν Ἑσωτερικῶν, Ἀρχηγὸν τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου, Σύνδεσμον τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Τύπου πρὸς ἄρσιν τοῦ ἀτόπου τούτου, διότι σήμερον ὡς κατήντησεν ἡ ἔφημερίδα εἶνε καθημερινὴ τροφή εἰς τὸν ἄνθρωπον».

486. Η προηγούμενη μέρα, η Δευτέρα 11 Ιανουαρίου ήταν η πρώτη Δευτέρα, που απόρροια του νέου νόμου δεν κυκλοφόρησαν εφημερίδες με ειδησεογραφικό περιεχόμενο. Βλ. για παράδειγμα την αναγγελία του *Χρόνου*, σύμφωνα με την οποία «ὁ Ὑπόνομος συμμορφούμενος ἀπὸ τῆς ἐβδομάδος ταύτης μετὰ τὸν τελευταῖον Νόμον περὶ Κυριακῆς ἀργίας, καθ' ὃν οἱ τυπογράφοι καὶ οἱ ὑπάλληλοι τῶν ἔφημερίδων δὲν ἐργάζονται κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Κυριακῆς ΑΝΑΓΕΛΛΕΙ, ὅτι τὸ φύλλον αὐτοῦ ἐκάστης Δευτέρας θέλει ἐκδίδεσθαι ΑΝΕΥ ΕΙΔΗΣΕΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΕΡΟΥΣ», *Χρόνος*, (8 Ιανουαρίου 1910), σ. 1. Το καθεστὼς αὐτό, ὅπως θα δούμε παρακάτω, διατηρήθηκε για οκτὼ εβδομάδες.

487. «Οὕτω θὰ ἔχομεν τὴν Κυριακὴν φύλλον μετὰ φιλολογικὴν ὕλην, χρήσιμον διὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἀργίας, τὴν δὲ Δευτέραν τὸ σύνθημα φύλλον μετὰ ὅλας τὰς εἰδήσεις του, χωρὶς αὐτὰς τὰς καθυστερήσεις καὶ τὰς περικοπὰς τῶν μισθῶν τῶν ἐργαζομένων, οἱ ὅποιοι σὺν τῷ χρόνῳ τὴν ἡμέραν τῆς ἀργίας θὰ τὴν μεταβάλουν εἰς ἡμέραν νηστείας», *Εμπρός*, (12 Ιανουαρίου 1910), σ. 3.

Όσον αφορά για την επικείμενη ένταξη των εφημεριδοπωλών στις διατάξεις του νέου νόμου, ο συντάκτης του *Εμπρός*, ήταν κάθετα αντίθετος. Χωρίς να ομολογεί πως η παραμονή της εξαιρετικής διάταξης για τους διανομείς του Τύπου ήταν το σημείο κλειδί για την απρόσκοπτη κυκλοφορία των εφημερίδων, πρόβαλλε δύο επιχειρήματα.

Με το πρώτο, απλοϊκό στη σύλληψη, υποστήριζε πως οι εφημεριδοπώλες δεν ήταν έμμισθοι υπάλληλοι και εργάζονταν κατά βούληση. Επομένως, αν δεν ήθελαν να εργασθούν κανείς δεν θα τους το επέβαλλε. Με το δεύτερο επιχείρημα, έμμεση προειδοποίηση προς την Κυβέρνηση, άφηνε να αιωρείται το ερώτημα —προσπαθώντας να συγκινήσει και την Κοινή Γνώμη— αν ο τελικός στόχος του κυκλοφορούμενου νομοσχεδίου ήταν η εξόντωση των εφημερίδων.⁴⁸⁸

Οι δυσλειτουργίες που έφερε η εφαρμογή του νόμου απασχόλησαν και τη Βουλή. Στη σχετική συζήτηση που διεξήχθη στις 13 Ιανουαρίου, ο Φ. Νέγρης υποστήριξε πως η εφαρμογή του νόμου ήταν απαίτηση ολόκληρης της κοινωνίας, παρόλο που αναγνώριζε ότι υπήρχαν προβλήματα. Στη συνεδρίαση οι περισσότεροι βουλευτές εξέθεσαν την αναστάτωση που είχε επιφέρει ο νόμος και ζήτησαν από τη Βουλή να μεριμνήσει για την επαναφορά της ομαλότητας. Στη συνέχεια ζήτησε το λόγο ο εισηγητής του νόμου, Κ. Παπαμιχαλόπουλος, και εξήγησε προς το σώμα πως όλες οι δυσκολίες που παρατηρήθηκαν κατά την εφαρμογή του νομοσχεδίου οφείλονταν σε δύο κύριους λόγους: α) στο γεγονός πως η κοινωνία, λόγω έλλειψης παιδείας δεν μπορούσε να εσωτερικεύσει, δεν μπορούσε να αντιληφθεί τη βαθύτερη κοινωνική σημασία ενός νόμου, που αποτελούσε σταθμό προόδου, και β) στην αδυναμία της Πολιτείας να επιβάλει το νόμο.⁴⁸⁹

488. «Ἐκτὸς ἂν ἡ ἀνθρώποις ἀπεφάσισε τὴν ἐξόντωσιν τῶν ἐφημερίδων, ὅποτε δύναται νὰ παραταθῇ τὸ καθεστῶς τοῦτο, τὸ ὁποῖον θὰ μεταβάλῃ τὰ γραφεῖα των εἰς κοιλάδα κλαυθμῶνος», *Εμπρός*, (12 Ιανουαρίου 1910), σ. 3. Η πρόταση του Καλαποθάκη, όμως, δημιουργούσε προβλήματα στην κυκλοφορία των απογευματινών εφημερίδων. Ομολογώντας, ο ίδιος, πως δεν μπορούσε να υπάρξει κοινά αποδεκτή λύση, πρότεινε την κατάργηση της αργίας της Κυριακής και την εκ περιτροπής ανάπαυση των εργαζομένων: «Ἐ! Ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει ἄλλος τρόπος ἢς καταργηθῇ τότε ἡ Κυριακὴ ἀργία διὰ τὸν Τύπο καὶ ἢς ἐξευρεθῇ ἓνας τρόπος ν' ἀναπαύωνται οἱ ἐργαζόμενοι ἕκαστος μὲ τὴν σειράν του», *Εμπρός*, (13 Ιανουαρίου 1910), σ. 3.

489. «Εἶναι ζήτημα, κύριε Πρόεδρε, ἡθῶν καὶ ἐθίμων, εἶναι ζήτημα ἀνατροφῆς καὶ οἰκογενειακῆς καὶ κοινωνικῆς καὶ θρησκευτικῆς. Ἡ κοινωνία ἐν τῷ ζητήματι τῆς κυριακῆς ἀργίας ἐπαμφοτερίζει, παραπαίει, δύναται τις εἰπεῖν, δὲν δύναται νὰ βαστάσῃ τὸ βάρος ἔνεκα τοῦ εὐγενοῦς τοῦτου καὶ ωραίου θεσμοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι προωρισμένος νὰ ἐγκαινίσῃ σταθμὸν προόδου. Ἡ Πολιτεία ἀφ' ἑτέρου... δὲν ἔχει παρ' ἡμῖν ἰσχυρὸν τὸν βραχίονα νὰ ἐπιβάλῃ τὸ κράτος τοῦ ψηφισθέντος νόμου». Βλ. τὴν ομιλίαν τοῦ Κ.Ν. Παπαμιχαλόπουλου, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλῆς*, (13 Ιανουαρίου 1910), σ. 1487. Ο Αθ. Ευταξίας, με τη σειρά του, υπεραμύνθηκε της

Παράλληλα, με αποφάσεις των δημοτικών τους συμβουλίων, αρκετές επαρχιακές πόλεις προχώρησαν στην υιοθέτηση του καθεστώτος της αργίας της Κυριακής.⁴⁹⁰ Μ' αυτόν τον τρόπο ο νόμος αποκτούσε ολοένα και πιο στέρεη εφαρμογή.

Την Τρίτη 19 Ιανουαρίου 1910, με κεντρικό άρθρο τους οι *Καιροί* σημείωναν την ανάγκη αναθεώρησης αρκετών άρθρων του Συντάγματος. Την αφορμή είχε δώσει ο νόμος περί Κυριακής αργίας, ο οποίος κατά την εφημερίδα, οδηγούσε στη δέσμευση του Τύπου και κατά συνέπεια στην πλήρη κατάργηση της ελευθεροτυπίας.⁴⁹¹

Ο Χρόνος την επομένη, 20 Ιανουαρίου, δεν άφησε ασχολίαστο το δημοσίευμα των *Καιρών*. Κατηγόρησε τον διευθυντή της εφημερίδας για όψιμη ανησυχία σχετικά με το μέλλον του Τύπου, γεγονός ασυμβίβαστο, μιας και οι *Καιροί* είχαν υποστηρίξει ανοιχτά το νέο νόμο και είχαν υπογράψει το περίφημο πρωτοκόλλο μαζί με άλλες εφημερίδες για την εφαρμογή του. Ο συντάκτης του Χρόνου, κινδυνολογώντας, διαβεβαίωνε τον διευθυντή των *Καιρών* ότι η λογοκρισία του Τύπου ήταν προ των πυλών.⁴⁹²

κυβερνητικής πολιτικής, υποστηρίζοντας πως οι αντιδράσεις που παρατηρούνταν προέρχονταν γιατί ακριβώς η Κυβέρνηση εφάρμοζε αυστηρά το νόμο. Συνηγόρησε, όμως με τον Παπαμιχαλόπουλο, πως ο νόμος δεν ήταν μόνο νόμος της Κυβέρνησης, αλλά ολόκληρης της Βουλής τα λίγα προβλήματα που παρουσιάστηκαν, σύντομα, θα έβρισκαν τη λύση τους.

490. Ο νέος νόμος επεκτάθηκε μετά από ψηφίσματα των οικείων δημοτικών συμβουλίων και στους δήμους Σκοπέλου, Σύρου, Λετρίνων, Ερμούπολεως, Πατρών, Χαλκιδέων, Αμβρακίας, Σπερχειάδας, Μεσολογίου, Αιγίων και Μεσοχωριτών. Βλ. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής της Δ' Συνόδου της ΙΗ' βουλευτικής περιόδου*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1909, σσ. 1521-1524.

491. «... Έφηρμόσθη ήδη προληπτικὸν μέτρον τοῦ Τύπου διὰ τῆς Κυριακῆς Ἀργίας, ἥτις παρτάθη μέχρι τῆς Δευτέρας τετάρτης μετὰ μεσημβρίαν, καὶ δύναται κατὰ τὴν ὁρεξιν ἐκάστου νὰ παρατταθῇ μέχρι τῆς Τρίτης καὶ τῆς Τετάρτης... ὅπως τοιοῦτῳ τρόπῳ ὁ Τύπος ἐκμηδενισθῇ, ἀπαλλαγῶσι δὲ τοῦ ἐλέγχου οἱ ἄρχοντες καὶ ἡ Χώρα φρουροῦ τῶν Ἐθνικῶν συμφερόντων καὶ δικαιωμάτων». Βλ. «Το πολίτευμα, η εθνοφυλακή, οι αργυρώνητοι, ο Τύπος», *Καιροί*, (19 Ιανουαρίου 1910), σ. 1. Οι *Καιροί* έκαναν λόγω, ακόμη, για την κατάργηση της προφυλάκισης για τα «εγκλήματα» του Τύπου.

492. «Ἀρκεῖ, ὅτι ἐγένετο ἀρχὴ μέτρων κατὰ τοῦ Τύπου, καὶ ἀρκεῖ, ὅτι τὴν ἀρχὴν ταύτην ἐπεζήτησαν δημοσιογράφοι διὰ τῆς ἀργίας τῶν ἐφημερίδων κατὰ Κυριακὴν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἔμμεσον περιορισμὸν τῆς ἐλευθεροτυπίας. Ἡ μόνη ἀπομένουσα ἐλπίς εἶνε ἤδη αἱ ἐπαρχίαι τῆς Ἑλλάδος, αἱ ὁποῖαι ἐλπίζομεν, ὅτι θὰ ἐξεγερθοῦν σύσσωμοι, ὅπως ἀποκαταστήσουν τὸ καταλυθὲν κράτος τοῦ Τύπου, ὅστις ἀποτελεῖ δι' αὐτὰς τὸν μόνον φανόν, τὸν φωτίζοντα τὸν δρόμον τῶν συμφερόντων των», βλ. Χρόνος, (20 Ιανουαρίου 1910), σ. 2. Ο Χρόνος είχε την αφορμή να λοιδορήσει τους *Καιρούς*, μιας και οι τελευταίοι είχαν χαιρετήσει το νέο νόμο και συνιστούσαν στις εφημερίδες που εναντιώνονταν να σιωπήσουν μπροστά στην καθολική επιτυχία που είχε η εφαρμογή του. Βλ. το άρθρο «Κυριακαὶ σκέψεις» των *Καιρών*, (19 Ιανουαρίου 1910), σ. 1, όπου μεταξύ άλλων επικροτούσε και την επιτροπή που είχε συγκροτηθεί για την αξιοποίηση της κυριακάτικης αργίας προς όφελος των εργαζόμενων.

Οι εγγενείς ασάφειες του νόμου, οι συνεχιζόμενες ενστάσεις⁴⁹³ και η κατ' εξακολούθηση καταστρατήγηση από διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες⁴⁹⁴ ώθησαν την Κυβέρνηση να προβεί σε μια πρώτη τροποποίηση του νόμου, λίγες μόνο μέρες μετά την εφαρμογή του. Η καταστρατήγηση της αργίας από τις εφημερίδες αποτελούσε για την Κυβέρνηση, ένα σημαντικό πλήγμα αξιοπιστίας και απειλούσε να ακυρώσει την εφαρμογή του νόμου. Για να αντιμετωπίσει τις διάφορες ερμηνείες των εφημερίδων, ο νόμος ΓΦΜΔ' (3544), ο οποίος ψηφίστηκε στις 22 Ιανουαρίου 1910, συμπεριελάμβανε και τους εφημεριδοπώλες στο θεσμικό πλαίσιο της κυριακάτικης αργίας. Με το άρθρο 2, το οποίο προστέθηκε στο άρθρο 3 του πρώτου νόμου (ΓΥΝΕ'), η αργία της Κυριακής και των άλλων εορτών για τους εφημεριδοπώλες οριζόταν από την 4η απογευματινή της Κυριακής έως την 4η απογευματινή της Δευτέρας.⁴⁹⁵

Η αντιπαράθεση υποστηρικτών και πολέμιων του νόμου συνεχίστηκε και ύστερα από την ψήφιση του τροποποιητικού νόμου ΓΦΜΔ'. Η *Εφημερίδα των Εργατών* ανέλαβε το βάρος της υποστήριξης του νόμου. Άσκησε αυστηρή, και πολλές φορές ιδιαίτερα σκληρή, κριτική στους διευθυντές των εφημερίδων που εμφανίζονταν ανακόλουθοι.⁴⁹⁶ Δεν παρέλειψε, όμως, να αναγνωρίσει πως ορισμένες εφημερίδες, όπως οι *Νέον Άστυ*, *Σκριπ* και *Αθήναι* πρωταγωνίστησαν στον αγώνα για την καθιέρωση και εφαρμογή της αργίας της Κυριακής, «διότι συνηθάνθησαν καὶ οὔτοι ὅτι ἔχων καὶ οἱ ἐργάται των δικαιώματα ἀνθρώπων καὶ ὅτι πᾶς ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἔχη μίαν ἡμέραν ἀναπαύσεως μετὰ κοπιώδη ἐργασίας μιᾶς ἑβδομάδος».⁴⁹⁷

493. Ενδεικτικά αναφέρονται οι αντιδράσεις των οينوπαντοπωλών, οι οποίοι υπέβαλαν και σχετικό υπόμνημα στον υπουργό των Εσωτερικών. Βλ. *Νέον Άστυ*, (12 Ιανουαρίου 1910), σ. 1.

494. Ενισχυτική της αναταραχής είναι η καταγγελία που παραδίδεται από το *Σκριπ*, πως στο εργοστάσιο ζυθοποιίας Φιξ δεν εφαρμοζόταν η κυριακάτικη αργία και οι εργάτες υποχρεώνονταν να εργάζονται: «Ο νόμος περὶ Κυριακῆς ἀργίας καταστρατηγεῖται ὑπὸ τὰ ὄμματα τῆς Ἀστυνομίας. Τοῦτο δὲν εἶνε περίεργον. Τὸ περίεργον εἶνε ὅτι ἐκεῖνοι δι' οὗς ἔγινε δὲν ἀνέχονται τοῦτο καὶ παρὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἀδιαφορίαν, προβαίνουν εἰς διαμαρτυρίας. Οὕτω εἷς ἐργάτης τοῦ ζυθοποιείου Φιξ μᾶς καταγγέλει ὅτι τὸ ἐργοστάσιον τοῦτο ἐν γνώσει τῶν ἀστυνομικῶν ὀργάνων καὶ αὐτοῦ τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ἀστυνομίας ὑποχρεοῖ τοὺς ἐργάτας νὰ ἐργάζωνται καὶ ἐρωτᾷ: Δὲν θὰ ἐφαρμοσθοῦν οἱ Νόμοι καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα;», *Σκριπ*, (20 Ιανουαρίου 1910), σ. 4.

495. Βλ. Φ.Ε.Κ., τχ. Α', φ. 39, (27 Ιανουαρίου 1910), σ. 198.

496. «Καὶ ὅμως μόλις οἱ κύριοι οὔτοι εἶδον ψηφιζόμενον τοιοῦτον νόμον, ἐξεγέρθησαν ἐναντίον ὅλων καὶ ὕβρισαν Βουλὴν, ὕβρισαν Κυβέρνησιν, ὕβρισαν Ἐπανάστασιν, ὕβρισαν Συντάκτας, ὕβρισαν Τυπογράφους, μόνον διότι ἐτόλμησαν ὅλοι οὔτοι νὰ θίξουν τὰ συμφέροντα ἐπὶ ἀνθρώπων ἐπιθυμούντων ὅπως ἀφεθῇ αὐτοῖς πλήρης ἡ ἐλευθερία νὰ κανονίζουν αὐτοὶ ὅπως θέλουν τὰς τύχας τῆς Ἑλλάδος», βλ. Π. Σακελλαρόπουλος, «Ο Τύπος ἐν Ἑλλάδι», *Εφημερίς των Εργατών*, (8 Φεβρουαρίου 1910), σ. 3.

497. *Εφημερίς των Εργατών*, (8 Φεβρουαρίου 1910), σ. 3.

Εικόνα 13: Χρόνος, 11 Ιανουαρίου 1910

Η παράσταση που στήθηκε γύρω από το νόμο «περί Κυριακής αργίας», όπως θα δούμε και παρακάτω, είχε πολλά ακόμη επεισόδια. Επεισόδια, που δεν διακόπηκαν, ακόμη κι όταν ψηφίστηκε η δεύτερη τροποποίηση με το νόμο ΓΧΙΣΤ΄.

Οι Καιροί, αλλάζοντας την αρχικά θετική τους στάση απέναντι στο νόμο, επανήλθαν στις 9 Φεβρουαρίου και υποστήριξαν πως η εφαρμογή της Κυριακής αργίας οδηγούσε σε διήμερη αργία και κατά συνέπεια σε διπλή ζημία για τις εφημερίδες. Αυτό συνέβαινε επειδή τα κυριακάτικα φύλλα έφθαναν στις επαρχιακές πόλεις αργά το απόγευμα της Δευτέρας με αποτέλεσμα τις πενιχρές πωλήσεις αλλά και την υστέρηση έναντι του ανταγωνισμού με τις τοπικές εφημερίδες.⁴⁹⁸

Ο Χρόνος, από την πλευρά του, πιστός στην αντιπολιτευτική του πολιτική χρησιμοποιούσε όλα τα μέσα για να απαξιώσει και τον νεότερο νόμο. Με μονόστηλα δημοτικά άρθρα και γελοιογραφίες, προσπάθησε να αναδείξει πόσο επιζήμια ήταν η εφαρμογή της κυριακάτικης αργίας τόσο για το κοινωνικό σύνολο όσο και την ελληνική οικονομία.⁴⁹⁹

498. Καιροί, (9 Φεβρουαρίου 1910), σ. 2.

499. Βλ. τα ανυπόγραφα άρθρα «οι Κυνηγοί»: «Ἐν ἀπὸ τὰ κακὰ τῆς Κυριακῆς ἀργίας εἶνε ἀναμφισβητήτως καὶ ἡ ἐπαύξησις τῶν ἐν Ἀθήναις κυνηγῶν. Κάθε Ἀθηναῖος ἀργῶν τὴν Κυριακὴν παίρνει ἀπὸ τὸ πρῶν τὸ ὄπλον του καὶ ἐξέρχεται ὅπως κυνηγήσῃ ἄγρια πουλιά, συνήθως ὅμως κοττόπουλα καὶ ἀκόμη συνηθέστερον... δημότας τῶν Ἀθηνῶν», καὶ «Καθημερινὴ ἀργία»: «Ὅπως πηγαίνει τὸ πρᾶγμα ὅλες οἱ ἡμέρες τῆς

Την 10η Φεβρουαρίου υποβλήθηκε στη Βουλή⁵⁰⁰ μια αναφορά από 300 εφημεριδοπώλες της Αθήνας και του Πειραιά, σύμφωνα με την οποία δεν συνέτρεχαν στην περίπτωση τους οι λόγοι που επικαλούνταν ο νόμος (π.χ. η ανάπαυση των εργαζομένων). Υποστήριζαν πως οι ίδιοι εργάζονταν μόνο 4 ώρες ημερησίως (7 έως 9 το πρωί και 5 έως 7 το απόγευμα), και ως εκ τούτου δεν παρουσιαζόταν η ανάγκη για ξεκούραση. Επιπρόσθετα, η υποχρεωτική αργία τούς στερούσε την μοναδική πηγή εισοδήματος. Η αναφορά των εφημεριδοπωλών, η οποία είχε κοινοποιηθεί προς όλες τις αρχές, έκλεινε με την παρακάτω έκκληση:

Ἄπαντες λοιπὸν ἡμεῖς οἱ ἐφημεριδοπῶλαι, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐξαιρέσεως, παρακαλοῦμεν ἵνα ἐπανορθωθῇ τὸ εἰς ἡμᾶς προσγενόμενον ἀδίκημα διὰ τῆς ψηφίσεως νέου νόμου ἐπιτρέποντος τὴν ἐλευθέραν ἐξάσκησιν τοῦ ἐπαγγέλματός μας ὡς εἶχε διαλάβει ὁ ἀρχικὸς ΓΥΝΕ΄ Νόμος περὶ Κυριακῆς ἀργίας.⁵⁰¹

Οι αντιπολιτευόμενες το νόμο εφημερίδες δεν έχασαν την ευκαιρία και αξιοποίησαν την αναφορά των εφημεριδοπωλών. Ο Χρόνος, υποστήριξε πως η αναφορά των εφημεριδοπωλών κατέδειχνε το λάθος και καλούσε την πολιτεία να αποκαταστήσει την αδικία. Επίσης, πληροφορούσε την Κυβέρνηση πως η πλειοψηφία των συντακτών που την παρέσυραν δεν είχαν καμιά σχέση με τον κλάδο των εφημερίδων. Δεν δίστασε μάλιστα να τους κατονομάσει, στοχοποιώντας τους ως υπεύθυνους για την ένδεια των εφημεριδοπωλών.⁵⁰²

ἐβδομάδος κοντεύουν νὰ ἀπογείνουν ἡμέρες ἀργίας. Τὸ Σάββατον ἀρχίζομε νὰ σκεπτόμεθα καὶ νὰ ὑπολογίζωμεν πῶς θὰ περάσωμε καλλίτερα τὴν Κυριακὴν μας· ποῦ θὰ πᾶμε, πῶς θὰ γλεντήσωμε τόσες ὥρες. Καὶ μὲ αὐτὰς τὰς σκέψεις καὶ τοὺς ὑπολογισμοὺς περνοῦμε λαμπρὰ ὅλο τὸ Σάββατον. Ὑστερα ζημερώνει ἡ ἡμέρα τοῦ Θεοῦ, ἡ Κυριακή, καὶ περνᾷ χωρὶς συνήθως νὰ κάμωμε τίποτε ἀπὸ ὅ,τι προαπεφασίσαμεν. Ἐχομε λοιπὸν δύο ἡμέρες μισοχαμένες, εἰς τὰς ὁποίας πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ἄλλη μία ἀκόμη, ἡ Δευτέρα, διότι ὕστερα ἀπὸ δύο ἡμέρες καθησὶν εἶνε δύσκολο νὰ ἀρχίσωμε ἀμέσως τὶς δουλειάς μας. Πρέπει νὰ περάσουν κάμποσες ὥρες διὰ νὰ ξυπνήσουν τὰ νεῦρά μας, νὰ μᾶς ἀνοίξῃ ἡ ὄρεξις, νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν κανονικὴν μας τροχίαν», Χρόνος, (9 Φεβρουαρίου 1910), σ. 2.

500. Βλ. Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής της Β' εκτάκτου συνόδου της ΙΗ' βουλευτικής περιόδου, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1910, σ. 73.

501. Την αναφορά υπέβαλλε επιτροπή, η οποία αποτελείτο από τους: Ν. Παπαδογιάννη, Γ.Φ. Κωστόπουλο, Ν. Αργυρόπουλο, Χρ. Μπούφη, Σ. Θεοχάρη, Δ. Καραχάλιο, Αθ. Γιαννακόπουλο, Αθ.Γ. Αθανασόπουλο, Ιω. Κοντογιάννη, Ν. Δημητρακόπουλο, και έφερε τις υπογραφές 300 εφημεριδοπωλών. Βλ. Καιροί, (11 Φεβρουαρίου 1910), σ. 2.

502. «Άλλως τε πρέπει νὰ μάθῃ ἡ Βουλὴ καὶ ἡ Κυβέρνησις, ὅτι ἐκ τῶν ἀντενεργούντων συντακτῶν τὰ δύο τρίτα δὲν ἀνήκουν εἰς τὸ προσωπικὸν ΟΥΔΕΜΙΑΣ ἐφημερίδος, διότι ὁ μὲν Δ. Βρατσᾶνος εἶνε ἐκδότης

Με νέο άρθρο του στο *Εμπρός*, ο Δ. Καλαποθάκης, εξέφραζε τη συμπαράστασή του, υποστηρίζοντας πως δεν υπήρξε ποτέ στο παρελθόν τέτοιος νόμος, όπως ο νόμος της Κυριακής αργίας, που να αδικούσε περισσότερο «μίαν τάξιν ἔντιμων βιοπαλαιστών». Επιβαλλόταν επομένως για λόγους δικαιοσύνης και φιλανθρωπίας να αρθεί εντελώς η αργία για τους εφημεριδοπώλες. Επίσης, επανέφερε το προηγούμενο αίτημά του για την άμεση ανάγκη τροποποίησης του νόμου, αναφορικά με την έκδοση των εφημερίδων.⁵⁰³

Ο Π. Σακελλαρόπουλος, από τις στήλες της *Εφημερίδας των Εργατών*, απάντησε στην ανακοίνωση των εφημεριδοπωλών χαρακτηρίζοντάς τη χαλκευμένη⁵⁰⁴ «ἀπὸ τοὺς καθημερινῶς φωνασκοῦντας» διευθυντές των εφημερίδων. Ο συντάκτης υποστήριξε πως η υποβληθείσα αναφορά δεν αποτελούσε έργο των εφημεριδοπωλών, μιας και εξαιτίας της θέσης τους στον καταμερισμό εργασίας, δεν διέθεταν την έμπνευση για να τη συντάξουν αλλά και δεν είχαν την απαραίτητη δύναμη για να ασκήσουν πίεση στην Πολιτεία. Ο πραγματικός στόχος ήταν να εξαναγκασθούν οι τυπογράφοι να παραιτηθούν από το δικαίωμα της Κυριακής αργίας απογοητευμένοι από τη νέα κατάσταση, αφού θα έπρεπε καθημερινώς να εργάζονται περισσότερες ώρες ετοιμάζοντας και το φιλολογικό φύλλο της Δευτέρας.

Στις 13 Φεβρουαρίου ο Χρόνος δημοσίευσε την πληροφορία πως είχε ήδη συσταθεί Βουλευτική Επιτροπή, η οποία ήταν επιφορτισμένη για την επεξεργασία των

περιοδικού, ὁ Σ. Μπαβαβέας τὸ ἴδιον, ὁ Θ. Καλογερίκος ἀνταποκριτὴς ξένων φύλλων, ὁ Γ. Τσίμας ὑπάλληλος τῆς Τραπεζῆς Ἀθηνῶν, ὁ Κ. Οικονόμου ἰδιαιτέρος τοῦ κ. Μαυρομιχάλη, ὁ Γ. Τρακάκης ὑπάλληλος τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, ὁ Κ. Καλαμάρας ἰδιαιτέρος γραμματεὺς τοῦ κ. Τσάτσου καὶ ἄλλοι εἰς ἄλλας ἰδιωτικὰς ἐπιχειρήσεις. Τῶν κυρίων αὐτῶν αἱ ἀντενέργειαι βεβαίως δὲν θὰ ἰσχύσουν, ὅπως κοπῇ τὸ ψωμὶ τῶν ἐφημεριδοπωλῶν καὶ τῶν πρακτόρων...», *Χρόνος*, (11 Φεβρουαρίου 1910), σ. 2.

503. «Ὁ νόμος ἔχει ἐπίσης ἀνάγκην μεταβολῆς καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἔκδοσιν τῶν ἐφημερίδων, διότι ὅσω βραχεῖα καὶ ἂν ὑπῆρξεν ἡ ἐφαρμογὴ αὐτοῦ, κατέδειξεν ὀφθαλμοφανῶς τὴν ἀνάγκην ταύτην. Κυριακὴ ἀργία δὲ σημαίνει ὡς ἐψηφίσθη οὐχὶ μόνον καταστροφὴν τοῦ ἡμερησίου τύπου, ἀλλὰ καὶ κοινωνικὸν ἀναχρονισμόν», *Εμπρός*, (12 Φεβρουαρίου 1910), σ. 3.

504. «Αφοῦ ἀπέτυχεν ὁλόκληρος ἡ σειρὰ τῶν διαβημάτων των, ἀφοῦ ἐπέισθησαν πλέον ὅτι δὲν εἶνε πλέον ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἐφαντάζοντο ὅτι εἶνε προσέτρεξαν εἰς τὴν τάξιν ταύτην τῶν μικρῶν ἐφημεριδοπωλῶν καὶ συνέγραψαν πλαστὴν ἀναφορὰν τῆς ὁποίας οὐδὲ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ φερόμενοι ὡς ἐνδιαφερόμενοι δὲν γνωρίζουσι τὸ περιεχόμενον». Βλ. Π. Σακελλαρόπουλος, «Ανῆθικος πράξις», *Εφημερίς των Εργατών*, (17 Φεβρουαρίου 1910), σ. 2. Ο Σακελλαρόπουλος φαίνεται να υποννοεῖ πως πίσω από την αναφορά των εφημεριδοπωλών κρυβόταν το «Κεντρικὸ Πρακτορεῖο Εφημερίδων», το οποίο επηρεάστηκε ἀπὸ τὸν νόμο, καὶ εἶχε ἄμεσο συμφέρον νὰ κυκλοφοροῦν οἱ εφημερίδες ἐπὶ ἡμέρας τὴν εβδομάδα.

τροποποιήσεων που ήταν αναγκαίες στο νόμο περί Κυριακής αργίας.⁵⁰⁵ Τρεις ημέρες αργότερα, το *Εμπρός* προανήγγειλε τα αποτελέσματα της Βουλευτικής Επιτροπής. Οι βουλευτές που συγκροτούσαν την Επιτροπή, αφού επεξεργάστηκαν το νόμο, φέρονταν διατεθειμένοι να καταθέσουν στο Κοινοβούλιο τροπολογία, η οποία θα εξαιρούσε τους τυπογράφους από τις ευεργετικές διατάξεις του νόμου. Η αιτιολόγηση που πρόβαλε η εφημερίδα ήταν πως η ενέργεια αυτή των βουλευτών κάλυπτε την εκπεφρασμένη ανάγκη του αναγνωστικού κοινού για έγκυρη ενημέρωση.⁵⁰⁶

Η αντίδραση από την πλευρά των θιγόμενων τυπογράφων υπήρξε άμεση. Η *Εφημερίδα των Εργατών*, με άρθρο «κάτω οι ανίεροι υβρισταί των νόμων», αναρωτιόταν ποιοι είναι αυτοί, οι «τὸ κομψότερον ἀποκαλοῦνται βουλευταί», οι οποίοι θα τολμήσουν να νομοθετήσουν εξυπηρετούντες τα συμφέροντα μιας μειοψηφίας:

*Ὑψοῦμεν φωνὴν διαμαρτυρίας κατὰ τοῦ μελετωμένου φοβεροῦ ἀδικήματος, κατακρίνοντας, πᾶσαν ἐνέργειαν Βουλευτῶν ἀφορῶσαν τὸ ζήτημα τῆς καταστρατηγήσεως τοῦ νόμου τῆς Κυριακῆς ἀργίας, καὶ μεμφόμενοι τοὺς κ.κ. Διευθυντές τῶν Ἐφημερίδων, οἵτινες χάριν τοῦ συμφέροντός των θὰ ἐπῴλουν εὐχαρίστως, ἂν ἠδύναντο, ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα.*⁵⁰⁷

Ανάλογα με την τοποθέτηση που είχαν οι εφημερίδες για το ζήτημα της Κυριακής αργίας, φιλοξενούσαν δημοσιεύματα, τα οποία επέκριναν ή επικροτούσαν το νέο μέτρο. Έτσι, ενώ το *Εμπρός* δημοσίευσε το οργισμένο τηλεγράφημα του υποπράκτορα Πύργου⁵⁰⁸ και ο Χρόνος τα τηλεγραφήματα αγανάκτησης από διάφορες επαγγελματι-

505. Η Βουλευτική Επιτροπή αποτελείτο από τους: Ν. Λεβίδη, Γ. Παπαβασιλείου, Κ. Αγγελόπουλο, Ιω. Στεφανόπολι, Ν. Στράτο, Γ. Καρπετόπουλο, Ι. Φίλιο, Ι. Γιαννακίτσα, Αγ. Σλήμαν, Αλ. Κασσαβέτη, Ν. Μπουφίδη, Αλ. Κανάρη και Ν. Σιμόπουλο. Βλ. τη συνεδρίαση της 11ης Φεβρουαρίου 1910, *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1910, σ. 101.

506. Μεταξύ των άλλων αιτιάσεων, που είχαν υποστηριχθεί κατά του νόμου της αργίας, ήταν και πως η έλλειψη εφημερίδων συνηγορούσε στη σύγχυση του αναγνωστικού κοινού: «Διάφοροι φῆμαι, ή μία τερατωδεστέρα τῆς ἄλλης, ... ἐκυκλοφόρουν, καὶ δὲν ὑπῆρχεν ἐφημερίς νὰ προσανατολίση τὴν κοινὴν γνώμην ἐν μέσῳ τοῦ Λαβυρίνθου τούτου», *Εμπρός*, (20 Ιανουαρίου 1910), σ. 1.

507. *Εφημερίς των Εργατών*, (17 Φεβρουαρίου 1910), σ. 1.

508. «Ὁ ἀποκλεισμός τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐφημερίδων ἐπὶ διήμερον κρατεῖ ἐν ἀγανακτῆσει τὸν κόσμον ὅστις συνεπεῖα τοῦ ψηφισθέντος νόμου πρὸς πνευματικὴν ἠθικὴν δῆθεν ἀνακούφισιν τοῦ ἀνθρώπου, στερεῖται τῆς πνευματικῆς τροφῆς τῶν ἐφημερίδων. Φροντίσατε ὅπως τροποποιηθῇ ὁ τραγελαφικὸς νόμος. Ἐκάστην ἑσπέραν Κυριακῆς, τὸ Πρακτορεῖον ὑφίσταται στενὴν πολιορκίαν». Βλ. το τηλεγράφημα του Κ. Λούτα, υποπράκτορα Πύργου, στο *Εμπρός*, (16 Φεβρουαρίου 1910), σ. 2.

κές κατηγορίες του Πύργου και των Πατρών,⁵⁰⁹ το Σκριπ, με εκτενή ανταπόκριση από την Καλαμάτα πρόβαλε τα ευεργετικά αποτελέσματα της αργίας.⁵¹⁰

Η καλλιεργηθείσα προσδοκία πως η Βουλευτική Επιτροπή θα κατέθετε τροποποίηση για την εξαίρεση των εφημεριδοπωλών από τις απαγορευτικές διατάξεις του νόμου, ώθησε τους διευθυντές των εφημερίδων να υποβάλουν στην Επιτροπή αναφορά με θετικό πρόσημο για τους εφημεριδοπώλες.⁵¹¹ Εξάλλου, για τις εφημερίδες που αντιστρατεύονταν το νόμο, αυτή η τροποποίηση ήταν το πρώτο βήμα για την ολοκληρωτική εξαίρεσή τους.

Την Δευτέρα 15 Φεβρουαρίου, περισσότεροι από τριακόσιοι εφημεριδοπώλες των Αθηνών διαδήλωσαν στο κέντρο της πόλης, διαμαρτυρόμενοι «κατὰ τοῦ ἀδίκου καὶ ἀνελευθέρου αὐτοῦ μέτρου». Οι συγκεντρωμένοι εφημεριδοπώλες επισκέφθηκαν και τον πρόεδρο της Βουλευτικής Επιτροπής, Ν. Λεβίδη, και του εξέθεσαν τα αιτήματά τους. Οι εφημεριδοπώλες απέσπασαν από τον βουλευτή Αττικής την υπόσχεση πως θα τους υποστήριζε τόσο στην Επιτροπή όσο και στην Βουλή.⁵¹²

Παράλληλα με την Βουλευτική Επιτροπή συγκροτήθηκε και μια δεύτερη Επιτροπή εντός των κόλπων του υπουργείου Εσωτερικών, η οποία θα επεξεργαζόταν το πόρισμα της Βουλευτικής Επιτροπής για την τροποποίηση του νόμου της Κυριακής αργίας.⁵¹³

Ο Χρόνος, υψώνοντας το λάβαρο της αντίστασης στο νέο νόμο, δεν δίστασε να επιτεθεί και προσωπικά στον εισηγητή του νόμου, Κ. Παπαμιχαλόπουλο. Το τερα-

509. Χρόνος, (13 Φεβρουαρίου 1910), σ. 4.

510. Σκριπ, (16 Φεβρουαρίου 1910), σ. 6.

511. «Ἐχομεν λόγους νὰ πιστεύωμεν, ὅτι ἡ ἐπιτροπή, ἡ ἐξετάζουσα ἤδη μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ τὴν ἐκ μέρους τῶν Διευθυντῶν τῶν Ἐφημερίδων ἀναφορὰν περὶ ἀργίας τῶν ἐφημερίδων, θέλει ἐπανορθώσει ἓν μέγα ἀδίκημα, διαπραχθὲν πρό τινος ὑπὸ τῆς Βουλῆς κατὰ τοῦ ἀθηναϊκοῦ Τύπου, κατὰ δισχιλίῳν ἐφημεριδοπωλῶν καὶ καθ' ὅλοκλήρου τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἐξαναγκασθείσης ἐπὶ μίαν ἡμέραν τὴν ἐβδομάδα νὰ μὴν ἀναγιγνώσκη ἐφημερίδας», Χρόνος, (16 Φεβρουαρίου 1910), σ. 2.

512. Για τον συντάκτη του Χρόνου η υπόσχεση του Ν. Λεβίδη προς τους εφημεριδοπώλες δεν ήταν παρά μια άμεση αποδοκιμασία του βουλευτή προς το νόμο της κυριακάτικης αργίας: «Ὁ κ. Λεβίδης ὄχι μόνο ἀνεγνώρισε τὰ δίκαια τῶν ἐφημεριδοπωλῶν... ἀλλ' ἐξέφρασθη ἀκόμη καὶ κατὰ τῆς Κυριακῆς ἀργίας τῶν ἐφημερίδων, εἰπὼν, ὅτι ἡ τακτικὴ ἔκδοσις ἐφημερίδων εἶνε κοινωνικὴ ἀνάγκη, λίαν δὲ ἀμελετήτως ἐξετάσθη ἡ ἀργία καὶ μέχρις αὐτῶν», Χρόνος, (16 Φεβρουαρίου 1910), σ. 4.

513. «Εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν συνήλθε χθὲς Ἐπιτροπὴ ἐκ τῶν κ.κ. Νέγκα, γενικοῦ γραμματέως τοῦ ὑπουργείου, Μαζαράκη, τμηματάρχου, Ζαχαρίου, μηχανικοῦ, καὶ Χάγερ πρὸς τελειοτέραν ἐπεξεργασίαν τοῦ προταθέντος νομοσχεδίου πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ νόμου περὶ Κυριακῆς ἀργίας», Χρόνος (16 Φεβρουαρίου 1910), σ. 5.

τούργημα του οποίου, πέρα από τις αλληπάλληλες διαμαρτυρίες⁵¹⁴ που είχε προκαλέσει θα οδηγούσε σε μαρασμό και εξαφάνιση τις περισσότερες από τις επαγγελματικές κατηγορίες.⁵¹⁵

Ο Χρόνος εξαπέλυσε επίθεση και εναντίον των εργατών τυπογράφων για τη στάση τους υπέρ της Κυριακής αργίας, θεωρώντας πως δεν ήταν φιλανθρωπικά, όπως διατείνονταν τα ελατήριά τους, αλλά καθαρά ιδιοτελή. Ισχυρίστηκε, επίσης, πως οι τυπογράφοι ήταν οι περισσότερο ευνοημένοι από όλους τους άλλους εργαζόμενους διότι εργάζονταν έξι ημέρες την εβδομάδα και μόνο 7,5 ώρες ημερησίως. Επιπροσθέτως, η εισαγωγή των στοιχειοθετικών μηχανών στα τυπογραφεία των εφημερίδων είχε περιορίσει τον αριθμό των τυπογράφων στους ογδόντα. Και για λογαριασμό αυτών των ογδόντα τυπογράφων είχε προκληθεί όλη αυτή η —άνευ προηγούμενου— αναστάτωση.⁵¹⁶

Είναι αυτονόητο πως αυτή η επίθεση δεν έμεινε αναπάντητη. Ο τυπογράφος, με τα αρχικά «Ε.Ζ.», τακτικός συντάκτης στην *Εφημερίδα των Εργατών*, αντιπαρέρχεται τους ισχυρισμούς αυτούς γνωστοποιώντας τεκμηριωμένα στοιχεία, καθώς και μια πολύ σημαντική πληροφορία. Σύμφωνα με τον συντάκτη, όλοι οι εργάτες τυπο-

514. Οι αλληπάλληλες διαμαρτυρίες που επικαλέσθηκε ο Χρόνος είχαν, όμως, και την κωμική τους πλευρά. Ενώ στις 16 Φεβρουαρίου κατατέθηκε υπόμνημα προς τον Πρωθυπουργό και τη Βουλή με ψήφισμα ενάντια στην κυριακάτικη αργία από τον Σύνδεσμο των λαχανοπωροπωλών, την επομένη περισσότερα από τριάντα μέλη του ίδιου Συνδέσμου, με ανακοίνωσή τους στον Τύπο, θεώρησαν χαλκευμένο το ψήφισμα και τάχθηκαν υπέρ της Κυριακής αργίας: «... διαμαρτυρούμεθα δημοσίᾳ καὶ μετ' ἀγανακτήσεως κατὰ τῶν διαβημάτων τούτων πρὸς κατάργησιν τοῦ ἱερωτάτου, σκοπιμωτάτου καὶ εὐεργετικωτάτου δι' ἡμᾶς τούτου θεσμοῦ καὶ παρακαλοῦμεν τὸν Τύπον, τὴν Βουλὴν καὶ τὴν Κυβέρνησιν νὰ προστατεύσῃ τὸν θεσμὸν τῆς Κυριακῆς ἀργίας καὶ νὰ μὴ λάβῃ ὑπ' ὄψει τῆς τὴν μονομερὲ καὶ συμφεροντολογικὴν αἴτησιν μερικῶν συναδέλφων μας», *Εμπρός*, (18 Φεβρουαρίου 1910), σ. 2.

515. «Προχθὲς διεμαρτυρήθησαν οἱ ἐφημεριδοπῶλαι, οἱ κουρεῖς, οἱ οἰνοπῶλαι, οἱ μάγειροι, οἱ παντοπῶλαι κλπ. Χθὲς εἴχομεν ἐξέγερσιν τῶν λαχανοπωροπωλῶν καὶ αὐρίον διαμαρτυρίας ἀπὸ τοὺς κρεοπῶλας, ἀπὸ τὰς δύο δηλαδὴ πολυπληθεῖς αὐτὰς τάξεις, τὰς ὁποίας ὁ νόμος περὶ Κυριακῆς ἀργίας ἀσφαλῶς καὶ τελειωτικῶς θὰ καταστρέψῃ τὴν ἐποχὴν τοῦ θέρους», *Χρόνος*, (17 Φεβρουαρίου 1910), σ. 2. Η εφημερίδα στην προσπάθειά της να απαξιώσει τον εισηγητή του νόμου στη συνείδηση της κοινής γνώμης θα τον αναφέρει σκωπτικά ως «Κ. ΠΑΠΑΜΙΧ... (χάριν συντομίας)».

516. «Καθιστῶμεν γνωστὸν εἰς τοὺς κυρίους βουλευτάς, ὅτι εἰς ΟΛΑΣ τὰς ἀθηναϊκὰς ἐφημερίδας, μετὰ τὴν καθιέρωσιν τῶν στοιχειοθετικῶν μηχανῶν ἐργάζονται ΜΟΝΟΝ ΟΓΔΟΗΚΟΝΤΑ ΕΡΓΑΤΑΙ τυπογράφοι. Ἄλλὰ καὶ οὗτοι, καίτοι ἐργαζόμενοι ΕΠΤΑΜΙΣΗ μόνον ὥρας τὴν ἡμέραν —πρᾶγμα ἀπίστευτον, ἀλλ' ἀληθές— εἶχον καὶ ἔχουσι κατὰ παλαιὸν ἔθιμον τὴν ἐβδομαδιαίαν ἀργίαν των ἐκ περιτροπῆς, εἶνε δ' εὐκόλον νὰ βεβαιωθῇ ἡ ἐπιτροπή, ὅτι οὐδεὶς στοιχειοθέτης ἐφημερίδος ἐργάζεται ἐπτά ἡμέρας, ἀλλὰ μόνον ἐξ καθ' ἐβδομάδα!», *Χρόνος*, (18 Φεβρουαρίου 1910), σ. 2. Ο συντάκτης του Χρόνου διατυπώνει, επίσης, την πρόθεση των διευθυντῶν των εφημερίδων για προσφυγή στα δικαστήρια με σκοπό την αποζημίωσή τους.

γράφοι εργάζονταν όλες τις μέρες τις εβδομάδας. Διατηρούσαν, βέβαια, το «δικαίωμα» της απουσίας αλλά κάτω από δύο προϋποθέσεις: αφ' ενός στερούντο το ημερομίσθιο που αντιστοιχούσε σε κάθε ημέρα απουσίας και αφ' ετέρου ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλουν και αποζημίωση στον εργοδότη τους! Μ' αυτόν τον τρόπο, οι «ημερήσιοι» τυπογράφοι για να κάνουν χρήση του δικαιώματος αυτού, έπρεπε να καταβάλουν 5 δραχμές, ενώ οι «νυχτερινοί» —ως καλύτερα αμειβόμενοι— το ποσό των 6 δραχμών. Αναρωτιόταν ο «Ε.Ζ.»: «Καὶ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει πῶς δύναται, παρακαλοῦμεν, εἰς τοιοῦτος ἐργάτης νὰ διαθέτῃ ἅπαξ τῆς ἐβδομάδος 5-6 δραχμὰς διὰ τὴν ἀνάπausίν του;»⁵¹⁷

Όσον αφορά το δεύτερο ισχυρισμό του Χρόνου περί νέων τυπογραφικών μηχανών, ο «Ε.Ζ.» θεωρούσε πως ο πειστικότερος τρόπος για να καταρριφθεί θα ήταν αν ο συντάκτης του έρριχνε «ἐν βλέμμα εἰς τὸ τυπογραφικὸν τμήμα τῆς ἐφημερίδος του, βλέμμα ὅχι τυπικὸν καὶ ἐπιπόλαιον, ἀλλ' εἰλικρινὲς καὶ εὐσυνείδητον» για να διαπιστώσει κάτω από ποιες συνθήκες διεξαγόταν η εργασία των τυπογράφων.

Θέση στο ζήτημα πήρε και το συλλογικό όργανο των τυπογράφων. Για να προλάβει τυχόν παρανοήσεις, η Α.Α.Τ., εξέδωσε στις 18 Φεβρουαρίου την παρακάτω ανακοίνωση:

Πρὸς διαφώτισιν τῆς Βουλῆς καὶ τοῦ κοινοῦ, κρίνεται ἀναγκαῖον, ὅπως ἀνακοινωθοῦν ἐν σχέσει πρὸς τὴν Κυριακὴν ἀργίαν τῶν τυπογράφων, τῶν ἐργαζομένων εἰς τὰ τυπογραφεῖα τῶν καθημερινῶν Ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων τὰ ἑξῆς:

α) Ὅτι ἑκατὸν περίπου τυπογράφοι ἐργάζονται εἰς αὐτὰ ἀπὸ τῆς 7 ½ ἑσπερινῆς ὥρας μέχρι τῆς 5 ½ πρωϊνῆς, μετὰ διακοπῆς ½ ὥρας ἐν τῷ μέσῳ.

β) Ὅτι ἀνακριβὲς εἶνε ὅτι παρέχεται μία ἡμέρα ἀναπαύσεως καθ' ἐβδομάδα εἰς αὐτοὺς, ἀληθὲς δὲ ὅτι σχεδὸν ἅπαξ καθ' ἐβδομάδα μέχρι τοῦδε ἀπέιχε τῆς ἐργασίας κάθε ἐργάτης πρὸς ἀνάπausιν, στερούμενος ἐκουσίως τοῦ ἡμερομισθίου του.

γ) Ὅτι κατὰ τὴν ἐπίσημον στατιστικὴν θνητότητος τυπογράφων νυκτερινῶν, τὴν τηρουμένην ὑπὸ τῆς ἀδελφότητος, ἐπὶ 100-120 τοιούτων ἀπὸ τοῦ 1896 μέχρι τοῦ 1909, ἦτοι ἐπὶ

517. Η πληροφορία του «Ε.Ζ.» για καταβολή αποζημίωσης στους εργοδότες είναι πράγματι εντυπωσιακή. Η μη καταβολή της συνεπάγονταν, κατά τον συντάκτη, την απόλυση: «Καὶ ἂν ἐκ τῆς ἀδιακόπου ἐργασίας ἀσθενήσῃ τις πῶς θὰ δυνηθῇ νὰ πληρώσῃ δι' ἑκάστην ἡμέραν τῆς ἀσθενείας του ἀπὸ 5-6 δραχμὰς, διότι ἐὰν δὲν πληρώσῃ ἀπολύεται τῆς ἐργασίας!». Βλ. «Περὶ ἀργίας ο λόγος», *Εφημερίς των Εργατών*, (24 Φεβρουαρίου 1910), σ. 2.

14ετίαν, ἀπέθανον 89 ἐργάται, ἐξ ὧν 70 ἐκ φθίσεως πνευμονικῆς, 4 ἐκ φθίσεως τοῦ λάρυγγος, 3 ἐξ ἄλλων νόσων καὶ 1 μόνον ἐκ γεροντικῆς ἐξαντλήσεως.⁵¹⁸

Ἡ αναφορά της Επιτροπῆς των βουλευτῶν, που για τη σύστασή της ἤδη ἔχουμε πληροφορηθεῖ ἀπὸ τον Χρόνον, υποβλήθηκε στο σῶμα του Κοινοβουλίου και συζητήθηκε στη συνεδρίαση της 23ης Φεβρουαρίου. Το πόρισμα της Επιτροπῆς ἀναγνώσθηκε στο σῶμα της Βουλῆς ἀπὸ τον Ν. Σιμόπουλο. Σύμφωνα μ' αὐτό, ἡ Επιτροπὴ ἀφού ἔλαβε υπόψη ὄχι μόνο τις αιτήσεις και τα υπομνήματα, που εἶχαν κατατεθεῖ το προηγούμενο διάστημα, ἀλλὰ και τα συμφέροντα κεφαλαιούχων και εργατῶν, εισηγήθηκε μιὰ σειρά ἀπὸ τροποποιήσεις. Ὡς προς την ἀργία των εφημερίδων, ἡ επιτροπὴ εισηγήθηκε την ἐξαίρεση μόνο των εφημεριδοπωλῶν της ἐπαρχίας, διατηρώντας το ὑπάρχον καθεστῶς, «χάριν τῶν ὑπαλλήλων τῶν ἐφημερίδων, τῶν τυπογράφων καὶ τοῦ λοιποῦ ἐργατικοῦ προσωπικοῦ αὐτῶν».⁵¹⁹ Επίσης, το πόρισμα της Επιτροπῆς περιελάμβανε και την ἀπόρριψη της αναφοράς των διευθυντῶν των εφημερίδων για την κατάργηση της κυριακάτικης ἀργίας.⁵²⁰

Το πόρισμα της Βουλευτικῆς Επιτροπῆς προκάλεσε ἐκπληξη και ἀμηχανία στις εφημερίδες. Το *Εμπρός* της επομένης, 24 Φεβρουαρίου, με ἓνα σοβαρό και ἐξαιρετικά δομημένο ἀρθρο, ἐξέφραζε ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν ἐκπληξη. Ὁ συντάκτης ἀναρωτιόταν με ποιο κριτήριον ἡ Επιτροπὴ ἐξαιρούσε μόνο τους εφημεριδοπώλες της ἐπαρχίας, και ὄχι και τους ὑπόλοιπους. Μήπως «οἱ ἐν Ἀθήναις συνάδελφοί των εἶνε τραπεζίται;». Καὶ δεν περιορίστηκε μόνο στους εφημεριδοπώλες ἀλλὰ ἐψέγε και τὴν Επιτροπὴ

518. Ἀπὸ τὴν ἀνακοίνωση της Α.Α.Τ. προκύπτει πως οἱ ἐργάσιμες ὥρες ἦταν 9 ¼, δύο περισσότερες ἀπὸ αὐτές που ἰσχυριζόταν ὁ συντάκτης του Χρόνου, βλ. *Εφημερίς των Εργατῶν*, (24 Φεβρουαρίου 1910), σ. 3.

519. Ἡ δημοσιοποίηση του πορίσματος της Επιτροπῆς προκάλεσε ἔντονες ἀντιδράσεις ἀπὸ διάφορες πλευρές. Χαρακτηριστικὴ του ὅφους των διαμαρτυριῶν ἦταν ἡ ἐντονότατη διαμαρτυρία του Διοικητικοῦ Συμβουλίου του Δήμου Λεϊβαδέων, ἡ οποία εἶχε ἀποσταλεῖ στον Πρόεδρο της Βουλῆς, Ν. Τσαμαδό, και ἔφερε τις υπογραφές χιλίων κατοίκων: «Ὁ Λαὸς τῆς Λεβαδείας ἔκπληκτος μαθὼν ἐκ τῶν ἐφημερίδων... ἐντόνως διαμαρτύρεται. Παρακαλεῖ δὲ τὴν Σὴν Κυβέρνησιν καὶ ὁλόκληρον τὴν Βουλὴν ὅπως διοθρῶσῃ τὸ ἀδίκημα τοῦτο τὸ ὁποῖον ἐφαρμοζόμενον θέλει ἰσοβίως καταδικάσει ὄχι μόνον τὴν δημοσιογραφίαν ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρον τὸν λαὸν τῆς Ἑλλάδος τῆς καθημερινῆς αὐτοῦ πνευματικῆς τροφῆς. Ἐλπίζομεν ὅτι ὠριμώτερον σκεπτόμεναι ἡ Κυβέρνησις, ἡ Βουλὴ καὶ ἡ ἐπιτροπὴ τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου θὰ ὑποβάλουν καὶ θὰ ψηφίσουν νέον νόμον ὅπως ἐξακολουθήσῃ ἡ καθημερινὴ ἔκδοσις τῶν ἐφημερίδων καὶ δὲν θὰ θελήσουν διὰ τοῦ παραλόγου τούτου μέτρου μιὰν ἡμέραν νὰ στιγματισθῶσιν ὑπὸ τῆς κοινωνίας», *Σκριπ*, (4 Μαρτίου 1910), σ. 6.

520. «Ἡ Ἐπιτροπὴ δὲν εὔρε δικαίαν τὴν τοιαύτην τῶν κ.κ. Διευθυντῶν πρότασιν, ἐνῶ τοῦναντίον παρεδέχθη ὅπως ἐπιτρέπεται ἡ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις πώλησις τῶν ἐφημερίδων κατὰ τὴν Κυριακὴν», *Χρόνος*, (24 Φεβρουαρίου 1910), σ. 3.

γιατί δεν έλαβε καθόλου υπόψη της, ενεργώντας με επιπολαιότητα, τις ανάγκες για τροποποίηση του καθεστώτος της Κυριακής αργίας για την έκδοση των εφημερίδων.

Ο αρθρογράφος υποστήριζε, ακόμη, πως ο νόμος εξυπηρετούσε αποκλειστικά τους εργάτες των τυπογραφείων, παραγνωρίζοντας ότι με την εφαρμογή του παρακωλύεται η έκδοση των εφημερίδων οδηγώντας τες σε οικονομικό μαρασμό. Και, συνεχίζοντας, επανέφερε τη ρεαλιστική πρόταση για την ορθή διαρρύθμιση του νόμου.⁵²¹ Τέλος, δεν παρέλειπε να αφήσει υπονοούμενα για τις υπόλοιπες εφημερίδες που υποστήριζαν το νόμο: «Ἐὰν δὲ ὑπάρχωσιν ἐφημερίδες, αἵτινες κρίνουσι συμφέρουσιν τὴν διακοπὴν τῆς ἐκδόσεως τῶν ἅπαξ τῆς ἐβδομάδος, αὗται δύνανται νὰ τὸ πράττωσι καὶ δις καὶ τρίς ἀκόμη χωρὶς τὴν ἀνάγκην νόμου ὑποχρεοῦντος καὶ τὰς λοιπὰς νὰ ταῖς μιμηθῶσιν».⁵²²

Ανάλογη αρθρογραφία συναντάται και σε άλλες εφημερίδες. Το άρθρο «Ἡ Κυριακή αργία» των *Καιρῶν* ήταν διαρθρωμένο σε τρία επίπεδα και επιχειρούσε να αντιπαρατεθεί στο νομοσχέδιο, που έμοιαζε να παγιώνεται. Σύμφωνα με τους *Καιρούς*, οι εφημερίδες δεν έδειχναν διάθεση να υπακούσουν στο νόμο επειδή αυτό ήταν ενάντια στο 14ο άρθρο του Συντάγματος που προέβλεπε την ελευθεροτυπία και την απρόσκοπτη λειτουργία του Τύπου. Η απαγόρευση της πώλησης εφημερίδων μέχρι τις πρώτες μεσημβρινές ώρες της Δευτέρας, οδηγούσε σε καταστροφή τους εφημεριδοπώλες αλλά και τα νεαρά άπορα παιδιά, που όπως έχουμε ήδη δει, από το τέλος του προηγούμενου αιώνα απασχολούνταν στην πώληση του Τύπου. Το άρθρο έκλεινε με την πρόβλεψη πως το νομοσχέδιο οδηγούσε στην αποσάθρωση των κοινωνικών δομών και ευνοούσε την εκδήλωση παρεκκλίνουσων συμπεριφορών.⁵²³

Την Δευτέρα, 1η Μαρτίου 1910, η πόλη της Αθήνας ξύπνησε μουδιασμένα και αμήχανα. Νεαροί εφημεριδοπώλες διαλαλούσαν στους δρόμους την πώληση παραρ-

521. «Οἱ ἐργάται τῶν τυπογραφείων, τοὺς ὁποίους ἀποβλέπει κυρίως ὁ νόμος κατὰ τί θὰ ἔχανον τὴν Κυριακὴν τῶν ἐὰν ἔπαυον ἐργαζόμενοι τὴν 8ην ἐσπερινὴν ὥραν τοῦ Σαββάτου καὶ ἐπανήρχιζον αὐτὴν τὴν 8ην ἐσπερινὴν τῆς Κυριακῆς; Τοιαύτη εἰκοσιτετράωρος ἀναπαυσίς τῶν θὰ τοῖς παρεῖχεν ὅλον τὸν ἀπαιτούμενον χρόνον διὰ νὰ ἐκπληρώσουν τὰ χριστιανικὰ αὐτῶν καθήκοντα ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, ὅπερ δὲν συμβαίνει ἤδη, ἀλλ' ἂφ' ἐτέρου καὶ δὲν θὰ παρεκώλυε τὴν τακτικὴν καὶ ἀνελλιπῆ ἐκδοσὶν τῆς ἐφημερίδος, ἣτις ἀποτελεῖ ὑψίστην κοινωνικὴν ἀνάγκην», *Εμπρός*, (24 Φεβρουαρίου 1910), σ. 1.

522. *Εμπρός*, (24 Φεβρουαρίου 1910), σ. 1.

523. «Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ ἄλλα ἐπαγγέλματα ἢ Κυριακὴ ἀργία, ἢ παρεμβάλλουσα δυσυπέρβλητα κωλύματα εἰς τὸν Λαόν, ζημιοῦσα δὲ σημαντικῶς τοὺς καταστηματοάρχας, θὰ ἔχη ὡς θλιβερόν ἀποτέλεσμα τὸν πολλαπλασιασμόν τῶν ἐγκλημάτων καὶ τὴν ἠθικὴν διαφθοράν. Ἄλλοι ἐργάζονται ὑπὲρ τῆς ἠθικῆς ἀναπτύξεως τῶν πολιτῶν καὶ ἐδῶ οἱ νομοθέται τῆς τρελλοβουλῆς ὑποθάλλουσι τὴν ἠθικὴν διαφθοράν καὶ ἐξωθοῦσιν εἰς ἐγκλήματα», *Καιροί*, (25 Φεβρουαρίου 1910), σ. 1.

τημάτων των εφημερίδων καθώς και τη λίστα με τους κερδισμένους αριθμούς του λαχείου, αν και ο νόμος απαγόρευε την πώληση τους έως τις 4 μ.μ. Το «Κεντρικό Πρακτορείο» υποστήριξε πως η πώληση των εφημερίδων δεν γινόταν από επαγγελματίες εφημεριδοπώλες, αλλά από νεαρά παιδιά, που είχαν τεράστια οικονομική ανάγκη. Με τον τρόπο αυτό παρακαμπτόταν ο νόμος αλλά και εμφανιζόταν το «Κεντρικό Πρακτορείο» να ασκεί κοινωνική πολιτική.

Το Σκριπ της επομένης, 2 Μαρτίου, εξέφρασε την έκπληξή του για την καταστράτηγηση του νόμου. Με άρθρο του «Το παράρτημα, οι νόμοι και οι αστυνόμοι» ισχυρίστηκε πως οι πωλητές των εφημερίδων ήταν εφημεριδοπώλες και οι οποίοι είχαν εξαναγκασθεί από το «Κεντρικό Πρακτορείο» να πωλήσουν τα παραρτήματα «έκ τῆς σιδηρᾶς ὑποχρέωσης τὴν ὁποία ἔχουν». Εξάλλου εφημεριδοπώλης ήταν εκείνος, ο οποίος πωλούσε «ἐν τοῖς ὁδοῖς» οποιαδήποτε εφημερίδα ή παράρτημα αυτής. Ακόμη κι αν οι ανήλικοι πωλητές δεν ανήκαν στην τάξη των εφημεριδοπωλών, όφειλε η αστυνομία να διακόψει την πώληση και να αποκαταστήσει την τάξη. Διότι ο νόμος της Κυριακής αργίας δεν είχε δημιουργηθεί για να «κόψη τὸ ψωμὶ τῶν τακτικῶν ἐφημεριδοπωλῶν μίαν ἡμέραν διὰ νὰ τὸ δώσῃ εἰς τοὺς τυχόντας στυλβωτὰς τῆς ἀγορᾶς». Από την κριτική του συντάκτη του άρθρου, δεν ξέφυγε ούτε ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος μιας κι αν δεν μπορούσε να εγγυηθεί την εφαρμογή οποιουδήποτε νόμου, δεν είχε λόγο ύπαρξης.⁵²⁴

Η απόπειρα πώλησης εφημερίδων και την Δευτέρα αποτελούσε μια δοκιμαστική προσπάθεια, καλυμμένη με έναν νομικό μανδύα ώστε να τηρούνται τα προσχήματα του νόμου της Κυριακής αργίας. Η απόπειρα αυτή των διευθυντών των εφημερίδων στέφθηκε με επιτυχία και, όπως θα δούμε το επόμενο διάστημα, αν και χρειάστηκαν κι άλλα τεχνάσματα, εδραιώθηκε.

Οι ζυμώσεις, η πολεμική ατμόσφαιρα, οι αντιδράσεις και οι υπερβολές βρήκαν την έκφρασή τους στη συνεδρίαση του Κοινοβουλίου της 3ης Μαρτίου 1910. Στη συνεδρίαση αυτή, οι περισσότεροι βουλευτές παρουσίασαν τις αναφορές που έφταναν

524. «Ἄν ὅμως ἡ κατάλυσις ἢ τήρησις ἑνὸς νόμου ψηφισθέντος μάλιστα κατόπιν μιᾶς ἐπαναστάσεως ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ρύγχος ἢ τὴν κοιλίαν τοῦ τελευταίου καπύλου καὶ ἀπὸ τὴν βουλιμία τῆς Ἑβραϊκῆς αἰσχροκερδείας, τότε ἡ Ἐπανάστασις δὲν εἶχε κανέναν λόγον οὔτε νὰ γεννηθῇ, οὔτε νὰ ὑφίσταται ἀκόμη», Σκριπ, (2 Μαρτίου 1910), σ. 1.

σε εκείνους από συγκεκριμένες επαγγελματικές κατηγορίες και διαφορετικά γεωγραφικά διαμερίσματα της χώρας.⁵²⁵

Μείζον σημείο στη συνεδρίαση αποτέλεσε ο Τύπος και οι αντιδράσεις των εφημερίδων από τη μια πλευρά, και των εργαζομένων σ' αυτές από την άλλη. Είναι προφανές, πως εξαιτίας της ιδιαίτερης δυναμικής που διέθετε ο Τύπος στις αρχές του 20ού αιώνα, η Κυβέρνηση έδινε μεγάλη βαρύτητα στα δημοσιεύματα των εφημερίδων. Σημείο κλειδί στον επίμαχο νόμο αποτελούσε ο καθορισμός του καθεστώτος της αργίας των εφημεριδοπωλών. Έχουμε ήδη δει πως οι διευθυντές των εφημερίδων είχαν αξιολογήσει την εργασία των εφημεριδοπωλών ως το απαραίτητο συστατικό για την απρόσκοπτη έκδοση των εφημερίδων και πίεζαν με αλληπάλληλα δημοσιεύματα προς αυτή την κατεύθυνση.

Ο βουλευτής Ιω. Τσιριμώκος κατάθεσε τροπολογία, σύμφωνα με την οποία «ή Κυριακή άργια διὰ τὸς ἐφημεριδοπώλες καταργεῖται» ανεξαρτήτου γεωγραφικού διαμερίσματος. Ως ενισχυτική της τροπολογίας του Τσιριμώκου, ο Επ. Μαυρομαμάτης επικαλέστηκε τη διαμαρτυρία της «Εταιρίας του Ελληνικού Τύπου».⁵²⁶

Στη συζήτηση που ακολούθησε παρενέβη ο βουλευτής Αγ. Σλήμαν και διευκρίνησε πως η κατάργηση της αργίας για τους εφημεριδοπώλες των επαρχιών προέκυψε εξαιτίας της γεωγραφικής απόστασης, η οποία είχε ως αποτέλεσμα οι εφημερίδες να κυκλοφορούν στην επαρχία πέντε φορές την εβδομάδα. Αυτό που πρότεινε ο εισηγητής της τροποποίησης, κατά τον Σλήμαν, δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η πλήρης ανατροπή του νόμου της Κυριακής αργίας για τις εφημερίδες. Και εκείνο, ακριβώς, που όφειλε να υποστηρίξει το Κοινοβούλιο ήταν το πνεύμα του νόμου, που δεν ήταν άλλο από την προστασία των εργαζομένων. Χωρίς, ωστόσο, ο βουλευτής να γνωρίζει πως η έλλειψη των εφημερίδων ήταν δυσάρεστη σε όλους, θεωρούσε ότι

525. Βλ. για παράδειγμα, την τοποθέτηση του βουλευτή Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Δ. Κατσάνου: «Ὁ ἐμπορικὸς κόσμος τοῦ Μεσολογγίου, τοῦ Ἀγρινίου καὶ τῶν λοιπῶν πόλεων διαμαρτύρονται ζητοῦντες ὅπως συμπεριληφθῶσιν ἐν τῇ προτάσει περὶ τῆς ὁποίας πρόκειται καὶ διὰ τὴν ὁποίαν ζητοῦνται προσθῇκαὶ τινες εἰς τὸν νόμον περὶ Κυριακῆς ἄργίας», *Αἱ ἀγορεύσεις τοῦ ἐλληνικοῦ κοινοβουλίου*, Εκδόσεις Εθνικού Κήρυκος, Αθήναι 1956-1961, περίοδος Β', τόμος Α', σ. 99.

526. Η «εν Αθήναις Εταιρία του Τύπου», η οποία ιδρύθηκε το 1893, υπήρξε ανώνυμη εταιρία και ως κύριο σκοπό είχε την ενίσχυση όλων των ελληνικών εφημερίδων καθώς και τη διάδοση αυτών εντός και εκτός Ελλάδας. Για την Εταιρία του Τύπου βλ. *Καταστατικὸν τῆς ἐν Αθήναις Εταιρίας τοῦ Τύπου*, Εν Αθήναις 1893. Ο Ν. Σιμόπουλος, παίρνοντας το λόγο, διευκρίνισε προς τον εισηγητή της τροπολογίας, πως η διαμαρτυρία έφερε τις υπογραφές μόνο των διευθυντών των εφημερίδων. Και αυτό έπρεπε το σώμα να το λάβει πολύ σοβαρά υπόψη του.

πρωταρχικό μέλημα αποτελούσε η προστασία των εργαζομένων του Τύπου (τυπογράφων και συντακτών). Ο Σλήμαν, επίσης, εξέφρασε όσο πιο παραστατικά μπορούσε, πως δεν έτρεφε καμιά ψευδαίσθηση ότι η κατάργηση της αργίας των εφημεριδοπωλών θα οδηγούσε στην καταστρατήγηση ολόκληρου του νόμου· ήταν εύκολο να εγκατασταθούν τυπογραφεία εκτός του σχεδίου της πόλης και να εισάγονται από εκεί οι εφημερίδες απαλλαγμένες από κάθε περιορισμό.⁵²⁷

Η αντιπαράθεση στο Κοινοβούλιο συνεχίστηκε σε υψηλούς τόνους. Ο Ιω. Τσιριμώκος απαντώντας στη σταθερή θέση του Σλήμαν, ισχυρίστηκε πως οι εφημεριδοπώλες δεν είχαν την ανάγκη προστασίας, μιας και εργάζονταν για λίγες ώρες και σε εξωτερικούς χώρους, «ἀναπνέουσι πάντοτε τὸν καθαρὸν ἀέρα». Σημείωσε, επίσης, πως ήταν εφικτό και οι εφημερίδες να εκδίδονται απρόσκοπτα αλλά και οι τυπογράφοι να προστατεύονται. Για το σκοπό αυτό είχε ετοιμάσει και τη σχετική τροπολογία:

*Ἡ Κυριακὴ ἀργία διὰ τοὺς ἐφημεριδοπώλας καταργεῖται. Διὰ τοὺς ἐργάτας τῶν τυπογραφείων καὶ τοὺς συντάκτας τῶν ἐφημερίδων ἡ Κυριακὴ ἀργία ἄρχεται διὰ μὲν τοὺς ἐργαζομένους εἰς πρωϊνὰς ἐφημερίδας ἀπὸ τῆς 10ης μ.μ. τοῦ Σαββάτου καὶ λήγει τῇ 10ῃ μ.μ. τῆς Κυριακῆς, διὰ τοὺς ἐργαζομένους εἰς μεσημβρινὰς ἐφημερίδας ἀπὸ τῆς μεσημβρίας τῆς Κυριακῆς καὶ λήγει τῇ 10ῃ π.μ. τῆς Δευτέρας.*⁵²⁸

Καίρια ήταν η στάση του Κωνσταντίνου Αγγελόπουλου, ο οποίος με μια φορτισμένη, συναισθηματικά, τοποθέτηση επηρέασε το σώμα προς την κατεύθυνση της παγίωσης του νόμου. Ο Αγγελόπουλος, ο οποίος είχε υπάρξει τυπογράφος καθώς και ιδιοκτήτης τυπογραφείου για περίπου 20 χρόνια, κατέθεσε παραστατικά την προσωπική του

527. «Ἄν ἀφήσωμεν ἐλευθέρους τοὺς ἐφημεριδοπώλας νὰ πωλῶσι τὰς ἐφημερίδας τὴν Κυριακὴν, οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι θὰ πωλῶσι καὶ καθημερινὰς ἐφημερίδας καὶ ἐπομένως θὰ ὑπάρχη καταστρατήγησις τοῦ νόμου, ἐὰν μὴ ὁμολογήσωμεν ὅτι θέλωμεν νὰ ἐκδίδωνται ἐφημερίδες, καὶ δι' αὐτὸ εἰσάγεται ἡ τροπολογία, διότι δὲν ἔχει παρὰ νὰ ἐγκατασταθῇ ἐν τυπογραφεῖον ἐκτὸς τοῦ σχεδίου τῆς πόλεως καὶ νὰ εἰσάγωνται ἐκεῖθεν αἱ ἐφημερίδες. Ὁ μόνος τρόπος, ἵνα ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι ἐργάζωνται εἰς τὰς ἐφημερίδας καὶ οἱ ὅποιοι εἶναι ἀκριβῶς συμπαθεῖς κατὰ ταύτην τὴν στιγμὴν, ἀπολαύωσι τῆς Κυριακῆς ἀργίας, εἶναι νὰ μὴν πωλῶνται αἱ ἐφημερίδαι», *Αἱ ἀγορεύσεις τοῦ ἐλληνικοῦ κοινοβουλίου*, ὅ.π., σ. 105.

528. Στις επιφυλάξεις πολλῶν βουλευτῶν, πως ἡ υιοθέτηση μιᾶς τέτοιας τροπολογίας θα απαιτούσε τη σύσταση ειδικοῦ τμήματος ἐλεγκτῶν, ο Ιω. Τσιριμώκος ἀπάντησε καυστικά πως «ἐὰν δὲν δύνασθαι νὰ ἐπιβάλητε τὴν τήρησιν τοῦ νόμου, μὴ νομίζετε ὅτι νομοθετεῖτε σοβαρῶς». Βλ. *Αἱ ἀγορεύσεις τοῦ ἐλληνικοῦ κοινοβουλίου*, ὅ.π., σ. 106. Η τροπολογία που κατέθεσε ο Τσιριμώκος ήταν ακριβῶς ἡ τροπολογία που ζητούσε ο Δ. Καλαποθάκης του Εμπρός, με τὴ μόνη διαφορά ὅτι μετατίθονταν ἡ ἀργία τῆς Κυριακῆς κατὰ δύο ὥρες.

εμπειρία. Υποστήριξε πως δεν θα έπρεπε με κανέναν τρόπο να ευνοηθεί η έκδοση επτά φύλλων την εβδομάδα, διότι με αυτό τον τρόπο τόσο οι τυπογράφοι όσο και οι συντάκτες των εφημερίδων θα στερούνταν την οποιαδήποτε ανάπαυση. Ο Αγγελόπουλος, αφού περιέγραψε με ακρίβεια τις «απάνθρωπες» συνθήκες κάτω από τις οποίες εργάζονταν οι τυπογράφοι,⁵²⁹ τάχθηκε σθεναρά υπέρ της διατήρησης του νόμου περί Κυριακής αργίας.

Η ομιλία του Αγγελόπουλου βρήκε θετικότατη υποδοχή από το σώμα του Κοινοβουλίου και ο Θ. Φαρμακόπουλος, ως ο επόμενος ομιλητής, αφού ομολόγησε πως «συνεκινήθησαν εκ τῶν λόγων τοῦ κ. βουλευτοῦ ἐξ Ἀττικῆς», πρότεινε για την προστασία των εργαζομένων στα τυπογραφεία η Βουλή να μην περιοριστεί μόνο στο νόμο περί Κυριακής αργίας, αλλά να επέμβει δραστικά για την εφαρμογή και του νόμου περί υγιεινής.⁵³⁰

Ο Ι.Δ. Ράλλης, παρακινήμένος από την ομιλία του Φαρμακόπουλου, διάβασε το κείμενο, που ήδη έχουμε παρακολουθήσει, της Α.Α.Τ., για να αντιληφθεί το Κοινοβούλιο «ὕπὸ τὸ κράτος ποίας τρομοκρατίας διατελοῦσιν οἱ ἄνθρωποι οὗτοι· τα παράπονα των οποίων δεν γίνονται γνωστά στην Κοινή Γνώμη, λόγω του γεγονότος ότι «δὲν δύνανται νὰ καταχωρισθῶσιν ἐν ταῖς ἐφημερίσιν». Ο Ι. Ράλλης, αν και αναγνώριζε πως ήταν κοινωνική ανάγκη η καθημερινή έκδοση των εφημερίδων, ωστόσο εκτιμούσε πως ήταν υπερβολικά υψηλό το τίμημα για την κάλυψη αυτής της ανάγκης. Η ανάγνωση της ανακοίνωσης της Α.Α.Τ. έγινε δεκτή με χειροκροτήματα από το ακροατήριο. Ολοκληρώνοντας ο Ράλλης, την αρχική του τοποθέτηση, κατέ-

529. «Πρέπει δὲ νὰ γνωρίζετε ὅτι ἡ ἐργασία τῶν τυπογράφων, μάλιστα τῶν ἐργαζομένων κατὰ τὰς νυκτερινὰς ὥρας, εἶναι κοπιωδεστάτη· τελοῦσιν οὗτοι ἐν γένει ὑπὸ ὄρους δυσμενεστάτους, διότι καὶ τὰ κατὰ-στήματα ἐν οἷς ἐργάζονται δὲν παρέχουσιν αὐτοῖς τοὺς ἀπαιτούμενους ὑγιεινοὺς ὄρους, τὰ δὲ στοιχεῖα ὧν ποιοῦνται χρῆσιν, ὄντα ἐξ ἀντιμονίου, παράγουσιν καὶ εἶδος τι πολὺ ἐπικίνδυνον δηλητηριάσεως. Ἐν στενῷ χώρῳ, κάκιστα, ἂν μὴ οὐδόλως, ἀεριζομένῳ, καπνίζοντες δυστυχῶς ἀενάως, μὲ φῶς ἀερίοφωτος, ἀπορροφῶντος τὸν ἀτμοσφαιρικὸν ἀέρα, εὐρίσκονται ἐπὶ ὥρας ἐν ἀποπνικτικῷ περιβάλλοντι καὶ οὐδὲν ἄπορον ὅτι οἱ πλείστοι αὐτῶν ἀποθνήσκουσιν φθισικοί. Ἔχω ἐν τῷ θυλακίῳ μου κατάλογον 150 ἐργατῶν στοιχειοθετῶν, οἱ ὅποιοι ἀπέθανον ἐκ φθίσεως κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη». Βλ. *Αἱ ἀγορεύσεις τοῦ ἐλληνικοῦ κοινοβουλίου*, ὁ.π., σ. 106.

530. «Ἀλλὰ νομίζω ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῶν τυπογράφων δὲν πρέπει νὰ περιορισθῇ εἰς τὴν ἀνά-παυσιν μιᾶς ἡμέρας καθ' ἑβδομάδα· νομίζω ὅτι ὁ κ. ὑπουργὸς τῶν Ἑσωτερικῶν ἐκτὸς τῆς προνοίας τὴν ὁποῖον ἔλαβε διὰ τοῦ νομοσχεδίου περὶ Κυριακῆς ἀργίας ἔχει τὸ δικαίωμα καὶ τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐφαρμόσῃ ἐπὶ τῶν τυπογραφείων γενικῶς τὰς διατάξεις ἐκεῖνας αἱ ὁποῖαι ὀρίζονται καὶ ἐκ τοῦ νόμου περὶ ὑγιεινῆς τῶν πόλεων καὶ χωρίων ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν νόμων τῶν ἀστυνομικῶν. Νὰ διατάξῃ τὰ ὑπ' αὐτὸν ὅργανα νὰ ἐξακριβώσωσι ποῦ εὐρίσκονται τὰ τυπογραφεία αὐτὰ εἰς ποίας στενωποὺς καὶ ποίας κατακόμβας». Βλ. *Αἱ ἀγορεύσεις τοῦ ἐλληνικοῦ κοινοβουλίου*, ὁ.π., σ. 106.

ληγε με το ερώτημα για το ποια θα ήταν η στάση της Βουλής έναντι αυτής της κατάστασης.⁵³¹

Ο Ιω. Τσιριμώκος, λαμβάνοντας ξανά το λόγο, και μπροστά στην αρνητική υποδοχή που φαινόταν να διαμορφώνεται απέναντι στην τροπολογία του, επιχείρησε να αναδιπλωθεί. Αν και δεν θεωρούσε πως η κυριακάτικη αργία ήταν το φάρμακο για την προστασία των εργαζομένων, πρότεινε να εξασκηθεί πίεση στους διευθυντές των εφημερίδων ώστε να μειωθούν οι ώρες εργασίας για τους νυχτερινούς τυπογράφους στις έξι, ακόμη κι αν αυτό απαιτούσε το διπλασιασμό του προσωπικού των τυπογραφείων. Και κλείνοντας, αφού εξέφρασε τη συμπάθειά του προς τους τυπογράφους, δεν επέμεινε και αποδέχθηκε την απόρριψη της τροπολογίας μιας και «δὲν ἐξεῦρε τὸν κατάλληλον τρόπον ὅπως συμβασθῶσι τὰ διεστῶτα».

Με νέα τροπολογία που κατέθεσε ο Ν. Σιμόπουλος, και η οποία έγινε δεκτή, αποφασίστηκε η πώληση και εντός των Αθηνών περιοδικών καθαρά φιλολογικών.⁵³²

Τελικά, η τροπολογία του Ιω. Τσιριμώκου απορρίφθηκε και η συζήτηση ολοκληρώθηκε με τη δέσμευση της Κυβέρνησης, όπως διατυπώθηκε από τον Κ.Ι. Αγγελόπουλο, για καθορισμό των ωρών εργασίας και πλήρη προστασία του εργατικού πληθυσμού.⁵³³

Η απόσυρση της τροπολογίας, όπως ήταν αναμενόμενο, διέγειρε τα αντανάκλαστικά των εφημερίδων που την υποστήριζαν. Ο Π. Καλαποθάκης του *Εμπρός*, στοχοποίησε τον Ι. Ράλλη και τον θεώρησε αποκλειστικό υπεύθυνο για την απόσυρση της τροπο-

531. Η διλημματική τοποθέτηση του Ι.Δ. Ράλλη προς το σώμα του Κοινοβουλίου ήταν η ακόλουθη: «... εἶναι δυνατόν τοιαύτην διαγωγὴν νὰ ἀνεχθῇ ἐπὶ πλέον ἢ Βουλὴ; Καὶ τί ἀντιπροσωπεύει ἡ Βουλὴ, ὅταν συγκληθῇ εἰς τοιαύτας διαμαρτυρίας; Ἀντιπροσωπεύει τὴν ὑπεράσπισιν τῶν συμπολιτῶν ἡμῶν, οἱ ὅποιοι μᾶς ἀπέστειλαν ἐνταῦθα, ἢ ἀντιπροσωπεύει συμφέροντα ποταπὰ ἀνάξια πάσης ὑποστηρίξεως;». Βλ. *Αἱ ἀγορεύσεις τοῦ ἐλληνικοῦ κοινοβουλίου*, ὁ.π., σ. 106.

532. «Νομίζω ὅτι πρέπει νὰ γίνῃ σαφέστερον τὸ πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπιζητοῦμεν, καὶ διὰ τοῦτο νομίζω ὅτι μετὰ τὴν λέξιν ‘περιοδικῶν’ πρέπει νὰ τεθῶσιν αἱ λέξεις ‘καθαρῶς φιλολογικῶν’. Ἐπίσης μετὰ τὴν λέξιν ‘Παιριωῶς’ νὰ τεθῇ ‘καὶ περιχώρων’. Ἐπίσης δὲ νὰ τεθῇ μετὰ τὴν λέξιν «ἐφημερίδων» φράσις «ὥς καὶ παραρτήματα αὐτῶν». Ἄν δὲν τεθῶσιν ταῦτα, ἀσφαλῶς τότε θὰ ἔχωμεν καταστρατήγησιν τοῦ νόμου». Βλ. *Αἱ ἀγορεύσεις τοῦ ἐλληνικοῦ κοινοβουλίου*, ὁ.π., σ. 107.

533. «Βεβαίως ἡμεῖς οἱ ἀσχολούμενοι περὶ τῆς Κυριακῆς ἀργίας δὲν ἐφαντάσθημεν ὅτι τὸ ἔργον ἡμῶν ἔληξε, τὸ ἔργον τῆς μερίμνης ὑπὲρ τῶν πασχουσῶν ἐργατικῶν τάξεων. Τὸ ἔργον ἡμῶν μόλις τώρα ἤρχισε καὶ βεβαίως θὰ συνεχίσωμεν τὸ ἔργον τῆς προστασίας ὑπὲρ τοῦ πάσχοντος ἐργατικοῦ λαοῦ καὶ βεβαίως θὰ φροντίσωμεν περὶ κανονισμοῦ ὡρῶν ἐργασίας ἀναλόγου δι’ ἕκαστον ἐπάγγελμα...». *Αἱ ἀγορεύσεις τοῦ ἐλληνικοῦ κοινοβουλίου*, ὁ.π., σ. 107.

λογίας. Του επιτέθηκε, υποστηρίζοντας πως ο βουλευτής μ' αυτό τον τρόπο τιμωρούσε τις εφημερίδες για την κριτική τους, αναφορικά, με τις πολιτικές του διαδρομές. Ο Καλαποθάκης, επίσης, δεν παρέλειψε να στηλιτεύσει και το σώμα του Κοινοβουλίου, που χωρίς να γνωρίζει την πραγματικότητα, αποδέχτηκε τη συγκινησιακή αγόρευση του Ράλλη.⁵³⁴

Οι *Καιροί* υποστήριξαν ότι το Κοινοβούλιο αποσύροντας την τροπολογία, ουσιαστικά, νομοθετούσε εναντίον των εφημερίδων οδηγώντας τες στην οικονομική καταστροφή. Επίσης, η εντύπωση που είχε αποκομίσει η Κοινή Γνώμη από τις αγορεύσεις των βουλευτών ήταν πως οι διευθυντές των εφημερίδων ήταν τύραννοι που καταδυνάστευαν συντάκτες και τυπογράφους. Γεγονός που δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα, μιας και ειδικά οι τυπογράφοι απολάμβαναν μια σειρά προνομίων: επτάωρη εργασία, 5 δραχμές κατώτερο ημερομίσθιο και αμειβόμενη εβδομαδιαία αργία.⁵³⁵

Η κοινοβουλευτική συζήτηση της 3ης Μαρτίου οδήγησε το Νέον Άστυ να απολογηθεί και για λογαριασμό των υπόλοιπων εφημερίδων για τις συνθήκες εργασίας και υγιεινής που επικρατούσαν στα τυπογραφεία τους. Ισχυρίστηκε ότι όλα τα τυπογραφικά καταστήματα των εφημερίδων ήταν χώροι, που πληρούσαν όλους τους όρους υγιεινής. Επίσης, η εισαγωγή των λινοτυπικών μηχανών είχε επιτρέψει στους τυπογράφους να εργάζονται με λιγότερη ένταση απ' ό,τι στο παρελθόν. Κλείνοντας τη σύντομη παρέμβασή του το Νέον Άστυ μέμφθηκε τον βουλευτή Κ. Αγγελόπουλο υποστηρίζοντας, πως οι συνθήκες που περιέγραφε στην αγόρευσή του ανταποκρινό-

534. «Όμολογουμένως ούτε διευθυντάς, ούτε συντάκτας, ούτε τυπογράφους θὰ εἶδον ποτὲ εἰς τὰ μάτια των οἱ εὐαίσθητοι ρήτορες οἱ συγκινηθέντες τόσο ἐνκόλως. Καὶ πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ περίφημος καταδυνάστευσις, τὴν ὁποίαν προέβαλον χωρὶς νὰ ἐκραγοῦν καὶ οἱ τοῖχοι τῆς Βουλῆς ἀπὸ τὰ γέλοια, δὲν εἶνε ἄλλο τι, εἰμὴ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰς χιλίας καὶ μίαν νύκτα τῆς Χαλιμᾶς, εἰς τὸν κόσμον τῶν ὁποίων ζῶσι», *Εμπρός*, (4 Μαρτίου 1910), σ. 3.

535. «Σφάλλονται πολὺ ὅσοι νομίζουν, ὅτι οἱ τυπογράφοι εἶνε οἱ δυστυχέστεροι ἐργάται. Καὶ θὰ εἶχον δίκαιον ἐκεῖνοι, οἵτινες θὰ τοὺς ἀπεκάλουν εὐτυχεστέρους. Ἐργάζονται ὑπὸ τοὺς εὐνοϊκοτέρους ὅρους. Περιώρισαν τὴν ἐργασίαν των εἰς ἐπτάωρον μόνον, ὃ δὲ κατώτερος μισθὸς μεταξὺ αὐτῶν εἶνε πέντε δραχμαί. Ἔχουν ἀφ' ἑτέρου καθιερωμένην —οἱ εἰς τὰς ἐφημερίδας— τὴν ἐξ ὑπαμοιβῆς ἀργίαν ἅπαξ τῆς ἐβδομάδος. Αὐτοὶ λοιπὸν εἶνε οἱ 'εἴλωτες, οἱ ἄσπροι δοῦλοι, οἱ... οἱ...';», *Καιροί*, (5 Μαρτίου 1910), σ. 2. Ο χρόνος εργασίας των τυπογράφων αποτελεί ένα ιδιαίτερα ευέλικτο σχήμα και ανάλογα με την οπτική γωνία αυξάνεται ή μειώνεται. Ἐτσι, μέσα σε ἓνα διάστημα 15 ἡμερῶν οἱ 9,5 ὥρες εργασίας που μας πληροφορεῖ ἡ Α.Α.Τ. μειώνονται στὶς 7,5 γιὰ τὸν συντάκτη τοῦ Χρόνου καὶ τελικὰ στὶς 7 γιὰ τοὺς *Καιρούς*.

ταν στις συνθήκες, που επικρατούσαν στο τυπογραφείο της Παλιγγενεσίας, της οποίας ιδιοκτήτης ήταν στο παρελθόν ο ίδιος ο βουλευτής.⁵³⁶

Παρά την αγανάκτηση για την επικείμενη ψήφιση του νέου νόμου, οι διευθυντές των εφημερίδων δεν πτοήθηκαν και με ένα καινούριο τέχνασμα πέτυχαν την έκδοση και του έβδομου φύλλου. Οι εφημερίδες της Δευτέρας θα τυπώνονταν από το βράδυ της Παρασκευής ή του Σαββάτου και θα διακινούνταν κανονικά τόσο στην επαρχία τις πρωινές ώρες της Δευτέρας όσο και την Αττική τις απογευματινές ώρες.⁵³⁷ Λύση που ακροβατούσε στα όρια της ηθικής και της νομιμότητας, βέβαια, αλλά ικανοποιούσε το αναγνωστικό κοινό δίχως να καταπατείται ο νόμος της Κυριακής αργίας.

Διαφορετική ήταν η στάση που υιοθέτησε ο Χρόνος. Θεωρώντας πως η εκτύπωση των δευτεριάτικων φύλλων τις προηγούμενες ημέρες αποτελούσε ουσιαστική αποδοχή του νόμου, αποφάσισε να «ἀμυνθῇ». Την Δευτέρα, 8 Μαρτίου, κυκλοφόρησε στις 4 το απόγευμα και το μεγαλύτερο μέρος της σύνταξης και εκτύπωσής του πραγματοποιήθηκε τις πρωινές ώρες εκείνης της ημέρας. Η ενέργεια αυτή —«θετική ἄμυνα» κατά την εφημερίδα— εδραζόταν σε δύο μέτωπα:⁵³⁸ αφενός έναντι του νόμου και αφετέρου έναντι της οικονομικής καταστροφής που υφίσταντο οι αθηναϊκές εφημερίδες. Από τα πυρά του Χρόνου δεν γλύτωσαν και οι δύο βουλευτές —Κ. Αγγελόπουλος και Ι. Ράλλης—, που διατήρησαν την αποφασιστική τους στάση υπέρ της κυριακάτικης αργίας.

536. «Ἐκ τῆς συζητήσεως ἡ ὁποία ἔγεινεν εἰς τὴν Βουλὴν ἐν σχέσει πρὸς τὴν Κυριακὴ ἀργίαν, προκύπτει ὅτι οἱ βουλευταὶ φαντάζονται ὅτι οἱ τυπογράφοι τῶν ἐφημερίδων ἐργάζονται 14 ὥρας τὴν ἡμέραν εἰς ἀνῆλια καὶ σκοτεινὰ ὑπόγεια, τὰ ὁποῖα φθεῖρουν τὴν ὑγείαν των καὶ τοὺς καθιστοῦν φθισικοὺς. Αὐτὰ βεβαίως συνέβαινον ἄλλοτε εἰς τὸ τυπογραφεῖον τῆς ἀειμνήστου 'Παλιγγενεσίας' τῆς ὁποίας ὁ ιδιοκτήτης κ. Ἀγγελόπουλος ὑποδύεται τώρα τὸν ρόλον τοῦ προστάτου τῶν τυπογράφων», *Νέον Ἄστυ*, (5 Μαρτίου 1910), σ. 1.

537. Το *Σκριπ*, κατέκρινε έντονα το τέχνασμα της μεταχρονολόγησης των εφημερίδων: «Δυνάμεθα νὰ ἀνακοινώσωμεν ὑπὸ ἐχεμύθειαν, ὅτι ὅσοι τῶν ἀναγνωστῶν ἀνυπομονοῦν νὰ διαβάσουν τὰ φύλλα τῶν ἐφημερίδων τῆς αὔριον Δευτέρας, δύνανται ἀπὸ σήμερον νὰ ζητήσουν αὐτὰ εἰς τὰ Γραφεῖά των», *Σκριπ*, (7 Μαρτίου 1910), σ. 5.

538. «Τὸ σημερινὸν φύλλον τοῦ 'Χρόνου' ἀποτελεῖ τὴν πρώτην ἔμπρακτον διαμαρτυρίαν κατὰ τῆς τελευταίας ἀποφάσεως τῆς τρελλοκατερίνας, ἡ ὁποία ἐψήφισεν ἀργίαν διὰ τὰς ἐφημερίδας τριάκοντα τεσσάρων ὥρων, διότι τόση εἶνε ἀπὸ τῆς πρωΐας τῆς Κυριακῆς μέχρι τῆς 4 ἀπογευματινῆς τῆς Δευτέρας. Ἐπεὶδὴ τὸ μέτρον τοῦτο ἀπεδείχθη ληθρὲν ἐπίτηδες κατὰ τῶν Ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων, αἱ ὁποῖαι ὑπεστήριξαν τὴν Ἐπανάστασιν καὶ δὲν ὑπεστήριξαν τοὺς βουλευτὰς κατὰ τὰ λαβόντα τελευταίως χώραν πολιτικά γεγονότα, ἡ ἐφημερίς ἡμῶν, ἀγωνιζομένη ὑπὲρ τῶν λαϊκῶν ἐλευθεριῶν, ἀπεφάσισε νὰ ἀμυνθῇ», *Χρόνος*, (8 Μαρτίου 1910), σ. 2.

Η εμπειρία της δίμηνης εφαρμογής το νόμου «περί Κυριακής αργίας και εορτών» οδήγησε στο νόμο ΓΧΙΣΤ΄ (3616). Ο νέος νόμος συμπεριέλαβε αρκετές από τις τροπολογίες που εισηγήθηκαν διάφοροι βουλευτές. Με το άρθρο 5 του νέου νόμου ρυθμιζόταν το καθεστώς που θα ίσχυε εφεξής στο χώρο του Τύπου. Έτσι, η κυριακάτικη αργία για τους εφημεριδοπώλες της επαρχίας έπαυε να ισχύει. Ο νέος νόμος παρείχε και στους εφημεριδοπώλες της Αθήνας και του Πειραιά το δικαίωμα της πώλησης λαχείων, περιοδικών (με φιλολογικό περιεχόμενο), επαρχιακών και ξένων εφημερίδων από το πρωί της Δευτέρας. Απαγόρευε, όμως, ρητά την πώληση ημερήσιων εφημερίδων της Αθήνας, του Πειραιά και των περιχώρων, καθώς και τυχόν παραρτημάτων τους από το μεσημέρι της Κυριακής έως το μεσημέρι της επομένης.⁵³⁹

Ο νόμος, επίσης, παρείχε στα Διοικητικά Συμβούλια κάθε νομού τη δυνατότητα να καταργήσουν μέρος ή ολόκληρο το νόμο στις περιοχές, που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία τους.⁵⁴⁰

Η *Εφημερίδα των Εργατών* υποδέχθηκε με ανακούφιση αλλά και ενθουσιασμό την κοινοβουλευτική συζήτηση της 3ης Μαρτίου. Με άρθρο της εξέφραζε το θαυμασμό της για τους βουλευτές που είχαν το σθένος να υποστηρίξουν την πραγματικότητα εντός του Κοινοβουλίου. Ήταν, εξάλλου, η πρώτη φορά που εκφωνήθηκαν από θεσμικούς αντιπροσώπους τέτοιοι λόγοι, «οί όποιοι θα μείνουν αλλησμόνητοι εις τὰς καρδίας πάντων καὶ οἵτινες διὰ τοὺς κ.κ. βουλευτὰς θὰ παραμείνη ἡ ὠραιότερα σελὶς τοῦ πολιτικοῦ των βίου». Προς επίρρωση των όσων παρουσίασαν οι βουλευτές, η *Εφημερίδα των Εργατών* υποστήριξε πως τα τρία τέταρτα των τυπογραφείων της Αθήνας ήταν εντελώς ακατάλληλα. Πρότεινε, μάλιστα, σε εκείνους που διατηρούσαν

539. «Ἡ Κυριακὴ ἀργία διὰ τοὺς ἐφημεριδοπώλας τῶν ἐπαρχιῶν καταργεῖται. Ἐπιτρέπεται καὶ εἰς τοὺς ἐφημεριδοπώλας Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς ἡ πώλησις λαχείων, περιοδικῶν φύλλων καθαρῶς φιλολογικῶν, καὶ ἐπαρχιακῶν καὶ ξένων ἐφημερίδων ἀπὸ τῆς πρωΐας τῆς Δευτέρας. Ἀπαγορεύεται ὅμως ρητῶς ἡ πώλησις ἡμερησίων Ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων ἢ ἐφημερίδων τοῦ Πειραιῶς καὶ τῶν περιχώρων, ὡς καὶ παραρτήματα παντὸς εἶδους τῶν ἐφημερίδων τούτων, ἀπὸ τῆς μεσημβρίας τῆς Κυριακῆς μέχρι τῆς 4ης μ.μ. τῆς Δευτέρας». Βλ. νόμος ΓΧΙΣΤ΄, ἀρθρο 5, Φ.Ε.Κ., τχ. Α΄, φ. 97, (12 Μαρτίου 1910), σ. 524.

540. Το επόμενο διάστημα, και κάνοντας χρήση του άρθρου 8 του νόμου ΓΧΙΣΤ΄, εκδόθηκαν αρκετές αποφάσεις Διοικητικών Συμβουλίων διάφορων επαρχιακών πόλεων, σύμφωνα με τις οποίες καταργεῖτο η αργία της Κυριακής. Βλ. για παράδειγμα την απόφαση του Δ.Σ. της πόλης του Πύργου, στις 19 Μαρτίου: «Τὸ Δημοτικὸν Συμβούλιον τῆς πόλεως μας κατόπιν τῶν ζωηρῶν διαμαρτυριῶν ὅλων τῶν ἐνταῦθα ἐπαγγελματικῶν τάξεων, ἐξέδωκε σήμερον ψήφισμα διὰ τοῦ ὁποίου καταργεῖται ἡ Κυριακὴ ἀργία τῶν πλείστων ἐπαγγελμάτων», *Εμπρός*, (20 Μαρτίου 1910), σ. 3.

επιφυλάξεις να επισκεφθούν τα τυπογραφεία των εφημερίδων *Ακρόπολις*, *Εστία*, *Καιρών*, *Αστραπή*, *Εμπρός* και *Πατρίς* για να διαπιστώσουν κάτω από ποιες συνθήκες εργάζονταν περισσότεροι από εκατό τυπογράφοι.⁵⁴¹

Στο ίδιο φύλλο της *Εφημερίδας των Εργατών*, ο τακτικός αρθρογράφος με τα αρχικά «Ε.Ζ.», με ένα προφητικό άρθρο προειδοποιούσε πως οι διευθυντές των εφημερίδων θα επεξεργάζονταν διάφορα προσχήματα με στόχο, πολύ σύντομα, να ξεπεράσουν το σκόπελο που έθετε ο νόμος.⁵⁴² Ο συντάκτης έκλεινε το άρθρο του εκφράζοντας αφενός την ευγνωμοσύνη του για την υποστήριξη που παρείχε η Βουλή στους τυπογράφους και αφετέρου με την παράκληση στους διευθυντές των εφημερίδων όπως «ἐπιδοθώμεν ἡσυχῶς εἰς τὰς ἐργασίας μας».

Η επιβεβαίωση της προειδοποίησης του «Ε.Ζ.» δεν άργησε να φανεί. Την Κυριακή, 21 Μαρτίου, οι εφημερίδες κυκλοφόρησαν κανονικά και παρά την απαγόρευση πωλούνταν από τους εφημεριδοπώλες. Η αστυνομία, στην προσπάθειά της να εφαρμόσει το νόμο, συνέλαβε αρκετούς εφημεριδοπώλες, τους οποίους και κράτησε μέχρι το πρωί της Δευτέρας στα αστυνομικά τμήματα. Εξαιτίας, όμως, του γεγονότος πως υπεύθυνοι έναντι του νόμου ήταν οι διευθυντές των εφημερίδων, η αστυνομία άφησε ελεύθερους τους εφημεριδοπώλες και ανακοίνωσε την παραπομπή των υπευθύνων σε δίκη. Αλλά και την Δευτέρα, 22 Μαρτίου, κυκλοφόρησαν οι πρωινές εφημε-

541. Το άρθρο υπογράφεται με τα αρχικά Π.Σ. Μάλλον πρόκειται για τον τυπογράφο Π. Σακελλαρόπουλο, τακτικό αρθρογράφο της εφημερίδας, που όπως ήδη έχουμε δει υπέγραφε αρκετά άρθρα του και με το όνομά του. Ο συντάκτης, ωστόσο, αναγνωρίζει πως υπάρχουν δύο τυπογραφεία τα οποία πληρούν τους όρους υγιεινής και ασφάλειας, κι αυτά είναι τα τυπογραφεία των εφημερίδων *Αθήναι* και *Εσπερινή*. Βλ. *Εφημερίς των Εργατών*, (16 Μαρτίου 1910), σ. 1.

542. «Οἱ μεγάλοι διώκται καὶ ἐπικριταὶ τῆς Κυριακῆς ἀργίας, διευθύνται τῶν ἐφημερίδων, οὐδὲν ἀφῆκαν πρόσχημα, τὸ ὁποῖον νὰ μὴ προέβαλαν ὡς δικαιολογητικὸν ἐπιχείρημα διὰ νὰ κατορθώσουν νὰ διατηρήσουν εἰς τὸν ἕν λόγῳ νόμον ἀνοικτὴν μίαν θύραν ἢ ἕν παράθυρον, ἐκ τοῦ ὁποῖου θὰ ἐπιχείρουν ἕν λίαν προσεχεῖ μέλλοντι νὰ ἐξέλθωσιν, ἀδιαφοροῦντες ἂν θὰ κατέστρεφον τοιοῦτοτρόπως πᾶν θεμιτὸν καὶ ἀθέμιτον καὶ θὰ παρεβίαζον καπηλικώτατα πᾶσαν ὑποχρέωσιν ἀπέναντι τῶν ἀτυχῶν ἐργατῶν των», *Εφημερίς τῶν Εργατῶν*, (16 Μαρτίου 1910), σ. 2. Ανάλογα προσκόμματα για την κατάργηση της κυριακάτικης αργίας είχε προβλέψει και ο Α. Θεοδωρίδης, 5 χρόνια πριν, σε διάλεξή του για την «Κυριακή αργία»: «Ὁ ὑποκρυπτόμενος ὅμως, ὁ ἀληθὴς φόβος δὲν εἶνε οὗτος, ἀλλ' ὁ περὶ ἐλαττώσεως τῆς ἀναλογίας τοῦ ἐπὶ τοῦ προϊόντος κέρδους τοῦ ἐργοστασιάρχου, ἢ μᾶλλον μήπως παύσῃ τὸ πρόσθετον κέρδος αὐτοῦ, τὸ ἐκ τῆς ἀθετήσεως τῆς Κυριακῆς. Ὅσον πλεότερον καθ' ἑβδομάδα κερδίσῃ, τόσον τὸ καλεῖτερον, ἀδιάφορον διὰ ποίας καταπονήσεως, ἢ ἡθικῆς ἐκπτώσεως τοῦ ἐργάτου ἐπιτευχθῇ τοῦτο... Καὶ ἂν ἡ ἐκμετάλλευσις τοῦ ἐργάτου δέον νὰ φθάσῃ, ὡς οὐ ὑπέρμαχοι τῆς οἰκονομικῆς προόδου τῆς χώρας διδάσκουσι, μέχρι καταργήσεως τῆς Κυριακῆς, διατὶ τάχα νὰ σταθῶμεν ἔως ἐδῶ, καὶ νὰ μὴν περιορίσωμεν πᾶσαν ἀνάπαυσίν του, μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ ὕπνου, εἰς τὸ ἐλάχιστον δυνατὸν μέτρον...», βλ. Α. Θεοδωρίδης, *Διάλεξις περὶ Κυριακῆς αργίας*, ό.π, σ. 6.

ρίδες. Για να αντιμετωπίσουν την απαγόρευση οι διευθυντές των εφημερίδων, μετά από συνεννοήσεις, πρόσθεσαν στον τίτλο τη λέξη «νέο» και κυκλοφόρησαν κανονικά ως φιλολογικά φύλλα. Έτσι είχαμε το παράδοξο να κυκλοφορήσουν το *Νέο Εμπρός*, οι *Νέοι Καιροί*, η *Νέα Πατρίδα*, ο *Νέος Χρόνος*, κλπ.⁵⁴³ Μόνο το *Σκριπ* διαχώρισε τη θέση του και κυκλοφόρησε κανονικά το απόγευμα της Δευτέρας, χωρίς να συμπληρώσει τον τίτλο του «άφοῦ δὲν ἔχει ἀνάγκην —ἀκόμη τοῦλάχιστον— γεροντικοῦ ἀνακαινιστικοῦ ψιμμουθίου, νομίζον ἄλλως ἀναξιοπρεπές καὶ κακὴς νὰ ἀπατᾷ τὰς ἀρχὰς τοῦ Κράτους μὲ τὴν φιλολογικὴν μουτσούναν, νὰ ἐμπαίζη δὲ τὸν νόμον καὶ... τοὺς ἀναγνώστας του».⁵⁴⁴

Και τις επόμενες ημέρες το *Σκριπ* συνέχισε την πολεμική του έναντι εκείνων που παραβίαζαν τον νόμο. Με ένα κεντρικό, δίστηλο, πρωτοσέλιδο άρθρο στις 23 Μαρτίου περιέγραψε το φαινόμενο της μη συμμόρφωσης και της ιδιότυπης ασυλίας που απολάμβαναν οι εφημερίδες.

Κατά το *Σκριπ* ο εμπαιγμός του νόμου της Κυριακής αργίας ήταν ο «οἰκτρώτερος ἐμπαιγμός» που είχε ποτέ υποστεί νόμος. Και εκείνος που καταπατούσε με τέτοια θρασύτητα τον νόμο δεν ήταν άλλος από εκείνον που αυτοαποκαλείτο ως ο δίδασκαλος του λαού: ο Τύπος. Ο Τύπος, ο «σχίζων καθημερινῶς τὰ ἱμάτιά του» για την μη εφαρμογή των νόμων! Κι, όμως, ο ίδιος πρώτος παραβίαζε τους νόμους και μάλιστα με τρόπο ασύστολο.⁵⁴⁵ Ο συντάκτης του άρθρου επαναλάμβανε το τέχνασμα που μετέλθαν οι εφημερίδες για να κυκλοφορήσουν την προηγούμενη ημέρα, αλλάζοντας τον τίτλο τους. Και από τη στιγμή που αυτή η δοκιμαστική απόπειρα στέφθηκε με επιτυχία, δεν υπήρχε λόγος να μην συνεχιστεί και τις επόμενες εβδομάδες. Ακόμη και το πρόβλημα της έλλειψης εφημερίδων θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί. Παρακινώντας τυπογράφους και συντάκτες να εργασθούν κρυφά, με κίνητρο την

543. Οι περισσότερες εφημερίδες με πρωτοσέλιδες ανακοινώσεις προετοίμασαν το αναγνωστικό κοινό για τη φιλολογική έκδοση της Δευτέρας, καθώς και την αλλαγή του τίτλου τους: «Τὴν Δευτέραν, λόγῳ τῆς Κυριακῆς Ἀργίας, θέλομεν ἐκδώσει φιλολογικὴν ἐπιθεώρησιν ὑπὸ τὸν τίτλον ᾿Νέοι Καιροί᾿. Οἱ ᾿Νέοι Καιροί᾿ θὰ ἐκδίδωνται ἐκαστὴν Δευτέραν μὲ πλοῦτον ὕλην ἐκ τῆς παρ᾿ ἡμῖν καὶ ἐν τῇ ξένῃ φιλολογικῇ κινήσει», *Καιροί*, (18 Μαρτίου 1910), σ. 1

544. *Σκριπ*, (21 Μαρτίου 1910), σ. 3.

545. «Ὁ Τύπος ὁ ὁμιλῶν καθημερινῶς ἐν ὀνόματι τῶν νόμων τῆς Πατρίδος καὶ οὐδέποτε ὑπαχθεὶς εἰς αὐτούς! Ὁ ᾿δάσκαλος αὐτὸς ποὺ δίδασκε καὶ νόμον δὲν ἐκράτει! Ὁ Τύπος, ὅστις ὤφειλε νὰ δώσῃ πρῶτος τὸ καλὸν παράδειγμα, ἔδωκε χθὲς τὸ σύνθημα τῆς παραβιάσεως τοῦ νόμου τῆς Κυριακῆς ἀργίας. Καὶ ἡ Κυβέρνησις καὶ ἡ Εἰσαγγελικὴ ἀρχὴ καὶ ἡ Ἀστυνομία ἐκύρωσαν καὶ ἐπεδοκίμασαν τὴν παραβίασιν ταύτην διὰ τῆς ἀνοχῆς των!», *Σκριπ*, (23 Μαρτίου 1910), σ. 1.

αμοιβή τους, θα μπορούσαν να συμπεριλάβουν στα —φιλολογικά κατά τα άλλα— φύλλα της Δευτέρας και “φρέσκιες” ειδήσεις. Μ’ αυτό το τέχνασμα καταργείτο ουσιαστικά η κυριακάτικη αργία για τον Τύπο και, σε ένα επόμενο βήμα θα ακολουθούσαν και σε άλλες επαγγελματικές κατηγορίες. Το Σκριπ, περιμένοντας την απάντηση του Πρωθυπουργού σ’ αυτήν την καταγγελία, αναρωτιόταν:

Ἔχει τις πλέον ὑποχρέωσιν νὰ ἀποτελῇ ἡλιθίως ἐξαίρεσιν τηρήσεως τοῦ νόμου, ὅταν ἡ παραβίασις αὐτοῦ ἐγκρινομένη ὑπὸ τῆς Πολιτείας καθίσταται μέσον ἐπαγγελματικῆς ἐπικρατήσεως;

Την Τετάρτη 24 Μαρτίου, η Α.Α.Τ. επισκέφθηκε το υπουργείο Δικαιοσύνης. Μπροστά στο φόβο να παγιωθεί η κατάργηση, στην πράξη, του νόμου της Κυριακής αργίας από τους διευθυντές των εφημερίδων, συγκρότησε μια επιτροπή, με επικεφαλής τον πρόεδρο Σ. Θεοδωρόπουλο. Η επιτροπή παρουσιάστηκε στον υπουργό Φικιώρη και του εξέθεσε τις έντονες διαμαρτυρίες της από τη συνεχιζόμενη καταπάτηση του νόμου. Απαίτησε και έλαβε, επίσης, από τον Υπουργό τη διαβεβαίωση πως θα ενεργούσε κατά το δυνατόν για την πιστή εφαρμογή του νόμου.

Η *Εφημερίδα των Εργατών* της 24ης Μαρτίου εξέφρασε την απογοήτευσή της για την κατάσταση που επικρατούσε πια τις Κυριακές. Σχεδόν όλα τα καταστήματα ήταν ανοιχτά και οι περισσότεροι εργαζόμενοι βρίσκονταν στις εργασίες τους. Χρειάστηκαν, κατά την εφημερίδα, μόλις δύο μήνες για να ανατραπεί το θετικό κλίμα. Μοναδικός υπεύθυνος αυτής της θλιβερής κατάστασης ήταν η Κυβέρνηση που, αν και επαναστατική, υπέκυπτε στις λογικές του παρελθόντος. Ευθεία βολή δέχτηκαν από την εφημερίδα τόσο ο Πρωθυπουργός όσο και ο υπουργός Παιδείας, «οί όποιοι σὰν παληὰ παιδιὰ τῆς συναλλαγῆς καὶ φαυλοκρατίας, ὑποκύπτουν εἰς τὸ σύστημα». Και καλούσε τα υπόλοιπα μέλη της Κυβέρνησης σε παραίτηση, αφού δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις προσδοκίες της κοινωνίας.⁵⁴⁶

Δύο άρθρα, δημοσιευμένα στις δύο κύριες αντιπολιτευόμενες εφημερίδες του νόμου της Κυριακής αργίας, του *Εμπρός* και των *Καιρών*, δεν έμειναν αναπάντητα

546. Η εφημερίδα φαίνεται πως είχε εναποθέσει αρκετές από τις ελπίδες της στους Φικιώρη, Ζορμπά, Μαυρομμάτη, Μιαούλη αλλά και τον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου. Η διάψευση αυτών των προσδοκιών εκφράστηκε με την προτροπή να παραιτηθούν, έτσι ώστε να μην χάσουν το σεβασμό και την υπόληψη που απολάμβαναν στην κοινωνία: «Ἄς ἔλθουν ἄλλοι τοῦλάχιστον ἀπὸ τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα ποὺ ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα ἔχομεν συνηθίσει γιὰ νὰ μὴν μᾶς κάνουν πολλὴν ἐντύπωσιν αὐτὲς οἱ βρωμερὲς πράξεις», *Εφημερίς των Εργατών*, (24 Μαρτίου 1910), σ. 2.

από την *Εφημερίδα των Εργατών*. Το *Εμπρός* είχε δημοσιεύσει την άποψη πως ένας ακόμη βασικός λόγος που συνηγορούσε στην κατάργηση της κυριακάτικης αργίας ήταν οι οικονομικές δυσχέρειες που υφίστανται οι τυπογράφοι, και οι οποίες με την επιβολή του νόμου γίνονταν ακόμη βαρύτερες. Σε συγχορδία με το *Εμπρός*, οι *Καιροί* υποστήριξαν πως οι τυπογράφοι ήταν οι περισσότερο ευνοημένοι από όλους τους άλλους εργαζομένους, «πραγματικά εύτυχεϊς», και δεν χρειάζονταν την κυριακάτικη αργία.

Η *Εφημερίδα των Εργατών*, στο ίδιο φύλλο της 24ης Μαρτίου, θεώρησε τη θέση του *Εμπρός* υποκριτική, από τη στιγμή μάλιστα που ο διευθυντής της είχε προχωρήσει σε περικοπές μισθού στο προσωπικό της εφημερίδας.⁵⁴⁷ Έναντι των *Καιρών*, περιόριστηκε να εκφράσει ειρωνικά την ευχή, αφού οι τυπογράφοι ήταν τόσο αξιοζήλευτοι για την εργασία τους, σύντομα και ο διευθυντής τους να γινόταν ένας από αυτούς, για να απολαύσει τα αγαθά της κοινωνικοοικονομικής τους θέσης.⁵⁴⁸

Ενώ οι υπόλοιπες εφημερίδες σιωπούσαν και σφυγμομετρούσαν τις αντιδράσεις της Κοινής Γνώμης και της Πολιτείας, το *Σκριπ* συνέχιζε τα πύρινα άρθρα του βάλλοντας τόσο έναντι των υπόλοιπων εφημερίδων όσο και έναντι της κυβερνητικής παραλυσίας.

Το Σάββατο, 27 Μαρτίου,⁵⁴⁹ με δίστηλο πρωτοσέλιδο, πάλι, άρθρο με τον τίτλο «Αν δεν ισχύουν οι νόμοι διατί να υπάρχουν δικασταί» εξέφραζε την ελπίδα πως οι νόμοι θα εφαρμόζονταν. Η συνεχιζόμενη κυκλοφορία των εφημερίδων αποτελούσε διπλό εμπαιγμό. Τόσο του νόμου όσο και των αναγνωστών, στους οποίους πρόσφεραν ημερήσιες εφημερίδες τυπωμένες προ διημέρου. Ο Τύπος, «ὁ ἐπαγγελόμενος τὸν κήνσορα τῆς Πολιτείας» ὀφείλε, εξαιτίας της θέσης του, να εφαρμόζει τους νόμους και να προστατεύει το κοινό καλό της κυριακάτικης αργίας. Το άρθρο ασκούσε κρι-

547. «Εἰρήσθω δὲ ἐν παρόδῳ ὅτι πρὸς ἐκδήλωσιν τῶν ἀγαθῶν αὐτοῦ αἰσθημάτων ἀπέναντι τοῦ ἐν γένει ἐργατικοῦ προσωπικοῦ του, ὁ διευθυντὴς τοῦ *Ἐμπρός* προέβη εἰς ἀνάλογον πρὸς τὴν ἐβδόμην ἡμέραν τῆς ἐβδόμαδος ὑποβίβασιν τοῦ μισθοῦ, ἃν ὅχι ὅλων τῶν πλείστων ἐκ τῶν ἐργατῶν του». Βλ. «Μοναδικὴ κυνικότης», *Εφημερίς των Εργατών*, (24 Μαρτίου 1910), σ. 2.

548. «Ἄν δὲ ὁ ἀξιότιμος οὗτος κύριος ἐξήλυνε τὴν κατάστασίν μας τὴν ὁποίαν κυνικώτατα παριστᾷ εὐτυχῇ, εὐχόμεθα αὐτῷ ὀλοψύχως ἵνα λίαν ταχέως ἀπολαύσῃ τὰ ἀγαθὰ τῆς τοιαύτης εὐτυχίας», *Εφημερίς των Εργατών*, (24 Μαρτίου 1910), σ. 2.

549. Το *Σκριπ* εἶχε ασχοληθεῖ και τὴν Τετάρτη, 24 Μαρτίου, με τὸ θέμα τῆς Κυριακῆς αργίας: «Καὶ αἱ μὲν ἐφημερίδες κάμνουν κατὰ Κυριακὴν καὶ Δευτέραν τὴν ἐμπαικτικὴν των γκριμάτσαν πρὸς τὸν νόμον τῆς Κυριακῆς ἀργίας καὶ πρὸς τοὺς ἐπόπτας (!) τῆς ἐφαρμογῆς αὐτοῦ... *Περίεργος πράγματι τόπος ἡ Ἑλλάς ὡς πρὸς τὴν ἐφαρμογὴ τῶν νόμων*». Βλ. «Ἑλληνικὴ Πολιτεία», *Σκριπ*, (24 Μαρτίου 1910), σ. 1.

τική και στην αστυνομική αρχή, που ενώ κατέτρεχε τους αδυνάτους αφήνονταν να διαπομπεύεται από τις εφημερίδες:

Διότι εἶνε ἀξιοθρήνητον τὸ φαινόμενον τῆς δειλίας καὶ τοῦ δισταγμοῦ καὶ τῆς δυσκινήσιας ἢ τῆς τελείας ἀδιαφορίας τῆς Δικαστικῆς ἐξουσίας, ἣτις περὶ μικρῶν τινῶν καὶ συνήθων παραβάσεων ἀστυνομικῆς διατάξεως προκειμένου, πλειστάκις ἐθορύβησε κινουμένη εἰς καταδίωξιν τοῦ παραβάτου, ὥστε καὶ νὰ μεγαλοποιῶνται τὰ συνηθέστερα τῶν ἐπεισοδίων, τὰ εἰς πᾶσαν Κοινωνίαν συνήθη· ἀπέναντι δὲ καταφώρου περιφρονήσεως καὶ διαπομπεύσεως νόμου εὐρισκομένη, περιφρονήσεως τὴν ὁποίαν διαλαλοῦν ἀπὸ τῆς δειλῆς τῆς Κυριακῆς μέχρι τοῦ ἐσπερινοῦ τῆς Δευτέρας χίλια στόματα πωλητῶν ἐφημερίδων ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Πειραιῶς, ἡ ἐξουσία αὕτη εἶχε τὴν ὑπομονὴν ἢ τὴν ἀδιαφορίαν νὰ ἀφήσῃ τὸν νόμον ἀπροστάτευτον νὰ καταφρονῇται καὶ νὰ διακωμωδῇται καὶ διαπομπεύεται.⁵⁵⁰

Η εκδραμάτιση της κατάστασης, όπως είχε διαμορφωθεί από το Σκριπ δεν έμεινε αναπάντητη από τις αντιπολιτευόμενες εφημερίδες. Ο πόλεμος συμφερόντων στον Τύπο εκφράστηκε από την απάντηση-επίθεση του Χρόνου τόσο απέναντι στην Κυβέρνηση, την οποία κατηγόρησε για κατάφωρη παραβίαση του Συντάγματος, όσο και προσωπικά στον διευθυντή του Σκριπ, χρησιμοποιώντας ακραίους χαρακτηρισμούς.⁵⁵¹

Στο Σκριπ της 30ής Μαρτίου δημοσιεύθηκε ανυπόγραφο άρθρο με τίτλο «Και θα το επιβάλλουν...». Η γλώσσα και το ύφος πρόδιδαν πως ο ανώνυμος αρθρογράφος ήταν κάποιος εργάτης τυπογράφος και δεν αντιπροσώπευε τις θέσεις της εφημερί-

550. Σκριπ, (27 Μαρτίου 1910), σ. 1.

551. Το άρθρο του Χρόνου έφερε τον τίτλο «Μια για Πάντα!», και μ' αυτό ο διευθυντής του επιχειρούσε να ξεκαθαρίσει το ζήτημα οριστικά. Κατηγορούσε την Κυβέρνηση πως ενώ ο Τύπος επέδειξε την απαραίτητη νομιμοφροσύνη έναντι ενός νόμου καθόλα αντισυνταγματικού, η Κυβέρνηση επιθυμώντας την κατάργηση της ελευθεροτυπίας εξωθούσε τον Τύπο στην παρανομία. Όσον αφορά το Σκριπ, κατηγόρησε τον διευθυντή του πως κληρονόμησε την εφημερίδα και εκμεταλλευόταν τη δημοσιογραφία για να αναδειχθεί ως δικηγόρος, και πως η επίκληση των εργατικών δικαιωμάτων δεν ήταν παρά ένα πρόσχημα: «Ο δικολάβος αυτός, ό κληρονομήσας τὴν δημοσιογραφία,... ό βουτήσας τὴν πένναν τους εἰς ὅλας τὰς Πεντελικὰς βρωμερότητας... ό ἀναλαβὼν κατ' ἀποκοπὴν τὴν ὑποστήριξιν τοῦ Θεοτοκικοῦ κόμματος, κατόπιν κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον τὴν καταπολέμησιν αὐτοῦ, ό κηρυχθεὶς ἐχθρὸς τοῦ Μερκούρη διότι δὲν τοῦ ἐσκόρπισε τὰ δημοτικὰ χρήματα... ό κοντόγατος αὐτὸς πίθηκος τοῦ 'Σκριπ' βεβαίως εἶνε γνωστὸς διὰ τὰ κατορθώματα αὐτοῦ...», Χρόνος, (28 Μαρτίου 1910), σ. 1. Για το δημοσίευμα αυτό το Σκριπ κατέθεσε μήνυση στην Εισαγγελία Πρωτοδικῶν Αθηνῶν εναντίον του διευθυντή του Χρόνου και δήλωσε πως είχε την πρόθεση να αντιμετωπίσει τα μελλοντικά δημοσιεύματα με τον ίδιο τρόπο: «Τὸ αὐτὸ δὲ δραστικὸν φάρμακον θέλομεν μεταχειρισθῇ καὶ διὰ τὴν συνέχειαν τοῦ παροξυσμοῦ τῆς ὕβρεομανίας του, ἐλάβομεν δὲ καὶ τὴν φροντίδα ὅπως δι' ἰδιωτικῆς κατηγορίας καταστήσωμεν ἐνεργητικωτέραν τὴν ἐνέργειαν τῆς καταδιωκτικῆς ἀρχῆς...», Σκριπ, (30 Μαρτίου 1910), σ. 1.

δας. Το άρθρο καυτηρίαζε ολόκληρο το σύστημα εξουσίας και την προκλητική καθυστέρηση εφαρμογής του νόμου.⁵⁵² Αναρωτιόταν ο συντάκτης αν οι αρχές ήταν ακούσιοι ή εκούσιοι συνεργοί της παραβιάσεως του νόμου· ενός νόμου πως θεωρήθηκε ανορθωτικός, και κινδύνευε να καταργηθεί στην πράξη από εκείνους που ορίστηκαν ως θεματοφύλακές του. Σε ποιο Σύνταγμα διατυπωνόταν η αντιφατική δυνατότητα να απαγορεύεται η πώληση ορισμένου είδους αλλά να επιτρέπεται συγχρόνως και η πώλησή του; Όσα τερτίπια και αν επεξεργασθούν έφθασε,

...ὅμως καιρὸς νὰ ἐννοήσουν πάντες καὶ ἰδίως αἱ ἀρχαὶ τοῦ τόπου αὐτοῦ σήμερον, ὅτι ὁ λαὸς ὁ ἐργατικός, ὁ λαὸς ὁ πτωχός, ὁ δοῦλος λαός, ὁ δουλεύων εἰς τὸ κεφάλαιον, ὁ ἰδρῶνων ἐπὶ ἑξ ἡμέρας τῆς ἑβδομάδος διὰ νὰ παχύνῃ τοὺς τρανοὺς κεφαλαιούχους, τοὺς ἐκμεταλλευτὰς τῆς ἐργασίας του, ὁ λαὸς τῶν φθισιῶντων τυπογράφων, ὁ λαὸς τῶν μοχθούντων συντακτῶν, αὐτῶν ἀπὸ τοὺς ὁποίους καὶ μόνους ἐξαρτᾶται ἡ ζωὴ καὶ ἡ ψυχὴ τῆς ἐφημερίδος, ὁ λαὸς αὐτὸς δὲν θὰ ἀνεχθῇ ἐπὶ πολὺ τὸν ἐμπαιγμὸν αὐτὸν τοῦ νόμου, τὸν γινόμενον εἰς βάρος του.

Και το άρθρο έκλεινε με μια υπόσχεση-προειδοποίηση: ακόμη κι αν οι αρχές δεν προστατεύσουν το νόμο της Κυριακής αργίας, ο λαός είχε και τη δύναμη αλλά και τη θέληση για να τον επιβάλει.

Στις 2 Απριλίου 1910 η Α.Α.Τ. εξέδωσε νέα ανακοίνωση, με την οποία διευκρίνιζε πως η αργία της Κυριακής τηρούνταν ευλαβικά και προειδοποιούσε πως δεν θα ανεχόταν καμιά καταστρατήγηση του κεκτημένου δικαιώματος των εργατών της.⁵⁵³ Η ανακοίνωση απαντούσε στις αόριστες αιτιάσεις που κυκλοφορούσαν σχετικά με την εθελούσια εργασία των τυπογράφων τις Κυριακές.

552. «Τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον μετὰ πολυδίνον... σκέψιν ἔδωκεν ἐντολὴν εἰς τὸν κ. Εἰσαγγελέα τῶν Πλημμελειοδικῶν νὰ ἐνεργήσῃ τὰ δέοντα. Ὁ κ. Εἰσαγγελεὺς ἔδωκεν ἐντολὴν εἰς τὸν ὑφιστάμενόν του Διευθυντὴν τῆς Ἀστυνομίας νὰ ἐνεργήσῃ τὰ δέοντα. Ὁ κ. Διευθυντὴς τῆς Ἀστυνομίας παρήγγειλε τὸν κ. Δημόσιον κατήγορον νὰ ἐνεργήσῃ τὰ δέοντα, καὶ ὁ κ. Δημόσιος κατήγορος θὰ ἔδωκεν ὑποθέτωμεν τὴν αὐτὴν ἐντολὴν εἰς κανένα χωροφύλακα νὰ ἐνεργήσῃ ... ὅ,τι ἐκ τῶν καθηκόντων του! Αὐτὸ δὲ λέγεται τελεία ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου», *Σκριπ*, (30 Μαρτίου 1910), σ. 1.

553. «Κρίνεται ἀναγκαῖον νὰ δηλωθῇ, ὅτι ἡ Κυριακὴ ἀργία τῶν Τυπογράφων τῶν Ἀθηνῶν τηρεῖται κατὰ γράμμα ἀπὸ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου, παρὰ τὴν παραβίασιν αὐτοῦ ὡς πρὸς τὴν περὶ πωλήσεως ἐφημερίδων διάταξιν. Θέλει δὲ τηρηθῇ αὕτη πιστῶς καὶ ἀπαρασαλεύτως καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, τῶν τυπογράφων ἀποφασισμένων νὰ μὴ ἀνεχθῶσι οὐδεμίαν πίεσιν πρὸς καταπάτησιν τοῦ εὐεργετικοῦ νόμου», *Σκριπ*, (3 Απριλίου 1910), σ. 4.

Την ίδια ανακοίνωση ήρθε να ενισχύσει και ο γνωστός αρθρογράφος της *Εφημερίδας των Εργατών*, με τα αρχικά «Ε.Ζ.». Κατήγγειλε σε άρθρο του με τίτλο «Εξέλιπε πάσα ελπίς;», τις διευθύνσεις των εφημερίδων πως εξανάγκαζαν τους τυπογράφους να εργάζονται εντατικά ολόκληρη την ημέρα του Σαββάτου έως την 5η πρωινή της Κυριακής, για να ετοιμαστούν και τα φιλολογικά φύλλα της Δευτέρας. Ταυτόχρονα με την καταγγελία του, απηύθυνε έκκληση στις αρχές να πράξουν τα αυτονόητα,⁵⁵⁴ σε αντίθετη περίπτωση οι εργάτες τυπογράφοι θεωρούσαν ότι ήταν υποχρεωμένοι να αναλάβουν οι ίδιοι την εφαρμογή του νόμου.

Ο Χρόνος, πιστός στην απόφασή του για κυκλοφορία των εφημερίδων —με οποιοδήποτε τίμημα— και τις επτά ημέρες της εβδομάδας, δεν δίστασε να επιτεθεί ούτε και στον «Σύνδεσμο των Συντακτών». Αφού τον κατηγόρησε πως με διάφορα προσκόμματα παρακινούσε την αστυνομία να εμποδίζει την πώληση των δευτερίτικων —φιλολογικών— φύλλων, απείλησε πως θα προσλάμβανε «μαγκουροφόρους» για να διδάξουν στον «Σύνδεσμο των Συντακτών» αλλά και σε οποιοδήποτε άλλο υπέσκαπτε μ' αυτό τον τρόπο, τον σεβασμό στην ξένη περιουσία.⁵⁵⁵

Ανώνυμος δημοσιογράφος του *Σκριπ* ενημέρωνε από την 4η Απριλίου το αναγνωστικό κοινό, πως είχε επιτευχθεί συμφωνία ώστε να μην κυκλοφορήσει η εφημερίδα τη δεύτερη ημέρα του Πάσχα. Δικαιολογούσε αυτή τη συμφωνία από το γεγονός πως οι δημοσιογράφοι —όπως και οι τυπογράφοι— ήταν οι μόνοι που εργάζονταν όλο τον χρόνο, και ως εκ τούτου υπήρχε μεγάλη ανάγκη από μια ημέρα ανάπαυσης.⁵⁵⁶ Προκαλεί, ωστόσο, ερώτημα το γεγονός πως δημοσιογράφοι και τυπογράφοι χρειάζονταν να επιτύχουν συμφωνία με τη διεύθυνση της κάθε εφημερίδας ξεχωριστά για να εφαρμοσθεί ο νόμος, ο οποίος προέβλεπε ως ημέρα αργίας τη δεύτερη ημέρα του

554. «Ἐλεος ἐπὶ τέλους, κύριοι ἀρμόδιοι, ἐξέλθετε ἀπὸ τὴν ἐγκληματικὴν αὐτὴν ἀδράνειαν καὶ δείξατε σημεῖα δράσεως καὶ ἐννοήσατε ὅτι ἐντελῶς καὶ τυραννικώτατα παραγκωνίζεται ὁ ἱερὸς σκοπὸς τῆς Κυριακῆς ἀργίας ἰδίως τῶν τυπογράφων χάριν τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος ἐνίων ἐκδορέων τῶν ἐργατῶν», *Εφημερίς των Εργατων*, (3 Απριλίου 1910), σ. 2.

555. «Ἐννοεῖται ὅτι ἐὰν τὰ βρωμόπαιδα τοῦ 'Συνδέσμου τῶν Συντακτῶν' καὶ τῶν καφεσαντὰν ἐπιμείνουν εἰς τὸ νὰ ἀποπλανοῦν ἀπλοϊκοὺς χωροφύλακας, δηλοῦμεν ὅτι θὰ ἀναγκασθῶμεν νὰ θέσωμεν πλησίον τῶν ἐφημεριδοπωλῶν μαγκουροφόρους, οἱ ὅποιοι θὰ διδάξουν τοὺς περίφημους συνάχτας ὅτι πρέπει νὰ σέβωνται τὴν ξένην περιουσίαν καὶ νὰ μὴν ἐκλαμβάνουν τὰς ἐφημερίδας ὡς τοὺς πόντους τῶν χαρτοπαιγνίων τοὺς ὁποίους τόσο ἀξιοπρεπῶς διευθύνουν τῶρα τελευταίως», *Χρόνος*, (3 Απριλίου 1910), σ. 2.

556. Ἀπὸ τὸν ἴδιο δημοσιογράφο πληροφοροῦμαστε πως οἱ εφημερίδες τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα κυκλοφοροῦσαν τὸ Μ. Σάββατο, ἀμέσως μετὰ τὴν Ἀνάσταση, καὶ πως οἱ εἰσπράξεις αὐτῆς τῆς ἡμέρας δίδονταν στοὺς παῖδες εφημεριδοπώλες, «τὰ καῦμένα τὰ παιδιά», *Σκριπ*, (4 Απριλίου 1910), σ. 3.

Πάσχα. Δεν στάθηκε εφικτό να εντοπιστούν επαρκή στοιχεία που να συνηγορούν σε μια διαφορετική ερμηνεία του νόμου της Κυριακής αργίας αναφορικά με την εργασία στο χώρο του Τύπου κατά τη δεύτερη ημέρα του Πάσχα.⁵⁵⁷ Μία εκλογίκευση που καθιστούσε απαραίτητη μια εκ των προτέρων συμφωνία μεταξύ των εργαζομένων στον Τύπο και των ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής ήταν η συστηματική καταστράτηγηση του νόμου από τις εφημερίδες αλλά και η ανυπαρξία επιβολής κυρώσεων εκ μέρους της εκτελεστικής εξουσίας.

Στην προσπάθεια να διευκρινίσουμε τις επιπτώσεις που είχε η τρίμηνη εφαρμογή του νόμου στον τυπογραφικό κλάδο, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως ούτε οι εργάτες τυπογράφοι φαίνονταν ικανοποιημένοι με το νόμο. Αφενός υπήρχε απώλεια εισοδήματος, μιας και το ημερομίσθιο της Κυριακής, δεν πληρωνόταν και αφετέρου η παρατεταμένη εργασία του Σαββάτου εξουθένωνε το εργατικό δυναμικό των τυπογραφείων χωρίς αυτό να ισοσταθμίζεται με το απολεσθέν ημερομίσθιο της Κυριακής. Επιπλέον, οι εργάτες τυπογράφοι αντιμετώπιζαν έναν ακόμη κίνδυνο: την αύξηση της ανεργίας. Η εισαγωγή λινοτυπικών μηχανών, αρχικά στα τυπογραφεία των εφημερίδων, περιέκοψε αρκετές από τις θέσεις εργασίας, εξωθώντας αρκετούς απ' αυτούς στην ανεργία. Το *Εμπρός* και η *Εσπερινή* υπολόγιζαν πως για κάθε λινοτυπική μηχανή που εισάγονταν στα τυπογραφεία τους θα χρειαζόνταν τρεις στοιχειοθέτες λιγότερους.

Ως πανάκεια είχε αποδεχθεί τις λινοτυπικές μηχανές και το *Νέον Άστυ*. Ολόκληρη η εφημερίδα στοιχειοθετείτο πια από τρεις λινοτυπικές μηχανές, και η διεύθυνσή της διαβεβαίωνε πως αν και ακριβή ως επένδυση η λινοτυπική μηχανή αποτελούσε το μέλλον της τυπογραφίας και πως η χρήση της αντιστοιχούσε με την εργασία τριών στοιχειοθετών.⁵⁵⁸ Η εφημερίδα έκανε λόγο πως κάθε λινοτυπική μηχανή κόστιζε 20.000 δραχμές —ποσό, ασφαλώς, διόλου ευκαταφρόνητο για την εποχή—

557. Η μοναδική πληροφορία που διαθέτουμε είναι η διευκρινιστική ανακοίνωση της Αστυνομίας, σύμφωνα με την οποία κατά την ημέρα της Κυριακής του Πάχα, αλλά και της Δευτέρας 21 Απριλίου, οι φούρνοι και τα ξενοδοχεία επιτρέπονταν να μέινουν ανοικτά. Επίσης, με την ίδια ανακοίνωση, οι εξαιρετικές διατάξεις που ίσχυαν με το νόμο τις Κυριακές μετακυλίωνταν στη δεύτερη ημέρα του Πάσχα. Βλ. *Χρόνος*, (18 Απριλίου 1910), σ. 2.

558. Ο Π. Πετράκος, ιδιοκτήτης μεγάλων τυπογραφικών καταστημάτων αμφισβητούσε στην πράξη αυτή την ισοτιμία την οποία πρόβλεψαν οι αντιπρόσωποι στην Ελλάδα των λινοτυπικών μηχανών. Από το *Νέον Άστυ* πληροφορούμαστε πως είχε οριστεί και ένα είδος στοιχήματος μεταξύ του Πετράκου και των αντιπροσώπων των λινοτυπικών μηχανών. Βλ. *Νέον Άστυ*, (7 Απριλίου 1910), σ. 1.

και η χρήση της εξοικονομούσε ουσιαστικά την εργασία δύο στοιχειοθετών. Το Νέον Άστυ, έκανε επίσης λόγο, και για τεράστια οικονομία που γινόταν με τη χρήση των λινοτυπικών μηχανών. Ωστόσο, αυτός ο ισχυρισμός δεν φαίνεται να ευσταθούσε. Και αυτό γιατί, αν λάβουμε υπόψη πως για κάθε λινοτυπική μηχανή που εισαγόταν στο τυπογραφείο, η εφημερίδα χρειαζόνταν δύο λιγότερους στοιχειοθέτες, το μέσο κέρδος ήταν 10 δραχμές ημερησίως (θεωρώντας το μέσο ημερομίσθιο στις 5 δραχμές). Ετησίως το κέρδος για την εφημερίδα ανέρχονταν στις 3.100 δρχ., μιας και οι εργάσιμες ημέρες ήταν 310 (εξαιρώντας τις 52 Κυριακές και τις εορτές των Χριστουγέννων, του Ευαγγελισμού και της δεύτερης ημέρας του Πάσχα). Για να ισοσκελίσει η εφημερίδα το κόστος κάθε λινοτυπικής μηχανής απαιτούνταν περίπου 6,5 χρόνια αδιάλειπτης λειτουργίας. Εντούτοις, υπήρχε ένα τεράστιο όφελος από τη χρήση των λινοτυπικών μηχανών: η ταχύτερη εκτύπωση καθώς και η ασύγκριτα καλύτερη ποιότητα, μιας και κατά τη διαδικασία της στοιχειοθεσίας παράγονταν κάθε φορά καινούριοι τυπογραφικοί χαρακτήρες.

Μπροστά στη φημολογία πως οι εφημερίδες θα κυκλοφορούσαν κανονικά και τις ημέρες του Πάσχα, το Διοικητικό Συμβούλιο της Α.Α.Τ. εξέδωσε ανακοίνωση σύμφωνα με την οποία, οι εργάτες τυπογράφοι θα τηρούσαν ευλαβικά το νόμο και δεν θα εργάζονταν ανήμερα το Πάσχα, αλλά και την επομένη, Δευτέρα, 19 Απριλίου. Αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα να μην κυκλοφορήσουν εφημερίδες, με πολιτική ύλη, για το διήμερο 19-20 Απριλίου. Οι διευθύνσεις των εφημερίδων θεώρησαν την απόφαση της Α.Α.Τ. πραξικοπηματική και κατήγγειλαν πως με την στάση αυτή ο αθηναϊκός Τύπος καταδικαζόταν «εις πλήρη αφάνειαν καὶ ἐκμηδενισμόν».⁵⁵⁹

Ας δούμε τα όσα διημερίφθησαν το τετράημερο έως και την Δευτέρα του Πάσχα. Οι εργάτες τυπογράφοι ύστερα από συνεννοήσεις υπέγραψαν πρωτόκολλο, σύμφωνα με το οποίο θα εφάρμοζαν κατά γράμμα το νόμο της Κυριακής αργίας και θα απείχαν από την εργασία τους και την Δευτέρα 19 Απριλίου. Παράλληλα, η Α.Α.Τ. εξουσιοδό-

559. Το Νέον Άστυ υπολόγιζε σε τρεις τις ημέρες, κατά τις οποίες δεν θα υπήρχαν εφημερίδες. Συμπεριλάμβανε σ' αυτές και την ημέρα της Κυριακής, 18 Απριλίου, μιας και όπως ήδη έχουμε δει η έκδοση της Κυριακής του Πάσχα κυκλοφορούσε από το βράδυ της Ανάστασης. Οπότε δημιουργούνταν ένα τριήμερο χωρίς την ύπαρξη πολιτικών ειδήσεων: «Τὸ 'Νέον Ἄστυ' ὑπερεμάχησε τοῦ θεσμοῦ τῆς Κυριακῆς Ἀργίας καὶ ἐτήρησεν εἰλικρινῶς τὸν νόμον. Ἄλλ' ἀκριβῶς διὰ τοῦτο ἔχει ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην ἐφημερίδα τὸ δικαίωμα νὰ καταδικάσῃ αὐστηρῶς τὴν ἀποτολμωμένην τερατῶδη κατάχρησιν τοῦ εὐεργετήματος τοῦ νόμου, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ πλήρη κατάργησιν τῆς ἐλευθεροτυπίας». Βλ. «Τρεῖς ἡμέρας χωρὶς εφημερίδας: πρωτοφανές γεγονός», *Νέον Άστυ*, (16 Απριλίου 1910), σ. 1.

τησε τους αρχιεργάτες-μέλη της να κοινοποιήσουν την απόφαση αυτή στις διευθύνσεις των εφημερίδων. Η απόφαση συνοδεύονταν και από την παράκληση προς τις εφημερίδες να κυκλοφορήσουν τα φιλολογικά φύλλα της Δευτέρας, την επόμενη, και να αποδεχθούν το δίκαιο αυτό αίτημα. Οι εφημερίδες αποδέχτηκαν το αίτημα της Α.Α.Τ., θεωρώντας το ως λογική απόρροια του νόμου της κυριακάτικης αργίας. Την αρχική συμφωνία καταστρατήγησαν δύο εφημερίδες, η *Εστία* και η *Εσπερινή*, οι οποίες επέμεναν να κυκλοφορήσουν χωρίς να διακόψουν την έκδοσή τους.⁵⁶⁰

Κατόπιν της άρνησης των δύο παραπάνω εφημερίδων το συνδικαλιστικό όργανο των τυπογράφων έλαβε την απόφαση να απαιτήσει την πλήρη εφαρμογή του νόμου, εμποδίζοντας όσους εργάτες τυπογράφους θα προσέρχονταν την Δευτέρα, 19 Απριλίου, στα τυπογραφεία των δύο εφημερίδων για να εργασθούν. Πράγματι, την Δευτέρα, ένα μεγάλο μέρος του δυναμικού των δύο εφημερίδων πήγε να εργασθεί — αποτέλεσμα αφόρητων πιέσεων και απειλών. Τα μέλη της Α.Α.Τ. κατόρθωσαν, όμως, να συγκεντρώσουν το προσωπικό και των δύο εφημερίδων σε ένα χώρο μακριά από τα τυπογραφεία και να εμποδίσουν την εκτύπωση των εφημερίδων.

Και ενώ η ένταση φαινόταν πως είχε εκτονωθεί, μια τρίτη απογευματινή εφημερίδα, η *Αστραπή*, επέμενε να κυκλοφορήσει την Δευτέρα, το τυπωμένο από το Σάββατο φιλολογικό φύλλο· παρόλο που και η ίδια είχε αναγνωρίσει αρχικά ως δίκαιο το αίτημα των εργατών τυπογράφων και είχε συμφωνήσει στη μη έκδοση του δευτεριάτικου φύλλου. Η Α.Α.Τ. μπροστά στην κατηγορηματική άρνηση της *Αστραπής*, προχώρησε σε μια πρωτοφανή κίνηση — αποκρυστάλλωση της σταθερής απόφασής της να εφαρμοσθεί ο νόμος με κάθε τίμημα: προχώρησε στην εξαγορά από την *Αστραπή* των φύλλων εκείνων που είχαν ήδη εκτυπωθεί και προοριζόνταν για κυκλοφορία και αποζημίωσε την εφημερίδα με το ποσό των 200 δραχμών.

Ο διευθυντής της *Εσπερινής*, γνωρίζοντας πως η *Αστραπή* είχε ήδη εκτυπωθεί και προοριζόταν για κυκλοφορία στα στέκια των εφημεριδοπωλών, κατόρθωσε να ξεκινήσει την εκτύπωση και του δικού του φύλλου. Διέκοψε την εκτύπωση, μόνον όταν τα μέλη της Α.Α.Τ., του παρουσίασαν τα εξαγορασθέντα φύλλα της *Αστραπής* — τα οποία και κράτησε στις αποθήκες του—και αφού προηγουμένως αποζημιώθηκε με το ποσό των 55 δραχμών για τα φύλλα εκείνα που ήδη είχαν εκτυπωθεί.

560. Οι παλλινωδίες αυτές των διευθυντών των εφημερίδων ώθησαν τον Χρόνο στο να εκδώσει μια λιτή ανακοίνωση στο φύλλο της Κυριακής, σύμφωνα με το οποίο: «Μη έπιτευχθείσης συνεννοήσεως μεταξύ τῶν Διευθυντῶν τῶν ἐφημερίδων ὁ 'Χρόνος' θὰ ἐκδοθῇ καὶ αὖριον», Χρόνος, (18 Απριλίου 1910), σ. 2.

Η εκρηκτική κατάσταση είχε αντίκτυπο και σε άλλες εφημερίδες. Η *Εστία*, μπροστά στο ενδεχόμενο να κυκλοφορήσουν οι άλλες εφημερίδες, επιχείρησε την έκδοση και του δικού της φύλλου. Μόνο μετά από αμοιβαία συμφωνία με τους διευθυντές της *Αστραπής* και της *Εσπερινής*, και αφού εξασφάλισε ότι θα απέστειλε στην επαρχία τα 2.000 εκτυπωμένα φύλλα διέκοψε και αυτή την εκτύπωση του φύλλου της *Δευτέρας*.

Η αναταραχή που επικρατούσε είχε αντίκτυπο και στο *Νέον Άστυ*, το οποίο ήταν υπέρ της εργασίας των τυπογράφων κατά τη δεύτερη ημέρα του Πάσχα. Μόνο δύο τυπογράφοι από το προσωπικό της εφημερίδας δεν υπέγραψαν το πρωτόκολλο της Α.Α.Τ. και προσήλθαν για εργασία την Δευτέρα, 19 Απριλίου, αλλά η σθεναρή στάση των υπολοίπων τους απέτρεψε από το να αναλάβουν εργασία. Για τη στάση των δύο τυπογράφων του *Νέου Άστεως*, η Α.Α.Τ. απαίτησε από τη διεύθυνση της εφημερίδας την άμεση απόλυσή τους. Η εφημερίδα ασφαλώς, εκλαμβάνοντας ως εκβιασμό την απαίτηση, δεν την ικανοποίησε.⁵⁶¹

Αξιολογώντας αυτό το τετραήμερο αντιπαραθέσεων μεταξύ των εργατών τυπογράφων και των διευθύνσεων των εφημερίδων δύο παρατηρήσεις μπορούν να σημειωθούν. Πρώτον, πως η Α.Α.Τ. είχε χάσει την εμπιστοσύνη της στην Πολιτεία,⁵⁶² ότι θα εφαρμόζε κατά γράμμα το νόμο της Κυριακής αργίας, και μάλιστα ένα μόνο μήνα μετά τους λόγους συμπαράστασης που είχαν εκφωνηθεί στο Κοινοβούλιο. Προσπάθησε, έτσι, με κάθε τίμημα να επιτύχει την εφαρμογή του νόμου. Η επιλογή της εξαγοράς των δευτεριάτικων φύλλων από τους ίδιους τους τυπογράφους ήταν μια κίνηση ακραία, ριζοσπαστική και σίγουρα με ιδιαίτερα υψηλό κόστος. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε πως παράλληλα με την καταβολή 255 δραχμών στις εφημερίδες *Αστραπή* και *Εσπερινή*, η Α.Α.Τ., λίγες ημέρες πριν, όπως θα δούμε και παρακάτω είχε ενισχύσει με το ποσό των χιλίων δραχμών και το Σύνδεσμο των Θερμαστών, ο ο-

561. «Έννοείται ότι έπροτιμήσαμεν να θυσιάσωμεν ὅλας τὰς τυπογραφικὰς ἐργασίας, αἱ ὁποῖαι ἐκτελοῦνται εἰς τὸ Τυπογραφεῖόν μας, νὰ ὑποβληθῶμεν δὲ καὶ εἰς ἐξαιρετικούς κόπους καὶ θυσίας πρὸς ἔκδοσιν τοῦ 'Νέου Άστεως' παρὰ νὰ ὑποκύψωμεν εἰς τοιοῦτον ἀπίστευτον ἐκβιασμόν», *Νέον Άστυ*, (22 Απριλίου 1910), σ. 1.

562. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, που αφορά τη δεύτερη ημέρα του Πάσχα, συνέβαινε το εξής παράδοξο: οι τυπογράφοι, αλλά και οι δημοσιογράφοι, διαπραγματεύονταν εξαρχής το αυτονόητο δικαίωμα της αργίας που τους παρείχε ο νόμος. Και δεν υπήρχαν δείγματα από την εκτελεστική εξουσία που θα προστάτευαν την αργία αυτή. Διαφορετικά, δεν υπήρχε λόγος να προβούν στην οικονομική θυσία, αγοράζοντας τα φύλλα των δύο εφημερίδων. Αξίζει να σημειωθεί εδώ, πως η Α.Α.Τ. εξαγόρασε 4.000 φύλλα της *Αστραπής* (5 λεπτά της δραχμής για κάθε φύλλο) και 1.100 φύλλα της *Εσπερινής*.

ποίος βρισκόταν σε απεργιακές κινητοποιήσεις για περισσότερο από ένα μήνα. Προσδοκούσε, επίσης, η Α.Α.Τ., πως η επιτυχής έκβασης αυτής της αντιπαράθεσης θα οδηγούσε σε οριστική αποδοχή από τις εφημερίδες του καθεστώτος της κυριακάτικης αργίας.

Η δεύτερη παρατήρηση αφορά τις διευθύνσεις των εφημερίδων. Σε κανένα σημείο της αντιπαράθεσης δεν κατέστη δυνατό να βρεθεί μια κοινή συνισταμένη, μια κοινά αποδεκτή πλατφόρμα για την τήρηση της συμφωνίας που είχε γίνει με τους εργάτες τυπογράφους. Και όχι μόνο αυτό, αλλά μπροστά στην οικονομική απώλεια, που θα ισοδυναμούσε η μη κυκλοφορία για μια ημέρα, δεν δίστασαν να πουλήσουν ή κατά την Α.Α.Τ. να εξαγορασθούν από το ίδιο τους το προσωπικό! Προφανώς, για τις εφημερίδες που παραβίασαν τη συμφωνία δεν τίθετο οποιοδήποτε θέμα εφαρμογής του νόμου. Ο νόμος δεν είχε καμιά ισχύ για τον κλάδο του Τύπου. Η εξαγορά των δύο εφημερίδων, όπως ήταν αναμενόμενο, κατακρίθηκε από την *Εφημερίδα των Εργατών*:

Δὲν πρέπει νὰ μᾶς κάμῃ καὶ πολὺ παράδοξον ἐντύπωσιν ἡ ἐξαγορὰ δύο ἐκ τῶν ἐσπερινῶν ἐφημερίδων τῆς πρωτευούσης, δαπάναις τῆς Ἀδελφότητος τῶν Τυπογράφων διότι ἡ ἐξαγορὰ αὕτη, ὡς γνωστόν, δὲν εἶνε πρωτοφανὲς φαινόμενον, τὸ ὁποῖον δικαίως θὰ προὔκάλει κατάπληξιν. Εἰς τοὺς ἐνδιαφερομένους δὲ κύκλους —πᾶς τις ἐννοεῖ τοὺς κύκλους αὐτοὺς— εἶνε γνωστὸς ὁ τρόπος καὶ γνωστὰί αἱ πολυμήχανοι καὶ παμπόνηροι μέθοδοι τοῦ Τύπου, καὶ ἐν γένει πάντα τὰ ἀθέμιτα μέσα διὰ τῶν ὁποίων οὗτος προσπαθεῖ πάντοτε νὰ ὀδηγῇ πρὸς τὸ ταμεῖόν του πάντα ὅστις ὑπὸ ἀνάγκης ἐκβιαζόμενος, ἤθελεν προσέλθει εἰς τὰ γραφεῖα τῶν Ἑλληνικῶν ἐφημερίδων.⁵⁶³

Η *Εφημερίδα των Εργατών* στο φύλλο της 25ης Απριλίου αποκωδικοποιεί κατά κάποιον τρόπο τις προσδοκίες των τυπογράφων. Υποστήριξε, σε ανυπόγραφο άρθρο είναι η αλήθεια, πως δύο δρόμους μπορούσαν να ακολουθήσουν οι τυπογράφοι αναφορικά με την κυριακάτικη αργία. Ή να απεργήσουν, εκφράζοντας την αγανάκτησή τους για την πλήρη καταστρατήγηση του νόμου, ωθώντας την κατάσταση στα άκρα, ή να διαπραγματευθούν με τις διευθύνσεις των εφημερίδων. Δύο ήταν τα ανταλλάγματα με τα οποία, κατά την εφημερίδα, θα συμφωνούσαν οι τυπογράφοι στην κυκλοφορούμενη κατάργηση του νόμου: α) η επίσημη αναγνώριση του συνδικαλιστι-

563. *Εφημερίς των Εργατών*, (25 Απριλίου 1910), σ. 1.

κού τους σωματείου και, β) η κατάργηση των λινοτυπικών μηχανών, και η συνακόλουθη επαναπρόσληψη των απολυμένων συναδέλφων τους.⁵⁶⁴

Και οι δύο προϋποθέσεις-ανταλλάγματα που η εφημερίδα διαπραγματευόταν προκαλούν, τουλάχιστον, έκπληξη. Το συνδικαλιστικό όργανο των τυπογράφων, η Α.Α.Τ., είχε ήδη διαγράψει μια πορεία 10 χρόνων, και το τελευταίο έτος παρουσίαζε μια αξιοσημείωτη δραστηριότητα, η οποία αποτυπωνόταν με την αλλαγή του καταστατικού, την εγγραφή νέων μελών και την ενεργό συμπαράσταση άλλων εργατικών σωματείων. Δεν είχαν περάσει, άλλωστε, παρά λίγες μέρες, από τη στιγμή που η «Αλληλοβοηθητική Αδελφότητα των Τυπογράφων» είχε πρωτοστατήσει στη δημιουργία του Εργατικού Κέντρου Αθηνών. Με άλλα λόγια, δεν ήταν ορατή η ανάγκη της αναγνώρισης, που επικαλείται η εφημερίδα.

Το δεύτερο αντάλλαγμα που προτεινόταν φαίνεται να είχε μεγαλύτερη βαρύτητα. Η εισαγωγή των λινοτυπικών μηχανών είναι βέβαιο πως δημιούργησε αναστάτωση στα τυπογραφικά καταστήματα και οδήγησε ένα ποσοστό λιγότερο εξειδικευμένων τυπογράφων στην ανεργία. Αν και η ίδια εφημερίδα, δύο εβδομάδες πριν, είχε προσπαθήσει να απαξιώσει τα πλεονεκτήματα της χρήσης των λινοτυπικών μηχανών στα τυπογραφεία,⁵⁶⁵ το πρόβλημα φαίνεται πως ήταν αρκετά σοβαρό. Και γινόταν περισσότερο σοβαρό, αν αναλογιστούμε, πως στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων δεν έμπαινε κανένα από τα ζητήματα που είχαν τεθεί, ακόμη και στο Κοινοβούλιο, όπως οι ώρες εργασίας, η εκ περιτροπής εργασία, οι συνθήκες υγιεινής και ασφάλισης, κλπ.

Βέβαια, προς την κατεύθυνση των διαπραγματεύσεων συνέβαλλε και ένας ακόμη παράγοντας: το απολεσθέν ημερομίσθιο της Κυριακής. Η Ακρόπολις, υπολόγιζε το ποσό αυτό στις 400 δραχμές ετησίως, ποσό που αντιστοιχούσε σε ετήσιο ενοίκιο κατοικίας. Υψηλή απώλεια, που έπρεπε κατά τον συντάκτη της Ακρόπολης να ληφθεί

564. «Καὶ τὰς δικαίας αὐτῶν ἀξιώσεις καθεὶς θὰ ἐπεδοκίμαζε καὶ θὰ ὑπεστήριζε διότι τοῦλάχιστον μετέχοντες τοιοῦτοτρόπως εἰς τὸ κουρέλιασμα ἑνὸς νόμου, θὰ ἱκανοποιοῦντο ἀναλόγως ἐκ μέρους τῶν κ.κ. Διευθυντῶν τῆς μεγάλης θυσίας εἰς ἣν ἤθελον ὑποβληθῇ ἀδιαφοροῦντες ἂν δὲν θὰ ἀνεπαύετο μίαν ἡμέραν τὴν ἐβδομάδα τὸ πολυβασανισμένο κορμί τους», *Εφημερίς των Εργατών*, (25 Απριλίου 1910), σ. 1.

565. «Τὸ ἀληθὲς εἶνε ὅτι πρὸ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν λινοτυπικῶν μηχανῶν, ἡργάζοντο εἰς τὰς ὡς ἄνω ἐφημερίδας [ενν. το *Εμπρός* και την *Εσπερινή*] ἐννέα ἐργάται, ἐνῶ σήμερον παρ' ὅλας τὰς προσπάθειάς τῶν ἐνδιαφερομένων οἱ ὅποιοι προσπαθοῦν νὰ κατορθώσουν νὰ ἐργάζονται ὀλιγώτεροι, ἐργάζονται μόνον ἐπτὰ, ἐπομένως τίποτε ἄλλο δὲν παρουσίασαν αἱ εἰρημέναι μηχαναὶ εἰμὴ ὅτι αἱ τρεῖς μηχαναὶ ἀνεπλήρωσαν δύο ἐργάτας καὶ τοῦτο πρὸς μεγάλην λύπην τῶν πολλὰ ἀναμενόντων ἐξ αὐτῶν», *Εφημερίς των Εργατών*, (11 Απριλίου 1910), σ. 3.

σοβαρά υπόψη. Ο ίδιος πρότεινε, ως αντιστάθμισμα αυτού του εισοδήματος, να εργάζονται οι τυπογράφοι την νύχτα της Κυριακής προς Δευτέρα, περιορίζοντας σε έξι τις εργάσιμες ώρες.⁵⁶⁶

Η διστακτική, είναι η αλήθεια, δημοσιοποίηση των αιτημάτων αυτών από την *Εφημερίδα των Εργατών* για επιστροφή των τυπογράφων⁵⁶⁷ στο προγενέστερο καθεστώς της κυριακάτικης εργασίας —με άλλα λόγια την πλήρη καταστρατήγηση του νόμου— προκάλεσε την έντονη αντίδραση του Νέου Άστεως. Η εφημερίδα χαρακτήρισε τα αιτήματα ως συναλλαγή, ως ωμή εξαγορά ενός νόμου, που η ίδια είχε υποστηρίξει ενεργά. Η εφημερίδα απέρριψε τα αιτήματα και συνέστησε στους τυπογράφους την απόσυρση τέτοιων αιτημάτων. Υποστήριξε, επίσης, προσπαθώντας να αναδείξει το κοινωνικό της πρόσωπο, πως θα κατέβαλλε όλες τις απαραίτητες προσπάθειες για βελτίωση των όρων εργασίας των τυπογράφων που εργάζονταν στο τυπογραφείο της και ήδη είχε αρχίσει διαπραγματεύσεις με τις τράπεζες για τη δημιουργία ενός ταμείου αλληλοβοήθειας για τους εργαζόμενους, συντάκτες και τυπογράφους στο Νέον Άστυ.⁵⁶⁸

566. Η Ακρόπολις υπολόγιζε το απωλεσθέν εισόδημα των τυπογράφων ως εξής: 5 δραχμές ημερησίως επί 57 ημέρες αργίας (52 Κυριακές και 5 εορτές) αντιστοιχούσαν σε 285 δραχμές ετησίως. Αν σ' αυτό το ποσό προστεθούν οι δύο επιπλέον δραχμές που θα δίδονταν ως αποζημίωση για την κυριακάτικη απασχολήση, το συνολικό ποσό εκτοξευόταν στις 399 δραχμές: «Αλλά 400 δρ. δι' ένα εργάτην θὰ πῇ ἴσως ὀλόπληρον τὸ ἐνοίκιον τοῦ σπητιοῦ του. Ἡ θὰ πῇ ἀντίτιμον δύο κουστουμιῶν ἐνδυμασίας, καπέλων, ὑποκαμίσων, ὑποδημάτων ὅλης τῆς χρονιάς, καὶ τὰ ἔξοδα τοῦ καπνοῦ καὶ τοῦ καφενεῖου. Τώρα αἱ 400 αὐταὶ δραχμαὶ πηγαίνουν χαμέναι. Ἐνῶ ἡ ἐργασία τῶν ἐφημερίδων εἶνε τέτοια ποῦ μποροῦσε νὰ συμβιβασθῇ καὶ ἡ πῆτα ὀλάκερη καὶ ὁ ἐργάτης χορτάτος», Ακρόπολις, (20 Απριλίου 1910), σ. 1.

567. Η διατύπωση των αιτημάτων αυτών δεν εντοπίστηκε να έγινε από την Α.Α.Τ., τουλάχιστον άμεσα. Εικάζουμε, όμως, πως εξαιτίας της σχέσης που υπήρχε ανάμεσα στην *Εφημερίδα των Εργατών* και του συνδικαλιστικού οργάνου των τυπογράφων, να καταβλήθηκε μια προσπάθεια για να σφυγμομετρηθούν οι αντιδράσεις της άλλης πλευράς, δηλαδή των εφημερίδων, και κατά πόσο υπήρχε πρόσφορο έδαφος για οποιουδήποτε είδους διαπραγματεύσεις. Είναι χαρακτηριστικό πως ο γνωστός τυπογράφος με τα αρχικά «Ε.Ζ.», ανήμερα του συλλαλητηρίου της 2ας Μαΐου, από τις στήλες της *Εφημερίδας των Εργατών* επικροτούσε τις προτάσεις για διαπραγματεύσεις που είχε θέσει η εφημερίδα λίγες μέρες πριν. Υποστήριζε πως έπρεπε για δύο λόγους να απόσυρθούν οι λινοτυπικές μηχανές από τα τυπογραφεία των εφημερίδων. Ο πρώτος ήταν πως η εφαρμογή τους δεν επιβεβαίωσε καμιά από τις προσδοκίες, μιας και η χρήση τους ήταν λιγότερο αποδοτική, ακριβής και οικονομική με αποτέλεσμα να επιβαρύνονται δυσανάλογα τα «οὐχὶ καὶ τόσο ἐὺρωστα ταμεία» των εφημερίδων. Ο δεύτερος λόγος που συνηγορούσε στην απομάκρυνση των λινοτυπικών μηχανών ήταν φιλανθρωπικός «πρὸς τοὺς ἐργάτες τυπογράφους τῶν ὁποίων πολλοὶ ἐστερήθησαν καὶ στεροῦνται τὸν ἐπιούσιον αὐτῶν ἄρτον συνεπείᾳ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν μηχανημάτων τούτων εἰς τὴν Ἑλληνικὴν τυπογραφίαν καὶ θὰ ἐθυσίαζον ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὴν ἐβδομαδιαίαν των ἀργίαν», *Εφημερίς των Εργατών*, (2 Μαΐου 1910), σ. 1.

568. «Ἡμεῖς δηλοῦμεν ὅτι, ὅπως καὶ εἰς τὸ παρελθόν, θὰ ἐξακολουθήσωμεν βελτιοῦντες τὴν θέσιν τοῦ ἐργατικοῦ ἡμῶν προσωπικοῦ ὑπὸ ἔποψιν μισθοῦ καὶ ἐργασίμων ὥρων, εὐρισκόμεθα δὲ εἰς διαπραγματεύσεις

Την Δευτέρα, 26 Απριλίου 1910, οι εφημερίδες —με εξαίρεση το Νέον Ἄστυ— κυκλοφόρησαν κανονικά, με πλήρη ύλη, και αφαιρώντας τη λέξη «Νέο» που συνόδευε έως τότε τα δευτεριάτικα (φιλολογικά) φύλλα. Ουσιαστικά παρατηρήθηκε η επιστροφή στο καθεστώς που ίσχυε πριν από την εφαρμογή του νόμου, μιας και για την κυκλοφορία τακτικού φύλλου κατά την Δευτέρα είχε προηγηθεί η εργασία την Κυριακή. Η συγκροτημένη αυτή ενέργεια ερχόταν να επιβεβαιώσει την τεράστια δύναμη που διέθετε ο Τύπος, ο οποίος, αν και δεν είχε υπάρξει η οποιαδήποτε τροποποίηση στο νομοθετικό πλαίσιο της κυριακάτικης αργίας που να επέτρεπε την εξαίρεση των εφημερίδων, έθεσε τον εαυτό του υπεράνω του νόμου.

Η ενέργεια αυτή προκάλεσε την αντίδραση της Ακρόπολης, η οποία με κύριο άρθρο της την χαρακτήρισε ως πραξικόπημα από τους διευθυντές των εφημερίδων αλλά και από τη διεύθυνση του «Κεντρικού Πρακτορείου» εφημερίδων. Η Ακρόπολη θεώρησε εμπαιγμό προς το κράτος και την κοινωνία την κοινή δήλωση των εφημερίδων και του «Κεντρικού Πρακτορείου» πως σεβόταν τους νόμους του κράτους. Δεν δίστασε να παραλληλίσει την πρακτική των εφημερίδων με την αντίστοιχη δράση των ληστών, χαρακτηρίζοντας ως μεγαλύτερο ατόπημα αυτό των εφημερίδων:

Διὰ τοῦτο ἡμεῖς τὸ πραξικόπημα τῆς Δημοσιογραφίας καὶ τοῦ Κεντρικοῦ Πρακτορείου τῶν Ἐφημερίδων τὸ θεωροῦμεν βαρύτερον, παρὰ ἐὰν ἐγένετο χθὲς ἢ σήμερον ληστοπραξία τις ἔξω τῶν Ἀθηνῶν. Ἡμεῖς νομίζομεν ὅτι τὸ τόλμημα αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀποτελεῖ εἴσοδον εἰς στάδιον ἀληθινῆς ἀναρχίας. Διότι ὅταν οἱ νόμοι καταπατοῦνται τόσῳ προκλητικῶς καὶ αὐθαδῶς, ἡ δὲ Ἐκτελεστικὴ καὶ ἡ Δικαστικὴ Ἐξουσία θεῶνται ἀπαθῶς τὴν παράβασιν, τότε ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὀνομάζεται Κράτος ἀφίνει τοιοῦτους τριγμούς, ὥστε κηρύσσεται ἀφ' ἑαυτοῦ ἐτοιμόρροπον καὶ δὲν χρειάζονται παρὰ μερικὲς αὐθάδεις μπαλταδιὲς διὰ νὰ ξαπλωθῇ φαρδὺ πλατὺ κάτω.⁵⁶⁹

Ανάλογη ήταν και η αντίδραση του Νέου Ἀστεως, το οποίο αφού κατηγόρησε τις υπόλοιπες εφημερίδες γι' αυτή την πρωτοφανή καταστρατήγηση ενός νόμου του κράτους, πληροφόρησε το αναγνωστικό κοινό πως η επιμονή του για την τήρηση του

μετὰ τραπεζῶν καὶ πρὸς ἴδρυσιν ταμείου ἀλληλοβοηθείας τοῦ προσωπικοῦ τοῦ Ἐνέου Ἀστεως, ἀλλὰ δὲν θὰ μετὰσχωμεν ἐπ' οὐδεμιᾷ περιπτώσει εἰς τὴν προτεινομένην συμφωνίαν. Ὑπῆρξαμεν οἱ συνήγοροι καὶ ἐδώσαμεν τὸ παράδειγμα τῆς ἀκριβοῦς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου», Νέον Ἀστυ, (27 Απριλίου 1910), σ. 1.

569. Βλ. «Πραξικόπημα», Ακρόπολις, (26 Απριλίου 1910), σ. 1. Η στάση της Ακρόπολης θα εκτιμηθεί ιδιαίτερα από τους τυπογράφους της εφημερίδας, οι οποίοι θα δημοσιεύσουν στις εφημερίδες μια ευχαριστία επιστολή εκφράζοντας την ευγνωμσύνη τους. Την επιστολή υπογράφουν οι κάτωθι: Ι. Παπαγιαννόπουλος (αρχιεργάτης), Ε. Ολύμπιος, Σ. Μενεξής, Ι. Κοριάνος, Α. Αλμπανόπουλος, Α. Βασιλείου, Μ. Δασκαλάκης, Ν. Μώρος, Ε. Κομνηνός. Βλ. Εφημερίς των Εργατών, (25 Απριλίου 1910), σ. 2.

νόμου απέβαινε μάταιη, και από την προσεχή Δευτέρα, 3 Μαΐου, θα επαναλάμβανε την τακτική έκδοση της Δευτέρας.⁵⁷⁰

Οι κατηγορίες, που εξαπέλυσαν τόσο η Ακρόπολη όσο και το Νέον Άστυ, δεν βρήκαν καμιά απάντηση. Αυτή η σιωπή θα εξοργίσει την Ακρόπολη, που θα χαρακτηρίσει ως συναλλαγή τη στάση εφημερίδων, «Κεντρικού Πρακτορείου» και δικαστικής εξουσίας.⁵⁷¹

Τα όσα διημείφθησαν την Δευτέρα του Πάσχα καθώς και η φημολογούμενη απόφαση για σιωπηρή κατάργηση της κυριακάτικης αργίας από τις εφημερίδες ώθησαν την Α.Α.Τ. να ζητήσει την συνδρομή του Ε.Κ.Α. Πιο συγκεκριμένα, ο Π. Αθηναίος, αντιπρόσωπος της Α.Α.Τ. στο Ε.Κ.Α. και γραμματέας του, στη συνεδρίαση της 28ης Απριλίου, αφού προχώρησε σε μια εκτεταμένη ενημέρωση προς το Διοικητικό Συμβούλιο ζήτησε την αρωγή του Ε.Κ.Α. για τη συγκρότηση πανεργατικού συλλαλητηρίου.⁵⁷² Κατέχοντας, όπως θα δούμε παρακάτω, ηγετική θέση στους κόλπους του Εργατικού Κέντρου, η Α.Α.Τ. κατόρθωσε να πετύχει τη λήψη απόφασης⁵⁷³ για την διεξαγωγή συλλαλητηρίου διαμαρτυρίας την Κυριακή 2 Μαΐου:

570. «Ἐννοεῖται ὅτι ἡμεῖς ἀπέναντι τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου, εἴμεθα διατεθειμένοι νὰ ἀψηφίσωμεν πᾶσαν ζημίαν, ἔστω καὶ ἂν μία ἀκόμη ἐφημερίς ἠκολούθει τὸ παράδειγμά μας. Ἄλλ' ἀφοῦ πᾶσαι ἀνεξαιρέτως αἱ συνάδελφοι, μετὰ τὴν ἐπὶ μῆνες καταστρατήγησιν τῆς ἀργίας διὰ τῆς ἐκδόσεως φιλολογικῶν φύλλων, ἐξέδωκαν χθὲς πλέον καὶ τακτικὸν τοιοῦτον, τὸ 'Νέον Ἄστυ' εὐρισκόμενον ἀπέναντι νόμου νεκροῦ, ὑποκύπτει τελευταῖον εἰς τὴν ἐπιβολὴν τῶν πραγμάτων», *Νέον Ἄστυ*, (27 Απριλίου 1910), σ. 1

571. «Ἡ ἀναισθησία αὐτῆς τῆς ἠθικῆς ἐπιδερμίδος τῶν κυρίων δικαστικῶν μας προξενεῖ τρόμον. Βλέπομεν καταρρέον ὅλον τὸ ἔργον τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τὴν ἀρχιπόρνην Συναλλαγὴν φτειασιδονομένην ἐνώπιον τοῦ καθρέφτου της...», «Ἡ ἀρχιπόρνη συναλλαγή», *Ακρόπολις*, (28 Απριλίου 1910), σ. 1.

572. «Μετὰ ταῦτα ὁ ἀντιπρόσωπος τῶν Τυπογράφων κ. Ἀθηναῖος ἀνακαίνοι, ὅτι οἱ ἐργάται Τυπογράφοι εὐρίσκονται ἐν ἐξεγέρσει διότι ὁ νόμος περὶ Κυριακῆς ἀργίας καταπατεῖται ὑπὸ τῶν ἐφημερίδων, τῇ ἀνοχῇ τῆς Κυβερνήσεως, εἰς ἐκ τοῦτο δὲ πιέζονται οὗτοι νὰ ἐργασθῶσι τὴν Κυριακὴν. Ὁ κ. Ἀθηναῖος ἐξακολουθῶν λέγει ὅτι ἐπιβάλλεται εἰς τὸ Κέντρον νὰ ἔλθῃ ἄρωγός ὑπὲρ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου, ὅστις ἐψηφίσθη ὑπὲρ τῶν ἐργατῶν ἰδίως, προτείνει δὲ τὴν συγκρότησιν συλλαλητηρίου πανεργατικοῦ ὅπως διαμαρτυρηθῶμεν πρὸς τὴν Κυβέρνησιν καὶ τὸν εἰσαγγελέα τοῦ Ἀρείου Πάγου διὰ τὴν μὴ τιμωρίαν τῶν παραβατῶν τοῦ ἐν λόγῳ νόμου». Βλ. *Εργατοῦπαλληλικό Κέντρο Αθηνών, Ἰδρυτικὴ πράξις σύστασης Ε.Κ.Α.: πρακτικὰ Συνεδριάσεων 1910-1914*, *Εργατοῦπαλληλικό Κέντρο Αθηνών*, Αθήνα 2004, σ. 20.

573. «Κατόπιν τῆς ἐπιμόνου ἀντιδράσεως τῶν διευθυντῶν τῶν ἐφημερίδων, ἐξαιρουμένων τῶν τῆς 'Ἀκροπόλεως' 'Ἀθηνῶν' καὶ 'Ν. Ἀστεως', κατὰ τῆς Κυριακῆς ἀργίας οἱ ὅποιοι ἐπεδίωκον παντὶ σθένει τὴν κατάργησιν αὐτῆς, ἐπειδὴ παραβλάπτονται τὰ συμφέροντά των(!) τὸ Ἐργατικὸν Κέντρον Ἀθηνῶν συνελθὼν ἀπεφάσισε, ὅπως τὴν ἐλευσομένην Κυριακὴν τὸ ἀπόγευμα διὰ πανεργατικοῦ συλλαλητηρίου ἀποτελούμενον ἀπὸ 20 καὶ πλέον ἐργατικὰ σωματεῖα ὑποδείξει εἰς τὴν Κυβέρνησιν τὴν παράνομον καταστρατήγησιν αὐτῆς καὶ ζητήσῃ τὴν λῆξιν ἔγκαιρον ἐπέμβασίν της ὡς καὶ τὴν τιμωρίαν τῶν καταστρατηγησάντων αὐτήν», *Εφημερίς των Εργατῶν*, (25 Απριλίου 1910), σ. 3.

*Ὅλοι οἱ ἐργάται τῶν Ἀθηνῶν καλοῦνται εἰς συλλαλητήριον ὑπὲρ ἀκριβοῦς καὶ γενικῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου τῆς Κυριακῆς ἀργίας, ὁ ὁποῖος ἐψηφίσθη ὑπὲρ τοῦ ἐργαζομένου λαοῦ καὶ κινδυνεύει νὰ τεθῇ εἰς ἀχρησίαν. Τὸ συλλαλητήριον θὰ γείνη πρὸ τοῦ Ἑργατικοῦ Κέντρου εἰς τὴν Πλατεῖαν τοῦ Δημοτικοῦ Θεάτρου τὴν προσεχῇ Κυριακὴν 2 Μαΐου, ὥραν 4 μ.μ.*⁵⁷⁴

Με ὄχημα τὴν Α.Α.Τ. τὸ Ε.Κ.Α. ἀρχισε ἀπὸ τὶς 26 Ἀπριλίου τὶς προετοιμασίαις γιὰ τὴ μαζικὴ καὶ ἐπιτυχὴ κατάληξιν τοῦ συλλαλητηρίου. Ἀφοῦ εξασφάλισε ἀπὸ τοὺς προέδρους τῶν σωματείων ποὺ τὸ συγκροτοῦσαν τὴ διαβεβαίωσιν γιὰ πλήρη συμμετοχὴ τῶν μελῶν τοὺς στὸ συλλαλητήριον ἀπηύθυνε ἐκκλήσιν καὶ στὰ υπόλοιπα σωματεῖα τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ, προσδοκῶντας τὴ μέγιστη δυνατὴ συμμετοχὴ. Μὲ μιὰ λιτὴ, ἀλλὰ ὡστόσο περιεκτικὴ ἐπιστολὴ, ἀφοῦ κατέδειχνε τὴν κατάφωρη παραβίασιν τοῦ νόμου τῆς Κυριακῆς ἀργίας ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες, ζητοῦσε τὴν ἀρωγὴν τῶν σωματείων αὐτῶν.⁵⁷⁵ Ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὸ *Νέον Ἄστυ* τῆς 30ῆς Ἀπριλίου, ὁ στόχος φαινόταν πὺς εἶχε ἐπιτευχθεῖ μιᾶς καὶ ἀρκετὰ σωματεῖα «ἔσπευσαν ν’ ἀπαντήσουν εὐθὺς δηλοῦντα συμμετοχὴν εἰς τὸ συγκροτηθησόμενον συλλαλητήριον».

Παράλληλα μὲ τὶς ἐπιστολὰς, τὸ Ε.Κ.Α. τύπωσε τὴν πρόσκλησιν ποὺ εἶχε δημοσιευθεῖ στὸν Τύπο καὶ τὴ μοίρασε ἀπὸ τὶς 27 Ἀπριλίου σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς ἐργάτες καὶ υπαλλήλους τῶν Ἀθηνῶν.

Οἱ παραπάνω προετοιμασίαις προμήνυναν μαζικότητα συμμετοχῇ. Λόγω τῆς φημολογίας ὅτι οἱ διαδηλωτὲς θὰ κατευθύνονταν πρὸς τὴν πρωθυπουργικὴ κατοικίαν γιὰ νὰ ἐπιδώσουν τὸ ψήφισμα τοῦ συλλαλητηρίου, ἡ Κυβέρνησις ζήτησε τὴ συνδρομὴ τῶν ἀρχῶν γιὰ τὴ διατήρησιν τῆς τάξεως.

Τὴν Κυριακὴν, 2 Μαΐου, καὶ ἀπὸ νωρὶς τὸ μεσημέρι ἀρχισε ἡ συγκέντρωσις τῶν ἐργατικῶν σωματείων στὸ Δημοτικὸ θέατρο τῆς πόλεως. Ἡ δυνατὴ βροχὴ δὲν ἐμπόδισε περισσότερους ἀπὸ 2.000 νὰ δώσουν τὸ παρόν στὸ συλλαλητήριον, εξασφαλίζοντας τὴν ὁργανωτικὴν ἐπιτυχίαν.

Στοὺς συγκεντρωμένους μίλησαν δύο μέλη τῆς Α.Α.Τ., οἱ Γ. Ἰωαννίδης καὶ Ι. Περίδης. Ὁ Ἰωαννίδης μὲ ἓνα μεστό λόγο περιέγραψε στοὺς συγκεντρωμένους τὶς

574. *Εφημερίς των Εργατών*, (25 Ἀπριλίου 1910), σ. 3.

575. «Πρὸς τοῦτο λαμβάνομεν τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσωμεν ὑμᾶς καὶ δι’ ὑμῶν τὸ Διοικ. Συμβούλιόν σας, ὅπως —ἐὰν εὐρίσκετε τὸν ἀγῶνα δίκαιον— προσέλθετε ἀρρωγοὶ αὐτοῦ, καλοῦντες τὰ μέλη τοῦ ὕφ’ ὑμᾶς σωματείου εἰς συμμετοχὴν εἰς τὸ συλλαλητήριον, ἵνα ἡ φωνὴ τῆς διαμαρτυρίας τοῦ καταπονουμένου λαοῦ καταστή ἔντονωτέρα καὶ ἐπιβλητικωτέρα», *Νέον Ἄστυ*, (30 Ἀπριλίου 1910), σ. 1.

αλλεπάλληλες παραβιάσεις του νόμου της Κυριακής αργίας από τις εφημερίδες. Ο νόμος, σύμφωνα με τον ομιλητή, δεν ήταν προϊόν της Πολιτείας αλλά αποτέλεσμα της λαϊκής θέλησης, έτσι όπως είχε εκφρασθεί από την «Ἐπανάστασιν τῆς 15ης Μαΐου». Αποτυπώνοντας την ένταση του ακροατηρίου αναρωτιέται αν «πέντε ἄνθρωποι ἴστανται ὑπεράνω τῶν νόμων καὶ περιφρονοῦσι τὰ πάντα καὶ τοὺς πάντας», πῶς μπορούν οι εργατικές τάξεις, η κινητήρια δύναμη της κοινωνίας, να είναι φιλόνομοι και φιλήσυχοι πολίτες! Και δεν θα διστάσει να προτείνει, σε περίπτωση αποτυχίας του συλλαλητηρίου, να συγκροτηθούν ένοπλα τμήματα που θα αναλάμβαναν την τήρηση των νόμων!⁵⁷⁶

Ανάλογου ύφους ήταν και ο λόγος του Ι. Περίδη, ο οποίος αφού κατηγόρησε την Πολιτεία για συναλλαγή με τους διευθυντές των εφημερίδων, ζήτησε επιτακτικά από τους συγκεντρωμένους να εξεγερθούν και «νὰ κτυπήσωμεν κατακέφαλα τὴν ἀνομίαν καὶ τὴν φαυλότητα ἢ ὁποία κινδυνεύει νὰ μᾶς ἀφαιρέσει τὸ ψωμί μας καὶ τὴν υἰεὶαν μας»! Ο Περίδης, ολοκληρώνοντας το λόγο του, πρότεινε στους συγκεντρωμένους, εκ μέρους της Α.Α.Τ., να μεταβούν σύσσωμοι στην πρωθυπουργική κατοικία και να επιδώσουν το ακόλουθο ψήφισμα:⁵⁷⁷

Τὰ ἐργατικὰ Σωματεῖα Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς... διαμαρτύρονται ἐνώπιον τῆς Κυβερνήσεως ἢ ὁποία ἀνέχεται τοιαύτην φανεράν παραβίασιν τοῦ νόμου περὶ Κυριακῆς ἀργίας ἐκ μέρους ὀργάνων τινῶν τοῦ καθημερινοῦ Τύπου τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Πρακτορείου τῶν Ἐφημερίδων.

Διαμαρτύρονται ἐνώπιον τῆς Κυβερνήσεως καὶ τοῦ Ἀνωτάτου Δικ. Συμβουλίου διὰ τὴν ὀλιγωρίαν τὴν ὁποίαν ἡ Εἰσαγγελικὴ Ἀρχὴ τῶν Ἀθηνῶν ἐπιδεικνύει ὡς πρὸς τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου καὶ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς δίκην τῶν βεβαιωθέντων παραβατῶν αὐτοῦ.

Ἐπικαλοῦνται τὴν ἀντίληψιν τῶν νομίμων τοῦ Κράτους ἐξουσιῶν καὶ περιμένουν τὴν ἄμεσον, αὐστηράν καὶ ἰσοδικαίαν δι' ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα ἐπιβολὴν τοῦ κράτους τοῦ Νόμου...

Ἐπειτα ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ ψηφίσματος το συγκεντρωμένο πλήθος κατευθύνθηκε πρὸς τὴν πρωθυπουργικὴ κατοικία, ὅπου ἡ Επιτροπὴ τοῦ συλλαλητηρίου ἀφού

576. «Ἄλλως, ἐὰν ἐξακολουθήσωμεν ἐπιδεικνύοντες τὴν ἐγκληματικὴν αὐτὴν ἀδιαφορίαν, ὡς Ἕλληνες, ἐπὶ τῶν πέριξ ἡμῶν συμβαινόντων, οὐδὲν ἄλλο θὰ πράξωμεν ἢ νὰ παρασκευάσωμεν ἓνα τάφον διὰ τὴν πατρίδα καὶ ἓνα ἄλλον τάφον διὰ τὰ ἄτομά μας», Σκριπ, (3 Μαΐου 1910), σ. 3.

577. «Ἡ Ἀδελφότης τῶν Τυπογράφων χαιρετίζουσα ὑμᾶς διὰ τὸ ὑπέρμετρον ἐνδιαφέρον καὶ τὴν προθυμίαν ὑμῶν ὅπως ἐπιβάλλεται τὸν σεβασμὸν πρὸς τοὺς νόμους παρακαλεῖ ὑμᾶς ὅπως μεταβῶμεν καὶ ὑποβάλωμεν ἔντονον διαμαρτυρίαν πρὸς τὸν κύριον Πρόεδρον τῆς Κυβερνήσεως διὰ τὴν ἀκριβῆ τήρησιν τοῦ νόμου τῆς Κυριακῆς Ἀργίας καὶ τὴν παραδειγματικὴ τιμωρίαν τῶν παραβατῶν αὐτοῦ», *Εφημερίς των Εργατών*, (9 Μαΐου 1910), σ. 2.

ανέπτυξε προφορικά τις αιτιάσεις της, παρέδωσε το ψήφισμα στον πρωθυπουργό Δραγούμη. Ο τελευταίος διαβεβαίωσε την Επιτροπή πως θα έδινε αυστηρές εντολές στον εισαγγελέα και τον διευθυντή της Αστυνομίας για πλήρη εφαρμογή του νόμου. Επίσης, υποσχέθηκε ειδικά για τις εφημερίδες, την περιφρούρηση των τυπογραφείων από αστυνομικούς για την αποτροπή παράνομων εκτυπώσεων κατά τις Κυριακές.

Στη συνέχεια, οι συγκεντρωμένοι διαδηλωτές κατευθύνθηκαν στην οικία του Υπουργού Δικαιοσύνης, Φικιώρη, όπου του επέδωσαν, επίσης, το ψήφισμα.⁵⁷⁸ Μετά την επίδοση του ψηφίσματος, οι διαδηλωτές αφού επέστρεψαν στο κέντρο της πόλης, διαλύθηκαν. Διαφορετική, ωστόσο, συνέχεια του συλλαλητηρίου δίνεται από την Ακρόπολη, σύμφωνα με την οποία κατά την επιστροφή των διαδηλωτών στο κέντρο σημειώθηκε ένταση. Μεγάλη μερίδα των διαδηλωτών τάχθηκε υπέρ της ανάληψης ιδιαίτερα δραστικών μέτρων, όπως ήταν το να επιτεθούν στα τυπογραφεία εκείνων των εφημερίδων που παραβίαζαν συστηματικά το νόμο. Οι διαδηλωτές αυτοί θεωρούσαν πως οι δεσμεύσεις του πρωθυπουργού ήταν χωρίς αντίκρισμα⁵⁷⁹ και μόνο αν έπαιρναν την κατάσταση στα χέρια τους —μέσω της αυτοδικίας— θα είχε αποτέλεσμα ο αγώνας τους. Η ψύχραιμη στάση της Επιτροπής του συλλαλητηρίου, η οποία δεσμεύτηκε πως αν οι υποσχέσεις δεν γίνονταν πράξη θα επαναλάμβανε το συλλαλητήριο, καθώς και η διακριτική παρουσία της αστυνομίας απέτρεψαν τις βιαιοπραγίες.

Σε κυβερνητική σύσκεψη που έγινε το ίδιο βράδυ, της 2ας Μαΐου, ο πρωθυπουργός Δραγούμης έδωσε εντολή στην Εισαγγελία να εισαχθούν για δίκη «έντὸς τῆς ἑβδομάδος» όλες οι καθυστερούμενες υποθέσεις παραβίασης του νόμου της Κυριακής αργίας. Εξέφρασε, επίσης, την πρόθεση να παραστεί και ο ίδιος ο εισαγγελέας ως δημόσιος κατήγορος στο Πταισματοδικείο.⁵⁸⁰

578. Στην οικία του υπουργού Δικαιοσύνης βρισκόταν και ο γενικός Γραμματέας του υπουργείου, Ν. Σαρίπολος. Από την Ακρόπολη πληροφορούμαστε και το διάλογο που διεμείφθη μεταξύ των δύο ανδρών και της Επιτροπής του συλλαλητηρίου: «Έδωσατε καὶ στὸν Πρωθυπουργό;», ἔρωτᾷ ὁ κος Φικιώρης. 'Ναί. Ἀλλὰ δὲν ἔχομεν πολλὴν πεποίθησιν κ. 'Υπουργέ, καίτοι μᾶς ὑπεσχέθη'. 'Α!', λέγει ὁ κ. Φικιώρης. 'ὁ Πρόεδρος ὅταν πῇ θὰ γείνη, θὰ γείνη!', Ακρόπολις, (3 Μαΐου 1910), σ. 3.

579. Η μεγάλη ένταση έλαβε χώρα στην οδό Αιόλου, έξω από τα τυπογραφεία Πετράκου: «... Οἱ ζῶηροὶ ἔξακολουθοῦν νὰ παρακινοῦν καὶ τοὺς ἄλλους εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου τῆς αὐτοδικίας, ἀφοῦ καὶ Εἰσαγγελία καὶ Ἀστυνομία δὲν ἐκτελοῦν τὰ καθήκοντά των», Ακρόπολις, (3 Μαΐου 1910), σ. 3.

580. Σε ερώτηση συντάκτη της Ακρόπολης προς τον πρωθυπουργό, γιατί η αστυνομία δεν διέκοπτε την εργασία σ' εκείνες τις εφημερίδες που παραβίαζαν το νόμο, εφόσον πρόκειται για αυτόφωρο αδίκημα, ο τελευταίος απάντησε πως η οδηγία της Εισαγγελίας προς την αστυνομία ήταν «ὄχι νὰ συλλαμβάνη τοὺς

Την Δευτέρα, 3 Μαΐου, η Επιτροπή του συλλαλητηρίου πραγματοποίησε παράσταση διαμαρτυρία στην Εισαγγελία του Αρείου Πάγου για την αδράνεια του εισαγγελέα Πρωτοδικών να προσαχθούν σε δίκη οι παραβάτες του νόμου της Κυριακής αργίας. Η Επιτροπή, αφού υπέδειξε περισσότερες από 500 μηνύσεις που είχαν υποβληθεί για παραβιάσεις του νόμου, σημείωσε πως καμιά από αυτές δεν είχε εκδικασθεί. Επίσης, διατύπωσε την πρόβλεψη πως η συνεχιζόμενη αδράνεια της Δικαστικής εξουσία θα επέτεινε τον αναβρασμό που επικρατούσε εντός των κόλπων της εργατικής τάξης. Ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου δεσμεύτηκε προς την Επιτροπή πως η Δικαιοσύνη θα λειτουργούσε και σύντομα όλοι οι παραβάτες του νόμου της Κυριακής αργίας θα τιμωρούνταν.

Η παράσταση διαμαρτυρίας της Επιτροπής καθώς και η πρωθυπουργική εντολή έφεραν αποτέλεσμα. Για την Πέμπτη, 6 Μαΐου 1910, ορίστηκε τακτική δικάσιμος για την παραβίαση του νόμου της κυριακάτικης αργίας από τις εφημερίδες.

Την Πέμπτη, 6 Μαΐου, πραγματοποιήθηκε στο Πταισματοδικείο η δίκη των διευθυντών των εφημερίδων που είχαν παραβιάσει το νόμο, καθώς και του διευθυντή του «Κεντρικού Πρακτορείου Εφημερίδων» Σ. Τσαγγάρη, ο οποίος είχε θέσει σε κυκλοφορία, παρά τη σχετική απαγόρευση, τα φύλλα των παραπάνω εφημερίδων. Πρώτος δικάστηκε ο διευθυντής των *Καιρών*, Πέτρος Κανελλίδης, ο οποίος είχε ως συνηγόρους υπεράσπισης τους Ν. Δημητρακόπουλο και Π. Θηβαίο. Ο Κανελλίδης ζήτησε την αθώωσή του μιας και δεν είχε προχωρήσει στην έκδοση ειδησεογραφικού φύλλου παρά μόνο φιλολογικού, το οποίο μάλιστα είχε εκτυπωθεί από το Σάββατο για να μην απασχοληθεί κανείς εργάτης την Κυριακή. Οι συνήγοροι του Κανελλίδη, κατά την αγόρευσή τους, υποστήριξαν πως οι διευθυντές των εφημερίδων δεν υπόκεινται στους περιορισμούς του νόμου. Επιπλέον, η εφημερίδα είχε παραδοθεί από το Σάββατο στο «Κεντρικό Πρακτορείο», το οποίο την ίδια ημέρα τα παρέδωσε στους εφημεριδοπώλες. Αν κάποιοι παραβίασαν το νόμο αυτοί ήταν οι πωλητές των εφημερίδων. Το δικαστήριο, στο οποίο συμμετείχε ως δημόσιος κατήγορος ο εισαγγελέας Πλημμελειοδικών Σπηλιάδης, απέρριψε το αίτημα και καταδίκασε τον Π. Κανελλίδη, αλλά και τον Σ. Τσαγγάρη και τους επέβαλε πρόστιμο 50 δραχμών.⁵⁸¹

παραβάτες, αλλά να κρατή σημείωσιν τών παραβάσεων καὶ να καταγγέλη, διότι πρόκειται περὶ ἀπλοῦ πταίσματος». Βλ. *Ακρόπολις*, (3 Μαΐου 1910), σ. 3.

581. Το δικαστήριο επέβαλλε ένα σχετικά μικρό πρόστιμο στους καταδικασθέντες. Όπως είδαμε ο νόμος προέβλεπε την επιβολή προστίμου που κυμαίνονταν από 25 έως 500 δραχμές καθώς και την επιβολή επιπλέον προστίμου για κάθε απασχολούμενο εργαζόμενο. Επειδή ήταν η πρώτη φορά που εκδικαζόταν παρόμοια υπόθεση

Οι επόμενες δύο κατηγορούμενες εφημερίδες, *Εσπερινή* και *Χρόνος*, ακολούθησαν διαφορετική, από τους *Καιρούς*, υπερασπιστική τακτική. Οι συνήγοροι υπεράσπισης, Π. Λαγοπάτης και Ι. Βλαβιανός, έγειραν ζήτημα αντισυνταγματικότητας του νόμου της Κυριακής αργίας και, επιπρόσθετα, τόνισαν προς το δικαστήριο πως ο νόμος δεν απαγόρευε την έκδοση των εφημερίδων αλλά την πώληση αυτών. Η δικονομική επίκληση της αντισυνταγματικότητας του νόμου οδήγησε τον εισαγγελέα Σπηλιάδη να ζητήσει την αναβολή της δίκης.⁵⁸²

Ο Π. Κανελλίδης, από τους *Καιρούς* της επομένης, 7 Μαΐου κράτησε μια μετριοπαθή στάση απέναντι στην καταδικαστική απόφαση του Πταισματοδικείου.⁵⁸³ Αν και θεώρησε αβάσιμη την κατηγορία, μιας και είχε εκδώσει μόνο φιλολογικά φύλλα, επανέλαβε τις γνωστές αιτιάσεις πως το «οϊκτρότατον αὐτὸ νομοθέτημα» αποτελούσε μία ακόμη προσπάθεια της Πολιτείας για περιορισμό των ελευθεριών του Τύπου.

Αντίθετα με τον Κανελλίδη, ο Π. Καλαποθάκης από τις στήλες του *Εμπρός* θριαμβολογεί με την αναβολή της δίκης. Ο συντάκτης θεώρησε πως η αναβολή της δίκης ήταν το «πρῶτο τράκο τοῦ νόμου», μιας και οι εφημερίδες δεν ήταν δυνατόν να καταδικαστούν για παράβαση την οποία δεν είχαν διαπράξει. Τα «κατηγορηθέντα» φύλλα της 5ης Απριλίου, όπως και κάθε Κυριακής είχαν ετοιμασθεί και εκτυπωθεί από την προηγούμενη ημέρα. Επίσης, δεν υπήρχε καμιά απόδειξη που να συνηγορούσε πως κατά τις Κυριακές είχε εργασθεί οποιοσδήποτε τυπογράφος ή συντάκτης.⁵⁸⁴

φαίνεται πως το δικαστήριο επέβαλλε περισσότερο ένα συμβολικό πρόστιμο παρά ακολούθησε το γράμμα του νόμου. Διαφορετικά για τον Ι. Τσαγγάρη, έπρεπε να επιβάλλει μεγαλύτερο, αναλογικά, πρόστιμο μιας και πιστοποιημένα είχε απασχολήσει αρκετούς εφημεριδοπώλες κατά την παράνομη πώληση των εφημερίδων. Για τα όσα διαδραματίστηκαν στο Πταισματοδικείο βλ. και *Χρόνος*, (7 Μαΐου 1910), σ. 4.

582. Η αναβολή της δίκης ήταν απόρροια και ενός άλλου παράγοντα: υπήρχαν κενά στο κατηγορητήριο που είχε συνταχθεί από την αστυνομική διεύθυνση, μιας και υπήρχαν λάθη τόσο στα ονόματα των διευθυντών, όσο και στις εκδόσεις αυτών (αν ήταν δηλαδή πρωινές ή απογευματινές). Βλ. *Σκριπ*, (7 Μαΐου 1910), σ. 4

583. Ο Κανελλίδης καυτηρίασε την εντολή του πρωθυπουργού να ορίσει τον Εισαγγελέα των Πλημμελειοδικών ως δημόσιο κατήγορο, θεωρώντας αυτή την ενέργεια αντισυνταγματική μιας και η νομοθετική εξουσία μ' αυτό τον τρόπο επενέβαινε στην δικαστική εξουσία: «Ἡ ἐπέμβασις τῶν διαχειριστῶν τῆς ἐκτελεστικῆς ἀρχῆς εἰς τὰ ἔργα καὶ τὰς ἀποφάσεις τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας ἐδημιούργησε πάντοτε τὴν ἀποτρεοπαιότεραν πολιτικὴν τυραννίαν», *Καιροί*, (7 Μαΐου 1910), σ. 1.

584. «Ἀλλὰ τέλος πάντων ἐὰν χθὲς ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ ἐκδίκασις τῆς περιφήμου αὐτῆς παραβιάσεως πρὸς τίνα λόγον ἐξεδόθη καταδικαστικὴ ἀπόφασις; Ποὺ ὑπῆρξε παράβασις, ὅταν ἀπεδείχθη δι' ἀναμφισβητήτων μαρτυρικῶν ἀποδείξεων ὅτι τὰ φύλλα τῆς 5ης Ἀπριλίου εἶχον φιλολογικὸν χαρακτήρα, ὅτι οὐδεὶς ἐργάτης, οὐδεὶς τυπογράφος, οὐδεὶς συντάκτης εἰργάσθη κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Κυριακῆς, ὅτι τέλος τὰ φύλλα αὐτὰ ἐξετυπώθησαν ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ νόμου ἀπὸ τὴν νύκτα τοῦ Σαββάτου δηλαδή;», *Εμπρός*, (8 Μαΐου 1910), σ. 3.

Η δίκη επαναλήφθηκε στις 18 Μαΐου και οι διευθυντές των εφημερίδων καταδικάσθηκαν σε πρόστιμο 25 δραχμών έκαστος.⁵⁸⁵ Το Πταισματοδικείο έκρινε πως τα φύλλα της 5ης Απριλίου δεν ήσαν αμιγώς φιλολογικά, αλλά περιείχαν και πληθώρα ειδήσεων —κάτι που ρητώς απαγόρευε ο νόμος— και καταδίκασε τις κατηγορούμενες εφημερίδες.

Το Εμπρός αντέδρασε τόσο για την επανάληψη της δίκης όσο και για την καταδικαστική απόφαση του Πταισματοδικείου. Αφού επανέλαβε την πάγια τοποθέτησή του για αντισυνταγματικότητα του νόμου, ισχυρίσθηκε πως η προετοιμασία και εκτύπωση των φύλλων της Κυριακής γινόταν με προσωπική εργασία των διευθυντών αλλά και συγγενών και φίλων που δεν είχαν προσκόμματα από το νόμο!⁵⁸⁶

Οι δίκες και οι καταδίκες, ωστόσο, δεν κατάφεραν να αναστρέψουν την ήδη παγιωμένη κατάσταση. Οι εφημερίδες συνέχισαν να εκδίδονται και να κυκλοφορούν κανονικά τις Δευτέρες, προσθέτοντας με τον καιρό όλο και περισσότερες «φρέσκες» ειδήσεις και μετατρέποντας το μεταβατικό «φιλολογικό» φύλλο σε αμιγώς ειδησεογραφικό. Είναι χαρακτηριστικό πως πια είχε εγκαταλειφθεί και η προσθήκη του επιθέτου «νέο» που συνόδευε τον τίτλο των εφημερίδων κάθε Δευτέρα.

Αξιολογώντας τα όσα διημείφθησαν μεταξύ των εφημερίδων από τη μια πλευρά και των εργατών τυπογράφων από την άλλη αυτούς τους πρώτους 5 μήνες από την εφαρμογή του νόμου της Κυριακής αργίας μπορούμε να σημειώσουμε τα εξής.

Οι εργάτες τυπογράφοι καθώς η συνδικαλιστική τους έκφραση, η Α.Α.Τ., υποδέχθηκαν σχεδόν ανακουφιστικά το νόμο «περί Κυριακής αργίας». Ο νόμος αποτελούσε το πρώτο θεσμοθέτημα που οριοθετούσε ένα μέρος από τον εργατικό εργασιακό χρόνο. Έμμεσα ο νόμος τοποθετούσε τους εργάτες —τους τυπογράφους στην περίπτωση μας— στο προσκήνιο. Μεταβάλλοντας το πλαίσιο αποκτούσαν υπόσταση. Δεν αποτελούσαν πια ένα μέρος της παραγωγικής διαδικασίας αλλά μετατρέπονταν σε έναν αξιόλογο συνομιλητή.

585. Οι διευθυντές που καταδικάσθηκαν ήταν οι Χαιρόπουλος, Σίμος, Ευστρατιάδης, Κύρος, Γιάνναρος και Καλαποθάκης.

586. «Ποῖος δὲ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ καταργήσῃ τὴν ἐλευθεροτυπίαν μίαν ἡμέραν τῆς ἐβδομάδος; Καὶ ποῖος δύναται νὰ ὑποχρεώσῃ ἐπὶ τέλους τὸν διευθυντὴν ἑκάστης ἐφημερίδος καὶ τοὺς συγγενεῖς ἢ φίλους του νὰ ἐργασθῶν ἂν αὐτοὶ θέλουν εἰς τὰς στοιχειοθετικὰς μηχανὰς καὶ νὰ παραγάγουν τὴν ἐργασία, ἣτις ἀπαγορεύεται κατὰ τὴν Κυριακὴν εἰς τοὺς ἐργάτας;», *Εμπρός*, (18 Μαΐου 1910), σ. 3.

Ο νόμος συμπύκνωνε τις προσδοκίες που οι τυπογράφοι είχαν εναποθέσει στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο. Με όλες τους τις δυνάμεις, και χωρίς να μεμψιμοιρούν για το χαμένο ημερομίσθιο, στήριξαν το νόμο.

Η επίμονη στάση των περισσότερων εφημερίδων να κυκλοφορούν κανονικά καταστρατηγώντας το νόμο, η αυξανόμενη πίεση από την πλευρά τις εργοδοσίας των εφημερίδων για επιπλέον εργασία καθόλη τη διάρκεια της εβδομάδας και η επιδεικτική απουσία οποιουδήποτε κρατικού ελέγχου διέψευσαν αυτές τις προσδοκίες.

Αν και επίσημα το συνδικαλιστικό τους όργανο ουδέποτε παραδέχθηκε πως υπήρχαν τυπογράφοι, που είτε γιατί ενέδωσαν στις αφόρητες πιέσεις της εργοδοσίας είτε γιατί είχαν ανάγκη από το ημερομίσθιο,⁵⁸⁷ εργάζονταν κατά τις Κυριακές, είναι φανερό πως μεμονωμένα περιστατικά παραβίασης του νόμου υπήρξαν αρκετά.

Σημαντικό μερίδιο ευθύνης στο να μην υπάρχει μια ενιαία στάση από την πλευρά των τυπογράφων είχε και η Α.Α.Τ. Έχοντας, κατά το πρώτο εξάμηνο του 1910, διασπασμένη την προσοχή της σε άλλα δύο σημαντικά μέτωπα, όπως ήταν η δημιουργία του Εργατικού Κέντρου Αθηνών καθώς και η απεργία των θερμαστών, σύρθηκε περισσότερο από τα γεγονότα παρά τα δημιουργήσε.

Η δημοσιοποίηση ανταλλαγμάτων που ζήτησαν οι τυπογράφοι για να συμφωνήσουν με τις διευθύνσεις των εφημερίδων για εργασία κατά τις Κυριακές είχε αρνητική πρόσληψη από την Κοινή Γνώμη, αλλά και από τις εφημερίδες εκείνες που είχαν στηρίξει το νόμο.⁵⁸⁸ Έναντι αυτού του κλίματος και για να αμβλυνθούν οι αρνητικές εντυπώσεις φαίνεται πως η Α.Α.Τ. εξαναγκάσθηκε να διοργανώσει το συλλαλητήριο της 2ας Μαΐου. Προς αυτή την κατεύθυνση ήταν και η επιστολή της, που μοιράστηκε στις εφημερίδες, σύμφωνα με την οποία οι 342 υπογράφωντες τυπογράφοι εφάρμοζαν απαρέγκλιτα το νόμο.⁵⁸⁹

587. Για την σημαντικότερη οικονομική απώλεια που υφίστανταν οι τυπογράφοι, βλ. παραπάνω, σημ. 566.

588. «Ἡ Ἑλληνικὴ Πολιτεία κατόπιν πολλῶν ἀγώνων ἔλαβε τέλος μίαν φροντίδα διὰ τοὺς ἐργάτας θεοσπίασα τὸν νόμον περί Κυριακῆς ἀργίας. Καὶ πάντες οἱ ὑπαγόμενοι εἰς τὸν εὐεργετικὸν τοῦτον νόμον ζηλοτύπως φρουροῦσιν αὐτόν. Τυπογράφοι τινες ὅμως ἐσκέφθησαν νὰ συνθηκολογήσουν καὶ νὰ παραχωρήσουν ἀντὶ ἀμφιβόλων ἀνταλλαγμάτων τὸν καρπὸν ἀγῶνος ὅλων τῶν ἐργατῶν τοῦ κόσμου», «Εξέγερσις ὅλων των εργατῶν διὰ την Κυριακὴν ἀργίαν», *Σκριπ*, (1 Μαΐου 1910), σ. 4.

589. Για την επιστολή βλ. *Σκριπ*, (7 Μαΐου 1910), σ. 2. Για τα ονόματα των τυπογράφων που υπογράφουν την επιστολή βλ. πίνακα 17 του παραρτήματος.

Οι περισσότερες από τις εφημερίδες αυτής της περιόδου είχαν υποστηρίξει τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο και στηρίζει τις προσπάθειές του για πραγματική ανόρθωση της ελληνικής κοινωνίας. Τι συνέβαλε, όμως, και από υποστηρικτές της κυριακάτικης αργίας οι εφημερίδες μετατράπηκαν σε φανατικοί πολέμιοί της; Είναι σαφές ότι κατά την προετοιμασία του πρώτου νομοσχεδίου —στα τέλη του 1909— δεν είχε αξιολογηθεί επακριβώς πως η εφαρμογή του νόμου ισοδυναμούσε με την απώλεια ενός φύλλου την εβδομάδα. Η συνειδητοποίηση της νέας πραγματικότητας που έφερνε ο νόμος γέννησε και τις πρώτες αντιδράσεις. Οι εφημερίδες έγιναν αρνητικές ως προς την εφαρμογή του μέτρου στο βαθμό που τις αφορούσε· δεν ήταν συλλήβδην αρνητικές προς τον νόμο. Είναι ενδεικτικό πως ο Χρόνος, η εφημερίδα που αντιπολιτεύτηκε όσο καμιά άλλη το νόμο, διέκρινε πολλά και σημαντικά οφέλη για την εργατική τάξη από την εφαρμογή της κυριακάτικης αργίας:

Ίδου λοιπόν, ὅτι ἡ Κυριακὴ ἀργία παρέχει εἰς τὰς Συντεχνίας στάδιον μέγα δράσεως κοινωνικοῦς καὶ δυναμένης σπουδαίως νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν διάπλασιν καλλιτέρων διὰ τὸ μέλλον καὶ χρησιμωτέρων πολιτῶν.⁵⁹⁰

Δεν μπορούμε να ισχυρισθούμε πως οι εφημερίδες στάθηκαν δογματικά απέναντι στο νόμο και δεν επεδίωξαν λύσεις, που πρωτίστως θα έβγαζαν εκείνες από την κρίση. Στην πορεία των γεγονότων, ωστόσο, εμφανίστηκαν αλληπάλλληλα επεισόδια αθέμιτου ανταγωνισμού μεταξύ των εφημερίδων και προσωπικών αντιπαράθεσων των διευθυντών τους εξωθώντας την κατάσταση στα άκρα.

Η μη κυκλοφορία ενός φύλλου την εβδομάδα ισοδυναμούσε, σύμφωνα με τους Καιρούς, σε απώλεια 1.000 έως 1.500 δραχμών μηνιαίως για κάθε εφημερίδα. Η παραδοχή αυτή προκάλεσε και τις δύο βασικές προτάσεις: η πρώτη, αφορούσε τη διαφορετική, χρονικά, έναρξη και λήξη της κυριακάτικης αργίας. Έτσι, η ημέρα αργίας θα ήταν από το βράδυ του Σαββάτου έως το βράδυ της Κυριακής, ακολουθώντας τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Αυτό ήταν σύννομο με το νόμο και παράλληλα θα επέτρεπε την απρόσκοπτη κυκλοφορία των εφημερίδων. Η δεύτερη πρόταση αφορούσε την εκ περιτροπής ανάπαυση των εργαζομένων στον Τύπο. Έτσι, οι εργαζόμενοι θα απασχολούνταν έξι ημέρες την εβδομάδα αλλά σε διαφορετική ημέρα ο καθένας.

590. Χρόνος, (7 Ιανουαρίου 1910), σ. 2.

Η επικράτηση, όμως, προσωπικών αντιπαράθεσεων διέσπασε τις εφημερίδες και δεν επέτρεψε στο να κατατεθεί μια επίσημη και εμπεριστατωμένη πρόταση προς την Κυβέρνηση. Αντ' αυτού, περισσότερο σπασμωδικά και χωρίς ουδεμία συγκρότηση, χρησιμοποίησαν για να προστατεύσουν τα συμφέροντά τους τα υπομνήματα άλλων επαγγελματικών ομάδων, που επίσης αντιτίθενται προς την εφαρμογή του νόμου. Εικάζουμε πως αν οι διευθυντές των εφημερίδων είχαν επιδιώξει τη συνεργασία με τους εργαζόμενούς τους, για τους οποίους άλλωστε ισχυρίζονταν πως τους αποζημιώναν καλά και τους είχαν εξασφαλίσει ικανοποιητικές συνθήκες εργασίας, θα μπορούσαν να επιτύχουν μια ικανοποιητική λύση στο πρόβλημα που ανέκυψε με την κυριακάτικη αργία. Αντ' αυτού προτίμησαν να στρέψουν τα βέλη τους στην Κυβέρνηση και επιχείρησαν να καταργήσουν το νόμο στην πράξη. Βέβαια, από την εξέλιξη των πραγμάτων φαίνεται πως η τακτική αυτή των εφημερίδων απέδωσε καρπούς μιας και η κυκλοφορία επτά φύλλων την εβδομάδα ομαλοποιήθηκε.

Σ' αυτό το σημείο χρειάζεται να σταθούμε και στο ρόλο που διαδραμάτισε το «Κεντρικό Πρακτορείο των Εφημερίδων». Ο Σ. Τσαγγάρης, ιδιοκτήτης του «Κεντρικού Πρακτορείου», που όπως ήδη έχουμε δει βρισκόταν στην ηγεσία του για 35 χρόνια (από το μακρινό 1875), επέλεξε σιωπηρά να πάρει το μέρος των εφημερίδων που αντιδρούσαν στο νόμο. Είναι πρόδηλο πως το μεγαλύτερο μέρος των εσόδων του πρακτορείου προερχόταν από τις πωλήσεις των εφημερίδων και λιγότερο από τα άλλα έντυπα (περιοδικά, βιβλία κλπ.). Το «Κεντρικό Πρακτορείο» κέρδιζε το 35% της αξίας κάθε εφημερίδας που αναλάμβανε να διαθέσει. Αν αναλογιστούμε, πως ουσιαστικά ήταν ο μοναδικός διακινητής ελληνικών εφημερίδων τόσο στην ελληνική επικράτεια όσο και στο εξωτερικό, μια ενδεχόμενη διακοπή της κυκλοφορίας των εφημερίδων για μια ημέρα κάθε εβδομάδα ισοδυναμούσε με μια σημαντικότερη απώλεια εσόδων· απώλεια, που όπως φαίνεται ούτε ήθελε, αλλά ούτε μπορούσε να επωμισθεί.

Με διάφορες ενέργειες, και χωρίς ποτέ να εμφανίζεται ως φυσικός αυτουργός αυτών επεδίωξε αρχικά να απαξιώσει το νόμο και στη συνέχεια να τον καταργήσει στην πράξη. Άλλοτε διοχετεύοντας στις εφημερίδες οργισμένα τηλεγραφήματα από πράκτορες του στην επαρχία και άλλοτε ποδηγετώντας τους εφημεριδοπώλες να υποβάλλουν υπομνήματα στο Κοινοβούλιο και πατρωνάροντας τα συλλαλητήρια διαμαρτυρίας τους. Ένα μεγάλο μερίδιο από την επιτυχία των εφημερίδων να κατορ-

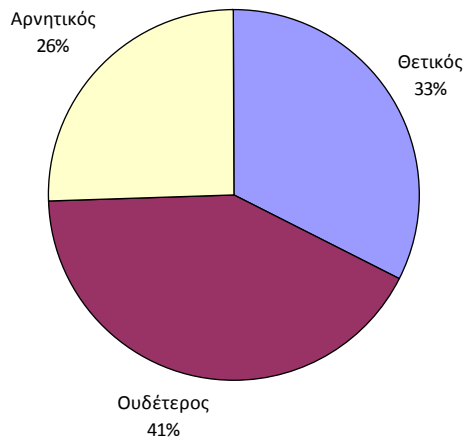
θώσουν την κυκλοφορία επτά φύλλων την εβδομάδα ανήκει, αναμφίβολα, στο «Κεντρικό Πρακτορείο» των εφημερίδων.

Το μεγάλο, χρονικά, διάστημα που το ζήτημα της κυριακάτικης αργίας ήταν στην επικαιρότητα μας επέτρεψε να ελέγξουμε τα ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά που συνόδευαν τα δημοσιεύματα του Τύπου. Μεθοδολογικά η έρευνα στηρίχθηκε στην ανάλυση περιεχομένου, που είναι αποδοτική για την έρευνα ερωτημάτων της ιστορίας του Τύπου, επειδή, ως εμπειρική μέθοδος αξιοποιεί την ποιοτική και ποσοτική ανάλυση κειμένων, διευκολύνοντας τη συστηματική περιγραφή ουσιαστικών και τυπικών χαρακτηριστικών των μηνυμάτων τους.⁵⁹¹ Μέσα από τη μελέτη του ερευνώμενου υλικού αναζητείται απάντηση στα ερευνητικά ερωτήματα, που ο σχηματισμός τους, με βάση τις κατηγορίες τους, αποτελεί το ουσιαστικότερο βήμα για την ανάλυση περιεχομένου. Η ανάλυση των δημοσιευμάτων προσανατολίζεται σε συγκεκριμένα κριτήρια τόσο της αρθρογραφίας όσο και του δημοσιογραφικού ύφους.

Για να καλυφθεί ικανοποιητικώς, ερευνητικά, το εύρος του αθηναϊκού Τύπου έγινε η επιλογή επτά εφημερίδων, οι οποίες είχαν την μεγαλύτερη κυκλοφορία και κάλυπταν το κυριότερο μέρος του πολιτικού σκηνικού: *Ακρόπολις*, *Εμπρός*, *Εφημερίς των Εργατών*, *Καιροί*, *Νέον Άστυ*, *Σκριπ* και *Χρόνος*. Εξετάζοντας διεξοδικά αυτές τις επτά εφημερίδες για το διάστημα Ιανουαρίου-Μαΐου 1910 εντοπίσαμε για το θέμα «Τύπος και κυριακάτικη αργία» 172 δημοσιεύματα. Η υπόθεση εργασίας πως τα αρνητικά δημοσιεύματα θα ήταν εκείνα που κυριάρχησαν δεν επιβεβαιώθηκε. Αντίθετα, σχεδόν τα μισά από αυτά (41%), ήταν ουδέτερα, ενώ τα αρνητικά καταλάμβαναν μόνο το 26% (βλ. γράφημα 3). Το σχήμα αυτό, ουσιαστικά, προέκυψε από την κατηγοριοποίηση των εφημερίδων με κριτήριο τη στάση τους απέναντι στο νόμο. Έτσι θετική στάση επέδειξαν το *Σκριπ* και η *Εφημερίς των Εργατών*. Αντίστοιχα, αρνητικές ήταν ο *Χρόνος* και το *Εμπρός*. Ως ουδέτερες εμφανίζονται οι *Καιροί*, το *Νέον Άστυ* και η *Ακρόπολις*.

591. Βλ. Κ. Λούλος, *Ιστορία και Τύπος: οι αθηναϊκές εφημερίδες και η περίπτωση του σκανδάλου των εξοπλισμών του 1907*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006, σ. 34.

Γράφημα 3
Κατανομή (%) δημοσιευμάτων με κριτήριο τον χαρακτηρισμό τους

Πηγή: Πίνακας 8

Διατρέχοντας τα 172 αυτά δημοσιεύματα της επίμαχης περιόδου Ιανουαρίου – Μαΐου 1910 διαπιστώνουμε μια σχετική ισορροπία αναφορικά με το μερίδιο δημοσιευμάτων των τριών τάσεων απέναντι στο νόμο. Έτσι ελαφρά υπεροχή (36%) έχουν τα δημοσιεύματα που προέρχονται από τις αντιπολιτευόμενες το νόμο εφημερίδες (*Εμπρός* και *Χρόνος*), το 33% αντιπροσωπεύει εκείνες που είναι θετικές (*Σκριπ* και *Εφημερίς των Εργατών*), ενώ το υπόλοιπο 31% ανήκει σε εκείνες που σε γενικές γραμμές διατήρησαν μια πιο ουδέτερη στάση (*Καιροί*, *Νέον Άστυ* και *Ακρόπολις*).⁵⁹²

⁵⁹². Πρέπει να επισημανθεί εδώ πως σημαντικό ρόλο είχε παίξει και η εφημερίδα *Εσπερινή*, η οποία και κράτησε μια σταθερά αρνητική στάση έναντι του νόμου. Για λόγους αντικειμενικούς δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε στα γνωστά αρχεία σώμα αυτής της περιόδου. Είναι βέβαιο πως με την προσθήκη της *Εσπερινής* τα δημοσιεύματα με αρνητικό πρόσημο θα πλησίαζαν εκείνα της κατηγορίας «ουδέτερα».

ΠΙΝΑΚΑΣ 8									
Σύνοψη αποτελεσμάτων									
ΕΙΔΟΣ		ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ		ΣΕΛΙΔΑ		ΘΕΣΗ		ΕΚΤΑΣΗ	
Κύριο άρθρο	30	Θετικός	56	1η	57	Πάνω αριστερά	71	Μονόστηλο	90
Άρθρο γνώμης	48	Ουδέτερος	72	2η	48	Πάνω δεξιά	20	Δίστηλο	58
Έρευνα - ρεπορτάζ	35	Αρνητικός	44	3η	36	Πάνω κέντρο	27	Τρίστηλο	19
Παραπολιτικό σχόλιο	5			4η	21	Κάτω αριστερά	18	Τετράστηλο	5
				5η	5	Κάτω δεξιά	7		
Είδηση	47			6η	5	Κάτω κέντρο	16		
Φωτογραφία - Γελοιογραφία	3					Μέση αριστερά	3		
Χρονογράφημα	2					Μέση δεξιά	1		
Κεφαλίδα	1					Μέση κέντρο	8		
Θεατρικό	1					Κεφαλίδα	1		
ΣΥΝΟΛΟ	172		172		172		172		172

Η εντύπωση περί της ιδιαίτερα φορτισμένης αντιπαράθεσης επιβεβαιώνεται και από τη σημαντική υπεροχή που έχουν τα πρωτοσέλιδα δημοσιεύματα (33%), που συνήθως είναι κύρια άρθρα και άρθρα γνώμης. Ακολουθούν η 2η και 3η σελίδα, με 28% και 21%, όπου κυρίως φιλοξενούνται οι ειδήσεις, τα ρεπορτάζ και ασφαλώς τα παραπολιτικά σχόλια.

* * *

Ο Χρόνος ιδρύθηκε από τον Κ. Χαιρόπουλο τον Σεπτέμβριο του 1903. Ήταν ημερήσια, πρωινή εφημερίδα, από τις σημαντικότερες αυτής της περιόδου και κυκλοφορούσε σε μεγάλο σχήμα, ήταν τετρασέλιδη και εξάστηλη. Κόστιζε 5 λεπτά και το κύριο άρθρο της δημοσιευόταν στην πρώτη σελίδα, πάνω και αριστερά. Η εφημερίδα συντάχθηκε με τους σκοπούς του Στρατιωτικού Συνδέσμου και αποτέλεσε το επίσημο όργανό του.⁵⁹³

Ο αριθμός των δημοσιευμάτων του Χρόνου για την εξεταζόμενη περίοδο είναι ο μεγαλύτερος (35)· ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως τα άρθρα γνώμης όπως

593. Βλ. Κ. Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, ό.π., τόμ. Β', σσ. 58-69 και Λ. Δρούλια-Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, ό.π., τ. 4, σσ. 369-370.

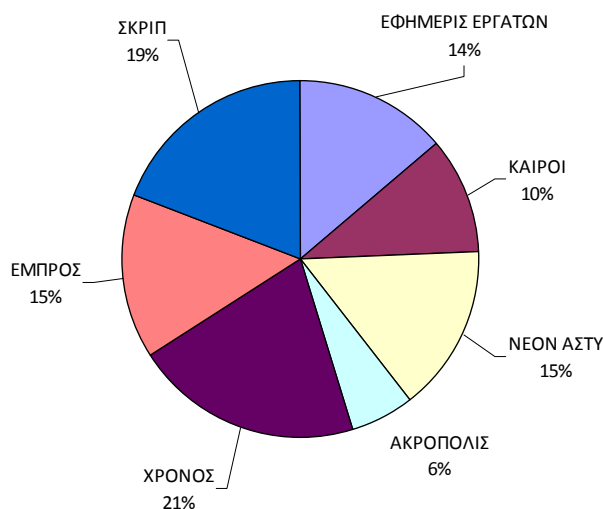
και τα κύρια άρθρα της εφημερίδας είναι τα περισσότερα (μαζί με εκείνα του *Εμπρός*). Τα ποσοτικά στοιχεία για τον *Χρόνο* είναι ενδεικτικά της στράτευσής του ενάντια στον νόμο. Από το σύνολο των 35 δημοσιευμάτων τα 18 ήταν αρνητικά και μόνο ένα υπήρξε θετικό. Αυτό μας επιτρέπει να διατυπώσουμε τη θέση ότι το χρονικό διάστημα, που οι άλλες εφημερίδες προσπαθούν να αξιολογήσουν τα γεγονότα και να καθορίσουν τη στάση τους, ο *Χρόνος* τάχθηκε ευθύς εξαρχής κατά τον νόμο της κυριακάτικης αργίας. Τέλος, ο *Χρόνος* ήταν η μοναδική εφημερίδα, που χρησιμοποίησε στην πολεμική του και τις γελοιογραφίες.

Το *Εμπρός* ιδρύθηκε το 1896 από τον Δημήτριο Καλαποθάκη. Κυκλοφορούσε συνήθως ως τετρασέλιδη εφημερίδα, ήταν εξάστηλη και κόστιζε κι αυτή 5 λεπτά. Το κύριο άρθρο της εφημερίδας δημοσιευόταν στην πρώτη σελίδα και πάνω αριστερά. Το *Εμπρός*, όπως και ο *Χρόνος* με το *Σκριπ*, ήταν από τις εφημερίδες που πραγματοποιούσαν τις περισσότερες πωλήσεις ημερήσιων φύλλων.⁵⁹⁴

Το *Εμπρός* υπήρξε μετά το *Χρόνο* η εφημερίδα που αντέδρασε στο νόμο και προσπάθησε κατ' επανάληψη να τον απαξιώσει· σχεδόν τα μισά από τα δημοσιεύματά του υπήρξαν αρνητικά (47%). Από τα 26 συνολικά δημοσιεύματα, η πλειονότητα ήταν κυρίως άρθρα (14), χωρίς να απουσιάζουν τα ρεπορτάζ (7). Είναι δηλωτικό της στάσης που επέδειξε η εφημερίδα το γεγονός πως το μεγάλο συλλαλητήριο της 2ας Μαΐου παρουσιάστηκε ως μονόστηλη είδηση στην 4η και τελευταία σελίδα της εφημερίδας. Στάση ανάλογη με το *Χρόνο*, ο οποίος δεν κάλυψε ούτε δημοσιογραφικά το γεγονός του συλλαλητηρίου.

594. Για το *Εμπρός* βλ. περισσότερα Κ. Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, ό.π., τόμ. Α', σ. 250 και Λ. Δρούλια-Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, ό.π., τ. 2, σσ. 179-181.

Γράφημα 4
Κατανομή (%) των δημοσιευμάτων ανά εφημερίδα

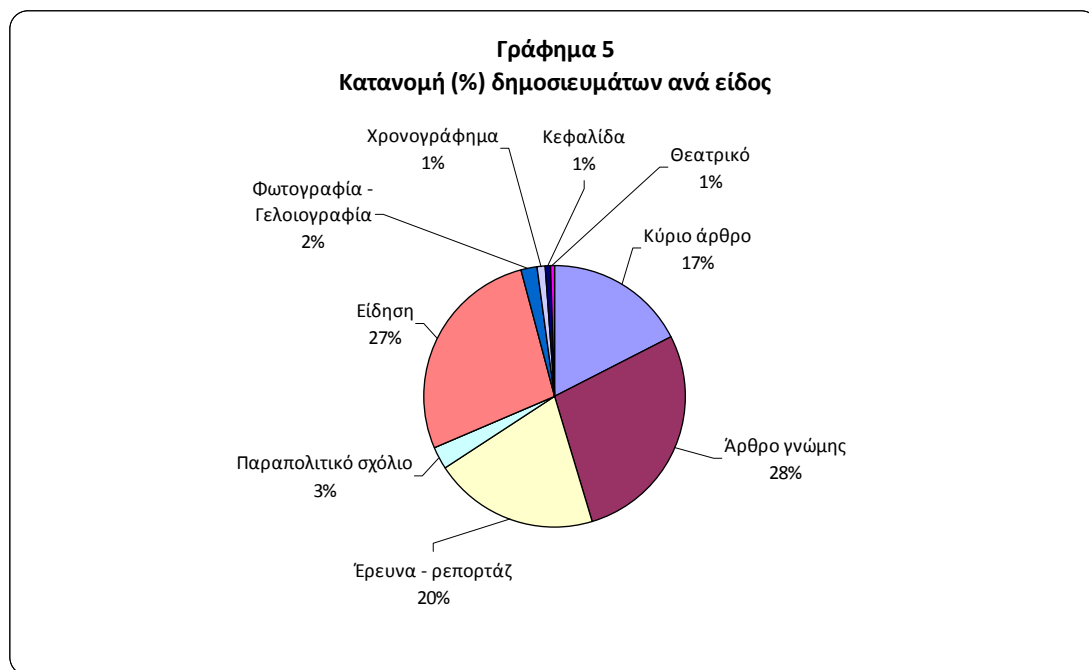

Πηγή: Πίνακας 8.

Το Νέον Άστυ, πρωινή, ημερήσια εφημερίδα ιδρύθηκε το 1901 από τον Δημήτριο Κακλαμάνο, ο οποίος είχε αποχωρήσει από τη διεύθυνση του Άστεως εξαιτίας της διαφωνίας του με τον ιδιοκτήτη της εφημερίδας Θ. Άννινο.⁵⁹⁵ Το Νέον Άστυ κυκλοφορούσε σε μεγάλο σχήμα, ήταν τετρασέλιδη, εξάστηλη και κόστιζε 5 λεπτά. Το κύριο άρθρο δημοσιευόταν στην πρώτη σελίδα πάνω αριστερά και οι ειδήσεις φιλοξενοούνταν στην πρώτη, δεύτερη και τρίτη σελίδα.

Η εφημερίδα διαδραμάτισε συνολικά έναν ουδέτερο ρόλο. Από τα 26 δημοσιεύματα της περιόδου Ιανουαρίου – Μαΐου 1910, τα 18 ήταν ουδέτερα. Επτά φορές ο νόμος της Κυριακής αργίας αποτέλεσε κύριο άρθρο της εφημερίδας, ενώ σημαντική έκταση καταλάμβαναν οι ειδήσεις και τα ρεπορτάζ. Εν κατακλείδι, μπορούμε να ισχυριστούμε πως το Νέον Άστυ διατήρησε σε όλη την περίοδο της αναταραχής την πλέον ψύχραιμη στάση, φωτίζοντας ισόποσα και τις δύο πλευρές.

595. Βλ. Κ. Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, ό.π., τόμ. Α', σσ. 216-219 και Λ. Δρούλια-Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, ό.π., τ. 1, σ. 312.

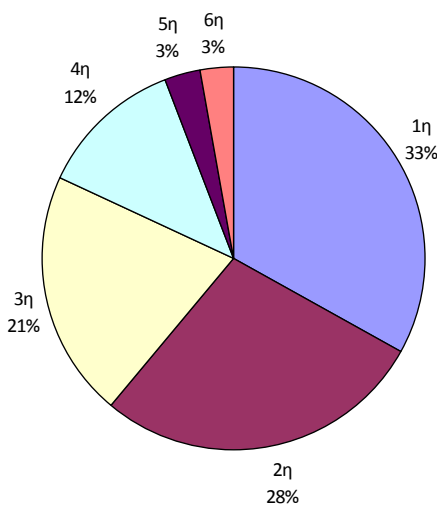
Πηγή: Πίνακας 8.

Οι *Καιροί*, με ιδιοκτήτη και διευθυντή τον Πέτρο Κανελλίδη ήταν καθημερινή, πρωινή εφημερίδα. Κυκλοφορούσε τετρασέλιδη, εξάστηλη και κόστιζε 5 λεπτά. Η εφημερίδα είχε ταχθεί υπέρ του Στρατιωτικού Συνδέσμου και στήριξε τον Ε. Βενιζέλο στο μεταρρυθμιστικό του έργο.⁵⁹⁶

Η εφημερίδα ασχολήθηκε συστηματικά με το νόμο της Κυριακής αργίας μόνο τους πρώτους 3 μήνες, με 16 από τα 18 συνολικά δημοσιεύματα. Από αυτά τα 11 (ποσοστό 61%) υπήρξαν αρνητικά. Αν και τις πρώτες μέρες εφαρμογής του νέου νόμου διατήρησε μια επιφυλακτική στάση, εκφράζοντας μάλιστα και θετικές εντυπώσεις, τελικά συνέπλευσε με το Χρόνο και το Εμπρός ενάντια στο νόμο. Είναι χαρακτηριστικό πως τα περισσότερα από τα δημοσιεύματα είναι πρωτοσέλιδα και εκφράζουν την κύρια θέση της εφημερίδας. Οι *Καιροί*, όπως είδαμε και παραπάνω, ήταν η μοναδική από τις εφημερίδες που καταδικάστηκε για την παραβίαση του νόμου.

596. Βλ. Κ. Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, ό.π., τόμ. Α', σσ. 73, 122-129· Λ. Δρούλια-Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, ό.π., τ. 2, σσ. 484-485· Ν. Μπάλτα, «Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης». Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαριλάου Τρικούπη 1881-1895, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001.

Γράφημα 6
Κατανομή (%) δημοσιευμάτων ανά σελίδα

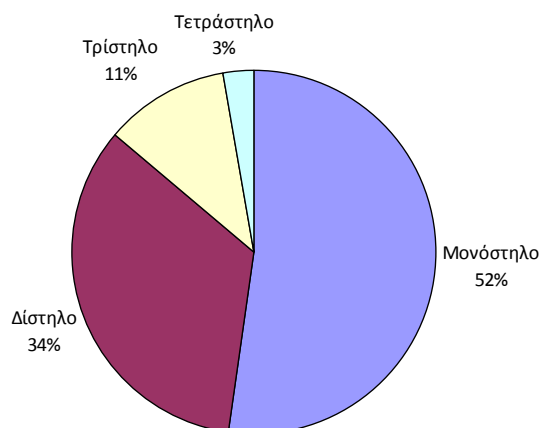

Πηγή: Πίνακας 8.

Η *Εφημερίς των Εργατών* ιδρύθηκε το 1909. Κυκλοφορούσε σε μεγάλο σχήμα, ήταν πεντάστηλη και τετρασέλιδη. Η πρώτη σελίδα της εφημερίδας εμπεριείχε σταθερά εκτός από το κύριο άρθρο, που ήταν τοποθετημένο στο επάνω μέρος, στο κέντρο της σελίδας, άρθρα γνώμης και σπανιότερα επιστολές αναγνωστών. Οι ειδήσεις και τα παραπολιτικά σχόλια ήταν τοποθετημένα στη 2η και 3η σελίδα.

Όπως ήταν αναμενόμενο οι δημοσιεύσεις της εφημερίδας με θετικό πρόσημο έναντι του νόμου κατείχαν το συντριπτικό ποσοστό. Από τα 24 συνολικά άρθρα αυτής της περιόδου τα 23 ήταν θετικά ενώ δεν υπήρξε ούτε μία αρνητική αναφορά. Η εφημερίδα, έδωσε μεγάλη βαρύτητα στην αντιπαράθεσή της με τις άλλες εφημερίδες, γεγονός που αποτυπώνεται στο ότι η πλειοψηφία των δημοσιευμάτων φιλοξενήθηκε στις δύο πρώτες σελίδες. Μαζί με το *Εμπρός*, η *Εφημερίς των Εργατών*, δημοσίευσε τα περισσότερα άρθρα γνώμης (54%).

Γράφημα 7
Κατανομή (%) δημοσιευμάτων με κριτήριο την έκταση

Πηγή: Πίνακας 8.

Η Ακρόπολη ιδρύθηκε το 1883 από τον Βλ. Γαβριηλίδη. Το 1910 η Ακρόπολη ήταν πρωινή εφημερίδα, μεγάλου μεγέθους, τετρασέλιδη και κόστιζε 5 λεπτά (αν και είχε καθιερώσει ειδική προσφορά 3 λεπτών προς όλους τους συνδρομητές της). Υπολογίζεται ότι είχε μεγάλο τιράζ, 40.000 φύλλων ημερησίως.⁵⁹⁷

Η Ακρόπολη δεν ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το ζήτημα της κυριακάτικης αργίας. Είναι χαρακτηριστικό πως εμφανίζει τα λιγότερα δημοσιεύματα (10). Σταδιακά, και κατά τους μήνες Απρίλιο και Μάιο, η στάση της διαφοροποιήθηκε· τάχθηκε ανεπιφύλακτα υπέρ του νόμου και επιτέθηκε μετωπικά έναντι των εφημερίδων που βρίσκονταν στο άλλο στρατόπεδο. Η εντύπωση της αντιπαράθεσης ενισχύεται και από το γεγονός πως το 60% των δημοσιευμάτων φιλοξενήθηκαν στην πρώτη σελίδα, ενώ το 50% ήταν κύρια άρθρα και άρθρα γνώμης.

Το Σκριπ ιδρύθηκε το 1893 από τον Ευάγγελο Κουσουλάκο ως σατιρική εβδομαδιαία εφημερίδα. Το 1910 κυκλοφορούσε καθημερινά, ήταν εξάστηλη, συνήθως εξασέλιδη και κόστιζε, επίσης, 5 λεπτά. Το κύριο άρθρο της δημοσιευόταν στην πρώτη σελίδα πάνω αριστερά. Βρισκόταν σε διαρκή ανταγωνισμό με το Εμπρός, όσον αφορά τη με-

⁵⁹⁷. Για την Ακρόπολη, βλ. Κ. Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, ό.π., τόμ. Α', σσ. 187-209, τόμ. Β', σσ. 272-285 και Λ. Δρούλια-Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, ό.π., τ. 1, σσ. 158-160.

γαλύτερη κυκλοφορία, που σύμφωνα με την εφημερίδα ξεπερνούσε τα 15.000 φύλλα ημερησίως.⁵⁹⁸

Το Σκριπ, από την αρχή της εφαρμογής του νόμου, κράτησε την ίδια, απαράλλαχτη στάση. Ήταν θετικό έναντι του νόμου και αντιπαρατέθηκε μέσα από κύρια άρθρα εκείνες τις εφημερίδες που παραβίαζαν το νόμο. Αυτή η στάση στάθηκε αφορμή στο να δεχθεί και προσωπικές επιθέσεις ο διευθυντής της, Γρηγόριος Ευστρατιάδης.

Η εφημερίδα ήταν η δεύτερη μετά το Χρόνο σε αριθμό δημοσιευμάτων (33). Από αυτά τα δημοσιεύματα το 50% είχαν θετικό πρόσημο ενώ το άλλο 50% ήταν ουδέτερα. Ήταν η μοναδική εφημερίδα με αναφορές και στις έξι σελίδες της, με σχετική ισορροπία σε αριθμό, αν και υπήρχε μια ελαφρά υπεροχή των πρωτοσέλιδων δημοσιευμάτων.

* * *

Παράλληλα με τις κινητοποιήσεις για το ζήτημα της κυριακάτικης αργίας η Α.Α.Τ. επέδειξε σημαντική δραστηριότητα και σε άλλους τομείς. Για τον απεργιακό αγώνα των θερμαστών του Πειραιά, η Α.Α.Τ. πραγματοποίησε έκτακτη Γενική Συνέλευση που πραγματοποιήθηκε σε αίθουσα του Ε.Κ.Α., και έπειτα από μια σύντομη εισήγηση του προέδρου της, αποφασίστηκε η σύμπλευση και η στήριξη των απεργών μηχανικών και θερμαστών και προσέφερε το ποσό των χιλίων δραχμών για τη συνέχιση του απεργιακού αγώνα. Όλα τα παραπάνω συμπεριλήφθηκαν στο ακόλουθο ψήφισμα, που παραδόθηκε στην απεργιακή επιτροπή:

Ἀπευθύνει ἐγκάρδιον χαιρετισμὸν πρὸς τοὺς ἀπεργοὺς συναδέλφους, τοὺς συγχαίρει διὰ τὴν στάσι των, καί, ἐν ὀνόματι τῆς ἀλληλεγγύης καὶ τοῦ δικαίου τῆς ἀπεργίας τάσσεται εἰς τὸ πλευρόν των, ὡς πρώτην δ' ἐνθάρρυνσιν παρέχει εἰς αὐτοὺς ἐκ τοῦ ταμείου της δρχ. χιλίας. Ὑπακούσα δὲ εἰς τὴν πρόσκλησιν τοῦ «Ἐργατικοῦ Κέντρου Ἀθηνῶν» θὰ συμμετάσχη σύσσωμος εἰς τὸ πανεργατικὸν συλλαλητήριον, τὸ ὑπὲρ αὐτῶν ὀργανούμενον.⁵⁹⁹

598. Βλ. Κ. Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, ό.π., τόμ. Α', σσ. 237-241 και Λ. Δρούλια-Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, ό.π., τ. 4, σ. 107.

599. *Εφημερίς των Εργατών*, (18 Απριλίου 1910), σ. 2.

Στο συλλαλητήριο των απεργών θερμαστών του Πειραιά, που έλαβε χώρα την Κυριακή 11 Απριλίου 1902 στους στύλους του Ολυμπίου Διός, η Α.Α.Τ. έλαβε σύσσωμη μέρος και διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο σ' αυτό. Οι απεργοί συγκεντρώθηκαν στα γραφεία του Ε.Κ.Α., όπου τους υποδέχθηκαν τα μέλη κι άλλων εργατικών σωματείων, πρωτοστατούντος της Α.Α.Τ.

Εξαιτίας της προβλεπόμενης μαζικής συμμετοχής στο συλλαλητήριο, ο διευθυντής της αστυνομίας Ι. Δαμηλάτης, προσκάλεσε στο γραφείο του τους εκπροσώπους των Συντεχνιών, του Ε.Κ.Α. και της Α.Α.Τ. Στους προέδρους των Συντεχνιών και του Ε.Κ.Α. συνέστησε την αποχή από το συλλαλητήριο, ενώ κατέστησε τον Σ. Θεοδωρόπουλο, πρόεδρο των τυπογράφων, υπεύθυνο για την διατήρηση της τάξης.⁶⁰⁰ Οι νουθεσίες του Δαμηλάτη καρποφόρησαν. Μόνο τα σωματεία των τυπογράφων, ραπτεργατών, λατόμων, σιγαροποιών και μαρμαρογλυπτών έλαβαν μέρος στο συλλαλητήριο. Παρά την αποχή των υπόλοιπων εργατικών σωματείων η συμμετοχή ήταν μαζική. Στα μέλη των παραπάνω σωματείων προστέθηκαν περισσότεροι από δύο χιλιάδες απεργοί, οι οποίοι κατέφθασαν στους στύλους του Ολυμπίου Διός, αφού διήλθαν πεζή τη Λ. Συγγρού.⁶⁰¹

Στους συγκεντρωμένους απεργούς μίλησε ο εκπρόσωπος της «Κοινωνιολογικής Εταιρίας», Π. Αραβαντινός, ο οποίος αφού περιέγραψε το ιστορικό της απεργίας και υπενθύμισε τα δικαιώματα των εργατών, κατηγόρησε την Κυβέρνηση πως συνηγορούσε τους εφοπλιστές τροφοδοτώντας τους με έναν απεργοσπαστικό μηχανισμό, αποτελούμενο από άνδρες του Πολεμικού Ναυτικού. Ο εκπρόσωπος των απεργών, Εργίνης, αφού έλαβε το λόγο και περιέγραψε τα δεινά που υφίστανται οι θερμαστές, ευχαρίστησε τα σωματεία για την υλική και ηθική τους συμπαράσταση.

Στο συλλαλητήριο μίλησε ως εκπρόσωπος του Ε.Κ.Α. και ο τυπογράφος Ν. Μώρος, μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Α.Α.Τ. Ο Μώρος, με μια ενθουσιώδη ομιλία, η οποία συνάρπασε το πλήθος,⁶⁰² εξέφρασε την πεποίθησή του για την τελική νί-

600. Ο διευθυντής της Αστυνομίας εκλογίκευσε τις νουθεσίες του υποστηρίζοντας πως δεν θα ήταν ωφέλιμο για τη χώρα να δίνεται η λανθασμένη εικόνα της ακυβερνησίας. Επιπλέον, η επιλογή του Σ. Θεοδωρόπουλου ως κύριου αποδέκτη των συστάσεων του Δαμηλάτη, προσδίδει κύρος τόσο στον ίδιο όσο και στην Α.Α.Τ. ως ηγήτορες των εργατικών διεκδικήσεων.

601. Για τη μαζικότητα της συμμετοχής στο συλλαλητήριο κάνουν λόγο όλες οι αθηναϊκές εφημερίδες. Η *Εφημερίδα των Εργατών* προσδιορίζει τον συνολικό αριθμό των συγκεντρωμένων σε περισσότερους από τρεις χιλιάδες.

602. «Άδελφοί ἐργάται, ὑπερφηανευόμεθα καὶ ἡμεῖς οἱ ἐν Ἀθήναις ἐργάται μετέχοντες τοῦ πανδήμου τούτου συλλαλητηρίου ὅπερ κατὰ τὴν κοινὴν ἀντίληψιν ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον βῆμα τῆς μελλούσης νὰ ἐκραγῇ

κη των απεργών. Και στο τέλος της ομιλίας του ανέγνωσε το ψήφισμα του Ε.Κ.Α., που θα κατέθεταν στον πρωθυπουργό Δραγούμη. Το ψήφισμα του Ε.Κ.Α. στηλίτευε την κυβερνητική πρωτοβουλία για αναπλήρωση των απεργών με απεργοσπάστες του Πολεμικού Ναυτικού και απαιτούσαν την παρέμβαση του πρωθυπουργού για την παραδοχή των δίκαιων αιτημάτων των απεργών.

Χαιρετισμό στους συγκεντρωμένους έστειλε και ο Δρακούλης, ο οποίος απουσίαζε στην Κρήτη, μέσω του Β. Δουδούμη, εκπροσώπου του «Συνδέσμου των Εργατικών Τάξεων της Ελλάδας».

Ύστερα από την επεισοδιακή επίσκεψη στην πρωθυπουργική οικία επί της οδού Αμαλίας και την απόσπαση από τον τελευταίο της θετικής αντιμετώπισης των αιτημάτων τους,⁶⁰³ ο Σ. Θεοδωρόπουλος εκφώνησε έναν πύρινο λόγο στους απεργούς:

Μοῦ ἐβιδώθησαν εἰς τὴν μνήμην καὶ θὰ σᾶς τὸ εἰπῶ διὰ νὰ τὰ βιδώσετε καὶ σεῖς εἰς τὴν ἰδικήν σας μνήμην τὰ λόγια αὐτά, τὰ ὁποῖα εἶπεν εἰς τὴν γαλλικὴν βουλὴν πρὸς τοὺς βουλευτὰς πρὸ ὀλίγων ἐβδομάδων ὁ ὑπουργὸς τῆς Ἑργασίας: «Πᾶν ὅ,τι δίδετε εἰς τὸν ἐργάτην δὲν εἶνε παροχή, εἶνε ἐπιστροφή. Εἶνε μερικὴ καταβολὴ ἀπέναντι ὀλικοῦ χρέους ὀφειλομένου εἰς αὐτόν. Ὅ,τι καὶ

ποτὲ ἐργατικῆς ἐπαναστάσεως. Ναί. Τῆς μεγάλης ἐργατικῆς ἐπαναστάσεως ἥτις θὰ ἔλθῃ αὐστηρῶς νὰ τιμωρήσῃ τοὺς ἐπιτηδεῖους ἐκμεταλλευτὰς τοῦ ἰδρώτος σας, ὦ! συμπαθεῖς τῆς θαλάσσης ἐργάται καὶ ἐκείνους οἵτινες μετ' αὐτῶν συνεργαζόμενοι ἐπιδιώκουν δι' ὅλων τῶν μέσων τὴν ματαίωσιν τοῦ μεγάλου καὶ ἱεροῦ ἀγῶνος Σας... Νικῶντες, ἡμεῖς μὲν ὅλοι θὰ ἀνέλθωμεν μίαν ἔτι βαθμίδα τῆς κοινωνικῆς ἐπάλξεως ἢ δὲ ἀστόργως καὶ ἐγκληματικῶς φερομένη πρὸς ἡμᾶς Πολιτεία θὰ κρυβῇ διὰ παντὸς ὅπισθεν τῶν μυστηριωδῶν παραβάν ὅπου συγκροτοῦνται τὰ ἐθνοκτόνα Συμβούλια καὶ κανονίζονται τὰ ἀτομικὰ συμφέροντα...», *Εφημερίς των Εργατών*, (18 Απριλίου 1910), σ. 2.

603. Έξω από την οικία του Δραγούμη, για την αποφυγή δυσάρεστων εξελίξεων, βρίσκονταν οι αρχηγοί της αστυνομίας συνεπικουρούμενοι από μια διμοιρία χωροφυλάκων. Η απόσπαση της δέσμευσης του Δραγούμη για άμεση ανάκληση των αποσπασμένων μηχανικών και θερμαστών του Πολεμικού Ναυτικού προήλθε μετά από τη βίαιη απώθηση των έφιπων αστυνομικών δυνάμεων και τη δυναμική διεκδίκηση από τους απεργούς. Χαρακτηριστική των συμπλοκών που διαδραματίστηκαν στη Λ. Αμαλίας είναι η περιγραφή της *Εφημερίδας των Εργατών*, στο φύλλο της 18ης Απριλίου: «Κατὰ τῶν ἐπελαυνόντων χωροφυλάκων ἀντέστησαν οἱ διαδηλωταὶ μεταχειρισθέντες τὰς ράβδους τῶν πρὸς ἄμυνα... Ἄγρια σκηναὶ ἀπειλοῦνται πρὸς στιγμὴν πρὸ τῆς οἰκίας αὐτοῦ τοῦ κ. Πρωθυπουργοῦ καὶ ὑπὸ τὰ ὄμματα τοῦ διευθυντοῦ τῆς ἀστυνομίας. Δύο τρεῖς χωροφύλακες ἀφοπλίζονται ὑπὸ τῶν ἀπεργῶν οἵτινες τοὺς ἀφαιροῦν τὰ σπαθιά καὶ τὰ περιστροφά. Ἐνας μάλιστα ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἀπεργῶν στρέφει τὴν κάννην τοῦ περιστρόφου ἀπειλῶν πρὸς τὸ μέρος τῶν χωροφυλάκων καὶ τοῦ κ. Δαμηλάτη. Ἄλλος χωροφύλαξ τραυματίζεται εἰς τὸ πρόσωπον. Ὁ Πρωθυπουργὸς κ. Δραγούμης πληροφορηθεὶς τὰ συμβαίνοντα καταταράσσεται καὶ σπεύδει νὰ ἐξέλθῃ εἰς τὴν θύραν τῆς οἰκίας τοῦ ἀσκεπῆς...».

ἂν τοῦ κάμετε, οὐδέποτε θὰ κατορθώσετε νὰ τὸν ἐξοφλήσετε ἕως ὅτου ὠργανωμένος καὶ δυνα-
τὸς θὰ πάρῃ ὀπίσω τὸ ὄλον, τὸ ὁποῖον τοῦ ἀνήκει.⁶⁰⁴

* * *

Το καλοκαίρι του 1910 ἡ Α.Α.Τ. ἀνέθεσε σε δύο γιατρούς νὰ ἐπισκεφθοῦν τὰ τυπο-
γραφεία τῆς πρωτεύουσας, νὰ ἐλέγξουν τὶς συνθήκες υγιεινῆς καὶ νὰ συντάξουν μιὰ
ἐκθεση, ὅπου θὰ περιελάμβανε τὶς προτάσεις τοὺς γιὰ τὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν
υγιεινῆς στα τυπογραφεία.

Στις 4 Οκτωβρίου 1910, οἱ γιατροὶ Ἀντ. Κάρκας καὶ Δ. Κυρμίρης, ἀπέστειλαν στο
Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Α.Α.Τ. τὴν ἐκθεση τοὺς, ὅπου ἐπισημαῖναν ἐννέα ἀπαραί-
τητους ὁρους υγιεινῆς γιὰ τὴν ομαλὴ ἀσκήση τοῦ τυπογραφικοῦ ἔργου.

Ἡ ἐκθεση συνοψίζεται στα ἐξῆς:

1) Αἰθουσες. Ὁ πρῶτος σημαντικὸς παράγοντας ποὺ ἐπιβαρύνει τὴν τυπογραφι-
κὴ ἐργασία εἶναι οἱ αἰθουσες ὅπου φιλοξενούνται οἱ ἐργαζόμενοι καὶ τὰ μηχανήματα
τῆς παραγωγῆς. Γιὰ νὰ εἶναι ικανοποιητικοὶ οἱ χώροι τῶν τυπογραφείων ἀπὸ ἀποψη
υγιεινῆς δὲν θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχουν αἰθουσες ἐργασίας σε ὑπόγεια καὶ με ελάχιστο
ὑψος 4-5 μέτρα.⁶⁰⁵

2) Εξαερισμός. Στις αἰθουσες τῶν τυπογραφείων συνήθως ἐργάζονται ἀρκετὰ
ἄτομα σε πολὺ κοντινὴ ἀπόσταση ὁ ἓνας με τὸν ἄλλο καὶ γι' αὐτὸ ἀπαιτεῖται νὰ ὑ-
πάρχει ἐπαρκὴς εξαερισμός.⁶⁰⁶ Αὐτὸ δύναται νὰ ἐπιτευχθεῖ με τὴν ὑπαρξὴς πολλῶν
παραθύρων, ποὺ περιοδικὰ θὰ ἀνοίγονται.

3) Φωτισμός. Ἐπιβάλλεται νὰ ὑπάρχει ἀρκετὸς φωτισμός στις αἰθουσες ἀλλὰ
καὶ δίπλα στον κάθε ἐργαζόμενο, ἔτσι ὥστε ὁ τελευταῖος νὰ διευκολύνεται στὴν ἐρ-
γασία τοῦ καὶ νὰ προφυλάσσεται ἀπὸ τὴν ἀναπόφευκτη μυωπία.

604. Σκριπ, (13 Ἀπριλίου 1910), σ. 4.

605. «Διὰ τοῦτο δέον αἱ αἰθουσαι τῶν ἐργαζομένων νὰ εἶνε τοῦλάχιστον ἰσόγειοι, νὰ ἔχωσιν ὕψος 4-5
μέτρων καὶ διαστάσεις τοιαύτας, ὥστε ν' ἀναλογῇ δι' ἕκαστον ἐργάτην χώρος τοῦλάχιστον 10 κυβικῶν μέτρων
μετὰ προσαγωγῆς ἀέρος 20 κυβικῶν μέτρων δι' ἕκαστον», βλ. Ἀλληλοβοηθητικὴ Ἀδελφότης τῶν Τυπογράφων,
Υπόμνημα πρὸς τὴν Διπλὴν Βουλὴν, ὁ.π., σ. [1].

606. «...διότι ὅταν ὁ ἀῆρ τῶν αἰθουσῶν εἰς ἃς ἐργάζονται πολλὰ ἄτομα δὲν ἀνανεοῦται, εἶνε
ὕποχρεωμένα τὰ ἄτομα ταῦτα νὰ ἀναπνέωσιν ἀέρα πλήρη δυσόσμων ἀερίων καὶ ἐπιβλαβῶν, ἅτινα προέρχονται
ἐκ τῆς ἀποσυνθέσεως, εἴτε τῆς ἀκαθαρείας τῆς ἐπὶ τοῦ σώματος καὶ τῶν ἐνδυμάτων τοῦ ἐργάτου ὑπαρχούσης,
εἴτε τῆς ρυπαρίας τῆς πληρούσης τὸ δάπεδον καὶ τοὺς τοίχους, εἴτε ἐκ τοῦ ἀντιμονίου, ὅπερ περιέχουσι τὰ
τυπογραφικὰ στοιχεῖα», βλ. Ἀλληλοβοηθητικὴ Ἀδελφότης τῶν Τυπογράφων, Υπόμνημα πρὸς τὴν Διπλὴν Βουλὴν,
ὁ.π., σ. 2.

4) *Καθαριότητα* (γενικά). Κρίνεται απαραίτητο να υπάρχει συχνή καθαριότητα των δαπέδων και των τοίχων των τυπογραφείων. Για την επίτευξη αυτού του στόχου είναι καλό να υιοθετηθούν για το δάπεδο και τους τοίχους υλικά που μπορούν εύκολα να καθαρισθούν και να πλυθούν.

5) *Καθαριότητα* (νιπτήρες). Πρέπει σε κάθε αίθουσα να υφίσταται ικανοποιητικός αριθμός νιπτήρων έτσι ώστε οι εργαζόμενοι να απαλλάσσονται από τις δηλητηριώδεις ουσίες που επισωρεύονται στα τυπογραφικά στοιχεία.

6) *Καθαριότητα* (τουαλέτες). Αναγκαίος αριθμός αποχωρητηρίων και πρόνοια για τακτική απολύμανση.

7) *Πρόληψη μεταδοτικών ασθενειών*. Επειδή μεταξύ των εργαζομένων είναι αναπόφευκτο να υπάρχουν και εργαζόμενοι που πάσχουν από μεταδοτικά νοσήματα και ιδιαίτερα από φυματίωση, θα πρέπει η διεύθυνση εκάστοτε τυπογραφείου να διαθέτει αρκετά δοχεία για την αποφυγή περαιτέρω μεταδόσεως των ασθενειών.⁶⁰⁷

8) *Ωράριο εργασίας*. Ανώτερο επιτρεπόμενο ωράριο εργασίας θα πρέπει να είναι το οκτάωρο. Θα πρέπει, επίσης, να ληφθεί ιδιαίτερη μέριμνα για τους εργαζόμενους εκείνους που απασχολούνται με νυχτερινό ωράριο.⁶⁰⁸

9) *Παιδική εργασία*. Να απαγορεύεται σε παιδιά ηλικίας κάτω των 16 ετών να γίνονται δεκτά προς εκμάθηση της τυπογραφικής τέχνης.

Έχοντας εδραιωθεί ως το κύριο συνδικαλιστικό όργανο των εργατών τυπογράφων, η Α.Α.Τ. υπέβαλλε ένα υπόμνημα προς τη Διπλή Βουλή, όπου σκιαγραφούσε την κατάσταση που επικρατούσε στα τυπογραφεία αλλά και συμπεριελάμβανε μια σειρά από προτάσεις του κλάδου. Το υπόμνημα συντάχθηκε μετά την αξιοποίηση της έκθεσης των γιατρών και περιελάμβανε τα εξής:⁶⁰⁹

607. «... δέον να υποχρεούται ο καταστηματάρχης να ἔχη ἀρκετὸν ἀριθμὸν πτυελιστρῶν, εἰς ἃς πτύωσιν οἱ ἐργαζόμενοι, ἀπαγορευμένουν ἐπὶ ποινῇ προστίμου τοῦ πτύειν ἐπὶ τοῦ δαπέδου, διότι τὸ τοιοῦτον ἀποτελεῖ τὸν μεγαλεῖτερον κίνδυνον τῆς μεταδόσεως τῆς φυματίωσεως», βλ. Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων, *Υπόμνημα προς την Διπλήν Βουλή*, ὁ.π., σ. 2.

608. «Οἱ ἐργαζόμενοι δὲ τὴν νύκτα παθαίνουνσι καὶ ἐξάντλησιν τοῦ ὀργανισμοῦ ἐκ τῆς ἀϋπνίας καὶ εἶνε εὐκολώτερον προσβαλλόμενοι ἐκ τῆς φυματίωσεως, ἀποδειχθέντος ἐκ τῆς στατιστικῆς ἣν μᾶς ὑπεβάλλατε, ὅτι ἐξ 100 ἀποθανόντων εἰς διάστημα 14 ἐτῶν οἱ 25 ἀπέθανον ἐκ φυματίωσεως καὶ ἦσαν ἐκ τῶν ἐργαζομένων τὴν νύκτα οἱ πλεῖστοι», βλ. Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων, *Υπόμνημα προς την Διπλήν Βουλή*, ὁ.π., σ. 3.

609. Η εισαγωγή του υπομνήματος προς τους αντιπροσώπους της Βουλής μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένα κείμενο που διέπεται από έντονο συναισθηματισμό. Και ασφαλώς ο συντάκτης του κειμένου θα πρέπει να ήταν κάποιος που γνώριζε καλά την ελληνική γλώσσα και διέθετε και κάποιας μορφής λογοτεχνικού ταλέντου:

1) *Περί ελαττώσεως των ωρών εργασίας.* Εξαιτίας του χαρακτήρα της εργασίας, οι τυπογράφοι εργάζονται όρθιοι, σε ένα θορυβώδες και ιδιαίτερα μολυσμένο περιβάλλον. Η καθημερινή εργασία 10-12 ωρών σε ένα τέτοιο περιβάλλον προκαλεί μια σειρά νοσημάτων, μη αναστρέψιμων, όπως οφθαλμικά, νευρικά, ψυχικά κλπ. Η πρόταση της Α.Α.Τ. ήταν η οκτάωρη εργασία για τους εργαζόμενους την ημέρα και η επτάωρη νυχτερινή εργασία.⁶¹⁰

2) *Υγιεινή των τυπογραφείων.* Ελάχιστα ήταν τα τυπογραφικά καταστήματα στην πόλη των Αθηνών, που λιγότερο ή περισσότερο πληρούσαν τις στοιχειώδεις συνθήκες υγιεινής. Όλα τα υπόλοιπα, με κανέναν τρόπο δεν μπορούσαν να ονομαστούν ως τυπογραφεία μιας και ήταν «σκοτεινά, άνηλια, υγρά, στενόχωρα μηδόλως αεριζόμενα». Αλλά και ο αριθμός εκείνων που εργάζονταν σ' αυτές τις «τρώγλες» ήταν υπερδιπλάσιος από εκείνων που οι κανόνες υγιεινής υπαγόρευαν.

3) *Περί μαθητευομένων.* Ιδιαίτερη μνεία έκανε το υπόμνημα σε ένα ιδιαίτερα ευαίσθητο θέμα, εκείνο των μαθητευομένων. Ήταν σύνηθες, όπως είδαμε και παραπάνω, στο χώρο των τυπογραφείων να εισέρχονται νέοι για την εκμάθηση της τυπογραφικής τέχνης από την ηλικία των 10 ετών. Αναπόφευκτο, ασφαλώς, αποτέλεσμα της πολύ μεγάλης εξειδίκευσης που απαιτούνταν για την άσκηση του επαγγέλματος του τυπογράφου. Εξαιτίας, όμως, των ακατάλληλων συνθηκών που περιγράφηκαν παραπάνω, ήταν προφανές πως οι μαθητευόμενοι που εισέρχονταν στο επάγγελμα ήταν εξαιρετικά ευάλωτοι στο πλήθος των νοσημάτων που μάστιζαν τον χώρο. Επομένως, και ως έργο «ύψιστης φιλανθρωπίας» έπρεπε να θεσμοθετηθεί νομοθετικά το όριο των 16 ετών για την είσοδο στο επάγγελμα.

«Κρούσματα μολυβδιάσεως καὶ ἐν γένει δηλητηριάσεως δι' ἀντιμονίου καθημερινῶς σημειοῦνται μεταξύ ἡμῶν. Τὴν ἡμετέραν τάξιν μαστίζει κυριολεκτικῶς ἡ ἀνθρωποφθόρος φυματίωσις· ὠχροὶ καὶ κίτρινοι, ὄρθιοι ἀπὸ πρωῒας μέχρις ἑσπέρας ἐξαντλούμενοι σωματικῶς καὶ πνευματικῶς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μέσα εἰς τρώγλας καὶ καταγῶγια καὶ μίαν ἀτμόσφαιραν ἀπόζουσαν κυριολεκτικῶς ἐκκορευμένην ἀπὸ ἀέρια δηλητηριώδη καὶ κακῶς διαιτώμενοι λόγῳ ἀθλίων συνθηκῶν περὶ τὴν πληρωμὴν, διεξάγομεν ἡμεῖς κατ' ἐξοχὴν ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην ἐργατικὴν τάξιν ἀπεγνωσμένως τὸν πρὸς τὸν θάνατον ἀγῶνα», βλ. Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων, *Υπόμνημα προς την Διπλήν Βουλή*, ὁ.π., σ. 3. Από το παραπάνω απόσπασμα μπορούν να συναχθούν δύο κύρια συμπεράσματα: α) μια κραυγή απόγνωσης για τις συνθήκες εργασίας των εργατών τυπογράφων και β) την ανάληψη εκ μέρους των εργατών τυπογράφων της ευθύνης για την έξοδο όλων των εργατικών στρωμάτων από το ζοφερό παρόν.

610. Το αίτημα για οκτάωρη εργασία θα αποτελέσει σημαία για όλες τις μετέπειτα διεκδικήσεις των εργατών τυπογράφων. Από το υπόμνημα πληροφορούμαστε, επίσης, πως η συνηθισμένη ημερήσια εργασία ήταν 11 ώρες (7 το πρωί έως 7 το βράδυ, μια διάλειμμα μίας ώρας το μεσημέρι, 12-1). Αντίστοιχα για τη νυχτερινή εργασία είχε παγιωθεί η εργασία των 9 ωρών (από τις 7 το απόγευμα έως τις 4 τα ξημερώματα).

4) *Η Κυριακή αργία*. Άλλο μείζον θέμα, που απασχόλησε του τυπογράφους ήταν η αργία της Κυριακής. Το υπόμνημα περιέγραφε την κατάσταση που επικρατούσε σχετικά με την ανάπαυση της Κυριακής στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες και προσδιόριζε, επίσης, τα σημαντικά οφέλη που θα αποκόμιζαν οι εργαζόμενοι από την εφαρμογή του μέτρου.⁶¹¹ Η ελληνική Βουλή είχε ήδη ψηφίσει νόμο «περί της Κυριακής αργίας» αλλά, όπως σημείωνε το υπόμνημα, αυτός ο νόμος καταστρατηγούνταν από τους διευθυντές των εφημερίδων. Πρότεινε επίσης και δύο επιπλέον μέτρα για τους πολυάριθμους εργαζόμενους του Εθνικού Τυπογραφείου: α) ο νόμος της Κυριακής αργίας να εφαρμόζεται και στο Εθνικό Τυπογραφείο (το οποίο είχε εξαιρεθεί γιατί οι εργαζόμενοι ορίζονταν ως υπάλληλοι και όχι ως εργάτες), και β) οι προσλήψεις νέων εργατών στο Εθνικό Τυπογραφείο να πραγματοποιούνται από μια ανεξάρτητη επιτροπή, αποτελούμενη από έναν ανώτερο υπάλληλο του υπουργείου των Οικονομικών, έναν εργοστασιάρχη, έναν καταστηματάρχη τυπογράφο και έναν εργάτη τυπογράφο, εκλεγμένο από την Α.Α.Τ. Η επιτροπή αυτή, λόγω της επαγγελματικής αριτιότητάς της, θα γνωμοδοτούσε υπέρ εκείνων που θα είχαν τις ικανότητες για την ανάληψη εργασίας στο Εθνικό Τυπογραφείο.

5) *Λινοτύπες και στοιχειοχύτες*. Με την πρόοδο της τυπογραφίας εμφανίστηκαν και στην Ελλάδα δύο νέοι κλάδοι, ο κλάδος της λινοτυπίας και εκείνος της στοιχειοχυσίας. Η πρόταση της Α.Α.Τ. για αυτούς τους δύο συγκεκριμένους κλάδους ήταν η υιοθέτηση της εξάωρης εργασίας και η εκ περιτροπής εργασία στις λινοτυπικές μηχανές. Η εξάωρη εργασία ήταν επιβεβλημένη εξαιτίας το γεγονότος ότι οι εργάτες που χειρίζονταν τα λινοτυπικά και στοιχειοχυτικά μηχανήματα ήταν εκτεθειμένοι σε ιδιαίτερα υψηλές θερμοκρασίες αλλά και σε ένα περιβάλλον κορεσμένο από δηλητηριώδη αέρια, που προκαλούσαν οι αναθυμιάσεις των κατεργαζόμενων μετάλλων.

6) *Δυστυχήματα*. Λόγω των συνθηκών που επικρατούσαν στους εκάστοτε χώρους εργασίας ήταν αρκετή υψηλή η πιθανότητα για κάποιο δυστύχημα. Η πρόταση του υπομνήματος ήταν εναρμονισμένη με την νομοθεσία, που ακολουθούσαν άλλες ευρωπαϊκές χώρες, και προέβλεπε την καταβολή αποζημίωσης για εκείνο το χρονικό διάστημα που απαιτούνταν έως την οριστική αποθεραπεία.

611. «... ή Κυριακή άργια θα ἦτο δι' αὐτοὺς [τους τυπογράφους] αὐτόχρημα εὐεργεσία, πλὴν τοῦ ὅτι καὶ τὰ θρησκευτικὰ καθήκοντα αὐτοῦ θα ἡδύνατο νὰ ἐκπληρώσῃ, πρᾶγμα ἄγνωστον εἰς τοὺς πλείστους θὰ ἀνελάμβανον καὶ νέας δυνάμεις διὰ νὰ ἐξακολουθῶσιν οὕτω τὴν ἐπίπονον ἐργασίαν», βλ. Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων, *Υπόμνημα προς την Διπλὴν Βουλή*, ό.π., σ. 5.

7) *Περί πληρωμών*. Ένα, επίσης, κατάλοιπο του παρελθόντος —κι όχι μόνο στο χώρο των τυπογραφείων— ήταν ότι η πληρωμή των εργαζομένων δεν ακολουθούσε ένα σαφώς καθορισμένο χρονικά πλαίσιο. Συχνά ήταν τα φαινόμενα της καθυστέρησης στις πληρωμές, και πάντοτε μετά το τέλος της εργάσιμης ημέρας. Η Α.Α.Τ. πρότεινε στη Διπλή Βουλή να υιοθετηθεί το σύστημα της πληρωμής το Σάββατο, και ασφαλώς εντός των ωρών της εργασίας.

8) *Ταμείο συντάξεων*. Η πρόταση των τυπογράφων ήταν ξεκάθαρη: ίδρυση ταμείου συντάξεως εργατών. Έτσι ώστε αφενός να ακολουθηθούν τα ευρωπαϊκά πρότυπα και αφετέρου να επιδειχθεί από την Πολιτεία το αίσθημα της ευθύνης απέναντι στις παραγωγικές τάξεις.⁶¹²

9) *Περί αγορανομίας*. Το τελευταίο αίτημα του υπομνήματος ήταν επικεντρωμένο στο θέμα της ακρίβειας και στην προστασία του εργατικού εισοδήματος.⁶¹³ Ήταν απαραίτητο, για να αντιμετωπιστεί το διαρκώς αυξανόμενο κόστος διαβίωσης στην Ελλάδα, να συσταθεί ένα σώμα Αγορανομίας, το οποίο θα ήταν επιφορτισμένο με τον έλεγχο ορισμένων τιμών πρώτης ανάγκης.

2. Η απεργία του 1914

Τη διετία 1912-1913 δεν εμφανίστηκαν σημαντικές εστίες όξυνσης στις σχέσεις της Α.Α.Τ. με τους εργοδότες τυπογράφους. Γεγονός που επέτρεψε στο συνδικαλιστικό όργανο των τυπογράφων να διοχετεύσει την δυναμική του στην εδραίωση των

612. «Ἡ Πολιτεία οὐδέποτε προϋνόησε περὶ τοῦ ἐργάτου τοῦ καθισταμένου ἀνικάνου πρὸς ἐργασίας λόγῳ ἡλικίας, λόγῳ δυστυχήματος. Τί γίνονται δὲ αἱ χήραι καὶ τὰ ὀρφανὰ τῶν ἀποθνησκόντων ἐργατῶν;», βλ. Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων, *Υπόμνημα προς την Διπλήν Βουλή*, ὁ.π., σ. 6. Εικάζουμε πως τα διάσπαρτα ταμεία αλληλοβοήθειας και περίθαλψης που είχαν ιδρύσει οι διάφορες συντεχνίες, δεν μπορούσαν στην πράξη να επιτελέσουν το ρόλο της ίδρυσής τους. Η εμπειρία των τελευταίων 40 ετών, από τη δημιουργία των πρώτων ταμείων αλληλοβοήθειας, έδειχνε πως ελάχιστα ταμεία είχαν τη δυνατότητα να ανταποκριθούν παρέχοντας συντάξεις στα μέλη τους και εν πολλοίς περιορίζονταν στην παροχή ολιγοήμερης περίθαλψης.

613. «Πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι ἡ κατάστασις ἔχει φθάσει εἰς τὸ ἀπροχώρητον. Ἡ αἰσχροκέρδεια ὀλίγων θελόντων νὰ θησαυρίσωσι καὶ νὰ κερδοσκοπῶσι κατέστησε τὸν βίον ἀφόρητον καὶ αἱ κατὰ καιροὺς Κυβερνήσεις εὐρέθησαν πρὸ ἀδιεξόδου ἐλλείψει σχετικοῦ Νόμου. Ὡς ὅντων πάντες νὰ φθάσῃ εἰς ἰσοτιμίαν ὁ χρυσὸς καὶ ἡ δραχμή, ἔτρεμον δὲ μὴ ἀνέλθῃ κατὰ ἓνα ἢ δύο λεπτά τὸ φράγκον, ἐπετεύχθη καὶ ἡ ἰσοτιμία καὶ ἀνεμένετο ὁ χρυσοῦς αἰὼν διὰ τὸν τόπον μας, πλὴν μάτην», βλ. Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων, *Υπόμνημα προς την Διπλήν Βουλή*, ὁ.π., σ. 6.

Ε.Κ.Α. και Εργατικού Κέντρου Πειραιώς (Ε.Κ.Π.). Παράλληλα και εκμεταλλεζόμενοι το γεγονός πως ο πρώην πρόεδρος της, Σ. Θεοδωρόπουλος, είχε εκλεγεί βουλευτής πίεσε για την ψήφιση φιλεργατικής νομοθεσίας.

Το 1914 ξεκίνησε με την διεκδίκηση από την Α.Α.Τ. για τους τυπογράφους που απασχολούνταν στα τυπογραφεία (εξαιρούμενων εκείνα των εφημερίδων) αύξησης του ημερομισθίου και μείωσης των ωρών εργασίας. Η άρνηση των καταστηματάρχων τυπογράφων να ικανοποιήσουν τα αιτήματα της Α.Α.Τ. θα οδηγήσει στη μεγάλη απεργία του Ιανουαρίου. Ας δούμε, όμως, αναλυτικά τα γεγονότα.

Στις 23 Ιανουαρίου 1914, μια επιτροπή της Α.Α.Τ. επέδωσε στο «Σύνδεσμο των Βιομηχάνων Τυπολιθογράφων και Βιβλιοχαρτεμπόρων»⁶¹⁴ μια λίστα με τα αιτήματά τους. Αυτά εδράζονταν σε δύο κατευθύνσεις: στη μείωση των ωρών εργασίας από δέκα σε οκτώ και στην αύξηση του ημερομισθίου κατά 20%.⁶¹⁵ Οι ιδιοκτήτες των τυπογραφείων, αρνήθηκαν την ικανοποίηση των αιτημάτων και απείλησαν του εργάτες τυπογράφους πως, σε περίπτωση που οι τελευταίοι επέμεναν στα αιτήματά τους, θα έκλειναν τα τυπογραφεία τους.

Τρεις μέρες αργότερα, και συγκεκριμένα στις 26 Ιανουαρίου, σε αίθουσα του Δημαρχείου συγκεντρώθηκαν περίπου 700 τυπογράφοι για να αξιολογήσουν την κατάσταση και να αποφασίσουν για το μέλλον της κινητοποίησής τους. Στη συγκέντρωση αυτή ήταν παρούσα και αντιπροσωπεία των πιεστών και χυτών, που μετά από συνεδρίαση της οικείας τους επιτροπής αποφάσισαν πως «τίθενται παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν τυπογράφων πρὸς εὐδὼσιν τοῦ ζητήματός των».⁶¹⁶

614. Ο «Σύνδεσμος των Βιομηχάνων Τυπολιθογράφων και Βιβλιοχαρτεμπόρων» αποτελούσε πρωτοβάθμια συνδικαλιστική οργάνωση των ιδιοκτητών τυπογράφων. Είχε ιδρυθεί στις 3 Σεπτεμβρίου 1913, αποτελούνταν από 73 μέλη-ιδιοκτήτες και πρώτος πρόεδρος ήταν ο Θεοδ. Αποστολόπουλος. Περισσότερο για τον σύνδεσμο αυτό βλ. και πιο πάνω σ. 158.

615. Η μείωση των ωρών εργασίας και η καθιέρωση του οκταώρου είχε αιτιολογηθεί από την Α.Α.Τ., όπως ήδη αναφέρθηκε, επαρκώς από το 1911 στο περίφημο υπόμνημά της προς την Διπλή Βουλή. Ανάλογο υπόμνημα στάλθηκε από το συνδικαλιστικό όργανο των εργατών τυπογράφων και ένα χρόνο αργότερα, το 1912, προς το Ανώτατο Συμβούλιο της Εργασίας. Βλ. Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων, *Υπόμνημα προς την Διπλή Βουλή*, ό.π., και Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων, *Υπόμνημα προς το Σεβ. Ανώτατον Συμβούλιον της Εργασίας*, ό.π. Το 1914, τα ημερομίσθια στα τυπογραφεία-λιθογραφεία ήταν τα εξής: Στοιχειοθέτες 5 δρχ., πιεστές 5 δρχ., χαρτοθέτες 3 δρχ., βιβλιοδέτες 3,5 δρχ., λινοτύπες 5 δρχ., χαράκτες 5,5 δρχ. Αναλυτικότερα βλ. και τον πίνακα 7 του Α' Μέρους, σ. 45.

616. Ακρόπολις, (27 Ιανουαρίου 1914), σ. 5.

Στη συνεδρίαση μίλησε ο προϊστάμενος της Α.Α.Τ. Ι. Περίδης, ο οποίος εξήγησε στους συγκεντρωμένους τη σημασία του εγχειρήματος. Για την Α.Α.Τ. η θέσπιση του οκταώρου θα έβαζε τέλος στην εξαθλίωση από την εξαντλητική εργάσιμη μέρα. Θα εξασφάλιζε τον επιπλέον χρόνο που απαιτούνταν για μόρφωση, προκειμένου οι εργάτες να καταστούν περισσότερο αποτελεσματικοί στην εργασία τους, αλλά και να μετεξελιχθούν σε ενεργούς πολίτες. Για τον Περίδη, αλλά και για τους υπόλοιπους υπερασπιστές του οκταώρου, το όραμα της χειραφέτησης που εξέφραζε αυτή η κατάκτηση θα ήταν υλοποιήσιμο μόνο εφόσον όλοι οι εργάτες δρούσαν συλλογικά. Η οκτάωρη εργάσιμη μέρα θα ήταν εξίσου κερδοφόρα τόσο για τους εργοδότες όσο και για τους εργάτες, διότι παρέχοντας περισσότερο ελεύθερο χρόνο, θα ενισχυόταν η επιθυμία για μεγαλύτερη κατανάλωση και κατά συνέπεια η ανάγκη για μεγαλύτερους μισθούς.⁶¹⁷

Στη συνέχεια, υπέβαλλε την παραίτηση όλου του Διοικητικού Συμβουλίου. Κι αυτό διότι για να ολοκληρωθεί με επιτυχία η αποστολή έπρεπε να εκλεγεί μια 15μελής Επιτροπή, η οποία θα αναλάμβανε την προπαρασκευή του έργου. Το ακροατήριο των συγκεντρωμένων υποδέχτηκε με ενθουσιασμό τα λόγια του Περίδη, όπως κι αυτά του Ιωαννίδη, ο οποίος επισήμανε κι αυτός με τη σειρά του την αναγκαιότητα να στεφθεί με επιτυχία η απεργία τόσο για τους τυπογράφους όσο και για τους υπόλοιπους εργάτες.⁶¹⁸

617. Οι εργοδότες, αντίθετα, φαίνεται πως απέρριπταν την θεωρία, σύμφωνα με την οποία ένας εργαζόμενος που δούλευε οκτάωρο παρήγαγε περισσότερο, κέρδιζε περισσότερα και επομένως αγόραζε περισσότερα αγαθά ως καταναλωτής.

618. Η εφημερίδα *Εστία*, θέλοντας να προλάβει μια γενικότερη αναταραχή στο χώρο των τυπογραφείων, συνιστά στους εμπλεκόμενους να επιδείξουν πνεύμα συνεννόησης και συμβιβασμού. Φροντίζει, όμως, να ξεκαθαρίσει πως η ίδια «ύπηρξε πάντοτε παρὰ τὸ πλευρὸ τῶν ἐργατῶν της καὶ καμμίαν δὲν παρέλειπεν ὑπὲρ αὐτῶν προσπάθειαν», *Εστία*, (27 Ιανουαρίου 1914), σ. 6.

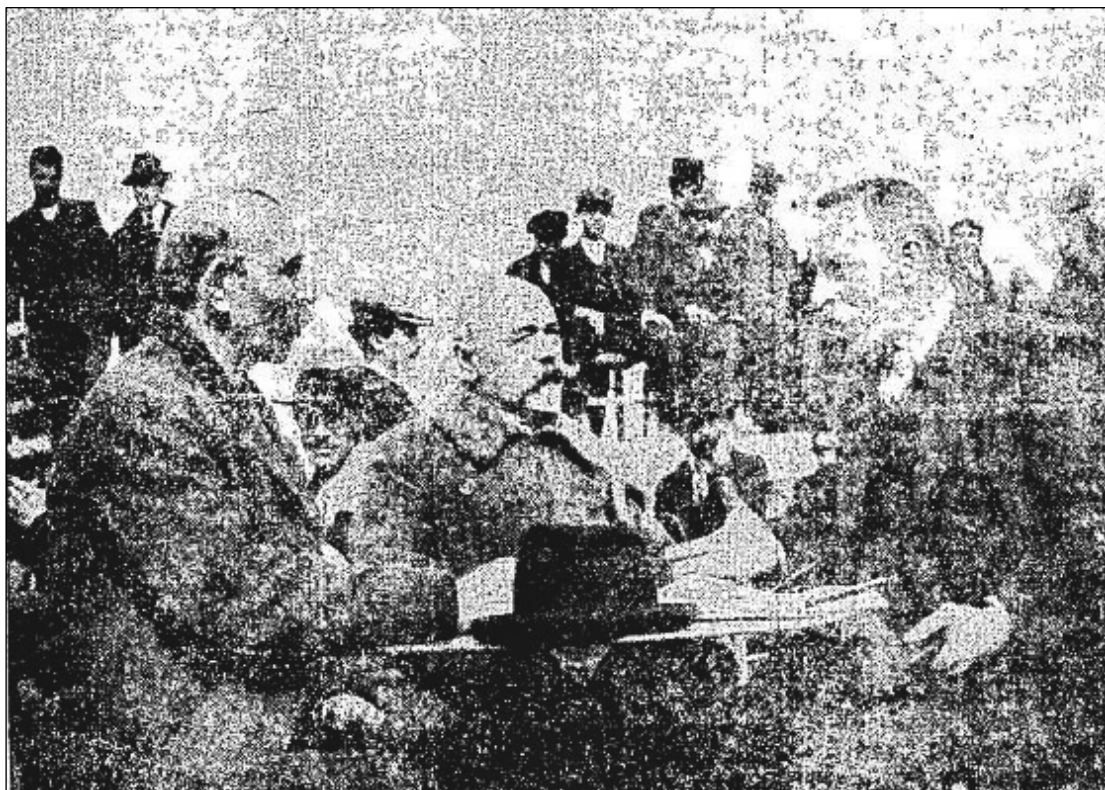
Την Δευτέρα 27 Ιανουαρίου, 500 περίπου τυπογράφοι συγκεντρώθηκαν στις εννέα το πρωί στο καφενείο των τυπογράφων, στην οδό Καρόρη,⁶¹⁹ και «ἐν σώματι» πορεύτηκαν στους Αμπελόκηπους, όπου συζήτησαν εκ νέου τις εξελίξεις αναμένοντας την απάντηση των καταστηματαρχών.⁶²⁰

Εικόνα 14: «Εἰς τὰς τάξεις τῶν τυπογράφων ὑπάρχουν καὶ παιδάκια ἀκόμη, τὰ ὅποια ἠκολούθησαν καὶ αὐτὰ μὲ ἐνθουσιασμὸν τὴν ἀπόφασιν τῶν γηραιότερων συναδέλφων των», *Εμπρός*, (28 Ιανουαρίου 1914), σ. 1.

619. Το καφενείο «Εμπορικόν Κέντρο», το οποίο βρισκόταν στην οδό Καρόρη 17, επικράτησε να ονομάζεται και «Καφενείο των Τυπογράφων». Η οδός Καρόρη, η οποία διατηρεῖ και σήμερα την ίδια ονομασία, βρισκόταν πλησίον της εκκλησίας της Αγίας Ειρήνης, εκεί όπου κατέληγαν οι οδοί Κολοκοτρώνη και Περικλέους (σημερινή Αθηνάϊδος). Η μία πλευρά της τεμονόταν από την οδό Αιόλου.

620. «Χθὲς περὶ τὴν 9ην πρωινὴν ὥραν ὑπερπεντακόσιοι ἀπεργοὶ τυπογράφοι τῶν ἐκδοτικῶν τυπογραφείων καὶ οἱ συνάδελφοι αὐτῶν πιεσταὶ καὶ χύται συγκεντρωθέντες εἰς τὸ κέντρον αὐτῶν κατηυθύνθησαν εἰς τὸ ἱστορικὸν Γουδῆ...», *Ακρόπολις*, (28 Ιανουαρίου 1914), σ. 5.

Εικόνα 15: Οι απεργοί στο Γουδί αναμένοντας τις απαντήσεις των καταστηματαρχών,
Εμπρός, (28 Ιανουαρίου 1914), σ. 1.

Στη συγκέντρωση έλαβαν το λόγο αρκετοί εργάτες όπου «διὰ ζωηρῶν χρωμάτων» καυτηρίασαν την καθημερινότητα στα τυπογραφεία.⁶²¹ Επίσης, η εκλεγείσα 15μελής επιτροπή δημοσιοποίησε το παρακάτω ψήφισμα, που απέστειλε το Ε.Κ.Α.:

Τὸ Ἑργατικὸν Κέντρον Ἀθηνῶν ἀποτελούμενον ἀπὸ 16 ἐργατικά σωματεῖα τῶν Ἀθηνῶν, ... συνελθὼν εἰς ἑκτακτον συνεδρίασιν ἐπὶ τῇ κυρήξει ἀπεργίας τῶν ἐργατῶν τυπογράφων καὶ λαβὼν ὑπ' ὄψει 1ον) ὅτι ὁ ἀγὼν τῆς ἐλαττώσεως τῶν ὥρῶν τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἀυξήσεως τοῦ ἡμερομισθίου τῶν ἐργατῶν, εἶνε ὁ κυριώτατος σκοπὸς τῶν ὀργανωμένων ἐργατῶν, 2ον) σύμφω- να μὲ τὸ δόγμα τῆς ἀλληλεγγύης τῶν ὀργανωμένων ἐργατῶν ἐπιβάλλεται ἡ ἠθικὴ καὶ ὑλικὴ ὑποστήριξις τῶν ἐργατῶν τυπογράφων, ψηφίζει: Συγχαίρει τοὺς ἐργάτες τυπογράφους γιὰ τὴν ἐνότητα καὶ σύμπνοιαν, μὲ τὴν ὁποίαν ἀνέλλαβον τὸν ἀγῶνα τῆς ἐλαττώσεως τῶν ὥρῶν τῆς ἐργασίας των ἀπὸ 10 εἰς 8 καὶ τῆς ἀυξήσεως τοῦ ἡμερομισθίου τους κατὰ 20%. Δηλοῖ, ὅτι παρέχει

621. Στη συγκέντρωση στο Γουδί μίλησαν ξανά οι Περίδης και Ιωαννίδης. Ο Ι. Περίδης μεταξύ άλλων ανέφερε «ὅτι καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμην τὴν Βουλγαρίαν οἱ ἐργάται τυπογράφοι ἐργάζονται 8 ὥρας καὶ ἀμοιβονται περισσό- τερο ἀπὸ τοὺς πολιτισμένους Ἕλληνες τυπογράφους», *Ακρόπολις*, (28 Ιανουαρίου 1914), σ. 5.

*ἀμέριστον τὴν συνδρομὴν τοῦ εἰς τοὺς ἀπεργοὺς τυπογράφους, τὸν ἀγῶνα, τῶν ὁποίων θεωρεῖ δίκαιον καὶ ἀνθρωπιστικὸν καὶ ἐκ τῶν προτέρων βέβαιον περὶ τῆς ἐπιτυχίας του...*⁶²²

Μετά από γεύμα που ακολούθησε, και το οποίο εξελίχθηκε σε γλέντι,⁶²³ οι απεργοί κατευθύνθηκαν στο κέντρο της πόλης, όπου διατράνωσαν την απόφασή τους να αγωνιστούν «μέχρις ἐσχάτων» και ανανέωσαν τη συνάντησή τους για την επομένη.

Την ίδια μέρα, και στις 9 το πρωί, οι διευθυντές των εκδοτικών καταστημάτων συνήλθαν σε σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε στην αίθουσα του «Ομίλου των Εορτών» στην πλατεία Ομονοίας. Εκεί, αφού υπέγραψαν πρωτόκολλο, έλαβαν τις εξής αποφάσεις:

- α) Να μην ανοίξουν τα τυπογραφεία τους την επομένη, 28 Ιανουαρίου,
- β) να μην προσφέρουν δουλειά σε όσους εργάτες τυπογράφους εμφανιστούν στα τυπογραφεία τους,
- γ) ακόμη κι εκείνοι οι καταστηματάρχες που εργάζονται μόνοι τους να μην εργασθούν και τα τυπογραφεία τους να παραμείνουν κλειστά, και
- δ) να συναντηθούν εκ νέου την Τετάρτη 29 Ιανουαρίου «πρὸς λήψιν ὀριστικῶν ἀποφάσεων».

Ο Π. Πετράκος ανέλαβε, με δήλωσή του στο *Εμπρός*, να αιτιολογήσει την άρνηση των καταστηματάρχων να ικανοποιήσουν τις αιτιάσεις των απεργών. Ισχυρίστηκε πως η αποδοχή των αιτημάτων σηματοδοτούσε μια τεράστια αύξηση στο κόστος παραγωγής. Η συνολική αύξηση που ζητούσαν οι εργάτες τυπογράφοι αντιστοιχούσε σε μια πραγματική αύξηση της τάξης του 50%. Γεγονός που καθιστούσε τη συμφωνία των καταστηματάρχων από πολύ δύσκολη έως αδύνατη.⁶²⁴

622. *Εμπρός*, (28 Ιανουαρίου 1914), σ. 2. «Ἡ Ε.Ε. μετὰ μακρὰν εἰσήγησιν τοῦ κ. Ἀθηναίου δέχεται νὰ σταλῇ ψήφισμα ἐνισχυτικὸν τῶν ἀπεργῶν, τὸ ὁποῖο ἀναγνωσθὲν γίνεται δεκτὸν, καὶ στέλλεται πρὸς τοὺς ἀπεργοὺς καὶ τὰς ἐφημερίδας», βλ. τη συνεδρίαση της 27ης Ιανουαρίου 1914 στο: Ε.Κ.Α., *Ιδρυτική πράξη σύστασης...*, ὁ.π., σσ. 499-500. Το εν λόγω κείμενο υπογράφεται από τον γραμματέα του Ε.Κ.Α., Π. Αθηναίο, και έχει τις υπογραφές και των 16 σωματείων-μελών του Ε.Κ.Α. Στη συνεδρίαση διαβάστηκε ανάλογο ψήφισμα κι από το Εργατικό Κέντρο Πειραιά (Ε.Κ.Π.).

623. «Μεθὺ ἐπηκολούθησε συναδελφικὸν γεῦμα, ὅπερ σιγά, σιγά, μετεβλήθη εἰς ἀληθινὸν γλέντι, διαρκέσαν μέχρι τῆς 4ης μ.μ. Τὰ τοῦ γεύματος ἐπλήρωσαν μόνοι των μὴ θελήσαντες πρὸς τὸ παρὸν νὰ θίξουν τὸ ἀποθεματικὸν κεφάλαιον τῆς ἐνώσεώς των...», *Εμπρός*, (28 Ιανουαρίου 1914), σ. 2.

624. «Τὰ αἰτήματα τῶν ἐργατῶν δὲν εἶνε τόσο μικρὰ ὅσον φαίνονται ἐκ πρώτης ὄψεως. Δυσκολευόμεθα νὰ τὰ παραδεχθῶμεν, καθ' ὅσον ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ αὐξήσις τῶν ἡμερομισθίων κατὰ 20 ἐπὶ τοῖς ἑκατὸν ἀφ' ἑνός, καὶ ἡ ἐλάττωσις τῶν ἐργασίμων ὥρων ἀπὸ 10 εἰς 8 ἀφ' ἑτέρου θὰ πληρώνομεν ἐπὶ πλέον 2,5 δραχ.

Την Τρίτη 28 Ιανουαρίου, το σκηνικό της απεργίας επαναλήφθηκε χωρίς τροποποιήσεις. Οι απεργοί ακολούθησαν το σύννηθες δρομολόγιο Αθήνα-Γουδί, όπου «έν συναδελφικῇ συμπονοίᾳ» συνέχισαν να εμμένουν στα αιτήματά τους. Το ηθικό τους ερχόταν να ενισχύσει και τα αλληπάλληλα ψηφίσματα συμπαράστασης (ηθικής και υλικής)⁶²⁵ που έστελναν άλλα εργατικά σωματεία, τόσο από την πρωτεύουσα όσο και από την επαρχία. Ένα, μάλλον, τυχαίο γεγονός —η διέλευση του βασιλιά Κωνσταντίνου από το Γουδί και ο στρατιωτικός χαιρετισμός του προς τους απεργούς— θα συσπειρώσει ακόμη περισσότερο τους εργάτες τυπογράφους.

Απόρροια του γεγονότος ότι η απεργία είχε καθολική συμμετοχή και ως εκ τούτου απόλυτη επιτυχία, οι καταστηματάρχες τυπογράφοι συναντήθηκαν εκτάκτως και το βράδυ της Τρίτης, 28 Ιανουαρίου. Το μέτωπο των καταστηματαρχών, όμως, δεν αποδείχθηκε αρραγές. Κάποιοι, εξαιτίας της παραλυσίας⁶²⁶ που είχε επέλθει στο χώρο των τυπογραφείων, χωρίς να περιμένουν τα αποτελέσματα που θα είχε η συνάντηση της επομένης, αποδέχθηκαν τα αιτήματα και ενημέρωσαν την επιτροπή των απεργών.

Την Τετάρτη, 29 Ιανουαρίου 1914, υπήρχε η αισιοδοξία,⁶²⁷ πως μετά την παραδοχή των αιτημάτων από μερίδα των καταστηματαρχών η απεργία θα έληγε. Προς αυτή την κατεύθυνση συνηγορούσε και το γεγονός πως η Επιτροπή των τυπογράφων δημοσίευσε την παρακάτω ανακοίνωση στον Τύπο:

περισσότερον από ὅτι πληρῶνομεν σήμερον... Ὅπωςδὴποτε θὰ συνέλθωμεν πάλιν αὔριον Τετάρτην διὰ νὰ λάβωμεν ὀριστικὰς ἀποφάσεις», *Εμπρός*, (28 Ιανουαρίου 1914), σ. 3. Από τη δήλωσή του Π. Πετράκου επιβεβαιώνεται, επίσης, και το ύψος των ημερομισθίων στα τυπογραφικά καταστήματα: 5 έως 5,5 δρχ. Αξίζει να σημειωθεί εδώ πως οι σχέσεις της Α.Α.Τ. με το τυπογραφείο του Πετράκου ήταν στο παρελθόν ιδιαίτερα καλές, μιας και τα περισσότερα από τα φυλλάδια που εξέδιδε η Α.Α.Τ. (λογοδοσίες, σχέδια καταστατικών κλπ.) τυπώνονταν στο τυπογραφείο του.

625. «Τὸ Νέο Ἑργατικὸν Κέντρον Ἀθηνῶν συνελθὼν ἐκτάκτως ἐξέδωκε ψήφισμα δι' οὗ τάσσεται εἰς τὸ πλευρὸν τῶν ἐργατῶν καὶ διαθέτει τὰ ταμεῖα του ἐξ ὁλοκλήρου ὑπὲρ αὐτῶν», *Ακρόπολις*, (29 Ιανουαρίου 1914), σ. 5. Εκτός από τα εργατικά σωματεία που εκδήλωναν έμπρακτα τη συμπαράστασή τους στους απεργούς, οικονομικά βοηθήματα έστελναν και αρκετοί υποψήφιοι των επικείμενων Δημοτικών Εκλογών της 9ης Φεβρουαρίου 1914.

626. «Λόγῳ τῆς ἀπεργίας τῶν τυπογράφων, ἔνεκα τῆς ὁποίας ἐσταμάτησαν τὰς ἐργασίας των ὅλα τὰ τυπογραφεῖα, ὁ καθ' ἑκάστην Τετάρτην ἐκδιδόμενος «Παρθενών» δὲν θὰ κυκλοφορήσει σήμερον», *Εμπρός*, (29 Ιανουαρίου 1914), σ. 3.

627. «Ἐξακολουθοῦν αἱ συνεννοήσεις μεταξὺ ἐπιτροπῆς τῶν ἀπεργῶν τυπογράφων καὶ τῶν καταστηματαρχῶν, πρὸς λήξιν τῆς ἀπεργίας. Μέχρι τοῦδε πολλοὶ τῶν καταστηματαρχῶν ἐδέχθησαν τὰ αἰτήματα τῶν ἀπεργῶν, ἐλπίζεται δὲ ὅτι ἡ ἀπεργία θὰ λήξῃ ἐντὸς τῆς αὔριον, διὰ τῆς παραδοχῆς καὶ ὑπὸ τῶν λοιπῶν καταστηματαρχῶν τῶν αἰτημάτων τῶν ἀπεργῶν», *Ἔθνος*, (30 Ιανουαρίου 1914), σ. 2.

Κατόπον άποδοχής τών αίτημάτων τών άπεργών έργατων τυπογράφων, άπό σήμερα θα εΐνε άνοικτά καί θα δέχωνται πᾶσαν τυπογραφικήν εργασίαν τὰ ἐξῆς Τυπογραφεία: Βλαστοῦ (πλατεΐα Κολοκοτρώνη, ἔναντι Βουλῆς), Εὐστρατίου (όδος Πραξιτέλους καί Μιλτιάδου), «Πανελληνιον Κράτος» Σπηλιωτοπούλου (όδος Σοφοκλέους), Παπαδημητρίου (όδος Πειραιώς), Ἀποστολοπούλου (όδος Σταδίου), Κτενᾶ (κάτωθεν Ἀρσακείου) καί τὰ Τυπογραφεία τών ἐβδομαδιαίων Περιοδικῶν «Ἑλλάδος» καί «Παρνασσού».⁶²⁸

Οι απεργοί θα βρεθούν πάλι στο Γουδί, στο ξενοδοχείο Καρανίκα, όπου θα περάσουν το υπόλοιπο της μέρας συζητώντας, διασκεδάζοντας και τραγουδώντας τον ύμνο⁶²⁹ της Α.Α.Τ. Ο Π. Δρακούλης θα τους επισκεφθεί και με έναν πύρινο λόγο θα τους εμψυχώσει.

Οι διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν και την Πέμπτη 30 Ιανουαρίου, χωρίς, όμως, να επιτευχθεί οριστική συμφωνία. Μπροστά στην αμετακίνητη στάση των απεργών και στο κλίμα που είχε δημιουργηθεί τόσο από τα δημοσιεύματα του αθηναϊκού Τύπου όσο κι από την αλληλεγγύη που εκφραζόταν από το σύνολο των εργατικών σωματείων, ο κατάλογος των κατασηματαρχών που «συνθηκολόγησαν» με τους απεργούς θα αυξηθεί στους ένδεκα. Γεγονός που ώθησε την κεντρική Επιτροπή των απεργών σε μια «επικοινωνιακή» καταχώρηση στις εφημερίδες, εκφράζοντας «καί δημοσίᾳ τὰς εὐχαριστίας της».⁶³⁰

Η συμμετοχή στην απεργία αυξανόταν διαρκώς. Η διάσπαση του μετώπου των κατασηματαρχών και η διαφαινόμενη νίκη των απεργών, οδήγησε ώστε να κατα-

628. Βλ. *Εφημερίς*, (29 Ιανουαρίου 1914), σ. 3.

629. «Ἄπ' τὰ χέρια τὰ δικά μας	Ἴκοιμώντανε τὰ φῶτα
Κάθε σκέψη, κάθε ιδέα	Στῶν τυρράνων τᾶγρια χέρια
Τοῦ Τρανοῦ ποῦ τὴν καρδιά μας	Κι' ἀπὸ 'μᾶς ἐβγήκαν πρῶτα
Καὶ τὸ νοῦ μας κυβερνᾷ	Σὰν ἡλίου φεγγοβολή
Ξεπροβάλλει σὰ ρομφαία	Λεγεῶνες σὰν τᾶστέρα
Και παντοῦ ζωὴ σκορπᾷ.	Κ' ἐφωτίσανε τὴ γῆ».

Βλ. *Αλληλοβοηθητική Αδελφότης των Τυπογράφων: Εσωτερικός Οργανισμός*, ό.π. Τον ύμνο της Αδελφότητας των Τυπογράφων συνέθεσε ο Στέφανος Μαρτζώκης (1855-1913) και τη μουσική έγραψε ο Διονύσιος Λαυράγκας (1860 ή 1864-1941). Για τον Στ. Μαρτζώκη βλ. Κ. Βάρναλης, *Ζωντανοί άνθρωποι*, Κέδρος, Αθήνα 1959, σσ. 91-94 και Στ. Μαρτζώκη, *Ἄπαντα*, επιμέλεια-βιογραφικό σημείωμα Μαρίνου Σιγούρου, Π.Γ. Μακρής, Εν Αθήναις 1925. Για τον Δ. Λαυράγκα βλ. *Νεώτερον εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν «Ηλίου»*, τόμ. 12, Αθήνα 1957, σ. 137.

630. *Ακρόπολις*, (31 Ιανουαρίου 1914), σ. 5. Ο κατάλογος των κατασηματαρχών που ήδη είχαν συμφωνήσει με τους απεργούς ήταν ο εξής: Π. Λεώνης, Ι. Τσορώνης, Γ. Ραζής, Α. Σπηλιωτόπουλος, Π. Ξένος, Α. Αποστολόπουλος, Α. Δελιγιάννης, Καράμπελας, Δ. Ευστρατίου, Θ. Τζαβέλλας, Π. Κτενάς.

γραφεί την Παρασκευή 31 Ιανουαρίου η μεγαλύτερη συμμετοχή από την έναρξη της απεργίας. Η υλική συμπαράσταση πολλών εργατικών σωματείων συνεχιζόταν, επίσης, αμείωτη. Τους απεργούς, που είχαν συγκεντρωθεί στο ξενοδοχείο «Παράδεισος», στην περιοχή του Γαλατσίου, επισκέφθηκαν ο πρόεδρος του «Συνδέσμου των θερμαστών 'Στέφενσων'»,⁶³¹ όπου διέθεσε τα ταμεία του Συνδέσμου του στις ανάγκες των απεργών και ένας, επίσης, αντιπρόσωπος από το Ε.Κ.Π.

Οριστική λύση, όμως, δεν καταγράφηκε ούτε τις επόμενες μέρες. Και οι δύο πλευρές επέμεναν στις θέσεις τους. Οι απεργοί διαδήλωσαν στο κέντρο της πόλης και στη συνέχεια μετέβησαν «έν πλήρει αγάπη καὶ συμπνοίᾳ» στο ναό του Προφήτη Ηλία στο Παγκράτι. Εκεί ορκίσθηκαν να συνεχίσουν την απεργία τους μέχρις εσχάτων. Η οικονομική βοήθεια που ερχόταν από παντού, τους επέτρεπε να συνεχίσουν τον αγώνα. Ασφαλώς χωρίς τη συμπαράσταση των άλλων σωματείων, το ταμείο της Α.Α.Τ., που καθοδηγούσε την απεργία, δεν θα επαρκούσε για τη συνέχιση των κινητοποιήσεων. Εξάλλου η 2α Φεβρουαρίου 1914 ήταν η 7η ημέρα από την έναρξη της απεργίας. Γεγονός, που κάτω από άλλες συνθήκες θα είχε εξουθενώσει οικονομικά τους απεργούς. Είναι χαρακτηριστικό πως οικονομική βοήθεια προσέφεραν τόσο οι εργάτες τυπογράφοι των συγκροτημάτων των εφημερίδων όσο και οι εργάτες τυπογράφοι του Εθνικού Τυπογραφείου, που δεν συμμετείχαν —για διαφορετικούς λόγους— στην απεργία.⁶³²

Η πόλωση ήταν αναπόφευκτη. Η κατάσταση διαμορφώνεται εκρηκτική και ένα γεγονός —η ατυχής ενέργεια της αστυνομίας— θα πυροδοτήσει αλυσιδωτές αντιδράσεις. Πιο συγκεκριμένα, την Κυριακή 2 Φεβρουαρίου, δύο εργάτες τυπογράφοι, απεργοί και οι ίδιοι, μετέβησαν στο τυπογραφείο του Δ. Σακελλάριου —που δεν είχε συναινέσει στα αιτήματα των απεργών— για να εργασθούν. Αρκετοί απεργοί, λαμβάνοντας γνώση του περιστατικού, συγκεντρώθηκαν στο εν λόγω τυπογραφείο. Ένεκα του νόμου «Περί Κυριακής Αργίας» που απαγόρευε οποιαδήποτε εργασία στα τυπογραφεία τις Κυριακές, απαίτησαν από τον χωροφύλακα που βρισκόταν «έν ύπηρεσία» να επιληφθεί του θέματος και να συντάξει άμεσα την καταγγελία. Ο χωροφύ-

631. Η Α.Α.Τ. είχε ενισχύσει ηθικά και οικονομικά το σωματείο των θερμαστών, 4 χρόνια πριν, την Άνοιξη του 1910. Η χειρονομία των θερμαστών ερχόταν να επιβεβαιώσει τις καλές σχέσεις που υπήρχαν μεταξύ των δύο σωματείων. Βλ. και παραπάνω, σ. 299.

632. «Ἐπίσης καὶ ἐκ μέρους τῶν ἐργαζομένων τυπογράφων τῶν ἐφημερίδων καὶ τῶν δεχθέντων τοὺς ὄρους καταστημάτων ἐδόθησαν ἄρκετὰ ποσά, οἱ δὲ ἐργάται τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου ἐνισχύοντας τὸν ἀγῶνα τῶν συναδέλφων των προσέφερον δρ. 500 ἐκ τῆς μισθοδοσίας των», *Ακρόπολις*, (2 Φεβρουαρίου 1914), σ. 6.

λακας, εισήλθε στο τυπογραφείο και σε συνεννόηση με τον καταστηματούχο Δ. Σακελλάριο, τηλεφώνησε στο Β' Αστυνομικό Τμήμα να «σπεύση νὰ προλάβουν συνομωσία». Λίγο αργότερα ο αστυνομικός του Β' Αστυνομικού Τμήματος, Ευσταθάδης, με συνοδεία ενός ενωμοτάρχη και δέκα χωροφυλάκων, μετέβησαν στο τυπογραφείο. Εκεί με υπόδειξη του Δ. Σακελλάριου, συνέλαβε δύο από τους απεργούς που είχαν υποδείξει την παρανομία: τους Ν. Γεράκη και Ι. Βασιλείου. Στο αστυνομικό τμήμα, όπου κρατήθηκαν οι συλληφθέντες, δεν επιτράπηκε η είσοδος σε κανέναν «μήδ' αὐτῶν τῶν οἰκείων των ἑξαιρουμένων». Ακόμη και η Κεντρική Επιτροπή των απεργών, που κατέφθασε στο αστυνομικό τμήμα για να διαμαρτυρηθεί για τη σύλληψη, αντιμετώπισε απειλές από τους αστυνομικούς.

Την Δευτέρα 3 Φεβρουαρίου συγκεντρώθηκαν περίπου 500 απεργοί (συνεπικουρούμενοι και από 100 λινοτύπες) στο καφενείο «Εμπορικόν Κέντρον», όπου απεφάσισαν να παραδώσουν ψήφισμα διαμαρτυρίας στον ίδιο τον Πρωθυπουργό Βενιζέλο και στον υπουργό της Δικαιοσύνης. Μετά τις 3 το μεσημέρι μετέβησαν «ἐν σώματι» στον Πρωθυπουργό, όπου επέδωσαν έγγραφη διαμαρτυρία για τις ενέργειες του αστυνόμου Ευσταθιάδη, που είχαν ως αποτέλεσμα την παράνομη σύλληψη των δύο συναδέλφων τους. Ο Βενιζέλος δέχτηκε την κεντρική επιτροπή των απεργών και υποσχέθηκε να συστήσει στον υπουργό της Δικαιοσύνης να μεριμνήσει έτσι ώστε να αποκατασταθεί η τάξη και να απονεμηθεί το δίκαιο προς τους συλληφθέντες.⁶³³

Κι ενώ ο Βενιζέλος είχε υποσχεθεί στην Επιτροπή των απεργών την άμεση διευθέτηση της υπόθεσης, οι συλληφθέντες δεν θα τύχουν καμίας ευνοϊκής μεταχείρισης και, την Τρίτη 4 Φεβρουαρίου, θα οδηγηθούν στον ανακριτή Μελισσηνό. Ο τελευταίος, αφού αξιολόγησε τα ευρήματα διέταξε την συνέχιση της προφυλάκισης των απεργών.⁶³⁴

Όπως πληροφορούμαστε από τα δημοσιεύματα του Τύπου,⁶³⁵ η εικόνα που είχαν σχηματίσει οι καταστηματούχοι τυπογράφοι αναφορικά με την εξέλιξη της α-

633. «Ο κ. Πρωθυπουργός ἐξέφρασε τὴν ἀπορία του διὰ τὰς ἀδικαιολογήτους αὐθαρεσίας τῆς ἀστυνομικῆς ἀρχῆς καὶ ὑπεσχέθη νὰ συστήσῃ εἰς τὸν κ. ὑπουργὸν τῆς Δικαιοσύνης τὰ δέοντα», *Ακρόπολις*, (4 Φεβρουαρίου 1914), σ. 5.

634. «Ὑπὸ τοῦ ἀνακριτοῦ κου Μελισσηνοῦ διετάχθη ἡ προφυλάκισις τῶν ἀπεργῶν τυπογράφων Βασιλείου καὶ Γεράκη, κατηγορουμένων ἐπὶ παρεμποδίσει συναδέλφων των ἐπιχειρησάντων νὰ ἐργασθῶν», *Εστία*, (5 Φεβρουαρίου 1914), σ. 4.

635. Βλ. ενδεικτικά τα δημοσιεύματα των εφημερίδων *Εστία*, *Ακρόπολις* και *Εμπρός* της 5ης Φεβρουαρίου 1914.

περγίας, ήταν πως πολύ σύντομα το ταμείο της Α.Α.Τ. δεν θα επαρκούσε και αργά ή γρήγορα θα αναγκάζονταν να υποκύψουν και να επιστρέψουν στα τυπογραφεία.

Σε αντίθεση με την εικόνα αυτή, οι απεργοί και μπροστά στην αρνητική εξέλιξη που είχε η υπόθεση των συλληφθέντων, θα καλέσουν σε γενική συνέλευση, την Τετάρτη 5 Φεβρουαρίου. Η απόφαση για γενική συνέλευση εκπορευόταν από τη διάθεση των απεργών να διατρανώσουν την πίστη τους στην απεργιακή κινητοποίηση αλλά και να επαναδιατυπώσουν τα αιτήματά τους προς την πλευρά των καταστηματαρχών.⁶³⁶

Στη Γενική Συνέλευση της 5ης Φεβρουαρίου, που πραγματοποιήθηκε στις 7 μ.μ. σε αίθουσα του Δημαρχιακού Μεγάρου, σύσσωμοι οι απεργοί αποφάσισαν να εξαντλήσουν όλα τα μέσα για την ευόδωση των σκοπών της απεργίας. Την ίδια μέρα, και με το πέρας της συνέλευσης, το Νέο Εργατικό Κέντρο Αθηνών προσέφερε 500 δραχμές για την ενίσχυση των απεργών. Οι απεργοί ανανέωσαν τη συνάντησή τους για την Παρασκευή 7 Φεβρουαρίου στο καφενείο «Εμπορικών Κέντρο».

Η υπόθεση των συλληφθέντων απεργών θα λάβει αίσιο τέλος, την Πέμπτη 6 Φεβρουαρίου, μετά από κράτηση 5 ημερών κι αφού πρώτα καταβλήθηκε το ποσό των 1.600 δρχ.⁶³⁷ Με το ποσό αυτό επιτεύχθηκε μεν η προσωρινή αποφυλάκιση των Βασιλείου και Γεράκη, αλλά από την άλλη απομυζήθηκε σημαντικά το ταμείο της Α.Α.Τ.

Την Παρασκευή 7 Φεβρουαρίου, η εφημερίδα Ακρόπολις δημοσίευσε ένα εκτεταμένο άρθρο του Φώτου Γιοφύλλη⁶³⁸ αναφορικά με τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η βιομηχανία του Βιβλίου. Το άρθρο ήταν διατυπωμένο με τέτοιο τρόπο ώστε να επιτύχει έναν διττό στόχο: να πληροφορήσει την Κοινή Γνώμη για την κατάσταση που επικρατούσε στην τυπογραφική βιομηχανία κι από την άλλη να αποδομήσει — απειλώντας έμμεσα— τις αιτιάσεις των απεργών.

636. Η απόφαση για τη σύγκληση της Γενικής Συνέλευσης της 5ης Φεβρουαρίου 1914 πάρθηκε «ίνα καταδειχθῇ εἰς τοὺς κ.κ. Ἐργοδότας ὅτι ἡ ἀπεργία δύνανται νὰ διαρκέσῃ ὄχι μόνον πέραν τῶν ὑπολογισμῶν αὐτῶν ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τρεῖς ἀκόμη τοῦλάχιστον μῆνας, τῶν ἀπεργῶν διατεθειμένων ὄντων νὰ ἐκπατρισθῶσιν μετὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα ἢ καὶ νὰ ἀλλάξωσιν ἐπάγγελμα παρὰ νὰ ὑποταχθῶσιν εἰς τὸ σημερινὸν καθεστῶς», Ακρόπολις, (5 Φεβρουαρίου 1914), σ. 6.

637. «Ἀφέθησαν προσωρινῶς ἐλεύθεροι, ἐπὶ καταβολῇ 800δράχμου, δι' ἕκαστον ἐγγυήσεως, οἱ δύο ἀπεργοὶ τυπογράφοι...», *Εστία*, (7 Φεβρουαρίου 1914), σ. 4.

638. Γιοφύλλης Φώτος, ήταν το λογοτεχνικό ψευδώνυμο του ποιητή και δημοσιογράφου Σπύρου Μουσούρη (Κέρκυρα 1887 – Αθήνα 1981). Ο Γιοφύλλης εργάστηκε σε πολλές εφημερίδες της Αθήνας και της Σύρου και ήταν τακτικός αρθρογράφος της Ακρόπολης. Υπήρξε, επίσης, από τους ιδρυτές της Ένωσης Συντακτών Ημερησίου Αθηναϊκού Τύπου (ΕΣΗΕΑ). Για περισσότερες πληροφορίες βλ. το λήμμα «Γιοφύλλης Φώτος», στην εγκυκλοπαίδεια *Δομή*, Αθήνα 2005, σ. 630.

Προσδιόρισε τρεις βασικούς παράγοντες που επηρέαζαν την τυπογραφική βιομηχανία: την εκτύπωση, τη φορολογία του χαρτιού και τέλος, τη διάδοση του βιβλίου. Για τον πρώτο παράγοντα εξηγούσε ο Γιοφύλλης, πως συμβάλλει αποφασιστικά στο κόστος της παραγωγής και απαντούσε στα αιτήματα των απεργών. Αν γίνονταν δεκτά αυτά τα αιτήματα, αυτό θα είχε ως πρώτο αποτέλεσμα την επιβάρυνση της τελικής τιμής του βιβλίου κατά 45%. Ως τελικό αποτέλεσμα θα ήταν η μη παραγωγή βιβλίων. Κι αφού οι απεργοί δεν έλαβαν υπόψη τους αυτή την τόσο σημαντική παράμετρο, ο αρθρογράφος έκλεινε με την προειδοποίηση πως «ό καλός ό νοικοκύρης ξέρει κι απ' άλλα μονοπάτια».

Για τη φορολογία του χαρτιού ανέφερε πως το κράτος επέβαλλε 40% φόρο στο χαρτί με αποτέλεσμα να καταδυναστεύεται η τυπογραφική βιομηχανία. Κι ενώ οι εισαγωγές βιβλίων και περιοδικών παρέμεναν αφορολόγητες, η εγχώρια παραγωγή «φορολογείται άγριώτατα».

Ο αρθρογράφος εξέφραζε, επίσης, την απογοήτευσή του και για τον τομέα της διάδοσης του βιβλίου. Αν εξαιρεθούν τα δύο πρακτορεία διακίνησης των εφημερίδων και το βιβλιοπωλείο του Γ. Φέξη, δεν υπήρχε στη χώρα καμιά ουσιαστική πολιτική διάθεσης και προβολής του βιβλίου.

Για να αμβλύνει τις εντυπώσεις ο Φ. Γιοφύλλης, κλείνει το άρθρο του, υποστηρίζοντας πως για τα προβλήματα της βιομηχανίας του βιβλίου πρωτίστως ευθύνη φέρει το κράτος.⁶³⁹

639. «Κατά ταῦτα πιστεύουμε πῶς γιὰ τὰ χάλια τῆς βιομηχανίας τοῦ βιβλίου στὸν τόπο μας δὲν φταίει ὁ κόσμος, δὲν φταίνει οἱ Τυπογράφοι. Φταίει μόνο τὸ κράτος καὶ οἱ πωληταὶ τοῦ βιβλίου. Σ' αὐτοὺς πέφτει τὸ βάρος τῆς κακομοιρίας τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου», *Ακρόπολις*, (7 Φεβρουαρίου 1914), σ. 4. Στὸ ἀρθρο τοῦ ο Φ. Γιοφύλλης, μας παραδίδει κι ἓνα ενδιαφέρον οικονομικὸ στοιχείο σχετικὰ με τὸ κόστος παραγωγῆς τοῦ βιβλίου. Σύμφωνα με τοὺς ισχυρισμοὺς τοῦ ἡ τελικὴ τιμὴ ἐνός βιβλίου κατανέμεται ὡς εξῆς: 32% γιὰ τὴν εκτύπωση, 40% γιὰ τὴ φορολογία τοῦ χαρτιοῦ, 20% γιὰ τὰ συγγραφικὰ δικαιώματα καὶ ἓνα 5% γιὰ τὴ βιβλιοδεσία. Ἀν δεχτοῦμε ὡς ὀρθό τὸν ισχυρισμό τοῦ, ἀπομένει ἓνα ποσοστὸ τῆς τάξης τοῦ 3%, ποὺ προφανῶς εἶναι ἡ ἀμοιβή γιὰ ἐκείνους ποὺ ἀναλαμβάνουν τὴ διάθεση τοῦ βιβλίου (βιβλιοπωλεία, πρακτορεία, πλανόδιοι διακινητές κλπ.). Ποσοστὸ, ἀσφαλῶς, ποὺ δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ καλύψει τὶς ἀνάγκες αὐτοῦ τοῦ κλάδου ποὺ δραστηριοποιεῖται στὸν τελευταῖο κρίκο τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, πρὶν τὸ παραγόμενο προϊόν καταλήξει στὰ χέρια τῶν ἀναγνωστῶν. Ὡς ἐκ τούτου ἐκλογικεύεται καὶ ἡ ἀπουσία σοβαρῆς προσπάθειας διακίνησης τοῦ βιβλίου. Οἱ μόνοι ποὺ μποροῦν νὰ ἐπωμισθοῦν αὐτὸ τὸ ρόλο δὲν εἶναι ἄλλοι ἀπὸ τὰ πρακτορεία τῶν εφημερίδων —συγκροτημένα, δομημένα καὶ ἐγκατεστημένα τόσο στὴν ἐπικράτεια ὅσο καὶ στὸ ἐξωτερικό—, ἐκεῖ ὅπου τὸ κέρδος προκύπτει πρωτίστως ἀπὸ τὴ διάθεση τοῦ Τύπου.

Για τις επόμενες ημέρες, η απεργία των τυπογράφων φαίνεται πως περνά σε δεύτερη μοίρα εξαιτίας των Δημοτικών εκλογών της 9ης Φεβρουαρίου, αλλά και των γεγονότων της Ηπείρου. Η κήρυξη αυτονομίας στη Βόρειο Ήπειρο, η αντίδραση των Αλβανών, οι μαζικές εκτοπίσεις των ελληνικών πληθυσμών και η δυσαρέσκεια των άλλων ευρωπαϊκών χωρών θα επισκιάσει κάθε άλλο γεγονός που συντελείτε στην ελληνική επικράτεια.

Και οι δύο πλευρές, όμως, μένουν ανυποχώρητες, με αποτέλεσμα τη συνέχιση της απεργίας. Η 20ή ημέρα της απεργίας, η Τρίτη 11 Φεβρουαρίου 1914, θα βρει τους τυπογράφους να διαδηλώνουν στους αθηναϊκούς δρόμους και στο σύννηθες αγωνιστικό δρομολόγιο για τα προάστια της πόλης. Εκεί, η ομοψυχία των απεργών θα αποτυπωθεί στην υπογραφή πρωτοκόλλου, όπου δεσμεύονταν «ἐπὶ τῷ λόγῳ τῆς τιμῆς των» ότι θα εμείνουν στα αρχικά τους αιτήματα. Την ομοψυχία αυτή θα ενισχύσει και η αλληλεγγύη (ηθική και υλική) που επιδεικνύουν τόσο το Ε.Κ.Α., όσο και το Ε.Κ.Π. Μάλιστα το Ε.Κ.Π. θα προσφέρει κι άλλη χρηματική βοήθεια στους απεργούς την Τετάρτη 12 Φεβρουαρίου.⁶⁴⁰

Η απεργία θα λάβει και διεθνείς διαστάσεις και διάφοροι σύνδεσμοι του εξωτερικού —όπως οι σύνδεσμοι των τυπογράφων των σοσιαλιστικών συνδέσμων Βερολίνου και Λονδίνου, αλλά και το Συνδικάτο της Κωνσταντινούπολης— με τηλεγραφήματα θα εκφράσουν την ηθική συμπαράστασή τους προς τους απεργούς αλλά και την υλική συνδρομή τους.

Κοντά στους απεργούς θα βρεθεί με ενθουσιασμό και το «Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών»,⁶⁴¹ όπου με προκήρυξή του σημείωνε μεταξύ άλλων:

640. «...Τὸ Ἑργατικὸν Κέντρον Πειραιῶς ἀπέστειλε χθὲς τὴν πρώτην δόσιν του [2.000 δρχ.], σήμερον δὲ κατερχομένη εἰς Πειραιᾶ ἡ ἐπιτροπὴ τῶν ἀπεργῶν θὰ παραλάβῃ καὶ δευτέρα δόσις βοηθήματος... Ὡς δὲ πληροφορούμεθα τὸ ταμεῖον τῶν ἀπεργῶν ἐνισχύθη ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ἡ ἀπεργία θὰ διαρκέσῃ πλέον τῶν δύο μηνῶν», *Εμπρός*, (12 Φεβρουαρίου 1914), σσ. 3-4.

641. Το «Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών» (Σ.Κ.Α.) συγκροτήθηκε το 1911 από τον Ν. Γιαννιό με την αποχώρηση του τελευταίου από τον «Σύνδεσμο των Εργατικών Τάξεων της Ελλάδος». Το Σ.Κ.Α. είχε δικό του πρόγραμμα και αρχές, με βάση τα διεθνή σοσιαλιστικά συνέδρια της Β' Διεθνούς. Σύμφωνα μ' αυτά, οι σκοποί και οι επιδιώξεις του ήταν: η προώθηση των σοσιαλιστικών ιδεών, η οργάνωση των εργατών σε συνδικάτα, η διεκδίκηση σειράς μεταρρυθμίσεων που αφορούσαν την κατοχύρωση του καθολικού δικαιώματος ψήφου και εκλογής, την καθιέρωση του εκλογικού συστήματος της αναλογικής αντιπροσώπευσης, την αποχή από κάθε επιθετικό πόλεμο και την ένωση όλων των κρατών του Αίμου σε μια δημοκρατική Βαλκανική Ομοσπονδία. Για το Σ.Κ.Α. βλ. Μ. Γκιόλιας, *Το εργατικό κίνημα ...*, ό.π., σσ. 284-300. Πρβλ. Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα: από το 1875 έως το 1974*, τόμ. Β', Γνώση, Αθήνα 1991, σσ. 328, 393.

*Συνάδελφοι Τυπογράφοι! Εἴθε οἱ ἥρωες μεταξὺ τῶν ἐργατῶν τῆς Ἑλλάδος. Τὸ ξαφνικὸν κίνημά σας, ἡ γενικὴ ἀπεργία σας εἶναι μέγα κατόρθωμα συνασπισμοῦ καὶ θελήσεως. Μὲ τὸ κίνημά σας γίνεσθε ἀπὸ σήμερα γιὰ μᾶς ὅλους τοὺς Ἕλληνας ἐργάτες ὁδηγοὶ καὶ παράδειγμα. Ὁ νοῦς μας, ἡ ψυχὴ μας εἶναι στὴν ἀπεργία σας, σὲ κάθε δύσκολη στιγμή της θὰ εὐρεθῶμεν αὐθόρμητα στὸ πλευρό σας...*⁶⁴²

Από την πλευρά τους οι καταστηματάρχες τυπογράφοι, εξωθούν την κατάσταση στα άκρα. Το προεδρείο των «Καταστηματαρχών Τυπογράφων», με επικεφαλής τον πρόεδρο Θεόδωρο Ν. Αποστολόπουλο, κατακλύζουν τον Τύπο με καθημερινές αγγελίες, όπου αναζητούν τυπογράφους:

*Ζητούνται εἰς τὰς Ἀθήνας ἐργάται τυπογράφοι, πιεσταί, χαρτοθέται καὶ στοιχειοχῦται ἐκ τῶν Ἑπαρχιῶν καὶ τοῦ Ἐξωτερικοῦ πρὸς μόνιμον ἐργασίαν μὲ καλὸν ἡμερομίσθιον δεκάωρον.*⁶⁴³

Μια άλλη τακτική που χρησιμοποιήθηκε από τους καταστηματάρχες για την απορρόφηση των κλυδωνισμών που είχε επιφέρει η απεργία, ήταν η χρησιμοποίηση υπαλλήλων του δημοσίου τομέα για εργασία στα τυπογραφεία. Η περιφρούρηση, όμως, των απεργών θα προλάβει στην πράξη και θα ακυρώσει κι αυτή την πρακτική.⁶⁴⁴

Κι ενώ το προεδρείο των καταστηματαρχών τυπογράφων ήταν ανένδοτο στα αιτήματα των απεργών, αρκετοί μεμονωμένοι καταστηματάρχες, μπροστά στον ορατό πια κίνδυνο η απεργία να κρατήσει πολύ περισσότερο από το προβλεπόμενο, προχώρησαν σε κατ' ιδίαν συζητήσεις με την Επιτροπή των απεργών προσδοκώντας να

642. Βλ. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού...*, ό.π., σσ. 202-203.

643. Βλ. τα τμήματα αγγελιών των εφημερίδων *Εφημερίς*, *Ακρόπολις*, *Εμπρός* και *Εστία* την περίοδο από 13 έως 25 Φεβρουαρίου 1914. Η δημοσίευση αγγελιών ως μέσο πίεσης ασφαλώς δεν είναι ένα καινούριο γεγονός στη διαπραγματευτική φαρέτρα των εργοδοτών. Έχει αναφερθεί παραπάνω πως με τον ίδιο τρόπο έδρασαν οι ιδιοκτήτες των εφημερίδων στην μεγάλη απεργία των εργατών τυπογράφων στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 1891. Η συγκεκριμένη τακτική ήδη είχε προαναγγελθεί από τις 7 Φεβρουαρίου, όταν ο Φ. Γιοφύλλης σε άρθρο του στην *Ακρόπολη* προειδοποιούσε τους απεργούς πως «ο καλός ο νοικοκύρης ξέρει κι απ' άλλα μονοπάτια». Βλ. *Ακρόπολις*, (7 Φεβρουαρίου 1914), σ. 4.

644. Στο *Εμπρός* της 12ης Φεβρουαρίου 1914 δημοσιεύεται ένα σπαρταριστό γεγονός χρήσης αυτής της πρακτικής: «Συνελήφθησαν δὲ χθὲς κατόπιν διαταγῆς τοῦ ὑπάρχου ὑπασπιστοῦ κ. Ζωγράφου καὶ δύο λοχῖαι τῆς μουσικῆς οἱ Ν. Βλάχος τοῦ 1ου πεζικοῦ ἐκ Κερκύρας καὶ Χ. Δατέργολας ἐπίσης ἐκ Κερκύρας τοῦ 7ου πεζικοῦ διότι εἰργάζοντο εἰς τὸ τυπογραφεῖον τοῦ κ. Ἰ. Βάρτσου καὶ ἐτιμωρήθησαν αὐστηρότατα».

θέσουν τέρμα στην διαμορφωθείσα κατάσταση και να περιορίσουν τις ζημιές που ήδη είχαν υποστεί.

Η Κεντρική Επιτροπή των απεργών απέστειλε, την Τρίτη 11 Φεβρουαρίου, την παρακάτω ευχαριστήρια επιστολή προς το Ε.Κ.Π.:

Ἀδελφοί, ἐντελλόμεθα ἐξ ὀνόματος τῆς ὀλομελείας τῶν τυπογράφων ν' ἀπευθύνωμεν πρὸς ὑμᾶς τοὺς ἀείποτε προθύμους τὴν εὐγνωμοσύνην ἡμῶν διὰ τὴν συνδρομὴν τὴν τε ὕλικὴν καὶ ἠθικὴν ἣν προσφέρετε πρὸς ἡμᾶς πρῶτοι ὑμεῖς συντελέσαντες οὕτω σπουδαίως εἰς τὸν ἀγῶνα ὃν διεξάγομεν ὅστις εἶνε ἀγὼν ὅλων ἡμῶν πρὸς ἐπικράτησιν τῆς δικαιοσύνης ἀπέναντι τῆς ἀνίσου καὶ ἀδίκου ἐκμεταλλεύσεως. Ἡ πράξις αὕτη, ἡ τόσον εὐγενής, ὅχι μόνον συγκινεῖ ἡμᾶς μυχιαίτατα ἀλλὰ μᾶς παρέχει καὶ τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ Ἑργατικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος θέλει ἀναγράψει χρυσοῖς γράμμασι τὴν γενναίαν καὶ ἀδελφικὴν πράξιν σας.⁶⁴⁵

Την 12η Φεβρουαρίου παρατηρεῖται μια ἔμμεση ενασχόληση με το «θέμα των τυπογράφων» από την πλευρά της πολιτείας με τη δημοσίευση στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* του βασιλικού διατάγματος «περί κανονισμού υγιεινῆς των τυπογραφείων». Το διάταγμα, αποτελούμενο από 23 άρθρα, περιγράφει αρκετά λεπτομερῶς τις συνθήκες κάτω από τις οποίες επιτρέπεται η άσκηση της τυπογραφικής δραστηριότητας αλλά και την υποχρέωση όλων των εργατῶν τυπογράφων να διαθέτουν βιβλιάριο υγείας και ταυτότητα. Αν εξαιρεθεῖ το άρθρο 20 περί βιβλιαρίου υγείας, τα υπόλοιπα άρθρα δεν ήταν δυνατόν να εφαρμοσθῶν στα υπάρχοντα τυπογραφεία, και ουσιαστικά αφορούσαν, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, σε μελλοντικά τυπογραφεία.⁶⁴⁶

Οι απεργοί τυπογράφοι συσκέφτηκαν εκ νέου στις 14 Φεβρουαρίου. Προσπάθησαν με αλληπάλληλες συζητήσεις να αξιολογήσουν τα μηνύματα που έφθαναν τόσο από την πλευρά των εργοδοτῶν, ὅσο κι από την πλευρά της Κοινῆς Γνώμης. Οι αγγελίες που διάβαζαν στις εφημερίδες για άμεση πρόσληψη νέων τυπογράφων και η αδιάλλακτη στάση του προεδρείου των καταστηματαρχῶν ἀντί να καταρρακώσουν το ηθικό τους, το ενίσχυσαν. Η συνεχιζόμενη υλική συμπαράσταση πολλῶν εργατικῶν

645. *Εμπρός*, (12 Φεβρουαρίου 1914), σ. 4.

646. Βλ. Φ.Ε.Κ., φ. 36, (12 Φεβρουαρίου 1914), σσ. 161-163. Για το Βασιλικό Διάταγμα βλ. αναλυτικά σσ. 27-

σωματείων⁶⁴⁷ τους επέτρεψε να αψηφήσουν την άρνηση των καταστηματαρχών και να ανάγουν τον δικό τους αγώνα ως αγώνα ολόκληρου του εργατικού κόσμου.

Στην Ακρόπολη της 15ης Φεβρουαρίου 1914, 24η ημέρα από την έναρξη της απεργίας, δημοσιεύθηκε ένα ανυπόγραφο άρθρο με τίτλο: «Ο Πρωθυπουργός και οι κίνδυνοι της εργατικής του πολιτικής». Με το άρθρο αυτό ο ανώνυμος αρθρογράφος επιχειρούσε από τη μια να υπερασπίσει τα εργοδοτικά κεκτημένα κι από την άλλη επέρριπτε την ευθύνη της απεργίας των εργατών τυπογράφων στην κυβερνητική παράταξη. Αν και ομολογεί «μίαν ἐλάττωσιν τῆς κτητικῆς δυνάμεως τῆς τιμῆς τοῦ ἡμερομισθίου» δεν δέχεται πως μπορεί να γίνει καμιά διαπραγμάτευση για την αύξηση του ημερομισθίου ή τη μείωση των ωρών εργασίας των εργατών. Κι αυτό γιατί οι ιδιοκτήτες των τυπογραφείων εξαιτίας «τῶν χρεῶν των, τῶν τόκων πού πληρῶνουν, τοῦ τοκοχρεωλυσίου πού καταβάλλουν, τῶν κινδύνων πού διατρέχουν, τῶν πιστώσεων πού δὲν δύνανται νὰ πραγματοποιήσουν» βρίσκονται σε δυσμενέστερη οικονομικά θέση από τους εργάτες τους. Και ούτε λίγο ούτε πολύ η ικανοποίηση των αιτημάτων θα επέφερε μία αύξηση του κόστους παραγωγής της τάξης του 40%.⁶⁴⁸

Ο αρθρογράφος επιχειρούσε να αξιολογήσει ποσοτικά και ποιοτικά τα δύο αιτήματα των απεργών. Θεωρούσε πως το αίτημα για μείωση των ωρών εργασίας ήταν το πιο κρίσιμο. Μιας και αν αυτό πραγματοποιούνταν από το σύνολο του εργατικού

647. «Προτάσει τοῦ κ. Καλογεροπούλου ἀποφασίζεται νὰ δοθοῦν ἐκ τοῦ ταμείου τοῦ Ε.Κ.Α. δραχ. ἑκατὸν (100) ὑπὲρ τῶν ἀπεργῶν, καὶ ὑπόσχονται οἱ κύριοι Ἐπίτροποι νὰ ἐνεργήσουν τὸ ταχύτερον, ὥστε νὰ μὴν ἀποτύχῃ ἡ ἀπεργία», βλ. Ε.Κ.Α., *Ιδρυτικὴ πράξις σύστασης...*, ὁ.π., σ. 506. Το Ε.Κ.Π., επίσης, απέστειλε ξανά χρηματικὴ βοήθεια προς την απεργιακὴ ἐπιτροπὴ (500 δρχ.). Διαβεβαίωσε, μάλιστα, τους απεργούς πως ὅλα τα εργατικὰ σωματεία Πειραιῶς εἶναι διατεθειμένα νὰ διαθέσουν το σύνολο των ταμείων τους για την επιτυχὴ ἐκβασὴ της απεργίας. Το ἴδιο ἐπράξε και ο Σύνδεσμος των Σιγαροποιῶν, που ἀπέστειλε την πρώτη ψηφισθεῖσα δόση των 1.000 δρχ. Εἶναι, επίσης, χαρακτηριστικὸ πως το ευχαριστήριο ψήφισμα της Κεντρικῆς Επιτροπῆς προς τον Σύνδεσμο των Σιγαροποιῶν διέπεται ἀπὸ ἔντονο συναισθηματισμὸ με σκοπὸ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ταύτιση ὅλου του εργατικοῦ κόσμου με τους απεργούς: «Ἀδελφοί, μὲ βαθεῖαν συγκίνησιν σᾶς εὐγνωμονοῦμεν διὰ τὴν ἐνίσχυσιν εἰς τὸν ἀγῶνά μας καὶ θὰ θεωρήσωμεν ἑαυτοὺς εὐτυχεῖς ἔάν ποτε εὐρεθῶμεν εἰς τὴν εὐχάριστον θέσιν καὶ ἀνταποδώσωμεν ὡς ἐλάχιστον φόρον τῆς εὐγνωμοσύνης μας τὴν γενναίαν καὶ εἰλικρινὴ προσφοράν σας. Βεβαιωθῆτε, ἀδελφοί ὅτι θὰ διατηρήσωμεν ἔσσει εἰς τὴν μνήμην μας τὴν τοιαύτην ἐμπράγματον ἐκδήλωσιν τῆς ἀλληλεγγύης τῶν σιγαροποιῶν Ἀθηνῶν πρὸς ἀγωνιζομένους ἀδελφούς, θὰ πράξωμεν δὲ ὑπὲρ ὑμῶν ὅ,τι ἐπιβάλλει τὸ καθήκον».

648. Η αύξηση του 40% επιμοιράζεται σε 20% εξαιτίας της μείωσης των ωρών εργασίας και σε ἑνὰ ἀκόμη 20% εξαιτίας της αύξησης του ημερομισθίου. Παρατηρεῖται, ωστόσο, πως με την πάροδο της απεργίας, το ποσοστὸ υπολογισμοῦ της αύξησης του κόστους παραγωγῆς που θα επέφερε ἡ ικανοποίησις των απεργιακῶν αιτημάτων διαρκῶς μειωνόταν. Ἀπὸ το 50% που το υπολόγιζε ο Π. Πετράκος στις 28 Ιανουαρίου, μειώθηκε στο 45% στις 7 Φεβρουαρίου ἀπὸ τον Φ. Γιοφύλλη, για νὰ φθάσει στο 40% στις 15 Φεβρουαρίου.

κόσμου, θα είχε την τραγική συνέπεια «ὁ τόπος νὰ χάσῃ ἓνα 20% ἐκ τῆς ὅλης παραγωγῆς του». Μ' ἄλλα λόγια νὰ γίνῃ «πτωχότερος κατὰ 20%».

Κι ἂν οἱ εργάτες τυπογράφοι πετύχουν τοὺς σκοποὺς τοὺς, «τώρα ποὺ τὸ Ἑργατικὸν Κέντρον ἔχει ἐνώσει διαφόρων βιοτεχνιῶν ἐργάτας», αὐτὸ θα προκαλοῦσε μιὰ τεράστια κοινωνικὴ ανωμαλία με ἀνυπολόγιστες συνέπειες.

Κατὰ τὸν ἀνώνυμο ἀρθρογράφου οἱ ἀπεργοὶ παρασύρθηκαν ἀπὸ ἐκλογικὲς σκοπιμότητες βουλευτῶν τοῦ κυβερνώντος κόμματος. Καὶ συστήνῃ τόσο στοὺς βουλευτὲς ὅσο καὶ στὸν πρωθυπουργό νὰ εἶναι περισσότερο προσεκτικοὶ στὴν ἀσκηση τῆς ἐξουσίας. Γιατί με τὸν τρόπο που ἀσκεῖται αὐτὴ ἡ πολιτικὴ ὠθούνται οἱ κολίγοι νὰ ἐναντιωθοῦν στοὺς τσιφλικάδες καὶ οἱ εργάτες νὰ ἐναντιωθοῦν στοὺς εργοδότες.⁶⁴⁹

Ἡ πορεία τῆς ἀπεργίας ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα καὶ τὸ Ε.Κ.Α. Στὴ συνεδρίαση τῆς 18ης Φεβρουαρίου, ὁ Π. Ἀθηναῖος, ἐνημέρωσε γιὰ τὴν κατάσταση που εἶχε δημιουργηθεῖ καὶ ζήτησε ἐπιτακτικὰ τὴν οικονομικὴ ἐνίσχυση τῶν ἀπεργῶν, δεδομένου ὅτι τὸ ἀπεργιακὸ τοὺς ταμεῖο ἔτεινε νὰ ἐξαντληθεῖ.⁶⁵⁰

Κατὰ τὶς ἐπόμενες μέρες ἡ ἐνταση κλιμακώνεται με τὶς συλλήψεις ἀπεργῶν ἀπὸ τὴν ἀστυνομία χωρὶς νὰ διαφαίνεται κάποια ορατὴ λύση. Οἱ ἀπεργοὶ θὰ ἀντιπαρατεθοῦν στὶς συλλήψεις με ἓνα μαζικὸ συλλαλητήριον στοὺς στύλους τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς τὴν Κυριακὴ 23 Φεβρουαρίου. Εκεί, θὰ συντάξουν ψήφισμα, τὸ ὁποῖο ἡ Κεντρικὴ Επιτροπὴ ἀνέλαβε νὰ κοινοποιήσει σὲ ὅλες τὶς ἐφημερίδες. Με τὸ ψήφισμα αὐτό, οἱ ἀπεργοὶ καταδικάζουν τὴν πρακτικὴ τῶν παράνομων συλλήψεων ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Πολιτείας καὶ ἐπιδιώκουν τὴν μαζικὴ υποστήριξη ὅλων τῶν εργατῶν τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ «ἐπὶ πάσης περαιτέρω παρεμβάσεως τῆς Πολιτείας πρὸς καταδίωξιν τῶν ἐργατῶν Ἀπεργῶν Τυπογράφων».⁶⁵¹

Τὴν Δευτέρα 24 Φεβρουαρίου, ἡ Κεντρικὴ Επιτροπὴ τῶν ἀπεργῶν θὰ διανείμει στὶς ἐφημερίδες τὴν παρακάτω πρόσκληση:

649. Ἀκρόπολις, (15 Φεβρουαρίου 1914), σ. 3. Ὁ ἀρθρογράφος στὴν ἀναφορὰ τοῦ στοὺς κυβερνητικοὺς βουλευτὲς πρέπει νὰ ἐννοεῖ καὶ τὸν Σπύρο Θεοδωρόπουλο, πρῶτον πρόεδρο τῆς Α.Α.Τ. καὶ νυν βουλευτὴ τῶν Φιλελευθέρων.

650. «Ὁ κ. Ἀθηναῖος ἀνακοινεῖ ὅτι ἡ ἀπεργία τῶν τυπογράφων ἐξακολουθεῖ, χάρις εἰς τὴν ἐπιμονὴν τῶν ἐργοδοτῶν, εἶνε δὲ ἀνάγκη νὰ ἔλθουν ὅλα τὰ σωματεῖα ἀρωγὰ ὕλικῶς, διότι ἕως τώρα τὸ ταμεῖον τῶν ἀπεργῶν πλησιάζει νὰ ἐξαντληθῇ, μολονότι ὅλα τὰ σωματεῖα τοῦ Πειραιῶς ἐψήφισαν γενναῖα ποσὰ ὑπὲρ τῶν ἀπεργῶν, ἐνῶ τὰ σωματεῖα τοῦ Ε.Κ.Α., πλὴν τῶν Σιγαροποιῶν καθυστεροῦν μέχρι σήμερον», βλ. Ε.Κ.Α., *Ἰδρυτικὴ πράξις σύστασης...*, ὁ.π., σ. 506.

651. *Ἐμπρός*, (24 Φεβρουαρίου 1914), σ. 4.

Ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ τῶν ἀπεργῶν Τυπογράφων ποιεῖται θερμὴν παράκλησιν πρὸς πάντας τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν Ἑργατικῶν Κέντρων καὶ Σωματείων Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς, ὅπως σήμερον περὶ ὥραν 6ην καὶ ἡμίσειαν προσέλθωσιν εἰς τὴν ἰδιαιτέραν αἴθουσαν τοῦ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Καρόρη 17 καφενεῖου τὸ «Ἐμπορικὸν Κέντρον», ὅπως τοῖς ἀνακοινωθῇ σοβαρώτατον ἐργατικὸν ζήτημα, ἐφ' οὗ θὰ ληφθῶσιν ἀνάλογοι ἀποφάσεις. Παρακαλοῦνται μὲ πᾶσαν θυσίαν νὰ παρευρεθῶσιν πάντες προκειμένου νὰ τοῖς ἀνακοινωθῇ σοβαρώτατον ζήτημα γενικοῦ ἐργατικοῦ ἐνδιαφέροντος.⁶⁵²

Ἡ πρωτοβουλία γιὰ τὴ συνάντησιν ἀνήκει στὴν ἐπιτροπὴν ποὺ συστήθηκε ἀπὸ τοὺς τυπογράφους —ἀρχιεργάτες καὶ πιεστές— ποὺ ἐργάζονταν στὸν ἡμερήσιον Τύπον, καὶ δὲν συμμετείχαν στὴν ἀπεργίαν. Οἱ τυπογράφοι τῶν ἐφημερίδων διαβλέποντας τὸ ἀδιέξοδον καὶ λαμβάνοντας ὑπόψιν πὼς 500 καὶ πλέον συνάδελφοί τους ἦταν χωρὶς ἐργασία γιὰ περισσότερον ἀπὸ ἓνα μῆνα, σύστησαν ἐπιτροπὴν, ἡ ὁποία ἀφοῦ θὰ λάμβανε τὴν ἐξουσιοδότησιν ἀπὸ τοὺς ἀπεργοὺς θὰ μεσολαβοῦσε γιὰ οὐσιαστικὸν διάλογον μετὰ τοὺς ἐργοδότες. Στὴ συνάντησιν ποὺ πραγματοποιήθηκε τὸ ἀπόγευμα τῆς 24ης Φεβρουαρίου διαφάνηκε μιὰ πρώτη προσπάθεια ἀναδίπλωσιν ἐκ μέρους τῶν ἀπεργῶν· ἡ κόπωσί τους ἦταν πια ἐμφανής. Ἡ 24η Φεβρουαρίου ἦταν ἡ 33η ἡμέρα ἀπὸ τὴν ἐναρξιν τῆς ἀπεργίας. Ἡ Κεντρικὴ τῶν Ἐπιτροπῶν, ἀφοῦ περιέγραψε ὅλες τὰς ἐνέργειαις ποὺ πραγματοποιήσῃ κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς ἀπεργίας καὶ τὴ συγκινητικὴ ἀνταπόκρισιν ὅλου τοῦ ἐργατικοῦ κόσμου, πρότεινε τὴν τροποποίησιν τῶν ἀρχικῶν αἰτημάτων καὶ ζήτησε τὴν ἄδεια νὰ ἐξουσιοδοτήσῃ τὴ νεοσύστατη Ἐπιτροπὴ γιὰ τὰς περαιτέρω ἐνέργειαις. Ἐτσι, οἱ ἀπεργοὶ παραιτήθηκαν ἀπὸ τὸ αἶτημα τῆς αὐξήσεως τοῦ ἡμερομισθοῦ τους κατὰ 20% καὶ πρόβαλλαν ὡς μοναδικὸν αἶτημα τὴ μείωσιν τῶν ὡρῶν ἐργασίας ὅχι κατὰ 2 ὥρας, ὅπως ἦταν τὸ ἀρχικόν αἶτημα, ἀλλὰ κατὰ μίαν ὥραν. Μ' ἄλλα λόγια τὸ μοναδικόν αἶτημα ποὺ εἶχε ἀπομείνει ἦταν ἡ μείωσιν τῶν ὡρῶν ἐργασίας ἀπὸ δέκα σὲ ἐννέα.

Ἡ ἀναδίπλωσις τῶν ἀπεργῶν εἶχε κοινοποιηθεῖ ἤδη στὰς ἐφημερίδας καθὼς καὶ στὸν βουλευτὴ Λακωνίας, Θ. Κουτούπη, τοῦ ὁποίου οἱ ἀπεργοὶ εἶχαν ζητήσει τὴ συνδρομὴν αὐτοῦ γιὰ τὴν ἐξεύρεσιν λύσεως. Ἡ ἀπόφασιν τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τῶν ἀπεργῶν θὰ τύχῃ ευμενοῦς ἀντιμετώπισιν ἀπὸ τὰς ἐφημερίδας, οἱ ὁποῖαι καυτηριάζουν

652. Ἀκρόπολις, (25 Φεβρουαρίου 1914), σ. 4.

τη αδιάλλακτη στάση των εργοδοτών,⁶⁵³ μιας και οι απεργοί έκαναν το αποφασιστικό βήμα προς τον τερματισμό της απεργίας.

Η Επιτροπή, που μόλις είχε λάβει το χρίσμα, για τις διαπραγματεύσεις απηύθυνε έκκληση σε όλους τους διευθυντές των εκδοτικών οίκων για άμεση συνάντηση. Η συνάντηση αυτή ορίστηκε για το απόγευμα της Τρίτης 25 Φεβρουαρίου στο τυπογραφείο των Αδελφών Σακελλάριου, στην οδό Λυκούργου 8. Η διαμεσολαβούσα επιτροπή γνωστοποίησε στους καταστηματάρχες τυπογράφους την παραίτηση των απεργών από την πλειοψηφία των αιτημάτων τους. Μοναδική αξίωση που προβαλλόταν πια ήταν η μείωση κατά μία ώρα του ωραρίου εργασίας τους. Μετά από σύσκεψη των καταστηματάρχων, στη διάρκεια της οποίας τρεις ιδιοκτήτες αποχώρησαν «διαμαρτυρόμενοι διὰ τὸν ἀνένδοτον τῶν συναδέλφων των», ο πρόεδρος των «Καταστηματάρχων Τυπογράφων», Θ. Αποστολόπουλος, ανακοίνωσε πως οι εργοδότες δεν δέχονταν καμιά ανατροπή του ισχύοντος τυπογραφικού καθεστώτος και απέρριπταν κατηγορηματικά το τροποποιημένο αίτημα.⁶⁵⁴

Η ανυποχώρητη στάση των καταστηματάρχων τυπογράφων κλιμάκωσε περαιτέρω την κατάσταση. Οι απεργοί ήταν εξοργισμένοι με την προκλητική στάση του προέδρου των «Καταστηματάρχων», Θ. Αποστολόπουλου, ο οποίος κατά τη διάρκεια της σύσκεψης που προηγήθηκε εξέφρασε την αδιαφορία του για την απεργία μιας και αυτή δεν είχε κανέναν αντίκτυπο στην οικονομική του κατάσταση. Ήταν, μάλιστα, διατεθειμένος να κλείσει τις επιχειρήσεις του, «διότι έξησφάλισε τὸν ἑαυτό του, αποκτήσας ἓν περίπου ἑκατομμύριον».⁶⁵⁵

Την Παρασκευή, 28 Φεβρουαρίου, η Κεντρική Επιτροπή ζήτησε την συνδρομή του Ε.Κ.Α. Πράγματι, αργά τη νύχτα πραγματοποιήθηκε στα γραφεία του Ε.Κ.Α. ευρεία σύσκεψη μεταξύ της Κεντρικής Επιτροπής των απεργών και των αντιπροσώπων των εργατικών σωματείων τόσο της Αθήνας όσο και του Πειραιά. Στη σύσκεψη πάρθηκαν οι ακόλουθες αποφάσεις:

653. «Έως πότε θα εξακολουθήσει τέλος πάντων αὐτὴ ἡ ἀπεργία τῶν τυπογράφων; Ἐάν ὅπως φαίνεται αἱ ἀποστάσεις τῶν ἀξιώσεων τῶν τυπογράφων ἀπεργῶν ἡλαττώθησαν, ὁ συμβιβασμὸς δὲν εἶνε ἀδύνατος, ἀπὸκειται δὲ πλέον εἰς τὴν ὀρθοφροσύνην τῶν ἐργοδοτῶν νὰ ἐκτιμήσωσι τὴν ἀνάγκην, ὅπως τεθῇ τέρμα καὶ εἰς τὴν τυπογραφικὴν ἀπεργίαν... Ὑπάρχει λοιπὸν ἔδαφος συνεννοήσεως. Δὲν γνωρίζομεν μόνον ἐὰν ὑπάρχῃ καὶ διάθεσις», *Εμπρός*, (1 Μαρτίου 1914), σ. 3.

654. *Εφημερίς*, (26 Φεβρουαρίου 1914), σ. 2.

655. *Εμπρός*, (1 Μαρτίου 1914), σ. 4.

- α) Η επαναφορά των αρχικών αιτημάτων, δηλαδή αύξηση της τάξης του 20% του ημερομισθίου και ελάττωση των ωρών εργασίας από 10 σε 8,
- β) η πραγματοποίηση πανεργατικού συλλαλητηρίου την Κυριακή 2 Μαρτίου και,
- γ) η κήρυξη γενικής απεργίας ανεξαιρέτως σε όλα τα τυπογραφεία (συμπεριλαμβανομένων και των τυπογραφείων των εφημερίδων).

Με το πέρας της σύσκεψης εκδόθηκε ψήφισμα προς την Κυβέρνηση, και τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας, όπου εκφραζόταν η παράκληση από το σύνολο του εργατικού κόσμου «Ίνα δι' ἐπείγοντος νομοθετήματος» ρυθμιστεί το κύριο αίτημα των απεργών περί εφαρμογής του 8ώρου. Παράλληλα, η Κεντρική Επιτροπή των απεργών κοινοποίησε, διαμέσου των εφημερίδων, την παρακάτω πρόσκληση:

Ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ τῶν Τυπογράφων καλεῖ ἅπαντας ἀνεξαιρέτως τοὺς ἐργάτας Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς αὖριον Κυριακὴν ὥραν 4 μ.μ. ἀκριβῶς εἰς τοὺς Στύλους τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς εἰς Πανεργατικὸν Συλλαλητήριον πρὸς ἐπίδοσιν ψηφίσματος διαμαρτυρίας πρὸς τὴν Κυβέρνησιν καὶ τὸν Βασιλέα.

Μὴ ἐπιθυμοῦσα ὅμως νὰ ἐπιφέρῃ γενικὴν ἀναστάτῳσιν, παρακαλεῖ τοὺς ἐργάτας τῆς ὅλης συγκοινωνίας, εὐχαριστοῦσα αὐτοὺς διὰ τὴν προθυμίαν των ὅπως συμμεθέξουσιν εἰς τὸ Συλλαλητήριον, ἵνα παραμείνῳσιν εἰς τὰς θέσεις των, ἐπιφυλασόμενη νὰ καλέσῃ καὶ τούτους ἐὰν παραστῇ ἀνάγκη.

*Τὰ διάφορα Σωματεῖα θὰ προσέλθωσιν μετὰ τῶν σημαίων καὶ λαβάρων των.*⁶⁵⁶

Από την πλευρά των «Καταστηματαρχών» δεν καταγράφηκε καμία αντίδραση στο ψήφισμα αλλά και στο επικείμενο συλλαλητήριο. Αντίθετα, ο ημερήσιος Τύπος και μπροστά στο ορατό ενδεχόμενο της πανεργατικής απεργίας,⁶⁵⁷ καυτηρίασε για μια ακόμη φορά τη στάση των εργοδοτών και προσδοκούσε σε κυβερνητική λύση.

656. Ακρόπολις, (2 Μαρτίου 1914), σ. 7.

657. «Ἡ ἀπεργία τῶν Τυπογράφων παραταθεῖσα ἐπὶ τόσας ἡμέρας λαμβάνει ἤδη νέαν μορφήν ἀπειλουμένης πανεργατικῆς ἀπεργίας κατόπιν τῆς ἀδιαλλάκτου στάσεως μερικῶν ιδιοκτητῶν τυπογράφων», *Εμπρός*, (2 Μαρτίου 1914), σ. 4. Το ενδεχόμενο γενικής απεργίας δεν ήταν μακρινό σενάριο έκβασης της απεργίας των τυπογράφων. Την Παρασκευή 28 Φεβρουαρίου, αντιπροσωπεΐα του Ε.Κ.Π. επισκέφθηκε τόσο τον Πρωθυπουργό όσο και τον Υπουργό των Οικονομικών, διαμαρτυρούμενη για την κατάσταση που διαιωνιζόταν και προειδοποιώντας πως τα εργατικά σωματεία του Πειραιά «ἐν ἣ περιπτώσει δὲν τεθῇ τέρμα εἰς αὐτὴν θὰ κηρύξουν γενικὴν ἀπεργίαν ἵνα συνδράμουν τοὺς συναδέλφους των τυπογράφους». Βλ. και *Εφημερίς*, (1 Μαρτίου 1914), σ. 4. Για την επίσκεψη αυτή θα κάνει αναφορά και ο Βενιζέλος στη συνεδρίαση της Βουλής της

Την Κυριακή, 2 Μαρτίου 1914, πραγματοποιήθηκε το πανεργατικό συλλαλητήριο. Οι απεργοί τυπογράφοι συγκεντρώθηκαν στην οδό Καρόρη, στο καφενείο «Εμπορικόν Κέντρον», και «έν σώματι» κατευθύνθηκαν στους Στύλους του Ολυμπίου Διός, όπου ανέμειναν την άφιξη των υπόλοιπων εργατικών σωματείων. Πράγματι η συμμετοχή στο συλλαλητήριο ήταν εντυπωσιακή. Περισσότεροι από 5 χιλιάδες εργάτες συγκεντρώθηκαν στο χώρο, όπου σε πνεύμα «νομιμοφροσύνης καὶ μετριοπαθείας» διαδήλωσαν τη συμπαράστασή τους στον αγώνα των απεργών τυπογράφων.

Στο συγκεντρωμένο πλήθος μίλησαν οι εργάτες τυπογράφοι Γ. Ιωαννίδης και Ν. Μώρος, καθώς και ο προϊστάμενος της Α.Α.Τ., Ι. Περίδης.

Ο Ιωαννίδης, αφού προηγουμένως σκιαγράφησε την κατάσταση, σε μακροσκελή λόγο άσκησε δριμύτατη κριτική για την «άστοργία τῶν καταστηματαρχῶν». Οι οποίοι, ενώ με τον κόπο των εργατών τους αποκαταστάθηκαν οικονομικά δεν δέχονται κανένα από τα αιτήματα των εργατών τους που θα συνέβαλαν στην ανακούφισή τους.

Στη συνέχεια το λόγο πήρε ο Ν. Μώρος, ο οποίος επιτέθηκε κι αυτός στους εργοδότες, σ' αυτούς που ενώ πρεσβεύουν λεκτικά το δίκαιο και τον ανθρωπισμό δεν «στεργούν εἰς τὰ δίκαια αἰτήματα τῶν ἐργατῶν τυπογράφων».

Τις ομιλίες έκλεισε ο Ι. Περίδης, ο οποίος αφού ευχαρίστησε όλα τα εργατικά σωματεία για τη αμέριστη συμπαράστασή τους καθόλη τη διάρκεια της απεργίας και για τη συμμετοχή τους στο συλλαλητήριο, καυτηρίασε την αναληγσία αρκετών εργοδοτών και ειδικότερα στράφηκε εναντίον του προέδρου των «Καταστηματαρχῶν Τυπογράφων» Θ. Αποστολόπουλου. Μιας και ο τελευταίος εξέφραζε την απόλυτη άρνηση απέναντι σε κάθε διεκδικητικό αίτημα και συμπαρέσυρε με τη στάση του και τους υπόλοιπους εργοδότες. Κλείνοντας ο Περίδης, εξέφρασε την ευχή η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων, που τόσα υποσχέθηκε προς τους εργάτες να λάβει άμεσα προστατευτικά μέτρα με την ψήφιση νόμου, που θα ρύθμιζε οριστικά τις εργάσιμες ώρες των τυπογράφων.

Κατά τη διάρκεια του συλλαλητηρίου της 2ας Μαρτίου, συντάχθηκε το ακόλουθο ψήφισμα προς τον βασιλιά, τον Πρωθυπουργό, την Εθνική Αντιπροσωπεία και τον Τύπο, του οποίου η ανάγνωση έγινε δεκτή με ζητωκραυγές και ενθουσιασμό από τους συγκεντρωμένους:

3ης Μαρτίου 1914: «ἐπιτροπή δὲ τῶν Ἑργατικῶν Σωματείων ἦλθε καὶ πρὸς τὸν Πρόεδρον τῆς Κυβερνήσεως ὑποστηρίζουσα τὴν αἴτησιν ταύτην τῶν τυπογράφων», *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 1914, σ. 884.

1ον) Ὑποβάλλουν εὐλαβῶς εἰς τὴν Α.Μ. τὸν Βασιλέα καὶ μέγαν Στρατηλάτην, θερμὴν παράκλησιν, ὅπως ἐξασκῶν τὴν Βασιλικὴ Αὐτοῦ ἐπιτροπὴν παρὰ τῇ Κυβερνήσει ποιήσεται αὐτῇ τὴν δέουσαν σύστασιν πρὸς ἱκανοποίησιν διὰ νομοθετικοῦ μέτρου τῶν δικαίων τούτων αἰτημάτων τῶν ἀπεργῶν Τυπογράφων.

2ον) Ἐπικαλοῦνται τὴν ἀντίληψιν καὶ τὴν μέριμναν τῆς Σεβαστῆς Κυβερνήσεως καὶ τῆς Ἐθνικῆς Ἀντιπροσωπείας ἐπὶ τὴν ἐλάττωσιν διὰ νόμου τῶν ἐργασίμων ὥρων διὰ τοὺς Τυπογράφους.

3ον) Ποιοῦνται ἔκκλησιν πρὸς τὴν Κοινωνίαν καὶ τὸν Τύπον, ὅπως παράσχωσιν πᾶσαν αὐτοῖς, ἠθικὴν συνδρομὴν πρὸς ἐπιτυχίαν τῆς ἄνω ἐλαττώσεως τῶν ἐργασίμων ὥρων εἰς τὰ Τυπογραφεῖα καὶ ἐκλέγουν 20μελὴ ἐπιτροπὴν ὅπως ἐπιδώσῃ τὸ παρὸν ψήφισμα πρὸς τὴν Α.Μ. τὸν Βασιλέα, τὸν Πρόεδρον τῆς Κυβερνήσεως, τὴν Ἐθνικὴν Ἀντιπροσωπείαν καὶ τὸν Τύπον.

Ἐγένετο σήμερον ἐν Ἀθήναις τῇ 2ῃ Μαρτίου 1914.⁶⁵⁸

Στο περιθώριο του συλλαλητηρίου ορίσθηκε ἑκτακτὴ γενικὴ συνέλευσις στο καφε-νεῖο «Ἐμπορικὸν Κέντρον» ἀπὸ τοὺς στοιχειοθέτες, λινοτύπες, μηχανικοὺς καὶ πιε-στές των εφημερίδων, με σκοπὸ τὸν καθορισμὸ τῆς περαιτέρω στάσεως τους καὶ τὴ λήψιν αποφάσεων σχετικῶν με τοὺς ἀπεργοὺς συναδέλφους τους.

Τὴν Δευτέρα 3 Μαρτίου 1914, τὸ θέμα τῆς ἀπεργίας θὰ ἀπασχολήσῃ καὶ τὴ Βουλὴ. Μετὰ τις ἀλλεπάλληλες οχλήσεις των ἀπεργῶν πρὸς τὴν Κυβέρνηση, ὁ βουλευτὴς Λακωνίας Θ. Κουτούπης θὰ ἀναπτύξῃ ἐνδελεχῶς τὶς ἀναφορὰς των ἀπεργῶν καὶ θὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὸν Πρωθυπουργὸ νὰ ἀναλάβῃ ἡ Κυβέρνησις τὶς εὐθύνες τῆς.

Ἡ ομιλία τοῦ Κουτούπη πρὸς τὸ σῶμα τῆς Βουλῆς μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἰδιαίτερα συγκροτημένη. Ἄλλοτε κρατώντας ἀποστάσεις ἀπὸ τὰ αἰτήματα των ἀπεργῶν καὶ ἄλλοτε παραθέτοντας ἀκλόνητα στοιχεῖα γιὰ τὴν τυπογραφικὴ καθημερινότητα, ἀποσκοπεῖ στο νὰ ἀποσπάσῃ ἀπὸ τὸν πρωθυπουργὸ μιὰ θετικὴ κρίσιν γιὰ τὸ ἐργατικὸ σῶμα πού υπερασπίζεται. Πιο συγκεκριμένα, ὁ Κουτούπης, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸ σῶμα τῆς Βουλῆς θὰ κάνει μιὰ λεπτομερὴ περιγραφὴ των γεγονότων τῆς ἀπεργίας καὶ τῆς τελικῆς πρότασιν των ἀπεργῶν.⁶⁵⁹ Γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὰ ἐπιχειρήματά του θὰ κάνει μιὰ σύγκρισιν με τὸ ἐργασιακὸ καθεστῶς πού επικρατεῖ στο Ἐθνικὸ

658. Ἀκρόπολις, (3 Μαρτίου 1914), σ. 5.

659. «Οἱ ἐργάται διὰ τοῦ χρόνου ἡλάττωσαν τὰς ἀπαιτήσεις αὐτῶν καὶ ἐπὶ τέλους ἐδέχθησαν νὰ περιορισθῶσιν εἰς τὸ αἶτημά των τῆς μειώσεως τοῦ χρόνου ἐργασίας. Ἡ ἐργασία ἔχει ὀρισθῇ εἰς δεκάωρον καὶ ἂν ἐγένετο δεκτὴ ἡ ἐλάττωσις αὐτή, οἱ ἐργάται θὰ ἦσαν εὐχαριστημένοι καὶ ἡ ἀπεργία θὰ ἔπαυεν, ἡ ἀνησυχία δὲ ἡ ὁποία ἐπικρατεῖ εἰς ὅλας τὰς ἐργατικὰς τάξεις θὰ ἔπαυεν ἐπίσης...», *Εφημερίς των Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, 1914, σ. 883.

Τυπογραφείο· εκεί όπου ήδη η Πολιτεία έχει παραχωρήσει στους εργαζόμενους το εννιάωρο, το μοναδικό αίτημα δηλαδή των απεργών.⁶⁶⁰ Η Κυβέρνηση, κατά τον βουλευτή θα πρέπει να υιοθετήσει διά νόμου το εννιάωρο και για να εξομαλύνει τις σχέσεις των εργοστασιαρχών με τους εργάτες τους αλλά και για να αποφευχθεί το ενδεχόμενο μιας γενικής απεργίας.

Υποστήριξε, ακόμη, ο Κουτούπης πως ήταν προς το συμφέρον και το δύο πλευρών η μείωση των ωρών εργασίας και προέβλεψε πως η υιοθέτηση αυτού του μοντέλου δεν θα επέφερε καμιά μείωση στην παραγωγή. Κι αυτό γιατί ένας λιγότερο καταπονημένος εργάτης μπορούσε να παράγει περισσότερο από όσο θα παρήγαγε σε ένα επιμηκυμένο ωράριο.⁶⁶¹

Ο Βενιζέλος απάντησε στον βουλευτή Λακωνίας Κουτούπη με τα ίδια επιχειρήματα που είχε διατυπώσει και προς την επιτροπή του Ε.Κ.Π. λίγες μέρες πριν. Επανάλαβε, προσπαθώντας ταυτόχρονα να συντηρήσει το φιλεργατικό πρόσωπο της Κυβέρνησής του,⁶⁶² πως ήταν γνώστης της κατάστασης που είχε διαμορφωθεί στα τυπογραφεία, και πως η θέση της Πολιτείας απέναντι στον αέναο αγώνα «μεταξύ του έργατου καὶ τοῦ ἐργοδότη» ήταν η ουδετερότητα.⁶⁶³

Αρνήθηκε να αναλάβει οποιαδήποτε δέσμευση για τη νομοθετική ρύθμιση των ωρών εργασίας στα τυπογραφεία, εφόσον και τα άλλα, προηγμένα, κράτη δεν είχαν

660. Για να υποστηρίξει περισσότερο αυτό το επιχείρημα ο βουλευτής Λακωνίας ανέφερε πως είναι παγιωμένο στη δημόσια υπηρεσία να υπάρχει μια ελαστικότητα στην εργασία «ώστε το έννεάωρον νὰ ἐλαττώνται εἰς 8,5 καὶ εἰς 8 ὥρας, ἐὰν ὅχι ὀλιγοτέρας», *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 1914, σ. 884.

661. «Δὲν πρέπει νὰ ὑποστηρίζωμεν μαθηματικῶς ὅτι, ἐὰν ἐλλατωθῇ ἡ ἐργασία ὑπὸ ἔποψιν χρόνου κατὰ 1/10 θὰ ἐπέλθῃ καὶ κατὰ 1/10 ἐλάττωσις παραγωγῆς· πολλάκις παρετηρήθη καὶ αὐξήσις παραγωγῆς, διότι ὁ ἐργάτης, μὴ καταπεπονημένος κατὰ τὸν χρόνο τῆς ἐργασίας δύναται νὰ παράγῃ πολὺ περισσότερον ἂν ὅσον ἤθελεν ὁ καταπονούμενος παράγει χάνων μάλιστα τὴν υἱείαν του», *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 1914, σ. 884. Ο Κουτούπης προβάλλει το θέμα της υγείας των εργατών τυπογράφων καταθέτοντας την στατιστική των ασθενειών και θανάτων του κλάδου, προσπαθώντας να συνεγείρει τα αντανεκαστικά του σώματος της Βουλής. Προς αυτή την κατεύθυνση συνηγορεί και η φράση του: «Δὲν ὑπάρχει δὲ λόγος ὅπως τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ θεωρεῖται ὀλιγότερον συμπαθὲς ἀπὸ οἰονδήποτε ἄλλο ἐπάγγελμα...».

662. «...βεβαίως κινεῖ τὸ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον καὶ τῆς Κυβερνήσεως καὶ τῆς Βουλῆς καὶ κάθε ἀνθρώπου ἔχοντος καρδιά τὸ γεγονός, ὅτι ἡ τυπογραφία εἶναι ἐργασία ἀνθυγιεινὴ...», *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 1914, σ. 884.

663. «Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπικαλῶνται ἐκάστοτε οἱ ἐργάται τὴν ἐπέμβασιν τῆς ἐξουσίας εἴτε τῆς νομοθετικῆς εἴτε τῆς διοικητικῆς πρὸς λύσιν αὐτῶν τῶν διαφορῶν αἱ ὁποῖαι διεξάγονται μεταξύ τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ κεφαλαίου», *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 1914, σ. 883.

ρυθμίσει νομοθετικά το ζήτημα.⁶⁶⁴ Συμβούλεψε, μάλιστα, τους εργάτες πως η καλύτερη διασφάλιση των εργασιακών τους δικαιωμάτων ήταν η οργάνωσή τους σε σωματεία.

Για να απαντήσει στα θεαματικά στοιχεία της Α.Α.Τ. περί της θνησιμότητας του επαγγέλματος, ο Πρωθυπουργός επικαλέστηκε το βασιλικό διάταγμα της 12ης Φεβρουαρίου 1914, με το οποίο ρυθμιζόταν οι συνθήκες εργασίας και υγιεινής στα τυπογραφεία και μελλοντικά θα εξέλιπαν οι λόγοι που προκαλούσαν αυτή τη θλιβερή στατιστική.

Η συζήτηση στη Βουλή για το ζήτημα της απεργίας ολοκληρώθηκε με την ομιλία του Υπουργού Εθνικής Οικονομίας, Α. Μιχαλακόπουλου. Ο Μιχαλακόπουλος υπερασπίστηκε την πολιτική της Κυβέρνησης στο ζήτημα της απεργίας των τυπογράφων και απαρίθμησε τις ενέργειες που έχει καταγράψει η Κυβέρνηση κατά τη διάρκεια της απεργίας:

- α) Την ψήφιση του Β. Διατάγματος «περί κανονισμού υγιεινής των τυπογραφείων»,
- β) την παραγγελία μελέτης από το Ανώτατο Συμβούλιο Εργασίας για τη διερεύνηση των προϋποθέσεων εκείνων που θα οδηγούσαν στη σταδιακή μείωση των ωρών εργασίας,
- γ) τη σύσταση —μετά από σύσκεψη— προς τους διευθυντές των τυπογραφείων να αποδεχτούν τα αιτήματα των απεργών.

Σύσταση, όμως, που δεν έγινε δεκτή, γιατί όπως ομολογεί «εύρηκα αντίστασιν άπροσδόκητον καί αλύγιστον. Πέραν τούτο δέν ήτο δυνατόν νά πράξω τι». Κλείνοντας ο Υπουργός απηύθυνε και μια έμμεση προειδοποίηση προς τους απεργούς, λέγοντας πως η υιοθέτηση της μεθόδου της απεργίας ενδέχεται να προκαλέσει την απώλεια της εργασίας.⁶⁶⁵

664. «Όσον άφορᾷ τήν νομοθετικήν ρύθμισιν τῶν ὥρῶν τῆς ἐργασίας, εἶπον εἰς τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν Ἑργατικῶν Σωματείων ὅτι δέν εἶναι δυνατόν νά γίνη καθορισμός, καθ' ὅσον καί εἰς τὰ ἄλλα Κράτη δέν ἔχει γίνεи καθορισμός τῆς ἀνωτάτης ὥρας τῆς ἐργασίας, πλην τῆς ἐργασίας τῆς ἐν ὀρυχείοις καί τῶν γυναικῶν καί ἀνηλίκων. Ἐάν καί ἄλλου ἐρρυθμίσθῃ ὁ χρόνος τῆς ἐργασίας τῶν τυπογράφων, ἡ Κυβέρνησις θά ἦτο διατεθειμένη μετὰ μείζονος προσοχῆς νά ἐξετάσῃ τὸ ζήτημα, ἴσως δὲ θά κατέληγεν εἰς τὴν ἀποδοχὴν τοῦ τοιοῦτου παραδείγματος», *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 1914, σσ. 883-4.

665. «Ἐνδέχεται ἀντὶ νά παραπονῶνται οἱ ἐργάται δι' ὑπερβολικὰς ὥρας ἐργασίας νά παραπονῶνται, διότι δέν θά ἔχωσι ποσῶς τοιαύτην. Αὐτὸς εἶναι ὁ κανὼν, ὅστις τηρεῖται ὑπ' ἐμοῦ διὰ τὴν ἐπίλυσιν τοιούτων ζητημάτων», *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 1914, σσ. 886.

Η κόπωση των απεργών μετά από τη δίμηνη απεργία, η έλλειψη απεργιακού ταμείου για να συνεχιστούν οι κινητοποιήσεις, η σθεναρή άρνηση των καταστηματαρχών καθώς και η ομολογία αδυναμίας της κυβερνητικής παράταξης για ανάληψη νομοθετικών πρωτοβουλιών για τη θέσπιση του οχταώρου θα σημάνουν το τέλος της απεργίας. Οι απεργοί θα επιστρέψουν στα τυπογραφικά καταστήματα ηττημένοι και η Α.Α.Τ. θα απωλέσει την εμπιστοσύνη των μελλών της. Η κλονισμένη εμπιστοσύνη θα οδηγήσει σταδιακά μέχρι το τέλος του έτους και στην οριστική διάλυσή της.

5.

Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΩΝ ΑΠΕΡΓΙΩΝ

Κατά την περίοδο 1880-1920 το εκάστοτε συνδικαλιστικό όργανο των τυπογράφων προχώρησε στην πραγματοποίηση πέντε σημαντικών απεργιακών κινητοποιήσεων. Κινητοποιήσεις που έλαβαν χώρα τόσο στα συγκροτήματα του Τύπου, όσο και στα τυπογραφικά καταστήματα. Ο επόμενος πίνακας κωδικοποιεί αυτές τις κινητοποιήσεις περιλαμβάνοντας τα αιτήματα καθώς και την τελική έκβαση της απεργίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9 Απεργιακές κινητοποιήσεις, αιτήματα και έκβαση αυτών		
ΑΠΕΡΓΙΕΣ	ΑΙΤΗΜΑΤΑ	ΕΚΒΑΣΗ
1882	1. Αύξηση ημερομισθίου κατά 30% 2. Καθιέρωση κυριακάτικης αργίας	Μερικώς επιτυχής
1891	1. Ανάληψη από τους τυπογράφους της διακίνησης των εφημερίδων 2. Καθορισμός 10ώρου εργασίας 3. Καθιέρωση κυριακάτικης αργίας 4. Κατάργηση νυχτερινής εργασίας	Ανεπιτυχής
1898	1. Ανάληψη από τους τυπογράφους της διακίνησης των εφημερίδων	Ανεπιτυχής
1907	1. Αντικατάσταση μαθητευόμενων «διαλυτών» από ενήλικους τυπογράφους 2. Έλεγχος του επαγγέλματος 3. Περιορισμός εργασιμων ωρών σε επτά 4. Πρόσληψη δύο επιπλέον τυπογράφων στα τυπογραφεία των εφημερίδων.	Μερικώς επιτυχής
1910	1. Εφαρμογή του νόμου «περί Κυρι-	Μερικώς επιτυχής

	ακής αργίας»	
1914	1. Καθιέρωση οκτάωρης εργασίας	Ανεπιτυχής
	2. Αύξηση ημερομισθίου κατά 20%	

Αναλύοντας τα δεδομένα του πίνακα παρατηρούμε πως τα αιτήματα των απεργών όλη αυτή την περίοδο εδράζονται σε 3 κυρίως άξονες: α) Την καθιέρωση της κυριακάτικης αργίας, β) την αύξηση του ημερομισθίου και, γ) την ανάληψη από τους εργάτες τυπογράφους της διακίνησης των εφημερίδων και των άλλων εντύπων. Εξετάζοντας την έκβαση των απεργιών βλέπουμε πως οι τρεις από τις έξι απεργίες δεν έφεραν κανένα αποτέλεσμα ενώ οι υπόλοιπες τρεις είχαν μερική επιτυχία.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέταση των απεργιακών κινητοποιήσεων των τυπογράφων αυτής της περιόδου και μέσα από το πρίσμα τόσο του στοιχείου της χρονικής διάρκειάς τους όσο και της εποχικότητας των απεργιών. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρούμε πως στις μισές απεργιακές κινητοποιήσεις η χρονική διάρκεια ήταν μεγαλύτερη του ενός μήνα. Γεγονός που συνηγορεί στην ένταση των κινητοποιήσεων, στη μαζική συμμετοχή αλλά και στην αρκετά ισχυρή οργανωτική δομή που παρουσίαζαν τα αντίστοιχα συνδικαλιστικά όργανα των τυπογράφων.

Όσον αφορά την εποχικότητα των απεργιών βλέπουμε πως η έναρξή τους ταυτίζεται με δύο συγκεκριμένους μήνες το χρόνο: Ιανουάριο και Ιούνιο. Το γεγονός αυτό μας οδηγεί στο να θεωρήσουμε πως υπήρχε η πεποίθηση ότι οι πιθανότητες επιτυχίας ήταν μεγαλύτερες αυτούς τους δύο συγκεκριμένους μήνες.

1) Ο Λόγος των απεργιών

Στο σημείο αυτό θα εξετάσουμε την ρητορική των απεργών γι' αυτή την περίοδο των σαράντα ετών καθώς και αν υπάρχει η οποιαδήποτε διαφοροποίηση στον πολιτικό λόγο που αρθρώνουν οι τελευταίοι.

Αν θεωρήσουμε πως ο κόσμος της εργασίας συγκροτείται σε τάξη από τη στιγμή που τα υποκείμενα συνειδητοποιήσουν ότι έχουν κοινές επιδιώξεις και συμφέροντα, τότε «η αίσθηση αυτή των συμφερόντων δεν προκύπτει μόνον από τη συλλογική δράση, αλλά και από τη δυνατότητα του εργατικού κινήματος να διαμορφώνει ένα διανοητικό πλαίσιο μέσα από το οποίο η εργατική τάξη αντιλαμβάνεται τις ε-

μπειρίες της από τους αγώνες της και σκέφτεται την ενότητά της».⁶⁶⁶ Σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι να εντοπίσει αυτό το διανοητικό πλαίσιο μέσω του οποίου οι εργάτες τυπογράφοι προσπάθησαν να πετύχουν την κοινή αίσθηση συμφερόντων, καθώς και τη ρητορική που ανέπτυξαν προκειμένου να πείσουν για το δίκαιο των αιτημάτων τους.

Η ρητορική των απεργών, σε όλη αυτή την περίοδο, φαίνεται να είναι ομοιόμορφη και ανιχνεύεται σε τρία πεδία: α) στον ταξικό λόγο, β) στην επίκληση της νομιμότητας και, γ) στην επίκληση των αρνητικών αντανακλαστικών που είναι εγγεγραμμένα στο θυμικό της κοινής γνώμης. Χωρίς να παραγνωρίζονται οι πολιτικές, οικονομικές ή άλλες συγκυρίες που επηρέασαν τη ζωή των εργατών τυπογράφων της πρωτεύουσας, ο λόγος που αρθρώνεται δεν είναι παρά η χρήση της επιχειρηματολογίας του αντιπάλου, είτε αυτός είναι οι εργοδότες, είτε η κρατική εξουσία.

α) Η επιχειρηματολογία του πολιτικού λόγου

Θα αναφέρουμε δύο χαρακτηριστικά στιγμιότυπα από την απεργία του 1891, όπου οι απεργοί απαντούν με το ίδιο ρητορικό πλαίσιο που χρησιμοποιούν και οι αντίπαλοί τους. Το πρώτο στιγμιότυπο αφορά στον τρόπο με τον οποίο οι εργοδότες προσπαθούν να επιβάλλουν τον έλεγχο της εργασίας, υποστηρίζοντας πως ο εργοδότης, «ό καταβάλων καὶ κεφάλαια μεγάλα καὶ ἐργασίαν ἀκαταπόνητον», είναι ο μόνος που έχει αυτό το δικαίωμα. Οι απεργοί σ' αυτές τις τοποθετήσεις θα απαντήσουν με το ανάλογο ύφος:

*...διότι τὰ ὀλίγα ἄτομα, τὰ ὁποῖα σήμερον ἐκπροσωποῦσιν αὐτὸ καὶ ἀποζῶσιν ἐκ τοῦ ἰδρώτος τῶν καθ' ἑκάστα ομάδων, δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ἄτομα μηδεμίαν ἄλλην σχέσιν ἔχοντα πρὸς τὸ ἔθνος, παρ' ὅτι ὑπὸ τὴν σκέπην αὐτοῦ διαπράττουσιν ὅλα τὰ κατὰ τῆς ἀσφαλείας καὶ τῆς ἡσυχίας αὐτοῦ ἐγκλήματα. Τὰ ἄτομα ταῦτα, διεσκορπισμένα δυστυχῶς καθ' ὅλον τὸν κοινωνικὸν ὀργανισμόν, καταναλίσκουσιν ὁλόκληρον τὴν διανοίαν αὐτῶν εἰς τὸ πῶς νὰ διευθύνωσιν τὰς ἐξηντλημένας δυνάμεις ἄλλων ἀνθρώπων εἰς αὐξουσαν παραγωγὴν ἄνευ αὐξήσεως ἀμοιβῆς, νὰ καταστήσωσιν ἐργάτας ἀθλιεστέρους, καὶ ἐκ τῆς αὐξούσης αὐτῶν ἀθλιότητος νὰ ἐπισωρεύσωσιν αὐτοὶ πλοῦτον...*⁶⁶⁷

666. Βλ. Κ. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1908-1936): ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Νεφέλη, Αθήνα 2005, σ. 357.

667. *Εφημερίς των Συντεχνιών*, (6 Μαρτίου 1891), σ. 1.

Και δεν θα διστάσουν να κάνουν χρήση της «ρητορικής της φτώχειας» τόσο για να αντιπαρατεθούν στο που οδηγεί ο συγκεκριμένος τρόπος παραγωγής, όσο και για να διεγείρουν τα αντανakλαστικά της κοινής γνώμης:

Ἀγωνιζόμεστε σήμερα ἀπὸ τὸ πρωὶ ἕως τὸ βράδυ καὶ ἄλλοι ἀπὸ τὸ βράδυ ὡς τὸ πρωὶ· ἀλλὰ κανένας ἀπὸ ἡμᾶς δὲν ἔχει περισσότερο ἀπὸ τὸ ἡμεροδοῦλι, μὲ τὸ ὅποιον μᾶς ἐξαπατοῦν ἐπειδὴ μᾶς εὐρίσκουν στὴν ἀνάγκη καὶ μᾶς ἀφίνουν μόνον μ' ἓνα καρβέλι, μ' ἓνα παποῦτσι καὶ μὲ μισὸ παντελόνι. Γιατὶ λοιπὸν νὰ μὴν ρωτώμαστε καὶ νὰ μὴν συζητᾶμε κάθε ἡμέρα γιὰ τὰ πράγματα ποὺ ἐνδιαφέρουν ὄχι μόνον ἐμᾶς ἀλλὰ καὶ τὰ παιδιά μας, τὰ ὁποῖα ἔνεκα τῆς ἰδικῆς μας δυστυχίας εἶναι καταδικασμένα νὰ μείνουν ἀγράμματα καὶ κακομοιριασμένα, ἂν εἶναι κορίτσια χωρὶς ἀποκατάστασι, ἂν εἶναι ἀγόρια χωρὶς τὴν παραμικρὴ σημασία μέσα στὴν κοινωνία, τὴν ὁποίαν κάνουν ὅπως θέλουν πέντε δέκα παχεῖς κηφῆνες.⁶⁶⁸

Το γεγονός πως οι εργάτες τυπογράφοι επικαλούνται τη φτώχεια σ' αυτή τη λεκτική σύγκρουση με τους εργοδότες τους δεν σημαίνει πως αποτελούν και τα πιο εξαθλιωμένα τμήματα του εργατικού πληθυσμού της πρωτεύουσας. Ίσα-ίσα, που όπως έχουμε ήδη αναφέρει παραπάνω οι τυπογράφοι δεν ήταν οι πιο εξαθλιωμένοι, αλλά από τους καλύτερα αμειβόμενους εργαζόμενους. Οι απεργοί επικαλούνται τη φτώχεια εκμεταλλευόμενοι την ιστορική συγκυρία, όπου ο κυρίαρχος λόγος έτεινε να ταυτίζει τους εργάτες με τους φτωχούς. Έτσι, μετατρέπουν την υποκειμενική ερμηνεία της φτώχειας σε κοινή εμπειρία, κατορθώνοντας να κερδίσουν την αποδοχή της κοινής γνώμης.

Το δεύτερο στιγμιότυπο αφορά την εκλογίκευση της άρνησης από τους καταστηματάρχες να ικανοποιήσουν το κυρίαρχο αίτημα της απεργίας, αυτό της παραχώρησης της διακίνησης των εφημερίδων στους τυπογράφους. Σύμφωνα, λοιπόν, με τους εργοδότες το αίτημα των τυπογράφων διατυπώθηκε εκβιαστικά και ως εκ τούτου δεν ήταν δυνατόν να ικανοποιηθεί:

Οἱ ἀγαπητοὶ συνεργάται μας τυπογράφοι ἐνόμισαν ὅτι ἔπρεπε νὰ κάμουν καὶ ἄλλην δουλειάν, τουτέσιν νὰ ἀναλάβουν τὴν κυκλοφορίαν τῶν ἐφημερίδων... Τὴν ἄλλην αὐτὴν ἐπιχείρησιν δὲν ἐζήτησαν νὰ τὴν ἐκτελέσουν ἐν ἐλευθέρᾳ συμφωνίᾳ, ἀλλ' ἐν πίεσει. Ἡ μᾶς δίδετο τὸ πρακτορεῖον ἢ δὲν σᾶς βγάζομεν φύλλον...⁶⁶⁹

668. Εφημερίς των Συντεχνιών, (15 Μαρτίου 1891), σ. 1.

669. Ακρόπολις, (19 Ιανουαρίου 1891), σ. 1.

Οι απεργοί θα απαντήσουν στο ίδιο μήκος κύματος επικαλούμενοι πως εκείνοι είναι οι κύριοι παραγωγοί του εργοδοτικού εισοδήματος και εξ αιτίας αυτού το αίτημά τους υπήρξε λογικό και συνάμα δίκαιο:

*Οί διευθύνται τῶν ἐφημερίδων, παρ' ὧν ἐζητήσαμεν τὴν πώλησιν τοῦ ἡμίσεος τῶν φύλλων των, μᾶς ἀπέκρουσαν καί, καίπερ ἡμεῖς εἴμεθα οἱ κύριοι παραγωγοὶ τῶν εισοδημάτων των, διὰ τῆς λόγχης μᾶς ἠπείλησαν... Καὶ ὅμως δὲν ἐζητοῦμεν τίποτε παράλογον τὸ ὁποῖον τὰ συμφέροντα αὐτῶν νὰ βλάψῃ· οὔτε αὖξῃσιν ἡμερομισθίου, οὔτε ἐλάττωσιν ἐργασίμων ὥρων, τὰ ὁποῖα θὰ ἐπέδρων ἀμέσως ἐπὶ τῶν ἰδιοτελῶν συμφερόντων των· διατὶ νὰ μὴ ἀποδώσωσιν εἰς ἡμᾶς ἓν μέρος τῶν δικαιωμάτων μας ἀφ' ἐνὸς καὶ ἓν ἐλάχιστον ποσοστὸν τῶν κερδῶν τὰ ὁποῖα χορηγοῦσιν εἰς τὸ πρακτορεῖον;*⁶⁷⁰

Και στις επόμενες μεγάλες απεργίες, οι απεργοί για να αντιπαρέλθουν στους εργοδότες τους, θα χρησιμοποιήσουν κοινά πολιτικά επιχειρήματα και το ίδιο λεκτικό πλαίσιο. Στην απεργία, για παράδειγμα, του 1914 για την καθιέρωση του οκταώρου οι εργοδότες, αφού αρνήθηκαν να ικανοποιήσουν το αίτημα δημοσίευσαν στις εφημερίδες αγγελίες για την πρόσληψη νέων, εκτός της περιοχής των Αθηνών, τυπογράφων. Μπροστά σ' αυτή τη διασπαστική κίνηση οι απεργοί δεν δίστασαν, με μαζικές καταχωρήσεις στις εφημερίδες να δημοσιεύσουν τα ονόματα εκείνων των τυπογραφικών καταστημάτων που είχαν συμφωνήσει μαζί τους:

ΑΝΑΚΟΙΝΩΘΕΝ ΤΩΝ ΑΠΕΡΓΩΝ ΤΥΠΟΓΡΑΦΩΝ

*Μέχρι τῆς χθὲς ἀπεδέχθησαν τὰ αἰτήματα ἑνδεκα ἐν ὅλῳ καταστηματάρχαι. Οἱ κκ. Π. Λεώνης, Ι. Τσορώνης, Γ. Ραζῆς, Α. Σπηλιωτόπουλος, Π. Ξένος, Α. Ἀποστολόπουλος, Α. Δεληγιάννης, Καράμπελας, Δ. Ευστρατίου, Θ. Τζαβέλλας, Π. Κτενᾶς, πρὸς οὓς ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπεία ἐκφράζει καὶ δημοσίᾳ τὰς εὐχαριστίας της.*⁶⁷¹

β) Το επιχείρημα της νομιμότητας

Οι τοποθετήσεις των εργατών τυπογράφων στην απεργία του 1910 αναφορικά με την εφαρμογή του νόμου «υπέρ Κυριακής αργίας» είναι δηλωτικές των μέσων που χρησιμοποιούν προκειμένου να πείσουν για τον δίκαιο αγώνα τους:

670. Εφημερίς των Συντεχνιών, (10 Μαρτίου 1891), σ. 1.

671. Ακρόπολις, (31 Ιανουαρίου 1914), σ. 5.

Καὶ ὅμως μόλις οἱ κύριοι οὗτοι εἶδον ψηφιζόμενον τοιοῦτον νόμον, ἐξεγέρθησαν ἐναντίον ὅλων καὶ ὕβρισαν Βουλὴν, ὕβρισαν Κυβέρνησιν, ὕβρισαν Ἐπανάστασιν, ὕβρισαν Συντάκτας, ὕβρισαν Τυπογράφους, μόνον διότι ἐτόλμησαν ὅλοι οὗτοι νὰ θίξουν τὰ συμφέροντα ἑπτὰ ἀνθρώπων ἐπιθυμούντων ὅπως ἀφεθῇ αὐτοῖς πλήρης ἡ ἐλευθερία νὰ κανονίζουν αὐτοὶ ὅπως θέλουν τὰς τύχας τῆς Ἑλλάδος.⁶⁷²

Διότι εἶνε ἀξιοθρήνητον τὸ φαινόμενον τῆς δειλίας καὶ τοῦ δισταγμοῦ καὶ τῆς δυσκινησίας ἢ τῆς τελείας ἀδιαφορίας τῆς Δικαστικῆς ἐξουσίας, ἥτις περὶ μικρῶν τινων καὶ συνήθων παραβάσεων ἀστυνομικῆς διατάξεως προκειμένου, πλειστάκις ἐθορύβησε κινουμένη εἰς καταδίωξιν τοῦ παραβάτου, ὥστε καὶ νὰ μεγαλοποιῶνται τὰ συνηθέστερα τῶν ἐπεισοδίων, τὰ εἰς πᾶσαν Κοινωνίαν συνήθη· ἀπέναντι δὲ καταφώρου περιφρονήσεως καὶ διαπομπεύσεως νόμου εὐρισκομένη, περιφρονήσεως τὴν ὁποίαν διαλαλοῦν ἀπὸ τῆς δειλίας τῆς Κυριακῆς μέχρι τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς Δευτέρας χίλια στόματα πωλητῶν ἐφημερίδων ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Πειραιῶς, ἡ ἐξουσία αὐτὴ εἶχε τὴν ὑπομονὴν ἢ τὴν ἀδιαφορίαν νὰ ἀφήσῃ τὸν νόμον ἀπροστάτευτον νὰ καταφρονῇται καὶ νὰ διακωμωδῇται καὶ διαπομπεύεται.⁶⁷³

Ἐνα, ἰδιαίτερα ενδιαφέρον, στοιχείο τῆς επιχειρηματολογίας που αναπτύσσεται εἶναι ὅτι ἡ ἀπεργία υπῆρξε τὸ ἀποτέλεσμα τῆς παράβασης τοῦ νόμου ἀπὸ τοὺς διευθυντὰς τῶν ἐφημερίδων. Κι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἐπὶ κληση τῶν νόμων, ἀποδεικνύει τὸ ἀναπόφευκτο τῆς ἀπεργιακῆς ἀντίδρασης, τὴν δικαιολογεῖ ἐναντι τῆς κρατικῆς ἐξουσίας καὶ, συνάμα, κατοχυρώνει τὸ δικαίωμα στοὺς ἐργάτες τυπογράφους νὰ ἀντισταθοῦν στοὺς ἐργοδότες τοὺς. Παρατηροῦμε πὺς επικαλοῦνται κι αὐτοί, σε ευθεία γραμμὴ με τοὺς ἐργοδότες τοὺς, τὸν νόμο προκειμένου νὰ στηρίξουν τὸ δίκαιο αἴτημά τοὺς, ἀντιμετωπίζοντας με ἄλλα λόγια τοὺς ἀντιπάλους τοὺς με τὸ δικό τοὺς ὅπλο, αὐτὸ τῆς νομιμότητος.

Ἡ σύγκρουση, ἐν πολλοῖς, διεξήχθη μέσα ἀπὸ τὴν χρῆση ἐνός κοινού λεκτικοῦ κώδικα μεταξύ τοῦ κυρίαρχου ἀστικοῦ λόγου καὶ τοῦ κοινωνικοῦ λεξιλογίου τῶν ἐργατῶν. Καὶ ὅπως, εὐστοχα, παρατηρεῖ ὁ Κ. Φουντανόπουλος, «ὁ ταξικὸς λόγος τῆς ἐργατικῆς τάξης προσπάθησε νὰ υπάρξῃ ὅχι μέσα ἀπὸ τὴν ἀνατροπὴ τῶν νοημάτων τοῦ κυρίαρχου ἀστικοῦ λόγου, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τὴν οἰκαιοποίησίν τοὺς».⁶⁷⁴

672. *Εφημερίς τῶν Ἐργατῶν*, (8 Φεβρουαρίου 1910), σ. 3

673. *Σκριπ*, (27 Μαρτίου 1910), σ. 1.

674. Βλ. Κ. Φουντανόπουλος, *Εργασία καὶ ἐργατικὸ κίνημα στὴ Θεσσαλονίκη (1908-1936)...*, ὁ.π., σ. 364.

γ) Τα αντανακλαστικά της κοινής γνώμης

Την Κυριακή 2 Φεβρουαρίου 1914, και ενώ ήταν σε εξέλιξη η απεργία των εργατών τυπογράφων για την εφαρμογή του οκταώρου, οι απεργοί κάλεσαν την αστυνομία να εφαρμόσει τον νόμο «Περί Κυριακής αργίας» στο τυπογραφείο του Δ. Σακελλάριου. Κι ενώ ένας μεγάλος όμιλος απεργών αποδοκίμαζε τον εργοδότη για την ενέργειά του να παραβεί τον νόμο, η αστυνομική περίπολος που κατέφθασε συνέλαβε, προς αγανάκτηση των παρευρισκομένων, όχι τον παραβάτη αλλά δύο απεργούς. Η προκλητική στάση της αστυνομίας εξαγρίωσε τους απεργούς, οι οποίοι την επομένη, κι αφού οι συλληφθέντες δεν είχαν απελευθερωθεί, πραγματοποίησε συλλαλητήριο στην πρωθυπουργική κατοικία.⁶⁷⁵ Έπειτα από έντονες πιέσεις, επιτροπή εξ αυτών, συνάντησε τον Ε. Βενιζέλο και του εξιστόρησε τα συμβάντα. Οι εφημερίδες της εποχής περιγράφουν ως εξής την αποστροφή του Βενιζέλου:

*‘Ο κ. Πρωθυπουργός εξέφρασε τήν άπορίαν του διὰ τὰς ἀδικαιολογήτους αὐθαιρεσίας τῆς ἀστυνομικῆς ἀρχῆς καὶ ὑπεσχέθη νὰ συστήσῃ εἰς τὸν κ. ὑπουργὸν τῆς Δικαιοσύνης τὰ δέοντα.*⁶⁷⁶

Οι συλλήψεις ήταν, βέβαια, συνηθισμένες, αλλά μόνον όσων εμπλέκονταν σε συγκρούσεις με την αστυνομία. Ήταν η πρώτη φορά που συνελήφθησαν εκ των προτέρων ηγετικά μέλη δευτεροβάθμιας συνδικαλιστικής οργάνωσης χωρίς να συμβούν επεισόδια.

Το συλλαλητήριο, καθώς και η ενέργεια των απεργών να ενημερώσουν την κοινή γνώμη μέσω των εφημερίδων για τα γεγονότα, χρησιμοποιήθηκε όχι μόνο για να στιγματίσει τις ενέργειες των αστυνομικών οργάνων. Χρησίμευε για να καταδείξει πόσο αδύναμη και ευάλωτη ήταν η εργατική τάξη μπροστά στον αυτοσχέδιο συνασπισμό εργοδοσίας και κρατικής εξουσίας. Επιπλέον, είχε ως σκοπό, να προσπορίσει την αλληλεγγύη άλλων τμημάτων της εργατικής τάξης, αλλά και να διεγείρει ευνοϊκά τα αντανακλαστικά της κοινής γνώμης.

Ένα ακόμη, χαρακτηριστικό, περιστατικό επηρεασμού της κοινής γνώμης από την πλευρά των τυπογράφων σημειώθηκε στην ίδια απεργία. Σε μια συγκέντρωση των απεργών στο Γουδί ο τυπογράφος Ι. Περίδης εκφωνώντας έναν πύρινο λόγο, μεταξύ άλλων, σημείωνε:

675. Την εξέλιξη των γεγονότων μπορεί κανείς να παρακαλουθήσει παραπάνω, σσ.

676. Ακρόπολις, (4 Φεβρουαρίου 1914), σ. 5.

ὅτι καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμην τὴν Βουλγαρίαν οἱ ἐργάται τυπογράφοι ἐργάζονται 8 ὥρας καὶ ἀμοίβονται περισσότερο ἀπὸ τοὺς πολιτισμένους Ἕλληνες τυπογράφους.

Ασφαλῶς ἡ αναφορά στη Βουλγαρία δὲν υπῆρξε τυχαία. Ἡ Ελλάδα μόλις εἶχε ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὴ βουλγαρικὴ κατοχὴ. Ὁ Περίδης επικαλεῖται τὸ πρόσφατο παρελθόν καὶ ἀπευθύνεται σε ἀνθρώπους που οἱ ἴδιοι ἢ οἱ οἰκεῖοι τοὺς βίωσαν ὡς πρόσφυγες τὴ βουλγαρικὴ κυριαρχία. Ἡ αναφορά, λοιπόν, ἀποσκοπεῖ στο νὰ ἀναγκάσει τοὺς παρευρισκόμενους ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀναγνώστες τῶν εφημερίδων που θὰ διαβάσουν τὸν λόγο νὰ προβοῦν σε συγκρίσεις με αὐτὸ τὸ σκοτεινὸ παρελθόν. Τὸ ἐρώτημα που ἀπευθύνει, λοιπόν, ὁ Περίδης στοὺς ἀπεργοὺς καὶ στοὺς υπόλοιπους ἀκροατές, ἀν καὶ δὲν διατυπώνεται ἀμέσως προκύπτει ἀνενδοίαστα: πὼς εἶναι δυνατόν μὴ ελεύθερη καὶ με κοινοβουλευτικὴ δημοκρατία χώρα νὰ προσφέρει χειρότερους ἐργασιακοὺς ὅρους ἀκόμη κι ἀπὸ αὐτὸ τὸ σκοτεινὸ παρελθόν που ἀντιπροσωπεύει ἡ Βουλγαρία; Ἡ συγκεκριμένη σύγκριση δὲν ἀποτελεῖ τίποτε λιγότερο ἀπὸ ἓναν ἐξοχο τρόπο πολιτικῆς ἐπιχειρηματολογίας που ἔχει ὡς ἀποκλειστικὸ στόχο νὰ στηλιτεύσει τὶς πράξεις τῶν ἀντιπάλων καὶ μέσω αὐτοῦ νὰ νομιμοποιήσῃ τὴν ἐργατικὴ δράση στὴ συνείδηση τῆς κοινῆς γνώμης.

2) Ὁ λόγος τῶν ἐργοδοτῶν

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ἀντίστοιχα, παρουσιάζει καὶ ὁ λόγος τῶν ἐργοδοτῶν. Αἰξίζει νὰ σημειώσουμε πὼς οἱ συγκεκριμένοι τυπογράφοι, εἴτε πρόκειται γιὰ τοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν εφημερίδων εἴτε γιὰ τοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν τυπογραφικῶν καταστημάτων, διαθέτουν ἓνα συγκριτικὸ πλεονέκτημα σε σχέση με τοὺς ἐργοδότες ἄλλων ἐπαγγελματικῶν κλάδων. Διαθέτουν τὴ δυνατότητα νὰ δημοσιεύουν ἀμέσως τὰ ἐπιχειρήματά τοὺς καὶ ὡς ἐκ τούτου νὰ ἐπικοινωνοῦν τὶς θέσεις τοὺς, τόσο στὴν κοινὴ γνώμη, ὅσο καὶ στὴν κρατικὴ ἐξουσία.

Σε ὅλες τὶς ἀπεργίες που ξέσπασαν, ἡ ρητορικὴ τῶν ἐργοδοτῶν, παρουσιάζει ἓνα συγκεκριμένον πλάνο καὶ μὴ ἀξιοζήλευτὴ προσήλωση στὴν ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ πλάνου. Ἐτσι, αὐτὴ ἡ στρατηγικὴ χαράσσεται γύρω ἀπὸ ἓνα πλαίσιο, ὅπου περιλαμβάνει δύο ἀπλά, ἀλλὰ πολὺ συγκεκριμένα, στάδια: α) ὁ πατερναλιστικὸς λόγος μέσα ἀπὸ τὴν ἐκφραση συμπάθειας πρὸς τοὺς ἀπεργοὺς καὶ, β) ἡ ἐπίκληση τῆς νομιμότη-

τας. Η μελέτη των απεργιών αυτής της περιόδου έδειξε πως τα στάδια αυτά δεν χρησιμοποιήθηκαν κατ' ανάγκη μεμονωμένα, αλλά πολλές φορές ως συνδυασμός, όπως για παράδειγμα στις περιπτώσεις εκείνες όπου η επίκληση της νομιμότητας συνοδευόταν από την απαίτηση για άμεση επέμβαση των αστυνομικών οργάνων.

α) Συμπάθεια και νοουθεσία

Η πρώτη αντίδραση των εργοδοτών στην κήρυξη απεργίας από τους εργάτες τυπογράφους ήταν τις περισσότερες φορές συγκαταβατική και χωρίς χρονοτριβή διατύπωναν τη συμπάθειά τους:

*... Αί συμπάθειά μας τούς εἶνε ἐξησφαλισμένοι. Ἐς ζητήσουν οἰανδήποτε βελτίωσιν τὰς θέσεώς των νομίσουν ἀπαραίτητον: Τὴν καθιέρωσιν τῆς Κυριακῆς ἀργίας, τὸν ἀκριβῆ καθορισμὸν τῆς δεκαώρου ἐργασίας, λογικὴν τινὰ αὐξήσιν ἡμερομισθίου ἀκόμη καὶ εἴμεθα πρόθυμοι νὰ ὑποστηρίξωμεν τὰς ἀπαιτήσεις των...*⁶⁷⁷

*... Διότι ἀντὶ νὰ ζητήσωσιν καλλιτέρευσιν τῆς τύχης των –ή ὅποια δὲν εἶνε πολὺ καλὴ σὰς βεβαιῶ– ἀντὶ τέλος πάντων νὰ φερθῶσιν ὡς ἄνθρωποι εὐμοιροῦντες ἀναπτύξεως παρουσιάσθωσιν ἐκβιασταὶ καὶ ταπεινὰ νευρόσπαστα εἰς χεῖρας ἄλλων.*⁶⁷⁸

Γιατί, όμως, οι εργοδότες σπεύδουν να εκφράσουν τη συμπάθειά τους στους απεργούς εργάτες τους; Μια πιθανή εξήγηση είναι πως εξαιτίας της ενημέρωσης που διαθέτουν αναφορικά με τις πιέσεις της ευρωπαϊκής εργατικής τάξης, φοβούνται έναν ενδεχόμενο εκτραχηλισμό της κατάστασης. Δεν θα διστάσουν, μάλιστα, για να προλάβουν δυσάρεστες εξελίξεις να διατυπώσουν την άποψη πως πίσω από τις απεργιακές κινητοποιήσεις των εργατών τους κρύβονται άτομα που έχουν ως σκοπό να χειραγωγήσουν και να εκμεταλλευτούν τους εργάτες για συμφέροντα αλλότρια προς την εργατική τάξη και ότι στην πραγματικότητα οι εργάτες παραπλανήθηκαν:

Οἱ ἐργάται τυπογραφείων, ἀναγνωρίσαντες τὸ ἄδικον ὅπερ εἶχον κηρύξαντες ἀπεργίαν, ἤρξαντο ἀπὸ τῆς χθὲς ζητοῦντες καὶ πάλιν νὰ ἐπαναλάβωσι τὰς ἐργασίας των. Οὕτως ἔληξε καὶ τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο, καθ' ὃ πρωτηγωνίστησαν καὶ πάλι ὀλίγοι ραδιοῦργοι, ἐπιχειρήσαντες καὶ

677. Το Ἄστυ, (19 Ιανουαρίου 1891), σ. 2.

678. Καιροί, (8 Οκτωβρίου 1898), σ. 2.

πολιτικῶς νὰ ἐκμεταλλευθῶσι τοὺς ἐργάτας, οἵτινες οὐκ ὀλίγας ὑπέστησαν ζημίας ἐπὶ τόσας ἡμέρας στερηθέντες ἀσκόπως καὶ ἄνευ λόγου τῶν ημερομισθίων των...⁶⁷⁹

Ὅτι οἱ τυπογράφοι οἱ μᾶλλον ἀνεπτυγμένοι ἐργάται, οἱ ἀδελφοὶ ἐν τῇ ἐργασίᾳ πρὸς τοὺς πνευματικῶς ἐργαζομένους, οἱ μόνον ἐκ τῶν ἐργατῶν ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως τῶν ὁποίων ἐδικαιοῦτο τις νὰ τρέφῃ ἐμπιστοσύνην, τοὺς ὁποίους ὅλοι ἐθεωροῦμεν ἀνωτέρους τῶν κοινῶν συναδέλφων των παρεσύρθησαν δυστυχῶν καὶ διέπραξαν ἀτόπημα διὰ τὸ ὅποιον καὶ αὐτοὶ θὰ ἐντρέπονται μεθαύριον.⁶⁸⁰

Ἡ ἀρχικὴ, ωστόσο, ἀποδοχὴ τῶν «ἐργατικῶν δικαίων» καὶ το πατερναλιστικὸ πνεῦμα που ἐκφράζουν οἱ εργοδότες, γρήγορα θὰ δώσουν τὴ θέση τους σὲ ἀρνητικὲς τοποθετήσεις· ἀρνητικὲς ὅχι συλλήβδην ἀπέναντι στους ἐργάτες τους, ἀλλὰ ἀπέναντι σ' αὐτοὺς τοὺς λίγους που τοὺς παρασύρουν, τοὺς υποκινητές.

Αὐτὴ ἡ ὀπτικὴ τῶν εργοδοτῶν ἐντάσσεται σὲ ἓνα πρόδηλο στρατηγικὸ πλάνο, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει ἀφενὸς τὸν καυτηριασμό τῆς στάσης τῶν λίγων καὶ αφετέρου τὴν «πατρικὴ» συγχώρεση στὰ σφάλματα τῶν υπολοίπων. Ἀπὸ τὴ μια βρίσκονται οἱ καλοὶ τυπογράφοι, ἐκεῖνοι που δὲν συμμερίζονται τὶς «ἀνατρεπτικὲς» ἀπόψεις, που προσέρχονται στὴν ἐργασία τους, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη βρίσκονται οἱ κακοὶ τυπογράφοι, οἱ ὁποῖοι «δι' ἐκβιάσεως» προσπαθοῦν νὰ πετύχουν τοὺς στόχους τους.

β) Το ἐπιχείρημα τῆς νομιμότητος

Ἡ ἀντίδραση τῶν εργοδοτῶν στὰ ἀπεργιακὰ αἰτήματα συμπεριλαμβάνει πάντοτε τὴν ἐπὶ κλήση τῆς νομιμότητος. Οἱ εργοδότες ζητοῦν ἄμεσα ἀπὸ τὴν κρατικὴ ἐξουσία τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ἀρθροῦ 167 τοῦ Ποινικοῦ Νόμου τοῦ 1834, σύμφωνα με τὸ ὁποῖο θεωρεῖται παράνομη ἡ μαζικὴ ἀποχώρηση τῶν ἐργατῶν ἀπὸ τὴν ἐργασία τους.

Στις περιπτώσεις ἐκεῖνες που δὲν μποροῦσε νὰ εφαρμοστεῖ ὁ Ποινικὸς Νόμος, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς ἀπεργίας γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς κυριακάτικης ἀργίας, μίας καὶ οἱ ἀπεργοὶ ἦταν σύννομοι, τὸ ἐπιχείρημα τῆς νομιμότητος παρέμενε σὲ πρῶτο πλάνο· με τὴ διαφορὰ πὺς τὸ μέτωπο τῆς ἀντιπαράθεσης μεταφερόταν ἀπὸ τοὺς ἀπεργοὺς στὴν κρατικὴ ἐξουσία. Μία κρατικὴ ἐξουσία που χρησιμοποιοῦσε ἀντισυνταγματικὲς πρακτικὲς γιὰ νὰ βλάψῃ τὰ συμφέροντα τῶν εργοδοτῶν:

679. *Εφημερίς*, (28 Ἰανουαρίου 1891), σ. 1.

680. *Καιροί*, (8 Οκτωβρίου 1898), σ. 2.

Ὁ δὲ Νόμος, ὁ καθιερῶν τὴν μὴ ἔκδοσιν τῶν ἐφημερίδων ἅπαξ τῆς ἐβδομάδος, εἶνε νεογέννητον ἐτοιμοθάνατον. ΟΣΗΔΗΠΟΤΕ ΒΙΑ καὶ ἂν ἀσκηθῇ διὰ τὴν ἐπιβολὴν του σήμερον, ἀσφαλῶς αὖριον θὰ τὴν καταλύσῃ τὸ λαϊκὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον καταφανῶς ἤρχισεν ἀφυπνιζόμενον ἀπὸ τινων ἡμερῶν.⁶⁸¹

681. Βλ. «Εἶνε ελευθερία λαϊκή», Χρόνος, (6 Ιανουαρίου 1910), σ. 1.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Ο τυπογραφικός τομέας διακρίθηκε σε δύο βασικές κατηγορίες: στα τυπογραφεία που δραστηριοποιήθηκαν στο χώρο του βιβλίου και σε εκείνα που δραστηριοποιήθηκαν στις επιχειρήσεις του Τύπου. Η πρώτη κατηγορία συγκροτήθηκε από εκδοτικούς οίκους και τυπογραφεία, που διαφοροποιούνταν μεταξύ τους με βάση το μέγεθος του προσωπικού που απασχολούσαν, τα στάδια της παραγωγής που πραγματοποιούσαν αλλά και τον μηχανολογικό τους εξοπλισμό. Η δεύτερη κατηγορία περιελάμβανε αποκλειστικά τις επιχειρήσεις του Τύπου (εφημερίδες αλλά και περιοδικά).

Η διερεύνηση της καθημερινότητας στα τυπογραφικά καταστήματα αυτής της περιόδου των πενήντα χρόνων (1870-1920) μπορεί να μας επιτρέψει την διατύπωση ορισμένων συμπερασμάτων αναφορικά με την απασχόληση, τις συνθήκες εργασίας, τη μαθητεία, την απασχόληση των γυναικών και τη συνδικαλιστική τους δράση. Επιπρόσθετα, πρέπει να σημειώσουμε εδώ πως ανιχνεύθηκαν τομείς στην έρευνα, που λόγω έλλειψης στοιχείων και συγκριτικών μελετών δεν μας βοήθησαν στο να διατυπώσουμε μια αποκρυσταλλωμένη άποψη και περιοριστήκαμε στη διατύπωση ορισμένων, μόνο, υποθέσεων. Ένας τέτοιος τομέας ήταν κι εκείνος της κοινωνικής ανόδου τόσο των ίδιων των τυπογράφων, όσο και των παιδιών τους που συνέχιζαν στο ίδιο επάγγελμα. Δεν διαθέτουμε στοιχεία που να συνηγορούν ότι η επαφή τους με τον πνευματικό και πολιτικό κόσμο, τους βοήθησε στο να καταλάβουν θέσεις ευθύνης είτε στην διοικητική ιεραρχία είτε στο πολιτικό κατεστημένο της εποχής.

Το πρώτο συμπέρασμα στο οποίο καταλήξαμε έχει να κάνει με το γεγονός πως η απασχόληση στα τυπογραφικά καταστήματα αποτελούσε συνάρτηση του τομέα δραστηριοποίησης του κάθε τυπογραφείου. Σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο η κανονικότητα της απασχόλησης ήταν ένα από τα βασικά ζητούμενα. Ειδικότερα, εντονότερη μορφή έπαιρνε στον τομέα εκείνο, ο οποίος δραστηριοποιούνταν στην έκδοση

βιβλίων. Τους περισσότερους μήνες τον χρόνο οι απασχολούμενοι σ' αυτά τα τυπογραφεία παρέμεναν άνεργοι και περιφέρονταν από τυπογραφείο σε τυπογραφείο για την ανάληψη εργασίας έστω και λίγες ημέρες τον μήνα. Πρέπει να τονιστεί εδώ πως η περίοδος εκτύπωσης των διδακτικών βιβλίων και η συνακόλουθη αύξηση της ζήτησης σε νέα βιβλία προσέφερε ουσιαστική διέξοδο και αποτελούσε βασική παράμετρος άμβλυνσης της ανεργίας.

Σημαντικά μικρότερες ήταν οι επιπτώσεις της ανεργίας σε εκείνους τους τυπογράφους που απασχολούνταν στα τυπογραφεία όπου εκδίδονταν οι εφημερίδες. Η κανονικότητα στην απασχόληση έβρισκε το ισοδύναμό της στα νυχτερινά ωράρια με τα οποία έπρεπε να εργάζονται οι τυπογράφων των επιχειρήσεων αυτών.

Οι ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες που συναντούσαν οι εργαζόμενοι στα τυπογραφεία κατά την εκτέλεση της εργασίας τους μας οδηγούν στη διατύπωση του δεύτερου συμπεράσματος. Έτσι, ο χαμηλός φωτισμός, η ορθοστασία, η νυχτερινή εργασία, η διαρκής επαφή με τις τοξικές ουσίες που εμπεριέχονταν στα τυπογραφικά στοιχεία, συντέλεσαν στο να χαρακτηριστεί το επάγγελμα από τα πλέον ανθυγιεινά. Η προσβολή από την ασθένεια της φυματίωσης ενός μεγάλου ποσοστού εργαζομένων στα τυπογραφεία οδήγησε στην εμφάνιση του χαμηλότερου προσδόκιμου ζωής που παρατηρείται μεταξύ των επαγγελματιών και αποτέλεσε την παντιέρα στις διεκδικήσεις τους.

Το τρίτο συμπέρασμα έχει να κάνει με την εκτεταμένη χρήση των μαθητευόμενων στις τυπογραφικές εργασίες. Η μαθητεία δεν αποτελούσε μόνο την απαραίτητη προϋπόθεση για την απόκτηση του τίτλου του τυπογράφου, αλλά και εκείνο τον μηχανισμό που έλεγχε την εισροή νέων εργαζομένων στα τυπογραφεία. Η πολύχρονη και ιδιαίτερα κοπιαστική περίοδος της μαθητείας που συναντήσαμε στα τυπογραφικά καταστήματα συνέβαλε στο χαμηλό ημερομίσθιο αλλά και στην ύπαρξη και διατήρηση ενός «απεργοσπαστικού» μηχανισμού σε περιόδους απεργιακών κινητοποιήσεων.

Το τέταρτο συμπέρασμα που μπορούμε να διατυπώσουμε αφορά την παρουσία των γυναικών στη τυπογραφία και γενικότερα στη βιομηχανία χάρτου. Μολονότι η τυπογραφία έχει συνδεθεί με την ανδρική απασχόληση δεν είναι αμελητέα η παρουσία των γυναικών. Ένεκα, ωστόσο, του γεγονότος πως οι τυπογραφικές εργασίες απαιτούσαν μεγάλη εξειδίκευση, γραμματικές γνώσεις και, ασφαλώς, υπολογίσιμη φυσική δύναμη ωθούσαν τις γυναίκες να απασχολούνται περισσότερο σε αντικείμε-

να συναφή με την τυπογραφία, όπως η βιβλιοδεσία και η βιομηχανία χάρτου. Το φαινόμενο αυτό, όπως είδαμε, ήταν συνάρτηση αφενός της υφής των εργασιών που εκτελούνταν σ' αυτούς τους κλάδους και αφετέρου της προσωρινής παραμονής των γυναικών στην αγορά εργασίας, που τις έστρεφε στην επιλογή εκείνων των κλάδων, όπου η εκτέλεση της εργασίας δεν προϋπόθετε κανένα είδος μαθητείας και που μπορούσε άμεσα να έχει οικονομικό αντίκρισμα.

Η εξέλιξη της συλλογικής δράσης των τυπογράφων στην Αθήνα της εξεταζόμενης περιόδου μπορεί να καταλήξει σε δύο βασικά συμπεράσματα. Το πρώτο είναι πως τα αιτήματα των τυπογράφων δεν σχετίζονταν αόριστα με την παραγωγική διαδικασία, αλλά αποτελούσαν μια συνειδητή προσπάθεια να χειραγωγήσουν τις επιλογές των καταστηματαρχών αναφορικά με την οργάνωσή της. Η επιλογή αυτή θα σφραγίζει την απεργιακή δράση των τυπογράφων, τουλάχιστον μέχρι και την 1η δεκαετία του 20ού αιώνα. Διότι από την 2η δεκαετία και μετά, η διάψευση των προσδοκιών τους θα τους υποχρεώσει να επανακαθορίσουν τους στόχους τους. Βασικό διεκδικητικό αίτημα δεν αποτελούσε πια ο έλεγχος της εργασιακής διαδικασίας, αλλά ο περιορισμός των επιπτώσεων της ανεργίας. Έτσι, ο διεκδικητικός λόγος των τυπογράφων δεν απευθύνεται μόνο προς τους εργοδότες αλλά, κυρίως, προς το κράτος, το οποίο θεωρούσαν ότι έπρεπε να αναλάβει την προστασία του εργατικού εισοδήματος.

Το δεύτερο συμπέρασμα εδράζεται στο γεγονός πως η άμεση πληροφόρηση των ευρωπαϊκών συνδικαλιστικών εξελίξεων από τους τυπογράφους και η μαχητικότητα τους, πολλές φορές τους τοποθετούσαν στην πρωτοπορία του εργατικού κινήματος, με αποκορύφωμα τον καταλυτικό τους ρόλο στην δημιουργία του Εργατικού Κέντρου Αθηνών.

Οι απεργιακές τους κινητοποιήσεις έθεταν σε κίνηση τις διαδικασίες της συνδικαλιστικής τους συσπείρωσης αλλά και την ταξική τους ενότητα. Αυτό συνέβαινε διότι η απεργία δεν αποτελούσε ένα προκαθορισμένο μοτίβο δράσης αλλά λειτουργούσε ως μια πολιτική διαδικασία ταύτισης συμφερόντων. Δεν είναι αδιάφορο, λοιπόν, το γεγονός πως σε περιόδους μεγάλων απεργιακών κινητοποιήσεων υπήρχε σταθερή αύξηση των μελών του συνδικαλιστικού τους οργάνου. Με άλλα λόγια, η απεργιακή τους δράση συντηρούσε και ανανέωνε τον συνδικαλιστικό τους κλάδο.

Ποιος ήταν, τελικά, ο τυπογράφος του τέλους του 19ου αιώνα; Αναμφίβολα δεν υπήρξε ένας μοναδικός τύπος τυπογράφου, αλλά προσέλαβε διαφορετικές μορφές, όπως ο εργάτης τυπογράφος, ο τυπογράφος των εφημερίδων, ο ιδιοκτήτης τυπογράφος, ο εκδότης τυπογράφος κλπ.

Το κοινό πλαίσιο, όμως, που εξίσωνε αυτές τις διαφορετικές μορφές συμπεριελάμβανε αφενός την εγγραμματοσύνη των τυπογράφων και αφετέρου την πραγματική αίσθηση της συμμετοχής στη διαμόρφωση της Κοινής Γνώμης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΑΡΧΕΙΑ ΚΑΙ ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ ΠΗΓΕΣ

Αρχείο Ταμείου Ασφαλίσεως Τυπογράφων και Μισθωτών Γραφικών Τεχνών (Τ.Α.Τ. και Μ.Γ.Τ.)

Ατομικοί φάκελοι εργαζομένων:

φφ. 4000-4176, 1932-1944 (41 δελτία)

Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.)

Συλλογή Βλαχογιάννη

Κυτίο: Δ 69: Τύπος, τυπογραφεία, βιβλιοδεσία, βιβλιοπωλεία

φάκ. 2: εφημερίδες, περιοδικά

υποφάκ. 1: έντυπα, πρωτότυπα

υποφάκ. 2: χειρόγραφα, αντίγραφα

φάκ. 5: διάφορα έγγραφα

υποφάκ. 1: πρωτότυπα

υποφάκ. 2: αντίγραφα και χειρόγραφα

Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος (ΙΑ/ΕΤΕ)

Σειρά 10: Δάνεια, Ανοιχτοί λογαριασμοί (ατομικά βιβλιάρια)

Σειρά 34: Βιομηχανική Πίστη

Υποσειρά 13: Βιομηχανία χάρτου, εκτυπώσεως και συναφών

φφ. 27, 28, 35, 42, 44, 54, 64.

Ληξιαρχείο Αθηνών

Πράξεις θανάτου των ετών 1879-1884.

2. ΕΝΤΥΠΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΦΟΡΕΩΝ

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 1861, 1864, 1866, 1871, 1889, 1891, 1896, 1901, 1905, 1907, 1909-1915.

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, 1874, 1908, 1910, 1914.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, 1910.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ, «Γενικάί Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας του έτους 1913», *Δελτίον του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας*, τχ. 2-4, Εκ των Καταστημάτων Μιχαήλ Μαντζεβελάκη, Εν Αθήναις 1915.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ, «Εγκύκλιος 5755, προς τους κ.κ. Νομάρχες, Επιθεωρητάς Εργασίας και Αστυνομικάς Αρχάς του Κράτους», στο: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Τμήμα Εργασίας, *Υγιεινή και ασφάλεια των εργατών και ώραι εργασίας*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1919.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΕΜΠΟΡΙΟΥ ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ, *Η ελληνική βιομηχανία μετά καταλόγου διευθύνσεων των κυριωτέρων εργοστασίων*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1925.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ/ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ, *Εκθέσεις του προσωπικού επιθεωρήσεως εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων: έτος 1921*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1923.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ/ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ, *Εκθέσεις και πεπραγμένα Σώματος Επιθεωρήσεως Εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων και των συνθηκών εργασίας εν Ελλάδι, έτη 1931, 1932, 1933-1934*, Εν Αθήναις 1935.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ, «Επιθεωρήσεις δευτέρας εξαμηνίας 1913. Έκθεσις επιθεωρητού Ν. Σαλιβέρου», *Δελτίον του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας*, Εκ των καταστημάτων Μιχαήλ Μαντζεβελάκη, Εν Αθήναις 1915.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ, Διεύθυνσης Εργασίας και Κοινωνικής Πρόνοιας/Επιθεωρήσις Εργασίας, *Έρευνα επί των Συνθηκών της εργατικής κατοικίας των πόλεων Αθηνών-Πειραιώς 1921*, Αθήνα 1921.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ/ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ, *Συγκριτικός Πίναξ εργατικών ημερομισθίων και μισθών των ετών 1914-1920 Αθηνών-Πειραιώς*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1920.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ, *Το Εθνικόν Τυπογραφείον, η Εφημερίς της Κυβερνήσεως και το Εθνικόν Σφραγιστήριον: ήτοι ιστορία και νομοθεσία αυτών*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1906.

3. ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ/ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Απογραφή βιοτεχνικών και βιομηχανικών καταστημάτων την 18-12-1920*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1923.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ/ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19ην Δεκεμβρίου 1920*, τόμοι 4, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1923-1928.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ/ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27ην Οκτωβρίου 1907*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1908.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ/ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής των εργατών Αθηνών-Πειραιώς ενεργηθείσης την 25ην Φεβρουαρίου 1917*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1917.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, *Στατιστική της Ελλάδος: κίνησις του πληθυσμού κατά τα έτη 1865, 1866 και 1867*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1869.

4. ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΑ, ΛΟΓΟΔΟΣΙΕΣ, ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ, ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ, ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ, ΟΔΗΓΟΙ

ΑΛΛΗΛΟΒΟΗΘΗΤΙΚΗ ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ ΤΩΝ ΤΥΠΟΓΡΑΦΩΝ, *Υπόμνημα προς το Σεβ. Ανώτατον Συμβούλιον της Εργασίας*, Εκ του Τυπογραφείου Π.Α. Πετράκου, Εν Αθήναις 1912.

—, *Υπόμνημα προς την Διπλήν Βουλήν*, Εκ του Τυπογραφείου Μιχ. Πράπα, Εν Αθήναις 1911.

—, *Εσωτερικός Οργανισμός*, Αθήναι 1910.

—, *Σχέδιον καταστατικού*, Εκ του Τυπογραφείου Π.Α. Πετράκου, Εν Αθήναις 1909.

—, *Απολογισμός της διαχειρίσεως της χρήσεως 1908-09 (2 Αυγούστου 1908 – 31 Μαΐου 1909)*, Εκ του Τυπογραφείου «Νομικής», Εν Αθήναις 1909.

—, *Καταστατικόν*, Εν Αθήναις 1909.

Βιβλιοπωλείον της «Εστίας». Κατάλογος των εν αυτώ υπαρχόντων βιβλίων, Εκ του Βιβλιοπωλείου της «Εστίας», Εν Αθήναις 1905.

Βιβλιοπωλείον Φώτιος ο Κωνσταντινουπόλεως. Κατάλογος των ευρισκομένων βιβλίων Ελληνικών: Ήτοι Εκκλησιαστικών, Φιλολογικών, Νομικών, Ιατρικών, Ψυχαγωγικών, Μυθιστορικών κ.λ.π., Εκ του Τυπογραφείου Δ.Α. Μαυροματάη, Εν Αθήναις 1864.

Γουτεμβέργιος, μετοχική εταιρία προς περίθαλψιν των εν τη πρωτευούση εργατών τυπογράφων και των οικογενειών αυτών, Εκ της Τυπογραφίας των τέκνων Α. Κορομηλά, Εν Αθήναις 1868.

- Έκθεσις αναγνωσθείσα υπό του προεδρεύοντος αντιπροέδρου της Ελεήμονος Εταιρίας Κωνσταντίνου Νέγρη κατά την γενικήν Συνέλευσιν των Εταίρων την γενομένην τη 30 Ιανουαρίου 1866 και κατάλογος των πληρωσάντων και μη πληρωσάντων συνδρομητών της Εταιρίας ταύτης, Εκ του Τυπογραφείου Αγγέλου Καναριώτου, Εν Αθήναις 1866.
- ΈΝΩΣΙΣ ΣΥΝΤΑΚΤΩΝ, Καταστατικόν, Οργανισμός Ταμείου, Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου, Εν Αθήναις 1914.
- ΕΡΓΑΤΙΚΟΝ ΚΕΝΤΡΟΝ ΑΘΗΝΩΝ, Ο Δήμος δια τον Λαόν, Τυπογραφείον Α. Δεληγιάννη, Αθήναι 1914.
- , Οι εργάται της Ελλάδος προς την Διπλήν Βουλήν των Ελλήνων, Τυπογραφείο «Εφημερίδος Εργατών», Αθήνα 1911.
- , Οργανισμός, Ισολογισμός: Έτος Α΄, 1910-1911, [χ.ε.], [Αθήναι] 1911.
- ΕΡΓΑΤΙΚΟΝ ΚΕΝΤΡΟΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ, Οι εργάται του Πειραιώς προς το Ανώτατον Συμβούλιον της Εργασίας, Πειραιάς 1912.
- ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΩΝ ΤΥΠΟΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΩΝ «ΓΟΥΤΕΜΒΕΡΓΙΟΣ», Λογοδοσία του διοικητικού συμβουλίου περί των από 1 Απριλίου 1881 μέχρι 31 Μαρτίου 1882 πεπραγμένων, Εν Αθήναις 1882.
- , Λογοδοσία του διοικητικού συμβουλίου περί των από 1 Απριλίου 1876 μέχρι 31 Μαρτίου 1877 πεπραγμένων, Εν Αθήναις 1877.
- , Λογοδοσία του διοικητικού συμβουλίου περί των από 1 Απριλίου 1875 μέχρι 31 Μαρτίου 1876 πεπραγμένων, Εν Αθήναις 1876.
- , Λογοδοσία του διοικητικού συμβουλίου περί των από 1 Ιανουαρίου 1874 μέχρι 31 Μαρτίου 1875 πεπραγμένων, Εν Αθήναις 1875.
- Κατάλογος των εν τω Βιβλιοπωλείω Ανδρέου Κορομηλά ευρισκομένων βιβλίων. 1871, [Βιβλιοπωλείο Ανδρέου Κορομηλά], [Αθήναι] 1871.
- Κατάλογος των εν τω βιβλιοπωλείω του κ. Κωνσταντίνου Αντωνιάδου ευρισκομένων βιβλίων. 1861, [Βιβλιοπωλείον κ. Κωνσταντίνου Αντωνιάδου], [Εν Αθήναις] 1861.
- Κατάλογος των εν τω βιβλιοπωλείω Κ. Τεφαρίκη προς πώλησιν ευρισκομένων βιβλίων, [χ.ε.], Αθήνησιν 1864.
- Κατάλογος των εν τω τυπογραφείω Σ.Κ. Βλαστού τετυπωμένων βιβλίων, [χ.ε.], [χ.τ.] [χ.χ.].
- Καταστατικόν της ασφαλιστικής και προεξοφλητικής εταιρίας «ο Ποσειδών», Ερμούπολις Σύρου 1865.
- Καταστατικόν της Ελληνικής Τυπογραφικής Εταιρίας «Ο Εκατόγχειρ», Εν Αθήναις 1871.
- Καταστατικόν της εν Αθήναις Εταιρίας του Τύπου, Εν Αθήναις 1893.
- Καταστατικό της «Ενώσεως των Ελλήνων Δημοσιογράφων», Αθήνα 1989.
- Καταστατικόν της εταιρίας των Τυπογράφων και Βιβλιοδετών Γουτεμβεργίου, συζητηθέν και εγκριθέν υπό της ΚΗ΄ γενικής των εταίρων συνελεύσεως τη 5η και 19η Ιουλίου 1881, Εκ του τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδελφέως, Εν Αθήναις 1881.

- Καταστατικόν της εταιρίας των Τυπογράφων και Βιβλιοδετών Γουτεμβέργιου, Τύποις Εφημερίδος των Συζητήσεων, Εν Αθήναις 1874.
- Καταστατικόν της Μετοχικής των εργατών τυπογράφων εταιρίας Γουτεμβέργιου, Εκ του Τυπογραφείου Ερμού, Εν Αθήναις 1868.
- Καταστατικόν της Ομοσπονδίας των Επαγγελματικών Αθηνών, Εν Αθήναις 1922.
- Καταστικόν του εν Φαλήρω ελληνικού χαρτοποιείου, Εκ του Τυπογραφείου της Εστίας, Εν Αθήναις 1893.
- Καταστατικόν του ευεργετικού εν Αθήναις Συνδέσμου των Βιβλιοδετών, Εν Αθήναις 1891.
- Καταστατικόν του Μετοχικού Ταμείου των Υπαλλήλων, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1867.
- Καταστατικόν του Συνδέσμου των εν Αθήναις και Πειραιεί Συντεχνιών, Εκ του Τυπογραφείου Αδελφών Β. Φραντζεσκάκη, Εν Αθήναις 1916.
- Καταστατικόν του Συνδέσμου των Βιομηχάνων Τυπολιθογράφων και Βιβλιοχαρτεμπόρων, Τύποις Ηλία Παπασπύρου, Εν Αθήναις 1913.
- ΜΕΤΟΧΙΚΗ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΤΥΠΟΓΡΑΦΩΝ ΕΤΑΙΡΙΑ «ΓΟΥΤΕΜΒΕΡΓΙΟΣ», Ενιαύσιος λογοδοσία του διοικητικού συμβουλίου προς την γενικήν των μετόχων συνέλευσιν, συγκροτηθείσαν εν Αθήναις την 3 Φεβρουαρίου 1874, Εν Αθήναις 1874.
- , Ενιαύσιος λογοδοσία του διοικητικού συμβουλίου προς την γενικήν των μετόχων συνέλευσιν, συγκροτηθείσαν εν Αθήναις την 4 Φεβρουαρίου 1873, Εκ του Τυπογραφείου των αδελφών Περρή, Εν Αθήναις 1873.
- , Ενιαύσιος λογοδοσία του διοικητικού συμβουλίου προς την γενικήν των μετόχων συνέλευσιν, συγκροτηθείσαν εν Αθήναις την 30ήν Ιανουαρίου 1872, Εν Αθήναις 1872.
- , Ενιαύσιος λογοδοσία του διοικητικού συμβουλίου προς την γενικήν των μετόχων συνέλευσιν, συγκροτηθείσαν εν Αθήναις την 18ην Ιανουαρίου 1870, Εκ του Τυπογραφείου Ερμού, Εν Αθήναις 1870.
- Οδηγός διαιρέσεως της πόλεως Αθηνών κατά τμήματα διανομής αλληλογραφίας και αλφαβητικός πίναξ των οδών, Τύποις Κωνστ. Λαζαροπούλου, Εν Αθήναις 1920.
- Οργανισμός του Εργατικού Κέντρου Πειραιώς, Τυπογραφείον Π.Α. Πετράκου, Εν Αθήναις 1914.
- Οργανισμός του σωματείου Σύνδεσμος Συντεχνιών, Εκ του Τυπογραφείου Παρασκευά Λεώνη, Εν Αθήναις 1891.
- Πανελλήνιος σύντροφος: ετήσιον πολιτειακόν οικονομολογικόν και στατιστικόν ημερολόγιον 1890, Εκ των καταστημάτων της «Ακροπόλεως» Βλ. Γαβριηλίδου, Εν Αθήναις 1889.
- Πρακτικά των Γ. Συνελεύσεων της Μετοχικής των Εργατών Τυπογράφων Εταιρίας Γουτεμβέργιου, Εκ του τυπογραφείου Ερμή, Εν Αθήναις 1871.
- ΣΩΜΑΤΕΙΟΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΤΥΠΟΓΡΑΦΩΝ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ, Καταστατικόν, Τυπογραφείον «Εστία», Αθήναι 1921.

Υπόμνημα των εν Αθήναις και Πειραιεί Τυπογράφων, Βιβλιοδετών, Βιβλιοπωλών, Λιθογράφων, Στοιχειοχυτών, Χαρακτών, Ξυλογράφων, Τσιγκογράφων, Γαλβανοπλαστών, πιεστών, κλπ. κλπ. κλπ., [χ.ε], [Αθήνα 1904].

5. ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

α) Εφημερίδες

Αιών, 1882, 1890, 1891.

Ακρόπολις, 1884, 1891, 1898, 1905, 1909, 1910, 1914.

Η Αλήθεια, 1868-1873.

Το Άστυ, 1891, 1894.

Έθνος, 1901, 1914.

Εμπρός, 1897, 1898, 1904-1915.

Επιθεώρησις, 1890.

Ερμής, 1891.

Εστία, 1898, 1901, 1909, 1910, 1914.

Εφημερίς των Εργατών, 1910.

Εφημερίς των Συντεχνιών, 1891.

Εφημερίς, 1882, 1890, 1891, 1914.

Ήλιος, 1860.

Θόρυβος, 1898.

Καιροί, 1891, 1898, 1909-1915.

Νέα Εφημερίς, 1882, 1890, 1891-1896.

Νέον Άστυ 1909-1914.

Παλιγγενεσία, 1874, 1880, 1898

Πρόνοια, 1898.

Πρωία, 1898.

Σκριπ, 1895, 1897, 1898, 1901-1910.

Η Τυπογραφία, 1958-1960

Φορολογούμενος, 1891.

Χρόνος, 1909-1915.

Ώρα, 1883.

β) Περιοδικά

Ελληνική Επιθεώρηση, Αθήνα, 1907-1910.

Εστία, Αθήνα, 1883-1888.
 Τετάρτη Εξουσία, Αθήνα, 1957.
 Θησαυρός, Αθήνα, 1952.
 Ο Αγώνας της Γυναίκας, Αθήνα, 1927.
 Οικονομική Επιθεώρησης, Αθήνα, 1876, 1878, 1883, 1888.
 Πανελλήνιος σύντροφος, Αθήνα, 1890, 1891.
 Παρνασσός, Αθήνα, 1890.
 Το Μέλλον, Αθήνα, 1922.

6. ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΣ, ΛΕΞΙΚΑ

ΒΟΒΟΛΙΝΗΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ – ΒΟΒΟΛΙΝΗΣ, ΣΠΥΡΙΔΩΝ, Μέγα Ελληνικό Βιογραφικό Λεξικό, Βιομηχανική Επιθεώρηση, Αθήναι 1958-1963.
 ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, ΣΚΑΡΛΑΤΟΣ Δ., Λεξικόν της καθ' ημάς ελληνικής διαλέκτου, μεθρμνηνευμένης εις το αρχαίον ελληνικόν και το γαλλικόν, Εν Αθήναις 1835.
 ΓΑΖΗΣ, ΑΝΘΙΜΟΣ, Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης τρίτομον, Εν Βιέννη 1835.
 ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης, Δημητράκου, Αθήναι 1936-1952.
 ΔΡΟΥΛΙΑ, ΛΟΥΚΙΑ-ΚΟΥΤΣΟΠΑΝΑΓΟΥ, ΓΙΟΥΛΑ (επιμ.), Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008.
 Εγκυκλοπαίδεια Δομή, Αθήνα 2005.
 Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν, Εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκη, Εν Αθήναις 1927-1931.
 ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2002².
 Νεώτερον εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν: μεθοδική και συστηματική συμπύκνωσις και εκλαΐκευσις όλων των ανθρωπίνων γνώσεων, Έκδοσις της Εγκυκλοπαιδικής Επιθεωρήσεως «Ήλιος», Αθήνα 1957-
 ΠΟΛΙΤΗΣ, ΑΛΕΞΗΣ (επιμ.), Το εγχειρίδιο του νεοελληνιστή, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2002.
 ΤΕΓΟΠΟΥΛΟΣ-ΦΥΤΡΑΚΗΣ, Ελληνικό λεξικό, Αθήνα 1993.

7. ΓΕΝΙΚΑ ΕΡΓΑ

- ΑΒΔΕΛΑ, ΕΦΗ, «Οι γυναίκες: κοινωνικό ζήτημα», στο ΧΡ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα* (τόμ. Β'). *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σσ. 337-359.
- , «Αμφισβητούμενα νοήματα. Προστασία και αντίσταση στις εκθέσεις των επιθεωρητών εργασίας, 1914-1936», *Τα Ιστορικά* 28-29 (1998), 171-202.
- , «Η μισθωτή εργασία ως προνομιακό πεδίο για τη συγκρότηση κοινωνικών κινημάτων στο Μεσοπόλεμο», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 8 (1996), 83-99.
- , «Η κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία: από το οικονομικό δεδομένο στην πολιτισμική κατασκευή», *Τα Ιστορικά* 22 (1995), 173-204.
- , *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα 1990.
- , «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος-20ός αι.)», *Τα Ιστορικά* 11 (1989), 339-360.
- , «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο μεσοπόλεμο: Όψεις και θέσεις», στο Γ.-Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ & Χ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 193-204.
- , «Η ιστορία των γυναικών στην Ελλάδα», *Σύγχρονα θέματα* 35-36-37 (1988), 171-173.
- , «Μισθωτές σχέσεις και φυλετικός καταμερισμός της εργασίας: Οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα, στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα», *Μνήμων* 11 (1987), 234-246.
- ΑΓΑΠΗΤΟΣ, ΣΠΗΛΙΟΣ, *Η πόλις: σχέδιον πόλεως, συγκοινωνία, κυκλοφορία, υγιεινή πόλεων, συννοικισμοί, ευθήνη κατοικία*, Τυπογραφείον «Εστία», Εν Αθήναις 1928.
- ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ, ΧΡΙΣΤΙΝΑ, «Βιομηχανία», στο ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΣΤΗΣ – ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΠΕΤΜΕΤΖΑΣ (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σσ. 219-251.
- , *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986.
- Αι αγορεύσεις του ελληνικού κοινοβουλίου*, Εκδόσεις Εθνικού Κήρυκος, Αθήναι 1956-1961.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΣΤΕΛΙΟΣ, «Περί εμπιστοσύνης: Από την πολιτιστική παράδοση στη θεσμική ανάλυση», *Κοινωνία Πολιτών* 10 (Καλοκαίρι 2004), 34-47.
- ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας 1840-1940*, τόμ. 3, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, Αθήναι 1947.
- ΑΝΤΥΠΑΣ, ΜΑΡΙΝΟΣ, *Προς τον λαόν και άλλα κείμενα*, Κούριερ εκδοτική, Αθήνα [2000].
- ΑΝΩΝΥΜΟΣ, «Η γυνή ως εργάτης και ως μήτηρ», *Οικονομική Επιθεώρησης* 142 (Νοέμβριος 1888), 436-439.

- ΑΝΩΝΥΜΟΣ, «Η εργασία εν τοις εργοστασίοις», *Οικονομική Επιθεώρησις* (1878), 477-480.
- ΑΝΩΝΥΜΟΣ, «Κοινοκτημονικά και κοινωνικά θεωρία των νεωτέρων», *Οικονομική Επιθεώρησις*, έτος 4ον, φ. 43 (Σεπτέμβριος 1876), 295-318.
- ΑΝΩΝΥΜΟΣ, «Περί απεργιών», *Οικονομική Επιθεώρησις*, τόμ. ΙΑ΄ (1883), 497-502.
- ΑΠΕΡΓΗ, ΟΛΓΑ –ΜΠΙΤΖΕΝΗΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Τεχνολογία των Εκτυπώσεων*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων / Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα 1999.
- Ασπιώτη-ΕΛΚΑ, *Γραφικά Τέχνη 1873-1973, εκατό χρόνια*, Αθήνα 1973.
- ΑΥΓΟΥΣΤΙΔΗΣ ΑΓΓΕΛΟΣ, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40 και τα περιθώρια της πολιτικής*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.
- ΒΑΣΕΒΑΝΟΓΛΟΥ, ΑΛΙΚΗ, *Οι Έλληνες Κεφαλαιούχοι 1900-1940: κοινωνική και οικονομική προσέγγιση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994.
- BARBIER, FREDERIC, *Ιστορία του βιβλίου*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2001.
- ΒΑΡΙΚΑ, ΕΛΕΝΗ, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η Γένεση μιας Φεμινιστικής Συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Κατάρτι, Αθήνα 1996.
- , «Το κενό στον καθρέφτη: βιογραφικές προσεγγίσεις στην ιστορία των γυναικών», *Δίνη*, τχ. 3 (1988), 64-71.
- ΒΑΡΝΑΛΗΣ, ΚΩΣΤΑΣ, *Ζωντανοί άνθρωποι*, Κέδρος, Αθήνα 1959.
- BARON, AVA, «An 'Other' Side of Gender Antagonism at Work: Men, Boys, and the Remasculinization of Printers' Work, 1830-1920», στο AVA BARON (επιμ.), *Work Engendered Towards a New History of American Labor*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 1991.
- ΒΕΛΟΥΔΗΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκήδων στη Βενετία (1670-1854). Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας*, Χ. Μπούρας, Αθήνα 1987.
- ΒΕΡΕΜΗΣ, ΘΑΝΟΣ – ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΟΔΥΣΣΕΑΣ (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότης, Αθήνα 1980.
- ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ, ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, *Περί του εν Ελλάδι Εμπορίου: επανέκδοση (εισαγωγή-ευρετήριο Χρήστος Π. Μπαλόγλου)*, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 1990.
- BURGEL, GUY, *Αθήνα: η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Εξάντας Αθήνα 1976.
- ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, *Πολιτική και εξέλιξι των ημερομισθίων εν Ελλάδι*, Εκδόσεις Ευρωπαϊκού Οργανισμού Παραγωγικότητας, Αθήνα 1956.
- ΒΟΓΛΗ, ΕΛΠΙΔΑ, «Η ελληνική οικογένεια στο δημόσιο βίο της χώρας (19ος και 20ός αι.): ερευνητικό πρόγραμμα. Ο ρόλος της οικογένειας στην επιλογή του επαγγέλματος κατά τον 19ο αι.», *Τα Νέα του ΕΛΙΑ* 59 (2001), σσ. 22-28.
- ΒΟΥΓΙΟΥΚΑΣ, Γ.Π., «Αι σιδηροδρομικά απεργίαι εν Ελλάδι», *Νέος Αιών*, τόμ. Α΄, αρ. 43 (15 Αυγούστου 1918), 12-17.

- BRINGHURST, ROBERT, *Στοιχεία της τυπογραφικής τέχνης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001.
- ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, Γ.Α., *Η πάλη των τάξεων εν Ελλάδι, Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος*, Αθήναι 1921.
- ΓΙΑΝΝΙΟΣ, ΝΙΚΟΣ, *Ο Σοσιαλισμός του κράτους*, Εκδόσεις Σοσιαλιστικού Κέντρου, [Αθήναι] 1914.
- ΓΙΑΝΝΙΤΣΙΩΤΗΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά: η συγκρότηση της αστικής τάξης*, Νεφέλη, Αθήνα 2006.
- ΓΚΙΚΑΣ, ΑΝΑΣΤΑΣΗΣ Ι., *Ρήξη και ενσωμάτωση: συμβολή στην Ιστορία του εργατικού-κομμουνιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου (1918-1936)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2010.
- ΓΚΙΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ – ΜΕΞΑΣ ΒΑΛΕΡΙΟΣ, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*. Γραφείον Δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών 1939.
- ΓΚΙΟΛΙΑΣ, ΜΑΡΚΟΣ, *Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα και ο Κώστας Χατζόπουλος*, Εκδόσεις Π. Μοσχονά, Αγρίνιο 1996.
- ΓΚΟΥΤΟΣ ΧΑΡΙΛΑΟΣ, *Ο συνδικαλισμός στην Αθήνα το 1891. Συνδικάτα, απεργίες, συνθήκες εργασίας, σοσιαλισμός*. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2001.
- , *Οι απεργίες στη Σύρο το 1879*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1999.
- , *Ο συνδικαλισμός στο ελληνικό κράτος 1834-1914*, Αθήνα 1988.
- ΓΚΡΙΝ, ΤΖΕΙΜΣ, *Θάνατος στο Χέιμαρκετ: η έκρηξη του εργατικού κινήματος στο Σικάγο, που κλόνισε τη «χρυσή εποχή» της Αμερικής*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008.
- CIROLLA, CARLO, *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση, κοινωνία και οικονομία, 1000-1700 μ.Χ.*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988.
- ΔΕΜΑΘΑΣ, ΖΑΧΑΡΙΑΣ (κ.ά.), *Νομισματικές κρίσεις και η κρατική διαχείρισή τους στην Ελλάδα: 1880-1930*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991.
- ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, ΝΙΚΟΣ, «Η εμπιστοσύνη ως κοινωνικό συναίσθημα», *Επιστήμη και Κοινωνία* 16 (Άνοιξη-Καλοκαίρι 2006), 39-67.
- ΔΕΡΤΙΛΗΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β., *Ιστορία του ελληνικού κράτους: 1830-1920*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2 τόμ., Αθήνα 2005³.
- ΔΕΣΥΠΡΗ, ΜΑΡΙΑ Γ., *Η γυναίκα και η κοινωνική πρόοδος*, Εκδοτικός οίκος «Αθηνά», Αθήναι 1922.
- ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΜΙΧΑΗΛΗΣ, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, Πλέθρον, Αθήνα 1985.
- ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, ΝΙΚΟΛΑΟΣ, *Εγκόλπιον του εργατικού λαού, ή, συμβουλαί προς τους χειρωνάκτας*, Τυπογραφείον Λαζάρου Δ. Βιλλαρά, Εν Αθήναις 1869
- ΔΡΑΚΟΥΛΗΣ, ΠΛΑΤΩΝ, *Το εγχειρίδιον του εργάτου: ήτοι αι βάσεις του Σοσιαλισμού*, Κούριερ εκδοτική, Αθήνα 2000.
- , «Τι εστί κοινωνισμός», *Άρδην* (Νοέμβριος 1886).
- ΔΡΟΥΛΙΑ, ΕΛΛΗ, *Η εφημερίδα Χρόνος του Ιωάννη Φιλήμονα, 1833*, Μνήμων (παραρτήματα αρ. 16), Αθήνα 2010.

- ΔΡΟΥΛΙΑ, ΛΟΥΚΙΑ, *Η ιστορία του ελληνικού βιβλίου: προσεγγίσεις και σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας*, Κότινος, Αθήνα 2001.
- DUFFY, PATRICK, *The Skilled Compositor, 1850-1914: an Aristocrat among Working Men*, Ashgate 2000.
- ΕΙΡΗΝΙΔΗΣ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, *Ομιλία περί του εφευρέτου της τυπογραφικής τέχνης Ιωάννου Γουτεμβέργιου, εν συνόψει δε και περί των μέχρις ενάρξεως του ιερού αγώνος ελληνικών τυπογραφείων, γενομένη τη 24 Αυγούστου 1875, εν τη Γενική Συνελεύσει της Εταιρίας των Τυπογράφων και Βιβλιοδετών Γουτεμβέργιου*, Εκδόσεις Κουλτούρα, Αθήνα 1977.
- EISENSTEIN, ELIZABETH, *Η τυπογραφική επανάσταση στις απαρχές της νεώτερης Ευρώπης*, Τυποφιλία, Θεσσαλονίκη 2004.
- ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ, ΑΓΓΕΛΟΣ, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- «Ελληνική Τυπογραφία», "Επτά Ημέρες" ένθετο της εφ. *Η Καθημερινή*, 7/4/1996, σσ. 1-32.
- «Ελληνική τυπογραφία: ιστορικά αποτυπώματα και συλλογική μνήμη», *Marketing Week* (Ιούλιος 2000), 1-98.
- ΕΡΓΑΤΟΫΠΑΛΛΗΛΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΑΘΗΝΩΝ, *Ιδρυτική πράξη σύστασης Ε.Κ.Α.: πρακτικά Συνεδριάσεων 1910-1914*, Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Αθηνών, Αθήνα 2004.
- ΕΥΕΛΠΙΔΗΣ, ΧΡ., *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδος*, Αργ. Παπαζήσης, Αθήνα 1950.
- FUKUYAMA, FRANCIS, *Εμπιστοσύνη. Οι Κοινωνικές Αρετές και η Δημιουργία της Ευημερίας*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1998.
- GAMBETTA, DIEGO, «Can We Trust Trust?», στο Diego Gambetta (επιμ.), *Trust. Making and Breaking Cooperative Relations*, Basil Blackwell, Oxford 1990.
- JOHANSSON, ELLA, «Beautiful Men, Fine Women and Good Work People», στο SØREN ERVØ – TOMAS JOHANSSON, *Among Men*, Ashgate, Hampshire 2003, σσ. 66-80.
- HOBBSAWM, ERIC-SCOTT, JOAN W., «Πολιτικοποιημένοι παπουτσιδес», στον τόμο: HOBBSAWM, ERIC, *Ξεχωριστοί άνθρωποι. Αντίσταση, εξέγερση και τζαζ*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σσ. 36-73.
- HOBBSAWM, ERIC, *Ξεχωριστοί άνθρωποι. Αντίσταση, εξέγερση και τζαζ*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001.
- , *Η εποχή των αυτοκρατοριών 1875-1914*, Αθήνα 2000.
- , *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας, 1914-199*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- ΖΕΗ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, «Όψεις του ελληνικού 19ου αιώνα: ο μετασχηματισμός του καθημερινού», στο Α. ΜΩΨΙΔΗΣ – ΣΠ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Η Ελλάδα στον 19ο & 20ό αιώνα: εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία*, Τόπος, Αθήνα 2010.
- ΖΗΖΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΘΗΝΑ, *Τυπογράφοι και εργάτες Τύπου στην Αθήνα τον 20ό αιώνα: συγκρότηση και εξέλιξη ενός επαγγελματικού χώρου*, (μεταπτυχιακή εργασία), Πανεπιστήμιο Κρήτης, Θεσσαλονίκη 2006.

- ΖΟΛΩΤΑΣ, ΞΕΝΟΦΩΝ, *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Ελευθερουδάκης, Εν Αθήναις 1926.
- Ζώσαι ιδέαι εκ της δράσεως του κ. Πλάτωνος Δρακούλη, εκδιδόμεναι αύθις υπό Βασιλείου Δουδούμη δικήγορου, Αθήνα 1910.
- ΗΛΙΑΔΗΣ, ΒΑΣΙΛΗΣ, «Πώς πρωτοβγήκαν οι σημερινές εφημερίδες», επ. *Τετάρτη Εξουσία*, φ. 1, (25 Φεβρουαρίου 1957), 1.
- ΗΛΙΟΥ, ΦΙΛΙΠΠΟΣ-ΠΟΛΕΜΗ, ΠΟΠΗ, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900*, Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλίου»/Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 2006.
- , *Ελληνική βιβλιογραφία 1864-1900: συνοπτική αναγραφή*, Εταιρία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 2006.
- «Η περιπέτεια του βιβλίου στην Ελλάδα», "Επτά Ημέρες" ένθετο της εφ. *Η Καθημερινή*, 9/5/1999, σσ. 1-32.
- «Η τέχνη της βιβλιοδεσίας», "Επτά Ημέρες" ένθετο της εφ. *Η Καθημερινή*, 8/2/1898, σσ. 1-32.
- GEARY, DICK, *Το ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα (1848-1939)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1988.
- ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, ΑΡΙΣΤΟΜΕΝΗΣ, *Διάλεξις περί Κυριακής αργίας*, Εκ του τυπογραφείου «ΝΟΜΙΚΗΣ», Εν Αθήναις 1906.
- ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΣΠΥΡΙΔΩΝ, *Η εργατική νομοθεσία της Ελλάδος*, Έκδοσις Εργατικού Κέντρου Αθηνών, Αθήνα 1912.
- , *Η κοινωνική αλληλεγγύη και το πρόβλημα της οικίας: διάλεξις προς τα μέλη του Ακαδημαϊκού Συνδέσμου γενομένη εις την αίθουσαν της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας εν Αθήναις την 18 Δεκεμβρίου 1909*, Τύποις Ν. Ταρουσόπουλου, [Πειραιάς] [1910].
- , *Εργατική οργάνωσις: λόγος εκφωνηθείς εις τα εγκαίνια του Έργατικού Κέντρου Αθηνών' την 21 Μαρτίου 1910*, Τυπογραφείον «Εστία», [Αθήναι] [1910].
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ, ΒΑΣΩ, «Πολιτικές και πρακτικές αντιμετώπισης της επαιτείας στην Αθήνα και τον Πειραιά το 19ο αιώνα: το παράδειγμα της Ελεήμονος Εταιρείας», στο ΛΥΔΙΑ ΣΑΠΟΥΝΑΚΗ-ΔΡΑΚΑΚΗ (επιμ.), *Η ελληνική πόλη σε ιστορική προοπτική*, Διόνικος, Αθήνα 2005, σσ. 109-122.
- , «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλανθρωπίας: από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων* 25 (2003), 171-184.
- ΙΓΓΛΕΣΗΣ, Ν., *Οδηγός της Ελλάδος 1920*, Εκδότις: Εταιρία Διαφημίσεων η «Ανατολή», Εν Αθήναις 1920.
- , *Οδηγός της Ελλάδος 1910-1911*, [χ.ε.], Εν Αθήναις 1911.
- , *Οδηγός της Ελλάδος 1905-1906*, [χ.ε.], Εν Αθήναις 1906.
- Ίκαρος: τα πρώτα πενήντα χρόνια, Ίκαρος, Αθήνα 1993.
- ΚΑΖΑΚΟΣ, ΠΑΝΟΣ, «Κοινωνικό Κεφάλαιο και συλλογική δράση εναντίον μεταρρυθμίσεων», *Κοινωνία Πολιτών* 11 (Καλοκαίρι 2005), 36-38.

- ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ, ΣΤΑΥΡΟΣ, *Εγκόλπιον εργάτου*, Κούριερ εκδοτική, Αθήνα 2000.
- ΚΑΛΛΙΓΑ, ΕΛΕΝΗ, *Η Πρόνοια για το Παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1990.
- ΚΑΝΤΣΑ, ΒΕΝΕΤΙΑ – ΜΟΥΤΑΦΗ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ – ΠΑΠΑΤΑΣΙΑΡΧΗΣ, ΕΥΘΥΜΙΟΣ, *Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010.
- ΚΑΡΑΜΠΛΙΑΣ, ΧΡΗΣΤΟΣ, *Οι εργάτες τύπου και η ιστορία τους από το 1821 έως το 1975*, [χ.ε.], Αθήνα 1975.
- ΚΑΡΥΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΠΑΝΟΣ Γ., *200 χρόνια ελληνικού Τύπου 1784-1984*, Γρηγόρης, Αθήνα 1984.
- ΚΑΣΔΑΓΛΗΣ, ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Χ., *Το αγλαότεχνο τυπογραφείο των αδελφών Ταρουσόπουλου: αφήγημα σε επάλληλους κύκλους με επίκεντρο ένα παλιό τυπογραφείο*, Άγρα, Αθήνα 1990.
- ΚΛΑΔΑΣ, ΣΩΚΡΑΤΗΣ Γ., *Η εργατική μας πολιτική και νομοθεσία: ιστορία-ανάλυσις-κριτική*, Το Νομικόν, Αθήναι 1945.
- ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ, «Φιλανθρωπία, τεχνική εκπαίδευση και εργατικά ατυχήματα στον Πειραιά το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα», *Μνήμων*, τόμ. 21 (1999), 85-108.
- ΚΟΛΙΟΥ, ΝΙΤΣΑ, *Οι ρίζες του εργατικού κινήματος και ο «Εργάτης» Βόλου*, Οδυσσέας, Αθήνα 1988.
- ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ, ΣΩΚΡΑΤΗΣ, «Κοινωνικό κεφάλαιο: μεταξύ θεωρητικής σαφήνειας και σύγχυσης», *Επιστήμη και Κοινωνία* 16 (Άνοιξη-Καλοκαίρι 2006), 1-38.
- , «Κοινωνικό κεφάλαιο και Κοινωνία Πολιτών», *Κοινωνία Πολιτών* 10 (Καλοκαίρι 2004), 32-33.
- ΚΟΡΑΔΙΣΟΥ, ΜΑΡΙΑ, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 29, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1995.
- ΚΟΡΔΑΤΟΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ, *Εισαγωγή εις την Ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1977.
- , *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972³.
- ΚΟΡΩΝΗΣ, ΣΠΥΡΙΔΩΝ, *Η εργατική πολιτική των ετών 1909-1918*, Αργ. Παπαζήσης, Αθήναι 1944.
- ΚΟΤΕΑ, ΜΑΡΙΑΝΘΗ, *Η Βιομηχανική ζώνη του Πειραιά (1860-1900)*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα 1997.
- ΚΟΥΚΑΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ, *Βιβλιογραφία του ελληνικού Τύπου: (1465-1982)*, [«Τεχνική-Εκδοτική»], Αθήνα 1982.
- ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ, *Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος: εισαγωγή στην παιδαγωγική της ιστορικής έρευνας*, Οδυσσέας, Αθήνα 1983.
- ΚΟΥΛΟΥΡΗ, ΧΡΙΣΤΙΝΑ, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας: γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ./Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1997.
- ΚΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, πρακτικά συνεδρίου, Παπαζήσης, Αθήνα 2008.

- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, ΧΡΗΣΤΟΣ, Γ., *Η μαθητεία στις κομπανίες των χτιστών της Πελοποννήσου*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987.
- ΛΑΓΑΝΑΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ, «Το σωματείο τυπογράφων και βιβλιοδετών 'Τουτεμβέργιος' (1838-1886)», *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999), 103-142.
- ΛΑΖΑΡΗΣ, ΒΑΣΙΛΗΣ Κ., *Οι ρίζες του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1996
- ΛΑΜΠΡΟΣ, Μ.Π., «Απόρων παιδών βίος και έθιμα», *Παρνασσός*, τ. 13, τχ. Β' (Μάρτιος-Απρίλιος 1890), 193-209.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, ΠΑΥΛΟΣ, *Περί της αρχής και προόδου της τυπογραφίας εν Ελλάδι*, Εταιρεία Φίλων του Λαού, Αθήνα 1999.
- ΛΕΑΝΔΡΟΣ, ΝΙΚΟΣ, *Μαζικά έντυπα επικοινωνίας στην Ελλάδα. Οικονομικές και τεχνολογικές προσεγγίσεις*, Δελφίνι, Αθήνα 1992.
- ΛΕΓΓΑΣ, ΜΠΑΜΠΗΣ (επιμ.), *Περί βιβλιοδεσίας: κείμενα για την ιστορία και την τεχνική*, Σύλλογος Εκδοτών-Βιβλιοπωλών Αθηνών, Αθήνα 1995.
- ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-20», στο: Θ. ΒΕΡΕΜΗ-ΟΔ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότης, Αθήνα 1980.
- , *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα 1978.
- ΛΕΟΝΤΙΔΟΥ, ΛΙΛΑ, *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.
- ΛΕΦΑΣ, ΠΑΥΛΟΣ, *Αθήνα, μια πρωτεύουσα της Ευρώπης: μια σύντομη εξιστόρηση της εξέλιξης της Αθήνας από την ανακήρυξή της σε πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, έως σήμερα*, Εκδόσεις «Δωδώνη», Αθήνα-Γιάννινα 1985.
- ΛΗΘΟΥΡΙΩΤΗΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ Δ., «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα: η περίπτωση της παιδικής εργασίας», στο Γ.Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ-Χ.Χ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.), *Βενιζελισμός & αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992.
- *Οι κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του νεοελληνικού κράτους*, Δωδώνη, Αθήνα 1986.
- ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΗΛΙΑΣ, *Στατιστική Επιθεώρησης του Βασιλείου της Ελλάδος*, Εκ του Τυπογραφείου Ν.Γ. Πάσσαρη, Εν Αθήναις 1888.
- ΛΙΑΚΟΣ, ΑΝΤΩΝΗΣ, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.
- «Η ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος: σημειώσεις για μια επισκόπηση», *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 35-36-37 (Δεκέμβριος 1988), 161-170.

- , *Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία. Τα καταστατικά τους*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1985.
- ΛΙΑΤΑ, ΕΥΤΥΧΙΑ, *Γενικό Ευρετήριο του ιστορικού αρχείου της Εθνικής Τραπέζης*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1980.
- ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης*, Προσκήνιο, Αθήνα 2006.
- , *Η εργατική Πρωτομαγιά στην Ελλάδα (1890-1999)*, Προσκήνιο, Αθήνα 1999.
- , *Το ελληνικό εργατικό κίνημα: 1918-1923*, Καρανάσος, Αθήνα 1976.
- ΛΟΥΚΟΣ, ΧΡΗΣΤΟΣ, «Ένας τυπογράφος στην Αθήνα του 20ού αιώνα. Προσωπικές και επαγγελματικές διαδρομές», *Μνήμων* 26 (2004), 239-256.
- , «Τυπογραφία και τυπογράφοι στο ελληνικό κράτος. Πρώτη προσέγγιση: Αθήνα, 1930-1990», *Μνήμων* 24 (2002), 307-326.
- ΛΟΥΛΟΣ, ΚΩΣΤΑΣ, *Ιστορία και Τύπος: οι αθηναϊκές εφημερίδες και η περίπτωση του σκανδάλου των εξοπλισμών του 1907*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006.
- ΛΥΚΟΥΔΗΣ, ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Σ., *Η εν Ελλάδι βιομηχανία και αι απεργίαι: υπό την έποψιν της νομικής και της πολιτικής οικονομίας*, Τύποις Πατρίδος, Εν Ερμούπολει Σύρου 1883.
- ΜΑΓΕΡ, ΚΩΣΤΑΣ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, Δημόπουλος, Αθήνα 1957.
- , *Δημοσιογραφικά πορträίτα*, [χ.ε.], Αθήνα 1950.
- , *Δημοσιογραφικά ανέκδοτα*, [χ.ε.], Αθήνα 1939.
- ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΝΝΑ, «Από την εργασία της γυναίκας και του παιδιού», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τχ. 50-51 (Αύγ. 1927), 3.
- ΜΑΝΟΥΣΑΡΙΔΗ, ΧΡΙΣΤΟΣ, «'Μανούτιου' μαρτυρία: Απ' το χειρόγραφο στο έντυπο», *Μνήμων* 20 (1998), 277-298.
- ΜΑΝΣΟΛΑΣ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, (εισαγωγή Θ. ΒΕΡΕΜΗ-Σ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ), Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 1980.
- , *Απογραφικά πληροφορία περί των εν Ελλάδι ατμοκινήτων βιομηχανικών καταστημάτων*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1876.
- ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, ΛΑΟΥΡΑ, «Γυναικεία απασχόληση και νεοελληνική πόλη το α' μισό του 20ού αιώνα», στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη, οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 26-28 Σεπτέμβρη 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτέμβρη 1984, Τόμος Β', Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, σσ. 535-551.
- ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΣ, ΑΝΤΩΝΗΣ Σ., «Χρονικά του ελληνικού τύπου: η πρώτη απόπειρα καθιέρωσης της Κυριακής αργίας κατά το 1882», επ. *Τετάρτη Εξουσία*, (5 Μαΐου 1957), σ. 5.
- ΜΑΡΤΖΩΚΗΣ, ΣΤΕΦΑΝΟΣ, *Άπαντα*, επιμέλεια-βιογραφικό σημείωμα Μαρίνου Σιγούρου, Π.Γ. Μακρής, Εν Αθήναις 1925.

- MASTORIDIS, KLIMIS, *Casting the Greek Newspaper: A study of the morphology of the ephemeris from its origins until the introduction of mechanical setting*, Hellenic Literary and Historical Archive, Thessaloniki 1999.
- ΜΑΥΡΙΚΟΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα 1918-1948: δύο γραμμές σε διαρκή αντιπαράθεση*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2001.
- ΜΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΘΕΟΧΑΡΗΣ, *Πεντηκονταετή τυπογραφικά απομνημονεύματα*, Άμφισσα 1924.
- ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ, Γ.Ν., «Η συγκρότηση ενός συστήματος πληροφόρησης για την έρευνα 'Τιμές, Μισθοί και Ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1832-1912'», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 2, τχ. 3 (Μάιος 1985), 216-222.
- ΜΟΣΚΩΦ, ΚΩΣΤΗΣ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης: η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1985.
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, *Σαράντα χρόνια στις εφημερίδες*, Γκοβόστης, Αθήνα 1940.
- ΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ, ΣΤΑΥΡΟΣ Ν., «Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο: Γ.Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ – ΧΡ. Χ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992.
- ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ – ΕΛΕΓΜΙΤΟΥ, ΕΛΕΝΗ, *Η εκπαίδευση 'εις τα του οίκου' και τα γυναικεία καθήκοντα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως της εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., Αθήνα 1987.
- ΜΠΑΛΤΑ, ΝΑΣΗ, «Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης». *Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαριλάου Τρικούπη 1881-1895*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001.
- ΜΠΑΛΤΑ, ΝΑΣΗ – ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΔΕΣΠΟΙΝΑ, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου: η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993.
- ΜΠΑΣΑΝΤΗΣ, ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, *Ο ημερήσιος Τύπος από τον 18ο στον 21ο αιώνα*, Οδυσσέας, Αθήνα 2002.
- ΜΠΑΦΟΥΝΗΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ, *Η ελληνική στατιστική τον 19ο αιώνα: στατιστική και πλάνη είναι λέξεις συνώνυμοι...*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2006.
- , «Ο σχηματισμός του εργατικού δυναμικού στον Πειραιά», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Β', Αθήνα 1985.
- ΜΠΕΝΑΡΟΓΙΑ, ΑΒΡΑΑΜ, «Ο επαγγελματικός αγών του ελληνικού προλεταριάτου», στο: *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Κομμούνα, Αθήνα 1986.
- ΜΠΙΡΗΣ, ΚΩΣΤΑΣ, *Αι Αθήναι: από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Εκδόσεις Καθιδρύματος Πολεοδομίας και Ιστορίας των Αθηνών, Αθήνα 1966.
- ΜΠΟΥΚΑΣ, ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ, *Οδηγός εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστων κυριωτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, Τύποις «Ελληνικής Ανεξαρτησίας», εν Αθήναις 1875.

- ΜΠΟΧΩΤΗΣ, ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, *Η ριζοσπαστική Δεξιά: αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανοκλήρωτος Φασισμός στην Ελλάδα 1946-1911*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.
- ΜΠΡΑΤΣΟΣ, ΝΑΣΟΣ, *Εργατικές ιστορίες. Συνεντεύξεις με πρωταγωνιστές του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα από το 1920 έως το 1967*, ΒΥΧ, Αθήνα 1998.
- ΜΠΩΚΟΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ, *Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στο χώρο της «καθ' ημάς Ανατολής» (1627-1827)*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1998.
- ΝΙΡΒΑΝΑΣ, ΠΑΥΛΟΣ, «Μάι σουίτ χομ!», *Εστία*, (25 Ιουλίου 1910).
- ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΔΕΣΠΟΙΝΑ, *Αναζητώντας τους εργάτες στη Σύρο του 19ου αιώνα, διπλωματική εργασία*, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2004.
- ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, ΝΙΚΟΛΑΟΣ Π., *Το εργατικόν ζήτημα εν Ελλάδι*, Κρατικό Τυπογραφείο Δωδεκανήσου, [χ.τ.] 1919.
- ΝΙΚΟΛΗΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Ιστορική πορεία του ελληνικού έθνους: οι νεώτεροι ελληνικοί χρόνοι (1863-1941)*, τόμ. Γ'-Δ', [χ.ε.], Αθήνα 1978.
- ΝΟΥΤΣΟΣ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα: από το 1875 έως το 1974*, τόμ. Β', Γνώση, Αθήνα 1991.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΒΑΣΙΛΗΣ, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα», στο GROTHUSEN κ.ά. (επιμ.), *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1980, σσ. 216-235.
- ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ, ΝΙΚΟΣ, «Σαν να διάβασα ένα βιβλίο»: ο βιβλιοπώλης της Εστίας αφηγείται, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2003.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος-20ός αι.)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986.
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ, *Φιλολογικά σαλόνια και καφεενεία της Αθήνας*, Εστία, Αθήνα ²1991.
- ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, ΛΗΔΑ, «Μισθωτή εργασία», στο ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΣΤΗΣ – ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΠΕΤΜΕΤΖΑΣ (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σσ. 253-291.
- ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ, ΧΡΗΣΤΟΣ Ι., «Κοινωνικό Κεφάλαιο, διαδικασία μάθησης και θεωρία της ολοκλήρωσης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 17 (Μάιος 2001), 141-173.
- ΠΑΣΣΕΡΙΝΙ, ΛΟΥΙΖΑ, *Σπαράγματα του 20ού αιώνα: η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, Νεφέλη, Αθήνα 1998.
- ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Η τσιγκογραφία στην Ελλάδα», στο Πρακτικά: 1ο Παγκόσμιο Συνέδριο Τυπογραφίας και Οπτικής Επικοινωνίας. Ιστορία, θεωρία, εκπαίδευση (Ιούνιος 2002), Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 313-318.
- , «Τα πρώτα στοιχειοχυτήρια στη νεότερη Ελλάδα», *Η ΥΦΕΝ- Βήμα για την Τυπογραφία* 1/1 (Άνοιξη 1998), 65-69.

- , *Χαρακτική, Γραφικές Τέχνες. Ιστορία - τεχνικές - Μέθοδοι*, Εταιρεία Εικαστικών Τεχνών «Α. Τάσσο», Αθήνα 1995.
- ΠΕΤΡΑΚΑΚΟΣ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, *Ο Τύπος: (δημοσιογράφοι και δημοσιογραφία)*, Δ. & Π. Δημητράκος, Εν Αθήναις 1920.
- ΠΕΤΡΑΚΗ, ΓΕΩΡΓΙΑ, «Η μονογραφία μιας απεργίας μέσα από τον εθνικό Τύπο: (η απεργία των μεταλλωρύχων της Καμάριζας τον Απρίλιο του 1896)», στο *Πρακτικά Δ΄ Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής* (Καλύβια Αττικής 30 Νοεμβρίου, 1-2 Δεκεμβρίου 1989), Καλύβια Αττικής 1989, σσ. 495-555.
- PERROT, MICHELLE, *Η εργασία των γυναικών στην Ευρώπη 19ος - 20ός αι.*, Ερμούπολη Σύρου 1988.
- ΠΙΖΑΝΙΑΣ, ΠΕΤΡΟΣ, «Ο κύκλος και το τετράγωνο: σχετικά με τη διπλή ζωή της ιστορικής πραγματικότητας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 7 (Μάρτιος 1996), 155-178.
- , *Οι φτωχοί των πόλεων: η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.
- , *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα 1862-1923: το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985.
- ΠΟΛΙΤΗΣ, ΚΩΣΤΑΣ Ζ., «Πενήντα χρόνια ακμής και κατακτήσεων του Ελληνικού Τύπου (1900-1950)», *Θησαυρός*, τόμ. ΙΕ΄, τχ. 750 (12 Απριλίου 1953), σ. 25.
- , «Εφημερίδες και δημοσιογράφοι: Τα πρώτα 'μεγαθήρια' ταχυπιεστήρια στην Αθήνα», *Θησαυρός*, τόμ. ΙΕ΄, τχ. 733 (14 Δεκεμβρίου 1952), σ. 8.
- ΡΑΠΤΗΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, «Αστικές τάξεις και αστικότητα στην Ευρώπη, 1789-1914: προσανατολισμοί της σύγχρονης ιστοριογραφίας», *Μνήμων* 20, (1988), 233-237.
- ΡΗΓΙΝΟΣ, ΜΙΧΑΛΗΣ, *Μορφές παιδικής εργασίας στη Βιομηχανία και τη Βιοτεχνία: 1870-1940*, Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ./Κ.Ν.Ε., Αθήνα 1995.
- , *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936: Βιομηχανία-Βιοτεχνία*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987.
- ΡΙΖΑΚΗ, ΕΙΡΗΝΗ, *Οι «γράφουσες ελληνίδες»: σημειώσεις για τη γυναικεία λογιосύνη του 19ου αιώνα*, Κατάρτι, Αθήνα 2007
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΘΕΟΔΩΡΟΣ, *Κείμενα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας*, Διόνικος, Αθήνα 2003.
- ΣΑΛΙΜΠΑ, ΖΙΖΗ, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία: (1870-1922)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς/Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2002.
- , «Η πολυτέλεια του φτωχού. Η καθαριότητα της εργάτριας στον πατερναλιστικό λόγο του 19ου αιώνα», στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια*

- ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1998, σσ. 89-97.
- ΣΑΜΙΟΥ, ΔΗΜΗΤΡΑ, «Ιστορία των γυναικών: η διεθνής συνάντηση στο Άμστερνταμ», *Δίνη*, τχ. 1 (1986), 72-76
- ΣΑΠΟΥΝΑΚΗ-ΔΡΑΚΑΚΗ, ΛΥΔΙΑ (επιμ.), *Η ελληνική πόλη σε ιστορική προοπτική*, Διόνικος, Αθήνα 2005.
- ΣΑΡΔΕΛΗΣ, ΚΩΣΤΑΣ, *Βλάσης Γαβριηλίδης (1848-1920): μεγάλος αναμορφωτής της ελληνικής δημοσιογραφίας και πνευματικός ηγέτης*, Μορφωτικό Ίδρυμα της ΕΣΗΕΑ, Αθήνα 2005.
- SCHLESINGER, CARL, *The Biography of Ottmar Mergenthaler, Inventor of the Linotype*, Delaware, USA, Oak Knoll 1989.
- ΣΕΦΕΡΗΣ, ΚΩΣΤΑΣ, *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, «Νέο Συνδικαλιστικό Κίνημα», Αθήνα 1975³.
- ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ, ΣΕΡΑΦΕΙΜ, «Η κρυφή γοητεία της ιδεολογίας: αντι-θεωρητισμός και εκλεκτισμός στη μελέτη του εργατικού κινήματος», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 8 (Νοέμβριος 1996), 191-217.
- , «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 6 (Νοέμβριος 1995), 9-78.
- ΣΚΑΛΤΣΑ, ΜΑΤΟΥΛΑ, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1983.
- ΣΚΙΑΔΑΣ, ΝΙΚΟΣ Ε., *Χρονικό της Ελληνικής Τυπογραφίας, Α΄-Γ΄*, Gutenberg, Αθήνα 1976-1982.
- ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ, ΚΩΣΤΟΥΛΑ, «Τα γυναικεία έντυπα 1908-1918», *Διαβάζω* 198 (14-9-1988), αφιέρωμα «Το ελληνικό φεμινιστικό έντυπο», 13-22.
- ΣΤΑΪΚΟΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ – ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ (επιμ.), *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του νέου Ελληνισμού (1499-1999)*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2004.
- ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ Κ., *Ιστορία των Αθηνών: από την αρχαιότητα ως την εποχή μας*, [χ.ε.], Αθήνα 1973.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΈΡΗ, «Πρώτες προσπάθειες για την καλύτερη διακίνηση του Τύπου στην Ελλάδα. Η οργάνωση του Κεντρικού Πρακτορείου Εφημερίδων», στο: Λ. Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2005.
- ΤΖΕΚΙΝΗΣ, ΧΡΗΣΤΟΣ, *1870-1987: το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Γαλαίος, Αθήνα [1987].
- THOMPSON, E.P., *The Making of the English Working Class*, Penguin Books, Harmondsworth 1977.
- THOMPSON, PAUL, *Φωνές από το παρελθόν – Προφορική ιστορία*, Πλέθρον, Αθήνα 2002.

- ΤΟΥΝΤΑΣ Μ., «Πόλη και Βιομηχανία: η περίπτωση της Ερμούπολης», στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη, οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984, Τόμος Β΄, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, σσ. 609-634.
- ΤΡΙΜΗΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΝ., *Η πενιχρότης του ελληνικού εργατικού εισοδήματος*, [χ.ε.], Αθήνα 1949.
- ΤΣΙΧΛΗΣ, ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, *Το κίνημα του Γουδή και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, Πολύτροπον, Αθήνα 2007.
- ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΒΑΣΙΑΣ – ΠΑΣΣΙΑ, ΑΓΓΕΛΙΚΗ – ΧΡΥΣΟΒΕΡΓΗΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ (επιμ.), *Περιπέτειες του βιβλίου στην Ελλάδα, 1880-1940. Ένα ανθολόγιο*, Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, Αθήνα 1998.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος: η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999⁶.
- , «Η εξέλιξη των ημερομισθίων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: μια πρώτη προσέγγιση ενός ανοικτού προβλήματος», *Ο Πολίτης* 31 (1979), 22-30.
- «Τυπογραφία», *Νέο Επίπεδο* 20-21 (Άνοιξη 1995), 1-64.
- «Τυπογραφία», *Νέο Επίπεδο* 15-16 (Φθινόπωρο 1993), 97-160.
- ΦΟΥΝΤΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΩΣΤΑΣ, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1908-1936): Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Νεφέλη, Αθήνα 2005.
- , «Μισθωτή εργασία», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α1΄, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σσ. 87-121.
- , «Η γλώσσα του συνδικαλισμού. Τα καταστατικά των εργατικών σωματείων της Θεσσαλονίκης (1914-1936): ιστορική και γλωσσολογική προσέγγιση», *Τα Ιστορικά* 18, 19 (1993), 205-226.
- ΦΡΑΓΚΟΣ, ΔΙΟΝΥΣΗΣ, *Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1980.
- ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ, *Η ελληνική βιομηχανία: (βιομηχανία-μεταλλεία-εργασία)*, Τυπογραφείον «Εστία», Εν Αθήναις 1927.
- ΧΑΡΙΤΟΣ, ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ, *Σημειώσεις για το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα, η «νηπιακή» και η «παιδική» του ηλικία (1879-1918): η περίπτωση του Βόλου*, Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Βόλου, Βόλος 1984.
- ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, ΧΡΗΣΤΟΣ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.
- ΧΑΤΖΙΩΤΗΣ, ΚΩΣΤΑΣ, *Βιβλιοπωλεία και εκδοτικοί οίκοι της Αθήνας: (1831-1900)*, Αθηναϊκή Βιβλιοθήκη, [Αθήνα] 2000.
- [ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ] (Μποέμ), «Σοσιαλισμός και συνδικαλισμός», *Καιροί* (14 Μαΐου 1914), σ. 1.
- , «Αι εργαζόμενοι Αθήναι: τυπογράφοι και στοιχειοθέται», *Το Άστυ* (16 Φεβρουαρίου 1894), σσ. 1-2.

- , «Αι εργαζόμεναι Αθήναι: λιθογράφοι και βιβλιοδέται», *Το Άστυ* (12 Φεβρουαρίου 1894), σσ. 1-2.
- , «Αι εργαζόμεναι Αθήναι: φάκελοι και κατάστιχα», *Το Άστυ* (4 Φεβρουαρίου 1894), σσ. 1-2.
- ΨΥΧΟΓΙΟΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ Κ., *Τα Έντυπα Μέσα Επικοινωνίας: από τον πηλό στο Διαδίκτυο*, Καστανιώτης, Αθήνα 2004².

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ, ΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΠΙΝΑΚΕΣ

1. Συμμετοχή των ιδιοκτητών και των μελών των οικογενειών τους στη σύνθεση των εργαζομένων στις επιχειρήσεις 1-5 ατόμων (1920)	21
2. Εργαζόμενοι και Άνεργοι (Αθήνα και Πειραιάς, 1917)	23
3. Αιτία Ανεργίας (Αθήνα και Πειραιάς, 1917)	25
4. Χρονική διάρκεια ανεργίας (Αθήνα και Πειραιάς, 1917)	26
5. Εργατικά ημερομίσθια (1910-1911)	33
6. Μέσο ημερομίσθιο ανδρών σε δραχμές (1913-1921)	35
7. Μέσο ημερομίσθιο ειδικευμένου εργάτη (1914-1921)	37
8. Εξέλιξη ημερομισθίων σε Αθήνα και Πειραιά, 1914-1921 (Τυπογραφία-Λιθογραφία)	39
9. Γεωγραφικές διαφοροποιήσεις των βιομηχανικών ημερομισθίων	40
10. Ανήλικοι εργαζόμενοι στη Βιομηχανία Χάρτου και Εκτυπώσεων (Αθήνα 1917)	57
11. Εργαζόμενοι έως 18 χρόνων ανά βιομηχανικό κλάδο (σύνολο), 1920	58
12. Εργατικό δυναμικό στη βιομηχανία Χάρτου και Εκτυπώσεων κατά ηλικία (1920)	62
13. Γυναίκες εργάτριες στη Βιομηχανία Χάρτου και Εκτυπώσεων (1907)	71
14. Εργατικό δυναμικό ανά φύλο στη Βιομηχανία Χάρτου και Εκτυπώσεων (Αθήνα 1917)	72
15. Εργατικό δυναμικό ανά φύλο στη Βιομηχανία Χάρτου και Εκτυπώσεων (Πειραιάς 1917)	73
16. Εργατικό δυναμικό ανά φύλο και ηλικία στη Βιομηχανία Χάρτου και Εκτυπώσεων (1920)	74
17. Εξέλιξη ημερομισθίων σε Αθήνα και Πειραιά, 1914-1921 (Τυπογραφία - Λιθογραφία)	77
18. Εξέλιξη ημερομισθίων σε Αθήνα και Πειραιά, 1914-1926 (Κυτιποία)	78
19. Εξέλιξη ημερομισθίων σε Αθήνα και Πειραιά, 1914-1920 (Φακελοποία)	80
20. Εξέλιξη ημερομισθίων σε Αθήνα και Πειραιά, 1914-1926 (Χαρτοποία)	81
21. Συμμετοχή των γυναικών στη Βιομηχανία (1920)	81
22. Γυναικείο εργατικό δυναμικό στη Βιομηχανία Χάρτου και Εκτυπώσεων ανά μέγεθος επιχείρησης (1920)	82
23. Εργατικό δυναμικό ανά ποσοστό (%) στη Βιομηχανία Χάρτου και Εκτυπώσεων, 1920	84

ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

1. Ιδιοκτήτες και Μέλη οικογενειών στη σύνθεση των εργαζομένων μικρών επιχειρήσεων	21
2. Βιομηχανία Χάρτου (Ανεργοί) 1917, % επί των εργαζομένων κάθου κλάδου	24
3. Αιτία ανεργίας (%) επί του συνόλου των εργαζομένων στη Βιομηχανία Χάρτου (Αθήνα - Πειραιάς 1917).....	25
4. Μέσο ανδρικό ημερομίσθιο (1913-1921)	36
5. Εξέλιξη ανδρικού ημερομίσθιου (1913-1921)	36
6. Μέσο ημερομίσθιο ειδικευμένου εργάτη (1913-1921)	38
7. Κατανομή εργαζομένων ανδρών έως 18 ετών κατά βιομηχανικούς κλάδους (1920).....	59
8. Κατανομή εργαζομένων γυναικών έως 18 ετών κατά βιομηχανικούς κλάδους (1920)	59
9. Κατανομή εργαζομένων ανδρών έως 18 ετών κατά μέγεθος επιχείρησης (1920)	61
10. Κατανομή εργαζομένων γυναικών έως 18 ετών κατά μέγεθος επιχείρησης (1920)	61
11. Κλάδος «Βιομηχανία Χάρτου και Εκτυπώσεων», κατανομή ανά ηλικία (1920)	62
12. Κατανομή εργατριών στη βιομηχανία Χάρτου και Εκτυπώσεων (1907)	72
13. Κατανομή ανά φύλο στη Βιομηχανία Χάρτου και Εκτυπώσεων (Αθήνα - Πειραιάς 1917)	73
14. Κατανομή ανά φύλο στη Βιομηχανία Χάρτου και Εκτυπώσεων (Αθήνα - Πειραιάς 1920)	74
15. Κατανομή του γυναικείου εργατικού δυναμικού στη Βιομηχανία Χάρτου και Εκτυπώσεων κατά μέγεθος επιχείρησης (1920)	83

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΠΙΝΑΚΕΣ

1. Μέτοχοι τακτικώς πληρώσαντες μέχρι την 31/12/1869	107
2. Μέτοχοι ανά ειδικότητα (1868-1869)	108
3. Μέτοχοι ανά ειδικότητα, συνδρομή και οικογενειακή κατάσταση	126
4. «Εκατόγχειρ» - Εκδοτική παραγωγή	157
5. Μέλη του Σ.Β.Τ.Β. (1913).....	160
6. Ειδικότητα, αριθμός μελών και συνολικός αριθμός εξαρτημένων	216
7. Αποθεματικό Κεφάλαιο της Α.Α.Τ. (31 Μαΐου 1909).....	226
8. Σύνοψη αποτελεσμάτων	293
9. Απεργιακές κινητοποιήσεις, αιτήματα και έκβαση αυτών.....	331

ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

1. Κατανομή μελών ανά ειδικότητα	108
2. Κατανομή (%) των μελών του Σ.Β.Τ.Β.	160
3. Κατανομή (%) δημοσιευμάτων με κριτήριο τον χαρακτηρισμό τους	292

4. Κατανομή (%) των δημοσιευμάτων ανά εφημερίδα.....	295
5. Κατανομή (%) δημοσιευμάτων ανά είδος.....	296
6. Κατανομή (%) δημοσιευμάτων ανά σελίδα.....	297
7. Κατανομή (%) δημοσιευμάτων με κριτήριο την έκταση.....	298

* * *

ΕΙΚΟΝΕΣ

1. Το συνθετήριο	12
2. Η λινотυπική μηχανή.....	13
3. Η μονотυπική μηχανή	15
4. Αίθουσα στοιχειοχτυκών μηχανημάτων του τυπογραφείου Πετράκου	55
5. Λιθογραφικά πιεστήρια. Οι μαθητευόμενοι κατέχουν την πλειοψηφία του προσωπικού	60
6. Το εργοστάσιο χάρτου «Γρυπνησιώτου & Κοτζιά». Έξοδος των εργατών	70
7. Διαλογή χαρτιού στο εργοστάσιο «Γρυπνησιώτου & Κοτζιά».....	70
8. Αποθήκη στοιχειοχτυγίου του τυπογραφείου Πετράκου	76
9. Το καταστατικό του «Γουτεμβέργιου» το 1968	100
10. Το έμβλημα του «Γουτεμβέργιου»	101
11. Απαξίωση της απεργίας από το Σκριπ της 9ης Οκτωβρίου 1898.....	147
12. Χρόνος, 7 Ιανουαρίου 1910.....	242
13. Χρόνος, 11 Ιανουαρίου 1910.....	249
14. Οι μαθητευόμενοι συμμετέχουν στην απεργία, Εμπρός, 28 Ιανουαρίου 1914	309
15. Οι απεργοί στο Γαλάτσι, Εμπρός, 28 Ιανουαρίου 1914.	310

ΧΑΡΤΕΣ

1. Τυπογραφεία και κατοικίες τυπογράφων στην Αθήνα (1905).....	44
2. Τυπογραφεία και κατοικίες τυπογράφων στην Αθήνα (1908).....	45
3. Τυπογραφεία και κατοικίες τυπογράφων στην Αθήνα (1915).....	46
4. Πυκνότητα πληθυσμού στην Αθήνα (1920)	48

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΕΣ

1. Χρονική διάρκεια ανεργίας (Αθήνα 1917)	372

2. Χρονική διάρκεια ανεργίας (Πειραιάς 1917)	372
3. Αλφαβητικός Κατάλογος Απασχολούμενων στη Βιομηχανία Χάρτου και Διευθύνσεις Κατοικιών (Αθήνα 1905).....	373
4. Αλφαβητικός Κατάλογος Επαγγελματιών στη Βιομηχανία Χάρτου και Διευθύνσεις Επαγγελματικών Χώρων (Αθήνα 1905)	377
5. Αλφαβητικός Κατάλογος Απασχολούμενων στη Βιομηχανία Χάρτου και Διευθύνσεις Κατοικιών (Αθήνα 1908).....	380
6. Αλφαβητικός Κατάλογος Επαγγελματιών στη Βιομηχανία Χάρτου και Διευθύνσεις Επαγγελματικών Χώρων (Αθήνα 1908)	387
7. Αλφαβητικός Κατάλογος Απασχολούμενων στη Βιομηχανία Χάρτου και Διευθύνσεις Κατοικιών (Αθήνα 1915).....	390
8. Αλφαβητικός Κατάλογος Επαγγελματιών στη Βιομηχανία Χάρτου και Διευθύνσεις Επαγγελματικών Χώρων (Αθήνα 1908)	395
9. Εργαζόμενοι έως 18 ετών ανά μέγεθος επιχείρησης (1920).....	398
10. Κατανομή εργατριών βιομηχανίας και βιοτεχνίας ανά επαγγέλματα, 1907	399
11. Μετοχική Εταιρία των Εργατών Τυπογράφων «ο Γουτεμβέργιος». Μέτοχοι τακτικώς πληρώσαντες μέχρι την 31/12/1870	401
12. Μετοχική Εταιρία των Εργατών Τυπογράφων «ο Γουτεμβέργιος». Μέτοχοι τακτικώς πληρώσαντες μέχρι την 31/12/1871	403
13. Μετοχική Εταιρία των Εργατών Τυπογράφων «ο Γουτεμβέργιος». Μέτοχοι τακτικώς πληρώσαντες μέχρι την 31/12/1872	405
14. Μετοχική Εταιρία των Εργατών Τυπογράφων «ο Γουτεμβέργιος». Μέτοχοι τακτικώς πληρώσαντες μέχρι την 31/12/1873	408
15. Αλφαβητικός κατάλογος βιβλιοδετών-μετόχων του «Γουτεμβέργιου» που αποχώρησαν το 1885	411
16. Μετοχική Σύνοψη του «Εκατόγχειρος».....	412
17. Αλφαβητικός κατάλογος τυπογράφων υπέρ του νόμου «περί Κυριακής αργίας», 1910	416
18. ΧΡΟΝΟΣ: Ιανουάριος - Μάιος 1910	421
19. ΕΜΠΡΟΣ: Ιανουάριος - Μάιος 1910	423
20. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΕΡΓΑΤΩΝ: Ιανουάριος - Μάιος 1910	425
21. ΣΚΡΙΠ: Ιανουάριος - Μάιος 1910	427
22. ΚΑΙΡΟΙ: Ιανουάριος - Μάιος 1910	429
23. ΝΕΟΝ ΑΣΤΥ: Ιανουάριος - Μάιος 1910	430
24. ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ: Ιανουάριος - Μάιος 1910	432
25. Ελληνική Βιβλιογραφία με βάση τον τόπο έκδοσης.....	433

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1									
Χρονική διάρκεια ανεργίας (Αθήνα 1917)									
Κύριο επάγ- γελμα	Σύνολο Ανέργων	Αιτία Ανεργίας							
		Μέχρι 3 μήνες		3-6 μήνες		6-12 μήνες		Πάνω από 1 έτος	
		εργάτες	% εργα- τών	εργάτες	% εργα- τών	εργάτες	% εργα- τών		
Βιβλιοδέτες	55	25	45,45	17	30,91	8	14,55	5	9,09
Κυτιοποιοί	4	3	75,00	0	0	0	0	1	25,00
Τυπογράφοι & Λιθογράφοι	257	67	26,07	64	24,91	87	33,85	39	15,17
Χαράκται	5	3	60,00	2	40,00	0	0	0	0
Χαρτοποιοί	8	5	62,50	3	37,50	0	0	0	0

Πηγή: Υ.Ε.Ο, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής των εργατών Αθηνών – Πειραιώς ενεργηθείσης την 25 Φεβρουαρίου 1917, Εν Αθήναις 1917.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2									
Χρονική διάρκεια ανεργίας (Πειραιάς 1917)									
Κύριο επάγ- γελμα	Σύνολο Ανέργων	Αιτία Ανεργίας							
		Μέχρι 3 μήνες		3-6 μήνες		6-12 μήνες		Πάνω από 1 έτος	
		εργάτες	% εργα- τών	εργάτες	% εργα- τών	εργάτες	% εργα- τών		
Βιβλιοδέτες	4	3	75,00	1	25,00	0	0	0	0
Κυτιοποιοί	10	1	10,00	6	60,00	0	0	3	30,00
Τυπογράφοι & Λιθογράφοι	38	3	7,90	24	63,15	5	13,16	6	15,79
Χαράκται	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Χαρτοποιοί	14	6	42,86	5	35,72	1	7,14	2	14,28

Πηγή: Υ.Ε.Ο, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής των εργατών Αθηνών – Πειραιώς ενεργηθείσης την 25 Φεβρουαρίου 1917, Εν Αθήναις 1917.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 Αλφαβητικός Κατάλογος Απασχολούμενων στη Βιομηχανία Χάρτου και Διευθύνσεις Κατοικιών (Αθήνα 1905)		
Ονοματεπώνυμο	Επάγγελμα	Διεύθυνση
Αγγελόπουλος Αντώνιος	Βιβλιοδέτης	Μαυρομιχάλη 124
Αγγελόπουλος Γ.	Βιβλιοδέτης	Ασωμάτων 23
Αθανασιάδης Ευάγγελος	Βιβλιοπώλης	Αναξαγόρα 14
Αντωνίου Ανδρέας	Τυπογράφος	Σοφοκλέους 36
Αποστολου Γεώργιος	Βιβλιοπώλης	Αναξαγόρα 14
Αρνιώτης Μιχαήλ	Βιβλιοδέτης	Πινακωτών 77
Αστεριάδης Νικόλαος	Τυπογράφος	Στουρνάρα 12
Αφεντάκης Ιωάννης	Βιβλιοδέτης	Ερεσσού 68
Βάλινδας Μάρκος	Βιβλιοπώλης	Ζωοδόχου Πηγής 46
Βαμβακάς Κ.	Τυπογράφος	Υπατίας 24
Βανδώρος Σπυρίδων	Βιβλιοδέτης	Ερεσσού 61
Βάρφης Σπυρίδων	Τυπογράφος	Κυκλοβόρου 19
Βαττής Πυλάδης	Τυπογράφος	Καλλιθέας 43
Βαφειαδάκης Αλέξανδρος	Τυπογράφος	Λεπενιώτου 16
Βαφειάδης Θεμ.	Βιβλιοπώλης	Ζαΐμη 29
Βεκούσης Κωνσταντίνος	Βιβλιοπώλης	Διδότου 23
Βερβερόπουλος Ευάγγελος	Βιβλιοδέτης	Ιπποκράτους 22
Βλαστός Γ.	Τυπογράφος	Αριστοτέλους 71
Βλαχάκης	Τυπογράφος	Λεωνίδου 63
Βλάχος Κ.	Τυπογράφος	Δεληγεώργη 41
Βλαχούτσης Νικόλαος	Χαρτοπώλης	
Βρόντης Αριστοτέλης	Τυπογράφος	Τσακαγιάννη
Γεωργιάδης Γ.	Τυπογράφος	Δεληγεώργη 44
Γουλιέλμος Ιωάννης	Βιβλιοδέτης	Διδότου 15
Γούναρης Π.	Τυπογράφος	Γαργαρέτα
Γραικός Μιχαήλ	Βιβλιοδέτης	Σιδ. Σταθμός Πελοποννήσου
Γρηγορόπουλος Δ.	Τυπογράφος	Πετράλωνα
Γρύλλος Κ.	Τσιγκογράφος	Αγία Φωτεινή
Δανέζης Α.	Βιβλιοπώλης	Κολωνού 47
Δημητράκος Δημήτριος	Βιβλιοπώλης	Βάκχου 8
Δημητριάδης Δημήτριος	Τυπογράφος	Δεριγνύ 33
Διαλησμάς Στυλιανός	Τυπογράφος	Πιθαράδικα
Δραγούμης Ιωάννης	Τυπογράφος	Σόλωνος 71
Δρακάκης Ηλίας	Τυπογράφος	Συνοικία Πευκακίων
Ελευθερουδάκης Κωνσταντίνος	Βιβλιοπώλης	Πινακωτών

Εργίνος Μ.	Λιθογράφος	
Ευθυμίου Παναγιώτης	Τυπογράφος	Ασωμάτων 20α
Ζαχαριάδης Αλέξανδρος	Τυπογράφος	Διάκου 12
Ηλιάκης Αθανάσιος	Βιβλιοδέτης	Άγιος Παντελεήμων
Καλλίνικος Γ.	Τυπογράφος	Μαυρομιχάλη 35
Κανέλλης Ι.	Τυπογράφος	Καλλέργη 28
Καρακωνσταντίνος Μ.	Τυπογράφος	Γερανίου 8
Καραντώνης Ραφαήλ	Βιβλιοπώλης	Αγία Φωτεινή
Καργαδούρης Ν.	Τυπογράφος	Δεριγνύ 28
Καρελλάς Κ.	Χαρτοπώλης	Ξούθου 10
Κάρολος Ι.	Τυπογράφος	Καλλέργη 23
Κατσαρός Σπυρίδων	Βιβλιοδέτης	Βάκχου 10
Καψάλης Σπυρίδων	Τυπογράφος	Αλωπεκής 31
Κληρονόμος Κ.	Βιβλιοπώλης	Κλάδου 9
Κοκκινάκης Δημήτριος	Χαρτοπώλης	Αιόλου 117
Κοκονδίνης Αντώνιος	Χαρτοπώλης	Παναθηναίων 1 (Πετράλωνα)
Κολάρος Ιωάννης	Βιβλιοπώλης	Σίνα 30
Κορτέσης Ι.	Χαρτοπώλης	Λυκαβητού 36α
Κοτζιάς Γεώργιος	Χαρτοπώλης	Παρθεναγωγείου
Κουβελάνος Ευάγγελος	Τυπογράφος	Φρυνίχου 6
Κούβελος Ιωάννης	Τυπογράφος	Βεΐκου 7α
Κουσουλίνος Σπυρίδων	Τυπογράφος	Δραγατσανίου 1
Κοφινιώτης Ευάγγελος	Τυπογράφος	Αγίου Μάρκου 28
Κρανωτάκης Ι.	Τυπογράφος	Πλαταιών 1
Κτενάς Π.	Τυπογράφος	Πινακωτών 48
Κυταριόλος Νίκος	Τυπογράφος	Ξενοκράτους 49
Κωνσταντινίδης Θ.	Διευθυντής Τυπογραφείου	Κολωνού 5
Κωνσταντινίδης Κ.	Διευθυντής Τυπογραφείου	Αραχώβης 8α
Κωνσταντινίδης Οδυσσέας	Βιβλιοπώλης	Κολωνού 5
Κωνσταντινίδης Περ.	Διευθυντής Τυπογραφείου	Κουμουνδούρου 8
Κωστέας Μιχαήλ	Τυπογράφος	Ποσειδώνος 32
Λαδάκης Κ.	Χαρτοπώλης	Αγυιάς 12
Λαδάκης Π.	Χαρτοπώλης	Αγυιάς 21
Λαδάς Δ.	Βιβλιοδέτης	Τριπόδων 27
Λάμπρος Γρηγόριος	Βιβλιοπώλης	Μεθώνης 15
Λάρδης Νικόλαος	Βιβλιοδέτης	Ρόμβης 7
Λεκάκος Α.	Τυπογράφος	Δεινοκράτους 19
Λεώνης Παρασκευάς	Τυπογράφος	Αθηναΐδος 16
Λιονδαντωνάκης Ν.	Τυπογράφος	Αδριανού 48
Λυβέριος Θ.	Βιβλιοπώλης	Απόλλωνος 17
Λύτσας Νικόλαος	Χαρτοπώλης	Υπατίας 3

Μάισνερ Κάρολος	Τυπογράφος	Γραβιάς 68
Μαλάμης Χρ.	Τυπογράφος	Πατήσια (Συνοικία Δ. Καλλιφρονά)
Μαντζεβελάκης Δ.	Βιβλιοδέτης	Προαστείου 9
Μάρκου Ι.	Χαράκτης	Υπατίας 3
Μαρκουλάκης Ανδρέας	Τυπογράφος	Διδότου 1
Μαρτάκος Κ.	Χαρτοπώλης	Μπουμπουλίνας 30
Μαστραποστόλης Θ.	Βιβλιοδέτης	Πλ. Μητροπόλεως 13
Ματαράς Γ.	Βιβλιοδέτης	Περικλέους 34
Ματαράς Στυλιανός	Βιβλιοδέτης	Ασκληπιού 75
Μηλιώνης Επαμεινώνδας	Χαρτοπώλης	Αλωπεκής 19
Μίτσας Αθανάσιος	Τυπογράφος	Καλαμιώτου 9
Μιχαήλ Δ.	Βιβλιοδέτης	Αριστείδου 7
Μιχαλόπουλος Μιχαήλ	Βιβλιοπώλης	Παππανικολή 6
Μούχος Αλ.	Τυπογράφος	Μαυρομιχάλη 47
Μπαρτ Γ.	Βιβλιοπώλης	Πανεπιστημίου 12
Μπεκ Κάρολος	Βιβλιοπώλης	Αναγνωστοπούλου 17
Μπόσδας Γ.	Βιβλιοδέτης	Βεΐκου 29
Μπούκουρας Ανδρέας	Τυπογράφος	Χάριτος 32
Μπούρμπαχης Πέτρος	Τυπογράφος	Σόλωνος 74
Μυλωνάς Ευάγγελος	Τυπογράφος	Σουλίου 4
Μωραΐτης Α.	Τυπογράφος	Ομήρου 52
Νικολαΐδης Ι.	Βιβλιοπώλης	Πραξιτέλους 42
Ξυνίδης Δ.	Τυπογράφος	Αλωπεκής 40
Παλαιολόγος Προκόπιος	Βιβλιοδέτης	Ξενοκράτους 33
Παναγιωτόπουλος Θ.	Βιβλιοδέτης	Ιωσήφ των Ρωγών 13
Πάνος Δ.	Βιβλιοδέτης	Παναθηναίων 13 (Πετράλωνα)
Πανταζής Ανδρέας	Βιβλιοδέτης	Πινακωτών 6
Παπαγεωργίου Αλέξανδρος	Τυπογράφος	Ναυαρίνου 22
Παπαγιαννόπουλος Ιω.	Τυπογράφος	Λυκαβηττού 26
Παπαδημητρίου Δρ.	Βιβλιοπώλης	Πολυγνώτου 3
Παπαχρυσάνθου Β.	Λιθογράφος	Παρνασσού 1
Πατμίου Σταύρος	Τυπογράφος	Ακομινάτου 61
Παυλής Αναστάσιος	Βιβλιοδέτης	Δερβενίων 9
Πέγνερ Βίτσ.	Λιθογράφος	Μαντζάρου 5
Περπινιώτης Ν.	Τυπογράφος	Διογένους 9
Πηγαδιώτης Π.	Βιβλιοχαρτοπώλης	Πρωτογένους
Πιστικός Ηλ.	Βιβλιοδέτης	Πετράλωνα
Πομόνης Παναγιώτης	Τυπογράφος	Σαλαμίνας 8
Πουλάκης Δημήτριος	Τυπογράφος	Πετράλωνα
Πρίντεζης Φ.	Εκδότης	Αθηνάς 101
Προκόπιος Κωνσταντίνος	Χαρτοπώλης	Άγιος Παντελεήμων

Ρακόπουλος Σωτήριος	Χαρτοπώλης	Επικούρου 30
Ρούσσος Κ.	Τυπογράφος	Υπερίδου 2
Ρουφαγάλης	Λιθογράφος	Μιλτιάδου και Πραξιτέλους
Ρωμανίδης Ν.	Τυπογράφος	Υπατίας 8
Σακελλάριος Δ.	Τυπογράφος	Λυκούργου 8
Σακελλάριος Π.	Τυπογράφος	Αθηνάς 112
Σαλίβερους Μιχαήλ	Τυπογράφος	Ιπποκράτους 1
Σαλίβερους Χρ.	Βιβλιοπώλης	Ιωσήφ των Ρωγών 16
Σιδέρης Ιωάννης	Βιβλιοπώλης	Γαλανού 4
Σμυρναίος Άγγελος	Βιβλιοδέτης	Αγία Φωτεινή
Σοφιανόπουλος Ι.	Χαρτοπώλης	Αστεροσκοπείου 13
Σταματέλλος Αλ.	Τυπογράφος	Πελοποννήσου 16
Σύρμος Στυλ.	Τυπογράφος	Διάκου 46
Συρόπουλος Αρ.	Τυπογράφος	Φαλήρου 19
Ταγκόπουλος Τακ.	Τυπογράφος	Οικονόμου 4
Ταρουσόπουλος	Τυπογράφος	Ν. Φάληρον
Τζαννέτος Ιωάννης	Βιβλιοδέτης	Γαργαρέτα
Τζιώτης Σπυρίδων	Πιεστής	Συνοικία Μακρυγιάννη
Τζουάνος Γ.	Βιβλιοδέτης	Καλλιδρομίου 27
Τζώρτζης Γ.	Τυπογράφος	Β΄ Νεκροταφείο
Τρούγκας Ν.	Τυπογράφος	Σίνα 8 (Πευκάκια)
Τσάκας Ν.	Βιβλιοπώλης	Μεθώνης 22
Τσιλιμίγκρας Ιωάννης	Τυπογράφος	Μαυρομιχάλη 35
Τσιτσών Παναγιώτης	Τυπογράφος	Γαργαρέτα
Φέξης Γ.	Βιβλιοπώλης	Καρύτση 2
Φέξης Ι.	Βιβλιοπώλης	Λεμπέση 2
Φιλαλόπουλος Αλ.	Τυπογράφος	Τομπάζη 12
Φλωριανός Κ.	Βιβλιοδέτης	Αγνιάς 12
Φοστιέρης Αθανάσιος	Χαρτοπώλης	Άγιος Παντελεήμων
Φραγκόπουλος Διονύσιος	Τυπογράφος	Αριστοτέλους 15
Φωτόπουλος Νικόλαος	Τυπογράφος	Πολυγνώτου
Χατζηλουκάς Γ.	Βιβλιοπώλης	Ιάσωνος 40
Χατζής Ρ.	Βιβλιοδέτης	Αγ. Ανδρέου 10
Χούλης Ματ.	Τυπογράφος	Πετράλωνα
Ψαλίδας	Τυπογράφος	Γεωργίου Σταύρου 2

Πηγή: Ιγγλέσης, Ν., *Οδηγός της Ελλάδος 1905-1906*, [χ.ε.], Εν Αθήναις 1906.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 Αλφαβητικός Κατάλογος Επαγγελματιών στη Βιομηχανία Χάρτου και Διευθύνσεις Επαγγελματικών Χώρων (Αθήνα 1905)		
Ονοματεπώνυμο	Επάγγελμα	Διεύθυνση
Αγάς Σ.	Βιβλιοδετείο	Κολοκοτρώνη 54
Αθανασιάδου αδελφοί	Τυπογραφείο / Βιβλιοπωλείο	Αιόλου 179
Αμπατζόπουλος Σ.	Βιβλιοδετείο	Κολοκοτρώνη 7
Αντωνίτου Λ.	Τυπογραφείο	Αριστείδου 6α
Αποστολόπουλος Θ.	Τυπογραφείο / Βιβλιοπωλείο	Ευριπίδου 4
Αρνιώτης Μ.	Βιβλιοδετείο	Κοραή 5
Βαρβερόπουλος Σ.	Βιβλιοδετείο	Αριστείδου 6
Βάρφης Σπ.	Τυπογραφείο	Κάτωθεν Δημοτικού Θεάτρου
Βαφειάδης Θ.	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 6
Βελούδιος Ζ	Βιβλιοπωλείο	Αιόλου 97
Βερβέναγας Π.	Βιβλιοδετείο	Αθηνάς
Βεργιανίτης Λ.	Τυπογραφείο	Οφθαλμιατρείου 5
Βλαστός Γ.	Τυπογραφείο	Νίκης 20
Βλαστός Κ.	Βιβλιοπωλείο	Νίκης 20
Βλαχούτσης	Τυπογραφείο	Σταδίου
Βουρλής Κ.	Βιβλιοδετείο	Θησέως 12
Γαλανού	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 54
Γέντη Ι.	Βιβλιοπωλείο	Βύσσης 27
Γρούδμαν	Λιθογραφείο	Λέκα (Στοά Σιμπούλου)
Δανέζης Α.	Βιβλιοδετείο	Ευριπίδου 8
Δελαγραμμάτικας Γ.	Τυπογραφείο	Νομισματοκοπείου 7α
Δεληγιάννη αδελφοί	Τυπογραφείο	Ζήνωνος και Πειραιώς
Δημητράκης Δ.	Βιβλιοπωλείο	Σοφοκλέους 11
Δημητράκου Δ.	Βιβλιοπωλείο	Σοφοκλέους 118
Διαλησμάς Κ.	Τυπογραφείο	Βορρέου 14
Ελευθερουδάκης Κ.	Βιβλιοπωλείο	Πλατεία Συντάγματος
Ευστρατίου Δ.	Τυπογραφείο	Πραξιτέλους 8α
Καμπάσης Γ.	Βιβλιοπωλείο	Αιόλου 91
Καργιωτάκη Ν.	Βιβλιοδετείο	Χρυσοσηλαιωτίσης 5β
Καρελλάς Κ.	Τυπογραφείο	Σταδίου και Αιόλου
Κεφάλας Γ.	Λιθογραφείο	Στοά Ριζάρη
Κληρονόμου Κ.	Βιβλιοπωλείο	Ευριπίδου 16
Κοκονδίνης	Τυπογραφείο	Πλατεία Ομονοίας 3
Κοντομανώλης	Βιβλιοδετείο	Ιπποκράτους 11
Κοπηλαράς Σ.	Βιβλιοπωλείο	Ακαδημίας 40
Κορτέσης Ι.	Τυπογραφείο	Σταδίου

Κοσκινίδου Κ.	Λιθογραφείο	Αιόλου 39
Κούβελος Ι.	Τυπογραφείο	Πραξιτέλους 15
Κτενάς Π.	Τυπογραφείο	Αρσάκη (κάτωθεν Αρσακείου)
Κωνσταντινίδης Α.	Βιβλιοπωλείο	Νίκης 14
Κωνσταντινίδης Α.	Τυπογραφείο	Γερανίου 44
Λάμπρου Γ.	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 58
Λάμπρου Γ.	Τυπογραφείο	Σταδίου 60
Λάρδης Ν.	Βιβλιοδετείο	Πραξιτέλους 28
Λεβαντή και Πολύ	Λιθογραφείο	Βερανζέρου 19
Λεώνης Π.	Τυπογραφείο	Περικλέους 16
Μάισνερ και Καργαδούρης	Τυπογραφείο	Παρνασσού 3
Μαντζαβελάκης Δ.	Βιβλιοδετείο	Προαστείου 55
Μαντζαβελάκης Μ.	Βιβλιοπωλείο	Σοφοκλέους
Μαντζεβελάκης Κ.	Βιβλιοδετείο	Προαστείου 9
Μαντζεβελάκης Μ.	Βιβλιοδετείο	Πανεπιστημίου 30
Μαστραποστόλη Θ.	Βιβλιοδετείο	Βουλής 5
Ματαράς Γ.	Βιβλιοδετείο	Περικλέους 34
Ματαράς Σ.	Βιβλιοδετείο	εν Υπουργείο Ναυτικών
Μίνως Γ.	Βιβλιοδετείο	Κολοκοτρώνη
Μίνως Χ.	Βιβλιοδετείο	Βουλής 10
Μιχαήλ Δ.	Βιβλιοδετείο	Αριστείδου 7
Μιχαλόπουλος Μ.	Βιβλιοδετείο	Αιόλου (οικία Μελά)
Μουτσόπουλος Ι.	Βιβλιοδετείο	Κολοκοτρώνη 21
Μπεκ Κάρολος	Βιβλιοπωλείο	Πλατεία Συντάγματος
Μπεκ και Εργίνος	Λιθογραφείο	Κολοκοτρώνη (Στοά Συγγρού)
Μπουζόπουλος Κ.	Βιβλιοδετείο	Σόλωνος 99
Νικολαΐδου Ι.	Βιβλιοδετείο	Πραξιτέλους 42β
Νικολαΐδου Ι.	Τυπογραφείο	Πραξιτέλους 41
Νικολάου Δ.	Βιβλιοδετείο	Νομισματοκοπείου 9
Νικολάου Μ.	Βιβλιοδετείο	Νομισματοκοπείου 9
Οικονομόπουλος Ηλ.	Βιβλιοπωλείο	Προαστείου 26
Παλικαράκης Θ.	Βιβλιοπωλείο	Αδριανού 52
Πάλλης	Λιθογραφείο	Κοτζιά 12
Πάλλη και Κοτζιά	Τυπογραφείο	Ερμού
Παπαδημητρίου Δ.	Βιβλιοπωλείο	Αιόλου 172
Παπαντωνίου Ε.	Βιβλιοδετείο	Μιαούλη 18
Παπαχρυσάνθου Β.	Λιθογραφείο	Πραξιτέλους 12
Πετράκος Α.	Τυπογραφείο	Σοφοκλέους 9 (Στοά Πάππου)
Πολυμέρης Α.	Βιβλιοδετείο	Κεραμικού 32

Ραζής Γ. και Μπούκουρη Α.	Τυπογραφείο	Σταδίου (κάτωθεν Αρσακείου)
Ρακόπουλοι αδελφοί	Τυπογραφείο	Χρυσοσηλαιωτίσης 5β
Ραφτάνη Α. και Παπαγεωργίου Α.	Τυπογραφείο	Κολοκοτρώνη 13
Ρούσος Ι.	Τυπογραφείο	Περικλέους 15
Σακελλάριος Π.	Τυπογραφείο	Λυκούργου 8
Σαλίβερους Μ.	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 30
Σαλίβερους Μ.	Τυπογραφείο / Βιβλιοδετείο	Πανεπιστημίου 22
Σαλίβερους Χ.	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 38
Σάρδης Α.	Βιβλιοδετείο	Σόλωνος 85
Σηλυβριώτης Π.	Τυπογραφείο	Κάτωθεν Δημαρχείου
Σιδέρης Ι.	Βιβλιοπωλείο	Ερμού 15
Στάγγελ Γ.	Λιθογραφείο	Λέκα (Στοά Σιμοπούλου)
Ταμβάκου Εμ.	Βιβλιοπωλείο	Παρθεναγωγείου
Ταρουσόπουλος Ν.	Τυπογραφείο	Φάληρον
Τζάκας Ν.	Βιβλιοπωλείο	Πανεπιστημίου 81
Τυπάλδος	Τυπογραφείο	Πλατεία Ομονοίας
Φαράκλας Ν.	Λιθογραφείο	Παρνασσού 2
Φέξης Γ.	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 49
Φέξης Ι.	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 28
Φέξης Χ.	Βιβλιοπωλείο	Αιόλου 219
Φλουδάς Ε.	Βιβλιοδετείο	Σόλωνος 86
Φλωριανός Κ.	Βιβλιοδετείο	Κολοκοτρώνη
Χάγιου Μ.	Βιβλιοπωλείο	Σοφοκλέους 7
Χατζηλουκά Γ.	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 34
Χατζησάββα Γ.	Λιθογραφείο	Λέκα 26
Χριστοδούλου Π.	Βιβλιοπωλείο	Ερμού
Ψαλλίδας Α.	Τυπογραφείο	Γεωργίου Σταύρου 1

Πηγή: Ιγγλέσης, Ν., *Οδηγός της Ελλάδος 1905-1906*, [χ.ε.], Εν Αθήναις 1906.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5 Αλφαβητικός Κατάλογος Απασχολούμενων στη Βιομηχανία Χάρτου και Διευθύνσεις Κατοικιών (Αθήνα 1908)		
Ονοματεπώνυμο	Επάγγελμα	Διεύθυνση
Αγγελόπουλος Αντώνιος	Βιβλιοδέτης	Σολωμού 13
Αγγελόπουλος Βασίλειος	Βιβλιοδέτης	Αριστομένους 54
Αγιοπετρίτης Π.	Τυπογράφος	Ιερεμίου Πατριάρχου 5
Αγοραστός Ι.	Τυπογράφος	Ξενοφώντος 7
Αθανασιάδης Ε.	Χαρτοπώλης	Αναξαγόρα 14
Αθανασίου Σ.	Τυπογράφος	Ιάσωνος 20
Ακάκιος Νικόλαος	Τυπογράφος	Μυκώνου 13
Ακακίου Ανδρέας	Λιθογράφος	Σαρρή 33
Αλεξανδρόπουλος Γρηγόριος	Τυπογράφος	Θόλου 5
Αμπατζόπουλος Σπυρίδων	Βιβλιοδέτης	Καλλιδρομίου 44
Αναγνωστόπουλος Νικόλαος	Τυπογράφος	Κάτω Πατήσια
Ανδρακιώτης Γ.	Τυπογράφος	Φλυέων 3
Αντωνίου Γ.	Βιβλιοδέτης	Θεοπόμπου 11
Αντωνίου Θ.	Τυπογράφος	Γιατράκου 16
Αντωνίου Π.	Βιβλιοδέτης	Ερεχθέως 3
Αντωνόπουλος Α.	Τυπογράφος	Θεοφράστου 6
Αργουζάκης Κ.	Τυπογράφος	Αβραμιώτου 9
Αρνιώτης Μιχαήλ	Βιβλιοδέτης	Χαριλάου Τρικούπη 77
Αφεντάκης Χ.	Βιβλιοδέτης	Σόλωνος 85
Βάιμπερ Βίκτωρ	Βιβλιοδέτης	Παπανικολή 8
Βαρβαρήγου Μαρία	Τυπογράφος	Χιλλ 4
Βαρβερόπουλος Ευ. Μ.	Βιβλιοδέτης	Ιπποκράτους 22
Βαρδής Γεώργιος	Τυπογράφος	Γρίβα 9
Βαφειάδης Θ.	Βιβλιοπώλης	Σταδίου 6
Βελουδάκης Αθανάσιος	Τυπογράφος	Βεΐκου 5
Βελουδάκης Κ.	Τυπογράφος	Βεΐκου 5
Βιτσικουνάκης Αλέξανδρος	Τυπογράφος	Ζ. Πηγής 90
Βλαντής Αθανάσιος	Τυπογράφος	Θεσσαλονίκης 6
Βλαχάκης Σταύρος	Τυπογράφος	Λεωνίδου 63
Βολβάκης Γ.	Βιβλιοδέτης	Γαλανού 2
Βολικιώτης Ι.	Βιβλιοδέτης	Θριασίων 7
Βολικιώτης Σπυρίδων	Τυπογράφος	Θριασίων 7
Βουκάκης Απόστολος	Τυπογράφος	Σουλτάνη 11
Βούρλης Κ.	Βιβλιοδέτης	Πλ. Δεξαμενής
Βουρνιώτης Γ.	Τυπογράφος	Ιουλίου Σμιθ 3

Γαβαλάς Κ.	Τυπογράφος	Ιγγλέση 4
Γαβαλάς Νικόλαος	Τυπογράφος	Κυρρήστου 2
Γαβριτόπουλος Γεώργιος	Λιθογράφος	Μεθώνης 12
Γαρμπανάσης Ι.	Τυπογράφος	Ζαλεύκου 8
Γεωργιάδης Γεώργιος	Τυπογράφος	Κωλέττη 22
Γκίοκας Θεόδωρος	Βιβλιοδέτης	Δυοβουνιώτου 16
Γονατάς Ι.	Βιβλιοπώλης	Καλαμίδος 6
Γρηγοριάδης Π.	Τυπογράφος	Ζαλεύκου 7
Δαμήγος Ι.	Βιβλιοδέτης	Ιωάννου Σούτσου 1
Δελαγραμμάτικας Στέφανος	Βιβλιοπώλης	Μεθώνης 12
Δελασούδας Απόστολος	Τυπογράφος	Θεμιστοκλέους 28
Δεληγιάννης Αθανάσιος	Τυπογράφος	Σωκράτους 53α
Δελλής Μιλτιάδης	Τυπογράφος	Ασκληπιού 35
Δεμενίτης Χρήστος	Τυπογράφος	Νικηφόρου Ουρανού 14
Δημητράκος Δημήτριος	Βιβλιοπώλης	Νικηφόρου Θεοτόκη 8
Δημητριάδης Δ.	Τυπογράφος	Μαγγίνα 2
Διαλεισιμάς Α.	Τυπογράφος	Βορρέου 6
Δοβλετόπουλος Διονύσιος	Τυπογράφος	Ερυσίχθονος 3
Δρέτας Γρηγόριος	Βιβλιοδέτης	Προαστείου 28
Ελευθερουδάκης Κωνσταντίνος	Βιβλιοπώλης	Αναγνωστοπούλου 32
Εργίνος Μιχαήλ	Λιθογράφος	Πάροδος Πατησίων, Άγιος Λουκάς
Ευθυμίου Χαρ.	Τυπογράφος	Αρχιλόχου 13
Ευστρατίου Διονύσιος	Τυπογράφος	Αγ. Παύλου 28
Ζαγοραίος Μ.	Τυπογράφος	Άγιοι Απόστολοι
Ζαμάνος Γεώργιος	Τυπογράφος	Σωκράτους 23
Ζαμάνος Ιάκωβος	Τυπογράφος	Αναγνωστοπούλου 19
Ζαφειριάδης Κωνσταντίνος	Βιβλιοδέτης	Επικούρου 10
Ζέρβας Ιωάννης	Τυπογράφος	Βασίλης 28
Ζοάνος Δημήτριος	Τυπογράφος	Μάγερ 34
Ζωράκης Π.	Τυπογράφος	Ερεχθέως 10
Ηλιάδης Γεώργιος	Βιβλιοδέτης	Πλαπούτα 17
Θάνος Δημήτριος	Βιβλιοδέτης	Χαλκιδικής 6
Θάνος Ιωάννης	Βιβλιοδέτης	Χαλκιδικής 6
Θεοδοσόπουλος Αλέξανδρος	Τυπογράφος	Λεωνίδου 57
Θεοδωρακέας Χ.	Τυπογράφος	Θεοπόμπου 3
Θεοχάρης Αθανάσιος	Λιθογράφος	Πάροδος Ακταίου 6
Θηβαίου Βασιλική	Τυπογράφος	Ιωάννου Σούτσου 5
Ιασεμίδης Δημήτριος	Τυπογράφος	Τάκη 3
Ιωακείμ Νικόλαος	Τυπογράφος	Μυκώνου 4
Ιωάννιδης Γεώργιος	Βιβλιοπώλης	Μητροπόλεως 36
Καλαμπάκας Βασίλειος	Τυπογράφος	Ερυσίχθονος 11

Καλλίνικος Γεώργιος	Τυπογράφος	Οικονόμου 5
Καμπάσης Γ.	Βιβλιοπώλης	Προαστείου & Κωλέττη
Καμπούγιας Βασίλειος	Βιβλιοπώλης	Αγ. Μάρκου 40
Κανδρής Γ.	Βιβλιοδέτης	Θεοφράστου 5
Κανελλόπουλος Ιωάννης	Τυπογράφος	Ποσειδώνος 6
Κανελλόπουλος Σ.	Τυπογράφος	Τάκη 14
Καντάς Άγγελος	Χαρτοπώλης	Πάροδος Πατησίων, Άγιος Λουκάς
Καπετανάκης Φώτιος	Τυπογράφος	Μαμούρη 24
Καραβίας Γρηγόριος	Τυπογράφος	Ηρώδου 4
Καραβίας Ιωάννης	Τυπογράφος	Ηρώδου 4
Καρατζάς Δημήτριος	Τυπογράφος	Ηπείρου 52
Καργαδούρης Νικόλαος	Τυπογράφος	Δεριγνύ 28
Καργιωτάκης Γ.	Τυπογράφος	Αγ. Μάρκου 9
Καρδιανός Σπυρίδων	Τυπογράφος	Μαυρομιχάλη 26α
Καρελλάς Κωνσταντίνος	Τυπογράφος	Μαγνησίας 25
Καρκέλας Ιωάννης	Τυπογράφος	Τζαβέλα 7
Καρώνης Αθηνόδωρος	Χαρτοπώλης	Ευαγγελιστρίας 3
Κασσαβέτης Κωνσταντίνος	Τυπογράφος	Δεινοκράτους 53
Κατσάμπας Πέτρος	Τυπογράφος	Κλείσοβας 7
Κατσαντλής Κωνσταντίνος	Τυπογράφος	Λένορμαν 10
Κατσαντλής Μιχαήλ	Τυπογράφος	Διδύμου 28
Κατσιμιγόπουλος Κωνσταντίνος	Τυπογράφος	Μαδύτου 6
Κελαΐδης Π.	Χαράκτης	Βουλής 16
Κληρονόμος Ιωάννης	Βιβλιοπώλης	Πραξιτέλους 50
Κληρονόμος Κωνσταντίνος	Βιβλιοπώλης	Λεωχάρους 5
Κόκκοτας Βασίλειος	Χαρτοπώλης	όπισθεν Ταχυδρομείου
Κολάρος Ιωάννης	Βιβλιοπώλης	Διδότου (αδιέξοδος)
Κομνηνός Ευάγγελος	Τυπογράφος	Φρυνίχου 12
Κονδύλης Ελευθέριος	Λιθογράφος	Σάμου 25
Κοντομανώλης Βασίλειος	Βιβλιοδέτης	Ιπποκράτους 3
Κοντονάσιος Αθανάσιος	Τυπογράφος	Άνδρου
Κόρδας Γ.	Βιβλιοδέτης	Ιωάννου Σούτσου 4
Κορνάρος Γεώργιος	Βιβλιοπώλης	Ιάσωνος 39
Κοσσενάκης Νικόλαος	Τυπογράφος	Δερβενίων 52α
Κούβελος Γεώργιος	Τυπογράφος	Βεΐκου 9
Κούβελος Ιωάννης	Τυπογράφος	Βεΐκου 9
Κούβελος Φίλιππος	Τυπογράφος	Βεΐκου 9
Κουλουμπόπουλος Ευθύμιος	Βιβλιοδέτης	Θορικών 6
Κουλουμπόπουλος Κωνσταντίνος	Τυπογράφος	Θορικών 6
Κουτάγιας Κ. Γαβριήλ	Τυπογράφος	Ιπποκράτους 71
Κουφάκης Ιωάννης	Τυπογράφος	Καλαμίδος 5

Κραβαρίτης Χρ.	Τυπογράφος	Σωνιέρου 15
Κτενάς Φίλιππος	Τυπογράφος	Τζώρτζ 3
Κύπριος Αναστάσιος	Τυπογράφος	Ακάμαντος 13
Κυριακόπουλος Ιωάννης	Βιβλιοδέτης	Παππανικολή 8
Κυρμίρης Νικόλαος	Τυπογράφος	Δελιγεώργη 33
Κυταριόλος Νικόλαος	Τυπογράφος	Χάριτος 19
Κωνσταντινίδης Κωνσταντίνος	Βιβλιοπώλης	Αραχώβης 8
Κωνσταντινίδης Οδυσσέας	Τυπογράφος	Κορίννης 9
Λαδάκης Ιωάννης	Χαρτοπώλης	Αγυιάς 14
Λαδάκης Περικλής	Χαρτοπώλης	Αγυιάς 14
Λαμπρόπουλος Γ.	Βιβλιοδέτης	Θεοπόμπου 8
Λάρδης Δημήτριος	Βιβλιοδέτης	Λεπενιώτου 17
Λατήρας Β.	Βιβλιοδέτης	Ίου 8
Λεώνης Παρασκευάς	Τυπογράφος	Περικλέους 16
Λιακόπουλος Μιχαήλ	Τυπογράφος	Νορμανού 3
Λιάπης Ευθύμιος	Βιβλιοδέτης	Ιουλίου Σμιθ 8
Λιοδαντωνάκης Νικόλαος	Τυπογράφος	Αδριανού 40
Λίτσας Νικόλαος	Χαρτοπώλης	Ευαγγελιστριάς 4
Λούβαρης Κωνσταντίνος	Τυπογράφος	Χίου 25α
Λυγδόπουλος Κ.	Τυπογράφος	Θράκης 6
Μανάρης Ισίδωρος	Βιβλιοδέτης	Επιχάρμου 13
Μανάρης Χ.	Τυπογράφος	Επιχάρμου 13
Μάνος Γεώργιος	Τυπογράφος	Αγ. Αποστόλων 7
Μαντζαφός Δημ.	Τυπογράφος	Παγκράτι
Μαρινάκης Χρ.	Τυπογράφος	Ζήδρου 7
Ματαράς Κ.	Βιβλιοδέτης	Επωνύμων 2
Μαυρογένης Μαρκ.	Τυπογράφος	Άρεως
Μηλιάδης Α.	Τυπογράφος	Μενάνδρου 43
Μιντής Άγγελος	Τυπογράφος	Αστεροσκοπείου 26
Μίνως Χρήστος	Βιβλιοδέτης	Δαιδάλου 5
Μουλιανός Χρ.	Τυπογράφος	Αμφικτίωνος
Μουντριάνος Αλέξανδρος	Τυπογράφος	Θεοπόμπου 4
Μουρόνης Άγγελος	Τυπογράφος	Αισώπου 11
Μουστονής Μιχαήλ	Βιβλιοδέτης	Αγ. Δημητρίου
Μπαρτ Κωνσταντίνος	Βιβλιοπώλης	Μηλιώνη 2
Μπεκ Μ.	Βιβλιοπώλης	Ασκληπιού 22
Μπελόκας Ν.	Βιβλιοδέτης	Δεινοκράτους 19
Μπενούκας Λυκούργος	Τυπογράφος	Ψαρομηλίκου 31α
Μπιλίφης Ν.	Τυπογράφος	Θεοφιλοπούλου 3
Μπινιάρης Νικόλαος	Τυπογράφος	Άστυγος 10
Μπογιατζόπουλος Α.	Τυπογράφος	Χίου 30

Μπογιατζόπουλος Ε.	Τυπογράφος	Χίου 30
Μπολίβης Α.	Τυπογράφος	Ζαλεύκου 6
Μπούκης Παντελής	Τυπογράφος	Ασωμάτων 33
Μπούκρας Κάρολος	Τυπογράφος	Τάκη 4
Μπουρναλούνης Μ.	Βιβλιοδέτης	Ακομινάτου 19
Μπούτης Φ.	Τυπογράφος	Τροίας 3
Μυλωνάς Ε.	Τυπογράφος	Κάνιγγος 36
Νάκος Ν.	Τυπογράφος	Θρασυβούλου 8
Νάκος Σ.	Τυπογράφος	Θρασυβούλου 8
Νικήτας Ι.	Βιβλιοδέτης	Δεινοκράτους 19
Νικολάου Δημήτριος	Βιβλιοδέτης	Βεΐκου 64
Νικολάου Α.	Λιθογράφος	Κουμαριανού 5
Νομικός Νικόλαος	Τυπογράφος	Αγ. Ανδρέου 8
Ξακουστής Σ.	Χαρτοπώλης	Ηπείρου 38
Ξενίδης Δ.	Τυπογράφος	Κυνοσάργους 52α
Πάλλης Α.	Χαρτοπώλης	Νίκης 15
Παπαγιαννόπουλος Ι.	Τυπογράφος	Ωγύγου 14
Παπαδάκης Μιχαήλ	Τυπογράφος	Κυρρήστου 6
Παπαδάτος Γ.	Βιβλιοπώλης	Ιερεμίου Πατριάρχου 6
Παπαδόπουλος Ι.	Βιβλιοδέτης	Θαλού 7
Παπαδρόσος Κωνσταντίνος	Χαρτοπώλης	Καλλιδρομίου 21
Παπαζιάν Α.	Κυτοποιός	Αγ. Δημητρίου 25
Παπαηλιόπουλος Ε.	Βιβλιοδέτης	Ιερεμίου Πατριάρχου 8
Παπακωνσταντίνου Α.	Τυπογράφος	Τριπόδων 10
Παπαντωνίου Π.	Λιθογράφος	Αγάθωνος 9
Παπάς Α.	Λιθογράφος	Στησιχώρου 20
Παπασπύρου Αθανάσιος	Τυπογράφος	Μηλιώνη 1θ
Παπαχρυσάνθης Β.	Λιθογράφος	Τσακάλωφ 24
Πατμίου Σταύρος	Τυπογράφος	Λιοσίων 43
Πατρινός Δ.	Βιβλιοπώλης	Πάροδος Πατησίων, Άγιος Λουκάς
Περίδης Ιωάννης	Τυπογράφος	Διδότου 25
Πετρούσκας Γ.	Τυπογράφος	Θησέως 17
Πίπας Γ.	Βιβλιοδέτης	Ιερεμίου Πατριάρχου 9
Πολυζωγόπουλος Απόστολος	Τυπογράφος	Τζαβέλα 20
Πολυμενάκος Ι.	Τυπογράφος	Μαραθώνος 50
Ποταμιάνος Η.	Τυπογράφος	Κουντουριώτου 12
Προύφας Ν.	Βιβλιοδέτης	Έρωνος 2
Ραζής Γ.	Χαρτοπώλης	Σταδίου 46
Ραυτόπουλος Γ.	Τυπογράφος	Αμφιτρίωνος 4
Ρήγας Ν.	Τυπογράφος	Περικλέους 16
ΡΙΖΙΩΤΗΣ Β.	Τυπογράφος	Θρασύλου 5

Ρομπανάς Ν.	Τυπογράφος	Ηρακλειδών 8
Ροσούλης Ι.	Βιβλιοδέτης	Θαλού 2
Ροσούλης Φ.	Βιβλιοδέτης	Θαλού 2
Ρωμύλας Β.	Βιβλιοδέτης	Θεοφράστου 9
Σαββίδης Σ.	Τυπογράφος	Αραχώβης 71
Σακελλαρίδης Θ.	Χαρτοπώλης	Πανεπιστημίου 55
Σακελλάριος Δ.	Τυπογράφος	Λυκούργου 10
Σακελλαρόπουλος Α.	Τυπογράφος	Κολωνού 42
Σακελλαρόπουλος Κ.	Τυπογράφος	Κολωνού 42
Σαλίβερους Ε.	Τυπογράφος	Ζαχαρίτσα 14
Σαλίβερους Μ.	Βιβλιοπώλης	Βούρβαχη 14
Σαλίβερους Χ.	Βιβλιοπώλης	Ιωσήφ των Ρωγών 16
Σαλούστρου Σ.	Τυπογράφος	Ψύλλα 13
Σαμψωνίδης Ν.	Βιβλιοδέτης	Μεθώνης 75
Σαραντινός Χ.	Τυπογράφος	Θεοφράστου 8
Σάρκας Θ.	Λιθογράφος	Εφέσου 13
Σαρρής Α.	Τυπογράφος	Αλωπεκής 26
Σβολόπουλος Κ.	Τυπογράφος	Ιωσήφ Μομφεράτου 2
Σηλυβριώτης Β.	Τυπογράφος	Νικηφόρου 5
Σιδέρης Ιωάννης	Βιβλιοπώλης	Γαλανού 4
Σκορδαράς Ι.	Βιβλιοπώλης	Καλλιδρομίου 18
Σούμας Γ.	Τυπογράφος	Θράκης 1
Σοφιανόπουλος Ι.	Χαρτοπώλης	Αστεροσκοπείου 11
Σπετσιέρης Ι.	Βιβλιοδέτης	Πολυκλείτου 4
Σπητάδης Α.	Τυπογράφος	Επωνύμων 7
Στάγγελ Γ.	Λιθογράφος	Λέκκα 21
Σταμούνης Α.	Τυπογράφος	Ιερεμίου Πατριάρχου 9
Στασινόπουλος Κ.	Τυπογράφος	Αγιάς 10
Σταυρίδης Κ.	Τυπογράφος	Ιωσήφ των Ρωγών 7
Σταυρόπουλος Ν.	Τυπογράφος	Ατταλείας 4
Στεφάνου Μ.	Βιβλιοδέτης	Κατέργη 28
Στουπάκης Στυλιανός	Λιθογράφος	Βαλτετσίου 31
Στρατούλης Χ.	Βιβλιοδέτης	Ερεσίχθονος 12
Στυλιανός Α.	Βιβλιοδέτης	Ισοκράτους 9
Σωτηριάδης Γ.	Τυπογράφος	Μεταξά 14
Ταμπάκης Ε.	Βιβλιοπώλης	Λεβέντη 7
Τανόπουλος Β.	Βιβλιοδέτης	Τριών Ιεραρχών 3
Ταραντίνος Β.	Τυπογράφος	Σόλωνος 115
Τερζάκης Δ.	Βιβλιοδέτης	Διδύμου 9
Τερζόπουλος Δ.	Χαρτοπώλης	Καλαμιώτου 6
Τζάκας Ν.	Βιβλιοπώλης	Μεθώνης 22

Τζάκας Π.	Βιβλιοπώλης	Μεθώνης 22
Τζανέτος Ι.	Βιβλιοδέτης	Λογοθέτη 17
Τζανόπουλος Σ.	Βιβλιοδέτης	Τριών Ιεραρχών 3
Τιβέριος Θ.	Βιβλιοπώλης	Απόλλωνος 1
Τρούγκας Σ.	Τυπογράφος	Θέσπιδος 9
Τσάκαλος Ν.	Τυπογράφος	Χαιρεφώντος 26
Τσίντος Σ.	Χαράκτης	Ευαγγελιστρίας 26α
Τσιριγώτης Α.	Τυπογράφος	Κυρρήστου 2
Τσουμής Γ.	Τυπογράφος	Πρυτανείου 2
Τυπάλδος Ν.	Χαρτοπώλης	Πανεπιστημίου 67
Φαράκλας Ν.	Λιθογράφος	Φυλής 33
Φερλές Δ.	Βιβλιοδέτης	Επωνύμων 4
Φερλές Π.	Τυπογράφος	Ευγενίου Βουλγάρεως 3
Φιλελόπουλος Α.	Τυπογράφος	Θερμοπυλών 39
Φιντρίνης Δ.	Τυπογράφος	Θορικών 3
Χαλούλος Α.	Τυπογράφος	Μαραθώνος 31
Χατζηλουκάς Γ.	Βιβλιοπώλης	Φυλής 47
Χασιώτης Π.	Βιβλιοπώλης	Καλάμιδος 2
Χιώτης Ν.	Τυπογράφος	Ζαΐμη 32

Πηγή: Ιγγλέσης, Ν., *Οδηγός της Ελλάδος 1908*, [χ.ε.], Εν Αθήναις 1909.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
Αλφαβητικός Κατάλογος Επαγγελματιών στη Βιομηχανία Χάρτου
και Διευθύνσεις Επαγγελματικών Χώρων (Αθήνα 1908)

Ονοματεπώνυμο	Επάγγελμα	Διεύθυνση
Αθανασιάδου Αδ. & αφοί	Βιβλιοδετείο / Βιβλιοπωλείο	Αιόλου 179
Αμπαζόπουλος Σπυρίδων	Βιβλιοδετείο	Κολοκοτρώνη 7
Άντωνιάδης Κ.	Βιβλιοπωλείο	Ρόμβης 16
Αποστολόπουλος Θ.	Τυπογραφείο / Βιβλιοδετείο / Βιβλιοπωλείο	Ευριπίδου 6
Αρνιώτης Μιχαήλ	Βιβλιοδετείο	Χ. Τρικούπη
Αφεντάκης Χρ.	Βιβλιοδετείο	Σόλωνος 85
Βαρβερόπουλος Ευάγγελος	Βιβλιοδετείο	Ιπποκράτους 22
Βάρφης Σ.	Τυπογραφείο	Κρατίνου 5
Βεργιαννίτης Λ.	Τυπογραφείο	Οφθαλμιατρείου 5
Βιτσικουνάκης Αλ.	Τυπογραφείο	Αριστείδου 6
Βλαστός Κ.	Τυπογραφείο	Νίκης & Απόλλωνος
Βούρλης Κ.	Βιβλιοδετείο	Θησέως 12
Γαλανός Αρ.	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 54
Γιαννίσης Ιάσωνας	Βιβλιοπωλείο	Αιόλου 162
Δεληγιάννης Α.	Τυπογραφείο	Ζήνωνος 2
Δημητράκος Δ.	Βιβλιοπωλείο	Σοφοκλέους 11
Διαλεισμάς Α.	Τυπογραφείο	Βορρέως 6
Δρέττας Γρηγόριος	Βιβλιοδετείο	Προαστείου 28
Ελευθερουδάκης Κωνσταντίνος	Βιβλιοπωλείο	Καραγεώργη Σερβίας 4
Εργίνος Μιχαήλ	Λιθογραφείο	Κοραή 5
Ευστρατίου Λ.	Τυπογραφείο	Πραξιτέλους 8
Ιωαννίδης Γρ.	Βιβλιοπωλείο	Μητροπόλεως 38
Καμπάσης Γεώργιος	Βιβλιοπωλείο	Αιόλου 91
Καρυωτάκης Ν.	Βιβλιοδετείο	Αγ. Μάρκου 9
Κληρονόμος Κ.	Βιβλιοπωλείο	Πραξιτέλους 50
Κοκλάρας Ευάγγελος	Βιβλιοπωλείο	Ακαδημίας 40
Κοκονδίνης Α.	Τυπογραφείο	Πλ. Ομονοίας
Κόκοτας Βασίλειος	Τυπογραφείο	Κρατίνου
Κολλάρος Ιωάννης	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 44
Κορνάρος Γεώργιος	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 64
Κοσκινίδης Μ.	Λιθογράφος	Αιόλου 39
Κουβέλος Ι.	Τυπογραφείο	Πραξιτέλους 15
Κουμπούγιας Β.	Βιβλιοπωλείο	Αγ. Μάρκου 40
Κουσουλίνος Σπυρίδων	Βιβλιοπωλείο	Παλαιών Πατρών Γερμανού 7
Κουσουλίνος Σπυρίδων	Τυπογραφείο	Πλ. Αγίων Θεοδώρων

Κτενάς Π.	Τυπογραφείο	Αρσάκη 8
Κυπριάδης Δ.	Τυπογραφείο	Πραξιτέλους 12
Κωνσταντινίδης Α.	Τυπογραφείο	Γερανίου 11
Κωνσταντινίδης Α.	Βιβλιοδετείο	Γερανίου 44
Λαδάκη αφοί	Τυπογραφείο	Ερμού
Λάμπρου Γ.	Βιβλιοδετείο	Χαρίση 1
Λάμπρου Γρ.	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 38
Λάρδη Αικατερίνη	Βιβλιοδετείο	Πραξιτέλους 28
Λεβαντής Χρ.	Λιθογραφείο	Ιπποκράτους 22
Λεώνης Παρασκευάς	Τυπογραφείο	Περικλέους 16
Μάινσερ-Καργαδούρης	Τυπογραφείο	Παρνασσού 3
Μαντζαβελάκη Μ.	Βιβλιοδετείο	Σταδίου 28
Μαστραποστόλης Θ.	Βιβλιοδετείο	Μητροπόλεως 18
Ματαράς Γ.	Βιβλιοδετείο	Περικλέους 34
Ματαράς Στ.	Βιβλιοδετείο	Ιω. Παπαρρηγοπούλου 15
Μίνωος Γ.	Βιβλιοδετείο	Πραξιτέλους & Ανθ. Γαζή
Μίνωος Χ.	Βιβλιοδετείο	Πραξιτέλους & Κολοκοτρώνη
Μιχαήλ Δ.	Βιβλιοδετείο	Αριστείδου 7
Μουτσούπολος Ι.	Βιβλιοδετείο	Λέκκα 30
Μπεκ-Μπαρτ	Βιβλιοπωλείο	Πλατεία Συντάγματος
Νικολαΐδου Ι.	Βιβλιοδετείο	Πραξιτέλους 42
Νικολάου Δ.	Βιβλιοδετείο	Γ. Παλαιών Πατρών 5
Πάλλης-Κοτζιάς	Τυπογραφείο	Ερμού 20
Παπαδημητρίου Δ.	Βιβλιοδετείο / Βιβλιοπωλείο	Ζήνωνος 2
Παπαντωνίου Εμμανουήλ	Λιθογραφείο	Μιαούλη 18
Παπαοικονόμου Αντώνιος	Βιβλιοδετείο	Ιπποκράτους 4
Παπασπύρου Α.	Τυπογραφείο	Στοά Σιμοπούλου
Παπαχρυσάνθου Β.	Λιθογραφείο	Πραξιτέλους 12
Παυλής Αναστάσιος	Βιβλιοδετείο	Σόλωνος 71
Πετράκος Π.	Τυπογραφείο	Σοφοκλέους 7
Πουλόπουλος Ανδρέας	Βιβλιοπωλείο	Γ. Σταύρου 3
Πράπας Μ.	Τυπογραφείο	Λυκούργου
Ραζής Γ.	Τυπογραφείο	Σταδίου 46
Ραφτάνης-Παπαγεωργίου	Τυπογραφείο	Κολοκοτρώνη 13
Ρουσσέας Ανδρέας	Βιβλιοδετείο	Ευριπίδου 42
Ρουφογάλης Α.	Λιθογραφείο	Πραξιτέλους& Μιλτιάδου
Σακελλάριος Π.	Τυπογραφείο	Λυκούργου 8
Σακέτος Ιωάννης	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 8
Σαλίβερους Ε.	Τυπογραφείο	Πανεπιστημίου 22
Σαλίβερους Μιχαήλ	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 30
Σαλίβερους Μιχαήλ	Βιβλιοδετείο	Σταδίου 35

Σαλίβερος Χρήστος	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 38
Σηλυβριώτης Π.	Τυπογραφείο	Κάτωθι Δημαρχείου
Σιδέρης Ιωάννης	Βιβλιοπωλείο	Ερμού 15
Στάγγελ και Σια	Λιθογραφείο	Στοά Σιμοπούλου
Ταμπάκης Εμμανουήλ	Βιβλιοπωλείο	Ιω. Πεσμαζόγλου 4
Τερζόπουλος Δ.	Τυπογραφείο	Καλαμιώτου
Τζάκας Νικόλαος	Βιβλιοπωλείο	Πανεπιστημίου 81
Τσάγκρης Ν.	Τυπογραφείο	Λυκούργου 19
Τυπάλδος Ν.	Τυπογραφείο	Πλ. Ομονοίας
Φαράκλας Νικόλαος	Λιθογραφείο	Παρνασσού 2
Φέξης Γεώργιος	Βιβλιοπωλείο	Γλάδστωνος 4
Φέξης Ιωάννης	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 28
Φέξης Χρήστος	Βιβλιοπωλείο	Αιόλου 201
Χάγιος Παναγιώτης	Βιβλιοπωλείο	Σοφοκλέους 7
Χατζηλουκάς Λουκάς	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 34
Χατζησάββας Γ.	Λιθογραφείο	Λέκκα 16
Χιώτης Ν.	Τυπογραφείο	Γλάδστωνος 4

Πηγή: Ιγγλέσης, Ν., *Οδηγός της Ελλάδος 1908*, [χ.ε.], Εν Αθήναις 1909.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
Αλφαβητικός Κατάλογος Απασχολούμενων στη Βιομηχανία Χάρτου
και Διευθύνσεις Κατοικιών (Αθήνα 1915)

Ονοματεπώνυμο	Επάγγελμα	Διεύθυνση
Αμπατζόπουλος Σ.	Βιβλιοδέτης	Κολοκοτρώνη 7
Αντωνίου Αθανάσιος	Τυπογράφος	Έναντι Εθνικού Τυπογραφείου
Αντωνίου Θ.	Τυπογράφος	Ιάσωνος 40
Αργυράκης Π.	Τυπογράφος	Αλκιβιάδου 72
Αργυρόπουλος Β.	Βιβλιοδέτης	Κολοκοτρώνη 45
Αρνιώτης Μ.	Βιβλιοδέτης	Χ. Τρικούπη 77
Αφεντάκης Χρ.	Βιβλιοδέτης	Σόλωνος 85 και Χαριλάου Τρικού- πη 156
Βάρτσος Ι.	Τυπογράφος	Κολοκοτρώνη 26
Βάρφης Σπυρίδων	Τυπογράφος	Κρατίνου 2α
Βαφειάδης Θ.	Βιβλιοπώλης	Διδότου 1
Βελής Βασίλειος	Τυπογράφος	Ερυσίχθωνος 5
Βελλόπουλος Ευστράτιος	Τυπογράφος	Βαλτετσίου 55
Βεργιανίτης Π.	Τυπογράφος	Πραξιτέλους 8
Βέργος Σ.	Τυπογράφος	Φαβιέρου 19
Βιτσικουνάκης Αλέξανδρος	Τυπογράφος	Ζ. Πηγής 90
Βλαχόπουλος Σ.	Βιβλιοδέτης	Μεθώνης 21
Βοναπάρτης Β.	Τυπογράφος	Μερκούρη 12
Βούρλης Κ.	Βιβλιοδέτης	Θησέως 12
Γαλάνης Μάρκος	Βιβλιοπώλης	Σοφοκλέους 5
Γκαλιτσάκης Εμμανουήλ	Τυπογράφος	Πεσμαζόγλου 20
Δεληγιάννης Αθανάσιος	Τυπογράφος	Ζήνωνος 2
Δελής Δ.	Τυπογράφος	Μιλτιάδου 1
Δενιλάκης Στυλιανός	Τυπογράφος	Κολοκυνθούς 25
Δημητράκος Δ.	Βιβλιοπώλης	Σταδίου 56
Διαλησμάς Α.	Τυπογράφος	Βορρέου 4
Ελευθερουδάκης Κ.	Βιβλιοπώλης	Αγησιλάου 6
Έξαρχος Χ.	Χαρτοπώλης	Αιόλου 170
Ζαγοραίος Β.Ν.	Βιβλιοδέτης	Κολοκοτρώνη 35
Ζαμάνος Ιωάννης	Πιστής	Μαυρομιχάλη 8
Ζαχαριουδάκης Εμμανουήλ	Τυπογράφος	Παπαρηγοπούλου 1
Καζάνης Ελ.	Τσιγκογράφος	Λέκκα 21α
Καλλιαντζή Ευστρ.	Τυπογράφος	Λεπενιώτου 17
Καλούπης Νικόλαος	Τυπογράφος	Σόλωνος 71
Καμπάσης Γ.	Βιβλιοπώλης	Κωλέττη 22
Καμπούλις Β.	Βιβλιοπώλης	Ευριπίδου 86

Κανέλλος Θεόδωρος	Βιβλιοδέτης	Αρείου Πάγου 48
Καπετανάκης Σ.	Λιθογράφος	Μυλλέρου 51
Καπουράλλης Ν.	Χαρτοποιός	Καΐρη
Καρανάσης Ι.	Τυπογράφος	Σαχτούρη 5
Καρανάσου Χριστίνα	Τυπογράφος	Απολλοδώρου 45
Καρατζάς Ν.	Τυπογράφος	Χαλκιδικής
Καργαδούρης Ν.	Τυπογράφος	Ιπποκράτους 13
Καρμπούγιας Β.	Βιβλιοπώλης	Ταξιαρχών 4
Καρπεσιώτης Γ.	Τυπογράφος	Νηλέως 4
Κασσιμάτης Εμμανουήλ	Τυπογράφος	Αμφικτιώνος 23
Κοκονδίνης Αντώνιος	Τυπογράφος	Σταδίου
Κολλάρος Ι.	Βιβλιοπώλης	Δελφών 1
Κόλμαν Γ.	Τσιγκογράφος	Πραξιτέλους
Κοντομανώλης Βασίλειος	Βιβλιοδέτης	Βαλτετσίου 55
Κορνάρος Γ.	Βιβλιοπώλης	Ιάσωνος 39
Κορομηλάς Γ.	Τυπογράφος	Εδ. Λω
Κούβελος Ιωάννης	Τυπογράφος	Αγ. Μάρκου 17
Κουζούρης Κ.	Τυπογράφος	Καλλιφρονά 5
Κουντουριώτης Ι.	Τυπογράφος	Ταρέλλα 8
Κραννιωτάκης Εμμανουήλ	Τυπογράφος	Αγ. Ασωμάτων 35
Κριαράς Αναστάσιος	Τυπογράφος	Μενάνδρου 58
Κωνσταντίνου Φώτης	Τυπογράφος	Β. Βουλγαροκτόνου 24
Λάιος Αριστείδης	Τσιγκογράφος	Κολοκοτρώνη 55
Λάκης Δημήτριος	Τυπογράφος	Διάκου 15
Λαλαούνης Δ.	Βιβλιοδέτης	Διπύλου 23
Λαρδής Ν.	Βιβλιοδέτης	Πραξιτέλους 26
Λασκίδης Σ.	Τυπογράφος	Θεοφιλοπούλου
Λάσκος Δ.	Βιβλιοδέτης	Ιγγλέση 9
Λάσπης Ι.	Τυπογράφος	Β. Βουλγαροκτόνου 24
Λετάρης Β.	Τυπογράφος	Χρυσοστόμου 3
Λιοντοδάκης Νικόλαος	Τυπογράφος	Ευβοίας
Λιόσης Σπ.	Τυπογράφος	Ποπλίου 12
Λούβαρης Γ.	Τυπογράφος	Καλλιφρονά 11
Λουκάς Γ.	Βιβλιοπώλης	Φυλής 47
Λυκούδης Γ.	Τυπογράφος	Μιλτιάδου 23
Μακρής Κ.	Τυπογράφος	Ζαλόγγου 3
Μανδρέκας Σταύρος	Βιβλιοδέτης	Διπύλου 16
Μαντζαβελάκης Δ.	Βιβλιοδέτης	Ελλανίκου
Μαντζαβελάκης Μ.	Τυπογράφος	Μιλτιάδου 7
Μαντράς Περικλής	Τυπογράφος	Παλλάδος 14
Μαράτος Θάνος	Τυπογράφος	Κουμανούδη

Μαράτος Ν.	Τυπογράφος	Κουμανούδη
Μαράτος Χ.	Τυπογράφος	Κουμανούδη
Μαράτος Χαρ.	Τυπογράφος	Περικλέους 29
Μάρκου Νικόλαος	Τυπογράφος	Βασίλης 18
Μαρουλάτος Σ.	Βιβλιοδέτης	Ανύτης 6
Μαστραποστόλης Γ.	Βιβλιοδέτης	Αγ. Ασωμάτων 4
Μαστρόκαλος Κ.	Τυπογράφος	Σπετσών
Μαυροκορδάτος Χ.	Τυπογράφος	Ιγγλέση 7
Μέγγος Ν.	Τυπογράφος	Λαζαίων 7
Μενεξής Σ.	Τυπογράφος	Βασίλης 18
Μερκούρης Νικόλαος	Τυπογράφος	Αγίου Μελετίου
Μηλιάδης Κ.	Τυπογράφος	Αρείου Πάγου 35
Μηλιώρης Ηλίας	Τυπογράφος	Θερμοπυλών 29
Μητρόπουλος Α.	Τυπογράφος	Κομνηνών 12
Μητρόπουλος Π.	Τυπογράφος	Τάκη 3
Μίνος Γ.	Βιβλιοδέτης	Κόδρου 4
Μιχαλαντωνάκης Γ.	Τυπογράφος	Μαιζώνος 36
Μούσμαλας Δ.	Τυπογράφος	Διάκου 3
Μούχα Αλ.	Τυπογράφος	Ιπποκράτους 20
Μπαλούκας Λυκούργος	Τυπογράφος	Αγ. Ασωμάτων 33
Μπαμπιώτης Α.	Τυπογράφος	Γιατράκου 44
Μπαμπούλιος Βασίλειος	Τυπογράφος	Διοσκούρων 11
Μπαρτ Γουλιέλμος	Βιβλιοπώλης	Μαυρομιχάλη 8
Μπάσης Δ.	Τυπογράφος	Πετμεζά 16
Μπεκ Κάρολος	Βιβλιοπώλης	Μαυρομιχάλη 70
Μπενάρδος Ιωάννης	Τυπογράφος	Καλλιγά 34
Μπενούκης Λυκούργος	Τυπογράφος	Ψαρομηλίκου 18
Μπόσδας Γ.	Βιβλιοδέτης	Δαϊδάλου 6
Μπούκουλος Ανδρέας	Τυπογράφος	Ιω. ΙΓ΄. Πατριάρχου 35
Μωραΐτης Αριστείδης	Τυπογράφος	Ομήρου 54
Νέγρης Κλεάνθης	Τυπογράφος	Κυδαθηναίων 10
Νέρης Πέτρος	Τυπογράφος	Θόλου 15
Νικηφόρος Στυλιανός	Τυπογράφος	Λυκαβητού 23
Νικολόπουλος Αλ.	Τυπογράφος	Σάμου 71
Νικολόπουλος Ιάκωβος	Βιβλιοδέτης	Ανίτης 6
Νόνικος Δημ.	Λιθογράφος	Λεπενιώτου 29
Ξυνίδης Μιχαήλ	Τυπογράφος	Χάριτος 37
Ολανδίζος Γ.	Βιβλιοπώλης	Αγ. Φιλίππου 4
Παγουλάτος Διονύσιος	Βιβλιοδέτης	Κρήτης 7
Παλαιολόγος Ι.	Βιβλιοδέτης	Λεμπέση 18
Παναγιωτόπουλος Ε.	Βιβλιοπώλης	Λαγουμιτζή

Πανάγος Κ.	Βιβλιοδέτης	Ασκληπιού
Πανίτσας Ι.	Λιθογράφος	Κατσικογιάννη 5
Πάνος Δ.	Τυπογράφος	Λαζαίων 5
Πάνος Δ.	Βιβλιοδέτης	Νηλέως 13
Παπαγιαννόπουλος Ι.	Τυπογράφος	Ακομινάτου 10
Παπαγιαννόπουλος Κ.	Τυπογράφος	Χ. Τρικούπη 95
Παπαδημητρίου Α.	Τυπογράφος	Φωτομάρα
Παπαδημητρίου Δρ.	Βιβλιοπώλης	Πολυγνώτου 3
Παπακωνσταντίνου Α.	Τυπογράφος	Μύρωνος 7
Παπακωνσταντίνου Αντώνιος	Τυπογράφος	Τριπόδων 10
Παпанέζου Νικ.	Βιβλιοδέτης	Θρασύλλου 14
Παπανικολάου Δ.	Λιθογράφος	Αχαρνών 119
Παπαντωνίου	Λιθογράφος	Ήβης 34
Παπαντωνίου Εμμανουήλ	Τυπογράφος / Λιθογράφος	Μιαούλη 18
Παπαοικονόμου Δ.	Βιβλιοδέτης	Ασκληπιού
Παπαπαύλου Ηλίας	Τυπογράφος	Παπαρρηγοπούλου 15
Πάσχας Α.	Βιβλιοπώλης	Κορίννης 1
Παυλής Α.	Βιβλιοδέτης	Σαμουήλ 14
Πέπος Π.	Τυπογράφος	Κουμαριανού 5
Περγάμαλης Γ.	Τυπογράφος	Αχαρνών 86
Περπινιάς Ι.	Τυπογράφος	Ιγγλέση 11
Πετράκος Π.Α.	Τυπογράφος	Φωκλίδου
Πετρής Α.	Λιθογράφος	Ι. Σούτσου
Πιρπινιώτης Π.	Τυπογράφος	Βεΐκου 66
Πολυμενάκος Ι.	Τυπογράφος	Θησείου 1
Πράπας Μιχαήλ	Τυπογράφος	Κυκλοβόρου 17Α
Ριφιώτης Δημήτριος	Τυπογράφος	Πλ. Μητροπόλεως 11
Ροδόπουλος Σπύρος	Τυπογράφος	Θρασύλλου 5
Ρουσέας Γ.	Τυπογράφος	Κορίννης 9
Σάββας Ευάγγελος	Τυπογράφος	Αισχύλου 13
Σακελλάριος Δ.	Τυπογράφος	Λυκούργου 8
Σαλίβερους Μιχαήλ	Βιβλιοπώλης	Βούρβαχη 20
Σαλίβερους Χρήστος	Βιβλιοπώλης	Φαλήρου 18
Σαμιωτάκης Ν.	Βιβλιοδέτης	Τσακάλωφ 15
Σιδέρης Ιωάννης	Βιβλιοπώλης	Καποδιστρίου 44
Σιμόπουλος Ε.	Τυπογράφος	Χ. Τρικούπη 119
Σίμος Λ.	Τυπογράφος	Αριστοτέλους 56
Σκαμπαρδόνης Β.	Λιθογράφος	Αλωπεκής 3
Σκορδαράς Ιωάννης	Τυπογράφος	Αγ. Ασωμάτων
Σμυρλής Γ.	Τυπογράφος	Διάκου 52
Σμυρναίος Α.	Βιβλιοδέτης	Κωλέττη 14

Σπιτάρης Ι.	Βιβλιοδέτης	Πολυκλείου 4
Στεφάνου Μ.	Βιβλιοδέτης	Αχαρνών 35
Στούπας Γ.	Λιθογράφος	Κοδρικτώνος 9
Στυλιανάκης Θ.	Τυπογράφος	Ευριπίδου 35
Συρίγος Σ.	Τυπογράφος	Λένορμαν 61
Τάγκης Γ.	Λιθογράφος	Λέκκα 21α
Ταμπάκης Ε.	Βιβλιοπώλης	
Ταρουσόπουλος Π.	Τυπογράφος	Χίου 22
Τζόκας Ν.	Βιβλιοπώλης	Πανεπιστημίου 81
Τομαρόπουλος Γ.	Βιβλιοπώλης	Αγ. Μάρκου 40
Τράγκαλος Σ.	Τυπογράφος	Καλλιθέας 71
Τριανταφύλλου Ι.	Τυπογράφος	Σμύρνης 21
Τριμπουνάκης Γ.	Τυπογράφος	Ακάμαντος 10
Τροπέδης Δ.	Τυπογράφος	Γρανικού 5
Τσορώνης Ι.	Τυπογράφος	Ανθίμου Γαζή 7
Τυπάκης Α.	Τυπογράφος	Αμφικτιώνος 25
Φαρούπος Ν.	Τυπογράφος	Αγ. Αποστόλων 16
Φέξης Χ.	Βιβλιοπώλης	Σοφοκλέους 10
Φλωριανός Κ.	Βιβλιοδέτης	Αισχύλου 35
Φόρτης Σπυρίδων	Τυπογράφος	Σουλίου 4
Φράγκος Ε.	Τυπογράφος	Λεμπέση 8
Φυλακτός Φ.	Τυπογράφος	Χ. Τρικούπη 53
Φωτόπουλος Ν.	Τυπογράφος	Κατσικογιάννη 3
Χαλικιόπουλος Στυλιανός	Τυπογράφος	Ξενοκράτους 21
Χάουπτ Κάρολος	Λιθογράφος	Κραναού 3
Χαρέτης Εμμανουήλ	Τυπογράφος	Τζαβέλλα 1
Χατζάρου Ι.	Βιβλιοδέτης	Αγ. Ασωμάτων 6
Χατζηπαύλος Παναγιώτης	Βιβλιοδέτης	Σόλωνος 80
Χατζησάββας Ι.	Τυπογράφος	Αμφικτιώνος 16
Χέλμης Ανδρέας	Τυπογράφος	Μαυρομιχάλη 100
Χιώτης Χαράλαμπος	Τυπογράφος	Αγ. Ασωμάτων 6
Χριστοφορίδης Δ.	Βιβλιοπώλης	Αγ. Μάρκου 40

Πηγή: Ιγγλέσης, Ν., *Οδηγός της Ελλάδος 1915*, [χ.ε.], Εν Αθήναις 1916.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8 Αλφαβητικός Κατάλογος Επαγγελματιών στη Βιομηχανία Χάρτου και Διευθύνσεις Επαγγελματικών Χώρων (Αθήνα 1908)		
Ονοματεπώνυμο	Ονοματεπώνυμο	Ονοματεπώνυμο
Αμπατζόγλου Σπ.	Βιβλιοδετείο	Κολοκοτρώνη 7
Αναγνωστόπουλος & Πετράκος	Βιβλιοπωλείο	Αριστείδου 7
Αντωνιάδης Αλ.	Βιβλιοπωλείο	Ρόμβης 16
Αποστολόπουλος Θεόδωρος	Τυπογραφείο / Βιβλιοδετείο / Στοιχειοχυτήριοι / Βιβλιοπωλείο	Ευριπίδου 6
Αργυρόπουλος Βασ.	Βιβλιοδετείο	Ευριπίδου 45
Αρνιώτης Μιχαήλ	Βιβλιοδετείο	Πραξιτέλους 43
Ασπιώτη αδελφοί	Λιθογραφείο	Πλατεία Συντάγματος
Αφεντάκης Μιχ.	Βιβλιοδετείο	Σόλωνος 82
Βάρτσος Ι.	Τυπογραφείο	Κολοκοτρώνη 26
Βάρφης Σπ.	Τυπογραφείο	Κάτωθι Δημοτικού Θεάτρου
Βασιλείου Γ. & Κουκλάρας Ε.	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 42
Βαφειάδης Θεμ.	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 6
Βεργιανίτης Π.	Τυπογραφείο	Πραξιτέλους 8
Βιτσικουνάκης Αλ.	Τυπογραφείο	Αριστείδου 7
Βλαστός Κ.	Τυπογραφείο	Στοά Συγγρού
Βούρλης Κ.	Βιβλιοδετείο	Θησέως 12
Γερούλακης Χρ.	Βιβλιοδετείο	Αρσάκη 2
Γιαννόπουλος Θεμ.	Βιβλιοπωλείο	Σοφοκλέους 3
Γρηγορίου Γρ.	Λιθογραφείο	Αγίας Ειρήνης 17
Δεληγιάννης Αθ.	Τυπογραφείο	Ζήνωνος 2
Δημητράκος Δ.	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 56
Διαλησμάς Αρ. & Σαραντινός Κ.	Τυπογραφείο	Βορρέου 6
Δικαίος Ηλ.	Βιβλιοπωλείο	Βουλής 5
Δρέτας Γρ.	Βιβλιοδετείο	Προαστείου 27
Ελευθερουδάκης Κωνσταντίνος & Μπαρτ Γουλιέλμος	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου (πλατεία Συντάγματος)
Εργίνος Μιχ.	Λιθογραφείο	Αρσάκη 4
Ευστρατίου Διον.	Τυπογραφείο	Πραξιτέλους 8
Ζαγοραίος Βασ.	Βιβλιοδετείο	Κολοκοτρώνη 35
Ζαχαριουδάκης Εμμ.	Τυπογραφείο	Πραξιτέλους 16
Ιωαννίδης Γ.	Βιβλιοπωλείο	Ευριπίδου 7
Καμπάσης Γ.	Βιβλιοπωλείο	Αιόλου 91
Καραγιαννόπουλος Κ.	Βιβλιοδετείο	Πραξιτέλους και Χαβρίου
Καργιωτάκης Νικ.	Τυπογραφείο	Αγ. Μάρκου 20
Καρούσος Πέτρος	Βιβλιοδετείο	Ιπποκράτους 22

Καρύδης Γ.	Βιβλιοδετείο	Πλατεία Ζωοδόχου Πηγής (Ακαδημίας)
Κλεισιούνης Ανδρέας	Βιβλιοδετείο	Ανθίμου Γαζή και Κολοκοτρώνη
Κολλάρος Ιω.	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 44
Κομπούγιας Βασίλειος	Βιβλιοπωλείο	Ευριπίδου 7
Κοντογόννης Γ.	Λιθογραφείο	Ρόμβης 20
Κοντομανωλάκης Ν.	Βιβλιοδετείο	Ιπποκράτους 3
Κορνάρος Γ.	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 28
Κούβελος Ιωάννης	Τυπογραφείο	Αγ. Μάρκου 18
Κουσουλίνος Σπυρίδων	Βιβλιοπωλείο	Πλατεία Αγίων Θεοδώρων
Κουσουλίνος Σπυρίδων	Τυπογραφείο	Παλαιών Πατρών Γερμανού
Κρανιωτάκης Εμμανουήλ	Τυπογραφείο	Αρσάκη 2
Κτενάς Π.	Τυπογραφείο	Αρσάκη 8
Λάμπρου Γρηγόριος	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 54
Λάρδη Αικατερίνη	Βιβλιοδετείο	Πραξιτέλους 26
Λεβαντής Χρήστος	Λιθογραφείο	Πανεπιστημίου και Ιπποκράτους
Λεώνης Παρασκευάς	Τυπογραφείο	Περικλέους 16
Λουρόπουλος Κων. & Λουμάκης Κυρ.	Λιθογραφείο	Πραξιτέλους 46
Λύκος Ιωάννης	Βιβλιοδετείο	Ρόμβης 36
Μάισνερ & Καργαδούρη	Τυπογραφείο	Ιπποκράτους 16
Μαντζαβελάκης Μ.	Βιβλιοδετείο	Μιλτιάδου 7
Μαράτος Νικόλαος	Τυπογραφείο	Περικλέους 29
Μαστραποστόλης Γ.	Βιβλιοδετείο	Ευριπίδου 2
Ματαράς Στυλιανός	Βιβλιοδετείο	Ι. Παπαρρηγοπούλου 15
Μίνως Γ.	Βιβλιοδετείο	Κολοκοτρώνη 4
Μουζουναράς Χρήστος	Τυπογραφείο	Ιπποκράτους 1
Μουστούπουλος Ι.	Βιβλιοδετείο	Λέκκα 30
Μπλαζουδάκης Ι. και Αν.	Τυπογραφείο	Ευριπίδου 3
Μπούκουρας Ανδρέας	Τυπογραφείο	Βουκουρεστίου 4
Νικολάου Δημήτριος	Βιβλιοδετείο	Εδουάρδου Λω 3
Ντόκα Δημήτριος	Τυπογραφείο	Ευριπίδου 5
Πάλλης και Σια	Τυπογραφείο	Ερμού 16-18-20
Παπαδημητρίου Δράκος	Βιβλιοπωλείο	Αιόλου 203
Παπαδημητρίου Χρ.	Τυπογραφείο	Μέτωνος 3
Παπακωνσταντίνου Αθανάσιος	Τυπογραφείο	Κολοκοτρώνη 57
Παπαοικονόμου Δημ.	Βιβλιοδετείο	Ακαδημίας 40
Παπαπαύλου Ηλίας	Τυπογραφείο	Ι. Παπαρρηγοπούλου
Παπασπύρου Αθανάσιος	Τυπογραφείο	Στοά Σιμοπούλου
Παπαχρυσάνθου Βασίλειος	Λιθογραφείο	Πραξιτέλους 12
Παρασκευόπουλος Κ. & Σια	Βιβλιοδετείο	Προαστείου 6

Πασαλής Α.	Βιβλιοδετείο	Προαστείου 9
Πάσχος Ανδρέας	Βιβλιοπωλείο	Ευπόλιδος 2
Παυλής Αντώνιος	Βιβλιοδετείο	Ασκληπιού 2
Πετράκος Π.	Τυπογραφείο	Σοφοκλέους 7 (Στοά Πάππου)
Πολυζωΐδης Απόστολος	Στοιχειοχυτήριο	Ερμού 120
Ποσάντης Όμηρος	Λιθογραφείο	Σκουλενίου 12
Πράπας Μιχαήλ	Τυπογραφείο	Λίμپονα 6
Προγάμαλη Δ.	Τυπογραφείο	Αρειστίδου 13
Ραζής Γ.	Τυπογραφείο	Σταδίου 46
Ραφτάνη Αγλαΐα	Τυπογραφείο / Βιβλιοδετείο	Κολοκοτρώνη 13
Ρέντης Ιωάννης	Βιβλιοπωλείο	Βύσσης 25
Ρουσέας Ανδρέας	Βιβλιοδετείο	Ευριπίδου 47
Ρουσέας Γ.	Βιβλιοδετείο	Σοφοκλέους 33
Ρουφαγάλης Ανδρέας	Λιθογραφείο	Παρνασσού 1
Σακελλαρίου Π.Δ.	Τυπογραφείο	Λυκούργου 8
Σαλίβερους Ευάγγελος	Τυπογραφείο	Ιπποκράτους 1β
Σαλίβερους Ιωάννης	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 38
Σαλίβερους Μιχαήλ	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 30
Σάλτας Ι.	Βιβλιοδετείο	Προαστείου 11
Σατολιάς	Στοιχειοχυτήριο	Πλατεία Καπνικαρέας
Σιδέρης Ι.	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 46
Σιδέρης Κ. Παντελής	Λιθογραφείο	Πετράκη 24
Στάγγελ Γ. και Σία	Βιβλιοδετείο / Λιθογραφείο	Λέκκα (Στοά Σιμπούλου)
Συληβριώτης Π.	Τυπογραφείο	Κάτωθι Δημαρχείου
Ταμπάκης Εμμανουήλ	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 34
Ταρουσόπουλος Ν.	Τυπογραφείο	Ομήρου (Ν. Φάληρον)
Τζάκας Ν.	Βιβλιοπωλείο	Πανεπιστημίου 81
Τσάγκρης Ν.	Τυπογραφείο	Λυκούργου 19
Τσορώνης Ιωάννης	Τυπογραφείο	Λέκα 7
Φέξης Γ.	Βιβλιοπωλείο	Γλάδστωνος 5
Φέξης Ιωάννης	Βιβλιοπωλείο	Αριστείδου 4
Φέξης Χρ.	Βιβλιοπωλείο	Σοφοκλέους 11
Φλεριανός Κ.	Βιβλιοδετείο	Κολοκοτρώνη 54
Φραντζεσκάκης Εμμ. και Α.	Τυπογραφείο	Σταδίου (Στοά Ορφανίδου)
Χάγιος Παν.	Βιβλιοπωλείο	Σταδίου 54
Χαρισιάδης Γ.	Τυπογραφείο	Αγ. Ειρήνης 8
Χατζησάββας Γ.	Λιθογραφείο	Λέκκα 29
Χιώτης Νικ.	Βιβλιοδετείο	Γλάδστωνος 4
Χρυσολούρης Θ.	Τυπογραφείο	Λέκκα 8
Χρυσομάλλης Παρ.	Τυπογραφείο	Περικλέους 28

Πηγή: Ιγγλέσης, Ν., *Οδηγός της Ελλάδος 1915*, [χ.ε.], Εν Αθήναις 1916.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9														
Εργαζόμενοι έως 18 ετών ανά μέγεθος επιχείρησης (1920)														
Άνδρες								Γυναίκες						
Κλάδοι	Σύν.	Επιχ. 1-5	% συν.	Επιχ. 6-25	% συν.	Επιχ. 26 +	% συν.	Σύν.	Επιχ. 1-5	% συν.	Επιχ. 6-25	% συν.	Επιχ. 26 +	% συν.
Βιομ. χαρτιού	612	185	30,23	199	32,52	228	37,25	845	66	7,81	317	37,51	462	54,67
Βιομηχανία τροφίμων	2.385	1.586	66,5	577	24,19	222	9,31	643	127	19,75	162	25,19	354	55,05
Χημική βιομ.	382	206	53,93	104	27,23	72	18,85	154	21	13,64	87	56,49	46	29,87
Καταργ. ορυκτών	421	85	20,19	120	28,5	216	51,31	114	15	13,16	23	20,18	76	66,67
Παραγ. κιν. δυν.	149	5	3,36	34	22,82	110	73,83	-			-		-	-
Μεταλλ., Μηχαν.	2.622	1.454	55,45	491	18,73	677	25,82	130	18	13,85	18	13,85	94	72,31
Βιομ. ξύλου	1.497	983	65,66	361	24,11	153	10,22	126	33	26,19	78	61,9	15	11,9
Βιομηχανία δέρματος	5.895	4.098	69,52	1.330	22,56	467	7,92	415	178	42,89	157	37,83	80	19,28
Υφαντουργία	550	46	8,36	57	10,36	447	81,27	2.043	36	1,76	162	7,93	1.845	90,31
Βιομηχανία ενδυμάτων	1.201	950	79,1	197	16,4	54	4,5	3.418	1.345	39,35	1.164	34,06	909	26,59
Βιομηχανία καπνού	666	47	7,06	172	25,83	447	67,12	752	37	4,92	133	17,69	582	77,39
Σύνολο	16.380	9.645	58,88	3.642	22,23	3.093	18,88	8.640	1.876	21,71	2.301	26,63	4.463	51,66

Πηγή: ΓΣΥΕ, Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων, 18-12-1920, ό.π.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10
Κατανομή εργατριών βιομηχανίας και βιοτεχνίας ανά επαγγέλματα, 1907

Επάγγελμα	Αριθμός	%
Ράπτai, κατασκευασταί ασπρορούχων, λαιμοδετών, ρινομάκτρων	10.124	42,49
Χειρώνακτες άνευ μνείας ειδικότητας	4.057	17,03
Υφανταί, εριουργοί, φλανελλοποιοί, ταπητουργοί, μεταξουργοί, νηματουργοί, ξάνται	3.939	16,53
Βιομήχανοι άνευ μνείας ειδικότητας	1.432	6,01
Πλέκται, κεντηταί, χρυσοποικιλταί, κατασκευασταί περικνημίδων	940	3,95
Πιλοποιοί	881	3,70
Καπνοκόπται, καπνοσυσκευασταί, σιγαροποιοί, καφεκόπται, κατασκευασταί ταμβάκου	746	3,13
Πλύνται, σιδερωταί	417	1,75
Κατασκευασταί τεχνητών ανθέων, πτερών, στεφάνων	205	0,86
Υποδηματοποιοί	190	0,80
Ψαθοπλέκται, καθεκλοποιοί, σαρωθροποιοί, ψηκτροποιοί	138	0,58
Καλαθοποιοί, κοφινοποιοί, κοσκινοποιοί	136	0,57
Πυροτεχνουργοί, σφαιριδοποιοί, φυσιγγιοποιοί	82	0,34
Αρτοποιοί, κατασκευασταί μακαρονιών & άλλων ζυμαρικών	62	0,26
Μεταλλωρύχοι, λατόμοι, ασβεστοποιοί	40	0,17
Κιβωτοποιοί, κυτιοποιοί, φακελλοποιοί	38	0,16
Χαλκείς, ορειχαλκείς, σιδηρουργοί, κραββατοποιοί, κλειθροποιοί, καρφοβελονοποιοί, μαχαιροποιοί, συρματοπλέκται	35	0,15
Σκυτορράπτai, σακκοποιοί, χειροκτιοποιοί, κατασκευασταί δερματίων ειδών	33	0,14
Σχοινοποιοί, δικτυοπλέκται	32	0,13
Χαρτοποιοί	31	0,13
Κατασκευασταί αλεξιβροχίων, μαστιγίων, ράβδων	30	0,13
Κτίσται, κονιασταί	28	0,12
Εφαπλωματοποιοί, στρωματοποιοί, βατοποιοί	26	0,11
Βαφείς	19	0,08
Φωτογράφοι	18	0,08
Αλευροποιοί	17	0,07
Ζακχαροποιοί	14	0,06
Κατασκευασταί θρυαλλίδων, φωτοβολίδων, άλλων φωτιστικών οργάνων, φελλοποιοί	12	0,05
Τυπογράφοι	8	0,03
Χρυσοχόοι	8	0,13
Γαλακτοκόμοι, τυροκόμοι	6	0,03
Ζαχαροπλάσται, χαλβαδοποιοί	6	0,03

Υλοτόμοι, ανθρακείς	6	0,03
Σκαφείς, φρεατορύκται	6	0,03
Υελουργοί	5	0,02
Σαπωνοποιί	4	0,02
Ξυλουργοί, φερετροποιοί, καλαποδοποιοί, πριονισταί, κατασκευασταί ξύλινων καρφίων	4	0,02
Επιπλοποιοί, επιπλοτορνευταί, ξυλογλύπτται	4	0,02
Βιβλιοδέται	4	0,02
Κομμωταί, κουρείς	4	0,02
Αλλαντοποιοί, ταριχευταί, παρασκευασταί διατηρημένων τροφών	4	0,02
Εκκοκισταί βάμβακος	4	0,02
Οδοκαθαρισταί, ρακοςσυλέκται	4	0,02
Κατασκευασταί βαφικών υλών και χημικών προϊόντων	3	0,01
Κατασκευασταί κομβίων, πορπών	3	0,01
Κατασκευασταί παντοίων μηχανών, εργαλείων, αρότρων	2	0,01
Ωρολογοποιοί	2	0,01
Αγγειοπλάστται, κεραμοποιοί, πλινθοποιοί	2	0,01
Χύται, πρωτοτυποποιοί	2	0,01
Μυρεψοί	2	0,01
Ρητινοσυλλέκται	2	0,01
Βυρσοδέψαι	1	0,00
Αμαξοποιοί, καρροποιοί	1	0,00
Βαρελοποιοί	1	0,00
Κατοπτροποιοί, παισιοποιοί	1	0,00
Εφιππιοποιοί, σαγματοποιοί	1	0,00
Ζιγκογράφοι, ξυλογράφοι, φωτοτυπωταί, λιθογράφοι, χαράκται, γαλβανοπλάστται	1	0,00
Πλαστιγγοποιοί, χρηματοκιβωτοποιοί, λεβητοποιοί, κατασκευασταί θερμαστρών, μύλων	1	0,00
Σύνολο	23.824	100,00

Πηγή: ΓΣΥΕ, Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής πληθυσμού της 27-10-1907, ό.π.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11						
Μετοχική Εταιρεία των Εργατών Τυπογράφων «ο Γουτεμβέργιος»						
Μέτοχοι τακτικώς πληρώσαντες μέχρι την 31/12/1870						
Έτος Εγγραφής	Επωνυμία	Επιτήδευμα	Οικογ. Κατάσταση	Μηνιαία Συν- δρομή	1869	1870
1868 (Δεκ.)	Κατσιμιγόπουλος Παναγιώτης	Στοιχειοθέτης	άγαμος	2	26	22
1868 (Δεκ.)	Σαρρής Θεόδωρος	Πιστής	έγγαμος	3	36	33
1868 (Δεκ.)	Κατόπης Παναγής	Στοιχειοθέτης	άγαμος	5	60	60
1868 (Δεκ.)	Δημητρίου Θεμιστοκλῆς	Πιστής	άγαμος	2	26	
1868 (Δεκ.)	Μανιμάνης Ιωάννης Α.	Πιστής	έγγαμος	3	39	36
1868 (Δεκ.)	Καμινάρης Χρήστος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	2	26	18
1868 (Δεκ.)	Νικολόπουλος Γεώργιος	Πιστής	έγγαμος	2	26	24
1868 (Δεκ.)	Ειρηνίδης Δημήτριος	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	άγαμος	5	65	60
1868 (Δεκ.)	Πάσσαρης Νικήτας Γ.	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	έγγαμος	1	13	11
1868 (Δεκ.)	Κορομηλάς Δημήτριος	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	άγαμος	3	39	36
1868 (Δεκ.)	Δελής Μιλτιάδης	Πιστής	άγαμος	2	26	24
1869 (Ιαν.)	Σουλιώτης Ιωάννης	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	12	12
1869 (Φεβ.)	Θεοδωρόπουλος Παύλος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	11	12
1869 (Μάρ.)	Περακάκης Δημήτριος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	2	20	24
1869 (Μάρ.)	Γερασίμου Χρήστος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	10	12
1869 (Μάρ.)	Ασιόγλους Κων/νος	Καταστημ. Χυτηρίου	έγγαμος	1	10	12
1869 (Μάρ.)	Κόκκινος Ανδρέας Π.	Στοιχειοχύτης	άγαμος	1	10	10
1869 (Μάρ.)	Γεωργιάδης Βασίλειος	Καταστημ. Βιβλιοδε- τείου	άγαμος	1	8	12
1869 (Μάρ.)	Λάρδης Νικόλαος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	8	14
1869 (Μάι.)	Βαρβερόπουλος Ευάγγελος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	8	12
1869 (Μάι.)	Αντωνίου Λάμπρος	Βιβλιοδέτης	έγγαμος	1	7	12
1869 (Μάι.)	Κοκονδίνης Γεώργιος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	8	12
1869 (Μάι.)	Μαρίνος Νικόλαος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	8	12
1869 (Μάι.)	Φυλακτός Φίλιππος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	6	12
1869 (Μάι.)	Βιλλαράς Λάζαρος Δ.	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	έγγαμος	2	16	24
1869 (Αύγ.)	Λουκουμέντης Ιωάννης	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	5	11
1869 (Νοέ.)	Αποστολάκης Κυριάκος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	2	11
1869 (Νοέ.)	Στείρης Ευάγγελος	Στερεοτυ/ργός	άγαμος	3	6	30
1869 (Νοέ.)	Λάρδης Σπυρίδων	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	2	12
1869 (Νοέ.)	Γραικός Ιωάννης	Στοιχειοθέτης	έγγαμος	1	2	12
1869 (Νοέ.)	Σωτηρόπουλος Σωτήριος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	2	12

1870 (Ιαν.)	Πυρρής Αναστάσιος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1		10
1870 (Ιαν.)	Πεντεφρής Πέτρος Δ.	Καταστημ. Βιβλιοδε- τείου	άγαμος	1		12
1870 (Ιαν.)	Μωραΐτινης Πέτρος Δ.	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	έγγαμος	1		12
1870 (Ιαν.)	Σερβές Γεώργιος Α.	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1		12
1870 (Ιαν.)	Λούης Φίλιππος	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	έγγαμος	1		12
1870 (Ιαν.)	Σταματόπουλος Βασίλειος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	2		24
1870 (Ιαν.)	Θεολόγης Ιωάννης	Στοιχειοθέτης	έγγαμος	1		10
1870 (Ιαν.)	Βαλαδώρος Γεώργιος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1		12
1870 (Μάρ.)	Γρυπάρης Ζανής	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	έγγαμος	2		20
1870 (Μάρ.)	Μερκουράκης Νικόλαος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1		9
1870 (Ιουν.)	Βόρσας Άγγελος Ι	Βιβλιοδέτης	έγγαμος	1		6
1870 (Ιουν.)	Ματθαίου Κωνσταντίνος	Καταστημ. Βιβλιοδε- τείου	έγγαμος	1		6
1870 (Ιουν.)	Χρήστου Κωστής	Βιβλιοδέτης	έγγαμος	1		7
1870 (Ιούλ.)	Αγγελόπουλος Ιωάννης	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	έγγαμος	1		6
1870 (Δεκ.)	Πέπας Ιωάννης	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1		1
1870 (Δεκ.)	Πίγγας Ηρακλής	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1		1

Πηγή: ΜΕΤΟΧΙΚΗ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΤΥΠΟΓΡΑΦΩΝ ΕΤΑΙΡΙΑ «ΓΟΥΤΕΜΒΕΡΓΙΟΣ», *Ενιαύσιος λογοδοσία του διοικητικού συμβουλίου προς την γενικήν των μετόχων συνέλευσιν, συγκροτηθείσαν εν Αθήναις την 18ην Ιανουαρίου 1870, Εκ του Τυπογραφείου Ερμού, Εν Αθήναις 1870.*

ΠΙΝΑΚΑΣ 12							
Μετοχική Εταιρία των Εργατών Τυπογράφων «ο Γουτεμβέργιος»							
Μέτοχοι τακτικώς πληρώσαντες μέχρι την 31/12/1871							
Έτος Εγγραφής	Επωνυμία	Επιτήδευμα	Οικογ. Κατάσταση	Μηνιαία Συν- δρομή	1869	1870	1871
1868 (Δεκ.)	Κατσιμιγόπουλος Παναγιώτης	Στοιχειοθέτης	άγαμος	2	26	22	22
1868 (Δεκ.)	Σαρρής Θεόδωρος	Πιεστής	έγγαμος	3	36	33	36
1868 (Δεκ.)	Κατόπης Παναγής	Στοιχειοθέτης	άγαμος	5	60	60	60
1868 (Δεκ.)	Δημητρίου Θεμιστοκλής	Πιεστής	άγαμος	2	26		
1868 (Δεκ.)	Μανιμάνης Ιωάννης Α.	Πιεστής	έγγαμος	3	39	36	36
1868 (Δεκ.)	Καμινάρης Χρήστος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	2	26	18	
1868 (Δεκ.)	Νικολόπουλος Γεώργιος	Πιεστής	έγγαμος	2	26	24	24
1868 (Δεκ.)	Ειρηνίδης Δημήτριος	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	άγαμος	5	65	60	60
1868 (Δεκ.)	Πάσσαρης Νικήτας Γ.	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	έγγαμος	1	13	11	13
1868 (Δεκ.)	Κορομηλάς Δημήτριος	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	άγαμος	3	39	36	36
1868 (Δεκ.)	Δελής Μιλτιάδης	Πιεστής	άγαμος	2	26	24	24
1869 (Ιαν.)	Σουλιώτης Ιωάννης	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	12	12	12
1869 (Φεβ.)	Θεοδωρόπουλος Πάυλος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	11	12	12
1869 (Μάρ.)	Περακάκης Δημήτριος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	2	20	24	24
1869 (Μάρ.)	Γερασίμου Χρήστος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	10	12	12
1869 (Μάρ.)	Ασιόγλους Κων/νος	Καταστημ. Χυτηρί- ου	έγγαμος	1	10	12	12
1869 (Μάρ.)	Γεωργιάδης Βασίλειος	Καταστημ. Βιβλιο- δετείου	άγαμος	1	8	12	12
1869 (Μάρ.)	Λάρδης Νικόλαος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	8	14	12
1869 (Μάι.)	Βαρβερόπουλος Ευάγγελος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	8	12	12
1869 (Μάι.)	Κοκονδίνης Αργύριος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	8		12
1869 (Μάι.)	Αντωνίου Λάμπρος	Βιβλιοδέτης	έγγαμος	1	7	12	12
1869 (Μάι.)	Κοκονδίνης Γεώργιος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	8	12	12
1869 (Μάι.)	Μαρίνος Νικόλαος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	8	12	12
1869 (Μάι.)	Βιλλαράς Λάζαρος Δ.	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	έγγαμος	2	16	24	24
1869 (Αύγ.)	Λουκουμένης Ιωάννης	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	5	11	17
1869 (Νοέ.)	Αποστολάκης Κυριάκος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	2	11	13
1869 (Νοέ.)	Λάρδης Σπυρίδων	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	2	12	12
1869 (Νοέ.)	Γραικός Ιωάννης	Στοιχειοθέτης	έγγαμος	1	2	12	12
1869 (Νοέ.)	Σωτηρόπουλος Σωτήριος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	2	12	12
1870 (Ιαν.)	Πεντεφρής Πέτρος Δ.	Καταστημ. Βιβλιο-	άγαμος	1		12	12

		δετείου					
1870 (Ιαν.)	Μωραϊτίνης Πέτρος Δ.	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	έγγαμος	1		12	12
1870 (Ιαν.)	Σερβές Γεώργιος Α.	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1		12	12
1870 (Ιαν.)	Λούης Φίλιππος	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	έγγαμος	1		12	12
1870 (Ιαν.)	Σταματόπουλος Βασίλειος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	2		24	24
1870 (Ιαν.)	Βαλαδώρος Γεώργιος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1		12	12
1870 (Μάρ.)	Γρυπάρης Ζανής	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	έγγαμος	2		20	24
1870 (Μάρ.)	Μερκουράκης Νικόλαος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1		9	13
1870 (Ιουν.)	Βόρσας Άγγελος Ι	Βιβλιοδέτης	έγγαμος	1		6	13
1870 (Ιουν.)	Ματθαίου Κωνσταντίνος	Καταστημ. Βιβλιο- δετείου	έγγαμος	1		6	11
1870 (Ιουν.)	Χρήστου Κωστής	Βιβλιοδέτης	έγγαμος	1		7	12
1871 (Ιαν.)	Ορεσίτροφος Ιωάννης	Καταστημ. Βιβλιο- δετείου	έγγαμος	1			12
1871 (Ιαν.)	Γιαννούλας Νικόλαος	Πιεστής	έγγαμος	1			10
1871 (Ιαν.)	Καβαλιώτης Γεώργιος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1			12
1871 (Ιουν.)	Βάγιας Γεώργιος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1			5
1871 (Ιουν.)	Πατρίκιος Ιωάννης	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1			5
1871 (Δεκ.)	Λεώνης Παρασκευάς	Πιεστής	άγαμος	1			12

Πηγή: ΜΕΤΟΧΙΚΗ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΤΥΠΟΓΡΑΦΩΝ ΕΤΑΙΡΙΑ «ΓΟΥΤΕΜΒΕΡΓΙΟΣ», *Ενιαίσιος λογοδοσία του διοικητικού συμβουλίου προς την γενικήν των μετόχων συνέλευσιν, συγκροτηθείσαν εν Αθήναις την 30ήν Ιανουαρίου 1872, Εν Αθήναις 1872.*

ΠΙΝΑΚΑΣ 13								
Μετοχική Εταιρία των Εργατών Τυπογράφων «ο Γουτεμβέργιος»								
Μέτοχοι τακτικώς πληρώσαντες μέχρι την 31/12/1872								
Έτος Εγγραφής	Επωνυμία	Επιτήδευμα	Οικογ. Κατάσταση	Μηνιαία Συνδρομή	1869	1870	1871	1872
1868 (Δεκ.)	Κατσιμιγόπουλος Παναγιώ- της	Στοιχειοθέτης	άγαμος	2	26	22	22	18
1868 (Δεκ.)	Σαρρής Θεόδωρος	Πιεστής	έγγαμος	3	36	33	36	42
1868 (Δεκ.)	Μανιμάνης Ιωάννης Α.	Πιεστής	έγγαμος	3	39	36	36	36
1868 (Δεκ.)	Νικολόπουλος Γεώργιος	Πιεστής	έγγαμος	2	26	24	24	24
1868 (Δεκ.)	Ειρηνίδης Δημήτριος	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	άγαμος	5	65	60	60	60
1868 (Δεκ.)	Πάσσαρης Νικήτας Γ.	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	έγγαμος	1	13	11	13	12
1868 (Δεκ.)	Κορομηλάς Δημήτριος	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	άγαμος	3	39	36	36	36
1868 (Δεκ.)	Δελής Μιλτιάδης	Πιεστής	άγαμος	2	26	24	24	24
1869 (Ιαν.)	Σουλιώτης Ιωάννης	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	12	12	12	12
1869 (Φεβ.)	Θεοδωρόπουλος Παύλος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	11	12	12	11
1869 (Μάρ.)	Περακάκης Δημήτριος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	2	20	24	24	24
1869 (Μάρ.)	Γερασίου Χρήστος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	10	12	12	12
1869 (Μάρ.)	Ασιόγλους Κων/νος	Καταστημ. Χυτη- ρίου	έγγαμος	1	10	12	12	11
1869 (Μάρ.)	Γεωργιάδης Βασίλειος	Καταστημ. Βιβλι- οδετείου	άγαμος	1	8	12	12	13
1869 (Μάρ.)	Λάρδης Νικόλαος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	8	14	12	9
1869 (Μάι.)	Βαρβερόπουλος Ευάγγελος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	8	12	12	12
1869 (Μάι.)	Κοκονδίνης Αργύριος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	8		12	14
1869 (Μάι.)	Αντωνίου Λάμπρος	Βιβλιοδέτης	έγγαμος	1	7	12	12	11
1869 (Μάι.)	Κοκονδίνης Γεώργιος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	8	12	12	12
1869 (Μάι.)	Βιλλαράς Λάζαρος Δ.	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	έγγαμος	2	16	24	24	24
1869 (Αύγ.)	Λουκουμέντης Ιωάννης	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	5	11	17	10
1869 (Νοέ.)	Αποστολάκης Κυριάκος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	2	11	13	12
1869 (Νοέ.)	Λάρδης Σπυρίδων	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	2	12	12	11
1869 (Νοέ.)	Γραικός Ιωάννης	Στοιχειοθέτης	έγγαμος	1	2	12	12	12
1869 (Νοέ.)	Σωτηρόπουλος Σωτήριος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	2	12	12	12
1870 (Ιαν.)	Πεντεφρής Πέτρος Δ.	Καταστημ. Βιβλι- οδετείου	άγαμος	1		12	12	12
1870 (Ιαν.)	Μωραϊτίνης Πέτρος Δ.	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	έγγαμος	1		12	12	12
1870 (Ιαν.)	Σερβές Γεώργιος Α.	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1		12	12	12

1870 (Ιαν.)	Λούης Φίλιππος	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	έγγαμος	1		12	12	12
1870 (Ιαν.)	Σταματοπούλος Βασίλειος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	2		24	24	24
1870 (Ιαν.)	Βαλαδώρος Γεώργιος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1		12	12	12
1870 (Μάρ.)	Γρυπάρης Ζανής	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	έγγαμος	2		20	24	24
1870 (Μάρ.)	Μερκουράκης Νικόλαος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1		9	13	12
1870 (Ιουν.)	Βόρσας Άγγελος Ι	Βιβλιοδέτης	έγγαμος	1		6	13	12
1870 (Ιουν.)	Ματθαίου Κωνσταντίνος	Καταστημ. Βιβλι- οδετείου	έγγαμος	1		6	11	12
1870 (Ιουν.)	Χρήστου Κωστής	Βιβλιοδέτης	έγγαμος	1		7	12	12
1871 (Ιαν.)	Ορεσίτροφος Ιωάννης	Καταστημ. Βιβλι- οδετείου	έγγαμος	1			12	12
1871 (Ιαν.)	Γιαννούλας Νικόλαος	Πιεστής	έγγαμος	1			10	12
1871 (Δεκ.)	Κομνηνός Νικόλαος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1			1	12
1872 (Ιαν.)	Μωραΐτου Ιωάννης Α.	Καταστημ. Βιβλι- οδετείου	άγαμος	1				12
1872 (Ιαν.)	Πέτρου Δημήτριος Α.	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1				10
1872 (Ιαν.)	Κούρτελης Ιωάννης Χ.	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	έγγαμος	3				12
1872 (Ιαν.)	Καμπουράκης Βασίλειος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1				12
1872 (Ιαν.)	Σταμούλης Γεώργιος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1				12
1872 (Ιαν.)	Φινόπουλος Ιωάννης Δ.	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1				12
1872 (Ιαν.)	Τσανταρλιώτης Ιωάννης	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1				12
1872 (Ιαν.)	Περρής Σπυρίδων	Καταστημ. Τυπο- γραφείου	άγαμος	1				12
1872 (Ιαν.)	Μπανάνας Λεωνίδας	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1				10
1872 (Φεβ.)	Πικατώρης Γρηγόριος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1				10
1872 (Φεβ.)	Μανιώς Ηλίας Γ.	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1				11
1872 (Φεβ.)	Θεοδώρου Κωστής	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1				10
1872 (Φεβ.)	Λοΐζου Γεώργιος	Πιεστής	έγγαμος	1				10
1872 (Φεβ.)	Κουβελάνος Ευάγγελος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1				10
1872 (Μάρ.)	Μπουρνάζος Γεώργιος Α.	Στοιχειοθέτης	έγγαμος	1				8
1872 (Μάρ.)	Θηβαίος Θεμιστοκλής	Πιεστής	έγγαμος	1				10
1872 (Μάρ.)	Ολανδέζου Γεώργιος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1				10
1872 (Απρ.)	Λεονάρδου Κωστής	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1				9
1872 (Ιούν.)	Ίσαρις Κωστής	Πιεστής	έγγαμος	1				7
1872 (Ιούν.)	Κουντουρόπουλος Σπυρ.	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1				7
1872 (Ιούν.)	Εύδης Αριστείδης	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1				7

1872 (Ιούν.)	Σουμέλης Ευάγγελος	Στοιχειοχύτης	άγαμος	1				7
1872 (Ιούν.)	Μαγνήσαλης Αθανάσιος	Πιεστής	έγγαμος	1				7
1872 (Ιούν.)	Θεολόγης Ιωάννης	Στοιχειοθέτης	έγγαμος	1				7
1872 (Ιουν.)	Γαϊτάνος Κων/νος	Στοιχειοθέτης	έγγαμος	1				7
1872 (Ιούν.)	Φιλελόπουλος Απόστολος	Πιεστής	άγαμος	1				7
1872 (Ιούν.)	Διπλάρης Αναστάσιος Γ.	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1				7
1872 (Ιούλ.)	Λεμπέσης Κων/νος Σ.	Μελανωτής	άγαμος	1				6
1872 (Ιούλ.)	Φουρκιώτης Παναγής Ι.	Πιεστής	άγαμος	1				8
1872 (Αυγ.)	Κωνσταντίνου Εμμανουήλ	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1				5
1872 (Δεκ.)	Παρασκευάς Λεώνης	Πιεστής	άγαμος	2				26

Πηγή: ΜΕΤΟΧΙΚΗ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΤΥΠΟΓΡΑΦΩΝ ΕΤΑΙΡΙΑ «ΓΟΥΤΕΜΒΕΡΓΙΟΣ», *Ενιαίσιος λογοδοσία του διοικητικού συμβουλίου προς την γενικήν των μετόχων συνέλευσιν, συγκροτηθείσαν εν Αθήναις την 4 Φεβρουαρίου 1873, Εκ του Τυπογραφείου των αδελφών Περρή, Εν Αθήναις 1873.*

ΠΙΝΑΚΑΣ 14										
Μετοχική Εταιρία των Εργατών Τυπογράφων «ο Γουτεμβέργιος»										
Μέτοχοι τακτικώς πληρώσαντες μέχρι την 31/12/1873										
Έτος Εγγραφής	Επωνυμία	Επιτήδευμα	Οικογ. Κατά/ση	Μη- νιαία Συν- δρομή	1869	1870	1871	1872	1873	Συνολικά
1868 (Δεκ.)	Σαρρής Θεόδωρος	Πιεστής	έγγαμος	3	36	33	36	42	36	183
1868 (Δεκ.)	Μανιμάνης Ιωάννης Α.	Πιεστής	έγγαμος	3	39	36	36	36	36	183
1868 (Δεκ.)	Νικολόπουλος Γεώργιος	Πιεστής	έγγαμος	2	26	24	24	24	24	122
1868 (Δεκ.)	Ειρηνίδης Δημήτριος	Καταστημ. Τυ- πογραφείου	άγαμος	5	65	60	60	60	60	305
1868 (Δεκ.)	Πάσσαρης Νικήτας Γ.	Καταστημ. Τυ- πογραφείου	έγγαμος	1	13	11	13	12	12	61
1868 (Δεκ.)	Κορομηλάς Δημήτριος	Καταστημ. Τυ- πογραφείου	άγαμος	3	39	36	36	36	36	183
1868 (Δεκ.)	Δελής Μιλτιάδης	Πιεστής	άγαμος	2	26	24	24	24	20	118
1869 (Μάρ.)	Περακάκης Δημήτριος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	2	20	24	24	24	24	116
1869 (Μάρ.)	Γερασίμου Χρήστος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	10	12	12	12	12	58
1869 (Μάρ.)	Ασιόγλους Κων/νος	Καταστημ. Χυ- τηρίου	έγγαμος	1	10	12	12	11	11	56
1869 (Μάρ.)	Γεωργιάδης Βασίλειος	Καταστημ. Βι- βλιοδετείου	άγαμος	1	8	12	12	13	13	58
1869 (Μάι.)	Βαρβερόπουλος Ευάγγελος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	8	12	12	12	12	56
1869 (Μάι.)	Κοκονδίνης Αργύριος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	8		12	14	10	44
1869 (Μάι.)	Κοκονδίνης Γεώργιος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	8	12	12	12	12	56
1869 (Μάι.)	Βιλλαράς Λάζαρος Δ.	Καταστημ. Τυ- πογραφείου	έγγαμος	2	16	24	24	24	10	98
1869 (Αύγ.)	Λουκουμέντης Ιωάννης	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1	5	11	17	10	10	53
1869 (Νοέ.)	Αποστολάκης Κυριάκος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	2	11	13	12	12	50
1869 (Νοέ.)	Λάρδης Σπυρίδων	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	2	12	12	11	13	50
1869 (Νοέ.)	Γραικός Ιωάννης	Στοιχειοθέτης	έγγαμος	1	2	12	12	12	12	50
1869 (Νοέ.)	Σωτηρόπουλος Σωτήριος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1	2	12	12	12	12	50
1870 (Ιαν.)	Πεντεφρής Πέτρος Δ.	Καταστημ. Βι- βλιοδετείου	άγαμος	1		12	12	12	12	48
1870 (Ιαν.)	Μωραϊτίνης Πέτρος Δ.	Καταστημ. Τυ- πογραφείου	έγγαμος	1		12	12	12	12	48
1870 (Ιαν.)	Σερβές Γεώργιος Α.	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1		12	12	12	12	48
1870 (Ιαν.)	Βαλαδώρος Γεώργιος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1		12	12	12	12	48
1870 (Μάρ.)	Γρυπάρης Ζανής	Καταστημ. Τυ- πογραφείου	έγγαμος	2		20	24	24	24	92
1870 (Μάρ.)	Μερκουράκης Νικόλαος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1		9	13	12	10	44
1870 (Ιουν.)	Βόρσας Άγγελος Ι	Βιβλιοδέτης	έγγαμος	1		6	13	12	12	43

1870 (Ιουν.)	Χρήστου Κωστής	Βιβλιοδέτης	έγγαμος	1		7	12	12	12	43
1871 (Ιαν.)	Ορεσίτροφος Ιωάννης	Καταστημ. Βι-βλιοδετείου	έγγαμος	1			12	12	12	36
1871 (Ιαν.)	Γιαννούλας Νικόλαος	Πιεστής	έγγαμος	1			10	12	12	34
1871 (Ιαν.)	Καβαλιώτης Γεώργιος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1			12		12	24
1871 (Δεκ.)	Κομνηνός Νικόλαος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1			1	12	12	25
1872 (Ιαν.)	Μωραΐτου Ιωάννης Α.	Καταστημ. Βι-βλιοδετείου	άγαμος	1				12	12	24
1872 (Ιαν.)	Πέτρου Δημήτριος Α.	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1				10	14	24
1872 (Ιαν.)	Καμπουράκης Βασίλειος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1				12	12	24
1872 (Ιαν.)	Μιχαλόπουλος Νικόλαος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1				3	13	16
1872 (Ιαν.)	Γσανταρλιώτης Ιωάννης	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1				12	12	24
1872 (Ιαν.)	Γαλάνης Μιχαήλ	Πιεστής	άγαμος	1				6	16	22
1872 (Φεβ.)	Πικατώρης Γρηγόριος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1				10	13	23
1872 (Φεβ.)	Μανιώς Ηλίας Γ.	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1				11	12	23
1872 (Φεβ.)	Κουβελάνος Ευάγγελος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1				10	13	23
1872 (Μάρ.)	Θηβαίος Θεμιστοκλής	Πιεστής	έγγαμος	1				10	12	22
1872 (Μάρ.)	Ολανδέζου Γεώργιος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1				10	11	21
1872 (Απρ.)	Λεονάρδου Κωστής	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1				9	12	21
1872 (Ιούν.)	Ίσαρις Κωστής	Πιεστής	έγγαμος	1				7	12	19
1872 (Ιούν.)	Κουντουρόπουλος Σπυρ.	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1				7	12	19
1872 (Ιούν.)	Εύδης Αριστείδης	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1				7	12	19
1872 (Ιούν.)	Σουμέλης Ευάγγελος	Στοιχειοχύτης	άγαμος	1				7	12	19
1872 (Ιούν.)	Θεολόγης Ιωάννης	Στοιχειοθέτης	έγγαμος	1				7	12	19
1872 (Ιουν.)	Γαϊτάνος Κων/νος	Στοιχειοθέτης	έγγαμος	1				7	12	19
1872 (Ιούν.)	Φιλελόπουλος Απόστολος	Πιεστής	άγαμος	1				7	12	19
1872 (Ιούν.)	Διπλάρης Αναστάσιος Γ.	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1				7	12	19
1872 (Δεκ.)	Παρασκευάς Λεώνης	Πιεστής	άγαμος	2				26	24	50
1873 (Ιαν.)	Σηλυβριώτης Προκόπιος	Πιεστής	άγαμος	1					10	10
1873 (Ιούλ.)	Καρακατσάνης Χρήστος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1					5	5
1873 (Οκτ.)	Ραζής Απόστολος Ι.	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1					3	3
1873 (Οκτ.)	Δρόσος Αναστάσιος Κ.	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1					3	3
1873 (Οκτ.)	Παναγιωτόπουλος Κων/νος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1					2	2
1873 (Οκτ.)	Παλαιολόγος Προκόπιος	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1					2	2
1873 (Οκτ.)	Μπουριάς Ιωάννης Εμ.	Βιβλιοδέτης	άγαμος	1					2	2
1873 (Δεκ.)	Κόκκινος Ανδρέας Π.	Καταστημ. Στοι-χειοχυτηρ.	άγαμος	1					1	1
1873 (Δεκ.)	Γκίζας Νικόλαος	Καταστημ. Χυ-τηρίου	άγαμος	1					1	1
1873 (Δεκ.)	Σδρίνις Νικόλαος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1					1	1
1873 (Δεκ.)	Σδρίνις Γεώργιος	Στοιχειοθέτης	άγαμος	1					1	1

Πηγή: ΜΕΤΟΧΙΚΗ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΤΥΠΟΓΡΑΦΩΝ ΕΤΑΙΡΙΑ «ΓΟΥΤΕΜΒΕΡΓΙΟΣ», *Ενιαύσιος λογοδοσία του διοικητικού συμβουλίου προς την γενικήν των μετόχων συνέλευσιν, συγκροτηθείσαν εν Αθήναις την 3 Φεβρουαρίου 1874, Εν Αθήναις 1874.*

ΠΙΝΑΚΑΣ 15			
Αλφαβητικός κατάλογος βιβλιοδετών-μετόχων του «Γουτεμβέργιου» που αποχώρησαν το 1885 ⁶⁸²			
α/α	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΕΤΟΣ ΕΓΓΡΑΦΗΣ
1	Αμπατζόπουλος Σπυρίδων	Βιβλιοδέτης	
2	Αντωνιάδης Λάμπρος	Βιβλιοδέτης	
3	Βαρβερόπουλος Ευάγγελος	Βιβλιοδέτης/Χρυσωτής	1969
4	Γουλιέλμος Ιωάννης	Βιβλιοδέτης	
5	Δημόπουλος Ιωάννης	Βιβλιοδέτης	
6	Ζωσιμάς Χρήστος	Βιβλιοδέτης	
7	Κακανόπουλος (ή Κανάκης) Γεώργιος	Βιβλιοδέτης	
8	Καμπουράκης Βασίλειος	Βιβλιοδέτης	1872
9	Κατσαρός Σπυρίδων	Βιβλιοδέτης	
10	Κοκονδίνης Αργύριος	Βιβλιοδέτης	1869
11	Κοκονδίνης Γεώργιος	Βιβλιοδέτης	1869
12	Κοκονδίνης Νικόλαος	Βιβλιοδέτης	
13	Κορδόνης Αναστάσιος	Βιβλιοδέτης	
14	Κρητικού Ευάγγελος	Βιβλιοδέτης	
15	Κυριαζίδης Χαρίτων	Βιβλιοδέτης	
16	Κωνσταντινίδης Εμμανουήλ	Βιβλιοδέτης	
17	Ματαράς Γεώργιος	Βιβλιοδέτης	
18	Μόσχου Σαράντης	Βιβλιοδέτης	1872
19	Νικολαΐδης Στέφανος	Βιβλιοδέτης	
20	Νικολάου Νικόλαος	Βιβλιοδέτης	1872
21	Πάνου Δημήτριος	Βιβλιοδέτης	
22	Πεντεφρής Πέτρος	Καταστηματάρχης Βιβλιοδετείου	
23	Σάββας Δημήτριος	Βιβλιοδέτης	
24	Σμυρναίος Άγγελος	Βιβλιοδέτης	
25	Σπανός Λεωνίδας	Βιβλιοδέτης	1872
26	Ταγγλής Δημήτριος	Βιβλιοδέτης	1872
27	Τσανταρλιώτης Ιωάννης	Βιβλιοδέτης	1872
28	Φούτρης Ηλίας	Βιβλιοδέτης	
29	Φρυδάς Ευστάθιος	Βιβλιοδέτης	
30	Χρήστου Κωστής	Βιβλιοδέτης	1870

Πηγή: Γ. Λαγανάς, «Το σωματείο τυπογράφων και βιβλιοδετών 'Γουτεμβέργιος'», *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999), 103-141.

682. Από το 1873 οι λογοδοσίες του «Γουτεμβέργιου» κυκλοφορούν χωρίς τον ένθετο πίνακα των ετήσιων εγγραφών. Οι μέτοχοι που δεν εμφανίζουν χρονολογία εγγραφής είχαν ενταχθεί στον «Γουτεμβέργιο» μετά τον Αύγουστο του 1872.

ΠΙΝΑΚΑΣ 16 Μετοχική Σύνθεση του «Εκατόγχειρος»				
ΟΝΟΜΑ	ΜΕΤΟΧΕΣ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
Βασιλείου Γεώργιος	2	Υποδιοικητής ΕΤΕ	Αθήνα	
Κωνσταντίνου Λύσανδρος	3		Σύρος	Αντιπρόσωπος: Βασιλείου Γεώργιος
Στεργίου Δ. Κωνσταντίνος	3		Σύρος	
Κουτσοδόντης Χ. Λεωνίδα	3		Σύρος	
Καραγιαννάκης Θεμιστοκλής	3		Σύρος	
Παπαδάμ Νικόλαος	3		Σύρος	
Πετρόπουλος Κ. Νικόλαος	2		Σύρος	
Τσιρικλάνος Γεώργιος	3		Σύρος	
Σιμόπουλος Ν. Ανάργυρος	3	Τμηματάρχης ΕΤΕ	Αθήνα	
Ανώνυμος μέτοχος	3			Αντιπρόσωπος: Σιμόπουλος Ν. Ανάργυρος
Ρενιέρης Μάρκος	2		Αθήνα	
Κεχαγιάς Ευθύμιος	3		Αθήνα	
Τσάλης Ιωάννης	3		Αθήνα	
Καλύβας Ανδρέας	1		Αθήνα	
Σουρμελής Δανιήλ	10	Διευθυντής Εκπαιδευτηρίου	Αθήνα	
Γκίκας Λ. Ευστάθιος	2		Αθήνα	Αντιπρόσωπος: Σουρμελής Δανιήλ
Σουρμελής Νικόλαος	2		Σύρος	
Μπαλάνος Αριστείδης	1	Δικηγόρος	Αθήνα	
Λιζιέρης Ιωσήφ	5	Αδαμαντοπώλης	Αθήνα	
Μαριτζιτζ Ιωσήφ	5		Σύρος	Αντιπρόσωπος: Λιζιέρης Ιωσήφ
Βρατσάνος Ν. Θεμιστοκλής	10	Αξιωματικός Βασιλικού Ναυτικού	Σύρος	
Λύτσικας Γεώργιος	3		Σύρος	Αντιπρόσωπος: Βρατσάνος Ν. Θεμιστοκλής
Καρούλης Γεώργιος	2		Σύρος	
Γιαννάκογλου Γεώργιος	2		Σύρος	
Ποδάρας Κ. Γεώργιος	2		Σύρος	
Καμίνης Βασίλειος	2		Σύρος	
Καλημέρης Δ. Γεώργιος	5		Σύρος	
Ζαννής Κ. Κωνσταντίνος	5		Σύρος	
Κοτζιάς Α. Γεώργιος	4		Σύρος	
Κεφαλάς Α. Ιωάννης	5		Σύρος	
Μαρινάκης Αντώνιος	3		Σύρος	
Μπίστας Αλκιβιάδης	1		Σύρος	

Βεάκης Νικόλαος	5		Σύρος	
Χειλάς Νικόλαος	5		Σύρος	
Βουρέκα Α. Αφοί	10		Σύρος	
Ζαννής Γ. Νικόλαος	2		Σύρος	
Κατσιμαντής Μιχαήλ	2		Σύρος	
Γαήτας Λάζαρος	1		Σύρος	
Βρατσάνος Ι. Γεώργιος	10		Καστελαμάρε Ιταλίας	
Δόσιος Αλέξανδρος	2	Κτηματίας	Αθήνα	
Δόσιοι Λ. Αφοί	2		Αθήνα	Αντιπρόσωπος: Δόσιος Αλέξανδρος
Δόσιος Αριστείδης	3		Αθήνα	
Ρετσίνας Θεόδωρος	3	Εμποροκτηματίας	Πειραιάς	
Κασιμάτης Θ. Μ.	2		Πειραιάς	Αντιπρόσωπος: Ρετσί- νας Θεόδωρος
Ρετσίνας Γ. Αλέξανδρος	1		Πειραιάς	
Μητσόπουλος Δημήτριος	10	Δήμαρχος Πει- ραιώς	Πειραιάς	
Καλλιγιάς Παύλος	3	Καθηγητής Πανε- πιστημίου	Αθήνα	
Χαραμής Γεώργιος	4	Ζαχαροπλάστης	Αθήνα	
Παρίσης Ν. Μιχαήλ	10	Κτηματίας	Αθήνα	
Κυριακός Παναγής	2		Αθήνα	Αντιπρόσωπος: Παρίσ- σης Ν. Μιχαήλ
Ματουκάς Γεώργιος	1		Αθήνα	
Κρασσάς Βασίλειος	1		Αθήνα	
Κονταράτος Α.	1		Πειραιάς	
Βενιζέλος Αντώνιος	2	Καθηγητής	Αθήνα	
Βενιζέλοι Ι. Αφοί	5		Σύρος	Αντιπρόσωπος: Βενιζέ- λος Αντώνιος
Βενιζέλος Θεοδόσιος	1		Αθήνα	
Φιλάρετος Γ. Δημήτριος	5	Κτηματίας	Αθήνα	
Μαντζαβίνος Μ. Γεώργιος	5	Έμπορος	Αθήνα	
Μαραγγός Γεώργιος	2	Αδαμαντοπώλης	Αθήνα	
Βρατσάνος Ν. Δημοσθένης	10	Πρώην διοικητι- κός υπάλληλος	Αθήνα	
Ζαβιτσάνος Σπυρίδων	5		Ναύπλιο	Αντιπρόσωπος: Βρατσά- νος Ι. Δημοσθένης
Βρατσάνος Ι. Δημοσθένης	2		Χαλκίδα	
Κριεζώτη Ν. Δημήτριος	1		Χαλκίδα	
Βλαχόπουλος Ξενοφών	1		Θήβα	
Λουτράρης Κωνσταντίνος	3		Σύρος	
Κριαράς Εμμανουήλ	5		Σύρος	

Ζωγραφάκης Εμμανουήλ και Χαρίδημος	2		Σύρος	
Καραθανασόπουλος Π. Διονύσιος	3		Σύρος	
Σαπουντζάκης Εμμανουήλ	3		Σύρος	
Τσαντσάλης Αριστείδης	1		Αθήνα	
Χιονάς Κωνσταντίνος	2	Κτηματίας	Αθήνα	Αντιπρόσωπος του: Ράλλη Λουκά
Κρασσάς Β. Στέλιος	2	Κτηματίας	Αθήνα	
Πετσάλης Α. Αλέξανδρος	1		Αθήνα	Αντιπρόσωπος: Κρασσάς Β. Στέλιος
Σκουζές Παύλος	2	Έμπορος	Αθήνα	
Κατσίμπαλης Μιχαήλ	2	Έμπορος	Αθήνα	
Αποστολάκης Γ. Δ.	1		Αθήνα	Αντιπρόσωπος: Κατσίμπαλης Μιχαήλ
Ασιμακόπουλος Χ.	1		Αθήνα	
Κατσίμπαλης Π. Γεώργιος	3		Αθήνα	
Σπηλιόπουλος Κ. Αντώνιος	2	Εμποροφεσοποιός	Αθήνα	
Βρατσάνος Ι. Μιλτιάδης	1	Ελληνοδιδάσκαλος	Αθήνα	
Ταμεζής Π. Φιλοποίμην	1	Ιατρός	Αθήνα	
Πανουργιάς Παναγιώτης	2	Χαρτοπώλης	Αθήνα	Από κοινού με τον Β. Φλογαίτη
Χάγερ Φ. Π.	2		Αθήνα	Αντιπρόσωπος: Πανουργιάς Παναγιώτης
Σμυρνωτόπουλος Κ. Χρήστος	1	Φαρμακοποιός	Αθήνα	
Ζαβιτσάνος Γεώργιος	2	Καθηγητής Πανεπιστημίου	Αθήνα	Αντιπρόσωπος: Δ. Μετάφα & Συντροφία, κάτοικου Ναυπλίου
Χατζηφίλος Γεώργιος	5	Έμπορος	Αθήνα	Αντιπρόσωπος του: Γιαννόπουλου Αριστείδη, κατοίκου Σύρου
Αθανασίου Βασίλειος	1	Ιερέυς	Αθήνα	
Λεοντίδης Ιωάννης	2		Αθήνα	Αντιπρόσωπος: Βρατσάνος Ν. Δημοσθένης
Γεωργαντόπουλος Σ	1		Αθήνα	

Βερσής Κωνσταντίνος	5		Αθήνα	
Κυριακός Ιωάννης	2		Αθήνα	
Ολύμπιος Κωνσταντίνος	1		Αθήνα	
Βαφιαδάκης Δημήτριος	10		Σύρος	
Μεταξάς Αχιλλέας Ν.	3		Σύρος	
Κλέμπερ Κάρολος	5		Σύρος	
Πάγκαλος Νικόλαος	10		Σύρος	
Δομιστίνης Γεώργιος	5		Σύρος	
Διαμαντόπουλος Π.	3		Σύρος	
Πάγκαλος Γεώργιος	2		Σύρος	
Ελευθεριάδης Π. Εμμανουήλ	1		Σύρος	
Κατσάκος Κ.	2		Σύρος	
Καλουτάς Π.Θ.	1		Σύρος	
Λυμπερίου Δημοσθένης	1		Σύρος	
Δαλέζιος Γεώργιος	1		Σύρος	
Μερκάτης Λεονάρδος	2		Αθήνα	
Βεμήκης Αθανάσιος	2		Αθήνα	
Χαριτάκης Δημήτριος	2		Αθήνα	
Παπασωτηρίου Τρύφων	1		Αθήνα	
Στρέφης Πλάτων	1		Αθήνα	
Δούμας Κ.	1		Αθήνα	
Παχύς Γεώργιος	3		Αθήνα	
Παπαδάκης Γ. Ιωάννης	1		Αθήνα	
Μπογόπουλος Κωνσταντίνος	2		Αθήνα	
Σχινάς Β.	1		Αθήνα	
Δαμασκηνός Α.	1		Αθήνα	
Χρηστίδης Παύλος	1		Αθήνα	
Μαλακόπουλος Κ. Θεμιστο- κλής	1		Αθήνα	
Καγιάς Γεώργιος	1		Αθήνα	
Αποστολόπουλος Σ. Ιωάννης	1		Αθήνα	
Βαλαωρίτης Αριστοτέλης	2		Λευκάδα	
Μέτοχοι εταιρίας «ο Ποσειδών»	240		Σύρος	
Ρικάκης Αντώνιος	6	Δικηγόρος	Αθήνα	Αντιπρόσωπος: Ρικάκης Αντώνιος
Σερπιέρης Ιλλαρίων	15		Αθήνα	
Κορδέλλας Ανδρέας	5		Αθήνα	

Πηγή: Φ.Ε.Κ., τχ. Α', (18 Μαρτίου 1871).

ΠΙΝΑΚΑΣ 17			
Αλφαβητικός κατάλογος τυπογράφων υπέρ του νόμου «περί Κυριακής αργίας», 1910			
A/A	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	A/A	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ
1	Αγγελάτος Ι.	2	Αγιοπετρίδης Χρήστος
3	Αδριανός Ν.Γ.	4	Αθηναίος Ν.
5	Αθηναίος Π.	6	Αλεξίου Φώτης
7	Αλεφραγκής Θεόδωρος	8	Αλμπανόπουλος Αν.
9	Αλμπανόπουλος Κ.	10	Αναγνωστόπουλος Ηλίας
11	Αναστασιάδης Α.	12	Αναστασίου Ι.
13	Αναστασίου Λουκάς	14	Αντωνίου Γεώργιος
15	Ανωμερίτης Ι.	16	Αποστολίδης Κ.
17	Αποστολόπουλος	18	Αργυριάδης Β.
19	Αργυρόπουλος Δ.	20	Αρμακόλλας Μ.
21	Ασωνίτης Ευάγγελος	22	Βαθυλάκης Εμμ.
23	Βαρουξής Π.	24	Βαρώνος Ελευθέριος
25	Βασιλάκης Γ.	26	Βασιλείου Ανδρέας
27	Βασιλείου Ι.	28	Βασιλόπουλος Σ.
29	Βαφειαδάκης Αλέξανδρος	30	Βελέτζας Φ.
31	Βελουδάκης Σ.	32	Βενιός Ε.
33	Βιδάλης Ν.	34	Βιριδάκης Α.
35	Βιτσικουνάκης Αλέξανδρος	36	Βιτσικουνάκης Μιλτιάδης
37	Βλασόπουλος Β.	38	Βλασόπουλος Ι.
39	Βλαχάκης Σ.	40	Βλιτισίδης Λ.
41	Βοναπάρτης Β.	42	Βόντας Ι.
43	Βουκάκης Αντ.	44	Βουρβαχάκης Κ.
45	Βουργέντης Γ.	46	Βουρλούμης Ν.
47	Γαβαλάς Ματθαίος	48	Γάκης Κ.
49	Γάκης Νικόλαος	50	Γαλάνης Μιχαήλ
51	Γαρίδας Γ.	52	Γαρίδας Η.
53	Γερακάρης Νικόλαος	54	Γερωνυμάκης Ν.
55	Γεωργακόπουλος Β.	56	Γεωργιάδης Κ.
57	Γιαλλουράκος Μ.	58	Γιαμούρης Ν.
59	Γιαννουλάτος Ν.	60	Γιοκαρίντος Γ.Α.
61	Γκρέκας Ν.	62	Γλαμπαδάκης Ι.
63	Γραικός Ι.	64	Γραμματικόπουλος Α.
65	Γραμματικόπουλος Κ.	66	Γρηγορίου Δ.
67	Γρηγορόπουλος Δ.	68	Γρηγορόπουλος Μ.
69	Δακράτος	70	Δαλέζιος Ν.
71	Δανιήλ Σταύρος	72	Δαπόντες Ευστάθιος
73	Δασκαλάκης Γ.	74	Δεικτάκης Ν.
75	Δενατάλας Β.	76	Δεουδές Β.

77	Δεουδές Ευάγγελος	78	Δεουδές Ιωάννης
79	Δεπάστας Α.	80	Δημητριάδης Ν.Δ.
81	Δημητρίου Γεράσιμος	82	Δημητρίου Κ.
83	Διακόπουλος Α.	84	Διμηνίτης Χ.
85	Δουγένης Κ.	86	Δούκας Γ.
87	Δούκας Λ.	88	Δούκας Χρ.
89	Δροσίου Στυλιανός	90	Δρύλλης Ιωάννης
91	Ελευθερίου Ε.	92	Έμριχ Θεόδ.
93	Ευθυμίου Ε.Ι.	94	Ευθυμίου Ευάγγελος
95	Ευθυμίου Ευθύμιος	96	Ευστρατίου Β.
97	Εφεντάκης Ι.	98	Ζάννος Α.
99	Ζήρος Αθ.	100	Ζουάνος Π.Μ.
101	Ζωγράφος Ε.	102	Ζώρας Α.
103	Ηλιόπουλος Σ.	104	Ιωακείμ Ν.
105	Ιωάννιδης Γ.	106	Καϊράκης Θ.
107	Καλλίνικος Γεώργιος	108	Κάλογλος Ν.
109	Κάλογλος Π.	110	Καλούπης Ν.
111	Καλύβας Ι.	112	Καμινάρης Ι.
113	Καμινάρης Κ.	114	Καμπάκης Ε.
115	Κανδρεβιώτης	116	Κανέλης Ι.
117	Κανελλόπουλος Δημ.	118	Κανελλόπουλος Ι.
119	Καντούνης Ι.	120	Καπετανάκης Γ.
121	Καπέτης Σ.	122	Καραδήμας Η.
123	Καρατζάς Δημ.	124	Καρατζάς Ν.
125	Καρδαμήτης	126	Καρδαμίτης Δημήτριος
127	Καρμανώλας Σ.	128	Καρούσος Σ.
129	Καρύδης Φραγκίσκος	130	Κασιμάτης Δ.Φ.
131	Κασιμάτης Εμμανουήλ	132	Κασσαβέτης Κ.
133	Κατσανδρής Κ.	134	Κατσίγρης Α.
135	Κιρμίρης Ν.	136	Κλάρας Δ.
137	Κλίγκος Ε.	138	Κομητάκης Κ.
139	Κομνηνός Ευάγγελος	140	Κονταράτος Γ.
141	Κόρακας Ι.	142	Κοτζιάς Μ.
143	Κουγιουμτζής Αγγ.	144	Κουντούρης Δ.
145	Κουντουριώτης Ι.	146	Κουρής Αλ. Β.
147	Κουσενάκης	148	Κουστρουπίδης Χαράλαμπος
149	Κουτάγιας Γ.	150	Κουτάγιας Κ.Α.
151	Κρανιωτάκης Μ.	152	Κριαράς Α.
153	Κριαράς Σ.	154	Κροντηράς Δ.
155	Κροντηράς Στ.	156	Κωνσταντινίδης Ι.
157	Κωνσταντίνου Α.	158	Κωνσταντίνου Ι.
159	Κωνσταντίνου Π.	160	Κωνσταντίνου Φ.
161	Λαγκαδάς Αντώνιος	162	Λαζαρόπουλος Κ.

163	Λιμπεράκης Χ.	164	Λίντσης Άγγελος
165	Λιοδαντωνάκης Νικόλαος	166	Λιόσης Σπυρίδων
167	Λιούμης Άγγελος	168	Λογκμαγκιόζης Φ.Α.
169	Λουδάρος Αριστοτέλης	170	Λουδάρος Ι.
171	Λουδάρος Ρ.	172	Λυκούδης Γεώργιος
173	Μακρής Κ.	174	Μάλαγμης Στ.
175	Μαντάδης Ε.	176	Μαντάς Α.
177	Μανωλέσης Παναγιώτης	178	Μάξ Ριτς
179	Μαούνης Α.	180	Μαραγκούδης Ν.
181	Μαρκόπουλος Μ.Σ.	182	Μαρκουλάκης Α.
183	Μαρούδας Α.	184	Μαστραντωνάκης Α.
185	Ματαράσης Σπ.	186	Μαυρίδης Γρηγόριος
187	Μαυρίδης Γρηγόριος	188	Μαυρομάτης Γ.
189	Μαυρομάτης Μ.	190	Μαυρομάτης Στ.
191	Μελαγχροινός Ν.Α.	192	Μενεξής Σ.
193	Μηλιάδης Αριστείδης	194	Μηλιάδης Π.
195	Μικεδάκης Α.	196	Μιχαλαντωνάκης Γεώργιος
197	Μιχαλόπουλος Δ.	198	Μόρφης Δ.
199	Μοσχόπουλος Α.	200	Μοσχόπουλος Δ.
201	Μοσχούτης Απόστολος	202	Μουραμπάς Α.
203	Μουσούρης Σπυρ.	204	Μουστάκας Γ.Α.
205	Μουστάκας Παναγιώτης	206	Μπαλάσης Ι.
207	Μπάλης Δ.	208	Μπαμπιώτης Αθανάσιος
209	Μπελιός Δ.	210	Μπεναρδής Ι.
211	Μπενολιάς Κωνσταντίνος	212	Μπενούκας Λυκούργος
213	Μπισκίνης Θ.Α.	214	Μπλαζουδάκης Ε.Δ.
215	Μπλαζουδάκης Ι.	216	Μπουκέας Κ.
217	Μωραΐτης Α.	218	Μωραΐτινης Ι.
219	Μωραΐτινης Μ.	220	Ναϊτάκης Κ.
221	Νάκος Κ.	222	Νάτσης Σ.
223	Νέρης Δ.	224	Νησιώτης Αντώνης
225	Νιάρχος Π.	226	Νικηφόρος Σ.
227	Νικολακάκης Νικόλαος	228	Νομικός Ε.
229	Ξηλιγκούνης Σ.	230	Ξυλιγκούνης Ευστάθιος
231	Ξυνός Μ.	232	Οικονομάκης Χαρ.
233	Οικονόμου Α.	234	Ολύμπιος Επαμεινώνδας
235	Παλαιολόγος Σπυρίδων	236	Παναγιώτου Θεοχάρης
237	Πάνος Α.	238	Πανουτσόπουλος Αντώνιος
239	Παπαγιαννόπουλος Α.	240	Παπαγιαννόπουλος Κ.
241	Παπαθανασίου Χ.	242	Παπασπύρου Σπ.
243	Παρασκευόπουλος	244	Παρίσης Α.
245	Πατινιώτης Π.	246	Παυλόπουλος Κ.

247	Παχυνάκης Ν.	248	Περαντινός Ι.
249	Περαντωνάκης Α.	250	Περίδης Ιωάννης
251	Περούσος Ν.	252	Πίγκας Γ.Χ.
253	Πλατανόπουλος Ηλίας	254	Πλιάτσικας Δ.
255	Πλουμίδης Μ.	256	Πόγγας Σ.
257	Πολυδωρόπουλος Μ.	258	Πουλής Ανδρέας
259	Πουλιτσάκης Ελ.	260	Πουλόπουλος Β.
261	Προεστόπουλος Σ.Δ.	262	Πυλαρινός Ι.
263	Πυρούσος Ν.	264	Ραυτόπουλος Β.
265	Ρόκος Σ.	266	Ρουγαλόπουλος Β.Γ.
267	Ρουμανίδης Νικόλαος	268	Ρούμπης Σ.
269	Ρούσος Γ.	270	Ρούσος Κωνσταντίνος
271	Ρώτας Εμμανουήλ	272	Σάββας Ε.
273	Σάββας Ν.	274	Σακελλαρόπουλος Α.
275	Σακελλαρόπουλος Π.	276	Σακελλαρόπουλος Φ.
277	Σακιώτης Ι.	278	Σακκιώτης Ευάγγελος
279	Σαλίβερς Γ.	280	Σαλίβερς Λ.
281	Σαραβάνος Χ.	282	Σαχωρίτης Σερ.
283	Σβολάκος Θ.	284	Σέρβας Ι.
285	Σεργιάδης Β.	286	Σηλυβριώτης Π.Σ.
287	Σίμος Ι.	288	Σίμος Λ.
289	Σίμος Νικήτας	290	Σιρίγος Ζώρτζης
291	Σιφιώτης Δημήτριος	292	Σκορδαράς Ι.
293	Σκούρτης Ι.	294	Σορώτος Ι.
295	Σοφός Δ.	296	Σπαθής Ν.Δ.
297	Σπύρου Θεμιστοκλής	298	Στάικος Κωνσταντίνος
299	Στασινόπουλος Γ.	300	Σταυρόπουλος Ν.
301	Στούπας Γ.	302	Στροπέλης Δ.
303	Σύρμος Σ.	304	Σώμος Ν.
305	Σώμος Νικόλαος	306	Σωτηνάκης Κωνσταντίνος
307	Σωτηρόπουλος Γεώργιος	308	Τακιδέλης Ι.
309	Τακιδέλης Γεώργιος	310	Ταραντίνος Β.
311	Τρατάρης Ι.	312	Τρεμπέλας Μήτσος
313	Τρούγκας Ν.	314	Τσιλιμίγκρας Ι.
315	Τσουμής Γ.	316	Φακελάτος Σ.
317	Φιλιππίδης Φ.	318	Φίλιππος Π.
319	Φλωρεντιάδης Μ.	320	Φόρτης Σ.
321	Φουντής Α.	322	Φραγκόπουλος Αλ. Δ.
323	Φραγκόπουλος Δ.	324	Φύτρος Ιωάννης
325	Φωτεινάκης Δ.	326	Φωτόπουλος Ηρ.
327	Χαϊμαντάς Γ.Σ.	328	Χάλαρης Γεώργιος
329	Χάλλαρης Α.	330	Χαραλαμπόλος Σπυρίδων Χ.

331	Χαραλαμπόπουλος Ν.	332	Χαριτάκης Κ.
333	Χατζηδανιήλ Κωνσταντίνος	334	Χατζησάββας Ι.
335	Χέλμης Α.	336	Χοϊμπός Αλέξανδρος
337	Χοϊμπός Κωνσταντίνος	338	Χρηστόπουλος Β.
339	Χρήστου Ι.	340	Χρήστου Ν.
341	Ψαριανός Δ.	342	Ψαρόπουλος Ι.Μ.

Πηγή: Σκριπ, 7 Μαΐου 1919, σ. 2.

ΠΙΝΑΚΑΣ 18 ΧΡΟΝΟΣ: Ιανουάριος - Μάιος 1910							
Α.Α.	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΤΙΤΛΟΣ	ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ	ΕΙΔΟΣ	ΣΕΛ	ΘΕΣΗ	ΕΚΤΑΣΗ
1	3/1/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	2	Π.Κ.	ΤΡΙΣΤΗΛΟ
2	5/1/1910	Η ΚΑΤΑΡΓΗΣΙΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΟ- ΤΥΠΙΑΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
3	6/1/1910	ΕΙΝΕ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΛΑΪΚΗ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
4	7/1/1910	ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ- ΤΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	ΓΕΛΟΙΟΓΡΑ- ΦΙΑ	1	Π.Δ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
5	7/1/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	2	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
6	11/1/1910	Ο ΝΟΜΟΣ ΠΕΡΙ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	ΓΕΛΟΙΟΓΡΑ- ΦΙΑ	1	Κ.Κ.	ΤΡΙΣΤΗΛΟ
7	12/1/1910	Η ΑΡΓΙΑ ΤΩΝ Ε- ΦΗΜΕΡΙΔΩΝ - ΔΙ- ΑΜΑΡΤΥΡΙΑΙ ΕΚ ΤΩΝ ΕΠΑΡΧΙΩΝ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	4	Π.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
8	13/1/1910	ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑΙ ΕΚ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	4	Κ.Κ.	ΤΡΙΣΤΗΛΟ
9	14/1/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	ΓΕΛΟΙΟΓΡΑ- ΦΙΑ	1	Π.Δ.	ΤΡΙΣΤΗΛΟ
10	16/1/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	2	Κ.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
11	20/1/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	2	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
12	21/1/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	2	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
13	3/2/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	4	Κ.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
14	9/2/1910	ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑΙ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑ- ΚΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	4	Κ.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
15	10/2/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ ΤΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟ- ΠΩΛΩΝ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	4	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
16	11/2/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ ΤΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟ- ΠΩΛΩΝ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	2	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
17	11/2/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	2	Κ.Δ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
18	16/2/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	2	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
19	16/2/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ ΤΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟ- ΠΩΛΩΝ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	4	Κ.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
20	17/2/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	2	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
21	18/2/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	2	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ

22	21/2/1910	ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥ- ΘΕΡΟΤΥΠΙΑΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
23	24/2/1910	Η ΤΡΟΠΟΠΟΙΗΣΙΣ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	2	Π.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
24	24/2/1910	ΑΡΓΙΑ ΤΩΝ ΕΦΗ- ΜΕΡΙΔΩΝ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	3	Κ.Δ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
25	27/2/1910	ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΗ ΒΟΥΛΗ - ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΓΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	4	Μ.Κ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
26	4/3/1910	Η ΤΡΟΠΟΠΟΙΗΣΙΣ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	4	Κ.Α.	ΤΡΙΣΤΗΛΟ
27	8/3/1910	ΠΩΣ ΕΤΡΟΠΟΠΟΙ- ΗΘΗ Ο ΝΟΜΟΣ ΠΕΡΙ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	2	Π.Κ.	ΤΡΙΣΤΗΛΟ
28	13/3/1910	ΛΟΓΩ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑ- ΚΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΚΕΦΑΛΙΔΑ ΠΡΩΤΗΣ ΣΕΛΙ- ΔΑΣ	1	ΟΛΟΣΕΛΙΔΗ	
29	15/3/1910	ΤΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΘΗ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
30	27/3/1910	ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	2	Κ.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
31	28/3/1910	ΜΙΑ ΓΙΑ ΠΑΝΤΑ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
32	3/4/1910	ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	2	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
33	18/4/1910	Ο «ΧΡΟΝΟΣ» ΑΥ- ΡΙΟΝ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	2	Π.Κ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
34	5/5/1910	ΟΙ ΥΠΕΡΜΑΧΟΙ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	4	Κ.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
35	7/5/1910	Η ΧΘΕΣΙΝΗ ΔΙΚΗ ΤΩΝ ΔΙΕΥΘΥΝΤΩΝ ΤΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	4	Κ.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ

ΠΙΝΑΚΑΣ 19 ΕΜΠΡΟΣ: Ιανουάριος - Μάιος 1910							
Α.Α	ΗΜΕΡΟ- ΜΗΝΙΑ	ΤΙΤΛΟΣ	ΧΑΡΑΚΤΗΡΙ- ΣΜΟΣ	ΕΙΔΟΣ	ΣΕΛ	ΘΕΣΗ	ΕΚΤΑΣΗ
1	3/1/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ ΔΙΑ ΤΑΣ Ε- ΦΗΜΕΡΙΔΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	2	Π.Δ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
2	4/1/1910	Η ΕΝΤΥΠΩΣΙΣ ΕΚ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑ- ΚΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
3	4/1/1910	Η ΚΩΜΩΔΙΑ ΤΗΣ ΗΜΕΡΑΣ: Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΘΕΑΤΡΙΚΟ	3	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
4	5/1/1910	ΜΙΑ ΕΞΗΓΗΣΙΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΣΠΕ- ΡΙΝΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
5	12/1/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	3	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
6	13/1/1910	ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΣΠΕΡΙΝΟΥ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	3	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
7	14/1/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	2	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
8	14/1/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ ΕΝ ΛΕΒΑΔΕΙΑ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	5	Κ.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
9	20/1/1910	ΟΙ ΑΝΗΣΥΧΟΥΝΤΕΣ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	1	Π.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
10	9/2/1910	ΔΗΜΕΥΤΙΚΩΤΑΤΟΝ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	3	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
11	11/2/1910	Η ΣΥΣΚΕΨΙΣ ΤΩΝ ΣΥΝΤΕΧΝΙΩΝ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΥΡΙΑΚΗΝ ΑΡΓΙΑΝ	ΘΕΤΙΚΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	5	Π.Κ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
12	16/2/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ ΤΩΝ ΕΦΗ- ΜΕΡΙΔΟΠΩΛΩΝ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	3	Μ.Κ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
13	24/2/1910	Η ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
14	24/2/1910	Ο ΝΟΜΟΣ ΠΕΡΙ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΑΡ- ΓΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	1	Κ.Δ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
15	24/2/1910	Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	4	Μ.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
16	28/2/1910	ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	2	Μ.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
17	4/3/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	2	Π.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
18	4/3/1910	Η ΕΥΓΛΩΤΙΑ ΤΟΥ Κ. ΡΑΛΛΗ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	3	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
19	4/3/1910	ΟΙ ΝΕΡΩΝΕΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	3	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
20	8/4/1910	ΠΟΙΟΣ ΝΟΜΟΣ;	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	3	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
21	3/5/1910	ΤΟ ΧΘΕΣΙΝΟΝ ΣΥΛΛΑΛΗΤΗΡΙ- ΟΝ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	4	Π.Δ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
22	7/5/1910	Η ΧΘΕΣΙΝΗ ΔΙΚΗ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	3	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
23	8/5/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ ΔΙΑ ΤΟΝ ΤΥ- ΠΟ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	1	Κ.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ

24	10/5/1910	ΤΑ ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΤΗΣ «ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ»	ΘΕΤΙΚΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	2	Π.Δ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
25	18/5/1910	Ο ΤΥΠΟΣ ΥΠΟΔΙΚΟΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	3	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
26	19/5/1910	Η ΚΑΤΑΔΙΩΞΙΣ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	3	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ

ΠΙΝΑΚΑΣ 20 ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΕΡΓΑΤΩΝ: Ιανουάριος - Μάιος 1910							
Α.Α.	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΤΙΤΛΟΣ	ΧΑΡΑΚΤΗΡΙ- ΣΜΟΣ	ΕΙΔΟΣ	ΣΕΛ	ΘΕΣΗ	ΕΚΤΑΣΗ
1	3/1/1910	ΑΛΤ. ΥΠΟΧΩΡΗΣΑΤΕ ΔΟΛΟΦΟΝΟΙ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	1	Π.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
2	3/1/1910	ΤΑ ΘΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΕ- ΦΑΛΑΙΟΥ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	1	Π.Δ.	ΤΡΙΣΤΗΛΟ
3	10/1/1910	ΤΟ ΜΗΛΟΝ ΤΗΣ ΕΡΙ- ΔΟΣ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	1	Π.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
4	10/1/1910	ΤΑ ΔΥΟ ΜΕΓΑΛΑ ΤΕ- ΡΑΤΑ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	1	Π.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
5	25/1/1910	ΟΙ ΜΟΣΧΟΜΑΓΚΕΣ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	2	Π.Κ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
6	25/1/1910	ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΟ	ΘΕΤΙΚΟΣ	ΠΑΡΑΠΟΛΙΤΙΚΟ ΣΧΟΛΙΟ	3	Π.Δ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
7	8/2/1910	Ο ΤΥΠΟΣ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	2	Π.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
8	8/2/1910	ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΟ	ΘΕΤΙΚΟΣ	ΠΑΡΑΠΟΛΙΤΙΚΟ ΣΧΟΛΙΟ	2	Π.Κ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
9	17/2/1910	ΚΑΤΩ ΟΙ ΑΝΙΕΡΟΙ Υ- ΒΡΙΣΤΑΙ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	1, 2	Κ.Δ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
10	17/2/1910	ΑΝΗΘΙΚΟΣ ΠΡΑΞΗ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	2	Π.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
11	24/2/1910	Η ΑΙΔΩΣ ΑΠΕΔΡΑ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	2	Π.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
12	24/2/1910	ΠΕΡΙ ΑΡΓΙΑΣ Ο ΛΟΓΟΣ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	2	Π.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
13	24/2/1910	ΔΗΛΩΣΙΣ ΑΔΕΛΦΟΤΗ- ΤΟΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΩΝ	ΘΕΤΙΚΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	3	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
14	16/3/1910	ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΤΗΣ ΠΡΟ- ΟΔΟΥ ΒΗΜΑ	ΘΕΤΙΚΟΣ	ΚΥΡΙΟ ΑΡΘΡΟ	1	Π.Κ.	ΤΡΙΣΤΗΛΟ
15	16/3/1910	Η ΒΟΥΛΗ ΚΑΙ ΤΑ ΤΥ- ΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΧΑΛΙΑ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	1	Κ.Κ.	ΤΕΤΡΑΣΤΗΛΟ
16	16/3/1910	ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΕΝ'ΟΣ ΑΓΩ- ΝΟΣ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	2	Π.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
17	24/3/1910	ΜΟΝΑΔΙΚΗ ΚΥΝΙΚΟ- ΤΗΣ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	2	Κ.Κ.	ΤΕΤΡΑΣΤΗΛΟ
18	25/4/1910	ΤΑ ΚΥΡΙΩΤΕΡΑ Α- ΝΤΑΛΛΑΓΜΑΤΑ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	1	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
19	25/4/1910	Η ΑΙΩΝΙΑ ΕΞΑΓΟΡΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	2,3	Κ.Δ.	ΤΡΙΣΤΗΛΟ
20	25/4/1910	ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΙ	ΘΕΤΙΚΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	2	Μ.Δ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
21	25/4/1910	ΤΟ ΠΑΝΕΡΓΑΤΙΚΟΝ ΣΥΛΛΑΛΗΤΗΡΙΟΝ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ	ΘΕΤΙΚΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	3	Π.Δ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ

22	2/5/1910	Ο ΕΡΓΑΤΙΚΟΣ ΛΕΩΝ ΑΠΕΙΛΩΝ	ΘΕΤΙΚΟΣ	ΚΥΡΙΟ ΑΡΘΡΟ	1	Π.Δ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
23	2/5/1910	ΟΙ ΔΥΟ ΨΕΥΔΟΛΟΓΟΙ	ΘΕΤΙΚΟΣ	ΚΥΡΙΟ ΑΡΘΡΟ	1	Κ.Δ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
24	9/5/1910	ΟΙ ΕΡΓΑΤΑΙ ΑΦΥΠΝΙ- ΖΟΝΤΑΙ	ΘΕΤΙΚΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	2	Π.Δ.	ΤΕΤΡΑΣΤΗΛΟ

ΠΙΝΑΚΑΣ 21 ΣΚΡΙΠ: Ιανουάριος - Μάιος 1910							
Α.Α.	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΤΙΤΛΟΣ	ΧΑΡΑΚΤΗΡΙ- ΣΜΟΣ	ΕΙΔΟΣ	ΣΕΛ	ΘΕΣΗ	ΕΚΤΑΣΗ
1	3/1/1910	Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑ- ΚΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	5	Μ.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
2	5/1/1910	Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΚΥΡΙ- ΑΚΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	3	Μ.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
3	14/1/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	3	Μ.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
4	15/1/1910	ΤΟ «ΣΚΡΙΠ» ΕΙΣ ΤΑΣ Ε- ΠΑΡΧΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	6	Π.Α.	ΤΡΙΣΤΗΛΟ
5	20/1/1910	Η ΑΣΤΥΝΟΜΙΑ ΚΑΙ Η ΚΥ- ΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΘΕΤΙΚΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	4	Κ.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
6	16/2/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ ΚΑΙ ΑΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	5	Κ.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
7	16/2/1910	ΤΟ «ΣΚΡΙΠ» ΕΙΣ ΤΑΣ Ε- ΠΑΡΧΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	6	Π.Α.	ΤΡΙΣΤΗΛΟ
8	24/2/1910	ΕΙΣΗΓΗΣΙΣ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟ- ΠΗΣ ΠΕΡΙ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΑΡ- ΓΙΑΣ	ΘΕΤΙΚΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	2	Π.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
9	24/2/1910	ΠΡΟΣΘΗΚΗ ΕΙΣ ΤΟΝ ΝΟ- ΜΟΝ ΠΕΡΙ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΑΡ- ΓΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	3	Π.Δ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
10	27/2/1910	ΤΟ «ΣΚΡΙΠ» ΕΙΣ ΤΑΣ Ε- ΠΑΡΧΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	6	Π.Α.	ΤΡΙΣΤΗΛΟ
11	2/3/1910	ΤΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, ΟΙ ΝΟ- ΜΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΑΣΤΥΝΟΜΟΙ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	1	Π.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
12	4/3/1910	ΤΡΟΠΟΠΟΙΗΣΙΣ ΤΟΥ ΝΟ- ΜΟΥ ΠΕΡΙ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΑΡ- ΓΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	2	Π.Δ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
13	4/3/1910	ΤΟ «ΣΚΡΙΠ» ΕΙΣ ΤΑΣ Ε- ΠΑΡΧΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	6	Π.Α.	ΤΡΙΣΤΗΛΟ
14	7/3/1910	ΑΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΑΣ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	5	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
15	21/3/1910	ΔΗΛΩΣΙΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	1	Π.Δ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
16	21/3/1910	ΑΙ ΑΥΡΙΑΝΑΙ ΕΦΗΜΕΡΙ- ΔΕΣ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	3	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
17	21/3/1910	ΤΟ «ΣΚΡΙΠ» ΕΙΣ ΤΑΣ Ε- ΠΑΡΧΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	6	Π.Α.	ΤΕΤΡΑΣΤΗΛΟ

18	23/3/1910	Ο ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
19	24/3/1910	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	1	Π.Δ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
20	25/3/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ - ΕΠΙ- ΤΡΟΠΗ ΤΥΠΟΓΡΑΦΩΝ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	2	Π.Δ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
21	25/3/1910	ΔΗΛΩΣΙΣ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	3	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
22	27/3/1910	ΑΝ ΔΕΝ ΙΣΧΥΟΥΝ ΟΙ ΝΟ- ΜΟΙ ΔΙΑΤΙ ΝΑ ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΔΙΚΑΣΤΑΙ;	ΘΕΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
23	30/3/1910	ΚΑΙ ΘΑ ΤΟΝ ΕΠΙΒΑΛΟΥΝ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	1	Κ.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
24	30/4/1910	ΤΟ ΠΑΝΕΡΓΑΤΙΚΟΝ ΣΥΛ- ΛΑΛΗΤΗΡΙΟΝ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	3	Μ.Κ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
25	1/5/1910	ΕΞΕΓΕΡΣΙΣ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΔΙΑ ΤΗΝ ΚΥΡΙ- ΑΚΗΝ ΑΡΓΙΑΝ	ΘΕΤΙΚΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	4	Κ.Κ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
26	2/5/1910	ΤΟ ΣΗΜΕΡΙΝΟΝ ΜΕΓΑ ΠΑΝΕΡΓΑΤΙΚΟΝ ΣΥΛΛΑ- ΛΗΤΗΡΙΟΝ ΔΙΑ ΤΗΝ ΚΥ- ΡΙΑΚΗΝ ΑΡΓΙΑΝ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	2	Κ.Κ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
27	3/5/1910	ΖΗΤΩ Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Α.	ΤΡΙΣΤΗΛΟ
28	3/5/1910	ΤΟ ΕΓΕΡΤΗΡΙΟΝ ΣΑΛΠΙ- ΣΜΑ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΙΚΩΝ ΤΑΞΕΩΝ	ΘΕΤΙΚΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	3	Π.Δ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
29	4/5/1910	ΔΙΑΤΙ;	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΠΑΡΑΠΟΛΙΤΙΚΟ ΣΧΟΛΙΟ	1	Κ.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
30	4/5/1910	Η ΚΑΤΑΣΤΡΑΤΗΓΗΣΙΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΠΕΡΙ ΚΥΡΙ- ΑΚΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΘΕΤΙΚΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	4	Κ.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
31	7/5/1910	ΑΙ ΔΙΚΑΙ ΚΑΤ'Α ΤΩΝ Ε- ΦΗΜΕΡΙΔΩΝ ΔΙΑ ΤΗΝ ΚΥΡΙΑΚΗΝ ΑΡΓΙΑΝ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	4	Κ.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
32	8/5/1910	Ο ΛΑΟΣ ΚΑΙ Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	4	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
33	10/5/1910	ΤΑ ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΤΗΣ «ΚΥΡΙ- ΑΚΗΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ»	ΘΕΤΙΚΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	2	Μ.Κ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ

ΠΙΝΑΚΑΣ 22 ΚΑΙΡΟΙ: Ιανουάριος - Μάιος 1910							
Α.Α.	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΤΙΤΛΟΣ	ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ	ΕΙΔΟΣ	ΣΕΛ	ΘΕΣΗ	ΕΚΤΑΣΗ
1	3/1/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ ΕΙΣ ΤΑΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	4	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
2	6/1/1910	ΚΥΡΙΑΚΑΙ ΣΚΕΨΕΙΣ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	1	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
3	19/1/1910	ΤΟ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ - Η ΕΘΝΟΦΥΛΑΚΗ - ΟΙ ΑΡΓΥΡΩΝΗΤΟΙ - Ο ΤΥΠΟΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Κ.	ΤΕΤΡΑΣΤΗΛΟ
4	26/1/1910	ΕΝΕΚΑ ΤΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΗΜΑ	1	Κ.Α.	ΤΡΙΣΤΗΛΟ
5	9/2/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	2	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
6	11/2/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	2	Π.Δ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
7	11/2/1910	ΟΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΠΩΛΑΙ ΚΑΤ'Α ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	2	Π.Δ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
8	14/2/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	2	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
9	25/2/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
10	4/3/1910	ΠΩΣ ΑΡΓΕΙ ΤΗΝ ΚΥΡΙΑΚΗ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΗΜΑ	1	Κ.Α.	ΤΡΙΣΤΗΛΟ
11	4/3/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	2	Π.Δ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
12	5/3/1910	Η ΔΕΥΤΕΡΑ ΑΡΓΙΑ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	ΠΑΡΑΠΟΛΙΤΙΚΟ ΣΧΟΛΙΟ	2	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
13	9/3/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	1	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
14	18/3/1910	ΟΙ ΝΕΟΙ ΚΑΙΡΟΙ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	1	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
15	27/3/1910	ΕΛΛΥΣΑΞΑΝ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
16	28/3/1910	ΟΥΔΕΙΣ ΔΥΝΑΤΟΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
17	7/5/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
18	9/5/1910	ΟΙ ΑΥΡΙΑΝΟΙ ΚΑΙΡΟΙ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	2	Π.Κ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ

ΠΙΝΑΚΑΣ 23 ΝΕΟΝ ΑΣΤΥ: Ιανουάριος - Μάιος 1910							
Α.Α.	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΤΙΤΛΟΣ	ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ	ΕΙΔΟΣ	ΣΕΛ	ΘΕΣΗ	ΕΚΤΑΣΗ
1	2/1/1910	Ο ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
2	3/1/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	3	Π.Α.	ΤΡΙΣΤΗΛΟ
3	5/1/1910	Η ΠΡΩΤΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΘΕΤΙΚΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	2	Κ.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
4	6/1/1910	Η ΕΙΛΙΚΡΙΝΕΙΑ ΚΑΙ Η ΑΡΓΙΑ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
5	6/1/1910	Η ΑΡΓΙΑ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	3	Π.Κ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
6	27/1/1910	Η «ΕΝΩΣΙΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΩΜΑΤΕΙΩΝ» ΚΑΙ Η ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	4	Π.Δ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
7	39/1/1910	Ο ΝΟΜΟΣ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	3	Κ.Κ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
8	7/2/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	3	Κ.Κ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
9	10/2/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	3	Κ.Κ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
10	24/2/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	4	Κ.Δ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
11	4/3/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	3	Κ.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
12	5/3/1910	ΤΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ ΤΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
13	17/3/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	3	Μ.Κ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
14	25/3/1910	Η ΑΡΓΙΑ ΤΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	1	Π.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
15	27/3/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
16	16/4/1910	ΤΡΕΙΣ ΗΜΕΡΑΣ ΧΩΡΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑΣ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
17	18/4/1910	ΔΕΥΤΕΡΑ ΑΡΓΙΑ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	2	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
18	22/4/1910	ΑΛΗΘΗΣ ΕΙΡΩΝΙΑ	ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
19	27/4/1910	ΑΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΚΑΙ Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
20	30/4/1910	ΤΟ ΠΑΝΕΡΓΑΤΙΚΟΝ ΣΥΛΛΑΛΗΤΗΡΙΟΝ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	2	Κ.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
21	2/5/1910	ΤΟ ΠΑΝΕΡΓΑΤΙΚΟΝ ΣΗΜΕΡΙΝΟΝ ΣΥΛΛΑΛΗΤΗΡΙΟΝ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	2	Μ.Κ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ

22	3/5/1910	ΤΟ ΧΘΕΣΙΝΟΝ ΠΑΝΕΡ- ΓΑΤΙΚΟΝ ΣΥΛΛΑΛΗ- ΤΗΡΙΟΝ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	3	Π.Κ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
23	4/5/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	2	Κ.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
24	7/5/1910	ΟΙ ΔΙΕΥΘΥΝΤΑΙ ΤΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ ΕΙΣ ΤΟ ΠΤΑΙΣΜΑΤΟΔΙΚΕΙΟΝ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	3	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
25	8/5/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	3	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
26	10/5/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	3	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ

ΠΙΝΑΚΑΣ 24 ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ: Ιανουάριος - Μάιος 1910							
Α.Α.	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΤΙΤΛΟΣ	ΧΑΡΑΚΤΗΡΙ- ΣΜΟΣ	ΕΙΔΟΣ	ΣΕΛ.	ΘΕΣΗ	ΕΚΤΑΣΗ
1	3/1/1910	ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
2	6/1/1910	ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΘΕΤΙΚΟΣ	ΠΑΡΑΠΟΛΙΤΙ- ΚΟ ΣΧΟΛΙΟ	1	Π.Α.	ΔΙΣΤΗΛΟ
3	19/1/1910	ΚΥΡΙΑΚΑΤΙΚΟΙ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	1	Κ.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
4	24/2/1910	ΤΡΟΠΟΠΟΙΗΣΙΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΠΕΡΙ ΚΥΡΙΑ- ΚΗΣ ΑΡΓΙΑΣ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΕΙΔΗΣΗ	4	Κ.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
5	4/3/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	3	Κ.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
6	20/4/1910	400 ΔΡΑΧΜΕΣ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Α. ΓΝΩΜΗΣ	1	Π.Α.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ
7	26/4/1910	ΤΟ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
8	28/5/1910	Η ΑΡΧΙΠΟΡΝΗ ΣΥΝΑΛ- ΛΑΓΗ	ΘΕΤΙΚΟΣ	Κ. ΑΡΘΡΟ	1	Π.Κ.	ΔΙΣΤΗΛΟ
9	3/5/1910	Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΡΓΙΑ - ΧΘΕΣΙΝΟΝ ΣΥΛΛΑΛΗ- ΤΗΡΙΟΝ	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	3	Π.Κ.	ΤΡΙΣΤΗΛΟ
10	8/5/1910	ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Η ΚΥΡΙΑ- ΚΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ»	ΟΥΔΕΤΕΡΟΣ	ΡΕΠΟΡΤΑΖ	2	Π.Κ.	ΜΟΝΟΣΤΗΛΟ

ΠΙΝΑΚΑΣ 25 Ελληνική Βιβλιογραφία με βάση τον τόπο έκδοσης (1864-1900) Ελληνικό Κράτος και Νέες Χώρες (με βάση τα σύνορα του 1881)			
Αθήνα	18.370	Κόρινθος	11
Σύρος / Ερμούπολη	956	Νάξος	10
Κέρκυρα	812	Τρίκαλα	8
Πάτρα	661	Άνδρος	7
Κεφαλληνία	589	Άργος	7
Ζάκυνθος	482	Θήρα	7
Πειραιάς	276	Τήνος	7
Τρίπολη	177	Φιλιατρά	5
Καλαμάτα	120	Θήβα	2
Χαλκίδα	72	Λειβαδιά	2
Ναύπλιο	65	Αγρίνιο	1
Βόλος	60	Άμφισσα	1
Λευκάδα	50	Βοστίτζα	1
Πύργος	32	Γύθειο	1
Σπάρτη	31	Καρβασαράς (:)	1
Μεσολόγγι	26	Κυπαρισσία	1
Λαμία	23	Μεσσήνη	1
Λάρισα	23	Σίφνος	1
Αίγιο	14	Σύνολο	22.913